VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

34. KÖTET

LEVELEK 1875–1880

BUDAPEST 1975

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

34. KÖTET

LEVELEK 1875—1880

BUDAPEST 1975

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (Sorozat)
ISBN 963 09 0451 9

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harmincnegyedik kötethez

Marx és Engels műveinek 34. kötete egymáshoz és másokhoz 1875 és 1880 között írott leveleiket tartalmazza.

A XIX. század hetvenes éveinek második fele a kapitalizmus viszonylag békés fejlődésének és, Lenin szavaival, a proletariátus fokozatos erőgyűjtésének időszaka. A Párizsi Kommün leverése után a munkásosztály felszabadításáért vívott harcban előtérbe került a szilárd elvi alapokon álló forradalmi proletár tömegpártok megteremtése és megerősítése. A Nemzetközi Munkásszövetség a megelőző évtizedben létrehozta a nemzeti keretek között működő proletárpártok megalakításának és megerősödésének előfeltételeit. Sikeresen terjesztette a nemzetközi munkásmozgalomban a tudományos kommunizmus elméletét, előmozdította az utópista és egyéb kispolgári áramlatok leküzdését. Németországban gyorsan fejlődött az első nemzeti keretek között megszervezett marxista munkáspárt; önálló szocialista munkáspártok alakultak meg vagy szerveződtek Franciaországban, Olaszországban, Portugáliában, Svájcban, Ausztria–Magyarországon, Dániában és az Amerikai Egyesült Államokban.

Marx és Engels, mint 1875 és 1880 között írott leveleikből is látjuk, ebben az időben a munkásmozgalom elméleti alapjainak továbbfejlesztésére, a tudományos kommunizmusnak a proletárpártok programjaiban és gyakorlati politikájában való érvényesítésére fordították fő figyelmüket. „Mindkettőnknek", írta Engels Johann Philipp Beckernek 1876 nov. 20-án, „Marxnak és nekem pontosan meghatározott tudományos munkákat kell elvégeznünk, amelyeket, ahogy eddig látjuk, senki más nem tud, illetve nem is akar megcsinálni, és a jelenlegi nyugalmas világtörténelmi periódust kell felhasználnunk arra, hogy elkészüljünk velük... ki kell használnunk ezt a rövidke ráérő időt, hogy a nem kevésbé fontos elméleti oldalt egy kicsivel előbbrevigyük." (Lásd 221. old.)

Marx tudományos kutatásainak középpontjában ebben az időben a „Tőke" második és harmadik kötetének problémái álltak. Ezek kidolgozásánál Oroszországból és az Egyesült Államokból kapott kiadványokat is felhasznált. Danyielszonhoz írott 1879 ápr. 10-i levelében leszögezte, hogy az

a rengeteg anyag, amelyet Oroszországból és az Egyesült Államokból kapott, a válságok és a tőkés termelési mód egyéb sajátosságainak további vizsgálatára készteti, ahelyett, hogy addigi kutatásait – a második kötet kiadásához – lezárná. Az új kutatások és az első kötet francia kiadásának sajtó alá rendezésén végzett nagyszabású munka befejeztével Marx 1877 elején kezdett el újra dolgozni a második köteten, felhasználva újabb kutatásainak eredményeit. Ebben az időben újraírta a második kötet egyes fejezeteit, így a társadalmi össztőke újratermeléséről szóló szakaszt is; ezeket a kéziratokat Engels felhasználta a „Tőke" második kötetének 1885-ben megjelent első kiadásához.

Marx és Engels állandóan figyelemmel kísérték a tőkés gazdaság szerkezetében végbemenő változásokat, azokat a jelenségeket, amelyek a hetvenes évek második felében Európa fejlett ipari országaiban meghatározták a szabadversenyes kapitalizmus fokozatos átmenetét az imperializmusba. Tanulságos ebből a szempontból Marx már említett levele Danyielszonhoz, amelyben rámutat a legújabb angliai ipari válság néhány sajátosságára és a vasút szerepére az egyes országok tőkés fejlődésében (a tőke koncentrációjában, a kölcsöntőke nemzetközi szerepének fokozódásában stb.) (v. ö. 369. old.). Az új gazdasági tendenciák dialektikus elemzése szempontjából figyelemreméltó Engels 1878 ápr. 30-i levele Brackéhoz, amelyben kifejti az állami monopóliumok jelentőségét a kapitalizmusban és rámutat arra, hogy „. . .ipari és kereskedelmi funkcióknak az államra való bármilyen átruházása manapság . . . kettős értelmű és kettős hatású lehet: lehet reakciós, visszalépés a középkorhoz, és lehet progresszív, haladás a kommunizmus felé." A Bismarck által tervezett állami monopóliumról megállapítja, hogy azt „. . .pusztán pénzügyi és hatalmi célokból, nem pedig kényszerítő belső szükségszerűségből" hoznák létre. (Lásd 324., 325. old.)

Engels a hetvenes évek második felében a „Természet dialektikája"-hoz folytatott szerteágazó természettudományos kutatásokat és megírta a mű egyes részeit. Marx és Engels leveleikben tisztázták álláspontjukat a kor nagy természettudományos felfedezéseivel kapcsolatban, és így kialakulásukban tárulnak elénk a marxista dialektika fontos tételei. Különös érdeklődésre tarthat számot ebből a szempontból Engels 1875 nov. 12–17-i levele Lavrovhoz, amelyben szembefordul a szerves természet törvényeit mechanikusan a társadalomra alkalmazó szociáldarwinistákkal. Ugyanitt hangsúlyozza, hogy a polgári társadalomban az osztályharc dialektikája elkerülhetetlenül szocialista forradalomra vezet (v. ö. 160–164. old.).

Engels 1876 májusában megszakította a „Természet dialektikája"-n végzett munkáját, hogy megírja „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasí-

tása" c. vitairatát. A kötet számos leveléből megismerhetjük az „Anti-Dühring" keletkezésének történetét, a „Vorwärts" c. német szociáldemokrata lapban, majd könyv alakban való megjelentetésének körülményeit és nem utolsósorban azokat az okokat, amelyek Engelst másik nagy munkájának félbeszakítására és az „Anti-Dühring" megírására késztették: a németországi antimarxista, kispolgári szellemi áramlatok közül különösen Dühring vulgáris gazdasági tanai és zavaros, látszat-radikális filozófiája gyakoroltak káros hatást a munkásmozgalomra. Engels műve túlnőtt a vitairat keretein: az „Anti-Dühring" az első mű, amely a marxizmust mint összefüggő tant állítja elénk, átfogóan elemzi a marxista elmélet három alkotórészét és bebizonyítja, hogy a dialektikus materializmus a tudományos kommunizmus filozófiai alapzata és a munkásosztály világnézete. A levelekből megismerhetjük Marx részvételét az „Anti-Dühring" megírásában: „Széljegyzetek Dühring »Kritische Geschichte der Nationalökonomie«-jához" című terjedelmes kéziratát Engels csekély változtatásokkal mint X. fejezetet belefoglalta az „Anti-Dühring" második szakaszába. A mű megírása és Marxnak ehhez nyújtott segítsége szempontjából v. ö. különösen 33–37. és 65. old.

Marx és Engels elméleti munkájuk mellett ezekben az években is folytatták gyakorlati tevékenységüket a nemzetközi munkásmozgalom irányításában. Mint a levelekből is láthatjuk, az I. Internacionálé feloszlatása után is fenntartották és továbbfejlesztették kapcsolataikat a munkásmozgalom vezetőivel. Minthogy a Párizsi Kommün leverése után az európai munkásmozgalom központja Németország lett, ahol 1869 óta a marxista alapokon álló Szociáldemokrata Munkáspárt működött, a kötetben a német munkásmozgalom vezetőivel folytatott levelezés központi helyet kap. A németországi események előtérbe jutásához az is hozzájárult, hogy 1875-ben Gothában a Szociáldemokrata Munkáspárt és az Általános Német Munkásegylet egyesüléséből létrejött a Németországi Szocialista Munkáspárt. Az új párt sok szempontból hibás, a lassalleanizmusnak engedményeket tevő programtervezetét a volt eisenachi vezetők egy része is visszautasította; Marx és Engels bírálatát a programtervezetről tartalmazza Engels 1875 márc. 18–28-i levele Bebelhez, 1875 okt. 11-i levele Brackéhoz és 1875 okt. 12-i levele Bebelhez (v. ö. 120–125., 149–153. old.), amelyek minden gondolatukban megegyeznek Marx „A gothai program kritikája" című híres írásában részletesebben kifejtett tételeivel (lásd 19. köt.). Marxnak és Engelsnek ezek a kritikai írásai, amelyekben a munkásmozgalom és elsősorban a Párizsi Kommün tapasztalatait alkalmazták a porosz-német katonaállam sajátos viszonyaira, a marxizmus legfontosabb elméleti művei közé tartoznak. Marx és Engels élesen tiltakoztak az eisenachiak lassalleánusoknak tett

elméleti és politikai kompromisszumai ellen, amelyek azután az egyesült párt tagjainak elméleti ingadozásaiban és vezetőinek politikai hibáiban nyilvánultak meg; bírálták Lassalle személyi kultuszát és általában a személyi kultuszt (v. ö. 303. old.). Ezzel összefüggésben felléptek a pártba beáramló kispolgári tömegek ideológiájának és az utópista szocializmusnak tett engedmények ellen (v. ö. 298. old.). Voltaképpen ez a helyzet késztette Engelst az „Anti-Dühring" megírására is. – A Gothában elfogadott program nem felelt meg teljesen az egyesülés követelményeinek, mindamellett előmozdította a német munkásosztály politikai és gazdasági harcait; az 1877-es Reichstag-választások számottevő szociáldemokrata győzelmét Marx és Engels több levelükben örömmel regisztrálták (v. ö. például 236., 238., 310. old.).

A Bismarck-kormány 1878 októberében az úgynevezett szocialista-törvénnyel (kivételes törvénnyel) nagymértékben korlátozta legkövetkezetesebb ellenfelének, a németországi szociáldemokrata pártnak működési lehetőségeit. A német szocialisták arra a nehéz feladatra kényszerültek, hogy megszervezzék a munkásosztály illegális harcát és még meglevő csekély legális eszközeiket összekapcsolják a harc illegális eszközeivel. A kötetben foglalt levelek is arról tanúskodnak, hogy Marx és Engels ebben a nehéz helyzetben milyen nagy segítséget nyújtottak a párt forradalmi erőinek. Bebelhez, Liebknechthez, Brackéhoz, Sorgéhoz, J. Ph. Beckerhez stb. írott leveleik elméleti elemzéseinek és gyakorlati útmutatásainak jó része a forradalmi párt stratégiájának és taktikájának kérdéseire vonatkozik.

Egyidejűleg a német szocialisták harci módszereit úgynevezett „szocialista" részről ért támadásokat is vissza kellett verniök: néhány hónappal a szocialista-törvény kibocsátása után a Londonba emigrált Johann Most körül anarchista csoport alakult, amely „Freiheit" című lapjában rágalmazta a németországi szocialista vezetőket és egyéni terrort propagált. Ahogyan annak idején Dühring ideológiájával, majd 1877-ben a „Zukunft"-ban, a „Neue Gesellschaft"-ban és más szociáldemokrata kiadványokban hirdetett hibás, vulgáris nézetekkel, úgy szálltak szembe Marx és Engels Johann Most és csoportjának demagóg „forradalmi" frázisaival. (Különösen érdekes ebből a szempontból Engels 1880 ápr. 1-i levele J. Ph. Beckerhez, lásd 437. old.). De a pártra nézve a legnagyobb veszélyt a jobboldali opportunisták jelentették, akiknek néhány vezető képviselője – Höchberg, Bernstein és K. A. Schramm – 1879 augusztusában megjelent cikkükben a németországi párt proletár osztályjellegét tették felelőssé a kivételes törvényért, és békés kispolgári reformpárttá változtatásával kívánták volna elérni a törvény visszavonását. Marx és Engels sok levele éles bírálatot tartalmaz az ilyen, a szocialista mozgalomhoz kapcsolódó polgári irányzat és

felfogás, a tudományos szocializmus forradalmi elméletét vulgáris utópista „jövendő-szocializmussal" felcserélő reformizmus ellen.

Marx és Engels a németországi szocialista vezetőkhöz írt „Körlevél"-ben (lásd 390–403. old.) és más leveleikben is erélyesen elítélték a burzsoá ideológiának ezt a párton belüli fellépését. Segítségükkel sikerült leküzdeni az opportunista veszélyt, és a „Sozialdemokrat"-ot, a külföldön nyomtatott és Németországban illegálisan terjesztett pártlapot a tömegek nevelésének, mozgósításának hatékony eszközévé tenni.

Marx és Engels küzdöttek a köztársasági államforma, a demokratikus szabadságjogok opportunista – anarchista és reformista – lebecsülése ellen, amikor például a franciaországi monarchista próbálkozásokkal kapcsolatban a „Vorwärts" című lap egyik cikkében azt állította, hogy ez a kérdés a munkásoknak közömbös (v. ö. 276–277. old.).

A hetvenes évek második felében a francia munkásmozgalom leküzdötte a Párizsi Kommün leveretését követő pangást, és 1879-ben megalakult a francia Munkáspárt. A fellendülést, a marxizmus eszméinek franciaországi terjedését elősegítette a „Tőke" francia fordításának 1872 és 1875 között füzetekben történt megjelentetése, Marx „A filozófia nyomorúsága" című művének újrakiadása, valamint Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" című brosúrájának megjelenése. Engels ezt a művét a francia munkások számára állította össze az „Anti-Dühring" néhány fejezetéből. Marx és Engels levelei megmutatják, mekkora erőfeszítést tettek ebben az időben a Párizsi Kommün tapasztalatainak elterjesztéséért, szervezték Lissagaray a Kommün történetéről írt könyvének fordítását és kiadását német nyelven (v. ö. 196., 202. old.).

Marx és Engels közvetlenül is segítették a francia Munkáspárt megalakítását. 1880 májusában Marx, Engels, Guesde és Lafargue londoni találkozóján készült el a párt programja, amelynek elméleti bevezetőjét Marx fogalmazta meg (v. ö. 19. köt.).

Angliában ebben az időben még nem jöttek létre a feltételek egy szocialista munkáspárt megalakításához. A brit ipar világpiaci monopolhelyzete és az óriási gyarmatbirodalom lehetővé tette egy viszonylag széles munkásarisztokrácia kialakulását és gátolta a proletariátus forradalmi harcát. Marx és Engels leveleikben is élesen bírálták a trade unionok reformista, a munkásosztály ügyét eláruló vezetőit (v. ö. 374. old.). Rámutattak arra, hogy Nagy-Britanniában a munkásosztálynak a törvényileg már biztosított szabadságjogok felhasználásával lehetősége volna a forradalom békés úton való végrehajtására (v. ö. például Marx 1880 dec. 8-i levelét Hyndmanhez, 478. old.).

A hetvenes évek második felében erősödtek Marx és Engels kapcsolatai

az oroszországi forradalmi mozgalommal. Leveleikben egyre gyakrabban fejezik ki azt a meggyőződésüket, hogy a forradalomnak Oroszországban kell kezdődnie. A keleti válságról írja Marx Sorgénak 1877 szept. 27-én, hogy az „... az európai történelem új fordulópontja. Oroszország... már régóta egy fordulat küszöbén állott... A kirobbanást a derék törökök évekkel meggyorsították... A forradalom ezúttal Keleten kezdődik..." (Lásd 291. old.). Marx és Engels úgy látták, hogy Oroszország világtörténelmi válság küszöbén áll. Ez az ország – írta Engels Gorbunovának – olyan forradalmi pártot hozott létre, amelyben óriási áldozatkészség és energia van. (V. ö. 447. old.)

Marx és Engels ebből a világtörténelmi perspektívából kitekintve kísérték figyelemmel az 1877–78-as orosz–török háborút. A cári Oroszország vereségét várták, amely nagymértékben meggyorsította volna a társadalmi átalakulást magában Oroszországban és egész Európában.

Az orosz forradalmi szocialisták képzésében igen nagy szerepet játszott a „Tőke" első kötetének orosz nyelvű megjelentetése. Marx nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a művet először orosz nyelvre fordították le. Elégtétellel állapította meg Sorgénak 1880 nov. 5-én írott levelében, hogy „Oroszországban... a »Tőké«-t többen olvassák és ismerik el, mint bárhol másutt..." (lásd 474. old.). – Marx és Engels a műveikben és leveleikben foglalt elméleti és taktikai útmutatásokon kívül konkrét tettekkel is segítették az orosz forradalmi mozgalmat: információkat juttattak el az angol parlamenthez és a sajtóhoz, megszervezték orosz emigránsok támogatását, egyengették az orosz forradalmárok és a nyugati szocialista pártok közötti kapcsolatokat stb. – Lenin a következőképpen jellemezte Marxnak és Engelsnek az eljövendő orosz forradalomhoz való viszonyát: „Marx és Engels... a legoptimistább módon hittek az orosz forradalomban és hatalmas világtörténelmi jelentőségében. A levelezésből látjuk, milyen szenvedélyesen várták majdnem húsz esztendőn át az oroszországi forradalmat." (Lásd Lenin Összes Művei, 15 köt. 235. old.) Az 1870-es évek végén Engels a forradalom két lehetséges perspektíváját vázolta fel: „... .Oroszországban most néhány hónapon belül dűlőre kell jutnia a dolognak. Vagy megdől az abszolutizmus, és akkor a reakció nagy tartalékának bukása után rögtön más szelek fognak fújni Európában, vagy pedig európai háború lesz, és akkor az elkerülhetetlen küzdelem, amelyet minden egyes népnek meg kell vívnia nemzeti létéért, maga alá temeti a *mostani* német pártot is. Az ilyen háború számunkra a legnagyobb szerencsétlenség lenne, húsz évre visszavetheti a mozgalmat. De az új párt, amely végeredményben mégiscsak létrejönne ebből, minden európai országban mentes lenne egy sereg aggályos-

kodástól és kicsinyességtől, amely most mindenütt gátolja a mozgalmat." (Lásd 427. old.) Jóllehet a történelmi fejlődés nem pontosan így következett be, Engels előrelátása sok tekintetben igaznak bizonyult: Oroszországban új típusú proletárpárt alakult Lenin vezetésével, a német szociáldemokrata párt összeomlott az első világháborúban, megvalósult és új történelmi korszakot kezdett el az Októberi Szocialista Forradalom.

A kötet leveleiből az is elénk tárul, hogy Marx és Engels milyen nagy figyelemmel kísérték a különböző európai országok és az Amerikai Egyesült Államok munkásmozgalmát.

Végül a levelekből eleven képet kapunk Marx és Engels mindennapi életéről, örömeikről és bajaikról, családjukról, barátaikról és mindarról, ami foglalkoztatta őket.

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában ismertettünk.

Az eddigi levélváltás-kötetektől eltérően a Mellékleteket – a bennük közölt írások jellege szerint – A, B és C részre osztottuk.

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1875 február – 1880 szeptember

1875

1

Marx Engelshez

Londonba[1]

[London, 1875 február–március]

Menj neki, de humorosan. Olyan ostoba ez, hogy Bakunyin *közreműködése* feltételezhető. Peter Tkacsov elsősorban azt akarja [mondani*] az olvasónak, hogy te *őt* ellenfélként kezelted, s ezért mindenféle nem is szereplő vitapontokat talál ki.

* *A papír sérült. – Szerk.*

2

Marx Engelshez

Ramsgate-be

[18]75 augusztus 21.
Germania, Schlossplatz
Karlsbad

Kedves Fred,

Múlt vasárnap érkeztem meg ide.[2] Dr. Kraus már újra elutazott Gmundba, ahol a családjával él; rendezte kapcsolatait a feleségével.

Mint elhatároztam, most a magam orvosa vagyok és, ahogy dr. Gans csendes búbánattal elárulta nekem, így van ezzel a régebbi fürdővendégek egyharmada. Igen gyógyítóan hat rám az is, hogy nincs itt háziorvosom, Kugelmann.[3]

Bár a személyek cserélődnek, a közönség itt mindig ugyanúgy fest: a Quételet-féle average man[4] a kivétel; helyette túlsúlyban vannak a végletek, hordóhasúak és cingárak.

Legalább 12 órát vagyok a szabadban, s a teendők elvégzése után a fő szórakozásom az, hogy új sétautakat, helyeket és kilátásokat fedezek fel a hegyi erdőkben, s eközben sok meglepetés ér, minthogy csekély a tájékozódási képességem.

Mától kezdve – amikor nyugtát kaptam a kúrtaksa befizetéséről – rendőrileg biztonságban vagyok. Mint dr. phil. írtam be magamat, nem pedig mint járadékos, s ez javára válik a bukszámnak. Névrokonom, a bécsi rendőrkapitány, olyan illedelmes, hogy mindig velem egy időben érkezik.

Tegnap este a söréről híres Hopfenstockba[5] mentem, hogy szokásom szerint megigyak egy pohár giesshübeli ásványvizet. Karlsbadi filiszterek voltak ott és az egész beszélgetés arról az itt *kimeríthetetlen* vita- és pártkérdésről folyt, hogy mik az előnyei a régi pilseni sörnek, illetve a polgári és a részvénysörnek. Ja, mondta az egyik, a régiből 15 pohár (és ezek nagyok) meg se kottyan nekem. No igen, mondta a másik, én is pártos ember voltam, de most fölötte állok az efféle civódásoknak. Mindet megiszom, válogatás nélkül, ugyanazzal az eredménnyel stb. E bölcs helybeliek mellett ült azonban két berlini piperkőc is, gyakornokok vagy effélék. A különböző híres

karlsbadi vendéglők kávéjának előnyeiről vitatkoztak, s az egyik ünnepélyes komolysággal erősítgette: *statisztikailag* (!) be van bizonyítva, hogy a Schönbrunni Kertben legjobb a kávé. Közben egy helybeli felkiáltott: mégiscsak nagy a mi Csehországunk, nagy dolgokat visz véghez. Pilseni sörét minden országba elszállítják; Salzmann-nak, a nagy sörfőzőnek most Párizsban van egy fiókja, Amerikába is szállít! Sajnos a nagy sziklapincéinket nem küldhetjük el, pedig ezek hozzátartoznak a pilsenihez!

Miután most in nuce* közöltem veled, milyen új betekintésekre tettem itt eddig szert a világ folyásába, egyet s mást úti élményeimről.

Londonban nagy kapkodás közepette beszállt a vagonunkba egy furfangos ábrázatú zsidócska, kis bőrönddel a hóna alatt. Kevéssel Harwich előtt a kulcsait kereste, hogy kinyissa a bőröndjét és megnézze, mint mondta, hogy bolti szolgája becsomagolta-e a szükséges ruhaneműt. „Ugyanis az irodában", mondotta, „táviratot kaptam Berlinből, a fivéremtől, hogy azonnal utazzam Berlinbe, hazaküldtem hát a fiút, hogy hozza el a szükséges holmit." Hosszas keresgélés után végre megtalálja, nem az igazi kulcsot ugyan, de mégis egy olyat, amely nyitja a zárat, s ekkor felfedezi, hogy a nadrág és a kabát nem illik össze, hogy a hálóing, a felöltő stb. hiányzik. A hajón a zsidócska kiönti nekem a szívét: „Ilyen csalás még nem volt a világon", kiáltott fel újra meg újra. A história a következő: egy német jenki, valami Börn- vagy Bernstein, akit neki berlini barátja, Neumann ajánlott, becsapta őt 1700 £-gel, őt, akit a legokosabb kereskedők egyikének tekintenek! Az a fickó, aki állítólag Afrikával kereskedik, számlákat mutatott neki sok ezer £-nyi áruról, amelyet Bradfordban és Manchesterben vásárolt elsőrendű cégektől; a hajó az áruval Southamptonban horgonyoz. Ő erre odaadta neki a kért kölcsönt. De minthogy többé nem hallott erről az emberről, aggódni kezdett. Írt Manchesterbe és Bradfordba, nekem a válaszokat is megmutatta, amelyeknek ez a tartalmuk: Börnstein mintát vett és árut vásárolt náluk, ám mindkettőt az *áruk átvételekor* kellett volna kifizetni; a számlák csak formálisak voltak, az árut soha nem vette át. Southamptonban foglalást eszközölnek és kiderül, hogy Börnstein behajózott árui szalmazsákokkal töltött bálákból állnak csupán. Zsidócskánk, akit az 1700 £-en kívül elsősorban még az bosszantott, hogy egy ilyen dörzsölt kereskedőt így rászedtek, írt Neumann barátjának és a fivérének Berlinbe. Az utóbbi táviratilag közölte vele, hogy Berlinben rábukkantak Börnsteinre, értesítették a rendőrséget, amely szemmel tartja, ő viszont azon nyomban utazzék oda. „Törvényszék elé akarja állítani ezt az embert?" – kérdeztem. „A világért

* – dióhéjban – *Szerk.*

sem. A pénzt akarom kiszedni belőle." *Én:* „Azt már biztos elmulatta." *Ő:* „A világért sem! Hiszen a Cityben" (és itt minden elképzelhető fickót felsorolt) „12 000 £-gel csapta be az embereket. Engem fizessen ki. A többi majd lesheti, hol tudja elcsípni." A legjobb az volt, hogy Rotterdamba érkezésünkkor kiderült, csupán Mindenig utazhat és onnan csak másnap délelőtt 11-kor utazhat tovább. A fickó veszettül szidta a vasútigazgatóságot. De hiába volt minden.

A hajón volt egy furcsa vendégünk – egy halott. Kísérője, egy vörös hajú német, elmondta nekem, hogy a halott neve Nassauer, 34 éves mainzi fiatalember, látogatóba ment Londonba, elgázolták, a családja otthon akarja eltemetni. A halottkísérő sem utazhatott mindjárt tovább. A hajóskapitány kijelentette neki, nem adhatják ki a halottat, amíg nem tesznek eleget bizonyos formaságoknak a német konzulnál.

Köln és Frankfurt között (egyvégtében utaztam) beszállt egy világfias külsejű katolikus pap. A többiekkel való beszélgetéséből megtudtam, hogy Dublinból, ahol részt vett az O'Connell-ünnepségeken[6], tér vissza lakóhelyére, Frankfurtba. Nagyon élénken mesélt. Koblenzben, ahol a kocsikat kicserélték, egyedül maradtam vele a vagonban. A Vlissingenen át vezető új útvonalon jött: a hajót nyilván mérhetetlenül jobban szereti, mint a nyomorult harwichi huite-ot.[7] Megpróbáltam szóra bírni a Kulturkampfról.[8] Eleinte bizalmatlan és szerfelett tartózkodó volt, ám nagy lelkesedéssel beszélt monsignore Cappele ékesszólásáról. Végül segítségemre jött a szentlélek. A pap kihúzta a flaskáját, üres volt; s most elmondta nekem, hogy Hollandiába érkezése óta éhezik és szomjazik. Felkínáltam neki a konyakos üveget, amely néhány kortyintás után megoldotta a nyelvét. Most aztán szíve szerint nekilendült. Amikor utasok szálltak be, rossz vicceket sütött el nekik anyanyelvén, de velem való beszélgetését angol nyelven folytatta, amelyet nagyon jól beszél. „Szabadságunk a Német Birodalomban oly nagy, hogy a Kulturkampfról angolul kell halandzsázni." Mielőtt Frankfurtban kiszálltunk, azt mondtam neki, a nevemet mindamellett titokban tartva, ne csodálkozzék, ha a napokban a fekete és a vörös Internacionálé[9] közötti új összeesküvésről olvas majd a lapokban. Frankfurtban megtudtam (a „Frankfurter Zeitung"[10] szerkesztőségében), hogy útitársam az a Mutzelberger úr volt, aki bizonyos fokig a katolikus püspököt helyettesíti ott. Bizonyára ő is megtalálta a nevemet a „Frankfurter Zeitung"-ban (amelynek olvasója). A lap hírt adott átutazásomról.[11]

Találkoztam Sonnemann-nal, aki éppen akkor a tudósító megnevezésének megtagadása miatt megint bíróság elé került és ismét 10 nap haladékot kapott, de ezúttal utoljára.[12] Sonnemann világfi, akin azonban látni, hogy

tudatában van fontosságának. Hosszabb beszélgetés során kifejtette nekem, fő célja az, hogy a kispolgárságot bevonja a szociáldemokrata mozgalomba. Lapjának pénzügyi ereje, mondotta, abban van, hogy Dél-Németország elismerten legjobb tőzsdei és kereskedelmi lapja. Hogy újságja, mint politikai terjesztő, milyen szolgálatot tesz a munkássajtónak, azzal ő teljesen tisztában van. Másrészt azonban ez a párt nem tesz semmit az ő érdekében. Így például tudósítónak szerződtette Vahlteichot, de az egyesült párt vezetősége[13] *megtiltotta* Vahlteichnak a tudósítást. Liebknecht, mondta, túlságosan demagógként lép fel a Reichstagban; Bebelt viszont a legáltalánosabb elismerés övezi stb. Visszautaztamban újból találkozni fogok Sonnemann-nal. Dr. Guido Weiss-szel, aki néhány napra látogatóban volt a lányánál (dr. Sternnek, a „Frankfurter Zeitung" egyik szerkesztőjének feleségénél), szintén találkoztam. Ha néhány perccel előbb érkezem a szerkesztőségbe, abban a balszerencsében lett volna részem, hogy összeakadok a sváb Karl Mayerral (a „Beobachter"[14] egykori szerkesztőjével).

Mellékesen: az üzletmenet Frankfurtban és valamennyi főbb kereskedelmi piacon még sokkal rosszabb, mint amennyire a német újságokból látszik.

Cafiero barátod Bakunyinnál lakik és a luganói házat is megvette neki.

És most vale faveque*. Megint hozzá kell látnom a teendőkhöz. Szívélyes üdvözlet madame Lizzynek.

Szerecsened

* – élj boldogul és tarts meg jóindulatodban – *Szerk.*

3

Marx Engelshez

Ramsgate-be[2]

[18]75 szept. 8.
Germania, Karlsbad

Kedves Fred,

Bizonyára tudod már Tussytól, hogy neki augusztus 18-án, ifj. dr. Gans jelenlétében sajátkezűleg, az itteni főpostán feladott első levelemet elsikkasztották, kétségkívül a porosz posta. A későbbiek megérkeztek; a legutóbbi, amelyet múlt héten küldtem neki, a jelek szerint megint osztozott az első levél sorsában, hiszen máskülönben bizonyára már kaptam volna választ tőle.[15]

A kúra ezúttal egész rendkívülien jót tesz nekem; kevés kivétellel az éjszakáim is jók. De hát én vagyok, számos orvos barátom kijelentése szerint, Karlsbad mintavendége. Maguk ezek az urak is itt-ott azon iparkodtak, hogy eltérítsenek az „üdvözülés" útjáról, azzal az ürüggyel, hogy „praesente medico"* stb., de a kísértők csődöt mondtak.

Mint másodéves páciens feljebb kerültem a kutak ranglistáján. Múlt évben tápforrásaim ezek voltak: Theresienbrunn (41° Réaumur), Marktbrunn (39°) és Mühlbrunn (43,6°), viszont csak kétszer ittam egy-egy pohár savanyúvizet. Idén, a második hét óta, sziklaforrás (1 pohár naponta) (45° Réaumur), Bernardsbrunn (53,8°) (2 pohár) és savanyúvíz (2 pohár), 59–60°; összesen 5 pohár forró víz minden reggel, hozzá még egy pohár hideg Schlossbrunn felkeléskor és egy lefekvéskor.

A savanyúvíz összetétele, Ferd. Ragsky professzor elemzése szerint:

16 unciában = 7680 gr.

kénsavas kálium	1,2564
kénsavas nátron	18,2160
klórnátrium	7,9156
szénsavas nátron	10,4593

* – „az orvos jelenlétében" – *Szerk.*

szénsavas mész	2,2870
szénsavas magnézia	0,9523
szénsavas stroncián	0,0061
szénsavas vasoxidul	0,0215
szénsavas mangánoxidul	0,0046
foszforsavas agyagföld	0,0030
foszforsavas mész	0,0015
fluorkálium	0,0276
kovaföld	0,5590
szilárd alkotórészek összesen	41,7099
szabad és félig kötött szénsav	5,8670

A fickók között, akik itt a Sedan-ünnepély[16] megtartását szorgalmazták, Gustav Köttgen barmeni kereskedő is szerepelt; lehet, hogy van valami kapcsolat közte és a vén bolond között?[17]

Vigyáznod kell; Karl Grün konkurrenciát csinál neked, jövő tavasszal kiad egy természetfilozófiai művet, már közölt belőle egy előzetest a berlini „*Wagé*"-ban[18], amelyet Weiss megküldött nekem Berlinből.

Szombaton utazom el innen, előbb Prágába*, minthogy ma levelet kaptam onnan Oppenheimtól. Prágából Frankfurton át megyek.

Éppen most jön dr. Fleckles, hogy elvigyen ebédelni. Így hát a hosszú levélből nem lesz semmi; Fleckles úgyis azt mondja, hogy ez nem illik bele a kúrába. Szívélyes üdvözletem madame Lizzynek.

Szeretettel

* *V. ö. 144. old. – Szerk.*

1876

4

Engels Marxhoz

Londonba[19]

3, Adelaide Gardens
Ramsgate, [18]76 május 24.

Kedves Szerecsen,

Az imént kaptam a mellékelt két levelet.[20] A fizetett agitátorok, a félműveltek átka nagy súllyal nehezedik pártunkra Németországban. Ha ez így folytatódik, akkor hamarosan a lassalleánusok lesznek a legvilágosabb elmék, mert ők veszik be legkevésbé az ostobaságokat, Lassalle írásai pedig a legkevésbé káros agitációs eszközök. Szeretném tudni, hogy ez a Most tulajdonképpen mit akar tőlünk, és hogyan járjunk el, hogy eleget tegyünk neki. Világos, hogy ezek az emberek úgy képzelik, Dühring az ellened intézett aljas támadásaival[21] a mi részünkről sérthetetlenné tette magát, mert ha mi nevetségessé tesszük az ő elméleti hülyeségeit, akkor ez bosszú azokért a személyeskedésekért! Minél gorombább Dühring, annál alázatosabbak és szelídebbek legyünk mi, és csakugyan igazi kegy, hogy Most úr csupán azt kívánja tőlünk, tárjuk fel jóindulattal és magánúton Dühring úr előtt a baklövéseit (mintha puszta baklövésekről lenne szó), hogy ezeket a következő kiadásban kiküszöbölhesse, és nem kéri még azt is, hogy csókoljuk meg a hátsó felét. Ez az ember, mármint Most, képes volt arra, hogy az egész „Tőké"-t kivonatolja,[22] de semmit se kapiskáljon belőle. Csattanós bizonyíték rá ez a levél, s ez jellemzi a fickót. Az efféle hülyeség mind lehetetlen volna, ha Wilhelm helyén olyan vezető állna, aki akár csak némi elméleti tisztánlátással rendelkezik, olyan ember, aki nem nyomat ki élvezettel minden elképzelhető hülyeséget – minél badarabb, annál jobb –, s nem ajánlaná azt a munkásoknak a „Volksstaat"[23] tekintélyének teljes súlyával. Egyszóval, ez a história rettentően bosszantott, s kérdés, nincs-e itt az ideje komolyan megfontolni álláspontunkat ezekkel az urakkal szemben.[24]

Az ostoba Wilhelmnek mindez csak kívánatos ürügy, hogy kéziratot sürgessen. Micsoda pártvezér!

Mellékelek egy érdekes konstantinápolyi tudósítást a tegnapi „Daily News"-ból[25]; ennek az embernek annál is inkább hitelt lehet adni, mert a szoftaforradalom[26] sehogy sincs ínyére. A keleti história fokozatosan kiéleződik, a szerbek újabb kísérlete a kölcsönnel[27], dettó a váltólebegtetés és a hercegovinai felkelők új követelései[28] mutatják, hogy Oroszország ott hogyan tülekszik és bujtogat. Kíváncsi vagyok, hogyan folytatódik ez.

Itt ma van az első esős napunk, tegnap csak futó zápor volt. Remélem, hogy Jennynél továbbra is minden rendben van.[29] Lizzie meg én sokszor üdvözlünk mindnyájatokat, Longuet-ékat és Lafargue-ékat is.

Barátod
F. E.

Éppen most látom, hogy Wilhelm keresztkötésben elküldte nekem az egész Most-féle kéziratot[30]. Ki tudja, hogy ez nemzetközileg megengedhető-e, és így megérkezik-e! Nem néznél utána, hogy ott van-e, s ha igen, légy szíves utánam küldeni, még *jövő hét* péntekéig* itt maradok. Mrs. Leeson majd megmutatja neked, hogy hol tartja a számomra érkezett iratokat stb.

* Június 2. – *Szerk.*

5

Marx Engelshez

Ramsgate-be[19]

[London,] 1876 május 25.

Kedves Fred,

E levelemmel egyidejűleg a saját csomagolásában postára adom Most megérkezett kéziratát[30]. Wilhelm mellékelt firkáját felbontottam, mert azt hittem, az is a Most-féle dologra vonatkozik. Azonkívül elhoztam a lakásodból és mellékelni akartam a Nagy Északi Vasúttársaság küldeményét, mert azt hittem, valamilyen üzleti dologról van szó, de most látom, hogy csupán turistakirándulások programja.

Véleményem szerint csak úgy foglalhatunk „állást ezekkel az urakkal szemben"*, hogy kíméletlenül megbíráljuk Dühringet. Ő nyilván azért áskálódott a hozzá húzó irodalmi mesterlegény-*stréberek* körében, hogy az ilyen kritikát megakadályozza; amazok viszont Liebknecht gyengeségére számítottak, amelyet jól ismernek. Mellesleg Liebknechtnek kötelessége lett volna – és ezt meg kell neki mondani –, hogy kijelentse ezeknek a fiúknak, ismételten kért ilyen kritikát és mi ezt éveken át (mert a história a Karlsbadból való első visszatérésemkor kezdődött[31]) mint túlságosan alantas munkát elhárítottuk magunktól. A dolog, mint Liebknecht tudja és mint hozzánk intézett levelei bizonyítják, csak akkor látszott érdemesnek a fáradságra, amikor mesterlegények leveleinek ismételt megküldésével figyelmeztetett bennünket arra a veszélyre, amellyel egy ellaposító propaganda fenyeget a pártban.[24]

Ami speciálisan Most urat illeti, természetes, hogy szolid gondolkodónak tartja Dühring urat, minthogy az nemcsak a berlini munkásoknak tartott előadásán, hanem később nyomtatásban is terjesztette azt a felfedezést, hogy csupán Most hozott ki valami értelmeset a „Tőké"-ből. Dühring rendszeresen hízeleg ezeknek a mesterlegényeknek, amit nekünk nem róhatnának fel. Jellemző Mostnak és Tsainak a dühöngése azon a módon, ahogyan te *elhallgattattad* a sváb proudhonistát[32]. Ez intő példa, amelytől borzadnak, és az ilyen

* *V. ö. 10. old. – Szerk.*

eljárást egyszer s mindenkorra lehetetlenné akarják tenni a pletyka, a szilárd elvi alapokon nyugvó kedélyesség és a felháborodott testvéri szeretet útján.

Ennek a gyökere persze az volt és az is maradt, hogy Liebknecht nem kap elég kéziratot; egyáltalában úgy látszik, hogy ebben összpontosul szerkesztői tehetsége. De az a kicsinyes mód, ahogyan elkerüli, hogy akár csak egy szóval is elismerje Becker írását a francia Kommün történetéről[33], vagy legalább néhány kivonatot hozzon belőle, azt bizonyítja, hogy még a kézirathiány sem küzd le *mindent*.

Emlékszel talán, hogy nemrégiben, amikor Törökországról beszéltünk, rámutattam arra a lehetőségre, hogy a törököknél kialakulhat egy puritán (a Koránra támaszkodó) párt. Ez most bekövetkezett. A „Frankfurter Zeitung"-ban megjelent konstantinápolyi tudósítás szerint, ha a dolgok így folytatódnak, el akarják távolítani a szultánt és helyére a fivérét ültetni.[34] A tudósító, aki beszél törökül és Konstantinápolyban személyesen sokat érintkezik törökökkel, egyebek között hangsúlyozza, hogy pontosan tudják, milyen játékot űz Ignatyev, akitől a konstantinápolyi keresztények között terjedő összes nyugtalanító hírek kiindulnak. Egy bizonyos: a törököket csak úgy lehet elintézni, ha rövid pórázra fogják őket, az oroszok pedig, akik nem merték (vagy pedig pénzhiány miatt nem is tudták) gyors cselekvéssel üstökön ragadni az alkalmas pillanatot, a jelenlegi kalanddal talán sokkal inkább hozzájárulnak a saját rezsimjük felbomlásához odahaza, mint a törökökéhez Európában.

Jennyke jól van, de a kisfiú egy kicsit beteges; az orvos szerint azonban ennek nincs jelentősége. A neve Jean (Longuet apja után) Laurent (Laura beceneve) Frederick (a te tiszteletedre).

A koppenhágaiak meghívtak engem egy munkáskongresszusra[35] (június elejére) sürgönyileg és egy levélben, amelyet Pióhoz intéztek (ő hétfőn elutazott). Fantasztikus elképzelés, hogy én most efféle vendégszereplésekre vállalkozhatnék.

A parkunkat ma deszkákkal bekerítették. Komikus, hogy Angliában az ógermán szokások hogyan élnek tovább kuriózum gyanánt. Ez az „igazi szabad tulajdon" megóvása körülkerítéssel, tehát a közös Marktól[36] való elválasztással.

Pumps hosszú leveleket írt a feleségemnek és Tussynak. Bár a helyesírásban itt-ott bizonytalankodik, igazán bámulatos haladást ért el – és ez sokkal fontosabb – stílus és kifejezőkészség dolgában.

Szívélyesen üdvözlöm madame Lizzyt

barátod
K. Marx

Micsoda szamár lett Dizzyből! E pillanatban, amikor Anglia egészen el van szigetelve, ragaszkodik ahhoz, hogy valamivel több mint egy tucatnyi fénit megtartson magának![37]

Ami „Rihtert" illeti,* Liebknechtnek az ilyen figyelmeztetéseknél nem volna szabad puszta célzásokra szorítkoznia.[38] Fennáll a lehetősége, hogy Rihterrel oda a címjegyzékem; de egyelőre nem hiszem.

Hogy Eichhoff Arnimnak dolgozik, azt mi már jóval Liebknecht előtt tudtuk, és Eichhoffnak Bismarck és Stieber iránti gyűlöletét tekintve nincs is benne semmi meglepő. Nota bene, a „Frankfurter Zeitung" közli az Arnim elleni porosz *körözőlevelet*, amelynek értelmében el kell venni tőle a pénzét és őt kiszolgáltatni a berlini rendőrségnek, a külföldi hatóságokat viszont biztosítják a költségek megtérítéséről és a viszontszolgálatokról! (Mindez a már bíróságilag elítélt *okmánysikkasztásáért*.)[39]

* *V. ö. 177. old. – Szerk.*

6

Engels Marxhoz

Londonba

Ramsgate, [18]76 május 28.

Kedves Szerecsen,

Te könnyen beszélsz. Fekhetsz a meleg ágyban – foglalkozhatsz az orosz földbirtokviszonyokkal különösen és a földjáradékkal általában, és semmi sem zavar meg ebben –, én azonban üljek a kemény padra, vedeljem a hideg bort és hirtelen hagyjak abba megint mindent,[40] hogy ellássam ennek az unalmas Dühringnek a baját[24]. De úgy látszik, ennek meg kell lennie, még ha olyan polémiába bocsátkozom is, amelynek a vége beláthatatlan; máskülönben úgysem lesz békességem, amellett pedig Most barátunk dicsőítő éneke Dühring „Kursus der Philosophie"-járól[30] pontosan megmutatta nekem, honnan és hogyan támadjak. Ezt a könyvet is bele kell vennem, mert sok döntő ponton jobban leleplezi az „Ökonomie"-ban[41] foglalt okoskodások gyenge oldalait és alapjait. Rögtön megrendelem. Tulajdonképpeni filozófia – formális logika, dialektika, metafizika stb. – ugyanis nincs benne, hanem általános tudománytant akar nyújtani, amely a természetet, történelmet, társadalmat, államot, jogot stb. állítólag belső összefüggésben tárgyalja. Így egy egész szakasz van benne, amelyben a jövőbeni vagy ún. „szabad" társadalmat nem annyira gazdasági oldalairól írja le, és egyebek között már a jövő elemi és középiskoláinak tantervét is megállapítja. Itt tehát a közhelyáradat még szimplább formában van meg, mint a közgazdasági könyvben, és a két írást együtt tárgyalva az ember egyúttal a fickónak ezt az oldalát is feltárhatja. A nemes szerző történelemfelfogását illetően – hogy Dühring előtt minden csak fércmű volt – ennek a könyvnek még az az előnye is megvan, hogy ebből a saját otrombaságait idézhetem. Mindenesetre most két vállra fektetem a fickót.[42] A tervem kész – j'ai mon plan. Az elején egészen tárgyilagosan és látszólag komolyan belemegyek a dologba, és a tárgyalás olyan mértékben válik egyre élesebbé, amilyenben egyfelől az értelmetlenség és másfelől a közhelyáradat bizonyítása halmozódik, a végén pedig már zuhognak a csapások. Ily módon Most és Tsai nem panaszkodhatnak „szívtelenségről" stb., Dühring pedig mégis megkapja a porcióját.

Hadd lássák az urak, hogy nemcsak *egyféle* módon tudunk elbánni az ilyen népséggel.

Remélem, Wilhelm kinyomatja Most cikkét a „Neue Welt"-ben[43]; nyilván ennek írták. Ez a Most, mint mindig, még másolni sem tud és a természettudomány terén a legkomikusabb hülyeségeket adja Dühring szájába, pl. *gyűrűk* leválását (a Kant-féle elmélet szerint) *állócsillagokról!*

Wilhelmnél nemcsak arról van szó, hogy nem kap elég kéziratot, azon lehetne segíteni más cikkekkel, napi kérdésekről stb., mint Hepner és Blos idején. Wilhelmnek arról a mohó vágyáról van szó, hogy elméletünk hiányosságát pótolja, minden filiszteri ellenvetésre meglegyen a válasza, és képe legyen a jövő társadalomról, mert hiszen a filiszter is efelől érdeklődik náluk; ezenkívül elméletileg is lehetőleg független akar lenni tőlünk, ami tökéletes elméleti tudatlansága következtében eleve sokkal jobban sikerült neki, mint ő maga tudja. Engem azonban ezzel abba a helyzetbe hoz, hogy azt kell mondanom magamnak, Dühring még mindig művelt ember a „Volksstaat" elméleti kontárjaihoz képest, és művei még mindig jobbak, mint ezeké a szubjektíve és objektíve egyaránt homályos uraké.

A török históriával teljesen igazad volt, csak azt remélem, hogy a dolog jól halad majd, az utóbbi egy hét során mintha némiképpen megakadt volna, márpedig keleti forradalmak – még inkább, mint más forradalmak – gyors döntést követelnek. A szultán* – ez magyarázza az örökös pénzkövetelései miatti panaszokat – roppant kincset halmozott fel a palotában, olyan nagyot, hogy a szofták[26] 5 000 000 £-et követeltek belőle, tehát bizonyára még jóval több van. A Gorcsakov-féle háromcsászári jegyzék[44] átnyújtása remélhetőleg válságba juttatja az ügyet.

Mondd meg Jennynek és Longuet-nak, hogy hálásan köszönöm a megtiszteltetést, amelyben részesítettek**, igyekezni fogok méltónak bizonyulni rá. Remélem, hogy a három hatalmas névvel rendelkező kisfiú*** meggyógyult.

A Dühringhez nagy szolgálatokat tesznek nekem az ókori történelemmel való ismételt foglalkozásaim, valamint természettudományi tanulmányaim, és sok tekintetben megkönnyítik a dolgomat. Különösen a természettudományok területén érzem magamat már sokkal otthonosabban, és ha nagy óvatossággal is, mégis némileg szabadon és biztosan mozoghatok itt. Kezdem már ennek a munkának is a végét látni. Kezd a dolog alakot ölteni a

* Abd ul Aziz. – *Szerk.*

** *V. ö. 13. old.* – *Szerk.*

*** Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

fejemben, és az őgyelgés itt a tengerparton, ahol a részleteket megforgathattam a fejemben, sokat segített ebben. Ez a roppant terület feltétlenül szükségessé teszi, hogy az ember időről időre abbahagyja a tervszerű magolást és a bemagoltakon eltöprengjen. – Helmholtz úr már 1853 óta egyfolytában lovagol a magánvalón és még mindig nincs vele tisztában. Ez az ember nem restelli nyugodtan újranyomatni azt a hülyeséget, amit *Darwin előtt* nyomatott ki.[45]

Lizzie velem együtt szívélyesen üdvözöl mindnyájatokat. Pénteken térünk vissza Londonba.[19] Nagyon örülök annak, hogy Pumps stílusa így javul, természetesen én is észreveszem, csak kisebb mértékben.

Barátod

F. E.

7

Engels Marxhoz

Londonba[46]

11, Camden Square, Ramsgate
[18]76 július 25.

Kedves Szerecsen,

Lafargue-nak írtam,[47] hogy tudassa velünk érkezésének napját, vagyis hogy pénteken vagy szombaton jön-e.

Csatoltan levél Wilhelmtől és melléklet Mosttól. Láthatod, miféle emberek ezek – mindketten. Wilhelm fontoskodása a „közeledési kísérletek" ügyében.[48] Mintha az ember – azaz bárki – belebocsátkozhatna valamibe ezzel a csőcselékkel, amelyre ilyen árulást bizonyítottak rá. És mintha bármiféle közeledés bármire is vezethetne.[49] És mi történjék, ha ők közeledtek? Ha ezek az emberek a mostani körülmények és állapotok közepette még egyszer Internacionálét akarnak játszani, hadd csináljanak, amit akarnak, mi fütyülünk rá.

A szerbek összeroppanása bámulatos.[50] A hadjárat arra irányult, hogy Törökországot teljes egészében lángba borítsák, de a gyúlóanyag mindenütt nedves – Montenegró elárulja a szerbeket magáncélokért, Bosznia éppenséggel nem akar felkelni, amióta Szerbia fel akarja szabadítani, a derék bolgárok pedig a kisujjukat sem mozdítják. A szerb felszabadító seregnek a saját költségén kell élnie, és a hivalkodó offenzíva után, anélkül, hogy bárhol komolyan megverték volna, kénytelen visszabújni a rablóbarlangba. – Ez alighanem móresre tanítja majd a románokat is, és akkor az orosz terveknek nagyjából befellegzett.

Egyebekben Dühring filozófiájával vigasztalódom[21] – ilyen sekélyes zöldséget még soha nem írt senki. Fellengzős laposságok, semmi egyéb, közben tökéletes hülyeségek, de mindez bizonyos ügyességgel elrendezve a szerző által igen jól ismert közönség számára, amely híg koldusleves[51] és kevés munka segítségével gyorsan meg akarja tanulni, hogyan szóljon hozzá mindenhez. Ezt az embert mintha egyenest a milliárdok korának[52] szocializmusa és filozófiája számára teremtették volna.

Barátod
F. E.

8

Marx Engelshez

Ramsgate-be

[London,] 1876 július* 26.

Kedves Fred,

Bár a tengerparton vagy, bizonyára emlékszel, hogy csak múlt hétfőn utaztál el; ezenkívül a 122. számú házban[53] maradottak azt mondták, hogy ti már e hét közepén vagy végén visszajöttök[46] (így közölték velem még tegnap). Ami a *múlt hetet* illeti, Laura annak második felében Brightonban volt (és én vele mentem, mert a feleségem azt írta, hogy nagyon nem jól érzi magát; Lafargue szombaton érkezett meg és vasárnap visszatért velem és Laurával); Longuet-t és Jennykét viszont még kötötte az iskola.[54] Lafargue-ék ezen a *pénteken* vagy *szombaton* érkeznek meg Ramsgate-be és vasárnap visszamennek, mert Lafargue nem szüneteltetheti az üzletét,[55] Laurának pedig hétfőn újra tanítania kell. Csak *augusztus utolsó hetében* lesz szabad. (A múlt heti egynapos kiesést ezen a héten pótolnia kell, ami ebben a hőségben korántsem örvendetes.)

Családom tagjaival közölni fogom leveled[47] tartalmát.

A feleségem még nagyon rosszul volt, amikor megérkeztünk; valamivel jobban, amikor eljöttünk tőle. Mihelyt elég jól érzi magát, néhány napot biztosan Ramsgate-ben akar majd tölteni. Lenchent a *következő napokban* teljesen lefoglalja Tussy utazásának[56] előkészítése.

Brightonban azt mondták nekünk, hogy madame Bravo balett-táncosnő volt, madame Cox pedig a szabónője. A feleségem brightoni tartózkodása idején Mrs. Bravo ott nagy (többé vagy kevésbé) nyilvános estélyeket adott.

A „Вперед" legutóbbi számában egy undorítóan tömjénező cikk van Bakunyin temetéséről,[57] a főszereplők Guillaume, Brousse, a két Reclus és az illusztris Cafiero. Bakunyint a forradalom „gigászaként" emlegetik. Ugyanez a tudósító egy újabb levelet ígér a megegyezési tervekről, amelyek a temetés után felmerültek a két Internacionálé között, tudniillik a juraiak, akik a munkások *„szabad föderációját"* akarják, és a németek között, akik

* *A kéziratban:* június. — *Szerk.*

„*népállamra*" [„Volksstaat"] törekszenek. E célból csupán a szervezeti szabályzat 3. cikkelyét kell átalakítani az „1873-as kongresszuson" (a Guillaume-féle kongresszuson) határozatba hozott változat értelmében.[59] Liebknecht a „Volksstaat" rövid cikkében (nem tudom, olvastad-e már) kijelenti, hogy ezt nálunk (azaz nála) senki jobban nem kívánhatja; csakhogy, teszi hozzá mint javíthatatlan fecsegő, szavak helyett lássunk tetteket.[52] Persze jólesik neki, hogy Guillaume úr a „Volksstaat"-ot proklamálja a nem bakunyinista Internacionálé végső szavának. Lavrov nyilván jó üzleti fogásnak tartja, hogy a bakunyinista tudósítások közlésével ezt a pártot is megnyerje a lapjának.

A brightoni akvárium nagyon kikupálódott azóta (3 éve), hogy keletkezőben láttam.[60] A papi hatalommal kötött kompromisszum óta vasárnap délután is nyitva van (estig), de azzal a száraz feltétellel, hogy a kirándulók, ezek a szegény ördögök egyetlen csepp folyadékot sem kaphatnak, még sima vizet sem. Egyszer mégiscsak el kellene menned megnézni.

Szívélyes üdvözlet az egész családnak és madame Paulinak.

Szerecsened

9

Marx Engelshez

Ramsgate-be

1876 augusztus 19.
Germania, Karlsbad

Kedves Fred,

A londoni címedre írok, mert nem tudom, hogy még a tengernél tanyázol-e.[46]

Legelőbb úti kalandunkról.[56] Tervem szerint Kölnben éjszakáztunk, onnan reggel 6 órakor indultunk el azzal, hogy legközelebbi pihenőhelyünk Nürnberg lesz. Kb. du. 5 órakor érkeztünk meg Nürnbergbe, ahonnan csak a következő este akartunk felkerekedni Karlsbadba (14-e volt és a karlsbadi szállásadónőnek 15-ére jeleztük érkezésünket). A bőröndöket leraktuk, átadtuk egy targoncás embernek, hogy elkísérjen bennünket a legközelebbi, mindjárt a vasútnál, a városon kívül fekvő vendégfogadóba. De ebben a vendégfogadóban már csak egyetlen szabad szoba volt, s a gazda egyúttal azt a szörnyű hírt közölte velünk, hogy bajosan találunk másutt szállást, mert a várost elárasztották részben a molnár- és pékkongresszus résztvevői, részben a világ minden sarkából érkezett emberek, akik onnan készülnek elmenni Wagner állami zenész bayreuthi karneváljára[61]. S így is volt. Hosszasan bolyongtunk a városban a targonca mellett; sem a legkisebb kocsma, sem a legnagyobb szálloda nem nyújtott menedéket; mindössze annyit nyertünk, hogy felületesen megismerkedtünk a német mesterlegény-társadalom (fölöttébb érdekes) őshazájával. Tehát vissza a vasúthoz; ott azt mondták, a Karlsbadhoz legközelebb eső város, ahová még elutazhatunk, Weiden; megvettük a jegyeket Weidenbe. De a kalauz úr már egy kicsit (vagy nem is egy kicsit) felöntött a garatra; ahelyett hogy kiszállított volna bennünket Neunkirchennél, ahonnan egy újonnan épült szárnyvonalon lehet eljutni Weidenbe, elvitt minket Irrelohéba (valahogy így hívják ezt a fészket)*, ahonnan megint 2 teljes órát kellett (ellenkező irányban) visszautaznunk, hogy végre éjfélkor megérkezzünk Weidenbe. Az egyetlen ottani

* Irrenlohe. – *Szerk.*

vendégfogadó szintén tömve volt, úgyhogy a vasútállomás kemény székein kellett kitartanunk reggel 4 óráig. Egészében 28 órát voltunk úton Kölnből Karlsbadig! Ráadásul a szemérmetlen hőség!

Amit másnap Karlsbadban (ahol 6 hete nem esett az eső) mindenfelől hallottunk és a saját bőrünkön is tapasztaltunk, az a rendkívüli hőség volt! Hozzá vízhiány; a Tepla olyan, mintha kiszivattyúzták volna. Az erdőtlenítés abba a kellemetes állapotba hozta, hogy csapadékos időszakokban (mint 1872-ben) mindent elönt, forró években pedig teljesen eltűnik.

Egyébként a túlságos meleg 3 napja csökkent, és még a nagyon forró napokon is megtaláltuk az általam régóta ismert erdőszurdokokat, ahol elviselhető volt.

Tussyka, aki az utazás alatt meglehetősen rosszul volt, itt szemlátomást összeszedi magát, énrám pedig Karlsbad csodásan hat, mint mindig. Az utóbbi hónapokban megint elkezdődött az undorító nyomás a fejemben, de most már teljesen megszűnt.

Dr. Fleckles egy igen meghökkentő újságot közölt velem. Megkérdeztem, hogy az unokanővére, madame Wollmann Párizsból, akivel tavaly megismerkedtem s aki nagyon érdekes hölgy, itt van-e. Fleckles azt felelte, hogy a férj az egész vagyonát, és hozzá a felesége vagyonát is, elvesztette párizsi tőzsdespekulációkon, úgyhogy a család kénytelen volt reménytelen állapotban visszavonulni egy kis németországi zugba. A furcsa a dologban a következő: Wollmann úr Párizsban nagy vagyont szerzett mint festékgyáros; sohasem játszott a tőzsdén, hanem azt a pénzt, amelyre az üzletben nem volt szüksége (úgyszintén a felesége pénzét), higgadtan osztrák állampapírokban helyezte el. Egyszer csak megszállta valami hóbort; az osztrák államot nem tartja eléggé biztosnak, eladja összes értékpapírjait, s *egészen titokban*, a felesége és a vele barátságban álló Heine és Rothschild tudtán kívül elkezd a tőzsdén hosszra spekulálni – török és perui értékpapírokban!, amíg csak az utolsó fillérje is oda nem vész. A szegény asszony éppen azzal volt elfoglalva, hogy berendezze újonnan bérelt párizsi palotáját, amikor egy szép napon teljesen váratlanul megtudja, hogy koldusbotra jutott.

Friedberg professzor (boroszlói egyetem, orvoskar) ma elmondta nekem, hogy a nagy Lasker névtelenül kiadott egy regényfélét, amelynek címe: „*Erfahrungen einer Mannesseele*". Ezeket a pöffeszkedő tapasztalatokat Berthold Auerbach úr dicsőítő előszava vagy bevezetője előzi meg. Amit ugyanis Lasker tapasztalt, az az, hogy valamennyi nőszemély (beleértve Kinkel egyik leányát is) őbeléje szeretett, ő pedig most kifejti nemcsak azt, hogy miért nem vette feleségül mindet együttvéve, hanem még azt is, hogy miért nem jutott el egyetleneggyel sem a kibontakozásig. Állítólag

valóságos nyámnyila-Odüsszeia. Nagyon hamar megjelent ennek a paródiája (ugyancsak névtelenül)[62], és olyan szörnyű, hogy Otto* nagy fivére** fájdalmas pénzveszteséggel felvásárolta „Tapasztalatai"-nak valamennyi még elcsíphető példányát. A „kötelesség" elszólít az íróasztaltól. Ezért a legközelebbi alkalomig, amennyiben a forró alkalikus lé mágikusan butító hatása még lehetővé teszi számomra, hogy néhány sort hozzáfirkantsak.

Szívélyesen üdvözlöm madame Lizzyt.

Szerecsened

Kovalevszkij itt nem található. Viszont Lavrov megküldte nekem vastag kötetét az „állam" jövőbeni funkcióiról.[63] Mindenesetre az elolvasását is a jövőre napolom el. Itt a jövő zenéjének bayreuthi dobolása óta[64] most minden a jövőé.

Hemzsegnek itt az oroszok.

Éppen írja a feleségem, hogy még Ramsgate-ben vagy. Ezért közvetlenül odaküldöm a levelet.

* Bismarck. – *Szerk.*
** Lasker. – *Szerk.*

10

Engels Marxhoz

Karlsbadba[56]

Ramsgate, [18]76 aug. 25., péntek

Kedves Szerecsen,

Leveled kedden érkezett meg ide[46] és most lányaidnál jár kézről kézre. A 28 órás bolyongásért Köln és Karlsbad között itt senki sem irigyel benneteket; viszont nagyban fogadunk, hogy milyen mennyiségű bajor „nedűvel" segítettétek át magatokat mindezen a zűrzavaron.

Lenchen hétfőn egy hete érkezett Hastingsből, ahol Jennyvel és Lafargue-ékkal a vasárnapot töltötte, nem valami jól érezte magát, de mégis bement a vízbe, amivel egy szörnyű, két napig tartó fejfájást szerzett magának; a második kísérlet még rontott a dolgon, s így fel kellett adnia. Kedden hazament, s a következő napon, tegnapelőtt, betoppant ide a feleséged, aki mindenesetre sokkal jobban van, mint 6 héttel ezelőtt. Sokat sétálgat, jó az étvágya, és úgy látszik, igen jól alszik is. Ő és Lizzie kószálnak a parti fövenyen, miután a pályaudvaron egy pohár portóival megerősítettem őket, s örülnek, hogy nem kell levelet írniok. Lizzie-nek rendkívül jót tesz a tengeri fürdő, remélem, ezúttal egész télen kitart majd a hatása.

Ramsgate-et ez idő szerint szinte kizárólag kis zöldségkereskedők és egyéb egészen kicsi londoni szatócsok népesítik be. Itt maradnak egy hétig, amíg a retúrjegy érvényes, s aztán átadják a helyüket másoknak, akik ugyanebből a fajtából valók. Ez a korábban egy napra kiránduló közönség, amely most egyheti időt engedélyez magának. Első pillantásra azt vélné az ember, hogy munkások, de a társalgásuk nyomban megmutatja, hogy valamivel efölött állnak és a londoni társaság legeslegkellemetlenebb rétegéhez tartoznak – ahhoz a fajtához, amely beszédben és modorban máris felkészül a csalhatatlanul rájuk váró csődre és az utána éppoly csalhatatlanul rájuk váró piaci árus-hivatásra. Most képzelje el magának Tussy öreg barátját reggel a strandon, amint 30–40 ilyen csarnoki kofa veszi körül!

Az egyre sűrűbbé váló fürdőhelyi butaságban a megfelelő olvasmány természetesen Dühring úr természetes valóságfilozófiája volt.[21] Ilyen termé-

szetes valamire még sohasem akadtam. Minden természetes módon megy végbe, mivel minden természetesnek számít, amit Dühring úr természetesnek vél, amiért is mindig „axiomatikus tételekből" indul ki, mert ami természetes, azt nem kell bizonyítani. Ez a portéka sekélyességben felülmúl mindent, ami eddig létezett. De bármilyen rossz, mégis a természetről szóló rész még messze a legjobb. Itt mégis dialektikus fordulatok elsatnyult maradványával találkozunk még, mihelyt azonban rátér a társadalmi és a történelmi viszonyokra, eluralkodik a régi metafizika a *morál* formájában, s ezzel aztán menthetetlenül bejut a hibás körbe, amelyből nincs kiút. Látóköre alig terjed ki az általános Landrecht[65] területi hatályáig, és a porosz hivatalnoki vircsaft képviseli számára „az államot". Mához egy hétre visszamegyünk Londonba, és akkor mindjárt előveszem a fickót.[24] Hogy micsoda örök igazságokat prédikál, megítélheted abból, hogy három bête noire-ja* van: dohány, macskák és zsidók, s ezek meg is kapják a magukét.

Az imént érkezett meg Tussy levele Lenchenhez, mindjárt elküldöm Londonba.

A „Daily News" és az öreg Russell a török atrocitások körül csapott lármával[66] megfizethetetlen szolgálatot tettek az oroszoknak és ragyogóan előkészítették nekik a következő hadjáratot, amely nyomban megindulhat, mihelyt a liberális urak kerülnek itt a kormánykerékhez. A vidéki liberális sajtó is megfújta most a riadókürtöt, és mivel az öreg Dizzy visszavonult a Lordok Házába,[67] a következő ülésszakon az alsóházban nyilván a liberális ordítozók lesznek majd a hangadók. A montenegróiak és hercegovinaiak aljasságairól persze szó sem esik. Szerencsére a szerbeket püfölik[50] — még Forbes is, aki egyébként megint az egyetlen értelmes haditudósító, félreismerhetetlenül meleg hangon ír a török csapatok fölényes katonai rátermettségéről — és a Белый царь-nak** nem oly könnyű interveniálnia.

A feleséged és Lizzie szívélyesen üdvözlik Tussyt és téged.

Barátod
F. E.

* — fekete állata (bárónya); utálatának tárgya — *Szerk.*
** Fehér cárnak (II. Sándor). — *Szerk.*

11

Marx Engelshez

Londonba

[London, 18]76 dec. 11.

Kedves Fred,

Kovalevszkij tegnap nálam volt, kérte a Hanssent[68]; mondtam neki, hogy *holnap este* megkapja; egyúttal az ő kívánságára megegyeztünk abban, hogy ugyanazon az estén (kedden) meglátogatunk téged.

Elküldöm neked a Hanssent, te is, akárcsak én, néhány óra alatt könnyűszerrel letudhatod.

A könyvkötés miatt írtam.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

A (St. James-i) *konferencia* után[69] Gladstone úr abba a páholyba ment, ahol Novikova asszony ült, karját nyújtotta neki – hogy megmutassa (így mondta, Novikova elbeszélése szerint), a szövetség Anglia és Oroszország között már létezik – és a hölgy karján végigfeszített a hatalmas tömegen, amely kétoldalt helyet csinált nekik; Gladstone viszonylag alacsony, vézna fickó, Novikova valóságos dragonyos. Azt mondta Kovalevszkijnek: hogy ezek az angolok milyen félszegek!

Csernyajev generalisszimusz úr kétszer is sürgönyözött Novikovának, hogy megérdeklődje, jelenjék-e meg ő is a konferencián; a hölgy kénytelen volt közölni vele, hogy Gladstone úr örömmel venne egy személyes találkozást, de nyilvános megjelenését nem tartja célszerűnek.

Harrison (aki „*Cross and Crescent*" c. cikkében a „Fortnightly"-ben[70] nagyra van néhány, Kovalevszkijtől frissen elcsent utalással) a konferencián szemébe mondta Howellnak (belépőjegyes konferencia volt), hogy a jelenlevő munkások egytől egyig az általa (Harrison által) jól ismert megfizetett bandához tartoznak.

Sajnos Charles Darwin is odaadta nevét ehhez az aljas demonstrációhoz; Lewes megtagadta.

1877

12

Engels Marxhoz

Londonba

42, Kings Road
Brighton, [18]77 febr. 23.

Kedves Szerecsen,

Múlt héten írtam Bignaminak*, előfizettem a „Plebé"-re és írtam neki a választásokról.[71] 3 nappal ezelőtt, mielőtt elutaztunk[72] kaptam három számot,[73] a néhány hiányzót utólag elküldi nekem. Közbelépésem nem is történhetett volna alkalmasabb időben.

A január 7-i „Plebe" beszámol a *Bignami* torinói questore (rendőrfőnök) elleni esküdtszéki tárgyalásról (ez ugyanaz a Bignami, aki Terzaghit „vermuttal" traktálta, lásd „A Szocialista Demokrácia Egyesülése"[74]), amelyet *sikkasztás* vádjával folytattak le (tout comme chez nous!**). Bizonyos Blandini nevű rendőr ezt vallja: Bignami parancsára *pro forma* házkutatást tartott Terzaghinál, de arra is kapott parancsot Bignamitól, hogy csak azt vigye el, amit Terzaghi odaad neki. Amikor Terzaghi ellen elfogatóparancsot adtak ki, akkor Terzaghit egy másik rendőr – Premerlani – Bignami parancsára előzőleg már letartóztatta; Terzaghi titkos ügynöke volt Bignaminak, aki neki napi három lírát (frankot) adott. A „Plebe" azt mondja erre: itt látható, hogyan használják fel az osztálykormányok titkos alapjait.

Erre egy bakunyinista lapocska válaszol, „Il Martello"[76] – a névről felismerem az én Cafierómat. – Mivel a kínos Terzaghi-ügybe nem volt szabad belebocsátkozni, a lapocska belekapaszkodik az *osztálykormányok* titkos alapjaiba; tehát nálatok a *nem* osztálykormányoknak is lesznek titkos

* Enrico Bignami. – *Szerk.*
** – éppúgy mint minálunk![75] – *Szerk.*

alapjaik, tehát nálatok is minden a régiben marad, majd következik az egész ősanarchista tiráda, amelyet jól ismerünk. A „Plebe" megadja erre a megfelelő választ,[77] és rögtön utána megtámadja a „Bulletin Jurassien"-t,[78] amely a „Plebe" négy sorától dühbe gurult és úgy tesz, mintha a „Plebe" lenne dühös, holott ez utóbbi csak derül a jurai inszinuációkon. Egyébként, írja a „Plebe", igen naivnak kell lenni ahhoz, hogy az ember besétáljon az olyanok csapdájába, akik beteges irigységükben egyik ajtón kopogtatnak a másik után, hogy rágalmazással némi ellenségességet kolduljanak ellenünk. A kezet, amely már régóta hinti a provokációk konkolyát, mindenki kellőképpen ismeri, úgyhogy loyolai üzelmein[79] nyomban átlátni, és a becsületes emberek hamarosan érdemei szerint méltányolják. – Ugyanabban a számban tudósítás E. Dörenbergtől (Drbg. a „Berliner Freie Pressé"-től[80]) a berlini választásokról.

A február 16-i számban „C. D. P."* tudósítása Brüsszelből, a gyári törvényért és az általános választójogért folyó új flamand mozgalomról; a cikk így zárul: egyebekben azt hisszük, hogy ezzel a módszerrel gyorsabban és tisztábban jutunk el a proletariátus felszabadításához, mintha évekig és negyedszázadokig csak ácsorgunk, megugatjuk a holdat és arra várunk, hogy Forradalom anyácska kegyeskedjék eljönni és széttörni a munkások láncait. – Megemlíti továbbá az öreg Becker felhívását[81], *tüneť* gyanánt és nagyon barátian.

Ma igen elragadtatott levél jött Bignamitól, amelyben azt mondja, hogy kinyomatja a választásokról szóló dolgaimat, és megerősíti, hogy a Federazione dell' Alta Italia, amely Velencétől Torinóig terjed s ezekben a napokban tartja kongresszusát,[82] az általános választójog talaján akar harcolni. A „Plebe" e Föderáció hivatalos sajtószerve.

Így hát rést ütöttek az ügyvédek, irodalmárok és csavargók olaszországi erődjén. És az a legjobb, hogy a Cuno idejéből való régi milánói alliance-isták, Mauro Gandolfi stb., úgy látszik, velük tartottak. Csakugyan, egy olyan ipari városban, mint Milánó, egy látszat-munkásmozgalom csak rövid ideig létezhetett. És Felső-Olaszország nemcsak stratégiailag döntő, hanem döntő a hosszan elnyúló paraszt-félsziget munkásmozgalma szempontjából is.

Ezért most már csak Spanyolország vitathatatlanul a neuchâteli világkormányé,[83] és meddig fog ez tartani?

Ezeknek az eseményeknek a pontosabb követése végett egyébként itt az

* César De Paepe. – *Szerk.*

ideje, hogy Demuth úr előfizessen a „Bulletin Jurassien"-re, mint megbeszéltük. Mégiscsak tudnunk kell, miféle kiátkozó bullákat bocsát ki az Egyetemes Diktátor és szentszéki kormányzó*.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Barátod
F. E.

* James Guillaume. – *Szerk.*

13

Engels Marxhoz

Londonba

42, Kings Road, Brighton
[18]77 március 2.

Kedves Szerecsen,

Írtam Liebknechtnek[47] és megkértem, hogy a korrektúrát[84] egyelőre küldje ide[72]; rendszerint legkésőbb hétfőn megkapom, de ezen a héten még semmi nem érkezett, és attól tartok, hogy szokás szerint valami hanyagság történt. Kérlek, légy szíves, nézz utána a lakásomon, hogy nincs-e ott valamiféle korrektúra és küldd ide nekem. Mrs. Leeson odaadja majd a beérkezett újságcsomagokat stb., és könnyűszerrel megtalálod köztük, éppígy odaadhatja neked az újságok keresztkötéseit stb., hogy a dolgokat becsomagolhasd. Máskülönben ezek az emberek még képesek arra, hogy az általuk kiszedett hülyeségeket a nevemben kinyomassák.

Egynémely szempontból szívesen veszem, hogy Lina és Pumps csak e hó közepén jönnek. Először is, akkor már újra otthon leszünk, minthogy jövő keddhez egy hétre szándékozunk visszamenni, másodszor pedig ezzel időt nyertem, hogy Linának a sebtében küldött 15 £-en kívül (összesen éppen ennyim volt) utólag mindenesetre még elküldjek 5 £-et és még egyszer világosan kifejtsem neki – ami talán helyénvaló –, hogy inkább a kényelmes, nem pedig az olcsó utazással törődjék, hiszen minden pénzt, amit eddig küldtem, csak az *ide*utazásra szántam.

Itt ragyogó időnk volt, ma ködös és nyirkos, hébe-hóba esik. Hogy mekkora a különbség a londoni és az itteni klíma között, látom abból a ma reggeli újsághírből, hogy ott a parkokban a víz 1 $^1/_2$ hüvelyknyire befagyott, míg itt az enyhe éjszakai fagy hatását a nap már 10 órára eltüntette. Néhány heti tengerparti üdülésre Brighton csakugyan „finom hely", amiért is hemzsegnek itt a finomabb illetők. De London szégyene, hogy az itteni akvárium nyomán, amely hal- és kétéltű-tenyészetével valóban tudományos rangot vívott ki magának, volt merszük ennek a karikatúráját életre hívni Westminsterben – orfeumot halkísérettel –, méghozzá akkora hírveréssel.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. E.

14

Marx Engelshez

Brightonba[72]

[London, 18]77 március 3.

Kedves Fred,

Ezzel egyidejűleg elküldöm neked, ami lipcsei dolgot a lakásodban találtam[84] és a „Plebé"-t. Ami a Felső-Olaszországi Föderáció fontos nyilatkozatát illeti, amelyben kijelenti, hogy mindig az Internacionálé „eredeti szervezeti szabályzatához"[85] tartotta magát és hivatalosan megtagadja a tulajdonképpeni föderációs kapcsolatot a bakunyinista olasz csoportokkal,[86] ezt, valamint a többi, nagyon érdekes és kedvemre való tényt, amelyeket első leveledben közöltél velem*, mielőbb tudatnod kell a „Vorwärts"-szel.[87] Máskülönben Liebknecht még ezzel kapcsolatban is képes valami hülyeséget csinálni.

Én egész idő alatt nagyon nem jól éreztem magamat: krónikus meghűlés, nátha és köhögés.

Linával minden rendben.**

Lavrov, akinek átkozottul rosszul megy a sora, nagyon dicséri Dühring elleni cikkeidet[24], de az ember (ti. ő) „Engelstől nem szokta meg, hogy ilyen szelíden vitatkozik".

Hétfőn hosszabb küldeményt kapsz tőlem.*** Ezt *ne* tekintsd Dühring-féle manővernek, hogy mindig ígérget, de sohasem ad semmit – tudniillik teljesítményt.

Szívélyesen üdvözlöm Lizzyt.

Barátod
K. Marx

---

* *V. ö. 27–29. old. – Szerk.*
** *V. ö. 30. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 33. old. – Szerk.*

Az ördög vinné el Hirschet meg az ő Castelnau-ját. Ez utóbbi most mindkettőjük nevében azt kéri tőlem, hogy munkatársként szerepeljek az általuk most indítandó munkáslapban. Mintha nekem ehhez időm lenne – és Hirschnek tudnia kellene, hogy nincs! A nevem puszta szerepeltetése pedig fölöslegesen „felelőssé" tesz engem. Minthogy Castelnau úr most maga is bevallja, hogy ameddig Quêst uralkodik, az ő abrégé-je* az álmok birodalmába tartozik**, most más módon akar engem kihasználni. Eddig még nem láttam, hogy ő vagy Hirsch akár csak annyira is mozdította volna a kisujját a „Tőke" érdekében, mint Laveleye[89] vagy Block[90].

* – rövid kivonata[88] – *Szerk.*
** *V. ö. 243–244. old.* – *Szerk.*

15

Marx Engelshez

Brightonba[72]

[London, 18]77 március 5.

Kedves Fred,

Csatolva a Dühringiána[91]. Nem bírtam a fickót úgy olvasni, hogy mindjárt kiadósan a fejére ne sózzak.

Most, miután így beleolvastam magamat, amihez türelem kellett, meg mindjárt furkósbot is készenlétben (és a Ricardóval kezdődő rész, amelyet még nem olvastam, bizonyára sok pompás gyöngyszemet tartalmaz), a jövőben képes leszek nyugodtan élvezni. Ha egyszer az ember már annyira beledolgozta magát Dühringbe, hogy a fickó módszere a kisujjában van, akkor bizonyos fokig mulattató firkász. Egyébként a hurut okozta rossz hangulatomban, mint mellék-„foglalatosság", nagy szolgálatot tett nekem.

Szerecsened

Apropó. A legádázabb cikk Gladstone-ról és Novikováról – amelytől a „Whitehall Review"-nak inába szállt a bátorsága – tegnapelőtt jelent meg, Barry által megszépítve, a „Vanity Fair"-ben.[92] Mint tegnap Collet fiának és leányának látogatásakor kitűnt számunkra, Collet papa helyteleníti ezt, hiszen Gladstone derék, csak bolond férfiú, és az effajta polémia „illetlen".

16

Engels Marxhoz

Londonba

42, Kings Road, Brighton
[18]77 március 6.

Kedves Szerecsen,

Hálás köszönet a „Kritikai történet" kapcsán vállalt nagy munkáért.[91] Ez több, mint amire szükségem van, hogy a fickót ezen a területen is teljesen kikészítsem.[24] Valóban, Lavrovnak bizonyos fokig igaza van abban, hogy eddig még túlságosan kesztyűs kézzel bántam a fickóval.* Most, hogy újból átolvasom a „Kursus der Nationalökonomie"-t,[93] most, amikor már ismerem a fickót és modorát, és nem kell már attól félnem, hogy van valami csalafintaság a locsogás mögött, amikor leplezetlenül tárul elém az egész dagályos sületlenség, csakugyan úgy látom, helyénvaló valamivel több megvetés. A jó Lavrovnál persze a saját érzelmei is belejátszanak a dologba, s emellett a maga проповеди-jeiben** nem is kell a fokozódó hangerőre tekintettel lennie, amit a magunkfajta nem téveszthet szem elől, amikor ilyen hosszadalmasan ellátja valakinek a baját. De már a „Philosophie" végén nem lesz többé oka arra, hogy szelídségre panaszkodjék, az „Ökonomie"-nál pedig még kevésbé.

Elkerülhetetlen volt, hogy Colletnak súlyos aggályai támadjanak Gladstone miatt.*** Olyan dolgok ezek, amelyek magasabb parancs nélkül nem történhetnek meg. Hallgatni kellett volna, amíg Gladstone nem kerül megint hivatalba, s akkor Urquhartnak átengedni, hogy mélyenszántó célzásokkal, amelyeket még az sem ért meg, akire vonatkoznak, komoly intelmet bocsásson ki. A titkos diplomácia elleni harcot is titkos diplomáciával kell folytatni.

Wilhelm számára fel fogom dolgozni a Plebeiánát.[87] Ezzel az olaszországi szakadással befellegzett az anarchista diktátor uraknak. A „Plebe" ugyan-

---

* *V. ö. 31. old. – Szerk.*

** – prédikációiban – *Szerk.*

*** *V. ö. 33. old. – Szerk.*

ezen számában megjelent kis cikkekből a korlátolt és anarchista, de ugyanakkor – micsoda hallatlan ellentmondás – diktátori koponyákról [szintén*] kiderül, hogy Bignami alaposan megismerte ezeknek az embereknek a sajátosságait. Bakunyin még mindig ügyesebb és türelmesebb volt, mint Guillaume úr, akinek túlontúl sürgős a világuralom.

Az, amit elküldtél nekem, nem volt új korrektúra.[84] Mostanáig sem kaptam. Ez a Wilhelm igazi disznóólat tart.

Mához egy hétre megyünk vissza.[72] Lizzy csodálatosan összeszedte magát, az étvágya *majdnem* normális, de hát páratlanul jó is a levegő itt, a hosszú összefüggő strandon.

Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

* *A papír sérült. – Szerk.*

17

Marx Engelshez

Brightonba[72]

[London,] 1877 március 7.

Kedves Fred,

Mivel később elfelejthetem, pótlólag még ezt az adalékot küldöm legutóbbi levelemhez[91]:

1. A legfontosabb pont Hume-nak abban a felfogásában, hogy a pénz megszaporodása serkentően hat az iparra – az a pont, amely egyben a legvilágosabban mutatja (ha egyáltalán kételkedni lehetett ebben), hogy ez a megszaporodás Hume-nál csak a nemesfémek elértéktelenedésével együtt fordul elő, az a pont, amelyre Hume, mint az már az általam küldött kivonatból látható, többször visszatér – a következő: „a *munka ára*" csak végső fokon, minden más áru után emelkedik.[94] Mármost erről **Dühring úr egy kukkot sem** szól,[95] mint ahogy egyáltalán ugyanolyan hanyagul, ugyanolyan felületesen bánik el az általa ünnepelt Hume-mal, mint bárki mással. Ezenkívül, ha észrevette volna a dolgot – ami több mint kérdéses –, illő lett volna egy ilyen elméletet nem éppen ünnepelnie a munkások előtt, tehát jobb volt mélyen hallgatnia az egészről.

2. Azzal a sajátos móddal, ahogy a fiziokratákat kezelem – nevezetesen mint *a tőke* és a *tőkés termelési mód* első szisztematikus (nemcsak alkalmi, mint Petty stb.) *értelmezőit* –, természetesen nem akartam nyíltan előhozakodni. Ha kereken kimondom, szempontomat kontárok felkaphatják és egyszersmind tönkrejavíthatják, mielőtt alkalmam nyílnék a kifejtésére. Ezért ezt nem is érintettem a neked küldött dolgozatomban.

Dühringgel szemben azonban talán helyénvaló lenne a „Tőke" következő két helyére rámutatni. A *francia* kiadásból idézek, mert a fogalmazás itt kevésbé utalásszerű, mint a német eredetiben:[96]

A „Tableau économique"-ra[97] *vonatkozóan*:

„Amíg csak az évi teljes termelési alapot vesszük szemügyre, az évenkénti újratermelési folyamat nagyon könnyen érthető. De az évi termelésnek valamennyi alkotórészét az árupiacra kell vinni. Itt az egyes tőkék és személyes jövedelmek mozgásai kereszteződnek, összekeverednek, eltűnnek egy álta-

lános helyváltoztatásban – a társadalmi gazdagság forgalmában –, amely megzavarja a látást, és a vizsgálatot igen bonyolult feladatok elé állítja. A fiziokraták nagy érdeme, hogy »*Tableau économique*«-*jukban* először kísérelték meg, hogy az évi újratermelésről abban az alakban adjanak képet, amelyben az a forgalomból kikerül. Kifejtésük sok tekintetben közelebb áll az igazsághoz, mint utódaiké." (258., 259.)

A „termelő munka" meghatározásával kapcsolatban:

„A klasszikus politikai gazdaságtan is mindig hangoztatta, hol ösztönösen, hol tudatosan, hogy ami a termelő munkát jellemzi, az az, hogy az *értéktöbbletet* hoz. A termelő munkáról adott meghatározásai abban a mértékben változnak, ahogy előbbre jut az értéktöbblet elemzésében. A fiziokraták például kijelentik, hogy csak a földművelő munka termelő. És miért? Azért, mert csakis az ad értéktöbbletet, amely az ő számukra kizárólag a földjáradék formájában létezik." (219. old.)

„Ámbár a fiziokraták az értéktöbblet titkát nem látták át, annyi mégis világos volt nekik, hogy az értéktöbblet »független és rendelkezésre álló gazdagság, amelyet« (a birtokosa) »nem vásárolt meg, és amelyet elad«" (Turgot) („Tőke", 2. német kiad. 554. old.), és hogy az nem fakadhatott a **forgalomból** („Tőke", id. kiad. 141–145. old.).[98]

Éppen vacsoráztam, amikor nagy sebbel-lobbal beállított a nagy Barry, 8 újsággal a hóna alatt.

Az angol lapszerkesztők egészen fura állatok. A „*Vanity Fair*" szerkesztője (ill. helyettese: Mr. Bowles, a főnök és tulajdonos, félig-meddig urquhartista, a feleségével, annak egészségi állapota miatt, Spanyolországban tartózkodik) végre közölte a cikket[92], amelytől visszariadt a skót „*Morning News*"[99] és a londoni „*Whitehall Review*", dettó a 6 kormánylap, illetve helyesebben a *központi sajtó*, amely a tory-kormány kezében van és tőle kap anyagot.

Nos jó. Most viszont, revánsból, ugyanaz a „Vanity Fair"-ember ijed meg attól (ami az ügynek és Barry úrnak érdeke), hogy felmelegítse azt a cikket, amelyet az a 8 újság már kinyomatott, nevezetesen a „Contemporary Review"-beli Gladstone-cikkre vonatkozót.[100] Ír Barrynek, hogy mit tegyen, ha rágalmazási pert indítanak ellene. Instruáltam Barryt – aki elővigyázatosságból már felszerelte magát az említett 8 lappal –, hogy milyen választ adjon. Igen nagyot tévednék, ha éppen ennek a habozásnak (amelyet azonban leküzdünk) nem lenne köze Mr. Collet „skrupulusaihoz". Csakugyan nagyon kellemetlen, hogy kivesszük a kezükből a titkos diplomáciát!

Egyébként az orosz diplomácia teljesen bohózattá züllött. Ignatyev úr körutazása, akár lesz kezdeti sikere, akár nem, minden körülmények között

még groteszkebb és kompromittálóbb zarándoklat marad, mint Thiers úr körutazása volt a szeptember 4-i felfordulás után.[101]

Kaptam a nemes *Gambuzzitól* egy kilencoldalas nekrológot, amelyet ő maga írt a most meghalt nemes *Fanelliról*.[102] Bizonyára bűnbánatot akart kelteni bennem a sértésekért, amelyek ugyanezt a Fanellit érték az Allianceról szóló írásban[103].

Barátod
K. M.

18

Engels Marxhoz

Londonba

42, Kings Road, Brighton
[18]77 május 27.

Kedves Szerecsen,

Bizonyára csodálkozol makacs hallgatásomon. Átkozottul rossz hetem volt a szemem miatt, a ragyogó napsütés nem tett jót neki. Egy hete állandóan viselem a szemüveget és búcsút mondtam az alkoholnak, de eleinte semmi javulást nem tapasztaltam. Csak tegnap állt be döntő fordulat, úgyhogy már nem érzem a szememet. Ha visszamegyek Londonba (pénteken),[104] határozottan véget vetek ennek a históriának, torkig vagyok ezzel az állapottal, amelyben semmit sem csinálhat az ember.

Az ostoba angol újságok az oroszok örményországi óriási előrenyomulásáról[105] regélnek, amely valójában eddig igen csekély. Ha azonban a szofták Konstantinápolyban nem lépnek hamarosan előbbre, Muhtar pasa nagy kárt okozhat. – A dunai hadviselésre jellemző, hogy a cárnak* előbb oda kell mennie, hogy valami történjék. Egyébiránt az orosz intendantúra eddig csakugyan jobbnak látszik, mint várható volt; de majd meglátjuk, hogyan mennek a dolgok, amikor megkezdődik az igazi hadjárat. A döntés azonban Konstantinápolytól függ és egyre sürgetőbbé válik.

Úgy tűnik, hogy monsieur Mac-Mahon a maga coup de tête-jével** tévedett.[106] Nemigen akar hatni, s minden erőfeszítés ellenére még a tőzsdének sem akaródzik rendesen ráharapni. Bizonykodásai, hogy meg akar maradni a legalitás keretei között, szintén azt mutatták, hogy az eredmény nem felel meg Broglie és Tsai ígéreteinek. Ha a franciák ezúttal strammul viselkednek és rendesen, de legalábbis nem rosszabbul szavaznak, mint a legutóbbi alkalommal, akkor valószínűleg egyszer és mindenkorra végeznek a reakcionak ezzel a fajtájával. A dolog lefolyásából ítélve ez a csíny nem erőszakra épült és ha később meg is kísérelnék az erőszakot, valószínűleg

* II. Sándor. – *Szerk.*
** – merész csínyével – *Szerk.*

balul ütne ki. Egy coup d'état* nem intézvényezhető a kelettől számított 3 hónapra, mint egy váltó. Amellett Broglie nem a rajtaütések embere, hanem parlamenti intrikus, s bizonyosan elmulasztja a megfelelő pillanatot, még ha Mac-Mahon skrupulusai és korlátai ezt nem is tennék eleve szinte biztossá. Végül is a dolog lefolyása rendkívül kedvező, és ha a választók ezúttal hagyják, hogy a prefektusok stb. úgy bánjanak velük, mint szavazó barmokkal, akkor nem érdemelnek jobbat, de nem úgy fest a dolog. Micsoda esély a vén disznó Thiers számára, ha Mac-Mahon így veti fel a dilemmát: jó választások, vagy leköszönök! Szamár!

Barátod
F. E.

* – államcsíny – *Szerk.*

19

Marx Engelshez

Brightonba[104]

[London, 18]77 május 31.

Kedves Engels,

Remélem, hogy javult a szemed. Az id. madame Longuet küldött madame Lormier-nak, akinek a szembaja napról napra rosszabbodott és igen aggasztóvá vált, egy kis tégelynyi kenőcsöt (amely állítólag nem kevesebb, mint 30 frankba kerül), és ebből egy nagyon kis adag – mirabile dictu* – néhány nap alatt teljesen meggyógyította. Ez a tény nem vitatható. A kenőcs igen híres Franciaországban, és ha megszagolod, meglátod stb., bizonyára megállapítod, mi a fő alkotórésze.

Nézeteid a törökországi helyzetről annyira megegyeznek az enyéimmel, hogy szinte szó szerint ugyanezt mondtam Wróblewskinak.

De a válság közeleg. Damad Mahmud és Tsai, akik közvetlen orosz befolyás alatt állnak, nagyon hajlamosak volnának békét kötni az oroszokkal,[105] miközben természetesen megegyeznének az *alkotmány eltörléséről* (ezt javasolja a „*Times*" is, ugyanabban a számában, amelyben rosszallását fejezi ki Mac-Mahonnal szemben, annak alkotmányellenessége miatt[107]). Mi sem jönne inkább kapóra a cárnak**; eddig úgyszólván csak előzetes katonai parádét tartottak; az oroszok kisázsiai sikereit a különböző pártok különböző okokból eredően (eltekintve a hitvány tudatlanságtól) túlbecsülték és felfújták; a halvány pénzügyi ínség szintén csak előzetes stádiumában leledzik; a kaukázusi betegség[108] még csupán szórványosan jelentkezik; a cár egyelőre erkölcsi sikerrel kerülhetne ki a dologból és anélkül, hogy kénytelen lenne alkotmányt adni; viszont fontoskodhatna a nyugati válságban stb. stb. Midhat pasa, mint mondták nekem, mindent megtesz innen, hogy a konstantinápolyi mozgalmat előbbre hajtsa, és csakugyan ettől függ Törökország sorsa (és az orosz „fejlődés" közvetlen kilátásai).

Franciaországban megmutatkozik,[106] amit Lissagaray-nak (aki most me-

---

* – még elmondani is csodálatos – *Szerk.*

** II. Sándor. – *Szerk.*

gint túl rózsás színben lát mindent) hosszabb ideje hasztalanul prédikáltam, nevezetesen, hogy az igazi ipari és kereskedelmi burzsoázia republikánus, mint azt az események már Thiers rezsimje óta tényleg világosan megmutatták, és hogy a „harc emberei" csak roncsai a régi pártok hivatásos politikusainak, de osztályt nem képviselnek. A munkások (Párizsban) azt a jelszót adták ki, hogy ezúttal a burzsoá urak ügyéről van szó. Ezért háttérben maradnak.

A mellékelt „*Marseillaise*"[109]-kivágásból láthatod, hogy a radikális újságok hogyan kezelik Mac-Mahont. A bölcs „*République Française*"[110] kijelenti neki, hogy ezt a kérdést csak az ő lemondásával lehet eldönteni; Émile de Girardin vádemeléssel fenyegeti, az összes lapok közül pedig a „*Siècle*"[111], az ízig-vérig szatócslap bánik vele a legkönyörtelenebbül.

Közben a bonapartisták folytatják üzelmeiket. Kardot rántani (eltekintve attól, hogy ez nem egyezik Broglie irányvonalával) már túl késő. De talán próbálkoznak (a kamara ismételt elnapolása után) az *ostromállapottal*, ami ugyan törvényellenes, de fedezi a miniszterek törvény előtti felelőssége és Mac-Mahon alkotmányos nem felelős volta. Ezen az úton, amelyet legalábbis a bonapartisták szorgalmaznak, mégis sor kerülhet még erőszakos összecsapásokra. Van rá lehetőség, de nem valószínű.

Urquhart halálát kötelességszerűen jelentette nekem Collet.

A saját testi állapotom nem a legvirulóbb, de azért elmegy, összehasonlítva azzal, amilyen korábban ugyanebben az évszakban volt. A feleségem javulóban van.

A kis emberke* hamar megszokta, hogy elválasztották (az ír nő még nálunk van), de veszedelmes szenvedélyt mutat: nem a szobában mászik, hanem a lépcsőn felfelé.

Mindannyian szívélyesen üdvözlünk mindnyájatokat.

Barátod
K. M.

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

20

Engels Marxhoz

Londonba

2, Adelaide Gardens
Ramsgate, [18]77 július 15.

Kedves Szerecsen,

Szerdán rendezkedtünk be itt,[112] de sajnos ezúttal a tengeri levegő nem hat a feleségemre olyan gyorsan, mint kellene, az étvágya még nemigen akar megjönni. Én viszont a manchesteri kirándulás[113] következményeit már úgy elfelejtettem, mintha sose jártam volna ott.

A mellékelt levelet elküldték nekem ugyanannak a Wiedének (aki ezek szerint mégsem azonos a mi vidám kis Púposunkkal*) egy másik levelével együtt.[114] Írd meg, hogy te mit válaszolsz a jóembernek, hogy összehangoltan járjunk el.

A „Politikai gazdaságtan" első korrektúrája már itt van.[115] A „Filozófia"[116] 6. ívét, amelyből 29 sor kiesett, újranyomják; remélhetőleg eközben nem történik megint valami kellemetlenség.

Az oroszok ázsiai összeroppanását még mindig nem egészen értem. A kaukázusi hadsereg 8, egyenként 16 zászlóaljat magában foglaló hadosztályból áll, azaz (lövészeken, helyőrségieken és új alakulatokon kívül) 128 zászlóalj sorkatonaságból –, de Lorisz-Melikovnak, mint hírlik, most összesen csak 40–50 zászlóalja van. Számoljunk a batumi és bajazeti** szárnyoszlopokra még 30 zászlóaljat (bizonyosan sokat számoltunk), akkor marad 50–60 zászlóalj, amelyekre vonatkozólag nincs magyarázatunk. Ezek tehát alighanem a Kaukázusban maradtak az összeköttetések fedezésére; hogy ez a feltevés ellentmond az eredeti orosz rodomontádáknak[117], még nem ellenindok. Úgy látszik, a Szuhum Kaleh-i partraszállás[118] – bármilyen tényleges közvetlen eredménnyel járt is – mindenesetre teljesen betöltötte azt a célt, hogy a kaukázusi hadseregnek csaknem a felét magában a Kaukázusban kösse le.

---

* Johannes Wedde. – *Szerk.*

** *Mai török neve*: Dogubajazit. – *Szerk.*

Bulgáriában az oroszok, úgy látszik, egyelőre kitapogatják az útjukat, amit a törökök *tisztán passzív* (s a „Kölnische Zeitung"[119] porosz hadnagyait egyenest kétségbeejtő) védekezése eléggé meg is könnyít nekik. Mindenesetre a jelek szerint gyors előnyomulást készítenek elő a Balkán hegységen át, akár Gabrova–Kazanlikon, akár Szófia–Filippopolyn* keresztül. Ha ezt végrehajtják és a török kormány nem hagyja, hogy ezzel megfélemlítsék, akkor e „legmodernebb hadviselés" szörnyű véget érhet[120]. Élelmezni és munícióval stb. ellátni három hadtestet Trákiában, járható közlekedési utak nélkül a hátuk mögött, olyan bűvészmutatvány, amelybe még a nagy Nyikolaj Nyikolajevics is belebukhat.

A törököknek éppenséggel néhány európaira lenne szükségük. Ezek az emberek vagy *csak* offenzívát, vagy *csak* defenzívát ismernek. A kettő összekapcsolása meghaladja a látókörüket. Mint az a bizonyos török őrnagy mondta a „Kölnische Zeitung" hadnagyának: Látja ott, a Duna túlsó partján, azt a sok oroszt? – Az ördögbe is, miért nem tüzelnek hát rájuk az ágyúikkal? – Yok, Effendim – nem, Uram –, de majd ha az oroszok lőnek bennünket, akkor nézze csak meg, hogyan válaszolunk nekik! – És eközben az oroszok egész kényelmesen felállítják az ütegeiket. Ha 1853-ban *így* védelmezik Szilisztriát, hamar elesett volna.[121]

Mindannyian szívélyesen üdvözlünk mindannyiotokat.

Barátod
F. E.

**Mai bolgár neve*: Plovdiv. – *Szerk.*

21

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

[London, 18]77 július 18.

Kedves Fred,

Mindenekelőtt ami *Wiedét* illeti,[114] azt fogom neki válaszolni[122] (ami igaz is), hogy mostani egészségi állapotomban nem vagyok képes arra, hogy bármilyen folyóiratnak munkatársa legyek.

Csakugyan nagyon kellemes lenne, ha megjelenne egy valóban tudományos szocialista folyóirat. Alkalmat adna kritikákra vagy ellenkritikákra, elméleti tételeket fejthetnénk ki és feltárhatnánk a professzorok és magántanárok abszolút tudatlanságát, ezzel egyszersmind világosságot teremtve a közönség – mind munkások, mind burzsoák – fejében. Wiede folyóirata[123] azonban nem *lehet* más, csak általudományos; munkatársainak zömét szükségszerűen ugyanazok a félművelt mesterlegények és féltudós irodalmárok alkotják, akik a „Neue Welt"-ben, a „Vorwärts"-ben stb. rontják a levegőt. Kíméletlenségre – minden kritika legfőbb feltételére – ilyen társaságban nincsen lehetőség; ezenkívül állandóan figyelemmel kell lenni a közérthetőségre, azaz a tudatlanok számára való kifejtésre. Képzeljünk csak el egy kémiai folyóiratot, ahol folyvást az olvasónak a kémiában való járatlansága volna a legfőbb előfeltétel. S mindettől eltekintve, az a mód, ahogyan Wiede szükségképpeni munkatársai a Dühring-ügyben viselkedtek,[124] arra int bennünket, hogy óvatosságból annyira elkülönüljünk ezektől az uraktól, amennyire a politikai pártviszonyok ezt megengedik. A mottójuk úgy látszik ez: aki csúfságokkal bírálja ellenfelét, abban van kedély; de aki igazi bírálattal csúffá teszi ellenfelét, az méltatlan jellem.

Remélem, hogy a Balkánon túli orosz szemtelenkedések[105] felrázzák a törököket a régi rezsimjük ellen. Hogy az oroszok vereségei az európai Törökországban közvetlenül forradalomra vezetnek Oroszországban, ezt most már Lavrov és Lopatyin számára is bebizonyították az orosz sajtónak az örményországi balsikerek alkalmából olvasható kitörései, amelyeket semmiféle cenzúra nem tudott elfojtani. A pétervári újságok hangja fenyegetőbb,

mint a német sajtóé volt abban az időben, amikor Párizs ostroma[125] nem úgy haladt, ahogyan elvárták.

Az elmúlt hét néhány napján és e hét elején az álmatlanság és a fejidegek ennek megfelelő kaotikus állapota igen aggasztó mértéket ért el nálam. Tegnap óta jobban vagyok.

Szívélyesen üdvözlünk mindnyájatokat.

Szerecsened

22

Engels Marxhoz

Londonba

2, Adelaide Gardens, Ramsgate
[18]77 július 19.

Kedves Szerecsen,

Én is megírom Wiedének, hogy idő hiányában nem ígérhetek semmit, nemhogy be tudnám tartani.* Az igazi, vagyis inkább belső okokat, amelyeket te olyan helyesen felsorolsz, sajnos nem lehet megmondani. Ráadásul – mit tudunk mi arról, van-e Wiede úrnak képessége egy tudományos szemle irányításához? És végül – kritikus eseteket tekintve, amilyenek bizonyosan hamar újra adódnának – mit tudunk mi az ő megbízhatóságáról vagy akár csupán jóindulatáról?

Mellékelten Wilhelm legújabb levele. A kézirat dolgában[126] egyszerűen azt válaszoltam neki, hogy elküldöm neked a levelet.[127] Ő valóban 3 egész cikket írt a dutyiban, amelyeket a „Vorwärts" 80. és 81. száma közölt.[128] Nyomorúságos csűrés-csavarás, ragyogó példa arra, hogy hogyan írná át a te „program-*kritikádat*" a program felmagasztalásává. Kívánságát, hogy írjak cikket a háborúról, visszautasítottam: nem akarom elvitatni a helyet a „Vorwärts"-ben a jövő szocializmusát taglaló uraktól és ismét alkalmat adni olyan lármára, miszerint megtöltöm a lapot távol eső és az olvasóknak tények helyett, úgy látszik, képzelődéseket kívánó tömegét nem érdeklő dolgokkal[124].

A baj csak az, hogy a mi embereinknek Németországban olyan siralmas ellenfeleik vannak. Volna csak egyetlenegy tehetséges és gazdaságtanilag képzett koponya a burzsoá oldalon, ez hamarosan helyrerázná az urakat és megvilágítaná előttük a saját zavarosságukat. De mi sülhet ki az olyan harcból, ahol itt is, ott is csak közhelyekből és filiszteri zagyvalékból állnak a fegyverek! Németországban a felsőbb polgári koponyával szemben egy új német vulgáris szocializmus van kifejlődőben, amely méltán sorakozik fel a régi, 1845-ös „igazi szocializmus"[129] mellé.

---

* *V. ö. 278. old. – Szerk.*

A töröknek gyorsan kell cselekedniök ahhoz, hogy a dolog jól folyjon le. Ha hagyják, hogy az oroszok Bulgáriában és a Balkán déli lejtőjén *orosz* erődnégyszöget alakítsanak,[130] akkor a história ott krónikussá válhat és egy Konstantinápoly ellen irányuló előretörés – ti. mint 1828-ban, egy pusztán *morális* hatásra, vagy pedig árulásra épülő – akkor nem volna lehetetlen. És az árulás teljes mértékben lehetségesnek látszik. Úgy látom, világos, hogy Nikopoliszban – mellesleg, az oroszok átkelése *után*, nincsen különösebb jelentősége – árulás történt. Még sohasem adta meg magát várfal és árok mögött levő 6000 török roham nélkül – kivéve 1828-ban Várnában[131]. Egészen ideges leszek a naponta kétszer beérkező újságoktól: orosz akciók és változatlan török tétlenség; rosszabb még 1828-ban sem volt, amikor *nem* volt török hadsereg.

Eredj már el Gumperthoz és adass magadnak valamit álmatlanság ellen, most még ott van, és a kiruccanás jót fog tenni neked. Ne hagyd megint, hogy a dolog túlságosan elhatalmasodjék - felteszem, hogy augusztus közepén megint Karlsbadba mégy,* és addig még egy hónapod van, s mégiscsak jobb, ha ezt egészségesen töltöd. Itt sem valami kiváló a helyzet.[112] Lizzie tegnap óta, minden látható indok nélkül, nagyon nem jól van, első ízben mond csődöt nála a tengeri fürdő varázsereje, s kezdek komolyan aggódni.

Valamennyien szívélyesen üdvözöljük a feleségedet, Tussyt, Lenchent, Longuet-ékat, Lafargue-ékat és téged

barátod
F. E.

* *V. ö. 49–50. old. - Szerk.*

23

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

[London,] 1877 július 23.

Kedves Fred,

Mellékelten egy „*Journal des Débats*", ez már egy régebbi szám, de, különösen a vezércikk a keleti háborúról és az oroszországi tudósítás is, érdekes. Továbbá „*Volksfreund*", amely, úgy látszik, Dühring úr Moniteurje[132] lett; *Collettól**: „*England, Enemy of Turkey etc.*"

Az volt a tervem, hogy 2–3 napra meglátogatlak Ramsgate-ben; Gumperthoz utazni hasztalan lenne, mert betéve tudom mind tőle, mind a karlsbadi orvosoktól és professzoroktól, hogy az orvostudomány mi mindenre *képtelen* ebben a speciális esetben. Azonkívül valamit javult a helyzet az álmatlansággal. De egyik ember tervez, a másik végez. Ez esetben a másik ember Hirsch, aki kifejezetten azért jött Londonba, hogy ezen a héten velem töltse az idejét. Részleteket róla és közléseiről e levél folyamán. De most mindenekelőtt a legközelebbi terveimről.

Lehetőleg már augusztus 12-én útnak akarok indulni *Neuenahrba*[133] és *nem Karlsbadba*, mégpedig a következő okokból:

Először a költségek miatt: tudod, hogy a feleségem súlyos emésztési zavarokban szenved, és minthogy Tussyt, akinek megint csúnya rohama volt, mindenképpen magammal viszem, a feleségem nagyon rossz néven venné, ha otthon hagynám. Csak az oda- és visszautazás hármunknak poggyásszal, és ha az ember, mint már több ízben megtettem, megszakításokkal utazik a kúrára, mintegy 70 £. Azonkívül már régóta ígértem Lenchennek, akinek igen gyenge lábon áll az egészsége, hogy elviszem a szülőföldjére, ahol nem élhet egészen ingyen. Ezenfelül a családnak még mindenfélét be kell szereznie az útra.

Másodszor: maguk a karlsbadi orvosok mondták nekem bizalmas pillanataikban, hogy ha valaki nem akar minden évben Karlsbadba menni, inter-

* *A papír sérült. – Szerk.*

mezzónak nagyon jótékony lehet Neuenahr. Ők természetesen azt óhajtják, hogy az ember mindig Karlsbadba menjen. Valószínűleg azonban még egészségügyi szempontból is jobb egyszer változtatni és enyhébb fürdőt venni, mert variatio delectat corpus*. Ráadásul most sokkal kevésbé a májammal van bajom, mint a májbajból származó idegzavarokkal. Ezért enyhébb fürdő, de lényegileg ugyanolyan összetételű.

Továbbá éppen a költségek miatt mindig elhanyagoltam az egyik legfontosabb dolgot, az utókúrát. Az összehasonlíthatatlanul kisebb útiköltséggel és azzal, hogy a kúra idejére a házat bezárjuk (Withers felügyeletére bízva), mindezeket a legyeket egy csapásra lehetne agyonütni, ha Karlsbad helyett Neuenahrba megyünk.

Hence quod erat demonstrandum.** Remélem, egyetértesz vele.

Most másról, legelőbb Hirschről.

Nagyon kikupálódott és nem vesztegette az idejét. Többek között francia statisztikából vizsgáztattam s úgy találtam, hogy nagyon jól tájékozott. Érdekes dolgokat közölt velem arról is, hogy *csaknem valamennyi* francia iparvállalat átalakult részvénytársasággá. Ezt egyrészt megkönnyítette a császárság alatti törvényhozás. Másrészt a francia nem szereti az üzletet, hanem lehetőleg mint járadékos akar élni. Ebből a szempontból az üzletnek ez a formája persze égi ajándék.

Hirsch szerint (ebben talán túl vörösen lát) a francia hadsereg tisztjei, a legmagasabb rangúak kivételével, republikánusok. Mindenesetre jellemző tény, hogy Galliffet (az affér madame Beaumont-nal[135] a további vizsgálatok szerint valóban megesett, mint Hirsch biztosított) saját kezűleg írt levélben felajánlkozott Gambetta úrnak, s hogy ugyanez a Galliffet, az után, hogy állomáshelyének prefektusát Broglie elmozdította, vezérkarával együtt részvétlátogatást tett a kegyvesztett prefektusnál. S ha ez történik a száraz gallyal stb.[136] Másrészt az altisztek körében, akik legnagyobbrészt új emberekből állnak, általánosan elterjedt az a hiedelem, hogy Mac-Mahon azért kergette szét a kamarát,[106] mert az egy sor javaslattal igyekezett javítani az altisztek helyzetén.

Mindenről, ami az Elysée-ben[137] történik, naponta mindent tudnak Párizsban, mert a bonapartista hangoskodók, akik ott bejáratosak, nem fogják be a pofájukat. Mac-Mahon fölöttébb el van keseredve. Ez a barom, akinek első történelmi szava így hangzott: J'y suis, j'y reste***, a második pedig:

---

* – változatosság gyönyörködteti a testet[134] – *Szerk.*

** – Ez hát az, amit be kellett bizonyítani. – *Szerk.*

*** – Itt vagyok, itt maradok[138] – *Szerk.*

C'est assez*, most kimondja utolsó szavát. Reggeltől estig ezt mondja: *„Merde!"***

Hirsch dühöng a „Vorwärts"-en, mind a Dühring-ügy, mind a „Nieder mit der Republik"[139] miatt. Mindkettőről igen nyers hangon írt az elnökségnek (Geib stb.)[13]. Most már ő is belátja, hogy a fúzió elméleti és gyakorlati téren lefokozta a pártot.

A „Nieder mit der Republik"-kal kapcsolatban megjegyzi, hogy a nagy Hasenclever mint porosz katona (valószínűleg mint tartalékos vagy mint a Landwehr tagja) a Kommün idején Párizs előtt állt, tehát semmi oka, hogy elveken nyargalásszon.

Hirsch szerint Hasenclever a porosz konfliktus idején[140] egy krefeldi haladópárti lap[141] szerkesztője volt, a lapot eladta egy ultrareakciósnak és ez alkalommal az eladásból folyó perben súlyosan kompromittálta magát. Ezt, mint maga Bracke mondta Hirschnek, Bracke és elvtársai tudták, amikor Hasenclevert kinevezték a „Vorwärts" Liebknechttel egyenjogú szerkesztőjévé![142]

Közben Liebknecht abban bűnhődött, amiben vétkes.[143] A Lassalle-banda mindent megtesz, hogy ingerelje és megalázza. Pl. a szemére vetik nyomorúságos fizetését a „Vorwärts"-nél, azt mondják, hogy a feleségének (5 gyermekkel) nem kell cseléd stb. Szándékosan úgy rendezték be – a visszájára fordítva a pártban és a sajtóban elfogadott mindenfajta szokást –, hogy Liebknechtnek kell dutyiba mennie minden cikkért, még a távollétében írottakért is,[144] tehát a *„Vorwärts"-nél* ténylegesen azt a szerepet tölti be, amit a stróman a francia lapoknál.

Hirsch Párizsból a jövő hónapra Berlinbe megy, ahol egy hónapig a litografált pártlapok szerkesztését irányítja***, s ezt oly módon akarja csinálni, hogy bánatot okozzon vele az egyesült csőcseléknek.

Mellékelem a „Zukunft" egy levelét[145] arra az esetre, ha te nem kaptál volna ilyet. Küldd vissza, hogy válaszolhassak.

Ezt szépen és ravaszul kigondolta Most „polgártárs", „gondolkodó" és „jövő-szocialista" [„Zukunftssozialist"]. Tehát egy második fúzió is készül: mi Dühring úrral, mert az onnan nem hiányozhat; egyúttal, mivel a mi nevünk ott szerepel a szerkesztők, Most és Tsai alatt, ezeknek az összes aljasságait a közönség előtt hálásan zsebre vágjuk! Akkor már százszor inkább tettem volna szívességet Wiedének.[114] De Most szívességet tett nekem, mert

---

* – Ebből elég – *Szerk.*

** – *„Szar!" – Szerk.*

*** *V. ö. 58–59. old. – Szerk.*

alkalmat nyújtott arra, hogy visszautasítsam. Ezek a fickók azt hiszik, hogy „ma született báránykákkal" van dolguk. Micsoda arcátlanság!

Úgy látom, az oroszok a riasztólövésükkel csúnyán megbuktak; s ha ilyen, a katonai szellemnek ellentmondó merész csínyek hol itt, hol ott félresikerülnek, siralmasan kompromittáló a hatásuk a saját hadseregükre és a saját közönségükre, főleg nyomban az Örményországból való kivonulás után.

Lopatyin barátunk időközben állítólag megint antipatrióta lett.

Remélem, hogy a feleséged jobban van.

Üdvözlet mindenkinek.

Szerecsened

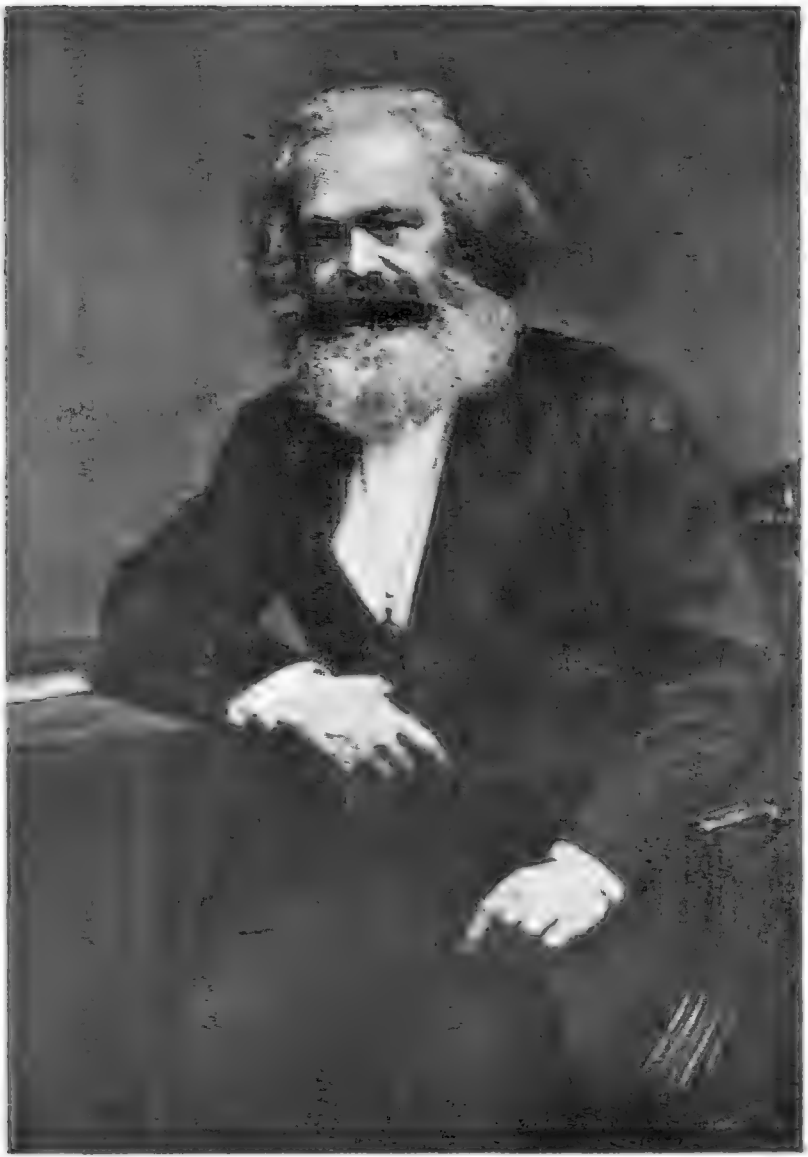

Karl Marx
(a hetvenes évek második felében)

24

Engels Marxhoz

Londonba

Ramsgate, [18]77 július 24.

Kedves Szerecsen,

Újságokat stb. megkaptam. Hálás köszönet.

Tervednek persze megvan az az előnye, hogy nagyon sok legyet üt agyon egy csapásra; csak azt szeretném remélni, hogy a legfőbb légy – a májad – nem szenvedi meg a dolgot. És annyi orvosi szaktekintély szavaz erre, hogy ebből a szempontból sem igen lehet határozottan ellene szólni. Ki tudja, hogy ezúttal Neuenahr[133] nem tesz-e jobbat neked, mint Karlsbad. Lutri ez, de reméljük a legjobbakat. A lényeg elintézésére mellékelek egy csekket *101.3.7* £*-ről* – az összeg szándékosan nem kerek.

Azért mindenesetre gyere még néhány napra ide[112], s ha lehet, hozd magaddal Hirscht. A levegőváltozás jót tesz majd neked. Egyébként az a tervem, hogy augusztus 12-e előtt én is elmegyek még egyszer egy napra Londonba, de az efféle bizonytalanságoktól ne zavartasd magadat.

Hirsch közlései Franciaországról éppen ebben a pillanatban nagyon örvendetesek, még ha egyet-mást levonunk is belőlük. Hogy őbelőle lesz valaki, az nagyon jó; ideje, hogy legalább egynéhányan vigyék valamire, amikor olyan sokan lezüllenek és elbutulnak.

A „Zukunft" derék levelét[145] ezennel visszaküldöm. Londonból ugyanilyen szövegű példányt küldtek utánam.

Azt szándékozom válaszolni, hogy először is lehetetlen kötelezettséget vállalni a közreműködésre egy olyan tudományos folyóiratban, amelynek szerkesztősége névtelen és munkatársait sem nevezik meg. Kongresszusi határozatok, bármennyire tiszteletben tartandók is a gyakorlati agitáció terén, a tudományban a nullával egyenlők és ahhoz nem elegendők, hogy meghatározzák egy folyóirat tudományos jellegét, amelyet nem lehet dekretálni.[146] Egy szocialista tudományos folyóirat, amelynek nincs pontosan meghatározott tudományos irányzata, képtelenség; minthogy pedig most Németországban nagyon lábra kapott az irányzatok különbözősége, ill. határozatlansága, mindmáig semmiféle biztosíték nincs arra, hogy a köve-

tendő irányzat megfelel-e majd nekünk. – Másodszor pedig, a Dühring[24] befejezése után önálló munkáimra kell majd szorítkoznom, tehát nincs időm. Mi a véleményed erről? Nem sietek vele.

Liebknecht mellékelt leveléből, amelyet megválaszolás végett* visszakérek, láthatod, hogy Dühring úr „nem tudta kivárni, míg delet ütött a harangocska"[147] és maga rontotta el a dolgát.[148] Az ostoba Wilhelm persze maga csinálta mindezt ilyen bölcsen, és gyermekded örömében még csak észre sem veszi, hogy eközben „a párt" mennyire blamálta magát. Mit lehet kezdeni ilyen emberekkel? Emellett még egészen büszke a Franciaországról írott cikkeire,[149] amelyekben Hasenclever hülyeségeit[139] egyszerűen átveszi. Egyébként kivárjuk, hogy a Dühring bukásán való egész ujjongás nem foszlik-e semmivé.

Az oroszok manőverei rendkívül vakmerőek, de kinek számít ez, ha a török hadvezetés olyan marad, amilyen négy hét óta?** A helyes eljárás az lett volna, ha Sumlából és Ruszcsukból*** kiindulva egyesült erővel oldalba támadják az oroszokat és elpárholják őket. Most az *övék* a legjobb balkáni szoros (Sipka), amelyet könnyen tudnak tartani, s a mai hírek szerint a törökök Sumlából csapatokat küldenek Jambolin° keresztül Ruméliába, hogy ott az oroszok útját állják, ahelyett hogy a csapatokat – a drinápolyi°° helyőrséget kivéve – Ruméliából Sumlába vonultatnák és minden erővel Szisztova°°° ellen nyomulnának. A török vezetés nyilvánvalóan *hagyta*, hogy megfélemlítsék és ennek megfelelő baklövéseket csinál. Ráadásul mindenütt otthagyta az oroszoknak az *éppen beérett* termést, úgyhogy ennivalójuk van elég. Abd ul Kerim úgy lezüllesztette a török hadsereget, hogy több mint 20% tábori kórházakban fekszik, és a „Kölnische Zeitung"-beli porosz hadnagy azt mondja, hogy Sumlában tömegével látott lerészegedett török tiszteket (nem katonákat). Mindez a semmittevés következménye. Az embert elfogja a düh, látván, hogy az ilyen pompás pozíciót és az ennyire katonának termett emberanyagot parlagon hevertetik. Mindezzel együtt az oroszok még nem jutnak el Konstantinápolyba, és még az erődnégyszögben[130] levő törököket sem vághatják el egykönnyen az élelemtől. És már csak 2 hónapjuk van a döntésre, s ezzel, a törökök minden ostobasága ellenére, az ezévi hadjárat máris úgyszólván kudarcba fulladt – csak ne lenne ott a

* *V. ö. 280–281. old.* – *Szerk.*

** *V. ö. 44. old.* – *Szerk.*

*** *Mai bolgár neve*: Kolarovgrad és Rusze. – *Szerk.*

° *Mai bolgár neve*: Jambol. – *Szerk.*

°° *Mai török neve*: Edirne. – *Szerk.*

°°° *Mai bolgár neve*: Szvistov. – *Szerk.*

kiszámíthatatlanság az úr! Az angol csapatszállításokból alighanem arra futja, hogy meggátolják a szultánt* különbéke megkötésében, és ez benne a jó.

Lizzie jobban érzi magát. Vasárnap komoly krízisen ment át, de most úgy látszik, hogy lassanként felépül.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Barátod
F. E.

* II. Abd ul Hamid. – *Szerk.*

25

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

[London, 18]77 július 25.

Kedves Fred,

Hálás köszönet a szerelmetes levélért.*

Még egy szót Neuenahrról.[133] Ha az ember megszakítás nélkül mindig Karlsbadba megy, akkor folyvást az utolsó kártyát játssza ki. Ha viszont gyengébb gyógyforráshoz folyamodik, még fennmarad a felsőbb fórum lehetősége, amennyiben a dolgok megint aggasztóbban alakulnának. És az embernek a testével éppolyan diplomatikusan kell bánnia, mint minden más dologgal.

Mellékelem még Geib Hirschhez írt leveleinek kivonatát is. Hirsch sajnálja, hogy Liebknecht levelei nincsenek nála, mert, mint mondja, látnánk belőlük, hogy Liebknecht hónapok óta erőteljesen munkálkodott a Dühring-klikk ellen. Úgy látszik, hogy Liebknechtnek sok mérget kellett nyelnie, amit eltitkolt előlünk.

Mit szólsz az Egyesült Államok munkásaihoz? Ezt az első kitörést a polgárháború óta keletkezett egyesült tőkés oligarchia ellen természetesen leverik, de könnyen szolgálhat kiindulópontul egy komoly munkáspárt megalakulásához az Egyesült Államokban.[150] Két kedvező körülmény társul ehhez. Az új elnök** politikája a négereket, a vasút-, bánya- stb. társaságok javára történő nagy földkisajátítások pedig (és éppen a termékeny földeké) a Nyugat már amúgy is erősen morgolódó parasztjait a munkások szövetségeseivé teszik. Úgyhogy szép dolgok készülnek odaát, s az Internacionálé központjának áthelyezése az Egyesült Államokba[151] még egészen külön célszerűségre tehet szert post festum***.

Emlékszel rá, hogy Challemel (nem tudom, hogy írják a nevét) du Lacour° a *„République Française"-ben* egy nagyon mérges, szándékosan

---

* *V. ö. 53. old.* – *Szerk.*

** Rutherford Birchard Hayes. – *Szerk.*

*** – ünnep után; utólag – *Szerk.*

° Paul-Armand Challemel-Lacour. – *Szerk.*

sértegető cikket írt Mac-Mahon ellen,[152] amelyben a többi között szó esik „kapóra jött sebesüléséről", amely nélkül ugyanarra a dicsőséglajstromra került volna, mint Frossard, Failly stb. Erre a hivatalos sajtóban bejelentették, hogy a „République" ellen bírósági eljárás indul e gyalázkodó cikk miatt. De ez nem történt meg, mégpedig, mint Hirsch mondja, a következő okból: az ismert Stoffel, halálos ellensége Mac-Mahonnak, aki őt a hadseregből elbocsátotta, s akivel nagy botránya volt a Bazaine-per[153] idején, elment Gambettához és felajánlotta, hogy ha perre kerülne sor, tanúskodik Mac-Mahon hőstetteiről a sedani csatában[16]. Ezt hamarosan megtudták az Elysée-ben[137], és ejtették a pert.

Broglie-t illetően. Ő, mint tudod, az ordre moral első kormányában[154] törlesztette adósságait, de most újabb pénzügyi csávába került, amelyről egész Párizs tud. Egy vénséges vén, beteges (roppant gazdag) svájci rokonának, bizonyos Staël asszonynak (a híres virago* rokonának) a halálára várt. Ez az asszony 1877 március 13-án halt meg, egész vagyonát egy hölgyre hagyta, Broglie-ra pedig – egyetlen garast sem. Mire Broglie azt mondta, amit Dolleschall: Most nem babra megy. Most törlök mindent!

Időszerű lenne, hogy válaszolj a berlinieknek. A fickóknak érezniök kell, hogy ha az ember hosszú ideig türelmes volt, szívós is tud lenni.

Meglátom, hogy összehozható-e a kiruccanás Hirschsel.** Ma a Kristálypalotában van, úgyhogy aligha látom holnap délután előtt (mert reggelenként tudósításait írja a „Vossische"-nak[155] stb.).

Salut***.

Szerecsened

Példa a katedraszocialisták[156] *„nagy éleselméjűségére"*:

„Még azzal a nagy éleselméjűséggel, amellyel Marx rendelkezik, sem lehet azt a feladatot megoldani, hogy »*használati értékeket*«" (a barom elfelejti, hogy „*árukról*" van szó), „azaz *élvezetek* stb. hordozóit, ellentétükre, *fáradozások* mennyiségeire, áldozatokra stb. »*vezessünk vissza*«." (A barom azt gondolja, hogy én az értékegyenletben a *használati értékeket* „visszavezetni" akarom *értékre*.) „Ez valami idegenfajtának a becsempészése. A *különböző fajta* használati értékek *egyenlővé* tételét csak úgy magyarázhatjuk meg, ha visszavezetjük őket egy közös használati értékre." (Miért nem mindjárt –

* – férfias nő, hősnő (Madame de Staël-Holstein). – *Szerk.*

** *V. ö. 53. old.* – *Szerk.*

*** – Üdvözlet – *Szerk.*

súlyra?) – Dixit* pedig ezt *Knies* úr,[157] a professzori gazdaságtan kritikai lángelméje.

Kivonat Geibnek Hirschhez írt leveleiből:

1. *Hamburg, [18]77 június 3.*

(A Szemle megalapításával kapcsolatban):[146] „Egy elvtárs, *Karl Höchberg* Berlinben" (Hirsch véleménye szerint az illusztris Eugen Dühring „elvtársa") – született Majna-Frankfurtban –, kötelezte magát, hogy a pártnak irodalmi célokra évi 10 000 márkát adományoz. Minthogy ezáltal a saját lábunkra állítottak bennünket, elhatároztuk Gothában, hogy nemcsak a *Szemlét* adjuk ki október 1-től, hanem egy – autografált – *szociáldemokrata Tudósítót* is, olyasfélét, mint tavaly Gothában[158] egymás között megbeszéltük. Nyomban rád gondoltam, hogy te lehetnél mindkét lap szerkesztője. A Szemle havonta kétszer és a Tudósító havonta 2–3-szor, a Reichstag üléseinek idején 6-szor jelenne meg stb.

Höchberg, aki tanult ember és mintegy 30 éves, szükség szerint a kezére akar járni a »Szemle« szerkesztőségének, a rendelkezés joga azonban nem az övé. A két vállalkozás szerkesztője évi 3000 márka fizetést kapna... Mindannyian, már akiket eddig megkérdeztem, egyetértünk abban, hogy a szerkesztés nálad lenne a legjobb kezekben."

2. *Hamburg, [18]77 július 5.*:... „A Szemle október 1-től jelenik meg... A Szemle kiadásánál Höchberg, aki valószínűleg közvetlenül hozzád fordul, segítséget nyújt majd. Így képzelem a dolgot: te rábízol vagy megbeszélsz vele bizonyos területeket, amelyekért ő felelős, mint pl. filozófia, történelem, természettudomány. E terület könyvújdonságait Höchberg ismerteti... Ha kiderül, hogy teljes erődet a Tudósítóra kell fordítanod, akkor a dolog könnyűszerrel átrendezhető. Itt utalok dr. Wiedére, aki buzgó elvtárs, franciául, angolul és olaszul beszél és ír, sokat utazott és maga is ki akart adni egy szocialista szemlét Zürichben.[114] Amikor múltkoriban itt volt, lebeszéltem e tervről stb." (de nem sikerült!).

3. *Hamburg, [18]77 július 18.*

„...Tehát végleg vállaltad a Tudósító szerkesztését" (ti. Hirsch augusztusban meg akarja kísérelni)... „A Szemlével még mindig nem vagyunk sínen. Miután te visszautasítottad, nemrégiben szóbelileg tárgyaltunk itt Höchberggel. Figyelembe vettük, hogy a lipcseiek egy emberként ellenzik, hogy a Szemle szerkesztősége csupa újonc párttagból álljon. Höchberg

* – Mondotta – *Szerk.*

mindenkinek eléggé tetszik, de Wiede nem. Attól félnek, hogy egy gyenge szerkesztőség – és egy ismeretlen szerkesztőség esetleg gyenge lehet – Berlinben könnyen Dühring vizeire evezhet, s ezzel végzetes nézeteltérések csíráját vetheti el a pártban. Én ugyan nem látok ennyire sötéten, de egyben igazat adok a többieknek: a Szemlét az első negyedévben egy irodalmilag művelt, a pártban közismert elvtárs is szerkessze és ő jegyezze, más szóval: vezesse be. Azt hiszem, te ezt igazán megteheted. . .” (amire viszont Hirsch kijelenti, hogy nem teszi meg).

26

Engels Marxhoz

Londonba[112]

[Ramsgate] 2, Adelaide Gardens
[18]77 július 31.

Kedves Szerecsen,

A legnagyobb sietségben csak néhány sort W. Liebknecht mellékelt levelével, amely talán befolyásolja a „Zukunft"-nak adandó válaszodat.[159] Én még nem adtam határozott választ, de írtam Liebknechtnek*, válaszolva arra a furcsa kívánalomra, hogy mi rábízzuk a kéziratainkat teljesen névtelen emberekre, amiért egy kongresszus dekretálta az ő tudományos mivoltukat.[146] Azt is megírtam Liebknechtnek, hogy egyáltalán cikkeket már csak kivételesen és olyankor fogok írni, amikor én magam sürgősnek tartom.

Wilhelm nyilvánvalóan maga sem tudja, hogyan állnak a dolgok, – különben nem lőtte volna ezt a bakot a Wiede-ügyben. Nem rossz módja egy tudományos folyóirat létrehozásának! Mindenesetre jó, hogy nincs semmi dühringeskedés.

Az amerikai sztrájkhistória[150] nagy örömet szerzett nekem. Ezek sokkal különbül ugranak fejest a mozgalomba, mint az óceánon inneniek. Még csak 12 év telt el a rabszolgaság eltörlése óta, és a mozgalom máris ennyire akut!

Knies[157] nagyon szép. Dühring is, akinél megint egyszer helyes volt a szimatod. Utolsó szava, ha a zavarosságból a politikai gazdaságtan nyelvére fordítjuk le, valójában az, hogy az értéket a munkabér határozza meg.[160]

Alighanem hozzá kell majd szokni ahhoz, hogy őszig az oroszok ott vannak a Balkán és a Duna között.[105] A törökök reguláris csapataik igen nagy részét a szerbiai és a montenegrói harcokban a rossz ellátással tönkrejuttatták, a maradék tönkretétele érdekében pedig Abd ul Kerim minden tőle telhetőt megtett; nem hiszem, hogy Mehmed Alinak több mint 50 000 főnyi támadásra képes csapata van, Oszmán pasának mintegy 25 000 embere lehet, és a Balkántól délre még 25 000; úgy látszik, hogy ennyi az egész, a

* *V. ö. 280–281. old. – Szerk.*

többi kiképzetlen milícia, amely a csatatéren nem ér semmit. Ha a török kormány nem köt idő előtt békét, az oroszok ez évben nem jutnak el Konstantinápolyig, ámde novemberben nyilván visszamennek a Duna mögé, s minthogy az erődökhöz eddig hozzá se nyúltak, tehát ezek, előre nem látott körülményeket nem számítva, ebben a hadjáratban alkalmasint még biztonságban vannak, ezért tavasszal kezdhetik elölről – ha ugyan!

A „Standard"[161] nyomorult konstantinápolyi tudósítója Layard megbízásából azért óbégat, hogy az angol flottát oktrojálják rá a törökökre.

Barátod

F. E.

27

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

[London,] 1877 augusztus 1.

Kedves Fred,

Mellékelten Höchberg levele Hirschhez, aki szombaton visszatért Párizsba. Elolvasás után légy szíves visszaküldeni a levelet, mert vissza kell juttatnom Hirschhez.

Azt hiszem, Höchberg levele jobban jellemzi ezt az embert, mint mindaz, amit Liebknecht róla mond vagy mondani tud (ez utóbbi megint kitesz magáért azzal, ahogyan a zavaros fejű Acollas-t és a minden lében kanál Lacroix-t ajánlgatja). Höchberg az első, aki – nézetem szerint a legjobb szándékkal – bevásárolta magát a pártba és azt a maga képére akarja átformálni. Nyilvánvalóan nagyon keveset vagy éppenséggel semmit sem tud arról, hogy mifélék azok a „külhoni" pártemberek és írók, akiket „internacionálisan" maga köré akar csoportosítani. Az érdemes B. Malont, akit még a belga „*Liberté*"[162] is elvetett mint sekélyes könyvgyártót, komolyan veszi! *Elisée Reclus-ről*, a protestáns papfiról, mindenesetre tudnia kellene, hogy ő és fivére, Pollux* (a hajdani „Neue Rheinische Zeitung"-unk inspirátorával szólván) a „lelke"[163] a svájci „Le Travailleur"-nek[164] (amelynek munkatársai még: Zsukovszkij, Lefrançais, Razoua et tutti quanti**); ennek hasábjain pedig késhegyre menő küzdelem folyik – noha finomabb, jezsuita formában, mint a szerencsétlen Guillaume-nak módjában áll – a német munkásmozgalom ellen, és egészen speciálisan annak vezetőit (Liebknechtet stb. természetesen nem *nevezik meg*) olyan embereknek bélyegzik, akik a munkások rovására – nem csinálnak *semmit*, sőt, gátolják a mozgalmat és a proletariátus erőit látszat-csatározásokban és parlamenti ármánykodásokban fecsérlik el. És hálából ezért Höchberg Berlinből meg akarja hívni munkatársnak!

Néhány nappal ezelőtt felbukkant – majd hamarosan újra elpárolgott

---

* Michel-Elie Reclus. – *Szerk.*

** – mindahányan csak vannak – *Szerk.*

Németországba – Wedde, a kedélyes kis púpos. Sürgős megbízást kapott Geibtől, hogy téged és engem megnyerjen a „Zukunft" számára.[146] Egyáltalán nem csináltam előtte titkot abból, hogy ettől tartózkodni szándékozunk, sem ennek okaiból – az ő nagy bánatára –, egyúttal pedig értésére adtam, hogy ha időnk engedi vagy a körülmények megkövetelik újbóli propagandisztikus fellépésünket, mi mint internacionalisták semmiképpen sem vagyunk megkötve vagy elkötelezve, hogy Németországhoz, az édes hazához csatlakozzunk[165].

Wedde találkozott Hamburgban dr. Höchberggel és dettó Wiedével; az utóbbin valami felületes berlini hetyke mázt látott, az előbbi tetszett neki, de, mondta, még nagyon a „modern mitológiában" szenved. Amikor ugyanis a fickó (Wedde) első ízben Londonban volt, a „modern mitológia" kifejezést használtam az „Igazságosság, Szabadság, Egyenlőség stb." ismét grasszáló istennőinek megjelölésére, ami mély hatást tett rá, hiszen ő maga is sokat buzgólkodott e felsőbbrendű lények szolgálatában. Úgy látta, mintha Höchberg kissé eldühringesedett volna, s Weddének jobb a szimata, mint Liebknechtnek.

Bizonyára megkaptad a Mehringet.[166] Még ma elküldök neked egy kis Treitschke-ellenes brosúrát[167], amely nagyon unalmasan és sekélyesen van megírva, de némely vonatkozásaiban valamelyest mégis érdekes.

Ami a fő baj Törökországban az valamennyi abszolút monarchia régi históriája. A szerájpárt – amely egyúttal oroszpárti is, mint ahogyan *I. Károly, II. Károly, II. Jakab, XVI. Lajos, IV. Frigyes Vilmos* pártjai is mind a külfölddel való intrikálás révén igyekeztek fennmaradni –, a szerájpárt hajladozik, de még korántsem tört meg. Első ijedtségükben Abd ul Kerimet és Redifet haditörvényszék elé idézték. Mahmud Damad kegyvesztett lett, Midhat pasát visszatérésre szólították fel. Alighogy elmúlt az első pánik, Damad ismét uralkodik, védelmezi híveit, távol tartja Midhatot stb. Meg vagyok győződve arról, hogy a moszkovita diplomácia feszültebben figyeli a konstantinápolyi manővereket, mint a Balkánon innenieket és túliakat.

Az „*értékkel*" kapcsolatban Kaufman „Теория колебания цен" c. könyve első, az „értékről" szóló (nagyon hiányos, sőt teljességgel hibás, de nem érdektelen) fejezetében, miután szemlét tartott az összes egykorú német, francia és angol skolasztikus epigonok bölcselkedései felett, a következő teljesen helyes megjegyzést teszi:

„Az értékről szóló tanok szemléje alkalmával... láttuk, hogy a közgazdászok jól megértették e kategória fontosságát... Ennek ellenére ... mindenki előtt, aki gazdaságtudománnyal foglalkozik, ismeretes az a tény,

hogy szavakban az egekig magasztalják az érték jelentőségét, a valóságban azonban a lehető leggyorsabban elfelejtik, miután a bevezetésben többet vagy kevesebbet szavaltak róla; lehetetlen *akár csak egyetlen példát is* említeni, amelyben az, amit az értékről mondanak, szerves összefüggésben áll azzal, amit más kérdésekről mondanak –, amelyben az értékről a bevezetésben mondottak valamennyire is kihatnak az utána következő fejtegetésekre. Itt természetesen csak az »érték« tiszta kategóriáját tartom szem előtt, elválasztva azt az *ártól.*"[168]

Ez valóban ismertetőjegye minden vulgáris gazdaságtannak. Adam Smith vezette be ezt; az értékelmélet néhány mély és meglepő alkalmazására csupán alkalomszerű kijelentéseiben bukkanunk, amelyek egyáltalán nem hatnak ki ex professo* fejtegetéseire. Ricardo nagy bűne, amely őt már eleve megemészthetetlenné tette, éppen az a próbálkozása volt, hogy kimutassa értékelméletének helyességét az ennek látszólag teljesen ellentmondó gazdasági tényeken.

Tisztelt unokaöcséim** tegnap megajándékoztak Bancroft „The Native Races of the Pacific States of North America" c. könyvének 5 vaskos kötetével. Nagyon kapóra jött nekik az, hogy a könyv Longmanéknál jelent meg, egyszerűen rá lehetett írni az öreg*** Longmanéknál vezetett számlájára.

Dr. Wiede nagyon illedelmesen válaszolt levelemre, amelyben kimentettem magamat.[122]

Ami a „Zukunft"-ot illeti,[115] egyáltalán nem válaszolok, tekintettel arra, hogy egy névtelen, senki által alá nem írt körlevél már a jellegénél fogva – megválaszolhatatlan és nem megválaszolandó.

Az ír csatározások az alsóházban nagyon mulatságosak. Parnell stb. azt mondták Barrynek, hogy a legrosszabb Butt magatartása, aki bírói állásra spekulál és megfenyegette őket, hogy lemond vezetői tisztéről. Nagy kárt okozhatna nekik Írországban. Barry megemlítette azt a levelet, amelyet Butt az Internacionálé Főtanácsához intézett.[169] Szeretnék megkapni ezt a dokumentumot, annak bizonyításául, hogy tartózkodó magatartása az intranzigensekkel szemben csak komédia; de hol találom meg most ezt a dolgot?

Üdvözlet.

Szeretettel

* – hivatásszerű – *Szerk.*

** Henry és Charles Juta. – *Szerk.*

*** Johan Carel Juta. – *Szerk.*

28

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

[London, 18]77 augusztus 8.

Kedves Fred,

Még mindig semmi hír Longuet-éktól, ami annál kellemetlenebb, minthogy ma (este) elutazunk[133].

Mellékelten a *Tableau Économique*,[97] néhány széljegyzettel.[170]

Képtelen voltam megtalálni a padláson Owen dolgait (éppígy Fourier „*Fausse industrie*"-jét sem), mert ott a lehető legnagyobb rendetlenség uralkodik (ez egyúttal Carry hálószobája is, és a hölgyek ott helyezték el bőröndjeiket, az utazáshoz szükséges holmival együtt).

Owent illetően. Sargant könyvét könnyen megszerezhetnénk; fontosabb, de nem kapható a kis brosúra a szabad házasságokról[171]. Biztos, hogy az a két vastag kötet, amely Jennyéé, nála otthon nincs meg, mindent átkutattam ott; talán Longuet vitte magával. Owen összes írásait szükség esetén bizonyára meg lehet szerezni az öreg Allsoptól. Időközben itthon megtaláltam Owen egyik igen fontos művét, amelyben összegezi egész tanát: „The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race", 1849. Egészen megfeledkeztem róla. Ezt, továbbá Fourier „Théorie des quatre mouvements"-ját és „Nouveau monde industriel"-jét, *Hubbardnak* Saint-Simonról szóló művével együtt, ma elviszem a lakásodra.[172]

A feleségem egészségi állapota korántsem kielégítő. Remélem, hogy madame Lizzy jobban érzi magát; remélhetőleg nemsokára megkezdheti a tengeri fürdőzést, hiszen ez eddig mindig segített rajta. Üdvözöld őt szívélyesen mindannyiunk nevében.

És most, öreg fiú, a viszontlátásra. Az átkozott poroszok nem tudnak felhagyni a piszkálódással és az öreg ál-altiszt* minden tőle telhetőt meg fog tenni, hogy Ferenc Józsefet ostobaságokba ugrassa bele. Annak már csak egy magyar forradalom hiányzik.

A „République Française" konstantinápolyi tudósítója azt írja, hogy az

* I. Vilmos. – *Szerk.*

öreg seik ul-iszlámot* Mahmud Damad intrikája folytán forradalmi érzelmei miatt leváltották, s helyébe egy szamarat** állítottak. Úgy véli, ha a palotaintrikák nem szűnnek meg hamarosan, Konstantinápolyban zavargások várhatók.

Addio***.

Szerecsened

[*A kéziratban ezen a helyen következik a „Tableau Économique" sémája.*]

Eddig Quesnay táblázata!

Ia) alatt a bérlők *évi előlegei*, amelyeket ők adtak ki; pótolva *5 milliárdnyi* termékkel, amiből 2 milliárdnyit (A^{IV}), ugyanezen évi előlegek pótlását *in natura*, a termelő osztály (bérlők és munkásaik) adja ki a következő, azaz az új terméssel kezdődő év folyamán.

A 10 milliárdnyi *eredeti előlegek* nem szerepelnek a táblázatban, de előfeltételezve vannak, ahogy továbbá előfeltételezve van, hogy a bérlők 2 milliárdot *pénzben* járadékként *jövedelemre* (földtulajdonosoknak, egyháznak és államnak) *kifizettek*, mielőtt a táblázatban ábrázolt körforgás megkezdődik. A bruttótermék a 2 milliárdnyi évi előlegeknek in natura pótlásán kívül további 3 milliárdot hoz, ebből kettőt élelmiszerben, egyet ipari nyersanyagban. Ez az a', a'', a''' alatti 3 milliárd *többlettermék*, de ebből csak $^2/_3$ számít *nettóterméknek*, illetve *jövedelemnek*, mert $^1/_3$ (ténylegesen a bérlők profitja) a 10 milliárdnyi eredeti előlegek in natura termelt kamatja.

IIIc) alatt a meddő osztály 1 milliárdnyi előlegei csak *nyersanyagokból* állnak (lásd korábbi fejtegetésemet[91]); kiadták a legutóbbi terméssel lezáruló év folyamán. Ezt *ipari áruk* (c' és c'') 2 milliárdnyi értékben pótolják; ebből *1 milliárd = a nyersanyagok értéke*, *1 milliárd = a létfenntartási eszközök értéke*, amelyeket a meddő osztály a munkájáért bérként a másik két osztálytól kap.

Mármost a táblázatban ábrázolt mozgás:

1. *b–a'*. *Földtulajdonosok* (beleértve egyház, állam) 1 milliárdért élelmiszert vásárolnak bérlőktől; utóbbiakhoz ezzel visszaáramlik $^1/_2$-e annak a pénznek, amelyet ők a földjáradék fejében fizettek.

---

* Haszan Seirullah effendi[173]. – *Szerk.*

** Kara Halil effendi. – *Szerk.*

*** – Isten veled – *Szerk.*

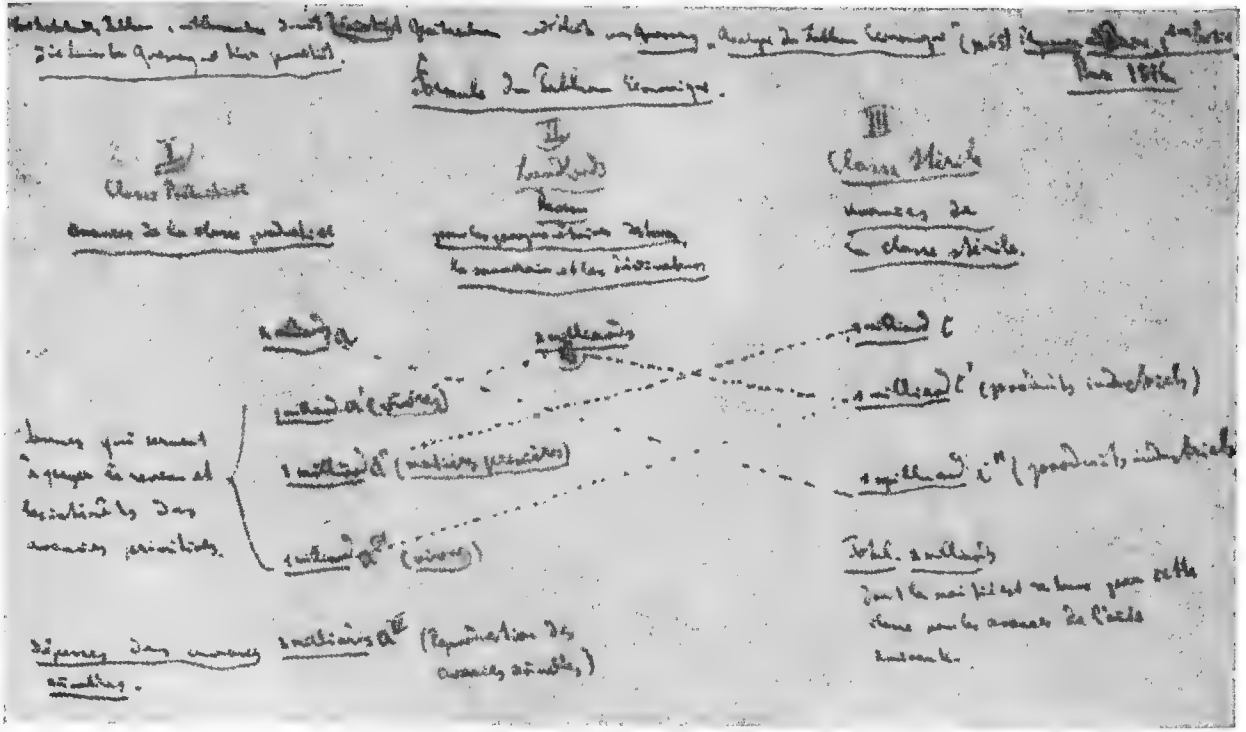

A „Tableau Economique" sémája Marx kézírásában

Az alábbi táblázat, a *ceruzával* írottak* kivételével, szó szerint *Quesnay, „Analyse du Tableau Économique"-jából, Physiocrates, Daire kiad., I. rész. Párizs 1846* (65. old.) való: A vonalak Quesnaynél, mint itt szaggatottak.

A gazdasági táblázat sémája

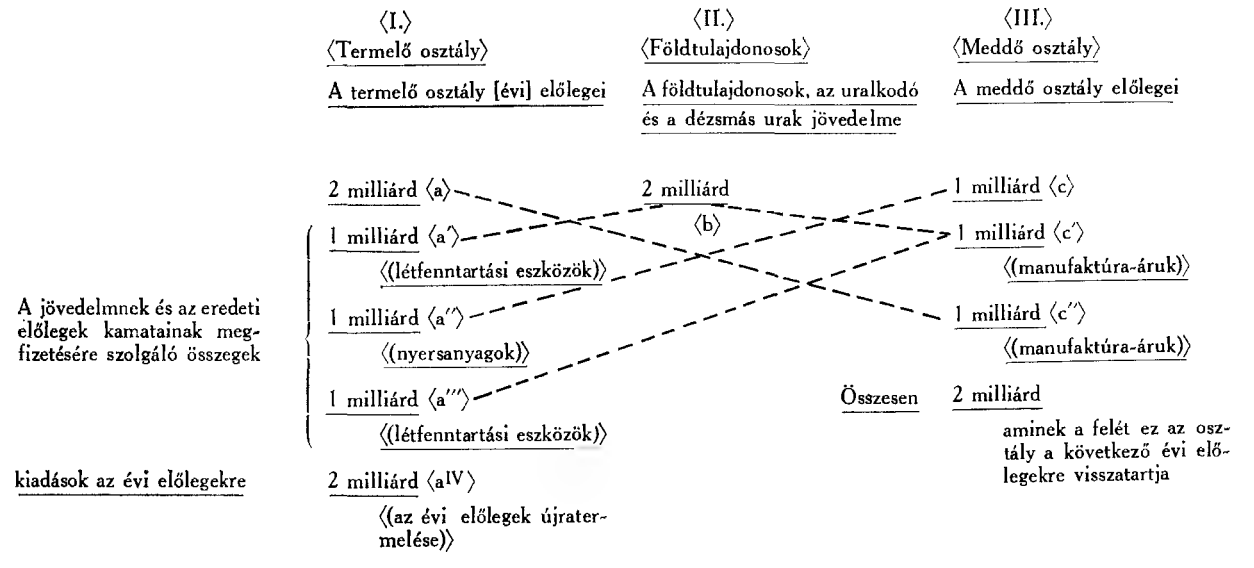

* Itt csúcsos zárójelben. – *Szerk.*

2. *b—c'—a'''*. Földtulajdonosok 1 milliárdért ipari árukat vásárolnak meddő osztálytól, ez ugyanazon milliárdért létfenntartási eszközöket vásárol termelő osztálytól; utóbbihoz ezzel visszaáramlik a második fele annak a pénznek, amelyet ők a földjáradék fejében fizettek.

3. *a—c''*. Bérlők 1 milliárdért ipari terméket vásárolnak meddő osztálytól (közelebbit a korábbi fejtegetésben). A vonal a-tól c''-höz és c''-től vissza a-hoz húzódik, annak jelzésére, hogy a bérlők e kiadásának legnagyobb részét tőkésítik, azaz az évi és az eredeti előlegek elemeinek fenntartására és gyarapítására szolgál.

4. *c—a''*. Meddő osztály termelő osztálytól 1 milliárdért nyersanyagot vásárol és ezzel pótolja a következő évre szóló előlegeit, ténylegesen a termelőtőkéjét. Ezzel 1 milliárdnyi pénz megint visszaáramlik bérlőkhöz, és ezek megint birtokában vannak a 2 milliárdnyi pénznek, amely a nemzet pécule-jét* alkotja, s amelyet ők legelőbb a földtulajdonosok révén (járadékfizetéssel) dobnak forgalomba. Az egyes osztályokon *belüli* pénzforgalmat a táblázat kizárja, és joggal.

Az egész, figyelembe véve közzétételének időpontját, egyike a legzseniálisabb általánosításoknak, amelyekkel a politikai gazdaságtan szolgált.

Abban a fejtegetésben, amelyet először adtam neked, úgy vettem alapul a táblázatot, ahogy Baudeau abbé az „Explication du Tableau Économique"-ban Quesnay hozzájárulásával egy kissé módosította. Az a—c'' vonal félreértéseket okozott. Úgyszintén Baudeau-nál a mozgás nem b-től (földtulajdonosok) indul ki, hanem a'-tól (bérlők), amennyiben nem előfeltételezi, hogy a pénzjáradék kifizetése megtörtént. Ez és néhány más részlet abszolúte semmit nem változtat a tényálláson.

Egyáltalában azt hiszem, a legjobban teszed, ha a táblázatot csak a saját tájékoztatásodra használod; a „Vorwärts" számára készült ábrázolásban pedig *csak szavakban* adod meg a különböző, igen egyszerű mozgásokat. Ha kinyomatnák magát a táblázatot, akkor bele kellene menni kis, jelentéktelen részletekbe, s ez inkább összezavarná, semmint felvilágosítaná az embereket.

---

* pénzvagyonát – *Szerk.*

29

Marx Engelshez

Ramsgate-be[112]

1877 augusztus 17.
Hotel Flora, Neuenahr

Kedves Fred,

Már korábban írtam volna neked, de a hátulról való soknapos teljes elzártság, ami nálam mindig az utazás[133] legközvetlenebb eredménye és az első heti gyógyvízivás által csak állandósul, a legnagyobb mértékben akcióképtelenné teszi az embert. Erről a helyről nem sok beszámolnivaló van. Igazi idill; ráadásul a meglehetősen kedvezőtlen időjárás következtében (ámbár itt helyben, a levegő, eső és vihar ellenére, még így is dicséretreméltó), és bizonyára a tartós üzleti válság miatt is, a vendégek száma 3000-ről 1700–1800-ra csökkent. Boldog Ahr-völgy. Még nincsen vasútja; de már felmérték, és a jövő évben fenyegeti a vasútépítés megkezdése Remagenből Ahrweilerig, de onnan aztán nem az Ahr-völgybe megy le, hanem balra Trier felé.

Nagyon jó orvosra találtam itt. Dr. Schmitz (siegeni születésű) olyan bölcs, hogy bár szép háza és kertje van itt, télen át (október végétől) Olaszországban orvoskodik. Sokat járta a világot, a többi között volt Kaliforniában és Közép-Amerikában. Magatartása és viselkedése sok mindenben emlékeztet a kis Dronkéra annak legjobb idejéből.

Lényegében megerősítette azt, amit sejtettem és neked Londonból megírtam.* A májamon már nyoma sincs a megnagyobbodásnak; az emésztőrendszer némi zavart mutat, de a tulajdonképpeni baj ideges természetű. Schmitz ma megint azt mondta nekem, hogy háromhetes itteni tartózkodás után el kell mennem a Fekete-erdőbe, hogy magaslati, hegyi és erdei levegőt szippantsak. Meglátjuk. Ugyanezt javasolja a feleségemnek is, akinek egyébként gyógyszert kell szednie, és aki éppen idejében érkezett, mielőtt a baja rosszabbodott volna. Tussyka étvágya javul, ami nála a legjobb tünet.

---

* *V. ö. 50. old. – Szerk.*

A hegyek éppen Neuenahrnál kissé túlságosan távol esnek a fürdőhely központjától, legalábbis azoknak, akiket Karlsbad elkényeztetett.

Nagyon nyugtalanít bennünket, hogy még egy árva szót sem hallottunk a Longuet család kalandjairól.

Hogy van a feleséged? Remélem, jobban; nálatok is olyan szeszélyes az időjárás? Itt az Ahr-völgyben ehhez egyáltalában nincsenek hozzászokva az emberek.

Az itteni Kurhausban (ahol fürdenek is, mint mindenütt, az alkalikus lé ivása mellett) van egy olvasóterem, ott német és holland lapokon kívül megtalálható a „Times" és a „Galignani's Messenger",[174] a „Figaro" és az „Indépendance belge",[175] tehát több, mint amennyire szükségem van, minthogy itt lehetőleg tartózkodom az újságolvasástól. Csak sajnálattal látom, hogy a törökök – legalábbis az én laikus nézetem szerint – megint elvesztegetik az időt.

Némi bort is iszik itt az ember, csak éppen a walporzheimitól és más Ahr-vidéki vörös boroktól eltiltják a legtöbb fürdővendéget (többek között engem is).

Schorlemmer megígérte, hogy idejön; de eddig még – Richard Wagner kifejezésével – nincs „hallomásom" róla.

És most, öreg fiú, mindnyájan szívélyesen üdvözlünk benneteket.

Szeretettel

30

Engels Marxhoz

Neuenahrba[133]

2, Adelaide Gardens, Ramsgate
[18]77 aug. 25.

Kedves Szerecsen,

Schorlemmer útján tegnapelőtt vagy legkésőbb tegnap bizonyára hírt kaptál Longuet-ékról, Lafargue-ékról és rólunk; azóta közvetlenül Jennytől is a kisfiú* betegségéről, kissé túlságosan megijedt tőle, szerencsére a fiúcska, mint Jenny ma írja, már túl van a veszélyen.

Mi kedden megyünk el innen héthetes tartózkodás után,[112] amely nekem nagyon jót tett, de Lizzie-nél még korántsem váltotta ki a kívánt hatást. Kénytelen leszek őt, ha az időjárás megengedi, még erősebb levegőváltozásban részesíteni.[176]

A kikúrált májadhoz gratulálok. Persze, hogy el kell menned a Feketeerdő magaslataira, megmondtam Schorlemmernek, vigye el neked Baden térképét, amelyet én használtam 1849-ben,[177] remélhetőleg meg is tette. Használni tudod majd, éppen a hegység nagyon jól van megrajzolva rajta ehhez a léptékhez képest.

Az idő bizonyára végre megjavult tifelétek. Mi itt pompásan kifogtuk. Míg mindenütt esett, nálunk csak felhős volt az ég. Hét hét alatt két esős délután és ma az első igazi esős nap – és ez is hosszabb megszakításokkal , ezzel már meg lehetünk elégedve. Ami eső volt, az legtöbbször éjjel esett.

A törökök mozdulatlanságának oka lényegében a trén hiánya. Egy hadsereget nemcsak ütőképessé, hanem szabad mozgásra is képessé tenni, ez úgy látszik minden barbárnak és félbarbárnak lehetetlenség; a (harcra) üggyel-bajjal megközelítően modernné szervezett hadseregüknek egy régi barbár hadsereg eszközeivel kellene mozognia. Modern fegyvereket vezetnek be, de a hozzá tartozó muníció maga törődjék a szállításával. Dandárokat, hadosztályokat, hadtesteket szerveznek és a modern stratégia sza-

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

bályai szerint összpontosítják őket, de megfeledkeznek arról, hogy akkor nem gondoskodhatnak saját maguk az ellátásukról, mint valami janicsár-, szpáhi- vagy nomád csapat. Ez már az oroszoknál is megmutatkozik, még inkább a törököknél, s ezért ilyen hadseregekkel kapcsolatban hibás minden számítás, amely a hadtesteknek nyugat-európai mozgékonyságot tulajdonít.

Mindaz a baklövés, amit a törökök most elkövetnek, azon a félelmen alapszik, amelyet Gurko előnyomulása Konstantinápolyban keltett. Ahelyett, hogy Szulejmánt – az oroszok által nem megszállt szorosokon át – közvetlenül Oszmánhoz vagy Mehmed Alihoz csatlakoztatnák, közvetlenül szembe kell találnia magát az oroszokkal, Konstantinápolyt *közvetlenül* kell fedeznie. Innen a hasztalan vérpocsékolás a Sipka-szorosban, amely része volt a másik két hadsereggel megbeszélt, kombinált, és mint rendesen, nem egyidejűleg végrehajtott, tehát megfeneklett műveletnek.[178] Ámde mindez nem sokat jelent és majd csak rendbe jön.

Az orosz hadseregszervezet összecsuklása komplett.[105] Elismerik, hogy csatákban (Európában) 15 000 embert vesztettek, betegségek miatt nyilván a dupláját vagy még többet. A szállítás teljesen dugába dőlt. Utakat sehol sem építettek. Tábori rendőrség nem létezik, a mocsok és a rothadó hullák az éghajlattól függetlenül is elegendők lettek volna tömegbetegségek előidézésére. Hat orosz hadtest, most nyolc, áll Bulgáriában, és *egy* ütközettel a legpasszívabb defenzívába vetették vissza őket. 50 orosz gyalogos hadosztályból 16 a Dunánál áll, 9 a Kaukázusban és Ázsiában, legalább 5 menet közben van, 6 a Fekete-tenger és a Keleti-tenger partját fedezi, összesen 36; marad 14, ebből 2 a keleti-tengeri tartományokban nélkülözhetetlen, tehát 12 gyalogos hadosztály = legfeljebb 120 000 fő, vagy lovassággal és tüzérséggel együtt 150 000 harcos áll rendelkezésre mindenféle eshetőségre! És mindez a „beteg ember"[179] ellen! Ráadásul új alakulatok szervezése már a tiszthiány miatt is lehetetlen vagy értéktelen. Egyszóval, rosszabb, mint a krími háborúban. És emellett ugyanaz az ostobaság: a plevnai vereségen[180] dühöngve azonnal roppant erősítéseket muszáj mozgásba hozniok, holott legfeljebb egy hónapig folytathatnak hadműveleteket, ez idő alatt pedig haszontalanok és azon kell gondolkodniok, hol találnak valami zabálnivalót. És legkésőbb október végén megint mehetnek vissza, vissza, büszke Cid,[181] a letarolt Havasalföldre, a hidak eltűnnek a Dunáról, s ha minden jól megy, 1878 május végén pontosan ugyanott kezdik, ahol 1877 május végén kezdték.[182]

Szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak.

Barátod
F. E.

Egyébiránt a törökök még néhány súlyos csapást megélhetnek a tél beállta előtt, de ez nem tesz semmit, hacsak Konstantinápolyban nem hagyják ezzel megfélemlíteni magukat.

31

Engels Marxhoz

Londonba[183]

[London, 1877 vége–1878 eleje]
Szombat reggel

Kedves Szerecsen,

Megdagadt mindkét bokaízületem, és néhány napig megint nem fogok tudni cipőt húzni. Mindjárt bekocsizom a bankba és hozok pénzt, s ha ma este el akarsz jönni, itt találod, ami kell.

Tussynak teljesen igaza van, Maskelyne-t Wallace után vagy vele *együtt* kell olvasni, hiszen a Maskelyne-nál előforduló személyek, akiket képtelenség mind észben tartani, csak azon speciális bizalom által válnak érdekessé, amelyet Wallace e különböző egyének iránt tanúsít. Ezért légy szíves, hozd csak megint magaddal, hogy Wallace-t a maga egész őrületében értékelhessem.

Barátod
F. E.

1878

32

Marx Engelshez

Littlehamptonba[184]

[London,] 1878 szept. 17.

Kedves Fred,

Amikor e sorokat írom, még nem voltam a lakásodon (korán reggel van); ha találok ott neked szóló leveleket, külön borítékban elküldöm.

Malvernből sokkal jobb hírek érkeznek, úgyhogy nem kell odamennem; de a biztonság kedvéért a doktor most állandóan mindennap elmegy oda; mindjárt ezt javasoltam a feleségemnek, hogy elkerüljük egyrészt a folytonos túlzott pánikot, másrészt a szükséges óvintézkedések elmulasztását; de ő és még inkább Jennyke balga módon ellenezték, nehogy, mint mondták, „haszontalanul" növeljük a Malvernban amúgy is magas orvosi díjakat. Most látják, hogy igazam volt. Ugyanígy elrendeltem a napi kikocsikázást abban a napszakban, amikor szép az idő, hacsak a gyerek* állapota megengedi. Ezt most a doktor is helybenhagyta. Ezek a kikocsikázások Jennyke egyedüli üdülése, és az egyedüli mód a feleségem számára – akinek a kúráját nagyon károsan befolyásolják a gyerek miatti állandó gondok –, hogy ellensúlyozhassa ezeket az egészségre ártalmas befolyásokat. Így hát amíg ott voltam, keresztülvittem a dolgot.[185]

Eulenburg úr (lásd a mai újságokat) nemigen visz baglyokat [Eulen] Athénba.[186] Soha még olyan siralmasat nem olvastam, mint amilyen beszédének a kivonata – kvintesszenciája. Stolberg is jó. A kivételes törvényt[187] megcsinálják, hogy a szociáldemokrata mozgalmat a legalitás minden látszatától is megfosszák. Probatum est**. A törvényen kívül helyezés volt mindenkor a csalhatatlan eszköz arra, hogy kormányellenes mozgalmakat „törvényellenessé" tegyenek, és a kormányt megvédjék – la légalité

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

** – Ez bevált (Ez ki van próbálva) – *Szerk.*

nous tue[188] – a törvénytől. Reichensperger a centrumpárti[189] Rajna-vidéki burzsoát képviseli. Bamberger hű marad a „Mégiscsak kutyák vagyunk"[190] jelszóhoz!

Bebel nyilvánvalóan imponált.* (Lásd a mai „Daily News"-t.)

Ez a kezdet jó.

Különböző angol újságok szerint Kovalevszkij barátunkat Odesszában agyonlőtték – a lapok Don-Kowalskynak írják.[192] A kövér fickó vasárnap nálam volt és igen kedves anekdotát mesélt nekem. Elutazása előtt a moszkvai diákjai közül különböző „diplomáciai" aspiránsoknak kellett nála vizsgázniok. Sok olyan fiú van köztük, aki nálánál jóval idősebb, főleg montenegróiak, akik az orosz *Ázsiai* (diplomáciai) *Ügyosztály* költségére részesülnek akadémiai kiképzésben. Ezek a legények korlátoltságukkal és túlkorosságukkal tűnnek ki, mint hajdan nálunk a trieri gimnáziumban a bumfordi parasztfiúk, akik (katolikus) szemináriumba készültek és nagyrészt ösztöndíjat kaptak.

Jóllehet az orosz osztályozás 0-tól 5-ig megy (az egyetemi vizsgákon), Kovalevszkij csak kétféle osztályzatot ad: 4-est azoknak, akik semmit sem és 5-öst azoknak, akik valamit tudnak. Megjelenik nála a legutóbbi vizsgán egy hórihorgas 32 éves montenegrói, hallgatóinak egyike, s azt mondja: nekem 5-öst kell kapnom; tudom, hogy nem tudok semmit, de másfelől tudom, ha „megint" 4-est kapok, az Ázsiai Ügyosztály kiállítja az útlevelemet Montenegróba; *tehát* muszáj 5-öst kapnom. Természetesen fényesen megbukott a vizsgán, mivel Kovalevszkij, mint ezt szóban is kijelentette neki, nem látta szükségesnek további moszkvai jelenlétét.

A legfurcsább az – mondja Kovalevszkij –, hogy ezek a montenegrói fiúk mind fanatikus oroszgyűlöletet szívnak magukba Moszkvában. Naiv módon ők maguk beszélték ezt el neki és így indokolták: az oroszok általában és az orosz diákok különösen barbároknak és barmoknak kezelnek és neveznek minket. Az orosz kormány tehát „jótéteményeivel" éppen az ellenkezőjét éri el annak, amit célul tűzött ki.

Az együgyű Stolberg komoly formában hozakodott elő azzal, amit mi egymás között tréfából mondtunk: az orosz szocialisták „szörnyűségeket" követnek el, s ezért a „törvényhez alkalmazkodó" német szociáldemokratákat helyezik törvényen kívül. Stolberg csupán elfelejti hozzáfűzni, hogy Oroszországban ezek mellett a „szörnyűségek" mellett olyan „törvényállapot" létezik, amilyenre Bismarck, a parlagi junker a maga törvényjavaslataival mint ideális, de elérhetetlen célra törekszik.

---

* *V. ö. 489–497. old.*[191] – *Szerk.*

Sokat jelentő tünet az, hogy az oroszok, akiket Poroszország és Ausztria támogat, most ismét „európai közvetítést" kívánnak.

Adio. Remélem, hogy Littlehamptonban összeszeded magadat a legutóbbi rémségek után. Szívélyes üdvözlet Tussytól és Lenchentől.

Szerecsened

33

Engels Marxhoz

Londonba

Littlehampton, Selborne Cottage
[18]78 szept. 18.

Kedves Szerecsen,

Szokásom szerint nem fejeztem ki magamat világosan. Nem várhattam el tőled, hogy mindennap átmenj a lakásomra és a leveleket nekem továbbítsad,[184] küldtem tehát az otthoniaknak néhány megcímzett borítékot, hogy a leveleket 2–3 naponként eljuttathassák hozzám. Amire meg akartalak kérni, az volt, hogy az első napokban egy kicsit nézz utána, nehogy a várt pénzeslevél néhány napig elfeküdjön, és hogy egyáltalán meginduljon a rendszeres küldés, azután meg, hogy időről időre nézd meg a beérkezett újságokat és más iratokat (amelyek utasításom értelmében ott maradnak), hogy van-e köztük olyasmi, amivel tenni kell valamit. Remélhetőleg most már értjük egymást.

A ma reggeli „Standard"-ben egy jó cikk van a törvényről és vitájáról, tele megérdemelt megvetéssel.[193] Elküldöm Lipcsébe.[194] Maga a vita elég siralmasnak mutatja a rend embereit. Bismarck, aki képtelen valamennyire is megcáfolni a Bebel által szemére vetett tényeket,[191] kénytelen ahhoz a nyomorúságos kibúvóhoz folyamodni, hogy ő rokonszenvezett a szociáldemokratákkal, amíg csak nem ünnepelték a Kommünt – ő, aki maga is dicsérte a Kommünt mint a porosz városrend utánzását! És utána egy olyan pártot, amelynek képviselete van a Reichstagban, rablóbandának nevez, a rendreutasítását pedig megtagadják!*

Küldök neked egy *„Kölnische Zeitung"-ot.*[195] Elöl a *németek* számára *orosz törvényeket* követelnek, hátul pedig azt mondja a pétervári tudósító, hogy *Oroszországban, minthogy ugyanezek az orosz törvények* tehetetlennek bizonyultak, az egyedüli megváltást az alkotmányban, a népképviseletben, a sajtószabadságban stb. kell keresni! A buta lap észre sem veszi ezt, és sajnos nyilván a mi embereink sem. A moszkvai tudósítás *vége* is érdekes.

* *V. ö. 489–497. old. – Szerk.*

Jelöld meg ezeket a dolgokat és küldd el Lipcsébe (Ramm (Hermann), Färberstrasse 12, II),[196] talán mégis észreveszik és felhasználják.

Úgy látszik, a sok és erőszakos orosz manővernek Törökországban, Perzsiában, Afganisztánban stb. egyrészt az a célja, hogy a zavarosban halásszanak ott, ahol bármely pillanatban zsákmány remélhető, másrészt pedig az, hogy a belföldi közvéleményt megtévessze. De ki tudja, hogy mi lesz még ebből. Bismarck igen hamar abba a helyzetbe kerülhet, hogy az egyetlen menekvést egy Franciaország elleni újabb háborúban keresse, és ezzel lángra lobbantsa Keletnek Nyugat elleni európai háborúját, amelyben senkinek a tönkremenetele sem olyan biztos, mint az övé. A török háború[105] mindenesetre megmutatta, milyen korhadt egész Európa, és hogy a robbanás közelebb van, mint várhattuk. Mindegy, bármi történik is, a mi javunkra válik.

Nagyon örültem, amikor meghallottam, hogy a kisfiú* jobban van, s ezzel remélhetőleg túljutottatok az ismételt pánikon.

Itt tegnap este óta szakadatlanul esik. Ez a fészek két részből áll: a faluból és a kikötőből az Arne folyó partján, és a tengerpartból, 500 lépésnyire délkeletre, kb. 150 ház a dűnén, ahol az ember azt hinné, hogy Hollandiában van. A homokpart olyan szép és kemény, mint Ostendében.

E hét végén talán Londonba megyek néhány órára, ha igen, lehetőleg megírom neked.

Barátod
F. E.

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

34

Marx Engelshez

Littlehamptonba[184]

[London, 18]78 szept. 18.

Kedves Fred,

Minden rendben.

Mellékelten egy levél Kaubtól, amit légy szíves visszaküldeni nekem, mert még nem válaszoltam rá. Párizsi tartózkodása idején Hirsch úgy viselkedett, mint egy bolond, szemlátomást erőnek erejével mártíromságra törekszik. Egyébként a párizsi mesterkedésekből világosan kitűnik, mennyire igazad volt, amikor óvtál attól, hogy Párizsba zarándokoljak.

Szép kis köztársaság, amely hagyja, hogy Bismarck és Stieber urak parancsoljanak neki! Tegnap este idejött Barry. A lausanne-i kongresszus* nem jött létre, ezt már Párizsban megtudta, ezért ottmaradt. Hirsch és ő csak mint riporterek mentek el a gyűlésre, de ezt addigra szétugrasztották, illetve a tagjait letartóztatták; Hirscht csak később, éjszaka tartóztatták le a saját lakásán.[197] A rákövetkező napon a fékezhetetlen Barry felkereste a rendőrprefektúrát (belsőleg felvértezve írásokkal, amelyek igazolták, hogy a „*Standard*" tudósítója és a „*Whitehall Review*" *munkatársa*). Egy alacsonyabb beosztású hivatalnoknak, akit ott meglátott, előadta kívánságát, hogy „barátait", Hirscht és Guesde-et óhajtja látni. Erre megadták neki annak a két rendőrbiztosnak a címét, akik Hirscht és Guesde-et letartóztatták. Mindketten dühöngtek ennek az angol *bifsztéknek* az arcátlanságán és végül kituszkolták hivatali szobájukból. Barry, rendíthetetlenül, visszatér a prefektúrára, és sikerül egészen a nagy Gigot-ig eljutnia. Ez az „udvarias" rendőr, miután néhány szót váltott Nagy-Barryvel, kijelentette neki, hogy nem beszél elég jól angolul, Barry pedig nem elég jól franciául; csenget tehát egy tolmácsért. A megbeszélés tartalmának lényege: az, amit Barry Gigot-nak mondott arról, hogy Hirsch nem vett részt semmiben, a vizsgálóbíróra tartozik, nem pedig a rendőrprefektusra. A letartóztatás „törvényes" stb. Mire Barry: Lehet, hogy Franciaországban, amennyire ő tudja,

* *V. ö. 348–349. old. – Szerk.*

törvényes, de Angliában nem volna az. Mire Gigot ünnepélyes pátosszal: A külföldiek, akik hozzánk eljönnek stb., kötelesek alávetni magukat a frrrancia köz-tár-sa-ság törvényeinek. Mire ismét a rendíthetetlen Barry, kalapját lengetve: „*Éljen a köztársaság*!" Ez utóbbi felkiáltás Gigot arcába kergeti a vért, jelzi Barrynek, hogy nem kíván vele politikai eszmecserét folytatni stb. Ezúttal azonban csak udvariasan kitessékelték Barryt a szobából.

Barry a maga – ezúttal mulatságos – szemtelenségére feltette a koronát – velem szemben. Ugyanis elmesélte nekem, hogy egy hétre megint elmegy Hastingsbe a családjával, és most *nekem* nyilván van időm arra, hogy anyagot készítsek elő neki cikkekhez (a „Nineteenth Century"[198] számára). Ez újabb merénylet alkalmából szinte rosszabbul járhatott volna, mint a két francia rendőrbiztos barlangjában.

A legszemérmetlenebb londoni lap megint a Levyé.[199] A mai vezércikkében azt meséli olvasóinak, hogy Reichensperger a „Centrum"[189] nevében a törvény[187] *mellett* nyilatkozott (ugyanis így olvasta ki Levy a berlini hüllőből,[200] amely neki tudósítást szállít), Bismarck többsége pedig eldöntött kérdés. Egyébként maga Levy, a nagy kancellár iránti bámulata ellenére, kénytelen bevallani, hogy a Nagyember a „ragyogó" Bebellel folytatott szócsatájában alighanem a rövidebbet húzta.[191]

Az Utyin-féle brosúrákból eddig még csak „*Adolph Samter*"-*t* néztem meg („Die Reform des Geldwesens"); arra, hogy ő hogyan idéz – (gyakran idéz engem, de még gyakrabban körülírva másol tőlem; az egész brosúra arra az esztelenségre lyukad ki, hogy a *bankjegy* helyett be kell vezetni az „*árujegyet*", mint amilyet lényegében már kezdeményezett a porosz kormány 1848-ban a *kölcsönpénztárjegyekkel*) –, példa a következő. Én azt mondom, hogy bár „az arany és az ezüst *nem* természettől fogva pénz, de a pénz természettől fogva arany és ezüst stb.";[201] ő, a helyes oldalszám megjelölésével, ezt adja meg idézetként: „Arany és ezüst, *az* természettől fogva pénz. *Marx* stb."[202] Úgy tűnik, hogy az olvasni tudás művészete Németországban egyre inkább kihal a „művelt" rendek körében. Ez a Samter még csak nem is követ gonosz célt az értelmet és nyelvtant megcsúfoló idézetével. Így pl. Pettytől származó idézetként adja meg, hogy „a munka az atyja, a természet az anyja az *anyagi* gazdagságnak", mert én az „anyagi" gazdagságról azt mondom, hogy erre érvényes Pettynek stb.[203]

Apropó. Kövér cimboránk, Kovalevszkij, újra rátalált Svájcban Ralstonra; az mindjárt megkérdezte tőle, hogy ismeri-e azt a szocialista oroszt, aki őt (Ralstont) a „Frankfurter Zeitung" tárcarovatában szélhámosnak, gyávának stb. írta le?[204] (A cikk a feleségemtől származott.) Kovalevszkij

sejtette, honnan fúj a szél, de, az igazsághoz híven, azt válaszolta, hogy nem ismer ilyen oroszt. Azóta Ralston (aki itt megint Kovalevszkij nyakára járt) mégis sokkal kevésbé bizalmaskodik. (A szóban forgó tárca Ralstonnak a „Russian Revolutionary Literature"-rel kapcsolatos aljas locsogására vonatkozott.[205])

Tegnap nálam járt ifj. Montefiore úr; Berlinbe utazik; és a fiatal angol, speciálisan londoni irodalmárokra igen jellemző módon azt mondta Tussynak: „Bárcsak megtennék nekem a poroszok azt a szívességet, hogy egy vagy két napra letartóztatnak! Micsoda káprázatos cikkanyag egy szemléhez, vagy egy levélhez a »*Times*«-*nak*!"

Voltam a lakásodon és az ott talált levelet elküldtem neked.

Adio.

Szerecsened

35

Engels Marxhoz

Londonba

[Littlehampton,] Selborne Cottage, [18]78 szept. 19.

Kedves Szerecsen,

A pénzeslevelet megkaptam. Rögtön sürgönyöztem N. Cohen és Tsainak és megírtam, hogy a pénzt fizessék ki a bankomnak. Mivel azonban *tegnapra* volt jelezve, mégis lehetséges, hogy a csekket tegnap a lakásomon leadták vagy postán odaküldték. Légy szíves, tudakozódj eziránt. Ha a Regent's Park Road 122-ben[53] semmi sincs leadva, illetve nem érkezett oda semmi, akkor minden rendben lesz, s holnap bizonyára itt[184] megkapom a bank értesítését, hiszen ezt kértem.

Sietek, hogy elérjem az első postát.

Barátod
F. E.

36

Engels Marxhoz

Londonba

Littlehampton, [18]78 szept. 21.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten Kaub levele vissza. Hirsch úgy látszik hitt Mesa szavának, hogy ő németként Párizsban sérthetetlen. Most csücsülhet miatta, olyan hosszúra fogják nyújtani a vizsgálati fogságát, amennyire csak lehetséges.[197]

Barry kalandjai csakugyan mulatságosak.

A ragyogó Levy-cikket* én is láttam egy kocsmában, ahová az eső elől bemenekültem. A lap[199] méltó önmagához.

Legfőbb ideje, hogy Konstantinápolyban változás menjen végbe, máskülönben a sok tartományi felkelésből olyan állapot keletkezik, amely az európai Törökország szétesésére vezet, tehát éppen arra, amit az oroszok és Bismarck óhajtanak, hogy a berlini szerződést[206] ne kelljen végrehajtaniok és a zavarosban halászhassanak. Midhat visszatérése Krétára és egy vakmerő fogás az ő részéről még más fordulatot adhatna a dolognak. Ha a mostani állapot tovább tart, az oroszok ottmaradnak és újabb kilátásuk nyílik zsákmányra, ez pedig Oroszországon belül is gátolhatná a dolgok természetes folyását.

Mindjárt elutazunk néhány órára Brightonba.

Barátod
F. E.

* V. ö. 80. old. – *Szerk.*

37

Marx Engelshez

Littlehamptonba[184]

[London,] 1878 szept. 24.

Kedves Fred,

Mellékelten egy iromány Liebknechttől;[207] felbontottam a levelet, mert azt hittem, párthírekről szól, amelyek esetleg azonnali cselekvést követelnek tőlünk.

Lavrov ma érkezett levelét, amelyre még nem válaszoltam, légy szíves postafordultával visszaküldeni. Az egyedüli érdekesség benne a Wróblewskira vonatkozó rész; ez valószínűleg helytálló, mert megfelel Wróblewski mint a tett embere temperamentumának, ráadásul többé-kevésbé alátámasztja a velünk szembeni hallgatása is.

A Reichstag megnyitása után megkaptam a kormány által eléje terjesztett törvénytervezetet, indokolással együtt; tegnap ugyanonnan (Brackétól) *megérkezett a szeptember 16-i és 17-i Reichstag-ülések gyorsírói jegyzőkönyve is.*[208] Az embernek, amíg nem látja maga előtt sztereotipizálva ezt a legutóbbi színjátékot, még mindig nincs sejtelme a porosz miniszterek átlagának butaságáról és mesterüknek* „lángelméjéről", valamint a teuton polgárság beléje csimpaszkodó képviselőinek aljasságáról. Fél kézzel azzal foglalkozom, hogy kivonatot készítsek belőle** az angol sajtó számára, csak még nem tudom, hogy végül is megfelel-e majd a „Daily News"-nak.

Az oroszok sakkhúzása Afganisztánban,[209] csakúgy mint a törökországi incidensek – mindez most már csupán annyiban érdekel, amennyiben argumentum ad hominem*** az európai állambölcsesség mellett. Egyébként szilárd meggyőződésem, hogy mindaz, amit Oroszország és Poroszország azonfelül most még tehet a világszínpadon, csakis vészes következményekkel járhat a rezsimjükre, ennek bukását fel nem tartóztathatja, hanem csupán meggyorsíthatja a szörnyű véget[120].

* Bismarck. – *Szerk.*

** *V. ö. 489–497. old.* – *Szerk.*

*** – személyes érv – *Szerk.*

A feleségem, Jennyke és Johnny pénteken délután teljes épségben megérkezett hozzánk és mind nálunk tanyáztak tegnap estig, amikor is Jennyke, Longuet fogadására, cókmókostul átvándorolt a Leighton Grove-ra[210]. De a Hosszú [der Lange] csak ma érkezik meg. A gyerek sokkal jobban van, és csodálatosképpen Jennyke is összeszedte még magát egy kicsit a malverni tartózkodás utolsó napjaiban.

Tegnap itt volt az öreg Petzler, levelet hozott egy paptól, aki kiad egy folyóiratot, és szocializmusban is kontárkodik, némi információt akart tolem.[211] Bismarck egyelőre elérte, hogy a szocializmus ismét napirendre került,[187] úgyhogy emiatt többé-kevésbé még a nagypolitikáról is megfeledkeznek.

Remélem, hogy az anyatermészet kebelén magadhoz térsz és szívélyes üdvözleteket küldök Tussytól, Jennykétől és a feleségemtől.

Szerecsened

1879

38

Marx Engelshez

Londonba

1879 augusztus 14.
Trafalgar Hôtel, St. Aubin's

Kedves Fred,

Ezeket a sorokat londoni lakásodra küldöm, minthogy – a feleségemnek írt leveled szerint[47] – a mai naptól már nem biztos, hogy Eastbourne népéhez tartozol.[212]

Mellékelten Hirsch nekem írott levele,[213] dettó Louise Juta levele Pumpshoz.

Átkelésünket Southamptonból Jerseyre[214] a szörnyen zuhogó eső nagyon eláztatta; csuromvizesen érkeztünk meg St. Hélierbe, ahol szintén rettentően „ömlött". Azóta az időjárás, némi ingadozások, átmenetek és visszaesések után, nagyon jó. Jerseyn azt hitték a parasztok, hogy közeleg a világ vége; azt állítják, ilyen rossz tavaszt és nyarat még sohasem éltek meg. Holnap átköltözünk *St. Hélierbe, az Hôtel de l'Europe-ba.* Feladjuk eddigi tartózkodási helyünket, St. Aubin'st, mert Tussy meg én irtózunk a mindennapi egyhangú bárány- és birkakoszttól, amelynek folytán én néhány napja botcsinálta vegetariánus lettem. Más lakhely itt kint – több ízben körülnéztünk – nem található. Amikor Jerseyre megérkeztünk, még viszonylag üres volt, de idővel tömegessé vált a bevándorlás, különösen francia részről. Amikor ma reggel az Hôtel de l'Europe-ban érdeklődtünk, szerencsésen úgy adódott, hogy éppen 60 francia készült elutazni, másrészt pedig a friss emberszeméttel megrakodott gőzhajók még nem futottak be.

Elutazásunkkor a londoni Waterloo pályaudvaron találkoztunk Harneyval, Jerseyre expediálta a feleségét, akinek szerencsére már megvolt az első osztályú jegye, mi pedig másodosztályút váltottunk. A hajón ismét találkoztunk vele. Ő, akárcsak mi, nem lett tengeri beteg, de egyébként be-

tegeskedett. A partraszálláskor megint elváltunk, de megkaptuk tőle a bátyja címét, akinél lakik. Azóta egy rövid „részvét"-látogatást tettünk ott. Ez az asszony teljességgel hasznavehetetlen. Noha Jersey szülötte, semmilyen felvilágosítást nem tud adni azokon kívül, amelyek nyomtatásban megtalálhatók az útikalauzban. Jó asszony, csak nem éppen olyanoknak való személy, akik felvidulni utaznak. Hosszú idő óta itt végre megint rendesen aludtam, csak még nem szabadultam meg egészen a förtelmes időben beszerzett hűlésemtől. De ettől az enyhe levegőtől biztosan hamar elmúlik. Tussy rendben.

Eddig itt a Trafalgar Hôtelban két derbyshire-i bérlő, apa és fia, voltak az asztaltársaink. Tegnapelőtt kirándultak vitorláshajóval St.-Malóra, és miután, először életükben, „Franciaországban voltak", visszatértükkor hasonlíthatatlanul nőttek a saját szemükben. Sőt, az apa most félig-meddig hajlott arra, hogy a fiával egy földközi-tengeri utazást tegyen, de úgy vélte, hogy ott „túl meleg" van. „Korántsem", helyesbített fia, aki az olvasottabb kettőjük közül, „korántsem, ott most – tél van!" Arról is kioktatott engem az öreg (egyébként a legszebb férfikorban, ravasz fickó, igazi üzletemberszeme van), hogy St.-Malo Franciaország délnyugati partján fekszik. Annál járatosabbak mindketten a mezőgazdaság területén és más farmerkérdésekben.

Tussy szerint a fürdési nehézségek említésre sem méltók, eddig felváltva fürdött a St. Brelade-öbölben és a St. Hélier-öbölben; most pedig felváltva az utóbbiban meg a St. Clement-öbölben.

A feleségem leveléből értesültem, hogy Schorlemeyer* rokkantan érkezett meg; remélem, hamarosan jobbakat hallok majd róla.

Újságba ideérkezésem óta bele sem néztem, egyáltalán semmit sem olvastam Carleton „Traits and Stories of the Irish Peasantry"-jének első kötetén kívül. Elég munka volt átolvasni ezt az első kötetet, a másodikat elteszem jobb időkre. Egymástól független elbeszélésekből áll, amelyek az ír parasztok életét hol az egyik, hol a másik oldalról mutatják be, tehát nem arra való, hogy az ember egyszerre bekebelezze. Éppen ezért olyan könyv, amelyet meg kell szerezni és eltenni, hogy az ember alkalomadtán hol ezzel, hol azzal a fogással traktálja magát. Carleton sem nem jó stiliszta, sem nem jó komponista, de eredetisége ábrázolásainak igazságában van. Mint ír parasztfi jobban ismeri a témáját, mint a Leverek és Loverok.

Szívélyesen üdvözöl Tussy és jómagam mindnyájatokat

Szerecsened

* Schorlemmer. – *Szerk.*

39

Engels Marxhoz

St. Hélierbe[214]

53, Grand Parade, Eastbourne
[18]79 aug. 20.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten visszaküldöm Hirsch leveleit,[213] valamint Liebknecht egyik levelét, amelyre az imént válaszoltam[215]. Figyelmeztettem őt furcsa ellentmondásaira: „Hirschnek azt írod, hogy a lap[216] mögött »a párt — Höchberg« áll[217]; hiszen ez, ha Höchberg egyáltalán plusz, az erszényét jelenti, mert máskülönben ő negatív nagyság. Most azt írod nekem, hogy Höchberg egy fillért sem adott. Értse meg, aki tudja, én feladom." Azt is megírtam neki, hogy abszurdum azt mondani, Hirsch „még ostobábban félreértette" Bernstein levelét[218], minthogy ez a levél egyáltalán nem volt félreérthető, abban Bernstein már egyenesen mint a szerkesztőség felettese lépett fel. Ő, Liebknecht persze azt hiszi, hogy mindent a lehető legjobban elrendezett, Hirschnek azonban joga van, hogy a saját szemével lásson, Liebknecht pedig megtagad tőle minden ehhez szükséges anyagot; ha Hirsch ezért visszalép, akkor ő, Liebknecht, a hibás benne. „Ami bennünket illet, annyi bizonyos, hogy ha Hirsch nem vállalkozik a dologra, alaposan megfontoljuk, hogy mit tegyünk, s biztosan nem harapunk rá anélkül, hogy tudnánk, ki hát »a párt«, amely a lap mögött áll." Mert, mondtam Liebknechtnek, éppen most, amikor mindenféle rothadt és hiú elemek zavartalanul előtérbe tolakodhatnak, végre itt az ideje, hogy sutba dobjuk az elkenés és békülékenység politikáját és — ahol szükséges — még némi veszekedéstől és botránytól se féljünk. Az olyan párt, amely inkább bármely buta ifjonctól eltűri, hogy a feje tetején táncoljon, semhogy összeszedné a bátorságát és nyilvánosan dezavuálná, bezárhatja kapuit. Pl. Kayser.[219]

Lafargue-ék hétfő óta itt vannak és holnaputánig maradnak; megpróbáljuk Laurát még néhány nappal tovább itt tartani. Ő hozta hírül nekünk, hogy Jenny, amint ezt rajta és Longuet-n kívül mindenki megjövendölte, csakugyan Ramsgate-ben betegedett le.[220] Egyébként úgy látszik, hogy ott minden annyira rendben van, amennyire ez várható.

Tegnap óta nagyon változékony az időjárás, ami nem tesz különösebben jót Jollymeiernek; meglehetősen összeszedte magát, a láza elmúlt, az étvágya visszatért, fájdalmai alig voltak, de most valamiféle pangás állt be és a javulás már nem olyan gyors, viszont mindeddig rosszabbul sincsen. Ma regatta volt nálunk, ilyenkor némi eső elmaradhatatlan. Minthogy ti valamivel délnyugatabbra és az Atlanti-óceánhoz közelebb vagytok, attól tartok, hogy ott még rosszabb az idő, és még inkább első kézből kapjátok.

Bernsteinnek egy elfogódott levelét is mellékelem, erre még *nem* válaszoltam; legjobb, ha egyelőre magadnál tartod mindezeket a dolgokat, Bernsteinnel nem kell sietni és a nemes „Jahrbuch"[221] nyugodtan ottmaradhat Londonban, amíg visszaérkezem.

Schorlemmer miatt jó, hogy ittmaradtunk és még maradunk is, e hó 28-ig mindenképpen; hogy azután mi lesz, az Schorlemmer állapotától és természetesen az időjárástól is függ. Lehetőleg néhány napot eltöltünk még Wight-szigetén és környékén.

A mólón ma mintha az öreg Ruge szaladgált volna fel és alá, megfiatalodva, egy néger képében, aki énekelve tüzijáték-programokat árusított.

Lafargue és Laura szívélyes üdvözletüket küldik és velünk együtt remélik, hogy változatlanul jól vagytok. Szívélyes üdvözlet Pumpstól és tőlem Tussynak és neked

barátod
F. E.

40

Engels Marxhoz

Ramsgate-be[222]

53, Grand Parade, Eastbourne
[18]79 aug. 25.

Kedves Szerecsen,

Remélem, megkaptad a St. Hélierbe, az Hôtel de l'Europe-ba címzett levelemet* a mellékletekkel, Liebknecht nekem írott és Hirsch neked írott levelével együtt.

Hirscht azóta Párizsban letartóztatták és kétnapos fogság után az ország elhagyására kényszerítették; Londonban van és Lessnernél lakik.[223] Tegnap egy egész levélköteget kaptam tőle a lapügyre vonatkozóan[216], nagyon érdekes. Nézetem szerint teljesen megfelelően járt el. (A címemet tudta, mert küldtem neki néhány kivonatot Liebknecht hozzád intézett leveléből, elhagyva az összes sértő dolgokat[224].)

Mármost az imént kaptam 1. egy levelet Höchbergtől[225] Scheveningenből és 2. egy levelet Bebeltől[226]; mindkettőnek az a célja, hogy rábírjon bennünket a közreműködésre. A válasszal nem kell sietni, mert a Hirsch helyett alkalmazott szerkesztőnek, Vollmarnak még három hétig a dutyiban kell ülnie! Ilyen nagyszerűen rendeztek el mindent.

Elküldeném neked az egész cókmókot, ha biztos lennék a címben. A feleséged azt mondja, hogy Plains of Waterloo 62. sz., Laura pedig azt állítja, hogy 71. Mihelyt biztosan tudom, hogy hol vagy, elküldök neked mindent. Ezek az emberek megint éktelen zűrzavart csináltak a maguk köreiben. Liebknecht, Bebel, Viereck, Höchberg, Schramm, Bernstein, – mindegyik mást ír, merő kavarodás és ellentmondás mindenben. Úgyhogy egyetlen dolgunk kivárni a végét, és legalábbis az üdülésünket nem kell, hogy ez a história megzavarja.

Hirschnek nyomban megírtam,[47] hogy csütörtökön** ismét Londonban leszek.

---

* *V. ö. 88–89. old. – Szerk.*

* Augusztus 28. – *Szerk.*

Lafargue-éktól időközben bizonyára hallottad, hogy itt voltak. Sajnos, az időjárás nem volt különösebben jó.

Hogy van Jenny? A feleséged legutóbbi hírei szerint annyira jól, amennyire ez várható is volt. Ez remélhetőleg így is maradt. Üdvözöld a nevemben a legszívélyesebben, gratulálok az erőteljes kisfiúhoz.[220] Remélem, továbbra sem szenvedsz álmatlanságban s ezzel megszűnt a fő akadály, amely miatt nem tudtál rendbe jönni. Remélhetőleg a feleségednek is jót tesz majd a ramsgate-i időjárás. Jollymeier sokat javult, de a változékony időjárás még erősen emlékezteti arra, hogy az izmai és az ízületei között még nincsen rendben valami. Pumps kitűnően érzi magát, nekem a tengeri fürdő, szokás szerint, rendkívül jót tett, azt hiszem, alaposan hízom.

Ha holnap nem írsz, írj inkább Londonba. Az itteni postaszolgálat özönvíz előtti, könnyen megtörténhet, hogy egy szerdán feladott leveled csak elutazásunk után érkezik meg.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek, s legyen gondod arra, hogy Jenny ne akarjon túl korán hazautazni. Meddig maradsz még ott?

Barátod
F. E.

Megvan neked Kovalevszkij londoni címe, vagy megtudhatom Tussytól?

41

Marx Engelshez

Eastbourne-be[212]

62, Plains of Waterloo, Ramsgate
1879 augusztus 25.

Kedves Fred,

Az én jerseyi[47] és a te eastbourne-i leveled* nyilván keresztezték egymást.

Mihelyt táviratilag a tudomásunkra hozták a ramsgate-i eseményt[220], másnap, múlt szerdán** korán reggel felkerekedtünk és elutaztunk Londonba. Sajnáltam Tussyt, hogy idő előtt be kellett fejeznie Jersey-szigeti tartózkodását[222], de tudtam, hogy különböző okokból szükségessé vált a jelenlétem Ramsgate-ben. Csütörtökön érkeztem meg oda, mennydörgés, villámlás és felhőszakadás közepette. Pénteken szép idő volt, szombaton reggeltől estig szakadt az eső, tegnap megint jó volt az idő, ma vegyesek a kilátások. Sok itt a zsidó és a bolha.

Az a fő, hogy Jennyke szerencsésen átvészelte a 9 kritikus napot és a körülményekhez képest meglehetősen jól van. Egyelőre maga szoptatja a gyerekét; nagyon kívánatos volna, hogy ez tartósan megvalósítható legyen. A feleségem lassacskán, de azért javul.

A fejem még nincs teljesen rendben. Tegnap *kísérletképpen* belenéztem bizonyos matematikai füzetekbe, amelyeket magammal hoztam, de nagyon hamar abba kellett hagynom az idő előtti foglalatoskodást, és különben is – csak próba volt.

A tengerben nem fürödtem és nem fürdöm, hanem meleg tengervízben; ugyanis a förtelmes időtől, amikor Jerseyre érkeztünk, rosszabbodott a torokbajom, amihez időnként fogfájás is társult; egyik sem múlt még el egészen, bár nagyon enyhültek, s csak időnként figyelmeztetnek arra, hogy még mindig ott leselkednek a háttérben.

Hirsch Londonban van; otthagyott nálam egy névjegyet,[227] de már nem

---

* *V. ö. 88–89. old. – Szerk.*

** Augusztus 20. – *Szerk.*

tudtam felkeresni (Lessnernél lakik), minthogy hirtelen utaztam el Londonból. Kaub mellékelt leveléből látni fogod, hogy milyen fölöttébb furcsa körülmények között utasították ki Hirscht ismételten Párizsból.

Remélem, hogy Schollymeyer állapota tovább javul. Szívélyes üdvözlet neki és Pumpsnak, akinek Johnny még külön is hódolatát küldi.

Olvastad a megnyitó beszédet, amelyet Allman – vagy hogy is hívják – mondott?[228] Ezt én is összehoztam volna, jóllehet nem vagyok a tudomány embere.

Isten veled, öreg fiú.

Szerecsened

A massachusettsi Munkastatisztikai Hivatal vezetője, Wright elküldte nekem az összes jelentéseket 1874–79-ről (tehát mit sem tud Harney korábbi küldeményeiről), egyúttal egy összefoglalót a massachusettsi összeírásról, és írásban közölte velem: „örömömre szolgál majd, ha a jövőben megküldhetjük Önnek kiadványainkat, mihelyt megjelentek".

Ilyen „udvariassági megnyilvánulások" csak Oroszországból és az Egyesült Államokból érkeznek.

Múlt pénteken megjelent a Maitland Parkban régi főnököm, Dana; Tussy utánam küldte a névjegyét.

42

Engels Marxhoz

Ramsgate-be[222]

Eastbourne, [18]79 aug. 26.

Kedves Szerecsen,

Végre megkaptam leveledet* és vele biztos címedet, amelyet felhasználok arra, hogy a pártlapra[216] vonatkozó egész salátát elküldjem neked. Minthogy Hirsch miatt nem halogathattam a választ Höchbergnek, a mellékelt néhány sort írtam neki**, amelyeknek ugyancsak nem örül majd.

Bebel leveléből[226] láthatod, hogy teljesen ugyanazokat az érveket tartalmazza, amelyeket Liebknecht alkalmaz legutóbbi levelében. Kitűnik belőle, hogy Liebknecht *nem mutatta meg* neki *legutóbbi levelemet*[215], holott ezt *kifejezetten meghagytam* neki. Mármost az a szándékom, hogy mihelyt te ezt a vacakot visszaküldöd nekem Londonba, 1. *megbízom* Bebelt, kérje, hogy mutassák meg neki a levelet avégett, hogy lássa, mindezekre a szólamokra már feleltünk; 2. egymás mellé állítom neki a K. Hirschhez írt különböző levelek ellentmondásait, hogy lássa, micsoda disznóságot műveltek már megint a kedélyes modorukkal. Ha ez megfelelő formában történik, akkor azt hiszem, Bebel teljességgel az az ember, aki képes ezt tovább felhasználni. A levelet persze elküldöm mind neked, mind Hirschnek – cujus res agitur*** – előzetes jóváhagyásra.

Mindnyájan nagy örömmel hallottuk, hogy Jenny jól van. Teljesen a te véleményeden vagyok, hogy Jenny, hacsak lehetséges, továbbra is maga szoptassa a gyereket[220], adja fel az iskolát[54] és szabaduljon meg végre a dajkákkal és szolgálókkal való vesződségtől, hiszen ennek táptalaja mindig az otthonától való kényszerű távolléte volt. Te és a feleséged feltétlenül maradjatok a tengernél, ameddig ez egyáltalán lehetséges, mindkettőtöknek sok pótolnivalótok van és nem volna szabad visszajönnötök, amíg a te fejed és az ő emésztőszervei nem kegyeskednek ismét némiképp normálisan mű-

* *V. ö. 92–93. old. – Szerk.*

** *V. ö. 385. old. – Szerk.*

*** – akinek a dolgáról szó van – *Szerk.*

ködni. És a sietségre most már nincs is semmi ok, s lassacskán az idő szintén, ha ragyogó és megingathatatlan nem is lesz, de mégis tisztességesebben változékony, mint a közelmúltban. Úgy látszik, hogy nálatok éppen olyan az időjárás mint itt. Jollymeier jól volna, csak egyheti tartós napsütés kellene neki.

Remélem, hogy Tussyt is egészségben, a tengeri fürdőtől megerősödve látom viszont. Bár írtál volna nekünk, akkor szombaton idejöhetett és holnaputánig itt fürödhetett volna! De így csak vasárnap reggel tudtam meg Lafargue-éktól, hogy te Ramsgate-ben vagy, és egyáltalán nem tudtam meg, hogy hol van Tussy.

Máskülönben még egyáltalán nem vagyok megelégedve a háromhetes tengeri fürdőzésemmel,[212] mindenféle terveken spekulálok, ha Jollymeier, akinek London valószínűleg inkább jót tesz majd, megint valamennyire is járóképes lesz. Mit szólnál ahhoz, ha mi hárman kb. 14–18 nap múlva, ha az idő engedi, mondjuk egy-két hétre egyszer leráznánk az Örök Asszonyit[229], és elmennénk valahová agglegényt játszani?

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Barátod

F. E.

43

Marx Engelshez

Eastbourne-be[212]

1879 augusztus 27.
62, Plains of Waterloo, Ramsgate

Kedves Fred,

Leveleink folyton keresztezik egymást. Az enyémet (hétfőn küldtem el)* bizonyára megkaptad; a tiéd – az augusztus 25-i – a mellékletekkel együtt rendben megérkezett.

Csak néhány sort írok, mert a feleségemnek éppen a postahivatal közelében van dolga, s így leveled vételének igazolása még elutazásod előtt elér téged.

Mellékelten a te és Jollymeyer és Pumps *derülésére* Tussynak egy levele a feleségemhez. Kérlek, elolvasás után küldd vissza azonnal. Jennyke jól van; a szobáját azonban hétfő előtt nem hagyhatja el[220] és aztán *legalább még egy hetet* nálunk[222] kell töltenie, mert Longuet korábban tér vissza Londonba.

Az idő napról napra romlik; de mindig akad néhány elviselhető óra, és a tengeri szél még futózáporban is jót tesz. Liebknecht szokásos mesterlegényudvariasságával Hirscht akarja „szamárnak" bélyegezni, mint mindig, amikor „tetten érik", holott ő maga az.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Szerecsened

Kovalevszkij címe: 42, Gower Street.

---

* *V. ö. 92–93. old. – Szerk.*

44

Marx Engelshez

Londonba[222]

[Ramsgate, 18]79 augusztus 28.

Kedves Fred,

Mellékelten az igen tisztelt Most levele, amelyet az imént kaptam, Tussy küldte utánam. Postafordultával tudatnod kell velem, hogy a választ milyen formában tartod megfelelőnek. Ez a Most szemlátomást olyasmit akar kapni, amivel „visszaélhet"; másrészt Lübeck úr Bernstein úr sugallatára dolgozik.*

Ma szép a reggel; hogy jó marad-e az idő egész nap, az más kérdés.

Salut**.

Szerecsened

Kérlek, küldd vissza a Most-levelet.

Tegnap este elállt az eső; magunkkal vittük Johnnyt a strandra. Néhányan azt mondták: „Ez a kisfiú úgy néz ki, mint egy herceg". Johnny dühösen megfordult és visszavágott: „Én úgy nézek ki, mint egy kis Jollymeyer!"

A Lafargue-házból kapott levélből látom, hogy a másik Meyer*** – nem a Jollymeyer – megint jelenetet rendezett Lafargue-éknál. Szegény fickó!

---

* *V. ö. 406–407. old. – Szerk.*

** – Üdvözlet – *Szerk.*

*** Rudolph Meyer. – *Szerk.*

45

Marx Engelshez

Londonba[222]

1879 szept. 3.
62, Plains of Waterloo
Ramsgate

Kedves Engels,

Minthogy Meyer (R.) bejelentette nálam látogatását, másrészt egyúttal megírta, tudassam vele, azaz sürgönyözzem meg, hogy „ne jöjjön", ha más elfoglaltságom van, először sürgönyöztem neki a „negatív" értelemben, másodszor viszont levelet[47] küldtem utána, amely szerint Mrs. Marx rossz egészségi állapota miatt „jelenleg" minden időm foglalt. Ezt azért közlöm veled, hogy – ha esetleg szóba hozza előtted a dolgot – tudd, hányadán vagyunk. Valóban csak nagyon lassan javul a feleségem, ezért korántsem kívánja Meyert itt látni.

Jennyke ma először tett egy 15 perces sétát;[220] állapota szépen javul.

Szerecsened

Hogy van Jolly?

46

Marx Engelshez

Londonba

[18]79 szept. 9.
62, Plains of Waterloo
Ramsgate

Kedves Fred,

Különböző közbejött események folytán a monéta láthatóan a végét járja, de szeretnék még egy hétig ittmaradni, bár vasárnap este óta állandóan ingadozik az időjárás.

Az itteni tartózkodásunkról,[222] amely nekem különösen jót tett, közelebbieket Lafargue-éktól tudsz meg.

Mellékelten egy levél Sorgétól. Minthogy Becker címe itt nincs nálam, s te különben is levelezel vele, kérlek, írd meg neki, hogy küldje el nekem a *meghatalmazási* mintát*.

Hogy van Jollymeyer?

Szeretettel

* *V. ö. 388. old. – Szerk.*

47

Engels Marxhoz

Ramsgate-be[222]

London, 1879 szept. 9.

Kedves Szerecsen,

Csatoltan néhány dolog Liebknechttől, mellékletekkel együtt, sok új nem derül ki belőlük, ezért nem is siettem az elküldésükkel. Kézenfekvő okokból Hirschsel semmit sem közöltem erről az egész küldeményről, a hasztalan civakodást jobb elkerülni.

Höchberg írt Hirschnek Scheveningenből, hogy úgyszólván meghívassa magát ide és biztosíttassa a jó fogadtatást, amire Hirsch nem is válaszolt. Höchberg egy újabb levelezőlapot küldött, erre Hirsch szintén levelezőlappal felelt: te még nem jöttél vissza, s ő maga, Hirsch szintén a tengerpartra készülődik. Ezzel alighanem nyugtunk lesz ettől az embertől.

Közben mégis jó lenne, ha visszaküldenéd nekem az irományokat. Végül mégiscsak válaszolnom kell majd Bebelnek[226]: 1) Hirsch miatt, aki szeretné tisztázni személyes ügyét Bebellel és már kissé türelmetlenkedik, és 2) mert a „*Jahrbuch*", amelyet Kovalevszkij hozott neked, szerencsére lehetővé teszi, hogy egyszerűen és határozottan megnevezzük ezeknek az embereknek az okokat, amiért abszolúte nem működhetünk közre egy olyan sajtóorgánumban, amelybe Höchbergnek bármiféle beleszólása van[216]. A szóban forgó cikkek a következők:

1. „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland", aláírása *** (Höchberg és valószínűleg Bernstein és Lübeck);

2. K. L. (Lübeck) bírálatai, különösen *Cohn* „*Was ist Sozialismus*" c. írásáról készült bírálatának vége;

3. Németországi beszámoló, 1. sz. M. Sch.-től (Max Schlesinger Boroszlóból).

Höchberg kereken kijelenti, hogy a németek hibát követtek el, amikor a szocialista mozgalmat puszta *munkás*mozgalommá változtatták és a burzsoázia *szükségtelen kihívásával* maguk idézték fel önmaguk ellen a szocialista-törvényt[187]! A mozgalomnak polgári és művelt elemek vezetése alá kell kerülnie, teljesen békés reformjellegűnek kell lennie stb. Gondolhatod,

hogy milyen gyönyörűséggel esik neki Most ezeknek a siralmasságoknak és adja ki magát ismét a német mozgalom hamisítatlan képviselőjének.[230]

Végül is azt hiszem, neked is az lesz a véleményed, hogy e história után jól tesszük, ha – legalábbis a lipcseiekkel szemben – leszögezzük álláspontunkat. Ha az új pártlap[216] Höchberg nótáját fújja, akkor rákényszerülhetünk, hogy ezt nyilvánosan is megtegyük.

Ha elküldöd nekem a dolgokat (a „Jahrbuch"-ból van itt még egy példányom), akkor megfogalmazok egy levelet Bebelhez és elküldöm neked. Persze nem kell, hogy e semmiségek miatt megszakítsd üdülésedet. De hamarosan történnie kell valaminek, máskülönben Hirsch megint széltében-hosszában küldözget majd magánleveleket és túl kizárólagosan személyes jelleget ad a dolognak.

Amióta az orosz diplomácia kénytelen eltűrni, hogy céljait az orosz belső események írják elő, minden félresikerül neki. Ugyanabban a pillanatban, amikor a Németországgal való szövetségét a nihilisták és a pánszlávisták annyira szétverik*, hogy azt legfeljebb még rövid időre és látszatra lehet összetoldozni, ugyanebben a pillanatban afgán ügynökei Angliát, a Németországgal való háború esetére, Bismarck karjába kergetik. Biztos vagyok abban, hogy Bismarck kezét-lábát töri, hogy kirobbantsa a háborút Oroszországgal. Ausztriával és Angliával egyesülve ezt meg is kockáztathatja; Anglia biztosítja neki Dánia semlegességét, valószínűleg Olaszországét, sőt talán még Franciaországét is. Jobb volna azonban, ha Oroszországban gyorsan haladnának a dolgok a válság felé és belső fordulattal küszöbölnék ki a háborús kilátásokat. A helyzet túl kedvezővé válik Bismarck szempontjából. Egyidejű háború Oroszország és Franciaország ellen a nemzeti létezésért vívott küzdelemmé válna, s az eközben fellángoló sovinizmusban mozgalmunk évekre tönkremenne. Amellett Bismarck esélyei, mihelyt Anglia csatlakozik, nagyon kedvezően alakulnának: hosszú, kemény harc, de 3:2 az esélye annak, hogy a végső kimenetel körülbelül olyan volna, mint a hétéves háborúban.[231]

Sam Moore azt írja, hogy a birtok eladása eddig igen jól folyt le, a legnagyobb része az összjáradék 39–40-szereséért kelt el; csak a lápos és az erdős terület, amelyet faállománnyal együtt 11 600 £-re becsülnek, nem kelt el, és ezt, úgy gondolják, tartani tudják, amíg megjavul a sheffieldi üzletmenet, s akkor még jobb árat érhetnek el.

Mi történt Lafargue-ékkal? Amióta Pumps múlt hét péntekjén ott volt, Paulnak se híre, se hamva.

---

* *V. ö. 387. old. – Szerk.*

Jollymeier még mindig kuruzsolgatja a reumáját, amely nem akar tágítani. Gumpert Buxtont javasolta neki, s tegnap azt mondta, ha nem javul hamarosan, a hét végén odamegy. Ő, Pumps és én szívélyesen üdvözlünk mindannyiotokat és reméljük, hogy a fürdőélet a javatokra válik. Mik a hazatérési terveid? Maradj, amíg csak lehetséges, mert ha újra itt vagy, tudom, hogy megy az ebben a változékony időjárásban: sehogy se megy.

Barátod
F. E.

48

Marx Engelshez

Londonba

1879 szept. 10.
62, Plains of Waterloo, Ramsgate

Kedves Fred,

Néhány sort kaptam tegnap Kovalevszkijtól, hogy levelet kapott Oroszországból, amely szükségessé teszi azonnali visszatérését hazájába. A „Jahrbuch"-ot nem küldte el nekem.

Laura egy hétig nálunk volt, időközönként Paul is néhány napra, tegnapelőtt Laurával együtt visszament Londonba. Egyébként Laura értesítette Pumptiát* elutazásáról.

A feleségem még mindig igen lassan javul; én nagyon összeszedtem magamat.[222] Az itteni levegő rendkívül jót tesz nekem. Ezenkívül Laura állandó mozgásra késztetett.

Mellékelten a ma tőled kapott levelek. (Egyidejűleg a többi is elmegy, de másik borítékban.) Liebknechtnek nincs ítélete. A levelek azt bizonyítják, amit cáfolniok kellene, tudniillik azt az eredeti nézetünket, hogy a dolgot Lipcsében elfuserálták, míg a zürichiek a nekik szabott feltételeknek megfelelően jártak el.[216] Egyébként a rémületük a különben oly ártalmatlan „Laterné"-nek a gazember Kayser elleni támadásától[232] mindennél világosabban mutatja ezeknek az embereknek a kaliberét. Schramm, egyébkénti rátermettsége ellenére, mindig is filiszter volt. A lipcseiek viszont már annyira „parlamentarizálódtak", hogy Reichstag-klikkjük egyik tagjának nyilvános megbírálása felségsértés bűnének tűnik a szemükben.

Teljesen osztozom nézetedben, hogy nincs több vesztegetni való időnk; véleményünket a „Jahrbuch"-beli fecsegéssel[221] szemben *nyersen* és *kíméletlenül* ki kell nyilvánítanunk, vagyis egyelőre a lipcseiekhez kell írásban „eljuttatnunk"**. Ha ugyanezen a módon járnak el a „pártlapjukkal" is,

* Pumps. – *Szerk.*
** *V. ö. 390–403. old.* – *Szerk.*

akkor *nyilvánosan* dezavuálnunk kell őket. Ezekben a kérdésekben nem ismerünk tréfát.

Mostnak nem válaszoltam* és nem is válaszolok; mihelyt Londonban leszek, írok neki – meghívom, jöjjön el személyesen. Ezen a találkozón neked is jelen kell lenned.

Bismarckra az a mód a legjellemzőbb, ahogyan belekeveredett az ellentétbe Oroszországgal. El akarta mozdítani Gorcsakovot és a helyébe Suvalovot ültetni. Minthogy ez nem sikerült, magától értetődő volt: itt az ellenség! S abban sem kételkedem, hogy Bucher nem mulasztotta el felpiszkálni mesterének ingerültségét. On retourne toujours à son premier amour**. Mozgalmunk számára és általában Európa számára mi sem lehetne károsabb, mint Bismarck tervének végrehajtása. Amíg az öreg Vilmos*** él, ez persze nem megy egykönnyen; mindig fennáll azonban a lehetőség, hogy Bismarck maga is áldozatául esik annak a reakciónak, amelyet ő vezetett be a szocialista-törvénnyel[187]. De addig még szolgálatára áll a fekete pont[234] Keleten; megint a „szükséges ember" ő, és a liberálisok most „honfiúi" kötelességüknek érzik, hogy feltétlenül megcsókolják a hátulját. Nemcsak hogy a Reichstag legközelebbi ülésén megújítják a katonai vasköltségvetést; talán még „állandósítják" is, ahogyan Vilmos eredetileg akarta. Az orosz diplomácia külhoni sikereinek titka Oroszország otthoni síri csendje volt. A belföldi mozgalommal megtört a varázs. Az orosz diplomácia utolsó győzelme az 1856-os párizsi szerződés[235] volt. Azóta csak baklövéseket követett el.

Remélem, megjavul szegény Schollymeyer egészsége. Legjobb kívánságaimat küldöm neki.

Szeretettel

* *V. ö. 97. old.* – *Szerk.*

** – Az ember mindig visszatér első szerelméhez[233] – *Szerk.*

*** I. Vilmos. – *Szerk.*

49

Engels Marxhoz

Ramsgate-be[222]

London, [18]79 szept. 11.

Kedves Szerecsen,

A leveleket megkaptam. Hirsch, aki tegnap összetalálkozott nálam Lafargue-ékkal és Henry Jutával, elhozza majd a neki korábban visszaadott anyagokat, s akkor rögtön munkához látok.*

Laura és Paul, azaz elsősorban az utóbbi, vasárnap estére megint bejelentették magukat hozzánk. Bármennyire kellemes is ez nekünk, mégis megfontolandó a dolog Tussy miatt. Amióta hazajöttünk, Tussy vasárnaponként nálunk étkezett, és természetesen most vasárnapra is meg fogom hívni. Minthogy Paul azt mondta, Longuet-ék ezen a héten visszatérnek, az volt a szándékom, hogy holnap vagy holnapután elmegyek Jennyhez és megkérem, segítsen át ezen a nehézségen úgy, hogy Tussyt *estére* átvállalja. Laura azonban távozáskor azt mondta, hogy Jenny csak *szombaton* jön vissza, és így nincs más hátra, mint hogy ezúton ügyeskedjem ki a dolgot. Ha ez elrendezhető, értesíts mindjárt, ha nem, másmilyen kiutat kell találni. Lafargue-ék *7 óra előtt* sohasem jönnek.

Szívélyes üdvözlet. Jollymeier 3 napja sokkal jobban van, úgy látszik, hogy nincs szüksége Buxtonra.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 390–403. old. – Szerk.*

50

Marx Engelshez

Londonba[222]

[Ramsgate,] 1879 szeptember 11.
62, Plains of Waterloo

Kedves Fred,

Leveledet a benne levővel együtt köszönettel megkaptam.*

A Longuet család szombaton (a most következőn) „kerekedik fel", mint Lessner mondja, Londonba. Jennyke nagyjából jól van,[220] bár még mindig mutatkozik némi asztma, de az a terve – makacs lévén, mint Lupus** –, hogy összeköti a gyermek szoptatását az iskolával[54].

Tegnap, nagy csodálkozásomra, a strandon hirtelen felbukkant előttem *Meyer****. Megnyugtatásomra nyomban kijelentette, hogy egy napra megszállt *Margate-ben*, néhány óra múlva visszautazik, csak a „nagyságos asszony"° hogyléte iránt óhajt érdeklődni stb. Némi udvariaskodás után visszaexpediálás végett átutaltam Longuet-nak. Ő – Meyer – Edinburghbe megy, a trade unionok kongresszusára.[236] Elégedett vagyok, hogy ez a „válság" ilyen gyorsan lefolyt. A derék férfiú fékezhetetlenül vonzódott Ramsgate-be. Egyebekben elbeszélte Longuet-nak, hogy a mája nagyon rosszabbodott, úgyhogy „szeszt" többé nem tud a szokott mennyiségben „teljesíteni" anélkül, hogy a fejébe ne szállna. Ez alighanem magyarázat legutóbbi jeleneteihez a Maitland Parkban stb.

Itt most félig jó, félig rossz az idő, túlnyomóan az utóbbi felé hajlik.

Szerecsened

---

* *V. ö. 100–101. old. – Szerk.*

** Wilhelm Wolff. – *Szerk.*

*** Rudolph Meyer. – *Szerk.*

° Jenny Marx. – *Szerk.*

51

Marx Engelshez

Londonba[222]

[Ramsgate,] 1879 szeptember 12[237]

Kedves Fred,

Mondd meg Tussynak, hogy *Jenny* meghívja vasárnap déli 2 órára ebédre és hogy bemutassa Edgar „Marcel" Longuet-t, akit a mai napon mint angol állampolgárt anyakönyveztek Ramsgate-ben.

Jennyke ugyanis kíséretével együtt holnap utazik el Londonba, úgyszintén Helene is, hogy segítségére legyen.

A csekk hétfőn váltható be.

Megtaláltam Hirschnek még egy nekem küldött levelét, amely hozzátartozik az ügyiratokhoz*; ezt mellékelem.

Üdvözlet.

Szerecsened

* *V. ö. 100–101. old. – Szerk.*

52

Engels Marxhoz

Londonba[238]

[London, 1879 október 8. után]

Nem küldted el a nemes Barrynek a megjegyzéseket, amelyeket a „Fraser"-be tettem be?[239] Pumps szeme előtt helyeztem bele őket, mégpedig úgy, hogy kívülről láthatók voltak. Ha nem, akkor küldd el neki.

Barátod
F. E.

1880

53

Engels Marxhoz

Londonba

7, Burlington Place
Bridlington Quay
[18]80 szept. 13.

Kedves Szerecsen,

Liebknechttől a mellékelt küldeményt kaptam. Megírom neki, hogy amennyiben néhány napon belül nem értesítem az ellenkezőjéről, jövő vasárnaptól, szeptember 19-től megint Londonban leszünk[240] és várjuk őket (őt és Bebelt)[241]. Ha tehát esetleg akadályozva lennél, légy oly jó és közöld velem.

Augusztus 29-i levelezőlapomra,[242] amelyet innen küldtem ramsgate-i címedre,[243] nem jött válasz, a lap nyilván meg sem érkezett. Tegnap azt írta nekem Lafargue, hogy te ma hazatérsz Londonba.

Mi e hét végén megyünk vissza, tegnapelőtt óta esik, addig pompás volt az idő.

Remélhetőleg jobban van a feleséged.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek, Moore-tól és Beusttól* is.

Barátod
F. E.

* Adolf von Beust. – *Szerk.*

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1875 január – 1880 december

1875

1

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

[London,] 1875 jan. 7.

Kedves Liebknecht,

Boldog új évet!

Holnap vagy holnapután elküldöm neked az Utószót és a sajtóhibajegyzéket.[244]

A szómagyarázatokat, idő hiányában, többnyire nem olvastam el. Csak egyvalami tűnt fel nekem, „fleurs de lys"-nek* – erről Fleuryvel kapcsolatban esik szó – azokat a bőrbe égetett jeleket nevezik, amelyekkel a régi francia rezsimben a gonosztevőket megbélyegezték.[245]

A bankügyről szóló cikk[246] csapnivaló. A Kirchmann-féle vacakot[247] is jobb lett volna kihagyni a „Volksstaat"-ból.

Szívélyes üdvözlet egész családodnak.

Barátod
K. M.

* – „liliomok"-nak – *Szerk.*

2

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

[London, 18]75 jan. 9.

Kedves Library,[248]

Mellékelten az Utószó és a sajtóhibajegyzék,[244] ezt ki kell egészítened azokkal a hibákkal, amelyeket az oldalszámozás nélküli levonatban jelöltem meg, ezt keresztkötésben csatolom. A jövőben az ilyesminek *első feltétele* az, hogy a levonatokat előbb kapjam meg, semmint a *„Volksstaat"-ban* kinyomtatják. Korrigáld gondosan az Utószót. A te Rörigednek szép kis elképzelései vannak a ráérő időmről. Csakugyan azt kívánja, hogy készítsek neki egy dolgozatot a Németországon kívüli vadászati jogról. Ha megvolna rá az időm, nem volna ellene kifogásom. De így sem elég nekem a nappali tizenkét óra.

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet és a gyerekeidet.

Szerecsened

3

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

London, [18]75 jan. 20.

Kedves Barátom,

Bocsássa meg, hogy késve írok. Nagyon túl voltam terhelve munkával, mert csak ma készültem el a „Tőke" (francia) fordításának[249] még meg nem jelent füzeteivel. Mihelyt megjelenik az egész, elküldöm Önnek, mert sokat változtattam rajta és sokat tettem hozzá, főleg a francia kiadás utolsó részeiben.

Fácán- és májküldeménye idejekorán megérkezett, s itt igazi lelkes fogadtatásra talált.

A berlini lapot, amelyről ír nekem, nem ismerem; lehetséges azonban, hogy tudtomon kívül valamelyik tanítványom küld a lapnak innen tudósításokat.[250]

Mármost még egy kérésem van Önhöz. Az orvosok tiltják nekem, hogy szipka nélkül szivarozzam. Szeretnék tehát a magam és itteni barátaim részére 200 darab olyan szipkát, amilyet Karlsbadban[31] láttam; minden elszívott szivar után el lehet dobni őket, ha már nem használhatók; ilyen itt nem kapható. De vésse jól az emlékezetébe: ez kereskedelmi megbízatás, teljesítése esetén meg kell jelölnie nekem a költségeket, hiszen máskülönben restelkednék hasonló kérésekkel zaklatni Önt.

Leányom* szívélyes üdvözletét küldi. Levelezik Kugelmann feleségével és leányával, akik nemrégiben írtak neki.

Ha legközelebb ír nekem, szíveskedjék behatóbban tudatni velem, hogyan állnak a dolgok Csehországban.

Nagy örömmel gondolok arra az időre, amikor Önt itt láthatom.

Igaz barátsággal
híve
Karl Marx

* Eleanor. – *Szerk.*

4

Marx Maurice Lachâtre-hoz

Brüsszelbe

London, 1875 január 30.

Kedves Polgártárs,

Ma elküldtem Párizsba a kézirat[249] utolsó részét, az Utószó, a tartalomjegyzék és az *errata** kivételével, amelyek csak akkor készíthetők el, amikor már a kezemben vannak a még ki nem adott füzetek.

Egyetértek Önnel abban, hogy jobb együtt *kiadni* az utolsó füzeteket, de ez nem ok arra, hogy Lahure úr három hónappal ezelőtt abbahagyja a *nyomtatást*. (Még a 34. és a 35. füzet korrektúraíveit sem küldte vissza.) Engem más munkák sürgetnek; német kiadóm**, akárcsak orosz kiadóm is, egyik levelet a másik után küldi, hogy lássak hozzá a második kötet[251] végleges szerkesztéséhez. Ha tehát Lahure úr ahelyett, hogy nyomatna és abban a mértékben, ahogy a nyomtatás halad, küldené nekem a korrektúraíveket, továbbra is húzza-halasztja a dolgot, akkor egyedül ő lesz felelős az újabb késedelmekért és fennakadásokért, amelyek ebből származhatnak. Minthogy nem kívánok többé írni ennek az úrnak, kérem Önt, hogy juttassa el hozzá utasításait.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

---

* – *sajtóhibák* [*jegyzéke*] – *Szerk.*

** Otto Meissner. – *Szerk.*

5

Marx Just Vernouillet-hez

Párizsba[252]

London, 1875 február 3.

. . .A bonapartista urak, úgy látszik, végül is megfélemlítették az orléanistákat, akik most sebtiben összetákolnak nektek egy köztársaságot a maguk szája íze szerint.[253] De ez, mihelyt létrejött, azt hiszem az orléanista intrikát is meghiúsítja, véget vet a parlagi nemesek uralmának[254] és a maga útját járja majd. . .[255]

Eredeti nyelve: francia

6

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1875 febr. 11.

Kedves Barátom,

Ma elküldöm Önnek a német kiadást egy kötetben (nem áll több „füzet" a rendelkezésemre)[256] és a francia kiadás első hat füzetét[249]. Az utóbbiban sok a változtatás és a betoldás (lásd pl. a *6. füzetben a 222. oldalt*, J. St. Mill ellen[257] – ez csattanó példa arra, hogy a polgári közgazdászok, még a legjobb hiszeműek is, hogyan térnek ösztönösen hamis vágányra éppen abban a pillanatban, amikor úgy látszik, nyomára akadtak az igazságnak). De a legfontosabb változtatások, amelyeket a francia kiadás tartalmaz, a még meg nem jelent részekben találhatók, mégpedig a felhalmozásról szóló fejezetekben.

Hálás köszönetem a küldött kiadványokért. Mindenekelőtt a „Что делается на родине" cikkek[258] érdekeltek. Ha volna időm, kivonatolnám őket a „Volksstaat" számára. A „Не наши" kitűnő társaság. Élek a gyanúperrel, hogy Lopatyin barátunknak van némi része a cikkben.[259]

Egy egész csomag könyvet és hivatalos kiadványt küldtek nekem Szentpétervárról, de – ellopták, valószínűleg az orosz kormány. Benne volt többek között a „Комиссия по сельскому хозяйству и сельской производительности в России" jelentése, valamint a jelentés „По податному вопросу"[260] – ezekre pedig feltétlenül szükségem van a második kötetnek ahhoz a fejezetéhez, amelyben az oroszországi földtulajdont stb. tárgyalom.[261]

Egészségem sokat javult karlsbadi tartózkodásom[31] óta, de azért egyrészt még mindig kénytelen vagyok jócskán korlátozni munkaidőmet, másrészt pedig Londonba érkezésem után *meghűltem* és nem tudok kilábalni a dologból.

Meglátogatom Önt, mihelyt szebb lesz az idő.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

7

Engels Hermann Rammhoz

Lipcsébe[262]

[London, 1875] március 18.

Megválaszolva március 18-án. *Esetleg* 1000 tallér tőlem, de ez olyan körülményektől függ, amelyeknek nem vagyok ura. Mielőbb visszatérek rá.*

* *A kéziratban törölt első megfogalmazás*: Megválaszolva 75 március 16. Felajánlva 1000 tallér, mihelyt folyósíttathatom, azonos feltételekkel, mint a többi befektető, de végleges döntés fenntartva a kongresszus[263] utánig, úgyhogy teljesen szabad vagyok az esetben, ha a kongresszus túlnyomórészt lassalleánus programot és vezetőséget fogad el. – *Szerk.*

8

Engels August Bebelhez

Zwickauba[264]

London, 1875 március 18–28.

Kedves Bebel!

Megkaptam február 23-i levelét és örülök, hogy fizikailag olyan jól érzi magát.[265]

Ön azt kérdi tőlem, hogy mi a véleményünk az egyesülési históriáról?[266] Sajnos, egészen úgy jártunk, mint Ön. Sem Liebknecht, sem más nem közölt velünk semmit, tehát mi is csak azt tudjuk, ami a lapokban megjelent, ezekben pedig semmi sem volt, amíg körülbelül egy héttel ezelőtt meg nem érkezett a programtervezet.[267] Ez persze nem kis ámulatba ejtett bennünket.

Pártunk annyiszor nyújtotta jobbját a lassalleánusoknak kibékülésre, vagy legalábbis együttműködésre, és a Hasencleverek, Hasselmannok és Tölckék olyan gyakran és olyan szemtelenül utasították vissza, hogy még a gyereknek is arra a következtetésre kellett jutnia: ha ezek az urak most maguktól jönnek és kibékülést ajánlanak fel, akkor átkozottul szorult helyzetben kell lenniök. Mivel azonban jól ismerjük ezeknek az embereknek a jellemét, *kötelességünk ezt a szorult helyzetet kihasználni arra, hogy minden lehetséges biztosítékot kikössünk magunknak*, nehogy ezek az emberek a munkásközvéleményben megrendült pozíciójukat pártunk rovására újból megszilárdítsák. Rendkívül hűvösen és bizalmatlanul kellett őket fogadni, az egyesülést attól függővé téve, hogy milyen mértékben hajlandók szektajelszavaikat és államsegélyüket elejteni, és lényegében az 1869-es eisenachi programot[268] vagy annak a mai időponthoz szabott javított kiadását elfogadni. Pártunknak elméleti vonatkozásban, tehát abban, ami a program szempontjából döntő, *abszolúte semmi tanulnivalója* sem lenne a lassalleánusoktól, a lassalleánusok viszont annál többet tanulhatnának tőle; az egyesülés első feltétele az volt, hogy megszűnjenek szektások, lassalleánusok lenni, hogy tehát mindenekelőtt, ha nem is mondanak le egészen az államsegély mindent gyógyító csodaszeréről, de ismerjék el alárendelt átmeneti rendszabálynak sok más lehetséges rendszabály mellett és között. A programtervezet bizonyítja, hogy a mieink, akik elméletileg százszorta különbek a

lassalleánus vezetőknél – politikai ravaszság dolgában ugyanannyival elmaradnak mögöttük; a „becsületesek"[269] megint egyszer kegyetlenül lépre mentek a becsteleneknek.

Először, elfogadják a hangzatos, de történelmileg hamis lassalle-i frázist: a munkásosztállyal szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg. Ez a tétel csak egyes kivételes esetekben igaz, például az olyan proletárforradalomban, mint a Kommün volt, vagy olyan országban, ahol nemcsak a burzsoázia alakította az államot és a társadalmat a saját képmására, hanem utána már a demokrata kispolgárság is keresztülvitte ezt az átformálást egészen a végső következtetésekig. Ha például Németországban a demokrata kispolgárság ehhez a reakciós tömeghez tartozik, hogyan haladhatott akkor a Szociáldemokrata Munkáspárt éveken át karöltve vele, a Néppárttal[270]? Hogyan merítheti a „Volksstaat" csaknem egész politikai tartalmát a kispolgári demokrata „Frankfurter Zeitung"-ból? És hogyan lehet ugyanebbe a programba nem kevesebb mint hét olyan követelést felvenni, amelyek egyenesen és szó szerint megegyeznek a Néppárt és a kispolgári demokrácia programjával? Az 1–5. és 1–2. pontokban foglalt hét politikai követelésre gondolok, ezek között egyetlenegy sincs, amely ne volna *polgári* demokratikus követelés.[271]

Másodszor, a munkásmozgalom nemzetköziségének elvét a jelenre vonatkozólag gyakorlatilag teljesen megtagadják, és ezt olyan emberek teszik, akik öt éven át a legsúlyosabb körülmények között a legdicsőségesebben fennen hirdették ezt az elvet. A német munkások helye az európai mozgalom élén *lényegében* azon alapul, hogy igazi nemzetközi magatartást tanúsítottak a háború alatt; semelyik más proletariátus nem viselkedett volna ilyen jól.[272] És most azt akarják tőlük, hogy tagadják meg ezt az elvet, tagadják meg egy olyan pillanatban, amikor külföldön a munkások mindenütt ugyanolyan mértékben hangsúlyozzák, amilyen mértékben a kormányok elnyomni törekszenek minden kísérletet arra, hogy ezt az elvet egy szervezet keretében valóra váltsák! És összesen mi marad meg a munkásmozgalom nemzetköziségéből? A halovány reménység – még csak nem is az európai munkások későbbi együttműködésére a felszabadulásukért – nem, hanem a „népek" „egy jövendő nemzetközi testvériesülésére" – a Békeliga burzsoáinak „Európai Egyesült Államaira"![273]

Természetesen egyáltalán nem volt szükséges az Internacionáléról mint olyanról beszélni. De a legkevesebb mégis az lett volna, hogy az 1869-es programhoz képest ne hátrafelé menjünk, és körülbelül azt mondjuk: *jól-lehet* a német munkáspárt *mindenekelőtt* a neki megszabott államhatárokon belül működik (nincs joga az európai proletariátus nevében beszélni, még-

hozzá a nevében valami helytelent mondani), tudatában van a világ munkásaival való szolidaritásának és miként eddig, a továbbiakban is mindig kész lesz az e szolidaritás által reá háruló kötelezettségeket teljesíteni. Ilyesféle kötelezettségek akkor is fennállanak, ha éppenséggel nem nyilvánítjuk vagy nem tekintjük is magunkat az „Internacionálé" részének, így például segélynyújtás, a sztrájktöréstől való visszatartás, gondoskodás arról, hogy a pártlapok a német munkásokat a külföldi mozgalomról tájékoztassák, agitáció fenyegető vagy kitörő dinasztikus háborúk ellen, az ilyen háborúk alatti magatartás, amint ez 1870-ben és 1871-ben példásan megvalósult stb.

Harmadszor, embereink hagyták, hogy rájuk erőszakolják a Lassalle-féle „vasbértörvényt", amely egy teljesen elavult gazdasági nézeten alapul, nevezetesen, hogy a munkás átlagban csak a munkabér *minimumát* kapja, mégpedig azért, mert a malthusi népesedési elmélet szerint mindig túl sok a munkás (ez volt Lassalle érvelése). Mármost Marx a „Tőké"-ben részletesen kimutatta, hogy a munkabért szabályozó törvények nagyon bonyolultak, hogy a viszonyok szerint hol ez, hol az van túlsúlyban, hogy tehát korántsem vastörvények, hanem ellenkezőleg, igen rugalmasak, és hogy a dolgot egyáltalán nem lehet néhány szóval elintézni, mint Lassalle képzelte. Annak a törvénynek Malthus-féle indokolását, amelyet Lassalle belőle és Ricardóból írt ki (az utóbbi meghamisításával), amint az például a „Munkás Olvasókönyv" 5. oldalán egy másik Lassalle-brosúrából vett idézet formájában található, Marx részletesen megcáfolta „A tőke felhalmozási folyamatá"-ról szóló szakaszban.[274] A lassalle-i „vasbértörvény" elfogadásával tehát egy hibás tétel és annak hibás indokolása mellett tettek hitvallást.

Negyedszer, a program *egyetlen szociális* követelésként a lassalle-i államsegélyt állítja fel a legmeztelenebb formájában, ahogyan azt Lassalle Bucheztől ellopta. És ezt az után, hogy Bracke igen jól kimutatta ennek a követelésnek egész semmisségét;[275] az után, hogy pártunknak csaknem valamennyi, ha ugyan nem valamennyi szónoka a lassalleánusok elleni harcban kénytelen volt ez ellen az „államsegély" ellen fellépni! Mélyebben pártunk már nem is alázkodhatott volna meg. Az internacionalizmus lesüllyedt Amand Goegg színvonalára, a szocializmus a burzsoá-republikánus Buchez színvonalára, aki ezt a követelést a *szocialistákkal szemben* állította fel, hogy őket kiüsse a nyeregből!

De a lassalle-i értelemben vett „államsegély" a legjobb esetben is csak *egyetlen* rendszabály a sok közül annak a célnak az elérésére, amelyet a programtervezet ezekkel a suta szavakkal jelöl meg: „hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse", mintha a mi számunkra még léteznék elméletileg *megoldatlan* szociális *kérdés*! Ha tehát azt mondjuk: a német munkáspárt arra törekszik, hogy megszüntesse a bérmunkát és vele együtt

az osztálykülönbségeket a kollektív termelésnek iparban és mezőgazdaságban és nemzeti méretekben történő megvalósítása útján; síkraszáll minden olyan rendszabályért, amely alkalmas e cél elérésére! – akkor egyetlen lassalleánusnak sem lehet ez ellen semmi kifogása.

Ötödször, a munkásosztálynak mint osztálynak a szakszervezetek útján való szervezéséről egyáltalán nincs szó. Pedig ez igen lényeges pont, mert ez a proletariátus tulajdonképpeni osztályszervezete, amelyben napi harcait a tőke ellen megvívja, amelyben iskolázza magát, és amelyet manapság a legádázabb reakció (mint most Párizsban) sem képes többé megsemmisíteni. Azt a fontosságot tekintve, melyre e szervezet Németországban is szert tesz, nézetünk szerint okvetlenül szükséges lenne, hogy róla a programban megemlékezzünk és lehetőség szerint a párt szervezetében helyet juttassunk neki.

Ennyi mindent tettek a mieink a lassalleánusok kedvére. És milyen engedményt tett a másik oldal? Azt, hogy a programban egy csomó meglehetősen zavaros, *tisztán demokratikus követelés* szerepel, néhány közülük merő divatcikk, mint például a „törvényhozás a nép által", ami Svájcban fennáll és több kárt okoz, mint hasznot, ha egyáltalán okoz valamit. Népi *igazgatás* – ennek még lenne valami értelme. Éppúgy hiányzik minden szabadság első feltétele: hogy minden hivatalnok minden polgárral szemben a rendes bíróságok előtt és a közérvényű jog alapján felelős hivatali ténykedéséért. Arra nem is akarok több szót vesztegetni, hogy olyan követelések, mint a tudomány szabadsága és lelkiismereti szabadság, minden liberális burzsoá programban szerepelnek és itt kissé furcsán festenek.

A szabad népállam szabad állammá változott át. A szó nyelvtani értelmében véve a szabad állam olyan állam, amely szabad a polgáraival szemben, tehát zsarnoki kormányzatú állam. Sutba kellene dobni az államról szóló egész locsogást, különösen a Kommün óta, amely már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében. A *népállamot* az anarchisták unosuntalan a fejünkhöz vágták, noha már Marxnak Proudhon elleni munkája[276] és utána a „Kommunista Kiáltvány"[277] egyenesen kimondja, hogy a szocialista társadalmi rend bevezetésével az állam önmagától feloszlik és eltűnik. Minthogy pedig az állam csupán átmeneti intézmény, melyet a harcban, a forradalomban felhasználunk ellenfeleink erőszakos fékentartására, ezért szabad népállamról beszélni merő értelmetlenség: amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az államra, nem a szabadság érdekében használja fel, hanem ellenfelei fékentartására, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az *állam* szót mindenütt a „közösség" [„Gemeinwesen"] szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, mely igen jól helyettesítheti a francia „commune"-t.

„Minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" szintén igen kérdéses frázis „minden osztálykülönbség megszüntetése" helyett. Ország és ország, tartomány és tartomány, sőt helység és helység között mindig fenn fog állni az életfeltételeknek *bizonyos* egyenlőtlensége, amelyet lecsökkenthetünk a minimumra, de soha nem küszöbölhetünk ki teljesen. Az Alpok lakóinak életfeltételei mindig mások lesznek, mint a síkságon élőké. Az az elképzelés, hogy a szocialista társadalom az *egyenlőség* birodalma – egyoldalú francia elképzelés, amely a régi „szabadság, egyenlőség, testvériség"-re támaszkodik, olyan elképzelés, amely a maga idejében és a maga helyén *fejlődési fokként* jogosult volt, amelyet azonban, akárcsak a régebbi szocialista iskolák valamennyi egyoldalúságát, most már túlhaladottnak kell tekinteni, mert csak zavart idéz elő a fejekben, és mert a dolog pontosabb kifejezési módjait már megtalálták.

Abbahagyom, bár ennek a ráadásul még színtelenül és erőtlenül megfogalmazott programnak szinte minden szavát bírálni kellene. Olyan ez a program, hogy elfogadása esetén Marx és én *sohasem* vallhatnók az ilyen alapzaton létesült *új* pártot a magunkénak, és igen komolyan fontolóra kellene vennünk, hogy milyen álláspontot foglaljunk el – nyilvánosan is – vele szemben. Gondolja meg, hogy külföldön a német Szociáldemokrata Munkáspárt mindenféle és fajta nyilatkozatáért és cselekedetéért *bennünket* tesznek felelőssé. Így például Bakunyin az „Államiság és anarchia" c. írásában bennünket tesz felelőssé minden meggondolatlan szóért, amelyet Liebknecht a „Demokratisches Wochenblatt" alapítása óta mondott és írt.[278] Az emberek ugyanis azt képzelik, hogy mi dirigáljuk innen az egész históriát, holott Ön éppoly jól tudja, mint én, hogy úgyszólván soha a legcsekélyebb mértékben sem avatkoztunk be a belső pártügyekbe, és ha beavatkoztunk, csakis azért, hogy egyes – nézetünk szerint elkövetett – baklövéseket, mégpedig *csakis elméletieket*, a lehetőség szerint jóvátegyünk. Ön azonban maga is be fogja látni, hogy ez a program fordulópont, s igen könnyen arra késztethet bennünket, hogy elhárítsunk magunktól mindennemű felelősséget azért a pártért, amely azt elfogadja.

Általában egy párt hivatalos programja kevésbé fontos, mint az, amit a párt tesz. De egy *új* program mégis mindig nyilvánosan kitűzött zászló, és a külvilág róla ítéli meg a pártot. Ezért semmiképpen se legyen visszafelé tett lépés, mint amilyen ez a program az eisenachihoz képest. Mégiscsak meg kellene gondolni azt is, mit fognak szólni más országok munkásai ehhez a programhoz; milyen benyomást fog kelteni az, hogy az egész német szocialista proletariátus térdet hajt a lassalleanizmus előtt.

Azonkívül meg vagyok győződve, hogy az *ilyen* alapon létrejövő egyesülés

egy évig sem tart. Pártunk legjobb koponyái arra adják magukat, hogy a vasbértörvényről és az államsegélyről betéve megtanult lassalle-i tételeket verklizzenek? Szeretném például látni, hogy Ön ezt hogyan csinálná! És ha megtennék, hallgatóságuk kifütyülné őket. És biztosra veszem, hogy a lassalleánusok a programnak éppen *ezekhez* a részeihez ragaszkodnak, mint Shylock zsidó az egy font húshoz[279]. Be fog következni a szakadás; de akkorra Hasselmannt, Hasenclevert, Tölcként és társaikat megint „becsületessé tettük"; a szakadásból mi gyengébben, a lassalleánusok pedig erősebben fognak kikerülni; pártunk elveszti politikai szüzességét és sohasem tud többé derekasan fellépni a lassalle-i frázisok ellen, amelyeket egy ideig maga is a zászlajára írt; és ha a lassalleánusok akkor ismét azt fogják mondani, hogy ők a tulajdonképpeni és egyetlen munkáspárt, a mi embereink pedig burzsoák, a kezükben lesz a program, hogy ezt bebizonyítsák. A programban minden szocialista rendszabály az *övék*, és a *mi* pártunk semmi mást nem tett hozzá, mint a kispolgári demokrácia követeléseit, amelyet pedig ugyanebben a programban a *mi pártunk is* a „reakciós tömeg" részének minősít!

Visszatartottam ezt a levelet, minthogy Ön csak április 1-én, Bismarck születésnapjának tiszteletére szabadul, és nem akartam megkockáztatni, hogy a levelet egy becsempészési kísérletnél esetleg elkobozzák. Éppen most érkezett egy levél Brackétól,[280] akinek a program miatt szintén súlyos aggályai vannak és tudni akarja véleményünket. Ezért a levelet továbbítás végett neki küldöm, hogy elolvassa, és ne kelljen az egész vacakot még egyszer leírnom. Egyébként Rammnak is tiszta vizet öntöttem a poharába,[281] Liebknechtnek csak röviden írtam.[282] Nem bocsátom meg neki, hogy az egész dologról *egy szót sem* közölt velünk (Ramm és a többiek pedig azt hitték, hogy ő pontosan tájékoztatott bennünket), amíg aztán úgyszólván késő volt. Bár ő ezt mindig így szokta tenni – ezért volt vele mind Marxnak, mind nekem sok kellemetlen levélváltásunk –, de ezúttal ez már több a soknál, és *mi határozottan nem vagyunk hajlandók együtthaladni ezen az úton.*

Igyekezzék úgy intézni a dolgot, hogy nyáron idejöhessen. Természetesen nálam fog lakni, és ha jó idő lesz, pár napra elutazhatunk tengeri fürdőre, ami Önnek a hosszan tartó bekasztlizás után igen hasznos lesz.[283]

Baráti üdvözlettel

F. E.

Marx mostanában hurcolkodott, lakásának címe: 41, Maitland Park Crescent, N. W. London.

9

Engels Rudolf Engelshez

Barmenba[284]

London, 1875 március 22.

Kedves Rudolf,

Megkaptam leveledet, úgyszintén az Ermen & Engels cég két levelét és megegyezően elkönyveltem. Hálás köszönetem, hogy elláttad ezt az ügyet, amely teljes megelégedésemre intéződött el.

Ma valami más. Tegnapelőtt este egyszer csak megjelenik nálam a manchesteri kis Heinrich Ermen és elmondja a következőket.

Gottfried Ermen 2 év múlva vissza akar vonulni és csakugyan hagyta, hogy Peter Ermen üzlettársként becsempéssze a vejét, Matilda* férjét, Roby iskolamestert. Két héttel Roby megérkezése után ezt már állítólag megbánta ugyan, amikor kiderült, hogy ez a neki ördöngös fickóként feldicsért Roby, aki iskolákat és tudom is én mi mindent létesített, az üzletben nem használható. De Gottfried annyira belemászott a dologba, hogy már nem szabadulhatott, s annak ellenére, hogy Roby semmit sem csinál, csak a bankszámlát és a „Times"-t tanulmányozza, Gottfried most fő társtulajdonosként rá akarja tukmálni az unokaöccseire, mégpedig körülbelül ugyanakkora részesedéssel, mint a 3 unokaöcs (Heinrich és a fivére, Franz, valamint Franz fia, Franz) együttesen.

Ennek a Robynak ugyanis nagyon csinos kis állása volt az Endowed Schools Commissionben[285] – egy Gladstone által néhány évvel ezelőtt létesített kormánybizottságban, amely hivatva volt felülvizsgálni és megszüntetni legalább a legkiáltóbb visszaélések némelyikét az iskoláknak szánt, igen jelentékeny alapítványok kezelésében; Roby a kormánybiztosok egyike volt. Ámde Disraeli, mihelyt kormányra került, szavazást eszközölt ki a parlamentben, amely felhatalmazta arra, hogy az egész bizottságot feloszlassa és a még elintézetlen munkáit átruházza a Charity Commission tagjaira; ezek, minthogy konzervatív kormány alatt választották őket, sokkal inkább hajlamosak kisebb visszaélések konzerválására. Roby barátunk ily

* Mary Ann Matilda Roby. – *Szerk.*

módon elvesztette jó kis pozícióját és Peter segítségével arra a zseniális gondolatra jutott, hogy gyáros lesz.

Mármost a szerződés értelmében, amely Gottfried kívánságára e célból közte, Roby és a 3 unokaöcs között készült, a 3 unokaöcs valójában kötelezi magát, hogy *14 évig* azért dolgozik, hogy Mr. Robynak 5000 £ előreláthatható jövedelme legyen, nekik hármuknak pedig összesen talán valami csekélységgel több jusson. A két Franz aláírta ugyan a szerződést, de Heinrich még nem, ami szükség esetén a másik kettőnek is lehetővé teszi a visszalépést, és Heinrich úgy véli, hogy fivére, Franz, ezt meg is tenné, ha ő, Heinrich, nem adná az aláírását és valami mást találna.

Megkért mármost, hogy érdeklődjem nálatok, nem volna-e esetleg kedvetek vele, ill. a fivérével, Franzcal a manchesteri Ermen & Engels céget továbbvinni, s annak már kivívott hírnevét kiaknázni; akár úgy, hogy egyszerűen társultok kettőjükkel, akár úgy – ahogy ez itt most igen gyakran történik –, hogy a dolgot betéti társasággá alakítjátok át (Ermen & Engels *Limited**, így hívnák akkor a céget); ez esetben meg kellene állapítani, hogy kik lennének az egész vagyonukkal felelős üzlettársak (a code Napoléon[286] szerinti gerantok) – az erre vonatkozó törvény majdnem egészen olyan, mint a code Napoléoné. Ami a tőkét illeti, Heinrich azt állítja, hogy – akár ehhez, akár a másik formához – azonnal fel tudja hajtani, mihelyt ti igent mondtok, s ezt el is hiszem neki, mert Lancashire-ben az 1870–73-as jó évek után megint annyi a pénz, hogy az emberek azt sem tudják, mibe fektessék bele.

Azt mondtam, hogy ebbe aligha mentek bele, éppen elég dolog van a nyakatokon; egy betéti társaság nemigen felelne meg nektek, egy közönséges kereskedőcégbe pedig már csak azért is nehezen mennétek bele, mert ez esetleg azzal a következménnyel járhatna, hogy egyikőtöknek Manchesterbe kell költöznie, ami nem felel meg nektek, és nemigen valószínű az sem, hogy Manchesterben felhajtandó pénzre üzletet alapítanátok. Egyszóval, e tekintetben meglehetősen hűvös voltam.

De a dolog mégiscsak úgy áll, hogy az Ermen & Engels manchesteri céggel még jó csomó pénzt lehet csinálni, különösen ha – amint ez ebben az esetben történne – egészen új gépi berendezéssel kezdenek hozzá, amely hamarosan igen olcsón kapható lesz. Heinrich *nagyon jól* ért a fonáshoz és a dublírozáshoz, s felesége és 4 és $^1/_2$ gyereke van, ami mindenképpen bizonyos garanciát nyújt a magatartására vonatkozólag. Franz viszont egészen pontosan ismeri a fehérítést, a festést, a csévekészítést és az egész tulajdonképpeni

* – *Korlátolt felelősségű (társaság) – Szerk.*

varró- és kötőfonalgyártást, úgyszintén a fényezett fonal előállítását is. Ráadásul Heinrich azt mondja, hogy Franzból igen jó üzletember lett, amit készséggel elhiszek, minthogy minden adottsága megvolt ehhez. Mindenesetre ők ketten együtt rokonszenvesebbek lennének nekem, mint Gottfried. Ha hajlandók vagytok foglalkozni az ötlettel, H. Ermen nyomban odautazik hozzátok, úgyhogy akkor közelebbről is megnézhetitek magatoknak ezt az emberkét és pontosabban kikérdezhetitek terveinek részleteiről.

Fontoljátok meg tehát a dolgot, s írjátok meg a lehető leghamarabb a válaszotokat, Heinrich nyilván nem teheti meg Gottfrieddal szemben, hogy végleges döntését nagyon sokáig halogatja.

Szívélyes üdvözlet Mathildénak*, a gyerekeknek és neked

Friedrichedtől

A csuda vinné el a Rajna-vidéki Engelseket, a gyors fizetésre tett számos ígéretükben bízva mindenfélébe belebocsátkoztam, s most meglehetősen megszorultam.

* Mathilde Engels. – *Szerk.*

10

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]75 május 5.

Kedves Bracke,

Az egyesülési programhoz fűzött alábbi kritikai széljegyzeteket elolvasás után legyen szíves megtekintésre átadni Geibnek és Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek.[287] Nota bene. A kéziratnak az Ön kezébe kell visszakerülnie, hogy szükség esetén rendelkezésemre álljon.[288] Rendkívül el vagyok foglalva, s jóval többet kell dolgoznom, mint amennyit az orvos megengedett. Ezért semmiképpen sem volt számomra „élvezet" ilyen hosszú firkát megírni. De mégis szükséges volt, nehogy az elvtársak, akiknek számára ez a közlemény íródott, a később megteendő lépéseimet félreértsék.

Az egyesülési kongresszus[263] megtartása után ugyanis Engels és én olyan értelmű rövid nyilatkozatot fogunk közzétenni, hogy a nevezett elvi programtól mi teljesen távol állunk és ahhoz semmi közünk.[289]

Ez elengedhetetlen, mert külföldön a párt ellenségei gondosan táplálják azt a teljesen téves nézetet, hogy az úgynevezett eisenachi párt mozgalmát titokban mi irányítjuk innen. Egy nemrég megjelent orosz nyelvű munkában Bakunyin például nemcsak a párt minden programjáért stb. tesz engem felelőssé, hanem minden lépésért is, amelyet Liebknecht a Néppárttal[270] való együttműködésének napjától kezdve tett.[278]

De ettől függetlenül is kötelességem, hogy diplomatikus hallgatással se ismerjek el egy meggyőződésem szerint teljesen elvetendő és a pártot demoralizáló programot.

A valóságos mozgalom egyetlen lépése fontosabb tucatnyi programnál. Ha tehát nem haladhatták *túl* az eisenachi programot[268] – és ezt a mostani körülmények nem engedték meg –, akkor egyszerűen csak a közös ellenség elleni akcióra kellett volna egyezséget kötni. De ha elvi programot készítenek (ahelyett, hogy ezt elhalasztották volna arra az időre, amikor huzamosabb közös tevékenység ilyesfélét már előkészített), ezzel olyan határoszlopot állítanak fel, amelyen az egész világ a pártmozgalom állását méri.

A lassalleánusok vezérei azért jöttek, mert a viszonyok kényszerítették őket erre. Ha eleve kijelentették volna nekik, hogy elvi alkudozásról nem lehet szó, akkor be *kellett* volna érniök egy akcióprogrammal vagy közös akcióra szóló szervezeti tervvel. Ehelyett az eisenachiak megengedik nekik, hogy kötött mandátumokkal felfegyverkezve állítsanak be, s a maguk részéről elismerik e mandátumok kötelező érvényét,[290] tehát kényrekedvre megadják magukat a segítségre szorulóknak. S mindennek a tetejébe a lassalleánusok megint kongresszust tartanak a *kompromisszum-kongresszus előtt*, saját pártjuk a kongresszusát viszont csak *post festum** tartja meg.[291] Nyilvánvalóan minden kritikát el akartak sikkasztani, hogy saját pártjukat ne engedjék gondolkodóba esni. Tudvalevő, hogy az egyesülés puszta ténye is megelégedéssel tölti el a munkásokat, de tévednek azok, akik azt hiszik, hogy ezért a pillanatnyi sikerért nem fizettek túl drága árat.

A program egyébként sem ér semmit, még a lassalle-i hitcikkelyek szentté avatásától eltekintve sem.

Nemsokára elküldöm Önnek a „Tőke" francia kiadásának utolsó füzeteit.[249] A francia kormány tilalma a nyomás folytatását hosszabb időre megakasztotta. Ezen a héten vagy a jövő hét elején azonban készen lesz. Megkapta az előző 6 füzetet? Legyen szíves, közölje velem Bernhard Becker *címét* is, akihez szintén el kell juttatnom az utolsó füzeteket.

A „Volksstaat"-könyvkereskedésnek sajátos szokásai vannak. Mind e pillanatig pl. nem kaptam egyetlen példányt sem „A kölni kommunista-per"[244] lenyomatából.

Szívélyes üdvözlettel
Karl Marx

* – ünnep után; utólag – Szerk.

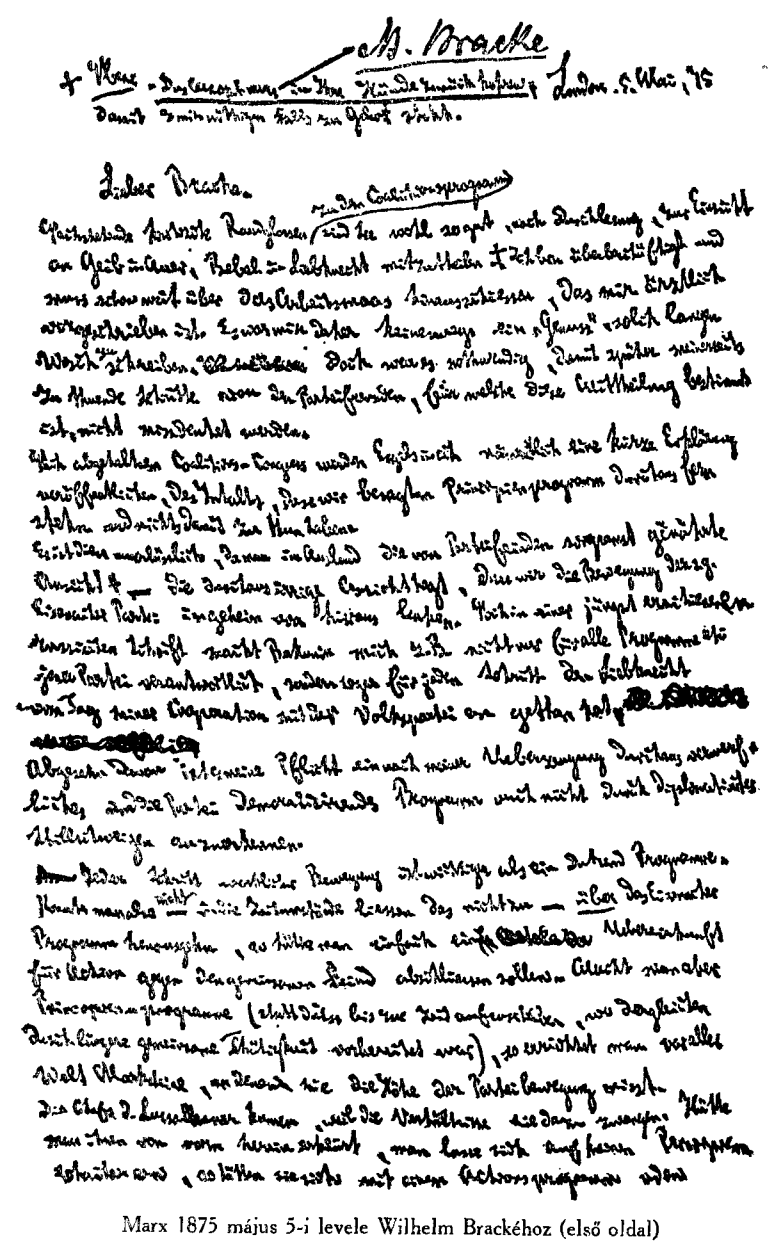

Marx 1875 május 5-i levele Wilhelm Brackéhoz (első oldal)

11

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1875 május 8.

Kedves Barátom,

Az imént kaptam levelet Berlinből egy üzletembertől (nagyon tisztességes férfiú és semmiféle politikai jelentősége nincsen, legalábbis a világ és a rendőrség szemében), aki felvilágosításokat kér tőlem a „Tőke" néhány pontjáról.[292] Nyomban válaszoltam neki és egyben megragadtam az alkalmat, hogy én viszont egy megbízható címet kérjek tőle az Ön oroszországi levelei számára. Levelem még ma elmegy.[293]

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

12

Engels Eugen Oswaldhoz

Londonba[294]

[London, 18]75 május 8.

Kedves Oswald,

Nem is tudom, mi járt a fejemben, amikor tegnap Önnel szemben azt állítottam, hogy a *t*eutsch* szónak ez az írásmódja egészen modern. Nem az írásmód modern, csupán az, hogy ezt fogadják el *helyesnek*. Az egész középfelnémetben még túlsúlyban is van a tiutsch, tiusch (pl. Walter von der Vogelweide). Emellett a diutisch (pl. az Annolied[295]). A XVI. században megint a *t*eutsch a túlnyomó (pl. Luther, U. von Hutten). Ellenben az ófelnémetben *mindig* diutisk, diotisk, sőt, azt hiszem, még a régebbi thiodisk, theotisk forma is kimutatható valahol.

A dolog lényege a következő: a gót, óskandináv, angolszász, ószász, óalfrank th (þ) a szász és a frank nyelvben később elmosódás vagy elkopás útján d-be megy át; a felnémetben hangzóeltolódással szintén d lesz (amiért is az összes szavak, amelyek az angolban th-val kezdődnek, mind a felnémetben, mind az alnémetben, a hollandot is beleértve, egyaránt d hanggal kezdődnek). Ez a látszólag minden szabálynak ellentmondó megegyezés egy ilyen fontos szónál, mint magának a nemzetnek a neve, hajlamossá tette a XIII. századi felnémet írókat, hogy a látszólag helyes hangzóeltolódási különbséget a T-vel helyreállítsák s ezzel a nyelvet meghamisítsák. – Mindez Luther idejében teljesen feledésbe merült, éppúgy, mint magának a szónak az eredete. Ezzel szemben a renaissance óta a rómaiaktól örökölt teuton és tuisto stb. neveket használták etimológiai alapként, és meg is maradtak annak Jakob Grimmig.

Filológiai lelkiismeretem nem hagy nyugodni, amíg el nem küldöm Önnek tegnapi állításom helyesbítését. Általános szabály: hajnali 2 óra után az ember ne fecsegjen összehasonlító nyelvészetről.

Híve
F. Engels

* – német – *Szerk.*

13

Marx Jenny Marxhoz

Shanklinbe

[London, 18]75 május 10.

Kedves Jenny,

Rosszulléted mindnyájunkat nagyon aggasztott; remélem azonban, hogy mostanra a ricinusolaj és a szép idő hatására elmúlt.

Engels javaslata, hogy menjek vele Shanklinbe, nagyon megfelelt volna a tekintetben, hogy már temiattad is célszerűnek tartom az ott-tartózkodásomat; de szerettem volna, ha nem késlekedik miattam, másfelől pedig nem akadályoz a szabad mozgásomban, és nem gyötri ezzel magát és engem. Várom ugyanis az utolsó korrektúraíveket Párizsból, és nem lenne nyugtom, ha a távollétem miatt tovább halasztódna az utolsó füzetek[249] olyan végtelenül elhúzódó megjelenése. Ezúttal egymás után két levelet kaptam Lachâtre-tól, aki ez idő szerint Veveyben (Svájc) tanyázik. Ez a bolond kifejezi legmagasabb fokú elégedettségét az utolsó füzetekkel kapcsolatban, minthogy közérthetőek, azaz még ő is érti őket. Természetesen éppúgy nem válaszolok erre a firkára, mint a brüsszeli elégedetlenkedő levelére.

Útnak indítottam a Liebknecht–Hasselmann-féle tákolmányra vonatkozó körlevelet (amely most már Brackénál van)*; ez egy kis brosúra; úgyszintén megadtam a berlini Schramm úrnak a kívánt felvilágosítást[293]; végül boldogtalanná tettem Willebrordot, mert kereken megtagadtam mindennemű közreműködést egy olyan folyóiratban, amelyet a „L'Indépendance" urai szerkesztenek. Willebrord miatt sajnálom a dolgot; de micsoda értelmetlen kívánság.[296]

Itthon minden a régi mederben. Úgy látom, hogy Jennykének jót tesz a kedvezőbb időjárás. Nagy elégtételére Lormier mama könyörtelenül megbírálta Longuet „francia" bútorlimlomjait. Lafargue üzlete, a jelek szerint, jól megy.[55]

---

* *V. ö. 129–130. old. – Szerk.*

Ma őrzöm a házat, mert Lenchen és Tussy a városba mentek, ahol találkájuk van Jennykével egy bútorárverésen.

Kis kertünk egész vidáman zöldell.

Pénteken meglepetésszerűen megjelent Lopatyin. A rákövetkező szombaton már el is ment Hastingsbe, ahol néhány hónapig lakni fog. Azt tapasztalta, hogy párizsi lakásán egy perc nyugta sem volt orosz látogatóitól, és ez lehetetlenné tette számára a munkát.

Szívélyes üdvözlet

Karlodtól

Üdvözöld nevemben madame Lizzyt is.

14

Engels Patrick John Colemanhez

Londonba[297]

(Vázlat)

Ami az Ön ügyét illeti, sajnos nem vagyok abban a helyzetben, hogy *bárkiért* kezeskedjem. Egyszer megtettem, s akkor olyan tapasztalatokra tettem szert, hogy soha nem fogom megismételni. Ha bármilyen más módon hatalmamban állna segíteni Önnek, boldogan megtenném, de pillanatnyilag nem látok semmi lehetőséget arra, hogy hasznára lehessek.

[London, 18]75 május 20.

Coleman [18]75
MacDonnel híve
az Internacionálé időszakában.[298]

Eredeti nyelve: angol

15

Engels A. Gouppyhoz

Manchesterbe

(Vázlat)

[London, 18]75 június 14.

Uram,

Ha jól emlékszem, Önt életemben csak egyszer láttam. Ezért nem minden meglepetés nélkül olvastam javaslatát, hogy legyek az Ön kezese száz font összegre. Mindenképpen figyelmeztetnem kell Önt, hogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy bárkiért bármiféle kezességet vállaljak.

Ami Dupont gyermekeit illeti, Dupont-nak távozása előtt határozottan megmondtam, hogy amennyiben úgy megy Amerikába, hogy őket itthagyja Angliában, ezt teljesen a saját felelősségére és veszélyére teszi; hogy én, miután több mint száz fontot előlegeztem a gyermekek eltartására és nevelésére, ennél messzebb nem mehetek, következésképpen semmi esetre sem számíthat többé az én támogatásomra. Önnek ezt csak megismételhetem. Miután ezekért a szegény gyerekekért mindazt megtettem, amit megtehettem,[299] teljességgel lehetetlen, hogy újabb áldozatokat hozzak. Fogadja, Uram, tiszteletem kifejezését.

Eredeti nyelve: francia

16

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London, 18]75 június 18.

Kedves Barátom,

Amikor tegnapelőtt Önnél voltam, elfelejtettem közölni egy fontos újdonságot, amelyről talán még nem tud. Berlinben Traube fiziológusnak sikerült mesterséges sejteket előállítania.[300] Persze, ezek még nem természetes sejtek: nincsen magjuk.

Kolloid oldatoknak, pl. zselatinnak rézszulfáttal stb. való keverése útján hártyával körülvett gömböcskéket kapunk, amelyeket intusszuszcepcióval növekedésre lehet késztetni. A hártyák képződése és a sejtek növekedése ezzel kilépett a hipotézisek birodalmából! Ez nagy előrelépés, amely már csak azért is jókor jött, mert Helmholtz és mások javában terjesztették azt az abszurd tant, hogy a földi élet csírái teljesen készen hullanak alá a Holdról, vagyis hogy hozzánk meteorok juttatták el őket.[301] Nem szeretem az efféle magyarázatokat, amelyek úgy oldanak meg egy problémát, hogy más területre utalják.

A kereskedelmi válság tovább halad. Most minden attól függ, milyen hírek érkeznek az ázsiai piacokról, amelyek évek óta mindinkább túltelítődtek, különösen a kelet-indiaiak. Bizonyos feltételek között, amelyeknek a fennállása egyébként nem túl valószínű, a végső kirobbanás még elhúzódhat őszig.

Valóban figyelemreméltó jelenség az, hogy az általános válságciklusok közti időszakok megrövidülnek. Ezt az időközt sohasem változatlannak, hanem mindig csökkenő nagyságnak tekintettem;[302] de kellemes, hogy csökkenésének ilyen nyilvánvaló jeleit mutatja; rossz előjel ez a burzsoá világ élettartamára nézve.

Üdvözletem Noel úrnak és Noelnénak*.

Kész híve
K. M.

Eredeti nyelve: francia

* Valerian Nyikolajevics Szmirnovnak és feleségének, Rozalija Igyelszonnak a fedőneve. – *Szerk.*

17

Marx Matilda Betham-Edwardshoz

Londonba[303]

[London,] 1875 július 14.
41, Maitland Park Crescent
N. W.

Uram,

„The International Working Men's Association" című cikkében[304] előfordulnak tárgyi tévedések, s ezek némelyikére szeretném felhívni a figyelmét. De mielőtt ezt megtenném, hadd fejezzem ki csodálkozásomat a következő megállapításán: „Azt hisszük, hogy hamarosan kiadják ennek a műnek (»*Das Kapital*«) rövidített fordítását."

Fenntartottam magamnak a fordítás jogát, és létezik egy szerzői jogvédő egyezmény Németország és Anglia között. Következésképpen feltétlenül leállítanám bármely olyan kivonat forgalmazását, *amelyet előzetesen nem hagytam jóvá*. A rövidítés különösen megkönnyíti a *traduttorének**, hogy *traditorévé*** váljék. A Párizsban *füzetekben* kiadott, nem rövidített francia fordításnak csak az *átjavítása* több fáradságot okozott nekem, mintha az egész könyvet újra megírtam volna franciául.

Feltételezve, hogy Ön ismeri a fordítót és mivel szeretném elkerülni a bírósági eljárásokkal együtt járó kellemetlenségeket, bátorkodtam írni Önnek erről.

Az Ön cikkében előforduló tárgyi tévedéseket illetően néhány pontra fogok szorítkozni.

Ön azt mondja:

„»*A tőke*« nem sokkal Proudhonnak *a politikai gazdaságtani téveszmékről* írt esszéi után jelent meg, és *egy kis fejezetben*, melynek címe »*A filozófia nyomorúsága*«, Marx válaszolt Proudhonnak »*A nyomorúság filozófiája*«-ról írt *fejezetére* stb."

Én Proudhon terjedelmes művére: „*Système des Contradictions Écono-*

* – *fordítónak* – *Szerk.*
** – *ferdítővé* – *Szerk.*

A ház, amelyben Marx 1875 márciusától élete végéig lakott
(London. 41. Maitland Park Road)

miques ou Philosophie de la Misère" válaszoltam[305] a „*Misère de la Philosophie*"* című, franciául írt brosúrával. Az utóbbi 1847-ben jelent meg, a „*Das Kapital*" azonban csak húsz évvel később, 1867-ben. Feltételezem, hogy Önt Fribourg-nak az „Internacionálé"-ről szóló, fölöttébb megbízhatatlan írása tévesztette meg. Ön nem volt tudatában annak, hogy amikor teljes egészében közölte az Internacionálé szervezeti szabályzatának bevezető részét és alapító üzenetének[306] egyes részeit, ténylegesen az én tollamból származó írásokat idézett, közöl viszont egy mondatot egy név és dátum nélküli üzenetből, amely, mint Ön mondja, „minden bizonnyal magának dr. Marxnak a tollából származik". Sajnos, nem így van. Sohasem láttam ezt az üzenetet, amíg el nem olvastam a „Fraser" hasábjain. Nyilvánvalóan valamelyik követőmtől származik, de egyben némileg zavaros frazeológiát is tartalmaz, úgyhogy nem voltam elragadtatva attól, hogy nekem tulajdonítják. Mazzini . . . soha semmiféle levelezésben nem állt az Internacionálé Főtanácsával . . . Orsini (az olasz hazafi fivére) soha nem volt jelen a Főtanács ülésein és soha, semmiféle témáról nem tartott ott semmilyen érdekes vagy másmilyen beszámolót. Magánlevelezésben állt velem az Egyesült Államokban végbement eseményekkel kapcsolatban. . .

[. . .] Jelen a bázeli kongresszuson[307] stb.

Van szerencsém, Uram, biztosítani tiszteletemről

Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

* – *A filozófia nyomorúsága*[276] – *Szerk.*

18

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[18]75 szept. 1.
Germania, Karlsbad

Kedves Barátom,

12-i levele azután érkezett meg Londonba, hogy én már elutaztam volt ide.[2] A legnagyobb mértékben érdekelt. Innen szombathoz egy hétre (tehát nem a következő szombaton, hanem az utána valón) Prágán át utazom vissza, hogy élvezhessem az Ön társaságát. De sürgős ügyeim miatt két napnál tovább nem időzhetem ott.

A legbarátibb üdvözlettel
Karl Marx

19

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[18]75 szept. 6.
Germania, Karlsbad

Kedves Barátom,

Minthogy a múlt héten Önnek írt levelemre nem kaptam értesítést, arra következtetek, hogy nem tartózkodik Prágában. Ezt feltételezve, szombaton (szept. 11-én) nem Prágán, hanem közvetlenül Frankfurton át utazom haza[2].

A viszontlátásra.

Igaz barátsággal híve
Karl Marx

20

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[18]75 szept. 9.
Germania, Karlsbad

Kedves Barátom,

Szombaton (11-én) 3,57-kor indulok el, és 8,50-kor érkezem meg Prágába, az Államvasutak pályaudvarára.[2]

Egyedül vagyok, hölgy nincs a kíséretemben; így csak valamiféle hálószobára van szükségem.

Hálás köszönet a *prágai útikalauzért.*

Igaz barátsággal híve
Karl Marx

21

Marx Hermann Schumacherhoz

Zarchlinba

1875 szept. 21.
41, Maitland Park Crescent
London, N. W.

Igen tisztelt Uram,

Június 27-i levelét idejében megkaptam, de a könyv csak sokkal később érkezett meg,[308] amikor már elutaztam Londonból Karlsbadba, kúrára. Ezért késtem a válasszal. Csak tegnap tértem vissza.[2]

Hálásan köszönöm Önnek levelét és Thünen művének első részét, s vagyok oly szerénytelen, hogy még a felajánlott Thünen-életrajzot[309] is kérem. Ha nincs meg Önnek a „Tőke" második kiadása,[256] úgy azt a legnagyobb örömmel elküldöm.

Thünent mindig majdnem kivételnek tekintettem a német közgazdászok között, hiszen soraikban csak igen ritkán akadnak önálló, objektív kutatók.

Az Ön előszavát egészében aláírhatnám, ha álláspontunk a „munkabér" tekintetében nem térne el lényegesen. Thünen – és Ön maga is – a munkabért egy valóságos gazdasági viszony közvetlen kifejezésének tekinti; én látszatformának tekintem, amely a kifejezésétől lényegesen eltérő tartalmat takar.

Teljes tisztelettel maradok

kész híve
Karl Marx

22

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1875 szept. 24.

Kedves Lavrov Úr,

Visszatérve Ramsgate-ből, ahol néhány hetet töltöttem,[2] megtaláltam 20-i levelét, s egyúttal a távollétemben érkezett újságok, könyvek stb. egész halmazát. Egyelőre azzal foglalkozom, hogy egy kis rendet teremtsek, de mihelyt lehetséges, elolvasom a „Вперед!"-ban megjelent cikkét[310], hogy aztán megmondjam Önnek, hol egyeznek és hol térnek el egymástól nézeteink a szocializmus viszonyáról a létezésért folyó küzdelemhez, ahogyan Darwin megfogalmazta.* Ha ez a levél nem érkezik meg Önhöz a legközelebbi napokban, kérem, bocsássa meg nekem, mert igen sok levelet kell írnom és más hátralékos munkákat is rendeznem, hiszen egy hónapig csak azt tudtam elintézni, amit feltétlenül és késedelem nélkül kellett.

Az Ön által említett brosúrát nem ismerem;[311] ha postán elküldhetné nekem néhány napra, nagyon lekötelezne.

Újból van portugál újságunk: a lisszaboni „O Protesto"[312] („A Protestálás"), amelyből hat szám jelent meg (hetenként egyszer) – szerkesztőség: Rua dò Bemformoso 110, II. em., kiadóhivatal: Rua dos Cardaes de Jesus (!) 69, II. em. A hozzám érkezett 4 számot még nem futottam át.

Kérem, adja át üdvözletemet Szmirnov úrnak és feleségének.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 160–165. old. – Szerk.*

23

Marx Peter Imandthoz

Dundeeba

[18]75 szept. 27.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Imandt,

Nagyon örültem neki, hogy végre megint életjelt kaptam tőled.

Éppen hogy visszatértem a karlsbadi kúráról.[2] Nagyon jót tett nekem, s ez is az oka annak, hogy a nekem küldött cikket nem ismertem.[313] Gyanítom, hogy Barrytől, egy nagyon fanatikus skót elvtárstól származik. A „*Fraser's*"-beli cikk (amelyhez Eccarius, Hales, Mottershead, Jung is hozzátették a magukét — a fickók most teljesen megfeneklettek) egy Mrs. Betham-Edwards nevű hitvány regényírónőtől származik,[304] aki pl. azt meséli, hogy a Proudhon elleni írásom a „Tőké"-nek egy kis fejezete.*

Ez utóbbi francia kiadásának[249] (amelyből különösen a 3 utolsó füzetet nagyon erősen átdolgoztam) a nyomtatását folyton félbeszakította a *francia kormány*. Most állítólag végre kikerülhet a nyomdagépből az utolsó 3 füzet, amelyet már több mint fél éve kiszedtek. Elküldöm neked, mihelyt megkaptam őket.

Kaub és dr. K. Hirsch, akik Párizsból néhány napra átjöttek, elmondták nekem, hogy öreg barátunknak, Schilynek (még mindig rue St.-Quentin 4 alatt lakik) rosszul megy a sora; előbb évekig sok baja volt az oldalbordájával, az egészsége megrendült, a német kliensek többségét elvesztette, mert a katasztrófa után kénytelenek voltak elhagyni Párizst, — morcossá, franciagyűlölővé és némiképp konzervatívvá vált. Strasbourgban bizonyára jól megtalálná a helyét, de túl büszke, és joggal, semhogy kérvényt nyújtson be a poroszoknak.

Németországban még a nyárspolgárok körében is nagy kijózanodást tapasztaltam a milliárdok áldásának[52] rossz kimenetele következtében.

Az egész család szívélyesen üdvözöltet. Hallass mielőbb magadról.

Üdvözlet.

Barátod
K. Marx

---

* *V. ö. 140–141. old. – Szerk.*

24

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[314]

[London, 18]75 okt. 8.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Barátom,

Nagyon sajnálom, hogy én és feleségem nem voltunk itthon, amikor szíves volt felkeresni bennünket.

A „Quelques mots d'un groupe . . . russe etc."-t[311] elhoztam Engelstől, és ha megengedi, visszaküldés előtt még megmutatom egy barátomnak. Válaszra nem érdemes ez az iskolás iromány.

Kész híve
K. M.

25

Engels Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]75 okt. 11.

Kedves Bracke,

Eddig halogattam a választ utolsó leveleire – a legutóbbi június 28-ról kelt –, egyrészt, mert Marx és én 6 hétig távol voltunk egymástól – ő Karlsbadban, én pedig a tengerparton[2], ahol nem került elém a „Volksstaat" –, azután pedig azért, mert meg akartam egy kicsit várni, hogy a gyakorlatban milyen lesz az új egyesülés[263] és a kombinált pártválasztmány[315].

Teljesen egy véleményen vagyunk Önnel, hogy Liebknecht abbeli buzgalmában, hogy az egyesülést létrehozza, hogy *bármilyen* árat megfizessen érte, az egész dolgot elrontotta. Még ha ezt szükségesnek tartotta is, nem kellett volna a másik szerződő félnek megmondania vagy megmutatnia. Utólag aztán mindig egyik hibának kell igazolnia a másikat. Miután az egyesülési kongresszust rothadt talajon már elindították és világgá kürtölték, semmiképpen nem volt szabad kudarcba fulladnia, és ezért ismét kénytelenek voltak lényeges pontokban beadni a derekukat. Teljesen igaza van: ez az egyesülés magában hordozza a szakadás csíráját, és örülni fogok, ha akkor *csak* a gyógyíthatatlan fanatikusok válnak majd le, nem pedig egy egész uszály is máskülönben derék, és megfelelő neveléssel használhatóvá tehető emberekből. Ez attól az időponttól és azoktól a körülményektől függ, amikor és amelyek között ez az elkerülhetetlen szakadás bekövetkezik.

A program,[316] végleges szövegezésében, 3 alkotórészből áll:

1. a lassalle-i frázisokból és jelszavakból, amelyeket semmilyen körülmények között nem lett volna szabad elfogadni. Ha két frakció egyesül, azt veszik be a programba, amiben egyetértenek, nem azt, ami vitás.[317] A mieink azzal, hogy ezt mégis megengedték, önként vonultak át a caudiumi iga[318] alatt;

2. egy sor vulgáris demokratikus követelésből, amelyeket a Néppárt[270] szellemében és stílusában szövegeztek meg*;

* *V. ö. 121. old. – Szerk.*

3. néhány kommunistának szánt tételből, amelyeket többnyire a „Kiáltvány"-ból[277] vettek kölcsön, de úgy átszerkesztettek, hogy, jól szemügyre véve, egytől egyig hajmeresztő badarságot tartalmaznak. Ha valaki nem érti ezeket a dolgokat, ne nyúljon hozzájuk, vagy pedig szó szerint írja le olyanokról, akik elismerten értik a dolgot.

Szerencsére a program jobb sorsra jutott, mint amilyet megérdemelt. Mind a munkások, mind a burzsoák és kispolgárok beleolvassák azt, aminek tulajdonképpen benne kellene lennie, de nincs benne, és senkinek egyik oldalon sem jutott eszébe, hogy e csodálatos tételek valamelyikének valódi tartalmát a nyilvánosság előtt megvizsgálja. Ez tette lehetővé számunkra, hogy hallgassunk erről a programról. Ráadásul ezeket a tételeket egyetlen idegen nyelvre sem lehet lefordítani anélkül, hogy ne lenne *kénytelen* az ember vagy nyilvánvaló képtelenséget leírni, vagy pedig kommunista értelmet beléjük csempészni, és ez ideig barát és ellenség egyaránt ez utóbbit tette. Én magam is erre kényszerültem, amikor lefordítottam a programot spanyol barátainknak.[319]

Amit a választmány tevékenységéből láttam, az eddig nem örvendetes. Először is fellépése az Ön és B. Becker írásai ellen;[320] nem a választmányon múlott, hogy nem vitték keresztül. Másodszor Sonnemann – akivel Marx átutaztakor találkozott – elbeszélte, hogy felajánlotta Vahlteichnak, legyen a „Frankfurter Zeitung" tudósítója, de a választmány *megtiltotta* Vahlteichnak, hogy az ajánlatot elfogadja!* Hiszen ez több mint cenzúra, és nem értem, hogy Vahlteich miért hagyta, hogy ilyesmit megtiltsanak neki. És ráadásul micsoda ügyetlenség! Inkább arról kellett volna gondoskodniok, hogy a „Frankfurter"-t Németországban mindenütt a mieink lássák el! Végül a lassalleánus tagok eljárását a berlini szövetkezeti nyomda alapításával kapcsolatban sem látom különösen őszintének; az után, hogy a lipcsei nyomdában a mieink bizalommal telten a választmányt nevezték ki Felügyeleti Tanáccsá, a berlinieket csak *kényszerrel* lehetett rávenni erre.[321] De itt a részleteket nem ismerem pontosan.

Az viszont jó, hogy a választmány keveset tényked ik és, mint K. Hirsch mondja, aki a napokban itt járt, arra szorítkozik, hogy levelező és felvilágosító irodaként tengődjék. Bármilyen élénk beavatkozása csak siettetné a válságot, és úgy látszik, ezek az emberek érzik ezt.

És micsoda gyengeség beleegyezni, hogy a választmányban három lassalleánus és a mieinkből kettő legyen![13]

Mindent egybevetve úgy látom, hogy megússzuk a dolgot, ha nem is

---

* *V. ö. 7. old. – Szerk.*

teljesen ép bőrrel. Reméljük, hogy ennyiben marad az egész, és hogy közben a lassalleánusok körében kifejtett propaganda megteszi a hatását. Ha a dolog a következő Reichstag-választásokig[322] eltart, az jó lesz. De akkor Stieber és Tessendorf megtesz majd minden tőle telhetőt, és akkor jön majd el az az idő is, amikor igazán meglátjuk, *mit* vettünk át Hasselmann és Hasenclever személyében.

Marx úgy jött vissza Karlsbadból, mint akit kicseréltek, erőteljes, friss, vidám és egészséges, és hamarosan újból komolyan munkához láthat. Ő és én szívélyes üdvözletünket küldjük Önnek. Alkalomadtán hallasson megint magáról, hogy mi van ezzel a históriával. A lipcseiek valamennyien sokkal jobban érdekelve vannak a dologban, semhogy tiszta vizet önthetnének a poharunkba, a párt *belső* históriája pedig most aztán éppenséggel nem kerül a nyilvánosság elé.

Őszinte híve
F. E.

26

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[323]

London, 1875 október 12.

Kedves Bebel!

Levele teljesen igazolja azt a nézetünket, hogy részünkről az egyesülés[263] elhamarkodott volt és jövendő szakadás csíráját hordozza magában.[324] Már az is jó lenne, ha sikerülne ezt a szakadást elodázni addig, amíg túlesünk a legközelebbi Reichstag-választásokon[322]...

A program,[316] mostani alakjában, három részből áll:

1. A lassalle-i tételekből és jelszavakból, amelyeknek a bevétele pártunk szégyene. Ha két frakció megegyezik egy közös programban, beleveszik azt, amiben egyetértenek és nem érintik azt, amiben nem értenek egyet. A Lassalle-féle államsegély benne volt ugyan az eisenachi programban[268], de mint *egyike* a sok *átmeneti intézkedésnek*, és értesülésem szerint, ha az egyesülés *nem* jön létre, majdnem biztos, hogy az idei kongresszuson Bracke indítványára[275] kirakták volna onnan. Most úgy szerepel, mint minden társadalmi nyavalya egyetlen csalhatatlan és kizárólagos gyógyszere. Óriási erkölcsi vereséget szenvedett pártunk azáltal, hogy a „vasbértörvényt" és a többi lassalle-i frázist hagyta magára kényszeríteni. Ezzel áttért a lassalle-i hitvallásra. Ezt most már nem lehet letagadni. A programnak ez a része a caudiumi iga[318], amely alatt pártunk Szent Lassalle nagyobb dicsőségére átmászott;

2. demokratikus követelésekből, amelyeket egészen a Néppárt[270] szellemében és stílusában szövegeztek meg*;

3. a „*mai* állammal" szemben támasztott követelésekből (nem tudni, kivel szemben támasztják hát a többi „követelést"), amelyek nagyon zavarosak és logikátlanok;

4. általános tételekből, amelyeket többnyire a „Kommunista Kiáltvány"-ból[277] és az Internacionálé szervezeti szabályzatából[85] vettek kölcsön, de ezeket úgy átszerkesztették, hogy vagy *teljességgel hamisat*, vagy pedig

* *V. ö. 121. old. – Szerk.*

tiszta badarságot tartalmaznak, mint azt Marx az Ön előtt ismert írásában[287] részletesen kimutatta.

Az egész a legnagyobb mértékben rendszertelen, zavaros, összefüggéstelen, logikátlan és szégyenletes. Ha a burzsoá sajtóban akadna egyetlen kritikus elme, mondatonként elővehette volna ezt a programot, minden mondat valóságos tartalmát megvizsgálhatta, értelmetlenségüket igen kézzelfoghatóan feltárhatta volna, kimutathatta volna az ellentmondásokat és közgazdaságtani baklövéseket (például, hogy a munkaeszközök ma a „tőkésosztály monopóliuma", mintha földbirtokosok nem is volnának, aztán a „*munka* felszabadításáról" való fecsegés a munkásosztály felszabadítása helyett, hiszen a munka manapság éppen *túlságosan is szabad*!), és egész pártunkat szörnyen nevetségessé tehette volna. Ehelyett ezek a szamár burzsoá lapok ezt a programot egészen komolyan vették, beleolvasták, ami nincs benne, és kommunista programként értelmezték. A munkások, úgy látszik, ugyanezt teszik. *Csupán ez a körülmény* tette Marxnak és nekem lehetővé, hogy ne a nyilvánosság előtt tagadjunk meg egy ilyen programot. Amíg ellenfeleink és ugyanúgy a munkások is a mi szándékainkat magyarázzák bele ebbe a programba, addig megengedhető, hogy hallgassunk róla.

Ha Ön a személyi kérdésben meg van elégedve az eredménnyel, akkor az igények a mi részünkről meglehetősen mélyre süllyedhettek. Kettő a mieink közül és három lassalleánus![13] Tehát a mieink itt sem egyenjogú szövetségesek, hanem legyőzöttek, eleve leszavazottak. A választmány[315] tevékenysége, amennyire ismerjük, szintén nem épületes: 1. határozatot hozott, hogy Brackénak és B. Beckernek a lassalleanizmusról szóló két írását *nem* veszik fel a pártirodalom jegyzékébe;[320] hogy ezt visszavonták, nem a választmányon és nem is Liebknechten múlott; 2. megtiltotta Vahlteichnak, hogy a Sonnemann által felajánlott tudósítói megbízatását a „Frankfurter Zeitung"-nál elvállalja. Ezt maga Sonnemann mondta el Marxnak*, aki ott átutazott. Ami engem itt még jobban meglep, mint a választmány arcátlansága és Vahlteich készsége, amellyel engedelmeskedett ahelyett, hogy fütyülne a választmányra – az ennek a határozatnak a hihetetlen butasága. Gondoskodnék a választmány inkább arról, hogy egy olyan újságot, mint a „Frankfurter", mindenfelől *csak* a mi embereink lássanak el.

. . .Abban teljesen igaza van Önnek, hogy az egész ügy nevelési kísérlet, amely ilyen körülmények között is nagyon kedvező eredménnyel kecsegtet. Az egyesülés ilyen értelemben nagy siker, ha két évig kitart. De kétségtelenül sokkal olcsóbban is megkaphattuk volna.

---

* *V. ö. 7. old. – Szerk.*

27

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[325]

. . .Megállapodásokat nem, csak azt látom, hogy a társaság jogi viszonyainak nagyon meg kellett változniok. Erről szeretnék felvilágosítást kapni, úgyszintén arról, milyen garanciái vannak, hogy szakadás esetén az Igazgatótanács lassalleánus többsége nem ragadja magához az egész nyomdát.[326]

A végbement átköltözésből közvetve tudtam meg, hogy a saját ház megvételének tervét* feladták, vagy pedig szükségtelenné vált. Ez bizonyára igen jó, hiszen csak végszükség esetén lehetne igazolni, ha az olyan szegény párt, mint a miénk, pénzt fektetne földtulajdonba. Először is, mert a pénz üzemi tőkeként jobban felhasználható, másodszor pedig, sohasem tudhatjuk, hogy a politikai dolgokban uralkodó roppant jogi bizonytalanság közepette Németországban mi történhet a földtulajdonnal, ha valamikor egy akut reakció kezdődik.

Portugáliában megint van lapunk: „O Protesto", „A Protestálás" címmel. Az ottani mozgalom halad, jóllehet nagy akadályokat gördít elébe a kormány és a burzsoázia.

Marx nagyon panaszkodott, hogy a 104. számban az „Anti-Proudhon"-jából[276] közölt részlethez – a szocialisták éppúgy, mint a közgazdászok elítélték az egyesüléseket –, ezt a megfoghatatlan jegyzetet fűzték: ezek „Proudhon fajtájából való szocialisták".[327] Először is akkoriban magán Proudhonon kívül egyetlen Proudhon fajtájából való szocialista sem volt. Másodszor, Marx állítása *valamennyi* addig fellépett szocialistára vonatkozik (bennünket kettőnket kivéve, akiket Franciaországban nem ismertek), amennyiben abba a helyzetbe kerültek, hogy egyesülésekkel foglalkozzanak – *Robert Owennal* az élükön! Vonatkozik ez az owenistákra és a franciáknál a többi között Cabet-ra. Minthogy Franciaországban nem volt egyesülési jog, ott ezt a kérdést kevéssé érintették. De minthogy Marx előtt csak feudális, polgári, kispolgári vagy utópikus, vagy különböző ilyen elemek keverékéből álló szocializmus létezett, világos volt, hogy ezek a

* *V. ö. 119. old. – Szerk.*

szocialisták, akik közül mindegyik azt állította, hogy biztos egyetemes csodaszere van, s akik a valóságos munkásmozgalmon teljesen kívül állottak, a valóságos mozgalom *minden* formájában, tehát az egyesülésekben és a sztrájkokban is valamennyien tévutat láttak, amely a tömegeket eltéríti az igaz hit egyedül üdvözítő útjáról. Mint látja, a jegyzet nemcsak hibás volt, hanem teljességgel értelmetlen is. De embereink, legalábbis egy részük, úgy látszik képtelenek cikkeikben arra szorítkozni, amit valóban megértettek. Ezt bizonyítják azok az elméleti szocialista tartalmú végtelen tengeri kígyók Kz, Symmachos[328] és a hasonlók tollából, amelyek közgazdasági baklövéseikkel és hamis szempontjaikkal, valamint a szocialista irodalomban való járatlanságukkal a legjobb eszközöket szolgáltatják az eddigi német mozgalom elméleti fölényének alapos tönkretételéhez. Marx már-már nyilatkozatot akart közzététetni e jegyzet miatt.

De elég a panaszokból. Remélni akarom, hogy az oly meggondolatlanul elhamarkodott egyesülés[263] táplálta remények és várakozások teljesülnek, hogy a lassalleánusok zöme a Lassalle-kultuszból elvezethető valóságos osztályhelyzete ésszerű felfogásához, és hogy a szakadás, melynek eljövetele olyan bizonyos, mint hogy kétszer kettő négy, számunkra kedvező körülmények között megy végbe. De hogy mindezt higgyem is, azt kívánn túl sok volna.

Az az ország, amelyre Németországon és Ausztrián kívül a legjobbani kell figyelnünk, továbbra is Oroszország. Akárcsak nálunk, ott is a kormány a mozgalom legfőbb szövetségese. De sokkal jobb szövetséges, mint a mi Bismarckjaink, Stiebereink, Tessendorfjaink. Az orosz udvari párt, amely most mondhatni uralmon van, igyekszik az „új érában"[329] – 1861-ben és a következő években – tett valamennyi engedményt visszavenni, éspedig hamisítatlan orosz eszközökkel. Így pl. most megint csak a „felsőbb rendek fiai" járhatnak egyetemre, és hogy ezt keresztülvigyék, a többieket mind elbuktatják az érettségi vizsgán. Ez a sors ért csupán 1873-ban nem kevesebb, mint 24 000 fiatalembert, akiknek pályáját ezzel teljesen derékba törték; mert még azt is határozottan megtiltották nekik, hogy elemi iskolai tanítók legyenek! És akkor még csodálkoznak azon, hogy a „nihilizmus" terjed Oroszországban. Ha Walster, hiszen ő tud oroszul, feldolgozna néhány, B. Behrnél Berlinben megjelent, a *liberális* ellenzéktől származó röpiratot[330], vagy ha akadna valaki, aki ért annyit lengyelül, hogy olvashassa a lembergi újságokat (pl. a „Dziennik Polski"-t, vagy a „Gazeta Narodowá"-t[331]) és kivonatolná ezeket a dolgokat, akkor a „Volksstaat" orosz kérdésekben Európa első lapja lehetne. Márpedig a jelek arra vallanak, hogy a legközelebbi tánc Oroszországban kezdődik. Ha ez olyan

időben történik, mikor az *elkerülhetetlen* háború a német-porosz birodalom és Oroszország között éppen folyamatban van, ami pedig nagyon valószínű, a visszahatás Németországra elkerülhetetlen.

Marx szívélyes üdvözletét küldi.

Őszinte híve
F. Engels

[London, 18]75 okt. 15.

Adja át szívélyes üdvözletemet Liebknechtnek.

28

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

London (122, Regent's Park Road), [18]75 nov. 8.

Kedves Pauli,

Múlt szombat délután, miután Bingenben, illetve Kölnben és Doverben éjszakáztunk, szerencsésen visszaérkeztünk ide.[332] Bingentől Kölnig, az Ön tanácsára, gőzhajóval utaztunk és ezt egyáltalán nem bántuk meg. Átkelésünk Ostendéből igen jó volt az évszakhoz képest, de a feleségem egy ideig kissé tengeribeteg volt. Doverben, ahol a „Lord Warden"-ban aludtunk, visszaemlékeztünk arra, hogy egy öreg angol, aki a 6 leányával egyszer ebben a hotelban szállt meg, így szólt: hála Istennek, itt megvannak az angol szállodák komfortjai — jó ágy, rossz reggeli és tisztítatlan cipő, s ezért, írd és mondd, csekély 16 shillinget számítottak fel nekünk.

A feleségem és én még egyszer szívből köszönetet mondunk Önnek és kedves nejének a baráti fogadtatásért és azért az ígéretükért, hogy időről időre kissé törődni fognak Pumpsszal a száműzetésében; biztosan számítunk arra, hogy nemcsak a lehető leghamarabb elhozza ide Pauliné asszonyt, hanem minden alkalommal, amikor Londonba jön, értesítéssel vagy anélkül, a házunkat a sajátjának tekinti.

Szívből üdvözli

híve

F. Engels

29

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

London, [18]75 nov. 9.

Kedves Pauli,

Tegnap siettemben megfeledkeztem a fődologról. Tehát nyomtatványként küldök Önnek ma egy csomagot, amelynek tartalma:

1. „A lakáskérdéshez",[333] 3 példányban.
2. „A bakunyinisták munkában".[334]
3. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" (az első, a brosúrában nem szereplő cikk különlenyomata a csomag borítóján).[335]
4. „A német parasztháború".[336]
5. „Szavoja, Nizza és a Rajna"[337] (1860) tőlem.
6. A „Kommunista Kiáltvány"[277] Marxtól és tőlem.
7. „Leleplezések a kölni kommunista-perről"[244] Marxtól (1852*).

Remélem, hogy a csomag rendben megérkezik.

Ismételten szívélyes üdvözlettel

híve
F. Engels

* *A kéziratban*: 1851. – *Szerk.*

30

Engels Rudolf Engelshez

Barmenba

London, 1875 nov. 9.

Kedves Rudolf,

Sajnálom, hogy Paul* utazásából nem lett semmi, talán jövőre.

Múlt szombaton tértem vissza a feleségemmel együtt Heidelbergből, ahol a kicsikénket egy évre intézetbe adtuk.[332] A visszaúton a Domhotelban igen kitűnő oberingelheimit ittunk, amelyből mindjárt küldettem magamnak néhány üveggel; téged most megkérlek arra, hogy légy szíves Theodor Metz úrnak, Domhotel, Köln, a számlám terhére *35 tallért* = 105 márkát kifizettetni.

Köln a csodák városa. Így például a dóm és a központi pályaudvar között találkoztam egy úrral, aki megtévesztően hasonlított Hermannra**. Csak mintha egy kicsit megnőtt volna, a szakállában több volt a szürke szál és szörnyen komoly ábrázatot vágott. Csak arra vártam – sajnos hiába –, hogy azt a bizonyos felocsúdást meglássam rajta és a karjába omolhassak. Ez a csoda múlt pénteken reggel 10 és 11 óra között esett meg.

Szívélyesen üdvözlöm Mathildét*** és a gyerekeket.

Friedriched

---

* Paul Engels. – *Szerk.*

** Hermann Engels. – *Szerk.*

*** Mathilde Engels. – *Szerk.*

31

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[338]

London, 1875 nov. 12.[–17.]

Kedves Lavrov Úr,

Németországi utazásomról hazatérve[332] végre elővehettem az Ön cikkét[310], amelyet nagy érdeklődéssel olvastam el. Alább következnek erre vonatkozó megjegyzéseim, amelyeket németül írtam meg, hogy tömörebben fogalmazhassak.

1. A darwini tanításból elfogadom a *fejlődéselméletet*, Darwin bizonyítási módját azonban (létezésért folyó küzdelem, természetes kiválogatódás) az újonnan felfedezett tény első, ideiglenes, tökéletlen kifejezésének tartom csupán. Darwin előtt éppen azok az emberek, akik most mindenütt csak létezésért folyó *küzdelmet* látnak (Vogt, Büchner, Moleschott stb.), éppen az *összeműködést* hangsúlyozták a szerves természetben, azt, hogy a növényvilág az állatvilágnak oxigént és táplálékot, s megfordítva, az állatvilág a növényeknek szénsavat és trágyát szolgáltat, amint ezt különösen Liebig emelte ki. Bizonyos határok között mindkét felfogásnak van bizonyos jogosultsága, de az egyik éppoly egyoldalú és korlátolt, mint a másik. A testek kölcsönhatása – mind a holt, mind az eleven természetben – egyaránt magában foglal összhangot és összeütközést, küzdelmet és összeműködést. Ha tehát valaki, aki állítólag természetbúvár, megengedi magának, hogy a történelmi fejlődés egész, sokrétű gazdagságát a „létezésért folyó küzdelem" egyoldalú és sovány frázisába gyömöszölje bele, amelyet még a természet területén is csak cum grano salis* lehet elfogadni, akkor az ilyen eljárás már magában foglalja ítéletét.

2. Az ön által említett három ubezsgyonnije darviniszti** közül, véleményem szerint, csak Hellwald érdemel említést. Seidlitz a legjobb esetben is csak aprócska nagyság, Robert Byr pedig regényíró, akinek most jelenik meg egy regénye „Dreimal" címmel az „Über Land und Meer"-ben[339]. Oda illik is az egész rodomontádája[117].

---

* – nagyon feltételesen; módjával; némi fenntartással, megszorítással – *Szerk.*

** – meggyőződéses darwinista – *Szerk.*

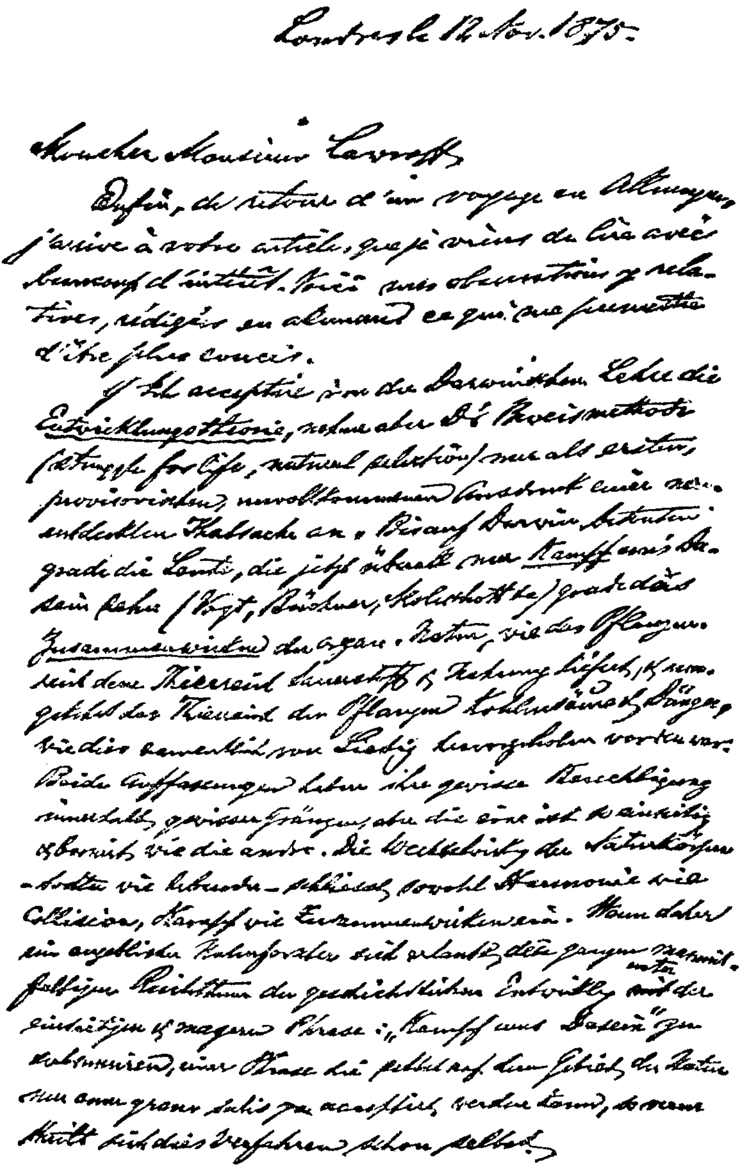

Londres le 12 Nov. 1875.

Cher Monsieur Lavroff,

Enfin, de retour d'un voyage en Allemagne, j'arrive à votre article, que je viens de lire avec beaucoup d'intérêt. Voici mes observations y relatives, rédigées en allemand ce qui me permettra d'être plus concis.

Ich acceptire von der Darwinschen Lehre die Entwicklungstheorie, nehme aber D's Beweismethode (struggle for life, natural selection) nur als ersten, provisorischen, unvollkommnen Ausdruck einer neuentdeckten Thatsache an. Bis auf Darwin betonten grade die Leute, die jetzt überall nur Kampf ums Dasein sehn (Vogt, Büchner, Moleschott etc.) grade das Zusammenwirken der organ. Natur, wie das Pflanzenreich dem Thierreich Sauerstoff u. Nahrung liefert, u. umgekehrt das Thierreich den Pflanzen Kohlensäure u. Dünger, wie dies namentlich von Liebig hervorgehoben worden war. Beide Auffassungen haben ihre gewisse Berechtigung innerhalb gewisser Grenzen, aber die eine ist so einseitig u. bornirt wie die andre. Die Wechselwirkung der Naturkörper – todter wie lebender – schliesst sowohl Harmonie wie Collision, Kampf wie Zusammenwirken ein. Wenn daher ein angeblicher Naturforscher sich erlaubt, den ganzen mannigfaltigen Reichthum der geschichtlichen Entwicklg unter der einseitigen u. magern Phrase: „Kampf ums Dasein" zu subsumiren, einer Phrase die selbst auf dem Gebiet der Natur nur cum grano salis zu acceptiren werden kann, so verurtheilt sich das Verfahren schon selbst.

Engels 1875 november 12–17-i levele Lavrovhoz (első oldal)

3. Anélkül, hogy kétségbe vonnám az előnyeit az Ön támadási módszerének, amelyet lélektaninak neveznék, én más módszert választottam volna. Mindegyikünkre többé vagy kevésbé hat az az intellektuális közeg, amelyben leginkább mozog. Oroszország számára, amelynek közönségét Ön nálam jobban ismeri, és egy propagandisztikus folyóiratban, amely a szvjazujuscsij affektra*, az erkölcsi érzésre apellál, valószínűleg az Ön módszere a jobb. Németország számára, ahol a hazug érzelgősség olyan hallatlan kárt okozott és okoz még mindig, ez nem volna megfelelő; helytelenül értelmeznék, szentimentális szellemben eltorzítanák. Nálunk inkább gyűlöletre van szükség, mint szeretetre – legalábbis a legközelebbi jövőben –, mindenekelőtt pedig arra, hogy az emberek levetkezzék a német idealizmus utolsó maradványait és visszahelyezzék történelmi jogukba a materiális tényeket. Ezért én nagyjából a következőképpen támadnám meg ezeket a polgári darwinistákat – s a maga idején talán meg is teszem:

A létezésért folyó küzdelemről szóló egész darwini tan nem más, mint a bellum omnium contra omnes** hobbesi tanának, a konkurrenciáról szóló polgári gazdasági tannak, valamint a malthusi népesedési elméletnek az átvitele a társadalomból az élő természetbe. Miután ezt a bűvészmutatványt végbevitték (amelynek feltétlen jogosultságát, miként erre az 1. pontban utaltam, vitatom, különösen a malthusi elméletet illetően), ugyanezeket az elméleteket megint csak átviszik a szerves természetből vissza a történelembe, s azután azt állítják, hogy bebizonyították: ezek az elméletek az emberi társadalom örök törvényei. Ennek az eljárásnak gyermetegsége szembeszökő, szót sem érdemes rá pazarolni. De ha részletekbe akarnék bocsátkozni, oly módon tenném, hogy elsősorban azt mutatnám ki, hogy ezek az emberek rossz *közgazdászok*, és csak másodsorban azt, hogy rossz természetbúvárok és filozófusok.

4. A lényeges különbség az emberi társadalom és az állati társadalom között az, hogy az állatok a legjobb esetben *gyűjtenek*, az emberek viszont *termelnek*. Már ez az egyetlen, de alapvető különbség lehetetlenné teszi, hogy az állati társadalmak törvényeit egyszerűen átvigyük az emberi társadalomra. Ez a különbség teszi lehetővé, hogy, mint ezt Ön helyesen megjegyzi, az „ember ne csak a létért küzdjön, hanem az élvezetért és *élvezetcinek fokozásáért* is... a magasabb rendű élvezet kedvéért kész legyen lemondani az alacsonyabb rendűekről". Anélkül, hogy vitatnám az Ön ebből levezetett további következtetéseit, én, saját előfeltevéseimből kiin-

* – összekapcsoló affektusra – *Szerk.*

** – mindenki háborúja mindenki ellen[340] – *Szerk.*

dulva, ezeket a következtetéseket vonnám le: az emberi termelés tehát bizonyos fokon olyan magas színvonalat ér el, hogy nem csupán a feltétlen szükségletek kielégítésére termel, hanem – bár eleinte csak egy kisebbség részére – luxusélvezetekre is. A létezésért folyó küzdelem – ha ezt a kategóriát itt pillanatnyilag elfogadjuk – ilyeténképpen az élvezetekért való küzdelemmé változik, vagyis már nem a puszta *létfenntartás* eszközeiért, hanem a *fejlődés* eszközeiért, a fejlődés *társadalmilag termelt* eszközeiért való küzdelemmé, s ezen a fokon az állatvilágból vett kategóriák már nem alkalmazhatók. De ha, mint most történik, a termelés a maga tőkés formájában a létfenntartás és a fejlődés eszközeinek sokkal nagyobb mennyiségét termeli, mint amennyit a tőkés társadalom el tud fogyasztani, mivel a valódi termelők nagy tömegét mesterségesen távol tartja a létfenntartásnak és a fejlődésnek ezektől az eszközeitől; ha ezt a társadalmat saját élettörvénye arra kényszeríti, hogy szakadatlanul fokozza ezt a számára már amúgy is túlságosan nagy termelést, s ezért periodikusan, minden tizedik évben kénytelen megsemmisíteni nemcsak rengeteg terméket, hanem még termelőerőket is – akkor mi értelme van itt még annak, hogy „létezésért folyó küzdelemről" fecsegnek? A létezésért folyó küzdelem itt már csak abban állhat, hogy a termelő osztály elveszi a termelés és az elosztás vezetését attól az osztálytól, amelyre eddig rá volt bízva, de amely erre most már képtelenné vált – és ez éppen a szocialista forradalom.

Mellesleg megjegyezve, már pusztán az, ha az eddigi történelmet osztályharcok sorának tekintik, elegendő, hogy kitűnjék ama felfogás egész sekélyessége, amely szerint a történelem a „létezésért folyó küzdelem" alig változott megnyilvánulása. Ezért soha nem tennék ilyen szívességet ezeknek az áltermészettudósoknak.

5. Ugyanezen okból én megfelelően másképp fogalmaztam volna meg Önnek azt a lényegében teljesen helyes tételét, „hogy a szolidaritásnak a küzdelem enyhítésére vonatkozó eszméje... végül annyira megerősödhetik, hogy áthatja az egész emberiséget, s mint testvérek szolidáris társadalmát állítja szembe a világ többi részével, az ásványok, a növények és az állatok világával".

6. Nem tudok viszont egyetérteni Önnel abban, hogy a borba vszeh protiv vszeh* volt az emberi fejlődés első fázisa. Nézetem szerint a társas ösztön volt az egyik leglényegesebb tényezője annak, hogy a majomból kifejlődött az ember. Az első emberek nyilván hordákban éltek, s amennyire vissza tudunk tekinteni, azt látjuk, hogy ez így is volt.

* – mindenki harca mindenki ellen – *Szerk.*

November 17. Megint csak megzavartak, s ma újra előveszem ezt a levelet, hogy elküldjem Önnek. Látni fogja, hogy megjegyzéseim az Ön támadásának inkább a formájára, a módszerére vonatkoznak, mint a lényegére. Remélem, eléggé világosnak találja majd őket, nagy sietségben írtam, s most, hogy újra elolvastam, sok szót meg szeretnék változtatni, de félek, hogy nagyon olvashatatlanná tenném azt, amit írtam.

Szívélyesen üdvözlöm Önt.

F. Engels

32

Engels Paul Kerstenhez

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]75 nov. 24.

Kedves Kersten Úr,

Az imént kaptam meg ma reggeli becses sorait[341] és sietek közölni Önnel, hogy örömmel látom barátjával együtt vasárnap este 6 óra tájban nálam.

Teljes tisztelettel
F. Engels

33

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[342]

[London,]1875 dec. 3.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Barátom,

Egy furunkulus (méghozzá a bal mellbimbón) – amelyről Ön maga is meggyőződhet, ha meglátogat – teljesen lehetetlenné teszi, hogy este elmenjek hazulról és részt vegyek a december 4-i gyűlésen. Egyébként ott úgyis csak megismételhetném azt a nézetemet, amelyet harminc éve képviselek,[343] tudniillik, hogy Lengyelország felszabadítása egyik feltétele az európai munkásosztály felszabadításának. A Szent Szövetség újabb összeesküvései ennek újabb bizonyítékát szolgáltatják.[344]

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

34

Engels Walery Wróblewskihoz

Londonba[342]

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1875 dec. 4., délben

Kedves Wróblewskim,

Ma reggel olyan erős náthával ébredtem, hogy szinte beszélni se tudok. Ezért a legnagyobb sajnálatomra képtelen vagyok ma este részt venni az Önök lengyel gyűlésén, különösen egy olyan estén, amely mintha egyesíteni óhajtaná a lengyel éghajlat előnyeit az angol köd kellemetességeivel. A lengyel nép ügye iránti érzelmeim, amelyeket sajnálatomra ma este nem tudok kifejezésre juttatni, mindig ugyanazok lesznek: Lengyelország felszabadításában mindig az európai proletariátus végleges felszabadításának és különösen a többi szláv nemzetiség felszabadításának egyik alapkövét fogom látni. Amíg tart a lengyel nép szétdaraboltsága és leigázottsága, addig tart és mindig újratermelődik végzetes szükségszerűséggel a Szent Szövetség azok között, akik felosztották Lengyelországot; és ez a szövetség nem jelent egyebet, mint az orosz, a magyar és a német nép leigázását csakúgy, mint a lengyel népét. Éljen Lengyelország!

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

35

Engels Friedrich Lessnerhez

Londonba

[London,] 1875 dec. 16.

Kedves Lessner,

Frankelt, aki elkövette azt az óvatlanságot, hogy Bécsben tartózkodott hamis néven, felfedezték és letartóztatták. A francia követség a kiadatását követeli gyújtogatás és a dominikánus szerzetesek agyonlövésében való részvétel miatt.[345] Ez azonban képtelenség, mert egyetlen ország sem adja ki a saját állampolgárait, hanem csak külföldieket, ha itt egyáltalában szó lehetne kiadatásról. Bizonyára megússza valami csekélységgel hamis név használata miatt.

Barátod

F. E.

36

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[346]

[Postabélyegző kelte: London, 1875 december 17.]

Kedves Barátom,

A derék Leblanc nagyon beteg és szívesen veszi, ha meglátogatják. Az utolsó íveknek (azaz a „Tőke" francia kiadása utolsó, 44. füzetének[249]) *előírt* terjedelme volt. Lachâtre úr azt állította, hogy a nyomdával történt megállapodás szerint nem léphetjük túl a 44. ívet. Ily módon fel kellett áldoznom a *tárgymutatót, amely már össze volt állítva.* Ha találok belőle másolatot, elküldöm Önnek.

Kész híve
K. M.

Eredeti nyelve: francia

1876

37

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

1876 április 4.
London, 41, Maitland Park Road, N. W.
(Vigyázz a címre; most
41. sz. 1. sz. helyett, de ugyanaz az utca)

Kedves Barátom,

Nagyon örültem, hogy végre újra láttam a kézírásodat. Hosszúra nyúlt hallgatásodat helyesen értelmeztem, tudniillik egészen úgy, ahogyan te magyarázod. Biztosíthatlak, itt is volt részünk mocsokban, több mint elég, jóllehet nem vitték annyira szemérmetlenül a nyilvánosság elé (bár a hágai kongresszus[347] utáni első időkben ebben sem volt hiány). De itt is érvényes az, amit Csernisevszkij mond: aki a történelem útját járja, annak nem szabad félnie, hogy bepiszkolódik.[348]

A „Tőke" utolsó 15 füzetét[249] elküldtem neked január elején, mégpedig *hétfőn, január 3-án* (tudom a dátumot, minthogy feljegyeztem az összes példányokat, amelyeket akkor elküldtem). De nem csodálkozom, hogy nem kaptad meg, mert még az innen Párizsba küldött példányokból *sem* érkezett meg három, s újból el kellett küldeni őket. Január elején olyan összevisszaság uralkodik az itteni postán, hogy minden postai alkalmazott beszámíthatatlan. Ezt a 15 számot még a héten elküldöm neked. Csak azért kellemetlen nekem, hogy nem kaptad meg az első küldeményt, mert éppen ezen a részen, különösen a felhalmozási folyamatról szóló egész szakaszon lényegesen javítottam, tehát szeretném, ha elolvasnád.

Philadelphiába Engels és én nem mehetünk,[349] mert túl vagyunk halmozva munkával – nekem speciálisan már csak azért sem szabad időt veszítenem, mert egészségi állapotom még mindig arra kényszerít, hogy mintegy két hónapot a karlsbadi kúrára vesztegessek.

A „Kommunista Kiáltvány"-nak[277] nekilátunk; a függelékhez azonban még nem érett meg az idő.[350]

Most pedig különböző dolgokat kérek tőled.

1. Megkaphatnám a *„Tribune"-cikkeimet*,[351] amelyeket túl korán elhunyt Meyer* barátunk őrzött meg (azt hiszem, Weydemeyer hagyatékából valók)? Nekem egy sincs meg belőlük.

2. Megkaphatom New Yorkból (*magától értetődően a saját költségemre*) az amerikai *könyvkatalógusokat* 1873-tól mostanáig? Szeretném magam megnézni (a „Tőke" második kötetéhez[251]), hogy mi jelent meg az amerikai földművelésről és földtulajdonviszonyokról, valamint a hitelről (pánikról, pénzről stb. és az ezzel összefüggő dolgokról), ami esetleg használható.

3. Az angol lapokból egyáltalán nem lehet kiokosodni az Egyesült Államokban mostanában zajló botrányhistóriákat illetően.[352] Nem tettél el esetleg ezzel foglalkozó amerikai újságokat?

Az egész család szívélyesen üdvözöltet.

Totus tuus**
Karl Marx

* Hermann Meyer. – *Szerk.*
** – Kész híved – *Szerk.*

38

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]76 április 25.

Kedves Pauli,

Nem is tudom, hogyan köszönjem meg Önnek és feleségének mindazt a jóságot és barátságot, amelyet a mi Pumpsunk irányában tanúsítanak, annyira, hogy szemlátomást teljesen otthonosan érzi magát Önöknél. Ha az intézetben töltött évre úgy fog visszaemlékezni, mint életének egyik legderűsebb időszakára, akkor ezt Önnek és kedves feleségének köszönheti.

Közölte velünk azt a kedves tervét, amelyet Önöknél és állítólag az Önök segítségével eszelt ki, hogy pünkösdkor mindnyájunkat össze akar hozni.[353] Mint az ő korabeli lányok többnyire szokták, sajnos közben megfeledkezett a fődologról, tudniillik hogy közölje velünk, *mikor* is kezdődik náluk júniusban a szünidő. Ha jól emlékszem, Schupp kisasszony azt mondta nekem, hogy a szünidő *júliusban* van, mert ez az év legmelegebb hónapja. Kénytelen vagyok tehát pontosabb felvilágosítást kérni erről Pumps kisasszonytól, mielőtt a feleségemmel együtt bármire elhatározhatom magamat.

Azt mondanom sem kell, hogy mindketten nagy örömmel töltenénk a pünkösdöt Önöknél Rheinauban. Sajnos, a feleségem tavasszal mindig betegeskedik egy kissé, s erre csak egy orvosság van: a tengeri levegő; megpróbálom néhány hétre a tengerpartra küldeni, akkor aztán kétszeresen jót tenne neki a németországi utazás.

Nagyon örültünk, hogy Pumps megírta, Pauliné asszony rászánta magát, hogy elkísérjen bennünket Angliába. Ez nagyszerű, és reméljük, hogy Pumps nem puszta reményt, hanem szilárd elhatározást közöl velünk, amely akkor is megvalósulna, ha a pünkösdi kirándulásból nem lesz semmi, mert Pumps esetleg elszámította magát a szünidőt illetően. Hiszen a nyár hosszú, és mindenképpen érte megyünk. De szeretnénk remélni, hogy Pumpsnak igaza van, és az egész stratégiai kombináció ragyogóan kivitelezhető. Magától értetődően minden erőnkkel azon leszünk, hogy feleségének itt-tartózkodását minél kellemesebbé tegyük, rábírva, hogy meghosszabbítsa addig,

amíg Ön személyesen nem jön érte. Projet contre projet!* Schorlemmer és – ha nem utazik el – Allman szintén megidéztetnek; az előbbi, mint tavaly is, mintegy két hétre bizonyára velünk jön a tengerpartra. Ezt tehát eldöntöttnek tekintjük, úgyhogy legfeljebb arról lehet már csak szó, hogy két héttel előbb vagy később kerül-e sor a dologra.

Schorlemmer márciusban néhány napig itt volt, igen jó színben és hangulatban találtuk.

Pauliné asszony levelét annak idején rendben megkaptuk és örömmel értesültünk, hogy a puding hosszabb odisszea után sértetlenül elérte végcélját és sikert aratott.

A feleségem és én szívélyes üdvözletünket küldjük Önnek, feleségének és a gyerekeknek.

Barátsággal híve
F. Engels

* – Terv a tervvel szemben! – *Szerk.*

39

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London, 18]76 május 18.

Kedves Barátom,
Pio címe: 15, Hargwyne Street, Stockwell, S. W.[354]

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

40

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[355]

[Postabélyegző kelte: London, 1876 június 14.]

Kedves Barátom,

Ma harmadszor küldöm el neked a „Tőke" 31–44. füzetét[249]; ha megint nem kapnád meg, értesíts azonnal; akkor komoly lármát csapok az itteni főpostahivatalban. Ami dr. Kugelmann beavatkozását illeti (ill. Meissnerét, amit nem hiszek, de a közelebbi részleteket majd tőle magától tudakolom meg),[356] fölöttébb meglepett, hiszen még nem „adtam be a kulcsot", tehát rajtam kívül senki sem rendelkezhetik a munkáimmal.

A botrányhistóriákat[352] úgy értem, ahogyan te értelmezted, de szeptember vége előtt nincs rá szükségem.

Egyúttal elküldöm neked Most brosúrájának általam kijavított kiadását;[22] nem neveztem meg magamat, mert különben még többet kellett volna változtatnom rajta (az értékre, pénzre, munkabérre vonatkozókat és sok mást teljesen törölnöm kellett és helyébe a saját szövegemet tennem).

Legközelebb többet. Szívélyes üdvözlet az egész családtól.

Barátod

K. M.

41

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London, 18]76 június 14.

Kedves Barátom,

Engels bizonyára már közölte Önnel, hogy Liebknechtnek és barátainak okuk van arra, hogy Rihtert* *gyanúsnak* tartsák kémkedésben.[38] Ha ez bebizonyosodna, akkor azt is meg tudnám magyarázni, hogy a legutóbbi látogatás óta, amivel Rihter megtisztelt, miért tűnt el a címeket tartalmazó noteszom, amelyben a különböző országokbeli levelező társaim *címei* voltak. A dolog csak néhány Oroszországban élő személy miatt nyugtalanít nagyon. Piót is értesíteni kellene még.

Kész híve
K. Marx

Eredeti nyelve: francia

* Dmitrij Ivanovics Rihter. – *Szerk.*

42

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1876 június 15.

Kedves Barátom,

Nagy örömmel láttam leveléből, hogy az R.-rel* szembeni gyanú csak agyrém lehet.

Liebknecht először azt írta Engelsnek, hogy gyanú áll fenn R.-rel szemben, és hogy ő (Engels) *bizalmasan* figyelmeztesse londoni orosz barátainkat.[38] Engels azt válaszolta, hogy semmit sem tesz, amíg Liebknecht nem közli vele a gyanúra okot adó tényeket.[47] Erre Liebknecht azt írta, hogy egy este a „Volksstaat" kiadóhivatala több tagjának és más munkásoknak a társaságában R., aki *nem volt egészen józan*, megpróbált elvenni egy csomag levelet (a „Volksstaat" levelei voltak), amelyeket postázni kellett; a barátai ráhagyták, de elkísérték a postára és kényszerítették, hogy ott feladja a csomagot. Az esetről beszámoltak Liebknechtnek, úgyhogy nem is ő fogott gyanút, hanem a munkások, akik addig teljes bizalommal voltak R. iránt. Liebknecht maga írja, hogy az „in vino veritas"** közmondás korántsem szentírás, de az eset mindazonáltal elgondolkoztató. Ön nagyon jól tudja, hogy ha egy ilyen gyanú egyszer felmerül, mindig akadnak többé vagy kevésbé homályos jelek, amelyek azonban alkalmasak a kedvezőtlen értelmezésre.

Véleményem szerint Liebknecht a figyelmeztetéssel csak a kötelességét teljesítette; sem ő (és ez bizonyos fokig *rám* is vonatkozik), sem a barátai nem voltak informálva arról, hogy R. *bizalmas* kapcsolatban áll Önnel; máskülönben bizonyára nem vélte volna szükségesnek, hogy Önt értesítsse. Az ilyen félreértések eloszlatására a legjobb az őszinte beszéd. Egy harcoló párt gyakorlatában mindenre fel kell készülni; én legalábbis cseppet sem lepődtem meg, amikor azzal vádoltak, hogy Bismarck úr ügynöke vagyok.

---

* Dmitrij Ivanovics Rihter. – *Szerk.*

** – „borban az igazság" – *Szerk.*

Engels tegnap este nálam volt. Megkérdeztem, hogy írt-e Önnek; azt mondta, hogy *nem*: úgy gondolta, hogy nincs joga *írni* erről az esetről, mert Liebknecht azzal bízta meg, hogy ezt *bizalmasan* közölje Önnel, s még nem volt ideje arra, hogy felkeresse Önt. Megmondtam neki, hogy én már írtam Önnek, s azt mondta, hogy akkor ő is ír.

Az Ön levelének szellemében írok majd Liebknechtnek. Egyúttal úgy vélem, jobb lenne, ha R.-rel semmit sem tudatnánk abból, ami történt. Amikor Liebknecht ismertetni fogja a levelemet barátaival, ők – ebben biztos vagyok – mindent megtesznek (hiszen becsületes munkások), hogy jóvátegyék az elvtársukkal szemben elkövetett igazságtalanságot.

A múlt heti „*Pall Mall Gazette*"[357] éles hangú cikket közölt az orosz pénzügyekről.

Kész híve
K. Marx

Eredeti nyelve: francia

43

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[358]

122, Regent's Park Road
[London, 18]76 június 16.

Kedves Lavrov Uram,

Liebknecht egy ideje azt írta nekem, hogy figyelmeztessem Önt, hogy R.* gyanú alatt áll,[38] de minthogy nem vállalhattam el egy ilyen küldetést, nem tudván akár a legcsekélyebb tényt is megnevezni Önnek, ezt őszintén megmondtam neki[47].

Íme az ő válasza, amelyet *teljesen bizalmasan* közlök Önnel:

„R. itt igen feltűnően igyekezett birtokba venni egy levélcsomagot, amelyet múlt télen nekem akartak elküldeni Berlinbe. *Be volt csípve*, s ennek folytán ügyetlenül fogott hozzá a dologhoz, úgyhogy rajtakapták. Mámorában órák hosszat *rögeszméje* volt, hogy a csomagot megszerezze; ez sikerült is neki, de kísérői kényszerítették, hogy a csomagot dobja be a felvételi ablakon, amit meg is tett, miután nem sikerült az a kísérlete, hogy a csomagot *kicserélje*. Azok, akik ekkor jelen voltak, addig a legszilárdabban építettek R. becsületességére, most azonban meghökkentek. Igaz, a mámor néha furcsa dolgokat idéz fel a fejekben, de semmi olyat, ami már józan állapotban ne lett volna bennük. Abban, hogy in vino veritas**, mégiscsak van valami – más, igen gyanús körülményekről itt nem akarok beszélni, mert nem olyan nyomósak, mint az elmondottak. Csak annyit jegyzek meg, hogy R. többször ajánlkozott *levelek közvetítésére* és ajánlásokat kért minden elképzelhető pártbeli elvtárshoz."

Sajnálom, hogy állandó akadályoztatásom miatt nem tudtam már korábban eljuttatni Önhöz ezt a közlést, amelyről nem tudom, hogyan vélekedjem.

---

* Dmitrij Ivanovics Rihter. – *Szerk.*

** – borban az igazság – *Szerk.*

Remélem, hogy levelem jó egészségben találja. Üdvözletem Szmirnov úrnak.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

44

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

London, 1876 június 30.

Kedves Lavrov Uram,

Hogy megvigasztaljam Önt amiatt, hogy Bismarck úr betiltotta Németországban a „Vperjod"-ot[359], közölhetem, hogy alig hat napja láttam a lapot közszemlére kitéve heidelbergi könyvkereskedések kirakatában.[353] Bismarck úr még nem találta meg a módját, hogy valamennyi rendőrét megtanítsa az orosz betűkre.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

45

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

11, Camden Square
Ramsgate, [18]76 aug. 11.

Kedves Pauli,

Csakugyan még pénteken elutaztam Kölnbe, mint elhatároztam, és az éjszaka folyamán Ostendén át Londonba mentem volna, ha az átkozott szúnyogcsípéstől nem dagad meg akkorára a bal kezem. Így hát Kölnben szállodába mentem és a kezemet körülbelül egy óra hosszat jeges vízben áztattam, ami enyhítette a gyulladást; szombaton Vlissingenen át elindultam Angliába, Chathamben felültem egy ramsgate-i vonatra és egyenest idejöttem.[46] Amikor kedden Londonba mentem, Marxnál ott találtam Schorlemmert, aki szerdán Darmstadtba készült utazni; alighanem ma érkezik meg oda.

Itt még mindig nagyon kellemes, a nyári meleg mérsékelt és a tengeri szél üdítő, ráadásul a palacksör kitűnő és a fürdőzés a sós vízben „valóságos gyógyír", mint Nadler varrónője mondja[360]. Ezek a dolgok nagyon megnevettettek, különösen jó a 48-as hazafias kisvárosi ábrázolása.[361]

Az átkelésnél Vlissingenből megint tükörsima volt a tenger, ezt most már igazán megelégeltem, valamelyes ringatózás hozzátartozik a dologhoz, különben az ember nem is tudja, hogy a tengeren volt. De ezt itt megkaphatom, ahányszor csak akarom, a sétahajókon, ezek minden délután kifutnak.

Még hétfőtől számítva két hétig maradunk itt, aztán Londonban remélhetőleg megint kipihenhetjük a sok semmittevést, amit errefelé műveltünk.

A feleségemnek nagyon jót tett az utazás és a tengeri fürdő, így hát merem remélni, hogy a telet is tűrhető egészségi állapotban vészeli majd át. Velem együtt ő is szívélyes üdvözletét küldi neked, a feleségednek és a gyerekeknek, és abban a reményben, hogy hamarosan megcsappan a szúnyogok száma Rheinauban, zárom levelemet, minthogy terítik alattam az asztalt.

Kész híved
F. Engels

46

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

11, Camden Square
Ramsgate, [18]76 augusztus 15.

Kedves Lavrov Uram,

Németországból visszatérve[46] itt találtam 7-i levelét,[362] amelyet sürgősen ismertettem Liebknechttel. Minthogy a személyek, akikről szó van, előttem teljesen ismeretlenek, ez az egyedüli, amit megtehettem.

Remélem, szegény Szmirnov barátunknak lesz elég ereje, hogy megbirkózzék betegségével. Törékeny egészségi állapotához képest túl sokat dolgozott, s jó lenne, ha egy kissé kímélné magát.

Számtalan üdvözlet neki és Önnek is.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

47

Engels Ida Paulihoz

Rheinauba

11, Camden Square
Ramsgate, [18]76 aug. 27.

Kedves Pauliné Asszony,

A szúnyogok csakugyan bőszen garázdálkodhattak, ha Ön kénytelen volt az emancipált orosz hölgyek nyomdokába lépni és cigarettázni. Remélhetőleg azonban Önöknél is, mint nálunk, 3–4 napja hűvösebb az idő, és ezzel megszabadultak a szúnyogoktól. Mi itt tényleg fagyoskodtunk, be kellett csuknunk az ablakot, és a feleségem bunda után sóhajtozott; Londonban péntek éjjel csak 6 fok Reaumur volt, Liverpoolban pedig egészen elfagyott a dinnye.

Kedd óta nálunk van Marxné,* újra meglehetősen összeszedte magát, de keddig alighanem el kell utaznia, mert akkorra egy fokföldi unokahúgot** vár.

Az időjárás ellenére folytatjuk a fürdőzést, mert a tenger még mindig meleg és szélben a bukóhullámok egyre erősödnek és melegítik az embert; éppen ennek a hideg tengeri fürdőnek a hatása a legerőteljesebb, a feleségem csodálatosan rendbe jött, amióta bemegy a vízbe. Pénteken ismét felkerekedünk[46] és remélhetőleg most majd végre megint nyugalomhoz jutunk. Mostanra mindketten alaposan megelégeltük a csavargást, a feleségem a konyhája után vágyódik, én az íróasztalom után, s mindketten vágyakozunk a nagy, széles ágyra.

Marx karlsbadi címe: Dr. Marx, Germania, Schlossberg, Karlsbad.[56] Néhány nappal ezelőtt levelet kaptam tőle,*** a karlsbadi víz mind neki, mind leányának, Tussynak nagyon jót tett, de ennek sajnos unalmas következményei vannak, utána hónapokig sem italozni nem szabad, sem pedig salátát vagy más jóízű dolgot enni. Marx legalább szeptember közepéig, talán egy héttel tovább is ott marad, ez a kúrától és hatásától függ.

---

* *V. ö. 24. old.– Szerk.*
** Karoline Juta. – *Szerk.*
*** *V. ö. 21–23. old. – Szerk.*

Pumpstól ugyanakkor kaptunk levelet mint Öntől, válaszolok neki, mihelyt ismét Londonban leszek, az itteni tengő-lengő életmód mellett mindig energikus elhatározás kell ahhoz, hogy az ember leüljön írni.

Mi van Pauli angliai utazásával? Csak elkészül most már hamarosan a gyári építkezéssel, s minthogy annyira szereti a háborgó tengert, nem kellene túl sokáig halogatnia az utazást.

Marxné tiszteltetí Önt, a feleségem és én pedig szívélyes üdvözletünket küldjük Önnek, Paulinak és az összes gyerekeknek. Küldök ma Paulinak egy újságot. Legyenek mindnyájan egészségesek és vidámak, s amikor különösen jó a sör, gondoljanak néha

őszinte hívükre

F. Engelsre

48

Marx Jenny Longuet-hoz

Hastingsbe

[Karlsbad, 1876 augusztus vége–szeptember eleje]

Drága Szívem,

Nagy örömmel láttam leveleidből – az egyik sajnos elveszett –, hogy egészségi állapotod javult és a derék kisfiúnak* jót tesz Hastings, s hogy már játssza szerepét. Macte puer virtute!**

Mi itt csak élünk bele a vakvilágba, olyan gondolattalanul, ahogyan a kúra eredményessége megköveteli.[56] Az utóbbi napokban erdei vándorlásainkat többé-kevésbé megszakította a hirtelen időváltozás, hol áprilisi eső, hol felhőszakadás, aztán megint napsütés. De a hideg, amely váratlanul tört be a tartós hőség után, megint teljesen megszűnt.

Az utóbbi időben sok új ismerősre tettünk szert; néhány lengyelt kivéve többnyire német egyetemi tanárok és egyéb doktorok.

Mindenfelé azzal a kérdéssel gyötrik az embert: mit tart ön Wagnerről? Rendkívül jellemző erre az újnémet-porosz birodalmi muzsikusra: ő és neje (az, aki elvált Bülow-tól), továbbá a felszarvazott Bülow, továbbá közös apósuk, Liszt Bayreuthban egyetértésben lakoznak együtt négyesben, ölelgetik, csókolgatják és imádják egymást és jól megvannak. Ha ráadásul meggondoljuk, hogy Liszt pápista szerzetes, madame Wagner pedig (keresztnevén Cosima) a madame d'Agoult-tól (Daniel Sterntől) született „természetes" leánya – akkor keresve se találni jobb *librettót* Offenbach számára, mint ez a családi csoportosulás a maga patriarchális viszonylataival. Ennek a csoportnak a viselt dolgait – akárcsak a Nibelungokét[61] – szintén tetralógiában lehetne ábrázolni.

Remélem, kedves gyermekem, hogy egészségben és jókedvben látlak viszont. Add át szívélyes üdvözletemet Longuet-nak és adj a kis unokámnak tucatnyi csókot a nagypapája nevében.

Adio***

---

* Jean Longuet. – *Szerk.*

** – Dicsőség, ifjú, hősiességednek![363] – *Szerk.*

*** – Isten veled – *Szerk.*

49

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

1876 augusztus 30.
Germania, Schlossberg
Karlsbad

Kedves Barátom,

Két hete tartózkodom itt a lányommal együtt, s azt hiszem, hogy a változékony időjárás és az eső ellenére még két hétig kitartok.[56] Nagyon örülnénk, ha Önt itt üdvözölhetnénk. Mindenesetre hallasson magáról.

Igaz barátsággal híve
Karl Marx

50

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[Karlsbad,] 1876 szeptember 1.

Kedves Barátom,

Sohasem tettem le arról a szándékomról, hogy a lányommal 1–2 napra Prágába menjek, de levélben nem akartam ezt megemlíteni Önnek, mert szerettem volna idecsalogatni. De üzlet az üzlet; ha jobban meggondolja a dolgot, talán mégis úgy véli majd, hogy egy karlsbadi kiruccanás jól hatna az egészségére. Várom a végleges döntését erről.

Az időjárás önmagában meglehetősen közömbös lenne nekem, ha nem ütközne némiképpen a kúra feltételeivel.

Leányom szívélyesen üdvözli Önt.

Igaz barátsággal híve

Karl Marx

51

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[Karlsbad,] 1876 szeptember 6.

Kedves Barátom,

Mellékelem nővére levelét, akinek hírei a norderneyi kalandokról a legnagyobb mértékben érdekelték lányomat és engem. Azt reméltem, hogy a nővérével, akinek arcképét láttam, és akiről olyan sok jót hallottam Hannoverban, Önnél Prágában megismerkedhetem, de leveléből látom, hogy ő továbbra is Aachenban él.

A kúrám vasárnap befejeződik. Ezért hétfőre tűztük ki a Prágába való utazást; lehetséges azonban, hogy a karlsbadi tartózkodást meg kell hosszabbítani. A lányom hirtelen rosszul lett. Remélem, semmi komoly; ma estére várom az orvos második látogatását. További híreket kap, mihelyt biztosabbat írhatok.

Igaz barátsággal híve

Karl Marx

52

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

[Karlsbad,] 1876 szeptember 9.

Kedves Barátom,

Hálás köszönet tőlem és lányomtól kedves leveléért. A lányomnak magas láza volt, három napig ágyban kellett maradnia, s pillanatnyilag még szobafogságban van; de minden veszély elmúlt, hála ifj. dr. Fleckles gyors beavatkozásának. Szerda előtt bajosan mehetünk Prágába.[56] Egy nappal elutazásunk előtt azonban pontosan értesítem Önt.

Addig is a mielőbbi viszontlátásig

híve

Karl Marx

53

Marx Ida Paulihoz

Rheinauba

[Karlsbad,] 1876 szept. 10.

Kedves Pauliné Asszony,

Szívből köszönöm baráti meghívását. Sajnos közbejött egy kellemetlen esemény, amely lehetetlenné teszi, hogy meghívásával éljek.

Négyhetes kúraidőnk ugyanis ma lejárt.[56] De a folytonos időváltozás következtében a lányom megfázott, lázas lett stb. Egyelőre szobafogságban van, s kénytelen leszek itt-tartózkodásunkat meghosszabbítani. Már csak azért sem tehetek kiruccanásokat a visszaúton, mert bizonyos ügyek miatt egy meghatározott napon Londonban kell lennem. De ami késik, nem múlik. A viszontlátásra talán a jövő évben.

A lányom szívélyesen üdvözli Önt és Pauli urat.

Igaz barátsággal híve

Karl Marx

54

Marx Max Oppenheimhoz

Prágába

1876 szeptember 12.
Germania, Karlsbad

Kedves Barátom,

Hálás köszönet baráti gondoskodásáért; szerencsére a lányom ismét teljesen rendben van; de hát még olcsón megúszta. Majdnem tüdőgyulladást kapott; orvosának, ifj. Fleckles doktornak a gyors beavatkozása hosszan tartó és veszedelmes betegségtől mentette meg.

Emiatt azonban péntekig itt kell maradnunk utókúrára.[56] Karlsbadból 10 óra 47 perckor utazunk el és délután 5 óra 50-kor érkezünk meg Prágába (Államvasutak pályaudvara).

A viszontlátásig

igaz barátsággal híve
Karl Marx

55

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1876 szept. 15.

Kedves Lavrov Uram,

E sorok végén közlöm Önnel azt a néhány szót, melyet Liebknecht írt nekem az Ön hozzám szóló levelében említett személyekről.* Látni fogja belőle, hogy Liebknecht minden felelősséget elhárít azért, amit D.** valaha is írt és Cs.*** valaha is tett.

Remélem, hogy Szmirnov úr jobban van.

Kész híve
F. Engels

„Az *én* leveleim, amelyeket G.° a rendőrség kezére játszott, eleve Stieber szemének voltak szánva, de nem úgy az oroszok számos levele. L.°° téved, ha azt hiszi, hogy *akár csak egy* orosz menekültre is rábíztam magamat. Nem vagyok felelős azért, amit ezek az emberkék *fecsegnek*, és szörnyen sokat fecsegnek. Cs.*** *nem* az én megbízásomból, de persze az én tudtommal ment Berlinbe, elrontani ott már nem volt mit."

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 184. old.* – *Szerk.*
** Dehterjov. – *Szerk.*
*** Csernisev. – *Szerk.*
° Gurevics. – *Szerk.*
°° Lavrov. – *Szerk.*

56

Marx Ferdinand Fleckleshez

Karlsbadba

1876 szeptember 21.
Hôtel de Suède
Liège, Belgium

Kedves Fleckles,

Sietve írok Önnek néhány sort egy sürgős ügyben.

Barátom, Nyikolaj Utyin, 35 éves, orvosi vizsgálat szerint kezdődő szívelhájasodásban szenved. Karlsbadot ajánlották neki; de minthogy tavasszal, nyáron és ősszel túl van halmozva munkával – mint mérnök nagy vasúti és hasonló vállalkozások élén áll –, csak decemberben és a téli hónapokban van ideje a kúrára.

Minthogy nagyon irtózik a hidegtől, szeretné tudni, hogy Karlsbad helyett nem mehetne-e Vichybe.

Természetesen nehéz, talán lehetetlen az ilyen kérdésre személyének ismerete nélkül válaszolni. Általánosságban viszont mégis megállapíthatja, hogy Vichy az efféle esetekben pótolhatja-e Karlsbadot.

Egyik legkedvesebb barátomról van szó, s ezért bátorkodom az Ön barátságához apellálni és mielőbbi választ kérni (londoni címemre: 41, Maitland Park Road, London). A lánykám és én holnap utazunk innen haza.[56]

Hűséges híve
Karl Marx

Eleanor Marx francia nyelvű utóirata:

Kedves Doktor,

Éppen most kaptam meg Karlsbadból a fényképeket – de csak tizenegyet – egy Önnél maradt? – Ha igen, küldje el nekem, ha nem, lenne szíves megmondani Hirschnek?

Türelmetlenül várom a Londonba küldött levelét. Írja meg, mi újság a „Marion"-nal, ez nagyon érdekel engem – és dolgozzon az utolsó felvonásokon.

Isten vele – írjon nekem és küldje el a *saját* képeit.

Készséges híve
Eleanor Marx

57

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, 1876 szept. 23.

Kedves Bracke,

Most van sajtó alatt Lissagaray „Histoire de la Commune" c. francia nyelvű műve (500–600 oldal), kiadó: H. Kistemaeckers, librairie contemporaine, Boulevard du Nord, 60, Brüsszel. Ez lesz a Kommün első *hiteles* története. Lissagaray nemcsak az összes nyomtatott forrásműveket használta fel, hanem mindenki más számára hozzá nem férhető anyaggal is rendelkezik, eltekintve attól, hogy nagyrészt szemtanúja volt az általa ábrázolt eseményeknek.

Tegnap kaptam tőle egy levelet, ezt Berlinből írta neki Julius Grunzig, aki fordítónak ajánlkozik.

Először is nem ismerem Grunzigot; talán Ön tudna felvilágosítást adni róla.

Másodszor pedig egy szó sem esik arról, hogy hol és hogyan adnák ki a művet, és még ha használhatnánk is Grunzig urat fordítóként (ami csakis attól függ, képes-e az ilyen munkára), *csupán* mint fordítót fogadnánk el, a kiadást semmi esetre sem engednénk át neki.

Javasolom Önnek, hogy vállalja el ennek a pártunk számára fontos és az egész német olvasóközönség számára érdekes műnek a kiadását. Lissagaraynek azonban – aki mint menekült persze nem valami rózsásan él Londonban – a haszonból egy Ön által meghatározandó részesedést kellene kapnia a német kiadás jogának átengedéséért.

Ami a fordítást illeti, Grunzignak – minthogy ő jelentkezett elsőnek és Most is ajánlja – próbaíveket küldenék fordításra, hogy meggyőződjem alkalmasságáról.

Amennyiben Ön elfogadja a javaslatot, az eredeti ívek egyenként jutnának el Önhöz (ill. a fordítóhoz), úgyhogy a német fordítás majdnem egyidejűleg jelenhetne meg a francia eredetivel.

A füzetenkénti kiadás, amelyet Grunzig a levelében javasol, elfogadhatatlan, mert így előbb jelenne meg a dolog németül, mint franciául, s ez ellen a belga kiadó tiltakozna.

Ami a fordító fizetségét illeti, ezt kizárólag Önnek kellene rendeznie vele. Lekötelezne, ha postafordultával válaszolna, hogy ne veszítsünk időt és hogy szükség esetén másik könyvkereskedőnek írhassak.

Szívélyes üdvözlet tőlem és Engelstől.

Híve
Karl Marx

Címem:
41, Maitland Park Road, N. W., London.

58

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1876 szept. 30.

Kedves Bracke,

B. Beckerrel folyó tranzakcióiról már értesültem Engelsnek írt különböző leveleiből, mert kölcsönösen mindig közlünk egymással mindent, ami pártérdekekre vonatkozik.

Mihelyt levelét megkaptam, Engels és én a kérdés minden oldalát megvizsgáltuk és arra a következtetésre jutottunk, hogy a Becker iránti tapintat semmiképpen sem akadályozhatja Önt abban, hogy kiadja a Lissagaray-művet.[364]

1. Ön *tisztán üzleti okokból* – jóval mielőtt Lissagaray műve szóba került – *felbontotta* megállapodását B. Beckerrel, miután *ő* nyersen *visszautasította* az Ön javaslatait. Ezenkívül Ön még 300 tallér fájdalomdíjat is fizetett. Ezzel ez az ügy elintéződött, és semmiképpen sem lehetett feltételezni, hogy Ön mostantól kezdve lemond minden olyan mű kiadásáról, amely a Kommün történetére vonatkozik.

2. Amennyiben Lissagaray írása konkurrenciát jelent a Becker-félének, ez a konkurrencia fennáll, akár Önnél, akár másutt jelenik meg a mű. (Liebknecht éppen most ajánlotta fel nekünk a „Volksstaat"-nyomda kiadóját, ezt azonban *semmi körülmények között* nem fogadnánk el.) Lissagaray írása néhány héten belül *megjelenik* Brüsszelben, míg Becker csak 77 májusára *készül el*. A kár, amely ebből rá hárulhat, amúgy is elkerülhetetlen.

3. Noha Becker és Lissagaray művének ugyanaz a címe – a Kommün története –, ez két teljesen különböző jellegű mű, s ezeket, ha egyébként nem állnának fenn üzleti vagy más akadályok, bízvást kiadhatta volna ugyanaz a könyvkiadó.

Becker műve a legjobb esetben a *német kritika* álláspontjáról írott kompilációja a Kommünről szóló és Párizsban mindenki számára hozzáférhető anyagoknak.

Lissagaray műve olyan ember írása, aki részt vett az ábrázolt eseményekben (és ennyiben memoár jellege van); azonkívül tömegével álltak rendel-

kezésére a dráma főszereplőinek kéziratai, amelyek senki más számára nem hozzáférhetőek stb.

A két írás között a lehetséges összefüggés csak az, hogy Becker Lissagaray művében új forrásra lel, amelyet nem hagyhat figyelmen kívül, és amely esetleg kéziratának messzemenő megváltoztatására kényszeríti majd, amennyiben már elkészült vele.

A Lissagaray-mű kiadásához Önt ugyanaz az érdek fűzi, amely arra serkentette, hogy Beckert az anyag feldolgozására késztesse – a pártérdek –, s ezt az 1. pontban mondottak alapján kielégítheti anélkül, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is megsértené a Beckerrel eredetileg kötött könyvkereskedői megállapodást.

Ennyit erről a pontról.

Ami Grunzig urat illeti, kívánatosnak tartanám, hogy érdeklődjék e férfiú jelleméről Mostnál. Ha a válasz kielégítő, akkor *kísérletképpen* elküldeném Grunzig úrnak fordításra az első próbaívet, hogy ebből megítélhessem, alkalmas-e erre a korántsem könnyű munkára.

Lissagaray elküldte nekem az első 5 nyomtatott ívet. Látom ebből, hogy ez luxuskiadás, oldalanként csak 30 sorral. Ha a francia eredeti 5–600 oldal, ez a szokásos német kiadásban aligha lesz majd több 400 oldalnál.

A nyereség megosztására vonatkozó döntésével nagyon is egyetértek; ha semmi nem jön ki belőle, akkor Lissagaray-nek, csakúgy mint Önnek magának, bele kell törődnie és bele is törődik.

Ami a fordító honoráriumát illeti, ebben a dologban egyedül Önnek kellene rendelkeznie. A francia szerzőre ez semmiképpen sem tartozik.

Ami az összes többi rendelkezést illeti – példányszám, kiállítás, ár –, ezekben *egyedül* Önnek kell döntenie. (Lissagaray ugyanis teljhatalommal ruházott fel, hogy helyette megállapodjam.)

A címlapon fel kellene tüntetni: A mű szerzője által jóváhagyott fordítás.

A francia kiadás címlapjára Lissagaray kinyomatja: tous les droits réservés*, úgyhogy Ön minden esetleges konkurrens német fordítást elkoboztathat.

Baráti üdvözlettel

híve

Karl Marx

* – minden jog fenntartva – *Szerk.*

59

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1876 október 7.

Kedves Barátom,

Az imént kaptam levelet Párizsból (a Lachâtre könyvkereskedés egyik alkalmazottjától*), amelyből kitűnik, hogy a „Tőke"[249] betiltása csupán legenda, egyébként olyan legenda, amelyet gondosan terjeszt a rendőrség és maga Quêst úr, az a törvény által kirendelt gondnok, akinek zárlata alá helyezte a boldog emlékezetű Buffet a Lachâtre könyvkereskedést.

Minthogy a „Tőke" az ostromállapot[365] alatt jelent meg, az ostromállapot megszüntetése óta csupán a szabályos bíróságok tilthatnák be, az ilyen botránytól pedig félnek. Megpróbálják hát a könyvet az intrika földalatti útjain megfojtani.

Nagyon lekötelezne, ha eljuttatná hozzám a levelet, amelyben az Ön megbízottja, Guyot a könyv betiltását említi.** Kovalevszkijnak is vannak orosz barátai Párizsban, akik készek tanúsítani, hogy még a Lachâtre könyvkereskedés is megtagadta tőlük a mű eladását.

E bizonyítékok alapján Quêst urat – aki igen fukar, jóllehet milliomos – bírósági rendszabályokkal és kártérítési követeléssel fenyegethetem meg. Csak az efféle fenyegetések hatására történt, hogy végre kinyomatta az utolsó 15 füzetet. A francia törvény szerint ő velem szemben csak Lachâtre úr képviselője, helyettese, és teljesítenie kell ez utóbbival kötött szerződésem minden feltételét.

A szeptemberi „*Revue des deux mondes*" közöl egy úgynevezett kritikát a „Tőké"-ről Laveleye úrtól.[366] El kell ezt olvasni ahhoz, hogy az embernek fogalma legyen burzsoá „gondolkodóink" hülyeségéről. Laveleye úr azonban elég naiv ahhoz, hogy bevallja, ha már Adam Smith és Ricardo tanait, vagy akár – horribile dictu*** – a Careyk és a Bastiat-k tanait elfogadják, nincs **mód** elkerülni a „Tőke" felforgató következtetéseit.

---

* *Valószínűleg* Henri Oriol. – *Szerk.*

** *V. ö. 501. old.* – *Szerk.*

*** – még kimondani is szörnyű – *Szerk.*

Gratulálok Önnek a legutóbbi „Впередъ!"*-ban megjelent vezércikkéhez az oroszországi pánszláv lelkesültségről.[367] Ez nemcsak mestermű, hanem mindenekelőtt nagy erkölcsi bátorságról tanúskodó tett.

Kész híve
Karl Marx

Hogy van Szmirnov egészségileg?

* „Vpejrod" – *Szerk.*

60

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

1876 október 7.
41, Maitland Park Road
N. W. London

Kedves Library,

Engelsnek írt leveled szerint a kongresszusnak kijelentetted, hogy Engels értekezni fog Dühringről. Ehelyett nagy megütközésére azt találta a „Volksstaat" tudósításában – és ezt Karlsbadból való megérkezésemkor[56] mindjárt meg is mutatta nekem –, hogy te kijelentetted, én szállok vitába Dühring úrral (ami álmomban se jut eszembe).[368] Oldd meg nekem, ó Oerindur, a természetben mily viszály dúl![369]

Engels a Dühring-munkával[24] van elfoglalva. Nagy áldozat ez tőle, mert emiatt félbe kell szakítania egy hasonlíthatatlanul fontosabb munkát[40].

Hogy kongresszusotok Guillaume-nak és Tsainak testvéri jobbot nyújtott, az abban a formában, ahogyan történt, viszonylag ártalmatlan.[370] De minden körülmények között kerülni kell mindennemű *valódi együttműködést* ezekkel az emberekkel, akik szisztematikusan munkálkodtak az *Internacionálé* felbomlasztásán.[49] Az a *nagyon kevés* munkás, akit a Jurában, Itáliában és Spanyolországban még az orruknál vezetnek, valószínűleg, amennyire én tudom, becsületes ember. Ők maguk javíthatatlan intrikusok, akik most, amikor rájöttek, hogy az Internacionálén *kívül* lévén mennyire a nullával egyenlőek, egy hátsó ajtón szeretnének visszalopakodni, hogy újra eljátsszák régi szerepüket.

Lissagaray könyvének németre fordításáról már ajánlatod megérkezte előtt tárgyaltam Brackéval*; vele meg is állapodtam.[371]

Ideje volna, hogy a „Volksstaat", vagyis most a „Vorwärts"[142] a keleti kérdésben végre rátapintson a tulajdonképpeni sebezhető pontra.[372] A „Kölnische Zeitung" azt mondja egyik legutóbbi számában, hogy meg lehetne

* *V. ö. 196–199. old. – Szerk.*

ismételni egy híres diplomata szavait: Il n'y a plus d'Europe!* Hiszen azelőtt más hatalmakról is beszéltek, de most már csak egy hatalom szerepel – Oroszország!

De honnan ered ez? A német lapok, amennyiben nem az oroszokkal fújnak egy követ, hol Disraelinek tesznek szemrehányást, hol Andrássyt vádolják gyengeelméjű állhatatlanságáért.

A dolog veleje[373] azonban – *Bismarck politikája.* A német–francia háború folyamán, Sedan[16] után kezdte el. E pillanatban megbénítja Ausztriát (és viszonylag még Angliát is) Oroszországgal folytatott hivatalos kacérkodásával; valójában az egész kontinenst megbénítja. Felfegyverzett orosz seregek átvonulása (a legújabb hírek szerint) a román tartományokon (egy Hohenzollern** oltalma alatt) Párizsban és Londonban mindenkiben azt a hitet kelti, hogy véd- és dacszövetség létezik Oroszország és Poroszország között. Bismarck franciaországi hódító politikájával Németországot Oroszországgal szemben tényleg lefegyverezte és arra a gyalázatos szerepre kárhoztatta, amelyet e pillanatban játszik, s amely csakugyan „la honte de l'Europe"***.

Itt Angliában fordulópont következett be; végét járja az a szentimentális bohózat, amelyet a whigek a kabinetbeli húsosfazekak visszahódításának vágyában vittek színre, és amelyhez a munkások köréből polgári ötfontos bankjegyek hatására megfelelő kórust toboroztak az olyan gazfickók, mint Mottershead, Hales és tutti quanti°; Gladstone visszakozót fújt, Lord Russell dettó, és már csak a szemérmetlen Bob Lowe (az ausztráliai exdemagóg, aki a legutóbbi reformmozgalom[375] idején a munkásosztályt, Edmund Burke példájára, disznócsordának bélyegezte) teszi magát nevetségessé, amennyiben a minden oroszok egyeduralkodóját mint „az elnyomottak egyetlen atyját" emlegeti. Londonban éppen a leghaladóbb, legelszántabb munkások tiltakozó gyűlést rendeztek a pánszláv-barátok ellen. Megértik, hogy a munkásosztály gyalázatosságot követ el, valahányszor az uralkodó osztályok (egy Bright, egy Gladstone stb.) kórusaként szerepel. Caeterum censeo,[376] hogy kötelességed egy vezércikkben felfedni, hogy még az oroszellenességet tettető német-porosz burzsoá sajtó is milyen siralmas, mert legfeljebb külföldi miniszterekkel szemben enged meg magának kritikai

* – Nincs többé Európa! – *Szerk.*

** *Valószínűleg* I. Károly. – *Szerk.*

*** – „Európa szégyene"[374] – *Szerk.*

° – mindahányan csak vannak – *Szerk.*

szabadságot, de a saját Bismarckjáról a legalázatosabban befogja a pofáját.

Szívélyes üdvözletem a családodnak.

Szerecsened

Apropó. Azt az antwerpeni semmirekellőt, akit Guillaume és Tsai a tájékozatlan holland munkások körében folytatott intrikával mint ideiglenes elnököt ráoktrojáltak a hágai kongresszusra[347] – bizonyos van den Abeelét most a saját emberei leleplezték mint a francia kormány ügynökét, és ennek megfelelően kihajították a Belgiumban még vegetáló Internacionálé-szekciókból. Ezt pedig azok után, hogy e klikk másik tagja, Bastelica úr Strasbourgban nyíltan maga leplezte le önmagát bonapartista ügynök gyanánt!

A keleti zűrzavarban a legesleggroteszkebb szerepet a „Frankfurter Zeitung" „megkereszteletlen keresztes lovagja" játssza.[377]

61

Marx Frankel Leóhoz

Budapestre[378]

[London,] 1876 okt. 13.
41, Maitland Park Crescent, N. W.

Kedves Frankel,

Hosszú leveledre,[379] amely igen lekötelezett, azért nem adhattam választ, mert nem voltam tisztában helyzeteddel, vagyis nem tudtam, vajon nem lehet-e ártalmadra egy esetlegesen elcsípett levelem, bármennyire ártatlan volna is a tartalma. Leszel oly jó, ha lehet, nekem a következőkről felvilágosítást adni: hogyan aránylik egymáshoz a bevetett síkság és hegység (avagy utóbbit esetleg legelőül használva)?

Igen helyesen teszed, hogy részt veszel a munkáslap* szerkesztésében.

Ami az úgynevezett svájci nemzetközi kongresszust illeti, úgy ez allianceistáknak, Guillaume-nak és társainak a műve.[49] Minthogy tudják, hogy ők maguk abszolút semmit sem érnek, a szükségét érzik az „egyesülés" lobogója alatt ismét a nyilvánosság deszkáira lépni, ami egyedül nekik lehetetlen. Támogatták tervüket a Malonok, a Pindyk és az egyéb Arnould-k, akik amiatt megijedve, hogy őnélkülük „járnak el" a munkások Párizsban, azt célozzák, hogy mint szabadalmazott munkásképviselők, ismét az emberek eszébe jussanak. Másrészről Guillaume-nak a csoportja Bebelt, amíg Svájcban volt, ravaszul befonta. A baj azonban csak csekély. A gothai kongresszus nem nevezett ki hivatalos képviselőt a svájci kongresszusra, hanem beérte a munkásérdekek közösségéről szóló általános frázisokkal.[370] Ezalatt Lipcsébe figyelmeztetést küldtem,** és ha egyik mint magánember elmehet a kongresszusra, úgy az Internacionálé elleni régi összeesküvők hízelgéseivel szemben elutasító álláspontot foglal majd el. Amint te, mint a Főtanácsnak és a hágai kongresszusnak[347] régi tagja, eljártál, teljesen önként értetődő.[381] A legkisebb engedményt sem szabad tenned a kibékülési mámornak, amelyben a becsületes bolondokat mindenkor becsapják a fondorkodó zsiványok.

---

* „Arbeiter-Wochenchronik"[380] – *Szerk.*

** *V. ö. 202. old.* – *Szerk.*

Lissagaray könyvét most kezdik nyomni; ő most az első ívek korrektúrájával van elfoglalva. A bitangok, akik úgynevezett munkásvezérek (angolok), kiket a hágai kongresszuson lelepleztem,[382] az orosz–bolgár kegyetlenkedési hadjáratban[66] Gladstone, Bright, Robert Lowe (azon ember, aki a legújabb reformagitáció[375] folyamán a munkásosztályt disznócsordának keresztelte), Fawcett stb. nagyvezérek alatt jókora összeg ötfontos bankjegyet nyeltek le. De szörnyű végét járja ez a mesterkedés. Ugyanazok a kutyák ezek a munkásvezérek, Mottershead stb., kikkel lehetetlen volt a Kommün hóhérai ellen gyűlést létrehozni.

Elküldöm neked a *„Diplomatic Review"*[383] utolsó számát.

Urquhart bolondságai dacára, amelyeknek ott van a lerakodási helyük, ezen folyóirat nagysúlyú tényeket tartalmaz a bolgár kegyetlenkedési járványról, amellyel Oroszország az egész keresztény szabadelvű Európát fölültette.

A *legmegbízhatóbb* forrásból értesítlek, és jó volna ezen tényt *magyar* lapokban közölni –, hogy az orosz kormány hónapok óta a bizonyos időpontokban fizetendő, az orosz vasutaknak biztosított *kamatfizetéseit felfüggesztette, de teljesen titokban*; minden egyes igazgatóság magánértesítést kapott ama *paranccsal*, hogy fogja be a száját (és tudjuk, hogy ez Oroszországban mit jelent). Mindezek dacára ezen tényállás híre nemcsak hozzám jutott el, hanem a *Reuter-féle távirati ügynökséghez is* (az európai távirati ügynökség Szentháromságának: Reuter–Havas–Wolff legnagyobb tagja), de a derék ember elhallgatta ezen hírt a londoni orosz követség különleges kívánságára.

Ez mindenesetre az orosz pénzzavarnak épületes jelensége. Ha majd az angol burzsoá megérzi ezt, úgy ismét törökbarát lesz, mert amennyivel a török adósa Angliának, az semmi az oroszhoz viszonyítva.

Az egész család szívből üdvözöl.

A te

K. M.-od

62

Engels Ernst Dronkéhoz

Waterlooba[384]

(Feljegyzés)

[London, 1876 október 15.]

Liverpool, 76 okt. 13. E. Dronke.
Válasz okt. 15., hogy írtam E. Blanknak.

63

Engels Emil Blankhoz

Leutesdorfba[385]

(Másolat)

[London, 18]76 október 16.

E. Blankhoz

Ha tehát hajlandó lennél Dronkénak 150 £ hitelt nyitni, annak ellenében, hogy a biztosítási kötvényt nálad deponálja, akkor Hermann* által készséggel kifizettetném neked ezt az összeget, mihelyt kívánod, és az összes esetleges költségeket is viselném, amelyek ebből a tranzakcióból adódnak. Mihelyt Dronke visszafizeti a pénzt, bármi módon átutalhatnád nekem, neki pedig visszaküldhetnéd a biztosítási kötvényt.

* Hermann Engels. – *Szerk.*

64

Engels Ernst Dronkéhoz

Waterlooba[386]

(Másolat)

[London, 18]76 október 20.

Dronkénak

Sógorom, Blank azt írja nekem, hogy teljességgel és végérvényesen elutasítja a tranzakciót, amelyet te javasoltál. Azonkívül három éve végleg szakított a Hinsberg, Fischer & Co. céggel, ami csakugyan igaz.

Sajnálom, hogy a dologból nem lett semmi, mert szívesen segítettem volna neked, amennyire erőmből telik.

65

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

122, Regent's Park Road
N. W. London, [18]76 okt. 20.

Kedves Kugelmann,

A leghatározottabban biztosíthatod Caro urat arról, hogy Marx *soha egyetlen sort sem* írt az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ba[387] – kivéve családi eseményekre vonatkozó közleményeket régebbi időkben, és nevével aláírt személyes nyilatkozatokat a Vogt-ügyben stb.,[388] – és ha a boroszlói urak ezt jobban tudják, akkor ezen csak nevethetünk. Caro urat még névről sem ismerjük, de Gorcsakovval való barátsága alapján feltételezhető, hogy meglehetősen keveset tud Oroszországról, mert olyanokkal, akik e pontról *túl jól* értesültek, Gorcsakov nem tartana fenn ilyen kapcsolatot. Ezek után remélhetőleg a még hiányzó rendjel is hamarosan belekerül az utána vágyakozó gomblyukba.

Én most a lipcsei „Vorwärts" számára írok egy munkát Dühring úrról[24]. Ehhez szükségem van a „Tőke" bírálatára, amelyet 1868 márciusában küldtél Marxnak, s amelyet Dühring, ha nem tévedek, egy Hildburghausenban megjelenő folyóiratban tett közzé. Marx egyszerűen képtelen megtalálni ezt a dolgot. Minthogy te minden ügyben nagyon lelkiismeretesen jársz el, felteszem, hogy abból az időből származó feljegyzéseid között talán erről is akad valami, netán a folyóirat *neve* és annak a füzetnek a száma, amelyben a dolog megjelent.[389] Ha ezt közölhetnéd velem, megrendelném a füzetet és néhány napon belül itt lehetne. De ha nem tudod megállapítani, *semmi körülmények között* ne írj miatta Dühringnek, mert a legcsekélyebb, akár közvetett érintkezés ezzel az emberrel, és még inkább a legeslegcsekélyebb szívesség, amelyet tenne, bénítaná a kritikai szabadságomat egy olyan ügyben, ahol a legteljesebb mértékben meg kell óvnom.

A második köteten[251] néhány nap múlva ismét elkezdődik a munka. Egyébként ha *valamennyi* badarságot helyesbíteni akarnók, amely Marxról tudóskörökben kering, sok dolgunk lenne. Így például tegnap mesélte egy orosz, hogy egy orosz professzor makacsul állította, Marx most már csak

orosz témákkal foglalkozik, mégpedig azért, mert szilárd meggyőződése, que la commune russe ferait le tour du monde*!

A keleti háború alighanem rövidesen kitör.[105] Az oroszok sohasem vághattak neki olyan kedvező diplomáciai feltételek között, mint éppen most. Ezzel szemben a katonai feltételek kevésbé kedvezőek, mint 1828-ban, a pénzügyi feltételek pedig nagyon kedvezőtlenek Oroszország szempontjából, mivel senki sem ad neki kölcsönt. Éppen most újraolvasom Moltke könyvét az 1828–29-es háború történetéről, nagyon jó könyv, bár politikai kérdésekről a szerző nem beszélhetett szabadon.

Köszönet a Schäffle-cikkért.[390]

Barátod
F. Engels

* – hogy az orosz földközösség bejárja a világot – *Szerk.*

66

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1876 október 21.

Kedves Barátom,

Mellékelten egy kivágás a „Pall Mall Gazette"-ből; az Ön vezércikkének ez a kivonata (a „Вперед!"* 42. számából)[367] rosszul sikerült, jóllehet Sir etc. Rawlinson készítette. Kovalevszkij informált róla és el is küldte nekem a dolgot. Arra kért, hogy adjam kölcsön neki az Ön lapjának 42. számát, de Franciaország legszebb lánya is csak azt adhatja, amije van. Már elküldtem a lapot Utyinnak (Liège-be).

Kovalevszkij közölte velem azt is – Ön ezt felhasználhatja újságjában[391] –, hogy egy ellenszenves orosz klikk, amely az orosz irodalmi élvonal képviselőjének hiszi magát és ebben az értelemben jelentette be vállalkozását Rawlinsonnak és más angol notabilitásoknak – Londonban egy folyóiratot szándékozik kiadni, hogy tájékoztassa az angolokat az igazi orosz politikai-társadalmi mozgalomról. A főszerkesztő Golohvasztov lenne, a „Гражданин"** c. szennylap más munkatársaival és, mint mondják, Mescserszkij herceggel együtt.

Az orosz kormány már jelezte fizetésképtelenségét, amikor a Pétervári Bank által nyilatkozatot tétetett közzé, hogy a külföldi váltókat nem fizeti ki többé aranyban (ill. ezüstben). Számítottam erre, de az már túlmegy minden mértéken, hogy a kormány, mielőtt ehhez a „kellemetlen" intézkedéshez folyamodott, újból elkövette azt az ostobaságot, hogy két-három héten át igyekezett mesterségesen fenntartani a váltóárfolyamot a londoni tőzsdén. Ez körülbelül 20 millió rubeljébe került; akár a Temzébe is hajíthatta volna ezt a pénzt.

Ez az abszurd művelet – a váltóárfolyam mesterséges fenntartása kormányköltségen – a XVIII. századból való. Ma már csak az orosz pénzügyek alkimistái folyamodnak hozzá. Miklós halála óta ezek az időszakosan meg-

* „Vperjod!" – *Szerk.*
** „Grazsdanyin"[392] – *Szerk.*

ismételt groteszk manipulációk legalább 120 millió rubeljébe kerültek Oroszországnak. De hát ezt egy olyan kormány cselekszi, amely még komolyan hisz az állam mindenhatóságában. A többi kormány legalább annyit tud, hogy „a pénznek nincs ura"[393].

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

67

Engels Ernst Dronkéhoz

Waterlooba[394]

(Vázlat)

[London, 18]76 nov. 1.

Kedves Dronke,

Amit ma megírok neked, azt múlt pénteken éppen el akartam mondani, amikor kategorikusan elutasítottad, hogy bármi módon közbelépjek.

Nem vagyok abban a helyzetben, hogy 150, még kevésbé, hogy 200 £-nyi összeget elveszítsek, tehát kockára sem tehetem. Ha még benne volnék az üzleti életben,[395] ahol az esetleges veszteség idővel pótlódik, akkor másként állna a dolog. Tehát olyan kezességet, amilyet te kívánsz, semmiképpen sem vállalhatnék magamra, még ha más viszonyban lennék is Götzcel, akit látásból is alig ismerek, és ha az egész tranzakció nem lenne számomra igen kellemetlen amiatt, hogy nem bonyolítható le Kyllmann-nak, tehát dr. Borchardtnak az előzetes tudomása nélkül.

De ha benne lennék is még az üzleti életben, magától értetődően nem gondolhatnék arra, hogy régi barátságból csak úgy minden további nélkül kockára tegyek 150 £-et egy előttem teljesen ismeretlen üzleti ügyben. De mégis messzebb mehetnék, mint most, amikor egy ilyen veszteséget nem tudnék egyszerűen semmibe venni. Másrészt szívesen segítenék rajtad, ha csak arról van szó, hogy bizonyos időre szabad pénzalapot szerezzek neked anélkül, hogy magam ilyen kockázatot vállaljak.

Sógoromnak* 300 £ értékű biztosítási kötvényt kínáltál fel járulékos biztosíték gyanánt. Felajánlottam neki, hogy ha elfogadja javaslatodat, megtérítem a 150 £-et abban az esetben, ha te 6 hónap után nem fizeted meg.** Addigra folyósíthattam volna a pénzt, amit pillanatnyilag nem tudtam, és a biztosítási kötvényt nekem tartotta volna fenn biztosítékként. De ő egyáltalán nem volt hajlandó belemenni a dologba. Ha akkor mindjárt ugyanazt az ajánlatot teszed nekem, mint a sógoromnak, nem tudtam volna

* Emil Blank. – *Szerk.*

** *V. ö. 208. old.* – *Szerk.*

ugyan azonnal előlegezni neked a 150 £-et, de valami rendezésre csak lett volna mód. A legutóbbi törlesztés-sorsolás alkalmával azonban egy amerikai kötvény után 5/20 rendkívüli osztalék jutott nekem, és ezáltal abba a helyzetbe kerültem, hogy diszponálhatok 150 £ fölött: ez rendelkezésedre áll 6 hónapra, ha mint biztosítékot ideadod nekem a biztosítási kötvényt. Nálam legalább olyan jó, vagy még jobb helyen lesz, mint bárki másnál.

Egész nyíltan megmondtam neked, hogyan látom a dolgot és meddig mehetek el. Talán van más javaslatod, és ez esetben szívesen megfontolom. Csak még valamit: intézzük el az elintézendőket közvetlenül egymás között, harmadik személy bevonása nélkül, kezesség stb. nélkül, ez sokkal egyszerűbb.

68

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]76 nov. 6.

Kedves Bracke,

Grunzig fordítását* – az első ívet – igen gondosan egybevetettem az eredetivel[371] és éppen most közöltem vele, hogy szolgálatait *nem* vehetem igénybe.[47]

Csakugyan, a javítás (*némi* javításra persze minden fordítónál szükség lesz) több időmbe kerülne, mint ha elejétől végig magam fordítanám. De erre nincs időm. Nem tudom még egyszer végigcsinálni azt a fájdalmas kísérletet, amelyet a „Tőke" francia fordításakor kiálltam.[249]

Kokoskyt szívesen venném, de belőle teljességgel hiányzik az a könnyedség és hajlékonyság, amely éppen ennek a könyvnek a fordításához szükséges.

Puhatolóztam már más helyen,[396] de kétlem, hogy az illetőnek van hozzá ideje; jó lenne, ha Ön közben Lipcsében lehetőleg körülnézne egy hivatásos fordító után. Minthogy itt nemcsak a munkásolvasóknak szánt könyvről van szó, ostobaság lenne a fordítót éppen a párton belül keresni, amely nem bővelkedik irodalmi erőkben, vagyis nem kell eleve abból az alapelvből kiindulni, hogy a fordítónak pártembernek *kell* lennie.

Úgy hallom, hogy B. Becker talált egy könyvkereskedőt Svájcban**.

Kész híve
K. M.

A *kibékülési kongresszus Bernben* – Engels és én *azonnal* megírtuk Liebknechtnek***, mihelyt hírét vettük, hogy a németek küldötteket akarnak

---

* *V. ö. 196–197., 199. old. – Szerk.*
** *V. ö. 198–199. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 202. old. – Szerk.*

meneszteni[370] – nem egyéb és eleve sem volt egyéb, mint bakunyinista intrika.[49]

Ráadásul néhány nappal ezelőtt megkaptuk ennek bizonyítékát Portugáliából.* Később többet.

* *V. ö. 220–221. old. – Szerk.*

69

Engels Ernst Dronkéhoz

Waterlooba[397]

(Vázlat)

[London, 18]76 november 13.

Kedves Dronke,

Minthogy a biztosítási kötvényre eddig csak ötször 14 £ = 70 £ befizetés történt, és lehetséges, hogy te időközben kénytelen vagy másként rendelkezni a pénzzel és f. hó 21-én nem tudnád folyósítani, én pedig a biztosítási kötvényre a befizetett összegnek több mint a kétszeresét előlegezem, bizonyára nem veszed rossz néven, ha a befizetést én magam intézem itt; várom értesítésedet, hogy *mikor* tegyem meg. Másrészt, hogy minél inkább a segítségedre legyek, az itt kölcsönzött 10 £-et nem számítom bele a 150 £-be, úgyhogy összesen *160* £-et előlegezek neked, mégpedig *5* százalékra, visszafizetendő 77 május 1-ig.

Itt kaptál	£ 10	£ 160
Csekk 76 november 10.	» 10	
Drake & Sonnak	» 60	
Befizetés a kötvényre	» 14	» 94
mellékelten csekk a fennmaradó összegre		£ 66

Olyan szörnyű légcsőhurutom van, hogy köntösben és pa pucsban töltendő házi fogságra és szesztilalomra vagyok kárhoztatva, tehát nem mehetek el a bankjegyekért.

Life Association of Scotland
5, Lombard Street, E. C.
Esedékes legkésőbb november 21-én.

70

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1876 nov. 20.

Kedves Bracke,

Mellékelem Isolde Kurz kisasszony számára az első francia ívet próbafordításra; kérem, hogy az utóbbival *együttal a francia eredetit is küldjék vissza nekem* (összehasonlítás végett).[371]

Lissagaray-nek az a véleménye – minthogy a könyve január elejéig megjelenik, a fordítási nehézségek viszont késedelmet okoznak –, hogy most végül jobb lenne a német fordítást füzetenként kibocsátani.

A nagy Guillaume üzenetét is mellékelem.[398] Amit kiváltképp mulatságosnak tartottam benne, az – „que pensent **les** *socialistes de langue française*"*. Ezek a „francia nyelvű" szocialisták természetesen kimerülnek a Reclus fivérekben (az Alliance[399] titkos társalapítói, de máskülönben, ami a *szocialista munkákat* illeti, ismeretlenek) és De Paepe-ban, aki születésénél fogva holland, de egyébként belga.

Remélem, hogy a választások sikert hoznak Önnek; az ilyen parasztdemonstráció jelentős volna.[400]

Híve
K. M.

* – „amit a *francia nyelvű szocialisták* gondolnak" – *Szerk.*

71

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1876 nov. 20.

Kedves Becker,

A zürichi szekcióhoz intézett körleveleteket[81] annak idején megkaptuk, és nekünk is az a véleményünk, hogy itt az ideje szembeszállni a bakunyinistáknak azzal az igényével, hogy a saját szakállukra Internacionálét játsszanak[49]. Nagyon kétségesnek tartom, hogy lehetséges-e az újjászervezés az általatok javasolt alapon, nagy, szervezett nemzeti testületek föderációjának formájában; hiszen a legtöbb országban a törvényhozás tiltja az ilyen egyesüléseknek, hogy külföldi egyesülésekkel levelezzenek, szövetkezésről nem is szólva. De ez mellékkörülmény és könnyen meg lehetne kerülni vagy változtatni, mihelyt az embernek az a meggyőződése, hogy e nagy szervezetek mindegyikének a fennállása fontosabb, mint *formális* csatlakozásuk egy nemzetközi társasághoz. A németeknél amúgy is ugyanabba a platonikus hűvösségbe ütköztök majd, amelyet ők *mint párt* a régi Internacionáléval szemben mindig is tanúsítottak.

Mai levelem fő célja, hogy az ez irányú tevékenység új területét tárjam fel előtted. A portugálok, akikkel még levelezem és akiknek szervezettsége igen jó, nagyon panaszkodnak, hogy barátaink elhanyagolják őket. A németsvájciak, a németek, az osztrákok, az amerikaiak stb. nemcsak hogy sohasem közöltek velük semmit, hanem még a leveleikre sem válaszoltak. Ezzel szemben a juraiaktól, a spanyol, az olasz és a belga bakunyinistáktól folyton halomszámra kapnak küldeményeket, kongresszusi meghívókat, gratuláló leveleket stb., úgyhogy a portugál munkások ez utóbbiakat vélik az egyedülieknek, akik még érdeklődnek az Internacionálé és a portugál mozgalom iránt. Megérted, hogy ezek bizonyosan nagyon derék fickók, hiszen mégsem hagyták magukat megtéveszteni, s hogy ez valóban így van, meglátod a következő levélből, amelyet a berni bakunyinista kongresszusnak küldtek:

„A cádizi föderáció felszólított bennünket, hogy képviseltessük magunkat a berni kongresszuson, és a »Bulletin Jurassien«-ben azóta olvastuk a kör-

levelet ennek a kongresszusnak az összehívásáról és napirendjének megállapításáról. Minthogy a portugál szocialisták ezt a meghívást nagyon későn kapták meg, nem tudnak küldötteket meneszteni; Föderális Tanácsuk mindamellett elhatározta, hogy biztosít benneteket, mi *morálisan* szolidárisak vagyunk az egész világ szocialista munkásaival, ezt a szolidaritást sohasem vontuk kétségbe és sohasem is fogjuk hagyni, hogy bárki kétségbe vonja; *ezért úgy látjuk, hogy a külön szolidaritási szerződés, amelyről határozatot akartok hozni,* **teljességgel nélkülözhető formalitás.**

Amikor kifejezésre juttatjuk legforróbb óhajunkat minden proletár egyesülésére, testvéri üdvözletünket küldjük nektek. Éljen a Nemzetközi Munkásszövetség!"

Most írok ezeknek az embereknek a tervetekről, egyik körleveleteket is elküldöm, bár kérdéses, hogy olvasnak-e németül. Jól tennéd azonban, ha nyomban érintkezésbe lépnél velük. Írhatsz nekik franciául; ha portugálul válaszolnak, lefordíthatom neked a választ.

A fenti levelet kinyomathatod a „Tagwacht"-ban, és azt a tényt is, hogy január 5-én és a rákövetkező napokon kongresszust tartanak Lisszabonban és ezen új pártprogramot fognak megvitatni.[401]

A cím:

E. C. Azedo Gnecco
Rua do Bemformoso 110, 2°
Lisbonne, Portugal.

Ott jelenik meg a lapjuk: „O Protesto", amely már több mint egyéves.

Remélem, hogy sikerül valami tisztességeset összehoznotok, és ha címekkel stb. a kezetekre járhatunk, szívesen megtesszük. Csak az írásos munkától meg kell kímélnetek bennünket. Mindkettőnknek, Marxnak és nekem pontosan meghatározott tudományos munkákat kell elvégeznünk, amelyeket, ahogy eddig látjuk, senki más nem tud, illetve nem is akar megcsinálni, és a jelenlegi nyugalmas világtörténelmi periódust kell felhasználnunk arra, hogy elkészüljünk velük. Ki tudja, hogy milyen hamar vet bennünket újra a gyakorlati mozgalomba valamely esemény; már csak ezért is ki kell használnunk ezt a rövidke ráérő időt, hogy a nem kevésbé fontos elméleti oldalt egy kicsivel előbbre vigyük.

Apropó. Marx és én 12 példány „Stunden der Andacht"-ot[402] rendeltünk meg és Frankel révén 12 füzetet kifizettünk, tehát még 3×12 füzetet à 25 centime = 9 frankot kell fizetnünk; ha ez rendben van, tudasd velem, és elküldöm neked a pénzesutalványt.

A „Vorwärts"-ben hamarosan megjelenik a kritikám Dühringről. Ször-

nyen erőszakoskodtak velem, amíg ezt a kellemetlen munkát el nem vállaltam[24] – kellemetlen, mert ez az ember vak, tehát nem egyenlők a fegyvereink, de a roppant arcátlansága mégis tiltja nekem, hogy erre tekintettel legyek.

Barátod
F. Engels

72

Engels Gustav Raschhoz

Bécsbe[403]

(Vázlat)

[London, 1876 november vége]

Kedves Rasch Úr,

A tisztelt Schaiblének mindig sorompóba kell állnia Blindért, valahányszor az lehetetlenné tette önmagát.[404] Így az 1859-es históriában is. Blind Londonban kinyomatott egy névtelen röplapot (1859 május végén vagy június elején) „Zur Warnung" címmel, amely megvádolta Karl Vogtot, hogy bonapartista pénzekkel megvesztegették és denunciálta mint németországi bonapartista sajtóügynököt. Kérték a dolog terjesztését. Az F. Hollinger londoni nyomdájában készült röplapot az ugyane nyomdában sajtó alá kerülő „Das Volk"[405] című német lapban a még álló eredeti szedésből újranyomták. Liebknecht látta ebben a nyomdában a Blind kézírásával korrigált korrektúraívet és elküldte a röplapot az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak, amely júniusban utánnyomásban hozta. Erre Vogt rágalmazásért beperelte az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ot, a lap bizonyítékokat kért Liebknechttől, aki Blindhez fordult, Blind pedig kijelentette, hogy a dologban *semmi része nincs*. Vogt* ekkor úgy forgatta a dolgot, mintha Liebknecht mögött Marx állna és Marx volna a röplap szerzője. Ekkor polémia indult Marx és Blind között az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban. – Marx Vögele betűszedő esküpótló nyilatkozataival (affidavits), tehát bírósági okmányokkal kimutatta, hogy Vögele és Hollinger szedték a röplapot, amely *Blind kęze írásával* volt írva. Blind rávette Hollingert arra a hamis nyilatkozatra, hogy a röplapot nem nála nyomták és nem is Blind a szerzője; továbbá Hollingerrel együtt rávette Wiehe betűszedőt arra az ugyancsak hamis nyilatkozatra, hogy 11 hónapig dolgozott Hollingernél és megerősítheti annak kijelentéseit. Erre támaszkodva Blind *merő hazugságnak* nyilvánította azt az állítást, hogy ő a szerző.

* *A kéziratban törölve*: ezzel megnyerte perét – *Szerk.*

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" ezzel lezárta a polémiát.[406] Marx angol nyelvű nyomtatott körlevéllel válaszolt,[407] amelyben Blindnek és tanúinak fenti kijelentéseit deliberate lie-nak (szántszándékos hazugságnak), Blindet pedig deliberate liernek (szántszándékos hazugnak) nyilvánította (London, 1860 február 4.). Blind hallgatott. De 1860 február 8-án Wiehe szedő – korábbi nyilatkozatával ellentétben – esküpótló nyilatkozatban kijelentette a Bow Street-i rendőrbíró előtt:

1. nem volt 11 hónapig Hollingernél alkalmazásban,
2. nem dolgozott Hollingernél, amikor a „Zur Warnung" röplap megjelent,
3. hallotta akkoriban Vögelétől, hogy Vögele és Hollinger együtt szedték ki a kérdéses röplapot, s hogy a kézirat Blind keze írásával volt írva,
4. ő maga tördelte át később a még álló szedést, a „Volk"-ban való újranyomás számára,
5. és látta, hogy Hollinger átadta Liebknechtnek a Blind kézírásával korrigált korrektúráivet, és hallotta, hogy Hollinger nyomban utána sajnálkozását fejezte ki, amiért ezt megtette.
6. A korábbi nyilatkozatot Hollinger és Blind erőszakos unszolására írta alá. Hollinger *pénzt* ígért neki, Blind pedig megígérte, hogy hálás lesz iránta.

Marx ezeket a dokumentumokat másolatban köröztette különböző körökben, s ez hatott. Február 15-én megjelent Schaible nyilatkozata a „Daily Telegraph"-ben (másolat),[408] Schaible elküldte Marxnak, aki azt felelte neki,[47] hogy ez mit sem változtat sem azon, hogy Blind hamis tanúsítványokat csalt ki, sem pedig azon, hogy Blind, bűnös összebeszélésben, összeesküvésben [conspiracy] Hollingerrel, kicsalta Wiehe aláírását az összetákolt hamis irathoz.

Miként akkor, most is: Schaible, segíts!

Ez a tény. Többet erről a szerencsétlen alakról nem tudok.

Még valamit. Ha Ön valaha ismét abban a megtiszteltetésben részesítene, hogy londoni együttlétünkről beszél, szeretném megkérni, ne adjon a számba megint olyan dolgokat, amelyek nem kerültek szóba köztünk. Az ember önrendelkezéséről csak annyit mondhattam volna, hogy ebben az általános megfogalmazásban értelmetlenségnek tartom. A népek autonómiájáról legfeljebb annyiban beszéltem, hogy vitattam a délszlávok jogát ahhoz, hogy ezzel az ürüggyel az orosz hódító tervek szolgálatába szegődjenek, mint ahogy szívből örülök annak is, hogy a szerbeket most elpáholták;[50] szociális köztársaságról és a badeni kivégzettekről azonban tudomásom szerint szó sem volt. S csak egészen véletlen körülményeknek köszön-

heti, hogy Marx az Ön cikke nyomán nem jelentette ki, hogy egyáltalában nem látta Önt, tehát nem is folytathatta ezt a beszélgetést.[409]

Nem válaszolhattam hamarabb, mert Marx „Vogt úr"-jának – ahol a fentiek az 55. és a rákövetkező oldalakon olvashatók[410] – tulajdonomban levő példányát kölcsönadtam és csak tegnap kaptam vissza.

Baráti üdvözlettel

F. E.

73

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

London, [18]76 dec. 16.

Kedves Pauli,

Tegnap küldtem neked egy ládát bérmentesítve a Continental Parcels Express és a továbbiakban a Német Birodalmi Posta útján, a következő címzéssel:

Dr. Pauli úrnak, Mannheim (Vegyi gyár, Rheinau), Germany; tartalma egy karácsonyi puding a feleségednek, egy mazsolás kalács, amelyet a feleségem sütött neked, egy könyv, egy kis dobozban zsebkendők és egy kis tintatartó Pumpsnak. Minthogy a ládába több nem fért, kénytelenek voltunk Pumps új ruháját abba a ládába tenni, amelybe Schuppék pudingját csomagoltuk; keserves boldogulni ezekkel a ládákkal, be kell érni azzal, amit talál az ember, – ezek német játékszeres ládák.

Ha a kis láda legkésőbb szerdáig nem fut be, jó lesz, ha a mannheimi postahivatalnál utánajársz, a posta felelős érte, ő és a Continental Parcels Express egymás ügynökei. Remélem azonban, hogy minden rendben megérkezik, hiszen olyan korán adtuk fel a dolgokat, hogy meg kellene érkezniök a karácsonyi kavarodás *előtt*, amelyen a birodalmi posta bevallottan nem tud úrrá lenni.

Mindkét leveledet megkaptam és utólag köszönöm Schmidtről adott felvilágosításaidat. Frankfurtból hasonló hírt kaptam: Sonnemann, akire hivatkozott, szintén nem ismeri – a „Frankfurter Zeitung" egyik szerkesztője azonban ismeri őt mint „hivatásos felségsértőt" és előre megfontolt mártírt, aki aztán utólag a „mártíromságára bizonnyal egy kicsit kunyerál [schnorrt] is" (ez északnémet kifejezés a koldulásra).[411] Még egyszer írt nekem, mire én figyelmeztettem a nekem adott hamis referenciákra,[47] és azóta nem hallottam erről a sánta elefántról.

Igyekszem a cikkeket valamilyen formában elküldeni neked, mihelyt több jelent meg belőlük.[24] Később megjelennek különlenyomatban, és természetesen ezt is megkapod.

A feleségem 4–5 napja minden látható ok nélkül lényegesen jobban lett.

Szinte csodálatos dolgokat tapasztal az ember e téren 40 és 50 közötti nőknél. Remélem, hogy így is marad.

A kis ládában egy kevés karácsonyi örökzöld is van, ilex*, a szakramentális vörös bogyókkal; a pudingba tűzik, amikor feltálalják. Ez az ilex legfelül van, hogy a vámosok megszúrják benne az ujjukat.

Most pedig mindannyiotoknak szívélyes üdvözlet a feleségemtől és tőlem, és boldog ünnepeket!

Barátod
F. Engels

* – magyal – *Szerk.*

74

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1876 dec. 18.

Kedves Hermann,

November 14-i és 17-i leveleidet rendben megkaptam, a könyveléseket egyeztettem és a számlakivonatot pontosnak találtam, kivéve egy eddig velem nem közölt tételt: kifizetés Emil Blanknak 1876 január 24., 90,68 márka. Felteszem, hogy ez az itteni cége által nekem küldött különböző borszállítmányok költségeinek összege, amellyel tartoztam neki, és akkor ez is rendben van.

Az indiai cédulát mellékelten visszaküldöm, a betűk erősen torzított devanagari vagy szanszkrit betűk,[412] s ezért csak egy szót tudtam elolvasni. Ez egy *írott* betűfajta, és én csak a *nyomtatott* betűket ismerem. Alighanem közép-indiai dialektus, mert északon többnyire arab betűkkel írnak.

Kaptam ugyan megint 600 £-nyi új gázrészvényt névértéken (amiből kb. 60–70 százalékot profitálok), viszont a legutóbbi húzásnál különböző amerikai kötvényeimet kisorsolták, úgyhogy a kamataimon kívül pillanatnyilag nincs pénzre szükségem. De minthogy valamennyi gáztársaságom az év folyamán új részvényeket vagy kötelezvényeket fog kibocsátani, nagyon kellemes a tudat, hogy bármely pillanatban kaphatok tőletek 2–300 £-et; mert előfordul, hogy mindjárt az egész összeget be kell fizetni, s ilyenkor gyorsan kell pénzt szerezni.

Nagyon köszönöm a Schaffhausenről kapott tájékoztatást.[413] Gondoltam ugyan, hogy a hozzám jutott hírek túlzottak voltak, de Mevissen kilépése az igazgatóságból mégis annak a jele lehetett volna, hogy a patkányok kezdik elhagyni a hajót.

Hogy hamarosan háború lesz, azt biztosra veszem.[105] Az oroszok olyannyira belelovalták magukat, hogy visszakozni már nem tudnak, a törökök pedig magától értetődően ellenállnak majd minden bevonulásnak a területükre. Anglia minden körülmények között védelmezni fogja Konstantinápolyt és a tengerszorosokat, itt azonban még korántsem tartunk; meg-

győződésem, hogy ha hagyják a törököket egyedül boldogulni, akkor bánnak el a legjobban az oroszokkal. A Duna és a Balkán közötti pozíció egyike a legerősebbeknek Európában, s amíg ott nem építenek vasutakat és műutakat, addig az ott felhasználható és élelmezhető orosz hadsereg létszáma bizonyos maximumra, legfeljebb 100–150 000 főre korlátozódik. A háború tehát valószínűleg elhúzódik majd a Ruszcsuk, Szilisztria, Várna, Sumla erődnégyszögről, és ezt a törökök jobban képesek elviselni, mint az oroszok. Bulgária úgynevezett autonómiája semmi egyebet nem jelent, mint a törökök elkergetését ebből az erős pozícióból és Konstantinápoly védtelenné tételét egy orosz invázió számára. És a törökök persze nem hagyják, hogy bármilyen konferencia rájuk oktrojálja ezt.[414] Ha pontosan tudni akarod, hogy az oroszok milyen akadályokra lelnek majd ott, akkor ajándékozd meg magadat karácsonyra Moltke „Der russisch–türkische Feldzug 1828–29"-jével, Berlin 1845*, a könyv nagyon jó, és megtalálod benne egyúttal a szükséges részletes térképeket az elkövetkező háborúhoz. Ezúttal 1828-cal szemben az a különbség,

1. hogy a törököknek van hadseregük,

2. hogy Szilisztria, Ruszcsuk stb. modern kikülönített erődökkel van körülvéve,

3. hogy a törököké az angolok után a legerősebb páncélos flotta és hogy teljesen urai a Fekete-tengernek,

4. hogy az orosz hadsereg átszervezés alatt áll, ezért kevéssé alkalmas a háborúra.

Szívélyes üdvözlet Emmának és a gyerekeknek és boldog ünnepeket!

Friedriched

* *A kéziratban*: 1836. – *Szerk.*

75

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

122, Regent's Park *Road*
London, [18]76 dec. 21.

Kedves Becker,

Levelezőlapodat, a „Précurseur"-öket és a francia üzenet két példányát megkaptam.[415] Nagyon jó lenne, ha ebből még néhány példányt küldhetnél (*franciául*, Párizsban helyeznénk el), szívesen fizetünk érte, mihelyt tudjuk, mibe kerül kb. 20 példány.

Csatolva egy 15 frankos postautalvány, amiből 9 frank a maradék adósság a „Stunden der Andacht"-ért[402] és 6 frank két félévre előfizetés a „Précurseur"-re Marxnak és nekem. *Mindkét* példányt együtt nekem küldheted, ezzel portót takarítunk meg, és én átadhatom Marxnak. Nagyon jó, hogy megint van francia lapunk Svájcban, a juraiak nem tudják abbahagyni a klikkezést és a támadásokat, és így be lehet majd bizonyítani nekik, hogy *velük* nem lehetséges béke. Tudósítást nem küldhettem neked, mert nem akarok hazudni, s az itteni munkásmozgalomról csak annyit lehetne mondani, hogy a legkicsinyesebb trade unionosdivá züllött le, és az úgynevezett vezérek, Eccariust beleértve, a liberális burzsoázia után futnak, hogy az megvásárolja őket agitátornak az úgynevezett török kegyetlenkedések[66] ellen, és hogy az emberiesség és szabadság érdekében prédikálják a Balkán félsziget oroszoknak való elárulását.

Hogy De Paepe részt vett a berni kongresszuson, az egybevág egész korábbi magatartásával. A hágai kongresszus[347] óta hivatalosan a kilépett belgáknál maradt,[416] de az ellenzék vezéreként, és most igazán jót tesz azzal, hogy a flamandokat arra indította, lépjenek fel az általános választójogért és egy gyári törvényért. Ez az első értelmes dolog, ami Belgiumban történt. A vallon szájhősöknek most szintén velük kell tartaniok. De a mi németországi embereink részéről megbocsáthatatlan volt, hogy lépre mentek a juraiaknak.[370] A bakunyinista lapok mindenütt diadalüvöltést hallattak, amikor úgy hírlett, hogy a németek részt vesznek a kongresszuson. Liebknecht egészen pontosan tudta, hányadán áll, kérdésére, hogy mit

tartunk a kibékülési ajánlatokról[49] és milyen álláspontot foglalunk el, azt feleltem, hogy semmilyen álláspontot, a fickók ugyanazok, akik mindig is voltak; aki meg akarja náluk égetni a kezét, ám tegye.[48] S erre jön a bizalomittas akció, mintha a legnemesebb, legderekabb emberekkel lenne dolgunk.

Megkaptad a New York-i, illetve inkább philadelphiai határozatokat a Főtanács feloszlásáról?[417] Elővigyázatosságból küldök neked néhány példányt, ez új indokul szolgálhat nektek arra, hogy a dolgot kézbe vegyétek.

Genfben megjelenik egy olasz–francia lap, amelyet a „Szocialista Demokrácia Egyesülése" c. írásunkban jellemzett Terzaghi[418] ad ki. Ez az ember most, úgy mondják, szidja a bakunyinistákat. Miután ugyanis sokáig tűrték őt, amikor mi már mint rendőrkémet lelepleztük, végül mint ilyet mégiscsak ki kellett dobniok. Egyszerű besúgó ő, Bastelica pedig, a cinkostársa, bonapartista ügynök – Strasbourgban felhívást nyomatott ki a francia munkásokhoz, hogy állítsák helyre a császárságot.

Olaszországban nincs mit tenni, mind bakunyinisták, és Spanyolországban nincs már több címem, de talán hamarosan kapok egyet.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. Engels

1877

76

Marx Makszim Makszimovics Kovalevszkijhoz

Moszkvába[419]

41, Maitland Park, London
1877 január 9.

Kedves Barátom,

Megtudtam, hogy egy orosz hölgy*, aki nagy szolgálatot tett a pártnak, pénz híján nem tud Moszkvában ügyvédet találni a férje** számára. Nem tudok semmit sem az említett férjről, sem pedig arról, hogy ártatlan-e vagy bűnös. De minthogy a per következménye szibériai száműzetés lehet és madame ... elhatározta, hogy követi férjét, akit ártatlannak tekint, nagyon fontos lenne megszerezni számára legalább a védelem eszközeit. Minthogy madame ... átengedte vagyonának kezelését a férjének és teljesen tájékozatlan ezekben a dolgokban, itt csak az ügyvéd segíthet.

Tanyejev úr, akit Ön ismer, s akit én régóta tisztelek mint a nép felszabadításának odaadó hívét, talán az egyetlen ügyvéd Moszkvában, aki vállalna egy ilyen hálátlan ügyet. Nagyon lekötelezne tehát, ha megkérné őt, hogy szenteljen érdeklődést barátnőnk rendkívül kellemetlen helyzetének.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

---

* J. L. Tomanovszkaja. – *Szerk.*
** I. M. Davidovszkij. – *Szerk.*

77

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, [18]77 jan. 9.

Kedves Liebknecht.

Mindenekelőtt boldog új évet neked és családodnak és összes barátainknak.

Mellékelten a „Filozófia" hátralevő része. Nyomban rátérek a „Politikai gazdaságtan"-ra, ill. „Szocializmus"-ra, de a „Filozófia" után szünetet lehet tartani.[24] Szerettem volna, ha vártok a választások[322] *utánig*, ebben az időben az agitációra kellett volna a helyet felhasználnotok. Azzal is teljesen megelégszem, ha hetenként 2 szám hoz valamit belőle, s a harmadik szabadon marad nektek más dolgokra. De ha a heti számok közül olykor a harmadikban is teret adtok nekem, természetesen semmi kifogásom nincs ez ellen.

Bracke révén már régebben küldtünk Geibnek 10 £-et mint hozzájárulásunkat a választási alaphoz; sajnos nem voltunk abban a helyzetben, hogy többet is adjunk. Ezért nem teljesíthettem kérésedet, hogy még valamit küldjek neked.[420] Ha nem ringatjátok magatokat illúziókba és a „Vorwärts"-beli tudósítások nem túlzottak [. . .][421]

Ha a törökök egy tapodtat se vonulnak vissza, akkor Oroszországnak hamarosan befellegzett. Az általános védkötelezettség[422] még sokkal inkább dezorganizálta az orosz hadsereget, mint vártam, a törökök viszont sohasem voltak ilyen jó állapotban, emellett páncélos flottájuk a világon a legjobb és legerősebb az angoloké után. Ha tehát elkezdődik a dolog – és ha nem kezdődik el, új forradalom tör ki Konstantinápolyban: és akkor kezdődik el csak igazán –, akkor indítványotok *Lengyelország helyreállítására* különös aktualitást (időszerűséget) kaphatna.

[. . .] Megmondani az igazságot. És ha a *hangnemre* panaszkodnak, remélem nem felejted el, hogy szembeszegezd velük, milyen *hangnemet* használ Dühring úr Marx és más elődei kapcsán, speciálisan pedig, hogy én *bizonyítok*, mégpedig részletekbe menően, míg Dühring az elődeiről egyszerűen hazugságokat és szidalmakat mond. Ők akarták, és szavamra, bőségesen meg is kapják majd a magukét.

Barátod

F. E.

78

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, [18]77 jan. 9.

Kedves Hermann,

Leveled a *300* £-es utalvánnyal rendben megjött; az összeget feladásának kelte szerint jóváírom nektek. Hálás köszönet érte, és a folyószámláért is, amelyet át fogok nézni. Hogy valamivel többet küldtél az utalvánnyal, nem tesz semmit. Szombat este kaptam meg, amikor vendégeim voltak, s a mostani évszakban, amikor folyvást vendégség és társas összejövetel járja, csak ma jutottam a vétel igazolásához, amit remélhetőleg megbocsátasz.

Nem is tudtam, hogy Hermann és Moritz* egyetemre járnak. Egy csöppet sem fog ártani nekik, ha néhány évig tanulnak, és ha aztán az üzletben akarnak tevékenykedni, még inkább hasznát veszik ismereteiknek; az utóbbi 20 év végképp megcáfolta azt a régi kereskedelmi babonát, hogy a kereskedelemhez mindenekelőtt az kell, hogy az ember három évig a másolókönyvvel foglalkozzék, meg jó kézírás, minél hitványabb német nyelvtudás és az ismeretek figyelemreméltó hiánya. És ha a fiúk valami máshoz akarnak fogni, akkor is nyitva áll előttük a világ.

Az oroszok istentelenül rossz helyzetbe kerülhetnek. Mindig az volt a véleményem, hogy az általános védkötelezettség bevezetése[422] tönkreteszi az orosz hadsereget. De hogy ez ilyen gyorsan és ilyen ragyogóan végbemegy, azt nem vártam volna. Minden összeomlik, fegyelem és irányítás, tisztek és katonák, mindennek híjával vannak, még sokkal inkább, mint ti a nevezetes 1852-es mozgósításkor,[423] mert a lopás Oroszországban egészen nagyszabású. Minél több raktárt és készletet nyitnak meg a mozgósítás számára, annál kevesebb van bennük, mert mindez csupán ürügy a lopáshoz. Emellett a törökök még sohasem voltak ilyen jó állapotban, mint most, és máris több csapatuk van Bulgáriában, mint amennyit az oroszok a maguk 4 hadtestével (*papíron* 144 000 fő) oda átdobhatnak. És ebbe a 4 hadtestbe

* Hermann Friedrich és Rudolf Moritz Engels. – *Szerk.*

besorolták a Lengyelországban toborzott összes tartalékot, akik az első adandó alkalommal átállnak. A román hadsereg csak arra jó, hogy foglyul ejtsék, a szerb parasztmilíciát pedig egykönnyen senki emberfia nem hozza össze, s akiket összehoz, azoknak is elegük van már mindenből.

Asztalhoz hívnak, és fél hat van – postazárás. Szívélyes üdvözlet mindenkinek

Friedrichedtől

79

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 jan. 21.

Kedves Bracke,

Józserencsét a németországi szociáldemokrata haderők legutóbbi seregszemléjéhez![322] Nagyon imponált a külföldnek, különösen Angliának, ahol a berlini laptudósítók évek óta mindent elkövettek, hogy brit olvasóikat a mi pártviszonyaink tekintetében félrevezessék. Ámde „murder will out"*, mint John Bull[424] mondja, amikor csődbe jut.

Szeretném végre pontosabban tudni (a választási agitáció alatt nem akartam Önt ezzel terhelni), hogy hányadán vagyok Isolde kisasszonnyal**. Elküldte nekem az első fordítási próbaívet;[371] azt válaszoltam neki, hogy alkalmas erre a munkára, ha időt szán rá és nem sieti el, és a következő 4 ívet is elküldtem neki. Egyúttal azonban egy meglehetősen terjedelmes bűnlajstromot is mellékeltem a próbaívre vonatkozóan.

Ez úgy látszik kissé megviselte a hölgyike idegeit, mert válaszlevelén átcsillant bizonyos ingerültség. Nem zavartattam magamat ezáltal, hanem újból abban az értelemben írtam neki, hogy őt tekintem a kiszemelt fordítónak.[425] Nos, azóta hetek teltek el, és se nem láttam, se nem hallottam a dologról. Feltétlenül szükséges mármost, hogy a kisasszony eldöntse: igen vagy nem, és az előbbi esetben pedig csakugyan szállítsa is a munkát. Legyen szíves, írjon neki ebben az értelemben. Ha a kisasszony hűtlenné vált volna ígéretéhez, akkor Scheuékkal*** kellene megpróbálkozni, noha nem szívesen veszem, ha a Scheu urakkal bármi dolgom van (de ennek semmi köze az ügyhöz). Az időt tovább nem vesztegethetjük. Ha Isolde, a tünde visszautasítaná a dolgot, akkor a kapott francia íveket is vissza kellene küldenie.

Ugye, lesz szíves egy dupla szerződést kiállítani – megállapodásunk

---

* – „az igazság előbb-utóbb kiderül" – *Szerk.*

** Isolde Kurz. – *Szerk.*

*** Andreas és Heinrich Scheu. – *Szerk.*

feltételeinek megfelelően –, az egyik az Ön aláírásával Lissagaray-nél marad és a másikat az ő aláírásával visszaküldjük Önnek.

Üdvözlet.

Híve

K. Marx

80

Marx Ferdinand Fleckleshez

Karlsbadba

[London,] 1877 jan. 21.

Kedves Barátom,

Mindenekelőtt hálás köszönetem a gyógysóért, s nagyon sajnálom, hogy az Ön első, hosszú levele elveszett.

Holnap elküldünk innen egy kis könyvcsomagot madame Wollmannnak, tartalma a „Tőke" francia kiadása unokanővére őnagysága számára, Önnek magának pedig (a „gyermektől"*) Lissagaray „Histoire de la Commune"-je.

A németországi szociáldemokrata párt seregszemléje – a birodalmi választások[322] alkalmából – nemcsak szeretetreméltó német nyárspolgárainkat riasztotta fel gyengédtelenül, hanem Anglia és Franciaország uralkodó osztályait is. A többi között az egyik angol lap hascsikarások közepette rámutat arra, hogy milyen ellentét van a „francia szocialisták melodramatikus kitörései és a németek tárgyilagos eljárási módja között".

Hogy az alattomos méreg mindinkább megfertőzi a német polgárság ideológusait is, azt bizonyítja többek között egy mostanában megjelent kis brosúra az Ön által jól ismert Schäffle tollából, címe: „*Die Quintessenz des Sozialismus*". A saját szórakoztatására meg kellene rendelnie magának ezt a dolgot. Tele van önkéntelen komikummal. Ez a kis írás ugyanis, mint maga a szerző utal rá, egyrészt speciálisan a protestáns lelkészek számára íródott, hiszen nem engedhetik át kizárólagossággal katolikus vetélytársaiknak a szocializmussal való kacérkodást. Másrészt Schäffle úr, hamisítatlan sváb fantáziával, olyan csinosra festi magának az eljövendő szocialista milleniumot[426], hogy az a kedélyes kispolgárok tökéletes birodalma lesz, egy csakis Karl Mayerek által lakható paradicsom.

Az időjárás itt leírhatatlan, nyomott, esős és annyira feketén-sárgán ködös, hogy az embernek, mint éppen most nekem is, már egész délelőtt égetni kell a gázt, – s ráadásul a „keleti kérdés" ural mindent. Úton-útfélen

* Eleanor. – *Szerk.*

fülön csípi az embert valamelyik John Bull[424]: „Nos, uram, mint vélekedik Ön a keleti kérdésről?" Az udvariasság tiltja az egyetlen szakszerű választ: „Úgy vélekedem, uram, hogy ön egy megveszekedett szamár."

Egyébként, bármilyen lesz is a háború kimenetele,[105] kedvező-e vagy kedvezőtlen a pétervári atyuskának*, ez a „beteg ember"[179], akit elkábított és megtévesztett az angol liberális „profit minden áron-párt" hisztérikus emberbaráti üvöltözése, jelt adott a saját birodalmában régóta készülődő megrázkódtatásra, amely végső eredményében véget vet a vén Európa egész mostani status quójának.

Adja át szívélyes üdvözletemet kedves unokanővérének, és foglalkozzék komolyan az angol nyelv tanulásával, mert végszükség esetén Anglia lesz mindig a legalkalmasabb hely az orvosi sátor felverésére.

Hűséges híve
Karl Marx

* II. Sándor. – *Szerk.*

81

Marx Wilhelm Alexander Freundhoz

Boroszlóba[427]

1877 január 21.
41, Maitland Park Crescent
London, N. W.

Kedves barátom Freund!

Újévi jókívánságom Önnek és kedves feleségének sajnos késve érkezik, hála a sürgető munkának és a torokgyulladásnak, amelyet az utolsó napokban szereztem be Karlsbadban[56]. Úgy jártam ott, mint Martin Luther parasztja, aki átesett a ló egyik oldaláról a másikra.[428]

Leányom* szívélyes üdvözletét küldi a feleségének és Önnek. Egyebek között elkövette Delius professzor „Das epische Element in Shakespeare" című írásának[429] fordítását, amelyet az itteni Shakespeare Társaság – melynek leányom tagja – kinyomatott; viszont e vétkéért nagy dicshimnuszokat kapott Delius úrtól. Arra kér, hogy tudakoljam meg Öntől a Shakespeare-ellenes sváb professzor nevét és művének címét,[430] amelyről Ön Karlsbadban beszélt nekünk. Mr. Furnivall, az itteni Shakespeare Társaság matadorja, semmiképpen nem akar lemondani e mű élvezetéről.

A „keleti kérdés" (amely oroszországi forradalommal fog végződni, bármi legyen is a törökök elleni háború[105] kimenetele) és a hazai szociáldemokrata haderők seregszemléje[322] alighanem meggyőzték a német kultúrfilisztert arról, hogy vannak a világon fontosabb dolgok, mint Richard Wagner jövőzenéje[64].

Szívélyes üdvözlet Önnek és kedves feleségének

igaz barátsággal híve
Karl Marx

Ha véletlenül találkozik dr. Traubéval, adja át a nevemben szívélyes üdvözletemet, és kérem, emlékeztesse őt arra az ígéretére, hogy megküldi

* Eleanor. – *Szerk.*

nekem a különböző publikációinak *címét*. Ez nagyon fontos lenne Engels barátomnak, aki egy természetfilozófiai művön dolgozik,[40] és fokozottabban hangsúlyozni akarja Traube érdemeit, mint ez eddig történt.

82

Marx Frederick Harrisonhez

Londonba

[London,] 1877 január 21.
41, Maitland Park Crescent, N. W.

Kedves Uram,

E levél átadója, unokaöcsém, Henry Juta úr Cape Townból általános tanulmányait a Londoni Egyetemen kívánja befejezni és egyidejűleg az Inner Temple[431] tagja szeretne lenni. Ez utóbbi célból alá kell írnia egy okmányt, amely tanúsítja, hogy nem ügyvéd stb., és aláírását két ügyvédnek kell ellenjegyeznie, akik igazolják, hogy tisztességes ember stb. Minthogy az ügy nagyon sürgős, bátorkodtam őt Önhöz küldeni abban a reményben, hogy lesz olyan kedves kioktatni a fiatalembert, hogyan jusson túl ezen a nehézségen.

Őszinte híve
Karl Marx

Fd. Harrison, Esq.

Eredeti nyelve: angol

83

Marx Gabriel Deville-hez

Párizsba

(Vázlat)

1877 január 23.
41, Maitland Park Road, N. W.
London

Kedves Polgártárs,

Miután megkaptam december 15-i baráti levelét, írtam Hirsch barátunknak az Ön tervéről,[432] a szerződésben megállapított kötelezettségeimről Lachâtre úrral, a „Tőke" kiadójával szemben*, amelyek nem teszik lehetővé, hogy a tervet az ő előzetes hozzájárulása nélkül elfogadjam. Azután Lachâtre-nak írtam s napról napra hiába vártam a válaszát. Végül néhány nappal ezelőtt küldtem neki egy ajánlott levelet,[433] minthogy az előbbit valószínűleg elfogták, ami mindennapos esemény a porosz-német császárságban.** Miközben várom Lachâtre úr válaszát, meg kell még jegyeznem, hogy még ha ő beleegyezését adná is, A. Quêst úr képes elkoboztatni bármely „Tőke"-„kivonatot". Minthogy Lachâtre urat távollétében „kommünár"-cselekmények miatt elítélték, és menekültként külföldön él, a Broglie-kormány a Lachâtre-könyvkereskedés igazgatásával bírósági úton azt a Quêst urat bízta meg, aki a konzervatív párt legaljához tartozik, s aki előbb mindent megtett, hogy könyvem kinyomatását késleltesse, majd pedig, hogy forgalmazását akadályozza. Tőle éppenséggel kitelik, hogy elbánjon Önnel, Lachâtre úr jóváhagyása ellenére, akivel szemben engem magamat privátszerződés köt, de aki teljesen tehetetlen Quêst úrral szemben, mert ez utóbbi mint zárgondnok az ő törvényes gyámja.

Ilyen körülmények között, azt hiszem, a legjobb, ha egyelőre elnapoljuk a „Tőke"-„kivonatot", de időközben megjelentetünk egy tartalmi áttekin-

---

* *A kéziratban törölve*: Mellesleg, Hirsch és én nem a műről készítendő kivonatban, hanem többé-kevésbé annak elemzésében egyeztünk meg. – *Szerk.*

** *A kéziratban* a császárságban *után törölve*: amelynek székhelye, hála az 1870-es háborúnak, Párizsból Berlinbe helyeződött át. – *Szerk.*

tést, egy kis brosúra formájában, ha kell, ami már csak azért is hasznos lenne, mert Block úr (a „Journal des Économistes"-ben)[434] és Laveleye úr (a „Revue des deux mondes"-ban)[89] teljesen hamis képzeteket adtak a francia közönségnek a „Tőké"-ről. Egyébként Hirsch úr és én kezdetben egy ilyen áttekintésben egyeztünk meg.

Nagyon köszönöm Önnek, hogy volt szíves elküldeni nekem könyvét, amelyet igen lendületes stílus és alapos ismeretek jellemeznek.

Remélem, hogy az alkalom, amely összehozott bennünket, további levelezés kiindulópontjává válik.

Kész híve
K. M.

Eredeti nyelve: francia

84

Engels Hermann Rammhoz

Lipcsébe

London, 1877 jan. 25.

Kedves Ramm,

Minthogy nem tudom, Liebknecht visszatért-e Offenbachból,[435] Önnek írok.

Először is majdnem két hete nem kaptam újabb „Dühring"-korrektúrát[81] (a legutóbbi, amelyet azonnal visszaküldtem, a VI. cikk volt), s félek, hogy egy küldemény elveszett.

Azután kértem Liebknechtet, hogy küldje el nekem a „Neue Welt"-nek azokat a számait, amelyekben Wolff-életrajzom[436] megjelent; az első 4 számot megkaptam, de azóta csak a szétszedett „Neue Welt"-ekből – amelyekbe a „Vorwärts"-et csomagolják – látom, hogy a folytatás is megjelent. Én persze sem a kézirat másolatát nem tartottam meg, sem más egyebet nem tettem, hogy a dolgot megszerezzem magamnak, mert számítottam Liebknecht ígéretére; ugye lesz szíves utánanézni, mielőtt mindet szétvágják és eldobálják?

A pótválasztásokról[437] mi itt nagyon keveset tudunk, mindössze annyit, hogy Rittinghausen „in" lett*, ahogy az angolok mondják. Kár, hogy a keresztény-szociális Laaf káplán megbukott, először is bizonyára nagyon mulatságos látvány lett volna, hogyan lavíroz a Reichstagban, másodszor pedig, minthogy úgyis blamálnia kellett magát, szakadást idézett volna elő az aacheni munkások között és nekünk alkalmat adott volna arra, hogy ezt kiaknázzuk.

A legörvendetesebb a legutóbbi választásokon a nagy előrehaladás vidéken, és különösen a nagybani gazdálkodást folytató Schleswig-Holsteinban és Mecklenburgban. Onnan aztán könnyen átterjed Pomerániába és Brandenburgba, s ha egyszer kikezdi Pálinkaországot, akkor hamarosan vége a porosz monarchiának.

Baráti üdvözlettel híve

F. Engels

* — „bekerült"[438] – *Szerk.*

85

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 február 14.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Bracke,

Lissagaray, aki egyébként teljesen egyetért az Ön szerződéstervezetével, határozottan azon a véleményen van, hogy mindenütt az Ön által megállapított *legalacsonyabb* (példányonkénti) árat kell betartani.[371]

Ami Lissagaray tiszteletpéldányait illeti, egy tucat teljesen elegendő.

Apropó! Isolde Kurz kisasszony írt nekem, részint értesített, hogy közvetlenül Önnek fogja küldeni a kéziratot, a korrektúralevonatokat pedig Önnek kell hozzám eljuttatnia (semmi kifogásom ez ellen), részint kérte, hogy az eredetiből további íveket küldjünk neki; ez utóbbiakat Lissagaray ma elküldte neki. *De nota bene, Lissagaray* egyúttal mindenfélét megváltoztatott a *bevezetésben, kiegészítéseket írt* (igen fontosakat) a francia eredetihez, úgyhogy *semmit nem szabad Braunschweigban kinyomatni, mielőtt Isolde az általa már lefordított első íveket ennek megfelelően nem módosította.* Ha tehát levelem megérkeztekor Isoldétól már érkezett kézirat Braunschweigba, akkor ezt nem kinyomatni kell, hanem a változtatások végett neki visszaküldeni.

Kézenfekvő, hogy a német kiadás értékét ezek a szerzőtől származó javítások és kiegészítések növelik.

Szívélyes üdvözlettel

híve
K. Marx

86

Engels Ida Paulihoz

Rheinauba

London, 1877 febr. 14.

Kedves Pauliné,

Attól tartok, hogy a nyárnak 3 hónap helyett 9 hónapig kellene tartania, ha megvalósítanánk mindazokat a terveket, amelyek a tél folyamán Rheinauban készülnek. Hogy az hogyan sikerül majd, amit kedves levelében javasol, az idő fogja megmutatni, sajnos *egy* jelentős buktatót máris látok, ez pedig a feleségem egészsége. Idáig ugyan tűrhetően átvészelte a telet és a karácsonyi forgatag fáradalmait is (olyankorra zsúfolódnak össze itt Angliában az összes ünnepségek), de mégsem tudom, mennyiben sikerül majd szeptemberig mozgósítanom egy müncheni újabb hadjáratra anélkül, hogy a többiek mozgási szabadságát ne korlátozza. Az utóbbi 6 hétben megint többször pechünk volt a szolgálólányokkal, s éppen most, amikor nyugalomra lenne szüksége, néha erején felül kell gürcölnie. Számítottam erre a lehetőségre, ezért Schuppéknál kikötöttem, hogy Pumpst bármikor hazahozhatom. Most odáig jutottunk, hogy feltétlenül át kell vennie a háztartási munkát a feleségemtől; minthogy én magam nemigen mehetek el, s más okaim is vannak, valószínűleg felhasználok majd egy kínálkozó alkalmat, hogy Pumpst március 1-e vagy legkésőbb március 15-e körül visszahozassam. Mihelyt biztosat tudok, mégpedig néhány napon belül, a részleteket azonnal közlöm Pumpsszal csakúgy, mint Schupp kisasszonnyal, addig arra kérem Önt, ne tegyen említést a dologról.

Mihelyt a házunk táján némiképpen rendbe jövünk, legelőször is elviszem a feleségemet mintegy két hétre a tengerhez,[72] hogy visszanyerje étvágyát s ne gyengüljön le túlságosan. Ha látta volna, ahogy tegnap este megvetettem az ágyat és ma reggel tüzet gyújtottam a konyhában, jót nevetett volna.

Hogy a választásokból[322] elege volt, minthogy még nem vehet részt a szavazásban, azt készséggel elhiszem. Ha mi kerülünk kormányra, a nők nemcsak választók, hanem megválaszthatók is lesznek és beszédeket tartanak majd; ez utóbbi már most előfordul itt az iskolaszéknél, és én múlt

novemberben mind a 7 szavazatomat egy olyan hölgyre adtam, aki aztán több szavazatot is kapott, mint bárki más a hét választandó jelölt közül. Egyébként a hölgyek az itteni iskolaszékekben azzal tűnnek ki, hogy nagyon keveset beszélnek és nagyon sokat dolgoznak, átlagban mindegyik annyit, mint három férfi. Mondjuk azt, hogy „új seprű jól seper"? De a legtöbbje ezeknek a „seprűknek" meglehetősen öreg.

Mindenesetre állandóan emlékezetünkben tartjuk a szeptemberi tervet és mindent megteszünk, hogy megvalósuljon. És most arra kérem Önt, adja át Paulinak és a gyerekeknek mindkettőnk legszívélyesebb üdvözleteit és fogadja legjobb kívánságainkat.

Őszinte híve
F. Engels

87

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1877 február 24.

Kedves Barátom,

Nagyon lekötelezné a feleségemet és engem, ha holnap (vasárnap) 2 órára eljönne hozzánk ebédre. Akkor majd megmagyarázom Önnek hosszas hallgatásomat — torokfájás és egy olyan munka, amelyet némileg akaratom ellenére róttak rám.[371]

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

88

Engels Friedrich Lessnerhez

Londonba

42, Kings Road, Brighton, [18]77 március 4.

Kedves Lessner,

Ma reggel levelet kaptam Hoffmanntól, 9, Hayes Court, Soho, akinek általad már juttattam egyszer 2 £-et. Karácsony előtt elvesztette egyik gyermekét, február 15-én egy másikat, február 25-én pedig a feleségét; támogatást kér tőlem, mert a gyermek temetési költségeit még nem fizette ki és nem tudja előteremteni a 4 £-et a felesége temetéséhez, amely ma lesz. Minthogy a levél (február 28-ról kelt) elfeküdt Londonban, idejében semmit sem tehettem érte, azonkívül ma vasárnap van, amikor semmi sem történhet. Légy szíves, keresd fel ezt az embert és nézd meg, mit lehet tenni és milyen a helyzete, s ha nélkülözni tudsz egy £-et vagy 30 shillinget, akkor a körülményektől függően, a nevemben odaadhatod neki; máskülönben írj nekem rögtön és mondd meg, mit tartasz a dologról, és én küldhetek neki egy pénzesutalványt. De mindenekelőtt magyarázd meg ennek az embernek, hogy levelét csak ma reggel kaptam meg, ezért nem tehettem semmit.

Ide kellett hoznom a feleségemet, hogy egy kicsit megerősödjék,[72] és ez sikerült is, sokkal jobban érzi magát, és remélem, ez tartós lesz. Keddhez egy hétre jövünk vissza, s néhány nappal később Pumps is befut Lina Schöler kisasszony kíséretében.

A feleségem szívből üdvözli a tiédet és téged, úgyszintén Nellit; dettó én is

öreg barátod
F. Engels

89

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1877 március 16.

Kedves Barátom,

Az alsóház egyik tagja (egy ír*) a jövő héten indítványt akar beterjeszteni, hogy az angol kormány szólítsa fel az *orosz* kormányt olyan reformok bevezetésére (Oroszországban), amelyeket az angol kormány Törökországra való tekintettel szükségesnek tart. Ki akarja használni ezt az alkalmat arra, hogy beszéljen az Oroszországban végbemenő szörnyűségekről. Én már eljuttattam hozzá néhány részletet az orosz kormány rendszabályairól az ellenszegülő lengyel görög katolikusokkal szemben. Nem készíthetne egy kis összefoglalást – francia nyelven – a legutóbbi évek oroszországi bírósági és rendőrségi üldözéseiről? Minthogy az idő sürget – csak ma értesültem az ügyről –, és minthogy a valami is több a semminél, nem tudná Ön, aki ezekre az esetekre jobban emlékszik, mint én, elkészíteni ezt a „valamit"? Azt hiszem, ezzel nagy szolgálatot tenne szenvedő honfitársainak.[439]

Ami madame Utyint illeti, egyáltalán nem értem a dolgot, de legközelebbi találkozásunkkor keresztkérdéseknek vetem majd alá. Ha ő nem nyilvánította volna több ízben a feleségem és énelőttem azt az óhaját, hogy Önt lássa, egy szóval sem említettük volna.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

* Keyes O'Clery. – *Szerk.*

90

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1877 március 23.

Kedves Barátom,

Megkaptam a cikket, és már az alsóházi tag kezében van,[439] akihez egyébként eljuttatom a helyesbítést.

Beesly tegnap nálam volt; megemlítettem neki az Ön cikkét a „*Fortnightly*" számára.[440] Azt mondta nekem, hogy ajánlani fogja Önt John Morleynak, a főszerkesztőnek, de – s ez nagyon kellemetlen – angolul kellene megírni vagy angolra fordíttatni, mielőtt megküldjük a szerkesztőnek. Ami a cikk terjedelmét illeti, 16 oldal a szokásos.

Allsop nem adta meg nekünk legutóbbi címét; talán Leblanc megszerezhetné.

Tegnap kaptam Szentpétervárról egy levelet azzal az értesítéssel, hogy elküldtek nekem egy több könyvet tartalmazó csomagot.[441] Sajnos ebből semmit sem kaptam meg.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

91

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]77 március 24.

Kedves Öregem,

Mellékelten küldök neked egy postai utalványt 50 frankra és, azt hiszem, 20 centime-ra, s kérlek, hogy ennek ellenében küldd meg nekem *két* példányban a „Geschichte der süddeutschen Mairevolution"-t[442] és, ha tudod, a „Bulletin de la Fédération Jurassienne" 1876-os évfolyamát. Ha módodban áll könyvkereskedő útján küldeni, add át neki a csomagot, a következő címzéssel: F. E., F. Wohlauer címén, St. Pauls Buildings, Paternoster Row, London, akkor csak egy csekélységbe kerül. Marx és én kérjük, hogy a maradék pénzt használd fel mint további befizetést a „Précurseur"-re.

A „Vorwärts" 32. számában van egy tudósításom „Olaszországból",[443] amelyből alighanem láttad, hogy a bakunyinista urak birodalma javában bomladozik. A „Plebe" emberei minden támogatást megérdemelnek, s bizonyára szívesen lépnek cserekapcsolatba a „Précurseur"-rel. Az újság címe: „La Plebe", Via Carlo Alberto No. 1, Milánó. A szerkesztőt Enrico Bignaminak hívják, s évek óta folytat velem levelezést, amely csak a legélesebb itáliai bakunyinista diktatúra idején szünetelt. Még Malon úr is — pedig egyike volt az első 17 nemzetközi testvérnek és az Alliance megalapítóinak[444] — elpártolt, és az emberek egymás után tagadják meg az engedelmességet a szerencsétlen Guillaume-nak. A világkormányzáshoz bizony nem mindenki ért, ami pedig ezeknek az uraknak az eljövendő kongresszusait illeti, ott minden jel szerint még eszeveszettebb csetepaté lesz, mint Hágában[347]. Politikánk, hogy az embereket kíméletlenül leleplezzük és aztán futni hagyjuk, ragyogóan bevált. Azok után, hogy Belgium hátat fordított nekik és Olaszországban most már mindenki elpártolt tőlük, Svájcban pedig siralmasan szerepelnek (minden évben botrány Bernben, a kötelező verekedéssel együtt), már csak az a kevéske spanyol Alliance marad meg nekik, amely csupán azért tartja még magát, mert ott a nyil-

ványság úgyszólván el van zárva előlük és a sötétben könnyebb szélhámoskodni.

A „*Neue Welt*"-*ben* megjelent töredéked[445] nagyon elszórakoztatott. Folytatnod kellene, jót tesz a fiataloknak, ha emlékeztetik őket a régi mozgalmakra, máskülönben azt hiszik, hogy senkinek nem tartoznak semmivel, csak önmaguknak.

Öreg barátod
F. Engels

92

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

[London, 1877 március 26.]

Kedves Pauli,

Pumpsnak ez a fura levele nem mehet el anélkül, hogy a feleségem és a magam nevében még egyszer szívből meg ne köszönjem neked és feleségednek mindazt a kedvességet és jóságot, amit a kislány iránt tanúsítottatok. Amikor gyermekeitek felnőnek, remélhetőleg adódik majd alkalom a számla kiegyenlítésére.

Mikor jössz? Schorlemmer égre-földre esküdözik, hogy még nyár előtt Angliába *kell* jönnöd, de közelebbit nem lehet megtudni, és mégiscsak nagyon jó lenne, ha az ember úgy körülbelül tudná, mikor futsz be. A szobád már készen vár; ha e hét végén jönnél, Schorlemmer felhasználhatná a szabadságát és ő is idejöhetne.

Három hétig Brightonban voltunk,[72] ami egész csodálatosan jót tett a feleségemnek, még jobb erőben tért vissza, mint a tavalyi hosszú tengerparti és utazási kúra után,[46] pedig rendkívül rossz állapotban volt. Csak így maradna nyárig.

A sok huzavona után tehát mégiscsak verekedésre kerül sor Keleten,[105] és nagy örömömre szolgálna, ha az oroszokat elpáholnák. A törökök egészen sajátságos emberfajta, nem lehet őket európai mércével mérni, s a Duna és a Balkán közötti pozíciót a maga erődjeivel csak a Metz–Strasbourg–Mainz–Koblenz pozíció ereje múlja felül. Az oroszoknak ebbe beletörhet a foguk.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek, a gyerekeidnek és neked a feleségemtől és tőlem

barátod
F. Engels

93

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[116]

[Postabélyegző: London, 1877 március 27.]

Kedves Barátom,

Közölni tudná velem Ignatyev keresztnevét, úgyszintén néhány részletet a családjáról és róla magáról? Ami politikai hőstetteit illeti, ezekről többé-kevésbé tájékozva vagyok.

Moszkvában szép kereskedelmi és ipari krach zajlott le.

Kész híve
K. M.

Eredeti nyelve: francia

94

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[Postabélyegző: London, 1877 március 29.]

Kedves Barátom,

Hálásan köszönöm feljegyzését, amelyet tegnap este kaptam meg. Önnek fogalma sincs a „szabad" angol sajtó gyávaságáról és tétovázásairól.[417] Ez az egyetlen oka annak, hogy még nincs módomban végérvényesen tájékoztatni Önt a cikke[439] sorsáról.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

95

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 április 11.

Kedves Bracke,

A cím, amelyet adott, jó; csak „szöveg" helyett azt kell írnia – eredeti szöveg, vagy pedig csak „eredeti" – ahogy akarja.[448]

Ezzel a levelemmel együtt az első korrektúraívet is visszaküldöm; megtehetem, mert a hölgyike*, bár értésemre adta, hogy bosszús, meglehetősen pontosan tartja magát a javításaimhoz. De helyenként olyan hibákat követ el, amelyek túlmennek minden határon. A 14. oldalon ez áll: „Szerencsére ekkor egy bizonytalan hír tört be az ajtókon." Hogyan törhet be az ajtókon egy „hír", amely ezenfelül még „bizonytalan" is? A franciában „une vague nouvelle" áll, s ez természetesen (emberek) új hullámát jelenti!

Eddig átkozottul lassan is ment a fordítás.

El tudná nekem küldeni azoknak az írásoknak a megközelítő jegyzékét, amelyek Németországban az ottani kereskedelmi és ipari válságról[449] az utóbbi években megjelentek?

Az Ön betegségénél a fődolog egy „jó" orvos. Csak ne vegye félvállról a dolgot. Kezdetben könnyen gyógyítható; de ha nem kezelik idejében, a baj rosszindulatúvá fajul.

Engels nagyon elégedetlen azzal a móddal, ahogyan a „Vorwärts" a Dühring elleni munkáját[24] nyomja. Egyáltalában nem tartják magukat a szerződésbeli feltételekhez, noha őt előzőleg erre kényszerítették. A választások idején,[322] amikor senki emberfia nem olvasott, cikkei csak a hely kitöltésére szolgáltak; aztán kis töredékrészeket nyomtatnak ki, egyet az egyik héten, egy másikat két vagy három héttel később, úgyhogy az olvasó (főleg a munkásolvasó) elveszti az összefüggést. Engels írt Liebknechtnek egy figyelmeztető levelet.** Úgy gondolja, hogy ebben az eljárásban szándékosság van, megfélemlítés Dühring úr maroknyi híve részéről. Egészen

* Isolde Kurz. – *Szerk.*

** *V. ö. 260. old.* – *Szerk.*

természetes volna, hogy ugyanazok a tökfejek, akik előbb ennek az üresfejű bolondnak az „agyonhallgatásáról" ordítoztak, most a kritikát szeretnék agyonhallgatni. Most úr aztán beszélhet a cikkek túl nagy terjedelméről. Az ő apológiája Dühringről,[30] amelyet szerencsére nem nyomtattak ki, igen-igen hosszú volt; s ha Most úr nem vette észre, hogy Engels pozitív fejtegetéseiből nagyon sokat tanulhatnak nemcsak egyszerű munkások, sőt ex-munkások, mint ő, akik azt képzelik, hogy a legrövidebb idő alatt mindent tudnak, mindenről ítéletet mondhatnak, hanem valóban tudományosan képzett emberek is, akkor sajnálom az ítélőképességét.

Szívélyes üdvözlettel

híve
K. M.

Ui. Kurz kisasszony a „l'expropriation de toutes les denrées de première nécessité"-t*, aminek jelentése a kormány által való kisajátítás vagy nyilvános elsajátítás, „nyilvános elidegenítés"-nek fordítja, ami teljesen meghamisítja az értelmet (16. old.);

rationnement = szűkös fejadagok elrendelése (mint az ostromlott várban, vagy a hajón, ahol kifogyóban van az élelmiszer) az ő fordításában „az összes polgárok ellátása" (16. old.). Leírja az első szót, ami éppen eszébe jut, akár értelemszerű, akár nem.

Dettó a 16. oldalon „pour *faire lever* les provinces" az ő fordításában: „hogy *elvégezzék* vidéken a *toborzást*", holott ez helyesen: „hogy a provinciákat" (nem „a vidéket") „*felkelésre késztessék*".

* – „az összes létszükségleti cikkek kisajátítását"-t – *Szerk.*

96

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

(Vázlat)

[London, 1877 április 11.]

Kedves Liebknecht,

Ma kaptam meg 9-i leveledet. Megint a régi história. Először mindenfélét ígérsz, aztán éppen az ellenkezője történik, és ha akkor panaszkodom, te két hétig hallgatsz, aztán meg azt mondod, sok a dolgod, és legyek szíves megkímélni téged fölösleges szemrehányásaimtól. It is adding insult to injury.[450] Ez a darab már annyiszor volt színen, hogy még egyszer nem engedem eljátszani velem.

Tegnapi levelemet,[47] amely holnap reggel Lipcsében lesz, pénteken, 13-án fogod megkapni, és postafordultával választ várok kérdéseimre. Ettől függ majd az én válaszom a te kérdéseidre, azaz ha akkor még egyáltalán szükség lesz arra, hogy választ adjak.

Ha 17-én, kedden estig semmi vagy nem kielégítő választ kapok tőled, akkor többé nem lehetek tekintettel rád, és magam gondoskodom arról, hogy a még hátralevő cikkeimmel[24] ne bánjanak el úgy, mint eddig. Emellett aztán a továbbiakban könnyen megeshet, hogy előbb vagy utóbb kénytelen leszek az egész históriát a nyilvánosság elé vinni.

Üdvözlettel

E.

97

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1877 április 17.

Kedves Barátom,

A közvetítő éppen az imént adta át nekem a 2 £ 10 sh. honoráriumot, amellyel Önnek a „*Vanity Fair*" tartozik;[440] elküldöm a mellékelt pénzesutalvánnyal.

Levelén valóban meglepődtem. Hiszen Ön az én kérésemre fáradt azzal, hogy megírja, mégpedig azonnal, nemcsak a kinyomtatásra került cikket, hanem még a parlamenti képviselőnek szánt kéziratot is,* – és Ön úgy véli, hogy a lekötelezettem! Ellenkezőleg, én vagyok az Ön lekötelezettje.

A Pio-ügyről[451] beszélgethetünk majd, ha Ön betartja ígéretét, és meglátogat engem.

Kész híve
Karl Marx

Ha a postahivatalban kérdezik a „sender"** nevét, az én nevemet és címemet kell megadni.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 251. old. – Szerk.*
** – „feladó" – *Szerk.*

98

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 *április 21.*

Kedves Bracke,

A mellékelt lapon újra feljegyeztem a legdurvább Kurz-féle[371] hibákat.

Kurz kisasszonynak hónapokkal ezelőtt, amikor befejeződött a levélváltásom vele, megírtam, hogy én – idő hiányában – a legjobb esetben is csak tárgyi tévedések kijavításával foglalkozhatom, amilyenek szükségképpen előfordulnak minden külföldinél, aki a francia viszonyokat nem egészen jól ismeri, – nem pedig egyszerű fordítási hibákkal.

Ha tehát Kurz kisasszony nem végez gondosabb munkát (még egy vagy két korrektúraívre rááldozom az időmet), akkor Önnek fel kell hajtania egy hozzáértő embert a hibák kijavítására, s annak fizetségét le kell vonnia a fordítónő honoráriumából.

Készítsen egyszer s mindenkorra egy jegyzetet, hogy *valamennyi megjegyzés*, kivéve, ahol kifejezetten az ellenkezője áll, magától Lissagaray-től származik. Ezzel megtakarítja azt a költségráfordítást, hogy minden oldalon néhányszor kiszedesse: *A szerző megjegyzése.*

Terve, hogy arcképemet a Lachâtre-féle karikatúra alapján terjessze,[452] egy cseppet sem lelkesített.

Félő, hogy Poroszország titkos szerződést kötött Oroszországgal;[453] egy ilyen szerződés nélkül Oroszország nem törhetne be Romániába.[454] A munkássajtó túlontúl keveset foglalkozik a keleti kérdéssel és elfelejti, hogy a kabinetpolitika vakmerő játékot űz a nép életével és pénzével.

Mindenesetre idejében elő kellene készíteni a közvéleményt a munkások, kispolgárok stb. körében oly módon, hogy a porosz kormánynak nehéz legyen Németországot *Oroszország mellett* háborúba keverni, vagy akár csak e célból Ausztriára nyomást gyakorolni (pl. olyan tervekkel, hogy Németország kap Oroszországtól egy darabkát Lengyelországból, vagy pedig Ausztria rovására kártalanítja magát).

Szívélyes üdvözlettel

híve

K. M.

A 17. old.-hoz: A *mandat tacite* kifejezést a bájos hölgy „*néma* mandátum"-nak fordítja, ami értelmetlenség; a németben lehet ugyan „hallgatólagos" szerződésekről beszélni, némákról azonban soha. De ugyanebben a mondatban a „démarche de Ferrières"-t, ami Jules Favre utazását jelenti Ferrières-be, ahol Bismarck tartózkodott, éppenséggel „*Ferrières* lépésé"-nek fordítja, tehát Ferrières *helységet személlyé* változtatja!

A *18. old.-on* a fordítónő elhagyja a csata helyét: „Chevilly mellett".

uo. „Trochu... lui fit une belle conférence."* Ezt így fordítja: „szép konferenciát tartott *neki*"; iskolásan szó szerinti fordítás, de a németben semmi értelme.

A *20. old.-hoz*: „*l'Hôtel de Ville*"-t a „városházának" fordítja; holott a szeptemberi kormányról van szó, az székelt az „Hôtel de Ville"-ben.

uo. à ce lancé megint egészen iskolásan fordítva: „*ennél a dobásnál* üvöltött az egész banda". Mit jelentsen ez németül: ennél a dobásnál (miféléné!?) üvöltött stb.; lancé-t itt „uszító kiáltás"-nak kell fordítani.

uo. „D'autres tocsins éclatent" fordítása: „Új" (miért nem régi?) „*vészharangokat vertek félre*" (!) – Ennek értelme az, hogy további bajok jöttek napvilágra. Már az „éclatent" szóból és az egész összefüggésből látnia kellett volna, hogy értelmetlenséget ír.

25. old. Kurz kisasszony a régi francia forradalomnak a szövegben említett „cordelier"-jeit[455] az ott nem létező „franciskánusok"-ká változtatja. S ezzel nem lévén megelégedve, a kispolgárság proletariátusát – „le prolétariat de la petite bourgeoisie" – a „proletariátus, a kispolgárság"-gá változtatja. Ez merő hanyagság!

A 26. old.-on contre-maîtres fordítása *másodmester*, holott itt *művezetőt* jelent, és a *chefs d'ateliers* jelentése ipari vezetők.

A 30. old.-hoz: „Paris capitulait avant le 15 sans l'irritation des patriotes."

Kurz fordítása: „Párizs 15-e előtt kapitulált, a patrióták részéről való felindultság nélkül." Ez helyes volna, ha az eredeti így szólna:

„Paris capitulait etc. sans irritation de la part des patriotes" (holott itt az áll: „sans l'irritation des patriotes").

Az értelme tehát éppen a fordítottja, nevezetesen: „Ha a patrióták nincsenek felindulva, Párizs 15-e előtt kapitulált volna."

Nyilvánvaló, hogy ennél a nagyon egyszerű mondatnál megint megbocsáthatatlan hanyagság játszott közre.

A 32. old.-hoz: „Jules Favre demandait à Trochu *sa démission*".

* — „Trochu... jól kioktatta." – *Szerk.*

Kurz így fordítja: „Jules Favre Trochutől *elbocsáttatását* kérte". Minthogy az ember nem *bocsátja el* önmagát hivatalából, hanem a fölöttesei bocsátják el, ez a mondat csak azt jelenthetné, hogy Jules Favre azt akarta, Trochu bocsássa el hivatalából. Valójában azonban Jules Favre Trochutől az ő (Trochu) *lemondását* kívánta, s csakugyan ez a „démission" szó szerinti fordítása.

99

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[456]

[Postabélyegző: London, 1877 április 21.]

Kedves Barátom,
Várjuk Önt holnap (vasárnap) ebédre (2 órakor).
Nagy sietségben és a feleségem üdvözleteivel

híve
K. M.

Eredeti nyelve: francia

100

Engels B. Lindheimerhez

Londonba[457]

(Vázlat)

[London, 18]77 április 21.

B. Lindheimer Úrnak,

Amikor legutóbb nálam járt, kifejezetten megmondtam Önnek, hogy a kölcsönadott 1 £-nél többet nem adhatok, s ezt Ön is magától értetődőnek találta. Ettől már csak azért sem térhetek el, minthogy Ön, a saját kijelentése szerint, citybeli barátaitól bármely pillanatban kaphat pénzt, csak nem szívesen szánja el magát, hogy őket erre megkérje. De ha helyesen méri fel a tényállást, lehetetlen, hogy nehezebbre essék ezekhez a barátaihoz fordulnia, akik ismerik Önt és körülményeit és akikhez beajánlották Önt, mint énhozzám, aki az Ön számára éppoly idegen vagyok, mint Ön nekem. Semmiképpen sem takaríthatom meg Önnek ezt a lépést, mert már túl sok dolgom van azzal, hogy időről időre a kezére járjak olyan pártbeli elvtársaknak, akiknek nincsenek ismerőseik a Cityben, hogy kölcsönt kaphassanak tőlük; ezért éppoly udvariasan, mint határozottan felkérem Önt, tekintse ezt az *utolsó szavamnak*.

Teljes tisztelettel

E.

101

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 1877 április 23.
(Shakespeare *születésnapja*)

Kedves Barátom,

Tussy leányom nevében küldök Önnek egy (két személyre szóló) jegyet a *Lyceum Theatre* zártszékeire. A mai (hétfői) előadásra szól. A „III. Richard"-ot játsszák. Jól tenné, ha nem sokkal hét óra után ott lenne.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

102

Engels Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, 1877 április 24.

Kedves Bracke,

Párizsból bajosan kaphatja meg a klisét, mivel Lachâtre számkivetésben van, üzletét pedig a kormány zár alá helyezte; a zárgondnok* egy ősreakciós, és minden lehetőt elkövet, hogy a kiadót tönkretegye. Egyébként a portré csapnivaló és Marxot fel se lehet ismerni rajta,[452] küldhetünk Önnek jobb fotográfiát, ha akarja. Az életrajzot szívesen megírom Önnek,[458] csak mondja meg, hogy legfeljebb és legalább hány kalendáriumoldalt kíván, hadd tudjam, milyen terjedelmi határok között mozogjak, úgyszintén a szállítási határidőt.

A három gyorsírói jelentést köszönettel megkaptam, kár, hogy nem volt jobb témája; ha az embernek folyton olyan tanúkra kell hivatkoznia, akik nevüket egyelőre még titokban tartják, akkor rossz a helyzete. Ámde a célt mégis elértük, hiszen kedvező szavazás *ebben* a társaságban szóba se jöhet. Bebel beszéde kiváló, világos, tárgyilagos és találó.[459]

A Dühring-féle befolyásolás gyanúja abszolúte fel sem merült volna bennem, ha Liebknecht két szóval tiszta vizet önt a pohárba és megígéri nekem, hogy orvosolja a dolgot.[460] Határozottan megállapodtunk, hogy minden héten megjelenik egy cikk; amikor ennek be nem tartását nehezményeztem,[47] Liebknecht több mint 10 napig megváratott, s ezalatt, noha ő Lipcsében tartózkodott, javulásnak nyomát sem láttam, végül pedig azt írta nekem, hogy kíméljem meg a fölösleges szemrehányásaimtól — ennyi volt az egész, jövőbeni orvoslásról szó sem esett. Nos, minthogy egyáltalán nem tudom, milyen befolyást gyakorolnak most mások a szerkesztőségre, nem volt más választásom, mint hogy a fentieket tételezzem fel és Liebknechtet ultimátummal késztessem ígéreteinek betartására.** Megírtam neki, hogy erre vonatkozó leveleimet *mindenkinek* megmutathatja, ha kedve

* A. Quêst. – *Szerk.*

** *V. ö. 260. old.* – *Szerk.*

van hozzá, tehát, ami engem illet, rendelkezésére állnak Önnek. Itt valósággal elhalmoznak szemrehányásokkal, amiért *én* megengedtem, hogy a cikkeket puszta hézagpótlókként nyomassák ki, senki a világon nem tudja követni az összefüggést. S ha meggondolja, hogy már legalább hatodszor játszódik le ez a história, hogy előbb a legszebb és leghatározottabb ígéreteket kapom, utána pedig rendszeresen éppen az ellenkezője történik, akkor megérti, hogy az ember végül is megelégeli a dolgot.

Tehát oroszok Bukarestben.[454] A törökök remélhetőleg azonnal megszállják a román parton mindazokat a helységeket, amelyek az ő dunai erődjeikkel szemben fekszenek, és hídfőkké változtatják őket. Nevezetesen Kalafatot (Vidin), Gyurgyevót (Ruszcsuk) és Kalarast (Szilisztria). Az oroszokat ez arra kényszerítené, hogy ezeket az erődöket *mindkét* parton, azaz *kétszer* annyi haderővel ostromolják, és sok időt rabolna el. Minden katona azonban, akit az oroszok kénytelenek Romániában hátrahagyni, megkönnyíti a törököknek, hogy a nyílt mezőn szembeszálljanak velük és lehetetlenné tegyék nekik az erődök bevételét. Éppígy azt is remélem, hogy Abd ul Kerim, ígérete szerint, mintegy 20 000 cserkeszt küld Romániába, hogy szétrombolják a vasutakat és derekasan felegyenek mindent. Micsoda érdemeket szerzett Strousberg, aki a román vasutakat olyan ragyogóan ingatagra építette, hogy már most felmondják az oroszoknak a szolgálatot.

Az ipartörvényről. Cross, az itteni belügyminiszter törvényjavaslatot nyújtott be, amely a munkaidő-korlátozásról hozott nagyszámú és részben egymásnak ellentmondó törvényt *egy* törvényben foglalja össze, és csak ezáltal válnak végrehajthatóvá.[461] Igyekszem megszerezni ezt a dolgot és elküldöm Önnek vagy Liebknechtnek, hadd lássák végre egyszer a liberális szamarak, mire merészkedik ebben az irányban egy itteni konzervatív miniszter.

Itt a postazárás és az ebédidő. Üdvözlet az összes barátoknak.

Híve
F. E.

103

Engels B. Lindheimerhez

Londonba[462]

(Vázlat)

[18]77* ápr. 26.

B. Lindheimer Úrnak,

Az, amit Ön eleinte a rokonairól és a citybeli összeköttetéseiről mesélt nekem, annyira ellentmond mindannak, amit most közöl velem, hogy sajnálatomra a továbbiakban nem bízhatom a szavaiban. Ha a rokonai még az útiköltséget sem hajlandók Önre bízni, és állítólagos citybeli barátai rövid úton a német társasághoz utasítják, ez még kevésbé kelthet bizalmat bennem. A pártbeli elvtársakat**, akikre hivatkozik, nem ismerem, és az ő általános tanúsítványuk különben sem jelentene sokat ilyen tényekkel szemben. Sajnálatomra tehát a továbbiakban semmit nem tehetek Önért ebben az ügyben.

Tisztelettel

---

* *A kéziratban*: 76. – *Szerk.*

** Hoffmann és Immhof. – *Szerk.*

104

Engels B. Lindheimerhez

Londonba[463]

(Vázlat)

[London, 1877 május 3. vagy 4.]

Valóban érthetetlen számomra, miért éppenséggel én lennék hivatva arra, hogy Önnek az útiköltségét előteremtsem. Önnek magának tudnia kellett volna, mennyire futja a pénzeszközeiből, és mikor jött el az ideje annak, hogy hazautazzék, hiszen spekulációból jött ide, mégpedig nem mint munkás. Hagyja, hogy elteljék az idő, és aztán hozzám fordul segítségért, aki személyesen teljesen ismeretlen vagyok Önnek. Egyetlen okmányt sem mellékel nekem, amely a jellemére vagy a helyzetére vonatkozna, mert hiszen egy párttagsági jegynek nem az efféle igazolás a célja. Elbeszélései helyzetéről és ismeretségeiről kiáltó ellentmondásban vannak azzal, amit később kénytelen közölni velem. Végül olyan magatartással igyekszik kicsikarni tőlem egy találkozást az otthonomban, amely arra kényszerít, hogy bezárjam Ön előtt az ajtómat.

Ha mindezek ellenére küldök Önnek egy pénzesutalványt 1 £-re a Gower Street-i postahivatalba, ez csupán azért történik, hogy egy utolsó esélyt adjak Önnek annak bebizonyítására, jobb elbánást érdemel, mint amilyenre eddig késztetett engem. Kérem, szíveskedjék a vételt igazolni.

Tisztelettel

105

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877* május 26.

Kedves Bracke,

Az, amire Kurz kisasszony várt, ma elment Londonból. A jövő hét folyamán megkap *minden* változtatást (azt hiszem, a függelék kivételével), amit Lissagaray még el kell hogy küldjön neki.[371]

Egyébként fel szeretném hívni a figyelmet a következőkre:

1. Kurz kisasszonynak azt, amit *kézirat formájában* kapott *Lissagaray-től*, *természetesen* mindig a *saját kéziratával* együtt meg kellett volna Önnek küldenie. Az ő mesteri fordítási módját tekintve (lásd csupán *néhány* újabb példát a túloldalon), hogyan ellenőrizhetem őt Lissagaray kézirata nélkül? Meg vagyok győződve arról, hogy ennek folytán máris becsúszott mindenféle hiba.

2. Ő maga is gondolhatta volna, hogy Lissagaray-nek erre a kéziratra a saját második francia kiadásához szüksége van.

Egészében a fordítás, ahol nem egyenest hibás, gyakran gyámoltalan, filiszteres és száraz. De ez talán bizonyos mértékben megfelel a német ízlésnek.

Szívélyes üdvözlettel

híve
K. M.

Kérem, ragaszkodjék tehát ahhoz, hogy az igen tisztelt Kurz *először is* elküldje Önnek a már lefordított Lissagaray-féle kéziratot (hogy visszaadhassuk Lissagaray-nek; Ön a korrektúrákkal együtt eljuttathatja hozzám), s *másodszor*, hogy azt a kéziratot, amelyet csak most fordít, mindig mellékelje a saját kéziratához úgy, hogy a fordítást és az eredetit összehasonlíthassam. Egészében ez a pótlólagos kézirat nem nagy.

---

* *A kéziratban*: 1876. – *Szerk.*

A *73. oldalon levő passzust*, amelyet nagyon összefirkáltam, így kell olvasni:

„Ezt az emancipációt az autonóm Kommüntől várta, amely ... igazgatását függetlenül irányítaná azon határokon belül, amelyeket a nemzeti egység fenntartása megkövetel. Ahelyett, hogy a képviselő, aki ... lehet, az kellene, hogy ... a társadalom ama monarchikus kinövésével, az »állammal«, amely ... élősködik, sajátos osztályérdekeket képvisel, amely ... saját élettel rendelkező kommünök delegációját állította szembe, amelynek ... az általános nemzeti érdekeket kellene igazgatnia."

Példák

49. old. „A l'appel de son nom il a voulu répondre"; ezt Kurz kisasszony így fordítja: „Ő meg akart felelni a hozzá intézett felhívásnak." Tiszta hülyeség! Helyesen: „Amikor név szerint szólították, válaszolni akart stb."

{*uo.* „les yeux ... brillants de *foi* républicaine"; *foi* itt nem „hűséget" jelent {egyáltalán sohasem jelenti (kivéve a *ma foi*[464] kifejezésben)}, hanem *hitet, meggyőződést* stb. Meghagytam, ahogy volt, mert az efféle frázisokat a németben egyáltalán nem szeretem; ezért mit sem számít, ha X helyett Y-t írnak.}

51. old. „des intrigants bourgeois qui couraient après la députation"*. Kurz fordításában: „akik a küldöttség után futottak". Egy első osztályos gimnazista sem fordíthatná rosszabbul.

51. old. „*pour statuer en cas de doubles nominations*" – ezt Kurz elképesztően így fordítja: „hogy végszükség esetén" (mit jelentsen ez?) „kettős kinevezéseket statuáljanak"!!! Helyesen: „hogy kettős kinevezések esetén döntsenek".

54. old. Az „une permanence"-t „permanens ülésnek" fordítja (mi az ördög az?). Helyesen: „állandó választmány".

59. old. „lejárt váltók" helyett „lejárt *kereskedelmi tárgyakat*" (!!!) fordít.

70. old. „l'intelligence etc. de la *bourgeoisie de cette époque*" az ő fordításában: „*ezen időpont* nagyburzsoáié" (!). Egy korszak éppoly kevéssé *időpont*, mint ahogy egy vonal nem *térpont*.

75. old. „C'est que la première note est juste" az ő fordításában: „Ez abból következett, hogy az *első leszámolás*" (!) „helyes volt", holott azt jelenti, hogy eleve eltalálták vagy megütötték a helyes hangot.

90. old. „plumitifs" – „bértollnokok" – fordítása nála *bírósági iratok*!!!

* – „burzsoá intrikusok, akik hajszolták a képviselőséget" – *Szerk.*

106

Engels Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]77 június 25.

Kedves Bracke,

Hálás köszönet a kamatként küldött *15. 1. 2.* £-es küldeményéért, amelyet köszönettel javára írtam Önnek.

A 30 márka honoráriumot[465] írja csak át a választási alapjára, hadd könnyebbüljön meg egy kissé a lelkiismeret.

Hogy mi lesz a legközelebbi „Kalender"-rel, azzal egyelőre még várunk. Hiszen még majdnem egy évig ráérünk.[466]

Ma megy el Lipcsébe a „Dühring" gazdaságtani részének[24] eleje. Liebknecht azt állítja, hogy a kongresszusi határozat az *én* cikkeimet egyáltalán nem érinti.[124] Ezt fel is kell tételeznem, hiszen a kongresszus nem illetékes arra, hogy egyoldalúan rendelkezzék a cikkeimről, vagyis hogy hozzájárulásom nélkül felbontsa Liebknecht kötelezettségét velem szemben, amelyet egy tavalyi kongresszusi határozat értelmében vállalt.

Hát Önt aztán szörnyen meggyötrik a betegségek. Azt kell hinnem, hogy Braunschweignak borzasztó egészségtelen az éghajlata. Köszvény, reuma, kanyaró, s ráadásul egy ismeretlen betegség, ez csakugyan hajmeresztő! Remélhetőleg kedvező lefolyású lesz mind.

Milyen nyomorúságosan kicsinyes ember lehet ez a Helmholtz, hogy egyáltalán bosszankodik egy Dühring kijelentésein, méghozzá annyira, hogy a berlini fakultást alternatíva elé állítja: vagy Dühringet menesztik, vagy én megyek![148] Mintha Dühring összes művei, minden dühöngő irigységükkel egyetemben, csak egy szellentésnyi súllyal is latba esnének a tudományban! De persze Helmholtz igen kiváló kísérletező ugyan, ám mint gondolkodó korántsem múlja felül Dühringet. Ezenfelül a német professzor a csúcspontja a német kispolgáriasságnak és kisvárosiasságnak, és kivált Berlinben. Hol van még egy hely, ahol pl. egy olyan tudományos hírnevű férfiúnak, mint Virchow, legfőbb becsvágya, hogy — városi képviselő legyen!

Még ámulni fog, hogy mi rejlik a törökökben![467] Bárcsak lenne nálunk

Németországban olyan parlament, mint a konstantinápolyi! Amíg a nép tömege – jelen esetben a török paraszt és még a török középbirtokos is – egészséges, márpedig az, addig egy ilyen keleti közösség egész hihetetlen ütlegeket képes kiállni. Minden más nép tönkrement volna a négyszáz éves, a bizánciaktól örökül kapott fővárosi korrupciótól – a törököknek csak a legfelső rétegtől kell megszabadulniok, hogy Oroszországgal szemben tökéletesen állják a sarat. A hadsereg vezetőinek és a várparancsnokoknak az árulása, megvesztegethetősége, a hadseregnek szánt pénzek eltékozlása, mindenfajta sikkasztás, mindaz, ami bármely más államot tönkretenne, Törökországban elég nagy bőségben terem ugyan, de mégsem annyira, hogy legyűrné őket. A törököket egyetlen veszély fenyegeti, az európai diplomácia és főként az angolok beavatkozása, akik a törököket visszatartják harci eszközeik fesztelen alkalmazásától, s elvárják tőlük, hogy a legelképesztőbb provokációkat is eltűrjék. Így például, ha a románok beengedik országukba az oroszokat,[454] akkor a törökök tekintsék ezt a *semlegesség* megnyilvánulásának és ne szállják és erősítsék meg erődjeiknek a havasalföldi területen levő hídfőit* – Isten ments! Ezzel megsértenék a román semlegességet! És a törökök voltak olyan jóhiszeműek, hogy engedelmeskedtek ezeknek az angol és osztrák szólamoknak, s ezzel a felénél is kisebbre csökkentették dunai erődjeik ellenállóképességét!

Az oroszok dunai átkelése Macsinnál, amit Marxnak már három héttel ezelőtt megjósoltam, bevallása annak, hogy képtelenek kierőszakolni az átkelést ott, ahol valamit használhatna nekik, nevezetesen Dobrudzsa *fölött*.[182] Az oroszoknak legalább 2–3 hadtestet kell küldeniök Dobrudzsán át, ha meg akarják kaparintani a Csernavoda–Küsztendzse állást – hogy ezeket hogy akarják élelmezni és közülük hányan érnek el a célig, azt szeretném tudni. Ezt az akciót a montenegróiak veresége kényszerítette rá az oroszokra;[468] nem tűrhetik el anélkül, hogy valamit ne tegyenek. A hadjárat most alighanem nekilendül, s az oroszok választás előtt állnak: vagy annyi csapatot küldenek át a Dunán, amennyire katonailag szükség van – de ezeket nem tudják élelmezni; vagy pedig kevesebb csapatot küldenek, nem többet, mint amennyit élelmezni tudnak, de akkor a hadjárat hamarosan megakad. Ennek ellenére a legközelebbi jövőben a Dunánál is záporoznak majd az orosz sikerek, de egyiknek sincs semmi jelentősége.

Szívélyes üdvözlettel híve

F. E.

* *V. ö. 269. old. – Szerk.*

107

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, [18]77 július 2.

Kedves Liebknecht,

Mindkettőnknek sok fölösleges bosszúságot takarítottál volna meg, ha nyomban közlöd velem az egyszerű tényt, hogy a melléklet *már most* megjelenik, s te abban akarod kinyomatni a cikkeimet. Korábbi leveleidből azt kellett feltételeznem, hogy a melléklet nem jelenhet meg október előtt, és ráadásul már beleolvadt az akkorra bejelentett szemlébe[146]; tehát fel kellett tételeznem, hogy a cikkek folytatását a határozat *ellenére*[124] magában a „Vorwärts"-ben szándékozod kinyomatni. Ebből származott minden – ilyen feltételezések közepette nagyon is jogosult – aggályom.

Rammnak három cikket küldtem és elővigyázatosságból ma ismét írok neki, hogy a mellékletben lehet őket kinyomatni. Egy negyedik cikk készen van, az ötödiken dolgozom. Sajnos, mindenféle zavaró körülmény feltart, holnapután néhány napra Manchesterbe kell utaznom, utána meg a tengerhez, a beteg feleségem miatt,[112] bár ott napi néhány órát azért tudok dolgozni.

Az Urquhart-ügyben lépéseket tettünk, hogy összeszedjük az anyagot.[469]

A perbe fogás, ill. bekasztlizás úgy látszik mind vígabban zajlik tifelétek.[144] Kiegészítést kellene beterjesztenetek a büntetőtörvényhez, hogy az emberek éjszaka ülhessék, vagy inkább fekhessék le az idejüket, nappal pedig szabadok lehessenek.

Úgy látjuk, mintha a „Vorwärts" azért mégiscsak egy kissé túl könnyen venné a franciaországi históriát.[139] Igaz, a munkásoknak egyelőre semmi közük hozzá, ezt tudják is és azt mondják: most Önökön a sor, burzsoá urak, tessék tenni! Ám Franciaország fejlődése szempontjából fölöttébb fontos, hogy a jelenlegi szünet, a munkásmozgalom legközelebbi fellendüléséig, polgári köztársasági rezsim alatt teljék el, amikor Gambetta és Tsai blamálják magukat, és nem, mint eddig, császári nyomás alatt, amikor ismét népszerűvé válnak és a kitörés napján megint az élre állnak; hogy végre szűnjék meg a Franciaországban értelmetlenné vált vita az *államformáról*, és a köz-

társaság akként jelenjék meg, ami: mint a burzsoá uralomnak és egyúttal a burzsoá uralom küszöbönálló felbomlásának klasszikus formája. Egyébként ha a reakció győz Franciaországban, azt Németországban is alaposan megéreznétek.[470]

A Dunánál eddig minden jól megy. Az olyan keleti hadsereg, mint a török, amely nagy stratégiai műveletekre alkalmatlan, semmiképpen nem tudta elhárítani az oroszok átkelését.[182] Viszont az ilyen keleti hadsereg soha nem is megy tönkre a saját butaságain. Most majd meglátjuk, hogy az oroszok hogyan élelmezik a hadseregüket Bulgáriában. Minden előre tett lépéssel mértani haladványban növekszenek a nehézségeik, és kevés jóval kecsegteti őket a *legjobb* – az Örményországban harcoló kaukázusi – hadseregük sajátos viselkedése a tűzvonalban. Időközben Montenegrót porrá zúzzák.[468] Ennek különösen örülök G. Rasch miatt.[471]

Barátod
F. E.

108

Engels Franz Wiedéhez

Zürichbe

(Vázlat)

[Ramsgate[112], 1877 július 25.]

Igen tisztelt Uram,

Elnézését kell kérnem, amiért stb.

Ami az én közreműködésemet illeti az Ön által kiadni szándékolt folyóiratban,[114] erre pillanatnyilag sajnos nem tehetek határozott ígéretet. Mihelyt befejezem a „Vorwärts" számára készülő Dühring-bírálatot,[24] kénytelen leszek minden erőmet egy évek óta tervezett nagyobb önálló munkára[40] összpontosítani, amelynek befejezésében – külső körülményeken kívül – eddig a szocialista sajtóorgánumokban való közreműködésem is akadályozott. Ha az ember 56 évet visel a hátán, akkor végre el kell határoznia, hogy takarékoskodik az idejével, hogy az előmunkálatokból végül még ki is süljön valami. Ha adódna olyan esemény, amikor megint szükségesnek látnám, hogy a nyilvánosság elé lépjek, akkor a körülményektől függne, hogy ennek *hol* kell megtörténnie, a „*Vorwärts*"*-ben*-e vagy másutt, s ez utóbbi esetben, amennyire most látom, a különféle tervezett „tudományos folyóiratok" közül szívesen fordulnék elsősorban az Önéhez. Ha tehát egyelőre nem tehetek határozottabb ígéretet, kérem, tulajdonítsa ezt csupán a felsorolt indokoknak, s korántsem annak, hogy közömbös volnék egy olyan folyóirat iránt, amely nagyon érdekel engem, amelynek a legjobb eredményeket kívánom, s amelyre a könyvkereskedőm útján máris előfizettem.

Kiváló tisztelettel stb.

109

Engels Natalie Liebknechthez

Lipcsébe

2, Adelaide Gardens
Ramsgate,[112] 1877 július 31.

Tisztelt Liebknechtné Asszony,

Megkérhetném, hogy a mellékelt sorokat*, ha biztonságos alkalom adódik, eljuttassa a férjéhez?[472] Remélhetőleg most már rövidesen mentesül az efféle fáradozásoktól, és, mint remélem, hosszabb időre. Németországban barátaink feleségeinek is ki kell venniök részüket a harcból, amelyet férjeik aktívan vívnak, s olyan módon kell kivenniök, amely a mi asszonyainkat itt, a biztonságos Angliában, meghökkentené. Mi itt könnyen beszélünk és kritizálunk, míg Németországban minden elővigyázatlan vagy meggondolatlan szó börtönnel és a családi élet időleges megszakításával fenyeget. Szerencsére ettől nem zavartatják magukat a mi német asszonyaink, s tettel bizonyítják, hogy a sokat emlegetett női érzelgősség csak a burzsoá asszonyokat jellemző osztálybetegség.

Szívélyesen üdvözli Önt és gyermekeit

őszinte híve
F. Engels

* *V. ö. 280–281. old. – Szerk.*

110

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

2, Adelaide Gardens, Ramsgate[112]
1877 július 31.

Kedves Liebknecht,

21-i és 28-i leveleidet megkaptam. Bárcsak remélhetném, hogy a dühringeskedés csődje végleges és a dolgot nem foldozzák össze. De azért szégyenben maradnak a pártorgánumok, amelyek arra csábultak, hogy Dühringnek tudományos jelentőséget tulajdonítsanak, mert – a poroszok üldözték őt[148]! És ez mindegyikre áll, amelyeket láttam.

Vahlteich kijelentése a marxistákról és a dühringistákról *csakugyan* elhangzott, rögtön a kongresszus után benne volt valamennyi lapban, amelyek közzétették a nyilvános gyűlésen mondott beszédét (ahol ezt elkövette).[473] Nem is hiszem, hogy letagadná. Hogy most börtönben csücsül, nem ok számomra, hogy jobbnak tüntessem fel őt, mint amilyen.

Elisée Reclus közönséges kompilátor* és semmi egyéb. Minthogy ő és fivére** a titkos Alliance[399] *alapítói között* voltak, ő, ha akar, több igazságot mondhat el neked erről, mint te neki. Hogy együtt tart-e ezekkel az emberkékkel vagy sem, egyre megy, politikailag zavaros és impotens.

Soha nem mondtam azt, hogy a híveitek *tömege* nem akar valódi tudományt. Én a *pártról* beszéltem, és az olyan, amilyennek a nyilvánosság előtt, a sajtóban és a kongresszusokon mutatja magát.[127] És ott most a félműveltség és az irodalmárrá felfuvalkodott exmunkások a hangadók. Ha ezek az emberek, mint mondod, csak egy parányi kisebbséget jelentenek, akkor nyilván csak azért kell tekintettel lennetek rájuk, mert mindegyiknek megvan a maga uszálya. A párt erkölcsi és intellektuális lezüllése az egyesülés-től[263] datálódik, és elkerülhető lett volna, ha akkor egy kicsit több tartózkodás és értelem nyilvánul meg. Egy egészséges párt idővel sok mindent kiválaszt magából, de ez hosszú és nehéz folyamat, s az, hogy a tömegek

---

* *V. ö. 62. old. – Szerk.*

** Michel-Elie Reclus. – *Szerk.*

egészségesek, bizonyosan nem ok arra, hogy szükségtelenül betegséggel oltsuk be őket.

A „Zukunft" szempontjából szerencse, hogy leveled még idejében érkezett és megakadályozta, hogy elküldjem már elhatározott válaszomat a közreműködési felkérésre.[159] Egy *teljesen névtelen* szerkesztőség felkérése,[145] amely tudományos mivolta tekintetében semmi más biztosítékot nem nyújthat, mint a kongresszusi határozatot,[146] – mintha egy kongresszus bárkit tudományos jelleggel ruházhatna fel! Micsoda kívánalom, hogy teljesen névtelen emberekre bízzuk a kéziratainkat, olyanokra, akik esetleg a legádázabb dühringiánusok lehetnek!

Azt mondod, Wiede társszerkesztő. Ő maga azonban még e hó 20-án arra szólított fel, hogy legyek munkatársa egy szemlének, amelyet *Zürichben* szándékozik alapítani![114]

Egyszóval, torkig vagyok ezzel a zűrzavarral, az örökös elhamarkodott és át nem gondolt vállalkozásokkal. Már csak azért sem tehetek semmiféle ígéretet, mert most végre el kell készülnöm a saját nagyobb munkáimmal. A „Dühring"-et[24] még befejezem, utána már csak akkor írok cikket, ha magam sürgős szükségét látom, s ha volna olyan folyóirat, amely *nem* pártorgánum, akkor azt részesíteném előnyben, hogy többé ne legyek kitéve kongresszusi vitáknak[124]. Hiszen tudományos munkákra nincsen demokratikus fórum, és nekem egy tapasztalat elég volt.

El kellene menned Gentbe[474] és onnan átjöhetnél Londonba;[475] mi biztosan nem megyünk Gentbe, különben miért vonultunk volna vissza a gyakorlattól Hágában[347]? Antwerpenen át gyorsan és nagyon olcsón Londonba érhetsz, egy szoba mindig rendelkezésedre áll nálam.

Zárnom kell, terítik az asztalt.

Barátod
F. E.

111

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 augusztus 1.

Kedves Bracke,

E hét végén vagy a jövő hét elején elutazom Londonból és a kontinensre megyek, mert az egészségi állapotom miatt kúrára van szükségem.[133] A közbenső időre eltiltottak minden munkától, s ezért a Lissagaray-könyv[371] fordításának revíziója végett mást kell keresnie, mert *revízió nélkül* a dolog nem nyomtatható ki. (Talán K. Hirsch tud Önnek ajánlani valakit.)

A több hónapos megszakítás, amelyről Ön semmit sem közölt, persze egyáltalán nem lelkesítette Lissagaray-t, és panaszait teljesen jogosultnak tartom.

Kész hive

K. M.

112

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]77 augusztus 8.

Kedves Bracke,

Levelét megkaptam. Ma utazom el.[133] Néhány napon belül (talán már két nap múlva) levelet kap Emsbe *poste restante*.

Engels nem állhat rendelkezésére;[476] tengeri fürdőhelyen van[112] és hamarosan megint elutazik, talán Jersey vagy Man szigetére vagy máshová.[176] Ezenkívül az a kevés ideje, amely – ilyen körülmények között – munkára a rendelkezésére áll, teljesen igénybe van véve.

Ami B. Beckert illeti, *abszolúte tiltakoznom* kell *az ellen, hogy őt bármi módon* megbízzák *Lissagaray munkájával*[371]. Becker a lehető leghangosabban szidalmazott engem és Engelst – Önről nem is szólva – Párizsban, most pedig Londonban (ahol 2 hónapja tartózkodik) és nagyon óvakodott attól, hogy a szemem elé kerüljön. És éppen azért dühös – mint már Párizsból informáltak engem –, mert Ön kiadja Lissagaray művét! Szitkozódása és intrikái teljesen hidegen hagynak, de azt semmi körülmények között nem tűrhetem, hogy ez az alak Lissagaray bármely ügyébe belekeveredjék.

Ami Isoldét* illeti, pénz kicsikarásához úgy látszik jobban ért, mint a fordításhoz.

Híve
K. M.

* Isolde Kurz. – *Szerk.*

113

Marx Maltman Barryhez

Londonba

[Neuenahr,] 1877 augusztus 15.

Kedves Barry,

Címem: Dr. K. Marx, Hotel Flora, **Neuenahr**, *Porosz Rajna-tartomány.*[133] *Neuenahr* a falu neve, ez a fürdőhely még a mezőváros rangjára sem tarthat igényt. Teljesen el van vágva a külvilágtól; vasút nincs az Ahr völgyének határain belül.

Láttam a *„Times"-ban* – a Kurhaus olvasótermében –, hogy megjelentetett egy tudósítást a keleti kérdéssel kapcsolatos akcióról.[477] Kérem, tájékoztasson, milyen haladást ért el ezen a téren.

Őszinte híve
K. M.

Legyen szíves, váltsa be a mellékelt 40 £-es csekket és küldje el nekem két húszfontos bankjegyben (természetesen az Angol Bank jegyeiben), *ajánlott* levélben, Ostendén át, a fenti címre. Még egyszer leírom a falu nevét: *Neuenahr* (*Hotel Flora* annak a háznak a neve, amelyben lakom).

Eredeti nyelve: angol

114

Marx Wilhelm Brackéhoz

Emsbe

[Neuenahr,] Hotel Flora
[18]77 augusztus 18.

Kedves Bracke,

Küldje el nekem a nyolcadik ívet.[371]

Nem tudna egy fél napra idejönni?[133] Nem vagyunk messze Emstől.

Ami B. Beckert illeti, megpróbálta Önt először is Hirsch és Kaub előtt gyanúba keverni, és „pénzcsinálónak" beállítani (amikor is az ő tudtán kívül kivédtem a támadást). Nem csoda, hogy most a fordított manővert csinálja. A legjobb, ha az ember úgy tesz, mintha nem is ismerné ezt a férfiút.

Hirsch abszolúte megbízható ember; rendkívül áldozatkész; fő gyengéje az emberismeret hiánya, úgyhogy olyanok, akik tettetni tudják az ügy iránti lelkesedést, könnyen becsapják, ha nem is tartósan.

Abban a reményben, hogy itt láthatom Önt és megismertethetem a feleségemmel és a leányommal (a legfiatalabbik itt van velem), üdvözlöm

igaz barátsággal híve
K. M.

115

Marx Wilhelm Brackéhoz

Emsbe

1877 aug. 24.
Hotel Flora, Neuenahr

Kedves Bracke,

Nagyon sajnálom, hogy ilyen körülmények között a találkozásunkra nem kerülhet sor, mert különben meg kellene szakítania a kúráját, *ami nem tanácsos.*

Nyomban elkezdtem a korrektúra[371] átolvasását; a munkát félbeszakította barátomnak, a manchesteri Schorlemmer professzornak a megérkezése, de ő csak néhány napot tölt itt[133]. *Tegnap* egyidejűleg egy másik levelet is kezdtem írni Önnek,[47] de azt csak akkor fejezhetem be, ha készen leszek a korrektúrával, mert egyben néhány széljegyzetemet is tartalmazza.

Apropó. Kaptam Londonból egy levelet barátomtól, a Londonban lakó Maltman Barrytől (skót). Barry a londoni Főtanács hajdani tagja, legbuzgóbb és legrátermettebb brit pártbeli elvtársunk. Közli velem, hogy elmegy a genti kongresszusra[474] és szeretné, ha *ajánlólevelet kaphatna német küldöttekhez*, ha lesznek ott németek. Kérem, tegye meg, hogy küld ide számára néhány sort ebben az értelemben.

Szívélyes üdvözlettel

híve
Karl Marx

116

Engels Natalie Liebknechthez

Lipcsébe

122, Regent's Park Road
N. W. London, 1877 szept. 4.

Tisztelt Liebknechtné Asszony,

A legnagyobb sietségben csak néhány sorban válaszolok múlt hó 28-i kedves levelére. Liebknecht beszélt arról, hogy a genti kongresszus[474] után eljön Londonba[475]; most azonban, Ramsgate-ből visszajövet[112] megtudtam, hogy ez a kongresszus szeptember 9-től (jövő vasárnaptól) szeptember 16-ig* (a következő vasárnapig) tart. Én magam holnap orvosi tanácsra két hétre Skóciába utazom a feleségemmel, s ez alatt levélbelileg általában nem leszek elérhető; mindenesetre úgy gondolom, hogy 20-án, csütörtökön, vagy legkésőbb pénteken, 21-én itthon leszek, úgyhogy ha Liebknecht akár 18-án megérkezne ide, legfeljebb néhány nappal előzne meg engem. Azonkívül ebben az időben táviratilag érintkezésbe lépek az otthonommal, hogy érkezéséről megtudakoljam, amit kell. Azoknak, akik távollétünkben gondját viselik a házunknak, utasítást adtam, hogy Liebknecht megérkezésekor biztosítsák a kényelmét, a szobája már most is készen áll, s bizonyos vagyok abban, hogy utasításaimat betartják. Hogy Marxék addigra visszatérnek-e ide, azt nem tudom pontosan, de szinte biztosra veszem a legutóbbi hírekből, hogy igen, mert Neuenahrból eljöttek és az eleinte tervezett fekete-erdei tartózkodásról már nem volt szó.[133] Ön talán Marxné révén többet tud erről, mint mi itt; Liebknecht Gentből mindenesetre megtudhatja a legújabb híreket erről, ha ír néhány sort madame Lafargue-nak, 225, Camden Road, N. W., London (Marx középső lánya). Ha Liebknecht megérkeztekor még sem Marx nem lenne itt, sem én, Lafargue-ékon kívül Marx legidősebb lányához, madame Longuet-hoz is fordulhat, 30, Leighton Grove, Leighton Road, Kentish Town, N. W., és felkeresheti régi barátunkat, Lessnert, 12, Fitzroy Street, Fitzroy Square. Longuet-ék pillanatnyilag szintén tengeri fürdőn vannak Yarmouthban, de szeptember

* *A kéziratban*: 17-ig – *Szerk.*

közepére mindenképpen visszajönnek, csak a napot nem tudom megmondani.

Csakugyan nekem is az a véleményem, hogy Liebknecht túl sokat ül;[478] egész jó, ha az ember nem csinál az ilyesmiből nagy ügyet, de azért mégsem kell az ülő életmódhoz hozzászokni. Hogy Önnek sikerül-e elvonni őt ettől az előőrsszolgálattól (vagyis inkább avantgarde-szolgálattól), az persze némileg kétséges, aki már annyi éve benne élt, az túlságosan kedvét leli benne, viszont a hosszú gyakorlat alighanem rövidesen megtanítja arra, hogy kikerülje a büntető törvénykezés csapdáit. Önnek persze továbbra is feltétlenül azt kívánom, hogy Liebknecht ne töltse minden szolgálaton kívüli idejét a börtönben és minden börtönön kívüli idejét a Reichstagban vagy úton.

A feleségem szívből viszonozza az Ön baráti jókívánságait.

Baráti üdvözlettel

híve

F. Engels

Minthogy nem tudom, Liebknecht otthon van-e, arra kérem, szíveskedjék e levél tartalmát vele közölni.

117

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

1877 szept. 27.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Barátom,

A leveled sajnos csak most került a kezembe, amikor visszatértem a kontinensről (ahová az orvosok küldtek)[133]. Válaszom ezért talán túlságosan is későn érkezik. Egyebekben pater peccavi!* De az átkos *álmatlanság*, amely az év folyamán gyötört, mérhetetlenül rossz levélíróvá tett, mert az elviselhető perceket teljesen a munkának kellett szentelnem.

Ha *Weydemeyer* még nem nyomatta ki a „Tőke és munká"-t,[480] akkor átnézném, mert az eredeti[22] tele van a legszörnyűbb sajtóhibákkal. Egyáltalán fogalmad sincs róla, hogy a párt, azaz a chemnitziek (akiket Vahlteich képvisel) hogyan bántak velem. Először, Liebknecht sürgetésére, és mivel Chemnitzből is úgy állították be a dolgot, hogy nagyon sürgős, vállalkoztam a munkára, mielőtt elutaztam Karlsbadba,[2] rendkívül rossz idegállapotom ellenére. És a sok szamárságot tekintve, amit Most elkövet (most szerencsére kikötött Dühring úrnál; hiú fickó, mindig készen arra, *hogy bármit* olvas, rögtön prédának tekintse, anyagnak valamilyen nyomtatványhoz), s az előírt szűk terjedelem miatt is ez nem volt csekélység. Nos, jó! Hónapokig nem kaptam semmi értesítést, érdeklődöm,[47] megkapom Vahlteich „hűvös" válaszát, hogy csak azokban az időmorzsákban szedik a dolgot, amelyeket a chemnitzi nyárspolgár-hirdetések szedése a *párt*nyomdának meghagy! Ilyen hűvös arcátlansággal még nem találkoztam! Így a nyomás majdnem egy évig (!) tartott, és végül a megjelent opusculumban** hemzsegtek az értelemtorzító sajtóhibák!

Hogy elkerüljük az időveszteséget, talán jobb, ha egyelőre az általad java-

* – Atyám, vétkeztem![479] – *Szerk.*
** – művecskében – *Szerk.*

solt módon nyomatjátok ki, s én a második kiadás számára a nyomtatott szöveget javítom (ami sokkal könnyebb).

A „*Kommunista Kiáltvány*"-*t* én közvetlenül kijavítom, Engelsszel együtt, és aztán küldöm el neked.[350]

Ami a „Tőké"-t és Douai-t illeti:

Először: Van *Douai-nek kiadója*?

Másodszor: A francia kiadás[249] annyi időveszteségembe került, hogy személyesen többé *sehogyan* sem működöm közre semmilyen fordításban. Meg kell tudnod, hogy Douai tud-e eléggé *angolul*, hogy *egyedül* megcsinálhassa a dolgot.[481] Ha igen, beleegyezésem és áldásom rá. De ebben az esetben:

Harmadszor: A fordítást a második német kiadáson[256] kívül feltétlenül össze kell hasonlítania a *francia kiadással* is, ahol egynémely új dolgot hozzátettem, és sok mindent lényegesen jobban kifejtettem. Még e *hét folyamán* küldök neked két dolgot:

1. *A francia kiadás egy példányát Douai számára.*

2. *Egy jegyzéket* arról, ahol nem *összehasonlítani* kell *a francia kiadást a némettel*, hanem teljes egészében a francia szöveget kell alapul venni.

Uriele Cavagnari úr *Nápolyban* előkészíti (a francia kiadás nyomán) a „Tőke" *olasz* kiadását; a saját költségén nyomatja ki és a könyvet önköltségi áron adja majd el. Derék ember![482]

Amit a németekről írsz, azon egyáltalán nem csodálkozom. Itt ugyanúgy van. Engels és én ezért teljesen visszahúzódtunk ettől a bandától (Lessner szintén). Kivételt csak egy német munkás barátom képez, a neve pillanatnyilag nem jut eszembe (azt hiszem: Weyer*); tagja a London Trades' Union Councilnak[483] és ő vitte keresztül az egyetlen értelmes határozatot (hogy a munkások csak munkásokat válasszanak képviselőnek az alsóházba) a trade unionok szégyenletes leicesteri kongresszusán,[484] ahol a burzsoák a patrónus szerepét játszották, a többi között *Th. Brassey* úr, nagy szélhámos és milliomos, fia a hírhedt vasút-Brasseynek, aki Európára és Ázsiára „vállalkozott".

A *genti* kongresszusban,[474] bármily sok kívánnivalót hagyott is hátra máskülönben, legalább az a jó megvolt, hogy Guillaume-ot és Tsait régi szövetségeseik teljesen cserbenhagyták. A flamand munkásokat nehezen lehetett visszatartani attól, hogy elpáholják a nagy Guillaume-ot. A szószátyár De Paepe, Brisméével együtt, nekitámadt; John Hales úr dettó. Ez utóbbi *Barry* parancsnoksága alá helyezte magát, akit én arra késztettem, hogy

* Adam Weiler. – *Szerk.*

részben mint a kongresszus tagja (nem tudom, kinek a küldötteként), részben mint a (londoni) „*Standard*" *tudósítója*[485] menjen oda. Én magam személy szerint soha többé nem akarok kapcsolatot Junggal és Halesszel, de második elpártolásuk, a juraiaktól, hasznos. Barry itt az én faktótumom; a „*Times*" tudósítóit is ő dirigálta (a lap *Eccarius* urat elbocsátotta). És éppen őáltala tartottam hónapokon át *inkognitóban* kereszttűz alatt az oroszmániás Gladstone-t a divatos londoni sajtóban („*Vanity Fair*"[92] és „*Whitehall Review*"[100]) csakúgy, mint az angol, skót és ír vidéki sajtóban, lelepleztem Gladstone intrikáit Novikova orosz ügynöknővel, a londoni orosz követséggel stb.; ugyancsak általa gyakoroltam befolyást angol alsó- és felsőházi tagokra, akik összecsapnák a kezüket, ha tudnák, hogy a Red-Terror-Doctor*, ahogyan engem neveznek, a sugalmazójuk a keleti válság kérdésében.

Ez a válság az európai történelem *új fordulópontja*. Oroszország – és én az eredeti *orosz* nem hivatalos és hivatalos forrásokból (ez utóbbiak csak kevés embernek hozzáférhetők, de nekem pétervári barátaim megszerezték) tanulmányoztam állapotait – már régóta egy fordulat küszöbén állott; minden előfeltétel megérett erre. A kirobbanást a derék törökök évekkel meggyorsították azokkal a csapásokkal, amelyekben nemcsak az orosz hadsereget és az orosz pénzügyeket, hanem a hadseregnek *parancsnokló dinasztiát* (a cárt, a trónörököst és még hat más Romanovot) legmagasabb személyükben is részesítették. A fordulat secundum artem** mindenféle alkotmányosdival kezdődik majd, utána pedig szép felfordulás következik. Ha az anyatermészet nem különösebben mostoha hozzánk, még megérjük ezt a diadalt!

A sok butaság, amit az orosz diákok elkövetnek, csak tünet, önmagában értéktelen. De tünet. Az orosz társadalom valamennyi rétege gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg teljes felbomlásban van.

A forradalom ezúttal Keleten kezdődik, ahol az ellenforradalom eddig sértetlen bástyája és tartalék hadserege van.

Bismarck úr élvezettel szemlélte a verekedést, de hogy ennyire jusson az ügy, azt nem akarta. Ha Oroszország túlságosan meggyengül, nem tudná Ausztriát megint sakkban tartani, mint a német–francia háború idején. És ha meg éppenséggel forradalomra kerülne ott sor, mi lesz akkor a Hohenzollern-dinasztia utolsó támaszával?

Pillanatnyilag minden attól függ, hogy a lengyelek (a Lengyel Királyság-

* – a Vörös Terror Doktorja – *Szerk.*

** – a mesterség szabályai szerint – *Szerk.*

ban) meglapuljanak. Csak semmi zendülés ne legyen ott ebben a pillanatban! Bismarck rögtön bevonulna és az orosz sovinizmus újra a cár mellé állna. Ha viszont a lengyelek nyugodtan megvárják, míg Pétervár és Moszkva ég, és ha akkor lép közbe Bismarck mint megmentő, akkor Poroszország megkapja a maga – Mexikóját[486]!

Azoknak a lengyeleknek, akiknek befolyásuk van honfitársaikra, és akikkel kapcsolatban vagyok, ezt unos-untig a fejükbe vertem!

A *francia válság*[106] a keletivel összehasonlítva egészen másodrendű esemény. De remélhető, hogy a burzsoá köztársaság győz, máskülönben a régi játék elölről kezdődik, márpedig egyik nemzet sem ismételheti meg túlságosan gyakran ugyanazokat a butaságokat.

Szívélyes üdvözlet tőlem és feleségemtől

barátod
Karl Marx

Utóirat.

A genfi Wessel közjegyző értesített a *Lingenau* végrendeletével kapcsolatos históriáról.[487]

Nekünk (vagyis a végrendelet végrehajtóinak) ki kell neveznünk Amerikában egy megbízottat, s erre csak te lennél alkalmas. Mindenekelőtt azonban tudni kellene, hogy hogyan áll az ügy Amerikában, s hogy a testamentumot végtelen pereskedések nélkül végre lehet-e hajtani. Lekötelezne, ha érdeklődnél efelől és tájékoztatnál engem.

118

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1877 okt. 5.

Kedves Hermann,

E hó végén (okt. 31-én) kb. 380 £-et be kell fizetnem, és ezért örülnék, ha a megfelelő összeget minél hamarabb átutalhatnád nekem. Megjegyzem még, hogy szeretném, ha úgy lehetne elrendezni, hogy az utalvány itt 31-e *előtt* legyen esedékes (a 3 haladéknapot beleszámítva, tehát névlegesen legkésőbb f. hó 27-i esedékességgel). Máskülönben ugyanis az itteni bankszokások szerint 31-én nem kaphatom meg a pénzt, a leszámítolás pedig annak, aki nincs benne az üzleti életben, mindig körülményes, sőt néha nem is igen lehetséges különböző más emberek megmozgatása nélkül; márpedig azt hiszem, hogy a Barmer Bankverein éppúgy kiállíthat háromnapos, mint tíznapos, illetve látra szóló utalványt.

Ezen a nyáron sokat lazsáltam, 7 hétig a tengernél,[112] majd 14 napig Skóciában,[176] de ez aztán igazán jót is tett nekem.

Most már alighanem elismered, hogy a törökök ellenálló erejét és az oroszoknak a támadásban való gyengeségét helyesen ítéltem meg.* Jövőre a törökök kétszer olyan erősek lesznek, mert télen begyakoroltathatják az embereiket. Ha az oroszok a télre *nem* vonják seregüket a Duna mögé, amit alig hiszek, akkor még sokkal különb dolgokat is megérhetnek. Egy ilyen dunai jégzajlás egy csöppet sem respektálja a hajóhidakat, még ha azok Oroszország császárjának tulajdonában vannak is. Egyébként lesz, ami lesz, 1878 vége előtt Oroszország alkotmányt kap s ezzel az 1789–94-es francia forradalom második kiadását.

Az az ember, aki a törököket lényegében megakadályozta abban, hogy az oroszokkal még különbül elbánjanak, a szultán** sógora, Mahmud Damad pasa, Ignatyev barátja, akit Ignatyev évekkel ezelőtt megvásárolt. Ha majd arról hallasz, hogy ezt a pasát megbuktatták, akkor számíthatsz rá, hogy

* *V. ö. 234–235. old. – Szerk.*

** II. Abd ul Hamid. – *Szerk.*

sokkal nagyobb eréllyel irányítják a háborút. Ugyancsak az ő befolyására rendelték vissza Mehmed Alit.

Szívélyes üdvözlet Emmának, a gyerekeknek és az összes testvéreknek.

Friedriched

119

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1877 okt. 12.

Kedves Kugelmann,

A legnagyobb sietségben (egy mannheimi kémikus* és egy müncheni magántanár van itt nálam látogatóban) közlöm veled kérésedre, hogy leveledet megkaptam és Ecker úrnak időmhöz és erőmhöz mérten szívesen adok felvilágosítást, mihelyt közelebbről megtudom, hogy mit kíván tőlem.[488] Sokat nemigen segíthetek neki, hiszen egy tökéletes munkáslakás, amely egyrészt minden egészségügyi stb. igényt kielégít, másrészt nem túl drága a munkásoknak, mint tudod, olyan mint a háromszögű négyszög.

Mi itt nagyon jól vagyunk; Marx Neuenahrban volt,[133] a mája pillanatnyilag megint normális, az idegei jobbak, tehát jobban is alszik, s ha a meghűlések nem viselnék meg annyira, panaszra kevés volna az ok. Én magam nagyon jól vagyok, nyáron sokat lazsáltam,[489] utána sok látogatóm volt, de azt hiszem, a jövő héten ismét munkához látok.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. Engels

* *Valószínűleg* Philipp Pauli. – *Szerk.*

120

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, [18]77 okt. 13.

Kedves Hermann,

Teljesen megfelel nekem, ha a pénzt a jelzett módon, átutalva kapom meg itt, de **30-án.** Keresztül kell mennie ugyanis az én bankomon, s ott csak az után írják nekem jóvá, hogy a szóban forgó csekk délután valóban be is futott a Clearing House-ba*; de akkor a bank már zárva van, és én csak a következő napon kaphatom meg a pénzt. Légy oly jó, közöld velem azt is, hogy *melyik* barmeni bankár bocsátja rendelkezésemre a pénzt, hogy igazolni tudjam magamat; máskülönben, ha az ember már nem képvisel céget, ilyen esetekben gyakran támadnak nehézségei.

Napról napra teljesebbé válik az összeomlás az orosz hadsereg valamennyi intézményében, a parancsnokságnál, a vezérkarban, a hadianyag-szállításnál, az élelmezésnél, a ruházati ellátásnál, felbomlik a tábori rend stb.; roppant krach ez, amelynek néhány 100 000 ember esik áldozatul. September utolsó két hetében és október első hetében az oroszok vesztesége *halottakban* állítólag 15 000 fő volt (azaz ennyi *hal meg* sebesülésben és betegségben), a háború kezdete óta pedig csupán halottakban 47 000 fő a veszteség. Ha még 3 hétig Plevna[180] előtt és a Lomnál maradnak, megtörténhet, hogy az egész hadsereg felbomlik.

Szívélyes üdvözlettel

Friedriched

Egy kevés fagy itt is volt, de a gerániumok még mindig nyílnak kissé a szabadban. Ezzel szemben Skóciában szinte az egész termésnek vége, szept. 20-án Edinburghnél még egészen zöld kalászokat láttam.

* – Leszámítolási Intézetbe – *Szerk.*

121

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1877 október 19.

Kedves Sorge,

E levéllel egyidejűleg megkapod a kéziratot *Douai* számára*, ha elkészíti a „Tőke" fordítását.[481] A kéziratban a német szöveg néhány változtatásán kívül megjelöltem, hogy hol kell a német szöveget a *francia kiadással*[249] helyettesíteni. A francia kiadás Douai-nek szánt példányában, amelyet ma szintén elküldtem a címedre, megjelöltem a kéziratban feltüntetett passzusokat. Sokkal több időt rabolt el tőlem ez a munka, semmint gondoltam, amihez még egy undok, nem egészen kihevert influenza is járult.

Ha sor kerül a kiadásra, Douai-nek az előszóban meg kellene említenie, hogy a második német kiadáson[256] kívül a később megjelent és általam átdolgozott francia kiadást is felhasználta, de semmiképpen sem szabad azt mondania, hogy *ezt az amerikai* kiadást a *szerző jóváhagyta*. Ha ezt tenné, az angol könyvkereskedők azonnal utána nyomnák a könyvet Angliában, amihez *törvényes* joguk lenne. Jóllehet Európa *minden* országában, amelynek copyright-egyezménye van Angliával, szívesen megadom a fordítás jogát, Angliában, Mammonnak ebben az országában bizonyosan nem. Londoni könyvkereskedők már tettek néhány kísérletet, amelyeket meghiúsítottam, hogy engedélyem nélkül, tehát anélkül is, hogy nekem fizetnének, megjelentessenek egy angol kiadást. De szilárdan elhatároztam, hogy ezek az urak az én rovásomra egy fityinggel se gazdagodnak meg.

Engels idejét pillanatnyilag a legkülönbözőbb dolgok veszik igénybe: először is a munka a „Vorwärts" számára,[24] másodszor filiszter látogatók áradata Németországból, harmadszor az ő saját „influenzája" és negyedszer feleségének a betegsége. Ezért a „Kiáltvány"-t eddig még nem vehettük együtt munkába.[350]

Németországban pártunkban – nem annyira a tömegek, mint a vezetők (magasabb osztálybeliek és „munkások") között – rothadt szellem érvénye-

* *V. ö. 290. old. – Szerk.*

sül. A lassalleánusokkal kötött kompromisszum kompromisszumhoz vezetett további felemás elemekkel is, Berlinben (*Most* útján) Dühringgel és „csodálóival", de ezenkívül is a félig érett diákok és a bölcsnél is bölcsebb doktorok egész bandájával, akik a szocializmusnak „magasabb, ideális" fordulatot akarnak adni, azaz a materialista bázist (amely komoly tárgyi tanulmányokat követel, ha azon akar valaki dolgozni) modern mitológiával akarják helyettesíteni, az Igazság, Szabadság, Egyenlőség és Testvériség istennőivel. Ennek az irányzatnak egyik képviselője dr. Höchberg úr, aki a „Zukunft"-ot kiadja és „bevásárolta" magát a pártba, – feltételezem, hogy a „legnemesebb" szándékkal, csakhogy én fütyülök a „szándékra". Nyomorúságosabb valami, mint az ő „Zukunft"-jának programja,[490] ritkán látott napvilágot ennyi „szerény dölyffel".

Maguk a munkások, ha, mint Most úr és Tsai, felhagynak a munkával és *hivatásos irodalmárok* lesznek, mindig „elméleti" galibát okoznak és mindig hajlamosak arra, hogy az állítólag „tudós" kasztokból származó kótyagosokhoz csatlakozzanak. Nevezetesen, amit évtizedek óta annyi munkával és fáradsággal söpörtünk ki a német munkások fejéből, és aminek kisöprése elméleti (tehát egyúttal gyakorlati) fölényt adott nekik a franciákkal és az angolokkal szemben – az *utópikus* szocializmus, a képzelgés a jövendő társadalom építményéről –, újra, sokkal silányabb formában dühöng, nemcsak a nagy francia és angol utópistákhoz, hanem – Weitlinghoz hasonlítva is. Természetes, hogy az utópizmus, amely a materialista-kritikai szocializmus kora *előtt* ez utóbbit in nuce* magában foglalta, most, hogy *post festum*** jelentkezik, már csak bárgyú lehet, bárgyú, sületlen és alapjában reakciós.

A „Vorwärts" az utóbbi időben azt a vezérelvet látszik követni, hogy elfogad minden kéziratot, „kópiát", ahogy a franciák mondják, bárhonnan jön is. Például a legutóbbi számok némelyikében először is egy fickó, aki a közgazdasági ábécét sem ismeri, groteszk *leleplezéseket* írt a válságok „törvényeiről".[491] Nem leplez le egyebet, mint a saját belső „csődjét". És aztán az a kotnyeles berlini ifjonc, akinek megengedik, hogy mértékadónak nem nevezhető gondolatait Angliáról, meg a legsekélyesebb pánszlávista hülyeséget tengeri kígyó hosszúságú cikkekben kinyomassa a „szuverén nép" költségére![492]

Satis superque!***

Barátod
Karl Marx

* – csírájában – *Szerk.*
** – *ünnep után; utólag* – *Szerk.*
*** – Több a soknál! – *Szerk.*

Apropó. Néhány évvel ezelőtt (nem régen) megjelent egyfajta Kékkönyv (nem tudom, hogy hivatalos-e) a pennsylvaniai bányászok helyzetéről;[493] ezek tudvalevően a legteljesebb feudális függésben vannak pénzesuraiktól (azt hiszem, a dolog egy véres összetűzés[494] után jelent meg). Rendkívül fontos nekem, hogy ezt a kiadványt megkapjam, s ha meg tudod szerezni, elküldöm neked az árát; ha nem, talán megtudod, hogy mi a címe, s akkor Harneyhoz fordulnék (Bostonba).

122

Marx Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

[London,] 1877 okt. 23.

Kedves Bracke,

A hír, amelyet közölt, rossz, de könnyen előre lehetett látni. Már többször utaltam Önnek arra, hogy Isoldénak*, a tündének ki kell tenni a szűrét. Amit termelt, az minden javítás ellenére elvetélés. Ráadásul az elpocsékolt idő, az elherdált pénz stb. Jogilag annak, hogy „kitegyük a szűrét", semmi akadálya nem lehet, mert ez a nőszemély nem teljesíti és nem is tudja teljesíteni azt, amire szerződésileg kötelezte magát. *Blos* már korábban (sajnos csak Isolde után) ajánlkozott.[396]

A „Zukunft"-szemle egyáltalán nem megfelelő. Fő törekvése, hogy a materialista megismerést „igazságosságról" stb. szóló ideológiai frázisokkal helyettesítse. Programja nyomorúságos.[490] Azt ígéri, hogy a jövendő társadalomépítményére vonatkozó képzelgésekben is utazik majd. Ez az első eredménye annak, hogy egy burzsoá** bevásárolta magát a pártba, nem szerencsés, – amint ezt előre lehetett látni.

A „Vorwärts" is tömegestül nyomatja ki nagyratörő és öntelt ifjak éretlen *dolgozatait.**** Úgy vélem, a proletariátus pénze nem arra való, hogy az efféle gyakorlatok lerakodóhelyéül szolgáljon.

Remélem, egészségileg jobban van. Én magam hetek óta influenzával kínlódom, nagyon zavar a munkában.

Híve
K. M.

---

* Isolde Kurz. – *Szerk.*
** Karl Höchberg. – *Szerk.*
*** *V. ö. 298. old.* – *Szerk.*

123

Marx Sibylle Hesshez

Párizsba

1877 október 25.
41, Maitland Park Road, N. W.
London

Tisztelt Hessné Asszony,

Hálás köszönet a magam, úgyszintén Engels nevében a „Dynamische Stofflehre"[495] két példányának elküldéséért.

Mindkettőnknek az a véleménye, hogy elhunyt barátunk művének *igen jelentős tudományos értéke* van, és pártunknak becsületére válik. Ezért, teljesen függetlenül a személyes kapcsolattól is, amely sokéves szövetségesünkhöz fűzött, kötelességünknek tartanánk, hogy művének jelentőségét kifejtsük és lehetőleg előmozdítsuk terjesztését.*

Megvan annak a két résznek a kézirata is, amelyet Hess az előszavában jelez?

Ugye nem veszi rossz néven tőlem, ha a két példány árát ide mellékelem; hiszen itt nem az Ön személyes kiadásairól van szó, hanem a vállalkozás költségeiről.

Kész híve
Karl Marx

A művel kapcsolatban írok Pétervárra és New Yorkba.

* *V. ö. 308. old. – Szerk.*

124

Marx Sigmund Schotthoz

Majna-Frankfurtba

1877 nov. 3.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Tisztelt Uram,

Hálás köszönetem a küldeményekért.

Ajánlatát, hogy Franciaországból, Olaszországból, Svájcból stb. is küld nekem egyet-mást, nagy örömmel fogadom, bár ellenemre van, hogy túlságosan igénybe vegyem Önt. Egyébként nyugodtan várhatok anélkül, hogy ez bármilyen módon feltartana a munkámban, mert felváltva dolgozom ki a mű különböző részeit. Valójában a „Tőké"-t magam pontosan a fordított sorrendben (a harmadik, történeti résszel[496]) kezdtem el, mint ahogyan az a közönség elé kerül, csak azzal a megszorítással, hogy az első – utolsóként munkába vett – kötetet mindjárt sajtó alá rendeztem, míg a másik kettő abban a nyers formában maradt, amely eredetileg minden kutatásnak sajátja.

Mellékelek egy fényképet, mert az Önnek e sorokkal egyidejűleg megküldött francia kiadás[249] egy londoni fényképnek egy párizsi művész által korántsem kellemesen idealizált reprodukcióját tartalmazza csak.

Kész híve
Karl Marx

125

Marx Wilhelm Bloshoz

Hamburgba[497]

1877 nov. 10.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Blos,

Nagyon örültem, hogy végre egyszer életjelt kaptam tőled (ez a „tőled" önkéntelenül csúszik ki a tollam alól. Hagyjuk el tehát a jövőben az „Önt"). Már régen javasoltam, hogy mondjunk búcsút a förtelmes Isoldénak*, de hasztalan zsörtölődtem.[396]

Ahol a „la Place" szót nagy *P-vel* írjuk, ott mindig a *Place Vendôme-ot* jelenti, mert ott volt a székhelye a nemzeti gárda parancsnokának, aki Párizs számára akkor ugyanaz volt, mint amit mi „térparancsnoknak" nevezünk.

Ami a „suppression de l'État"-t** illeti – ezt a kifejezést maga Lissagaray a második francia kiadásban meg fogja változtatni –, ennek értelme nem más, mint amit én a franciaországi „polgárháborúról" szóló pamfletomban[498] kifejtettem. Röviden így fordíthatod le: „az osztályállam eltörlése (vagy megsemmisítése)".

Én „nem haragszom" (mint Heine mondja)[499], és Engels éppoly kevéssé.[500] Mindketten fütyülünk a népszerűségre. Bizonyíték erre pl., hogy, mindennemű személyi kultusz iránti ellenszenvemben, az Internacionálé idején sohasem engedtem a nyilvánosság elé jutni az elismerés számtalan manőverét, amelyekkel különböző országokból molesztáltak, s soha nem is válaszoltam rájuk, kivéve itt-ott rendreutasítással. Amikor Engelsszel először beléptünk a titkos Kommunista Társaságba, ez csakis azzal a feltétellel történt, hogy a szervezeti szabályzatból eltávolítanak mindent, ami előmozdítja a tekintélybe vetett babonás hitet.[501] (Lassalle később éppen ellenkező irányba hatott.)

---

* Isolde Kurz. – *Szerk.*

** – „az állam eltörlését" – *Szerk.*

Ámde az olyan események, amilyenek a legutóbbi pártkongresszuson fordultak elő[124] – ezeket a párt külföldi ellenségei kellőképpen ki is használják –, mindenesetre arra késztettek bennünket, hogy elővigyázatosak legyünk a „németországi pártbeli elvtársakhoz" való viszonyunkban.

Egyébként egészségi állapotom arra kényszerít, hogy az orvosilag engedélyezett munkaidőt művem[496] befejezésére fordítsam; Engels pedig, aki különböző nagyobb műveken dolgozik,[40] még mindig ír a „Vorwärts"-nek cikkeket[24].

Mulattatna, ha itt-ott valami közelebbit is megtudhatnék „a pater Beckxre és rám vonatkozó kombinációkról".[502]

Engels a napokban ír neked.

Szívélyes üdvözlet a feleségemtől és Eleanor lányomtól.

Totus tuus*
Karl Marx

* – Kész híved – *Szerk.*

10 Nov. 1877.

41, Maitland Park Road,

London - N.W.

Lieber Bloß,

Marx 1877 november 10-i levele Wilhelm Bloshoz (első oldal)

126

Engels Ernst Dronkéhoz

Waterlooba[503]

(Másolat)

[London, 1877] nov. 20.

Ha a nyugtát* holnap reggelig nem kapom meg, arra kényszerítesz, hogy elmenjek az itteni Központi Irodába és feltárjam az egész tényállást.

* *V. ö. 218. old. – Szerk.*

127

Marx Sibylle Hesshez

Párizsba

1877 nov. 29.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Hessné Asszony,

Én is, Engels is, hosszabb ideig távol voltunk Londontól,[504] és miután visszatértem, előbb el kellett olvasnom elhunyt barátunk könyvét,[495] hogy Önnek írhassak.*

Engels és én hálásan köszönjük, hogy elküldte a könyvet. Amennyire befolyásunk elér, igyekezni fogunk terjeszteni. Zseniális megfigyeléseket tartalmaz, sajnos azonban – valószínűleg, mert Hess nem végezhette el rajta az utolsó simításokat – sokféle komoly támadási pontot kínál szakmabeli természetkutatóknak.

Sok sikert kívánva Önnek, maradok

kész híve
Karl Marx

* *V. ö. 301. old. – Szerk.*

128

Marx egy szerkesztőséghez[305]

[London,] 1877 dec. 19.
41, Maitland Park Road, N. W.

Tisztelt Szerkesztőség,

Mellékelek egy levelet, amelyet Boroszlóból kaptam, hogy Önöknek továbbítsam. A levél feladóját, Horovitzot nem ismerem, de azt írja nekem, hogy tagja a szociáldemokrata párt boroszlói szekciójának.

Szívélyes üdvözlettel

Karl Marx

1878

129

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]78 jan. 11.

Kedves Öregem,

Mindenekelőtt boldog új évet, és hozzon neked kevesebb fáradságot és terhet, mint a legutóbbi!

A csomag néhány nappal ezelőtt végre megérkezett. Hálás köszönet! A „Bulletin Jurassien"-t még nem olvastam át egészen, érdeklődéssel kísérem ennek a bandának[49] a széthullását, amelyet a mi 77 jan. 10-i választási győzelmünk[322] véglegesen háttérbe szorított. Most már klikkezhetnek és moroghatnak, amennyit csak akarnak, ott vannak és ott is maradnak – a béka feneke alatt.

A postától utalványt kapsz 50 frankra, amit tekints részünkről befizetésnek a „Précurseur"-re. Az új előírások szerint az itt kapott nyugtát magamnál kell tartanom; itt azt mondják, hogy az utalványt Bázelből küldik el neked.

Mi meglehetősen jól vagyunk. Marx sokkal jobban érzi magát, mint az előző években, a felesége állapota nem egészen olyan, amilyennek lennie kellene, de az orvos biztos gyógyulást ígér; én magam nem panaszkodhatom.

Nálatok Svájcban úgy látszik igen jól mennek a dolgok, a munkáspárt megalakulása[506] nagy haladás, és ha a program a bakunyinista uraknak nem is elég radikális, fütyülünk erre. Egy olyan pártnak, amelynek megvannak a politikai eszközei arra, hogy közvetlenül belépjen a harcba, s amelynek kilátása van arra, hogy hamarosan jelentős súllyal essék a latba – és ez Svájcban így van –, annak más a dolga, mint hogy végső céljait minden egyes résztvevőre dogmaként rákényszerítse. A program persze lehetne sokkal jobb is, de hát előképe a németországi egyesüléskor elfogadott szócséplő program[263] volt.

Németországban is nagy hibákat követtek el, gondolok különösen az –

egészen bakunyinista szellemű – állásfoglalásra a francia válsággal kapcsolatban.[139] Pedig ez alkalommal ismét megmutatkozott, hogy Franciaország mennyivel előbbre tart a gyakorlatban, mint mi. Bármilyen hitvány is eddig a megoldás, mégis most fordul elő első ízben, hogy valamit erőszakos fordulat nélkül visznek ott keresztül –, márpedig erőszak, ily hamar a 71-es vérfürdő[507] után, ott csak újabb elnyomásra és újabb bonapartizmusra vezethetett volna. Így azonban minden kilátás megvan arra, hogy a munkások rövidesen kivívják maguknak a sajtószabadságot, az egyesülési és gyülekezési jogot és a szervezkedés és harc egyéb eszközeit, s egyelőre ez minden, ami kell nekik. Lehetőségük van arra, hogy tisztázzák az elméleti kérdéseket, amire nagy szükség van, és a következő alkalommal végre egyszer mint szilárdan megszervezett párt, határozott programmal induljanak a forradalomba. Aztán meg roppant nyereség a parasztok most teljes erővel folyó debonapartizálása és republikanizálása is. S végül: a döntés azért történt meg, mert a *közkatona kijelentette, hogy nem akar verekedni*, – a militarizmus belülről való összeomlása elkezdődött és hamarosan Németországban folytatódhat, különösen ha a mostani politika következményeképpen kénytelenek lennének a hadsereget az oroszok kedvéért hadba vinni.

Nagy hiba Németországban az is, hogy a diákoknak és más tudatlan „tanult embereknek" megengedik, hogy mint a párt tudományos képviselői tömegestül világgá kürtöljék a legnagyobb hülyeségeket. Ez azonban gyermekbetegség, amelyen túl kell esni, és éppen azért, hogy lerövidítsem, statuáltam példát Dühringen[24] annyira részletesen.

Egyébként ott is remekül haladnak a dolgok, s ha most kellően elindítják oroszellenes agitációjukat, annak nagyon jó lehet a hatása.

Apropó. Buffenoir, akiből a „Vorwärts" olyan nagy ügyet csinál,[508] igen kétszínű ember; először klerikális volt, majd még nemrégiben lelkes költeményekben énekelte meg Gambettát, és semmiféle szerepe nincsen a párizsi munkások körében. Liebknecht ezúttal megint belelovalta magát valamibe.

Remélhetőleg az oroszok olyan békefeltételeket szabnak, hogy a háború folytatódik.[105] Hadseregüknek nincsenek Duna-hídjai, tehát el van vágva, és nyomorúságosan éhen pusztulhat, ha az idő rossz marad. És egy sikertelen háború vagy újabb balsikerek bizonyosan kirobbantják a forradalmat Pétervárott. Előbb az udvartól indul majd ki és alkotmányos lesz, de ez az 1789, amely után 1793 következik. Üljön csak össze Pétervárott egy nemzetgyűlés, és egész Európa új arculatot ölt.

Öreg barátod
F. E.

130

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe[509]

[London,] 1878 február 4.

. . .A leghatározottabban a törökök pártján állunk, 2 okból:

1. mert tanulmányoztuk a *török parasztot* — tehát a török nép zömét –, s ennek alapján feltétlenül az *európai parasztság* egyik *legderekabb és legerkölcsösebb képviselőjének* ismertük meg;

2. mert az *oroszok veresége* nagyon *meggyorsította volna Oroszországban a társadalmi átalakulást* – amelynek elemei tömegesen megvannak , és *ezzel a fordulatot egész Európában.*

A dolgok másképpen történtek. Miért? *Anglia és Ausztria árulása* folytán.

Anglia például – az angol kormányt értem – megmentette a szerbeket, amikor vereséget szenvedtek; hamis látszat keltésével arra indította a törököket, hogy függesszék fel a háborút, abban a tévhitben, hogy az oroszok *fegyverszünetet ajánlottak fel* (Anglia útján), *amelynek első feltétele a háború felfüggesztése. Csakis ez tette lehetővé az oroszok legutóbbi váratlan sikereit.*[510] Hadseregüket különben megtizedelte volna az éhség és a hideg: csakis az, hogy megnyíltak az utak Ruméliába, ahol készleteket lehetett szerezni (azaz elvenni), s ahol ezenkívül enyhébb az éghajlat, tette lehetővé az oroszoknak, hogy a bulgáriai egérfogóból, amelyet agyonzsúfoltak katonákkal, kiszabaduljanak és csapataikat délre zúdítsák. Disraelit a saját kabinetjében megbénította (és most is megbénítja) Marquess of Salisbury orosz ügynök, Ignatyev bizalmasa; továbbá a Common Place nagykoftája (a közhely főpapja) – Earl of Derby (Derby grófja) – és a most lemondott Earl of Carnarvon.

Ausztria megakadályozta a törököket abban, hogy montenegrói győzelmeiket gyümölcsöztessék stb.

Végül *a törökök elmulasztottak* – és ez egyik főoka végső vereségüknek – *forradalmat* csinálni Konstantinápolyban, – így a régi szerájrezsim inkarnációja (megtestesítője), *Mahmud Damad*, a szultán* sógora, maradt a háború tulajdonképpeni irányítója, és ez tökéletesen ugyanaz, *mintha az*

* II. Abd ul Hamid. – *Szerk.*

orosz kabinet közvetlenül irányította volna a háborút önmaga ellen. A legapróbb részletekig ki lehet mutatni, hogy ez a fickó szisztematikusan megbénította és kompromittálta a török hadsereget. Ez egyébként köztudott Konstantinápolyban, s ez *súlyosbítja* a *törökök történelmi vétkét.* Egy nép, amely ilyen rendkívül válságos pillanatokban nem tud forradalmian beavatkozni, veszve van. Az orosz kormány tudta, hogy mit ér neki Damad; *több stratégiát és taktikát fordított arra, hogy Midhat pasát* Konstantinápolytól *távol* és Damadot a kormányrúd *mellett* tartsa, mint *Plevna* bevételére[180].

Az orosz siker hátterében természetesen ott áll – *Bismarck.* Ő alapította a *három császár szövetségét,*[344] amellyel *Ausztriát* arra késztették, hogy nyugton maradjon. Ausztriának még Plevna eleste után is csak 100 000 katonát kellett volna felvonultatnia – és az oroszok arra kényszerülnek, hogy csendben visszavonuljanak vagy pedig beérjék a legszerényebb eredményekkel. Ausztria *lemondása* eleve az angliai orosz pártot juttatta fölénybe, mivel Franciaország (az akkori miniszterelnök, Gladstone úr által előmozdított post-sedani – Sedan *utáni* – katasztrófa folytán) Anglia számára nem létezett többé mint kontinentális katonai hatalom.

A következmény egyszerűen Ausztria *felbomlása,* amely elkerülhetetlen, ha az orosz békefeltételeket elfogadják,[206] és ezzel Törökország (legalábbis Európában) már csak formálisan létezik tovább. Törökország volt *Ausztria védőgátja Oroszországgal* és szláv uszályával szemben. Tehát legközelebb, a megfelelő pillanatban nyilván „Csehországot" fogják kikunyerálni maguknak.

De Poroszországnak mint Poroszországnak – tehát sajátlagos ellentétében Németországgal – még más érdekei is vannak: Poroszország mint olyan egyenlő *a dinasztiájával*; orosz „alapozással" *lett* azzá és marad annak, ami. Oroszország veresége, egy forradalom Oroszországban megkondítaná a lélekharangot Poroszország fölött.

Máskülönben bizonyára maga von Bismarck úr sem jelölte volna ki Poroszországnak a Franciaország fölött aratott nagy győzelem után, az után, hogy Poroszország Európa legelső katonai hatalma lett, Oroszországgal szemben megint ugyanazt a helyzetet, amelyet 1815-ben mint az európai államszekér ötödik kereke elfoglalt.

Végül az olyan nagy emberek számára, mint Bismarck, Moltke stb., az a személyes fontosság, amelyet az *európai háborúk* most *megindult sorozata* kilátásba helyez, ... semmiképpen sem közömbös dolog.

Hogy Poroszország kénytelen lesz alkalmilag „kompenzációt" követelni a csakis *őáltala* lehetővé tett *orosz sikerekért,* az kézenfekvő. Kiviláglik ez már az oroszok magatartásából a román kormánnyal szemben, amely

ugyanezen oroszokat Plevnánál *megmentette*, mielőtt a moszkovita csapatutánpótlások megérkeztek. Hálából most Hohenzollern Károly Besszarábiának azt a részét, amelyet az oroszok a krími háború után átengedtek, adja vissza nekik. Hogy ezt Berlinben nem fogják minden további nélkül megengedni, azt Pétervárott tudják és készséggel hajlandók egy handsome (takaros) kártalanításra.

De az egész históriának más oldalai is vannak. *Törökország* és *Ausztria* volt az utolsó bástyája az 1815-ben újra összefoltozott régi európai államrendnek, amely az *ő* pusztulásukkal teljesen összeomlik. A krach – amely egy sor („helyi", majd végül „általános") háborúban zajlik majd le – meggyorsítja a *társadalmi válságot* – és vele mindezeknek a kardcsörtető shampowereknek (látszathatalmaknak) a *pusztulását.*

131

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe[509]

[London,] 1878 február 11.

Egyvalami jót elértek az oroszok: szétrobbantották Anglia „nagy liberális pártját" és hosszú időre kormányzásképtelenné tették, míg a tory párt önmaga megsemmisítésének fáradságos munkáját az áruló Derby és Salisbury révén (ez utóbbi a tulajdonképpeni orosz hajtókerék a kabinetben) hivatalos úton vitte végbe.

Az angol munkásosztályt fokozatosan egyre mélyebben demoralizálta az 1848 óta tartó korrupciós periódus, míg végül odajutott, hogy már csak uszályát alkotja a nagy liberális pártnak, azaz *leigázóinak*, a tőkéseknek. A munkásosztály irányítása teljesen átment a trade unionok megvásárolható vezetőinek és a hivatásos agitátoroknak a kezébe. Ezek a fickók Gladstone, Bright, Mundella, Morley, a gyárosbanda stb. nyomán lármáztak és üvöltöztek a népfelszabadító cár nagyobb dicsőségére, a kisujjukat sem mozdították viszont a saját testvéreikért, akiket a dél-walesi bányatulajdonosok éhhalálra ítéltek. A nyomorultak! És hogy az egészet méltón megkoronázzák, az alsóház legutóbbi szavazása alkalmából (február 7-én és 8-án, amikor a „nagy liberális párt" legtöbb fő tisztségviselője – a Forsterek, a Lowe-ok, a Harcourtok, a Goschenek, a Hartingtonok, sőt {febr. 7-én} maga a nagy John Bright is – cserbenhagyták a seregüket és a *szavazáskor* megléptek, nehogy szavazatukkal túlságosan kompromittálják magukat –) az alsóház *egyedüli munkásképviselői*, mégpedig, horribile dictu* a *bányamunkások* közvetlen *képviselői*, *és* eredetileg *maguk is bányamunkások*, *Burt* és a szánalmas *Macdonald* együtt szavaztak a „nagy liberális pártnak" a cárért rajongó maradványával![511]

De az orosz tervek gyors kibontakozása hirtelen megtörte a varázst, szétrobbantotta a „mechanikus agitációt" (ötfontos bankjegyek voltak e mechanizmus fő hajtórugói); e pillanatban „*életveszélyes*" lenne a Mottersheadekre, Howellekre, John Halesekre, Shiptonokra, Osborne-okra és az

* – még kimondani is szörnyű – *Szerk.*

egész bandára nézve, ha egy nyilvános munkásgyűlésen hallatnák a hangjukat; még a „corner- és ticket-meetingjeiket" (belépőjegyes zárt gyűléseiket) is erőszakkal feloszlatja és szétkergeti a néptömeg.

De a nehézkes „angolszász" túl későn ébred fel, legalábbis, ami a legközelebbi eseményeket illeti . . .

Távol áll az orosz diplomáciától, hogy osztozzék a „félholddal" szembeni együgyű „keresztény" ellenszenvekben. Azt akarja, hogy Törökországot, amely Európában Konstantinápolyra és Rumélia kis részére korlátozódna, de összefüggő hátországgal rendelkezne Kisázsiában, Arábiában stb., offenzív és defenzív szövetséggel Oroszországhoz láncolja.

A legutóbbi hadjárat idején az orosz hadseregben levő 120 000 *lengyel* nagy szolgálatot tett; vegyük hozzá most a lengyelekhez a *törököket* – és Európa két legvitézebb törzse, akiknek Európán bosszút kell állniok a gyalázatukért, *orosz zászló* alá kerül – nem rossz ötlet!

1829-ben Poroszország ugyanúgy járt el, mint most, – de akkor még csak a legnagyobb európai kisállam és Oroszország bevallott pártfogoltja volt.

Moltke jól jellemezte azt a kétségbeesett helyzetet, amelybe az orosz hadsereg az után került, hogy Dibics átkelt a Balkánon (*1829 július*). Már csak diplomáciával lehetett megmenteni.

A második hadjárat már azon a ponton volt, hogy éppoly rosszul zajlik le, mint az első[512] – és akkor finis Russiae – akkor vége Oroszországnak. Ezért ment *Miklós*, a cár 1829 június 10-én Berlinbe, azzal az ürüggyel, hogy részt vesz *Vilmos porosz herceg* (a mostani német császár) *eskűvőjén*. Megkérte III. Frigyes Vilmost (a „Siegerkranz"-belit[513]), késztesse a portát arra, hogy meghatalmazottakat küldjön hozzá a béketárgyalások megkezdésére. Dibics akkor még nem kelt át a Balkánon, seregének legnagyobb része megrekedt Szilisztria előtt és Sumla körül. III. Frigyes Vilmos, Miklóssal egyetértésben, *Müffling* bárót hivatalosan rendkívüli követként Konstantinápolyba rendelte, de az volt a feladata ott, hogy mint *Oroszország* ügynöke járjon el. Müffling színtiszta orosz volt, mint maga is elbeszéli „Aus meinem Leben" c. írásában: ő készítette az oroszok 1827-es hadjárati tervét, s ő ragaszkodott ahhoz is, hogy Dibics coûte que coûte (kerül, amibe kerül) masírozzon át a Balkánon, miközben ő Konstantinápolyban mint békeközvetítő intrikált: maga mondja, hogy a szultán* ettől a meneteléstől *megrémülve*, „hozzá mint barátjához" folyamodik majd.

Az európai béke biztosításának ürügyén sikerült Franciaországot és Ang-

* II. Mahmud. – *Szerk.*

liát megszelídítenie; Angliát főként azzal, hogy az oroszbarát angol követ, Robert Gordon révén befolyásolta Gordon fivérét, *Earl of Aberdeent*, őrajta keresztül pedig *Wellingtont*, aki ezt később keservesen megbánta.

Miután Dibics átkelt a Balkánon, abban az élvezetben részesült, hogy (1829) *július 25-én* Resid pasa levélben felkérte a béketárgyalások megkezdésére. *Ugyanezen a napon* tárgyalt Müffling első ízben Reisz effendivel (a török külügyminiszterrel), akit heves beszédével (Reuss herceg*módján) megfélemlített; ennek során Gordonra stb. hivatkozott. A szultán, a porosz követ nyomására (akit Gordon angol és *Guilleminot* francia *követ* támogatott –, mindkettőt *Müffling* dolgozta meg), a következő öt békefeltételt fogadta el: 1. az ottomán birodalom integritása; 2. a porta és Oroszország közötti korábbi szerződések megtartása; 3. a porta csatlakozása Franciaországnak, Angliának és Oroszországnak (*1827 július 6-án* megkötött) londoni szerződéséhez, amely a görög ügyek rendezésére vonatkozott[514]; 4. szolid biztosítékok a fekete-tengeri hajózás szabadságát illetően; 5. további tárgyalások török és orosz ügyvivők között a két fél indemnitási (kártalanítási) követeléseiről és egyéb pretenzióiról (igényeiről).

Augusztus 28-án a két török meghatalmazott, Szadek effendi és Abd ul Kader bej, *Küster* (konstantinápolyi *porosz követségi attasé*) kíséretében megérkezett Drinápolyba, ahol az orosz főhadiszállás körülbelül egy hete tartózkodott. *Szeptember 1-én* Dibics megnyitotta a tárgyalásokat anélkül, hogy megvárta volna az *orosz meghatalmazottakat* (Alekszej Orlovot és Palent), akik még csak Burgaszig jutottak el.

A tárgyalások alatt azonban Dibics egyre előbbre tolta csapatait Konstantinápoly felé. Pimaszul és arrogánsan követelte (szorult helyzete *ellenére*, vagyis inkább *amiatt*), hogy a török meghatalmazottak *8 napon belül* járuljanak hozzá a következő pontokhoz:

Braila, Gyurgyevo és Kalafat erődítményeinek lerombolása, maguknak a helységeknek a Havasalföldbe való bekebelezése. A fekete-tenger-parti Anapa és Poti, valamint Achalcik pasalik átengedése Oroszországnak; 700 000 „zacskó" (mintegy 120 millió frank) háborús jóvátétel, amelynek kifizetését garantálják azzal, hogy Szilisztria és a Dunai Fejedelemségek zálog gyanánt maradjanak az oroszok kezében. Körülbelül 15 millió frank kárpótlás az orosz kereskedőknek veszteségeikért; fizetendő három részletben, és mindegyik fizetés után az orosz hadsereg visszavonul, először a Balkán lábához, aztán e hegylánctól északra, végül a Duna mögé.

A porta tiltakozott e feltételek ellen, amelyek olyannyira ellentmondtak

* VII. Reuss Henrik herceg. – *Szerk.*

a cár* mérsékletre tett ígéreteinek. Az új porosz követ – Royer – (Müffling szept. 5-én elpárolgott, miután elvégezte hóhérmunkáját, ő, a „porta barátja" és békeangyal), a Müffling által lóvá tett Guilleminot tábornokkal és Sir Robert Gordonnal együtt, *támogatta a porta reklamációit*, mert ez a pimaszság megállapodásellenes volt, *sőt*, még a „Siegerkranz"-belinek is túl messzire ment. Dibics tudta, hogy katonailag benne van a pácban, s látszatengedményeket tett: a hivatalos békeszerződésben visszavonják a *hadikárpótlás összegére* vonatkozó cikkelyt; az orosz kereskedelemnek fizetendő kártalanítás első részletét csökkentik, mert, *mint a török küldöttek mondták*: „A legtudatlanabb is tudja, hogy a porta nem képes fizetni." Végül szeptember 5-én megkötötték a békét.[515]

Nagy volt a szenzáció Európában, nagy a felháborodás Angliában; Wellington tajtékzott; még Aberdeen is kimutatta egy jelentésben, hogy milyen veszély rejlik a békeszerződés minden egyes cikkelye mögött, s megpróbált egy általános szövetséget létrehozni, amelynek révén *valamennyi nagyhatalom* (Oroszországot beleértve) *garantálná a békét Keleten*. Ausztria hajlandó volt erre, de *Poroszország meghiúsította a tervet*, megmentette Oroszországot azoktól a veszélyektől, amelyekkel egy európai kongresszus fenyegette. (*Franciaország*, ahol X. Károly államcsínyt készített elő, *titkos* megegyezés útját egyengette *Oroszországgal*; meg is kötöttek egy titkos szerződést, amely szerint Franciaországnak meg kellett volna *kapnia a Rajna-tartományokat*.[516])

Ilyen körülmények között Nesselrodénak nem kellett feszélyeznie magát; szemtelen és gunyoros levelet írt az angol miniszteréknek; a levelet Lieven grófnak (az orosz követnek) címezte Londonba.

Így járt el Poroszország akkor, s ezt ismételte meg most magasabb fokon. Szép Hohenstaufenok ezek a Hohenzollernok! Könnyű volt Bismarcknak állambölcsességet tanúsítani az osztrák meg a francia ügyekben; Ausztria ellen megvédte Bonaparte és az olaszok, Franciaország ellen pedig ott volt neki egész Európa. Azonkívül a célt, amelyre törekedett, a viszonyok tűzték ki és készítették elő.

Most viszont, amikor a viszonyok bonyolulttá váltak, vége a zsenialitásnak.

Oroszország belső helyzete kusza. A szelíd Sándor *Novaja Zemljára büntetőintézetet* akar létesíteni a *száműzetésre* ítélt *politikai bűnözők* számára; ez la mort sans phrase-t jelentené – halált a szó szoros értelmében.

* I. Miklós. – *Szerk.*

Kívánatos lenne, hogy a legközelebbi egy vagy két évre létrejöjjön a béke. Különösen hasznos volna ez abból a szempontból, hogy továbbfejlődne Oroszország belső széthullása. Az ottani kormány első lépése (az 1815 utáni porosz példa nyomán[517]) a *pánszláv agitátorok* üldözése lenne. Amíg szükség volt rájuk, felhasználták őket; a büntetés nem várat magára, mihelyt a háborús nyüzsgésnek vége.[518]

132

Marx Valerian Nyikolajevics Szmirnovhoz

Londonba[519]

[London,] 1878 március 29.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Szmirnov,

Feltételezem, hogy Ön még a „Вперед!"* szerkesztője, tehát jól választottam, amikor levelemet erre a címre küldtem.

Párizsi pártbeli barátaink információt kérnek két agitátorról, akik párizsi csoportjainkban működnek, nevezetesen bizonyos „*Kropotkin hercegről*" és egy „*Kulisova*" nevű hölgyről, aki Costa közeli barátnője.

Tud valamit ezekről a személyiségekről politikai vonatkozásban?

Kész híve
Karl Marx

* „Vperjod!" – *Szerk.*

133

Engels Karl Hirschhez

Párizsba[520]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1878 április 3.

Kedves Hirsch,

Szíveskedjék a mellékelt sorokat* eljuttatni Lopatyinhoz; nem tudjuk, hogy a régi címe, amely megvan nekünk, érvényes-e még.[521] Egy cikkről van szó Bracke Kalendáriuma számára az orosz elítéltekről.[522] Az „Égalité"[523] egy idő óta nem érkezik meg, remélem, nem esett baja. A „Bulletin Jurassien"-nek pénzhiány miatti felfüggesztésével a bakunyinista hencegés szánalmas véget ért.[49] Örvendetes látni, milyen hatalmas lett a mozgalom, hogy mindezt a klikkesdit csekély fáradsággal félresöpri. Elküldöm Önnek, mihelyt valamennyi itt lesz, néhány cikkemet az 1877-es év mozgalmáról, amelyek a New York-i „Labor Standard"-ben jelentek meg.[524] Nagyjából a Dühringgel is elkészültem,[24] legközelebb a „Vorwärts"-ben alighanem megint talál majd valamit Dühring „szocializmusáról". A jóember gyalázatosan sok időmbe került, de sajnos másképp nem ment, vagy egészen, vagy egyáltalán nem. Pompás fickók ezek az anarchisták! Adhémar Schwitzguébel, a nagy államellenség, Guillaume jobbkeze, aki inkább levágatná a kezét, mint hogy az urnába dobjon egy szavazólapot, tiszt a szövetségi hadseregben, közli maga a „Bulletin Jurassien". Szívélyes üdvözlet az összes barátoknak, elsősorban Kaubnak és Mesának**.

Őszinte híve
F. E.

---

* *V. ö. 322. old. – Szerk.*
** *A másolatban*: Mosesnek. – *Szerk.*

134

Engels German Alekszandrovics Lopatyinhoz

Montreux-be[525]

[London, 1878 április 3.]

. . .Adja át Lavrovnak szívélyes üdvözleteimet. Örömmel láttam, hogy a legutóbbi „Вперед!"-ban megjelent kiváló cikkét lefordították a „Vorwärts"-ben;[526] meglesz a hatása. Sajnos, szembántalmam akadályoz abban, hogy oroszul olvassak, az orosz betűktől megfájdul a szemem; reméljük, hogy ez nem tart soká.

Eredeti nyelve: francia

135

Marx Thomas Allsophoz

Exmouthba (Devon)

[London, 18]78 április 28.

Kedves, tisztelt Barátom,

A feleségem egészségi állapota folyton változik – hol jobb, hol megint rosszabb. Persze mihelyt az idő kellemesebbre fordul, el kell utaznia Londonból. Addig is mindnyájan reméljük, hogy hamarosan lesz szerencsénk látni Önt itt.

Egész csomó új „orosz" kiadványt kaptam – Pétervárról. Arról tanúskodnak, hogy nagy mozgolódás van az országon belül.

Bismarck úgy látszik rohamosan hanyatlik fizikailag és máskülönben is.

Kész híve
K. M.

Eredeti nyelve: angol

136

Engels Wilhelm Brackéhoz

Braunschweigba

London, [18]78 április 30.

Kedves Bracke,

Csatolom Lissagaray nyugtáját a *300 márkáról*, amelyet aranyparin számítva kb. 6 márka veszteséggel 15 £-re váltott át, bizonyára azért, hogy ne kelljen elismernie a Bismarck-féle pénzreformot.

Úgy gondolom, hogy a birodalmi vasutakról és a dohánymonopóliumról való felfogásával[527] Ön mégiscsak kissé túlságosan elébe vág a jövőnek. Attól a roppant hatalmi gyarapodástól eltekintve, amelyhez a poroszság jutna egyrészt a minden ellenőrzéstől való teljes pénzügyi függetlenség folytán, másrészt pedig a két új hadseregen, a vasúti alkalmazottak és a dohányelárusítók seregén gyakorolt közvetlen uralom, és az állásosztogatásnak meg a korrupciónak ezzel összekapcsolt hatalma révén –, mindettől eltekintve nem szabad elfelejteni, hogy ipari és kereskedelmi funkcióknak az államra való bármilyen átruházása manapság, a körülményektől függően, kettős értelmű és kettős hatású lehet: lehet reakciós, visszalépés a középkorhoz, és lehet progresszív, haladás a kommunizmus felé.[528] De Németországban csak az imént másztunk ki a középkorból, és csak most állunk – a nagyipar és a krach[449] révén – a modern polgári társadalom küszöbén. Aminek nálunk a lehető legnagyobb fejlődésre van szüksége, főleg északkeleten, az éppen a *polgári* gazdasági rendszer, amely koncentrálja a tőkéket és kiélezi az ellentéteket. Az Elbától keletre uralkodó feudális állapotok gazdasági felbomlása az a haladás, amelyre nézetem szerint a leginkább szükségünk van, ezenkívül pedig egész Németországban az ipari meg a kézműves kisüzem felbomlása és nagyiparral való felváltása. S a dohánymonopólium egyetlen jó oldala végeredményben az, hogy egy csapásra nagyiparrá változtatná az egyik leggyalázatosabb háziipart. Ezzel szemben az állami dohánymunkásokat is azonnal kivételes törvények hatálya alá helyeznék, megfosztanák őket az egyesülési és a sztrájkszabadságtól, ami még rosszabb volna. A birodalmi vasút és a dohánymonopólium nálunk nem szükségképpen állami iparág – a vasút legalábbis *még* nem, Angliában

is csak most válik azzá; a posta és a távíró viszont *igen*. És minden hátrányért, amely számunkra e két új állami monopóliumból származna, kárpótlásul csupán egy újabb, kényelmes agitációs szólamhoz jutnánk. Mert az olyan állami monopólium, amelyet pusztán pénzügyi és hatalmi célokból, nem pedig kényszerítő belső szükségszerűségből hoznak létre, még csak igazi érvet sem ad a kezünkbe. S ráadásul a dohánymonopólium létrehozása és a házi dohányipar kiküszöbölése legalább annyi időt igényelne, mint ameddig a bismarckizmus élete még egyáltalán eltarthat. Abban is bizonyos lehet, hogy a porosz állam a dohány *minőségét* annyira lerontaná és az árakat annyira felemelné, hogy a szabad konkurrencia hívei ujjongva mutatnának rá az államkommunizmus e felsülésére, és a nép kényszerűségből igazat adna nekik. Az egész dolog Bismarck ostoba fantazmagóriája, mindenben méltó 1863-as tervéhez, hogy Lengyelországot annektálja és három év alatt germanizálja.

Ha tudtam volna, hogy a katonák adómentességét már évekkel ezelőtt javasolta a Haladópárt, akkor a szóban forgó javaslat megtételétől is eltanácsoltam volna Önt.[529] Nézetem szerint *polgári* követelések felkarolása csak akkor lehet a dolgunk, ha a polgári pártok ezt a kutyakötelességüket elmulasztják; de az Ön saját beszéde szerint ez az eset úgy látszik éppenséggel nem állt fenn. Ezt csak Richter válasza miatt jegyzem meg; hogy a kérdés részünkről való felvetése nagyon előnyös lehet a propaganda szempontjából, azt korántsem vitatom, csakhogy erről magától értetődően nem tudok innen megfellebbezhetetlen ítéletet mondani.

Dühring úrral mostanra – eltekintve az utolsó cikkek átnézésétől – szerencsésen elkészültem,[24] s ezen a világon nem kívánok többé érintkezni az ő becses személyével. Micsoda felfuvalkodott tudatlan! Ha a hátralevő cikkeket most nem nyomják ki hamarosan, nem rajtam múlik.

Baráti üdvözlettel

híve

F. Engels

137

Marx Karl Hirschhez

Párizsba

[London,] 1878 június 26.

Kedves Hirsch,

Itt nem tudom megszerezni Bucher válaszát a „Norddeutsche Allgemeiné"-ben. Állítólag a „Frankfurter" is kinyomatta.[530]

Kérem, hogy küldje el *postafordultával.*

Hűséges híve
Karl Marx

138

Marx Sigmund Schotthoz

Majna-Frankfurtba

[London,] 1878 július 13.

Kedves Barátom,

Semmiféle hírem nincs Németországból; elsősorban azt szeretném tudni, hogy Ön megkapta-e levelemet,[47] amelyet az Önére válaszolva azonnal megírtam.

Még az újságokat sem kapom meg, amelyeket a nevemre küldenek.

Ha nem kapta volna meg a levelemet, szíveskedjék a jövőben a következő címre írni (külön semmit sem kell írnia a címzettnek): Edwin Willis, Esq., 40, Maitland Park Crescent, London N. W.

Kész híve
K. M.

139

Marx Sigmund Schotthoz

Majna-Frankfurtba

[London,] 1878 július 15.

Kedves Barátom,

Levelét ugyanaznap kaptam meg, amikor kerülő úton néhány sort már elküldtem Önnek.*

Utolsó előtti (június 30-i) levelében *semmit* nem kérdezett tőlem, kivéve: megkaptam-e a „*Daily News*"-*hoz* intézett első episztolám[531] német sajtó-visszhangjainak egy részét, amelyet elküldött nekem? Válasz: nem.

Álmomban sem jutott eszembe, hogy Bucher úrnak egy „könyvet" szenteljek. Ő tartozik nekem válasszal az én „30" soromra. Sem időm, sem indítékom nincsen arra, hogy helyette megírjam az általa szükségesnek tartott „3000" sort. Ezt a mesét a „Vossische Zeitung" londoni tudósítója kürtölte világgá.[532] Tudomásom szerint ez dr. Elard Biscamp, notórius semmirekellő. De rossz tréfája ezúttal sikerült.

Egészségi állapotom sürgősen Karlsbad után kiált. Bismarck úr azonban, akinek oly sürgős volt Kissingenbe mennie,[533] nem akarja. Что делать? (que faire**?), ahogy az oroszok mondják. Szükségmegoldásként keresni egyet az angol tengeri gyógyhelyek közül, amelyek még nem állnak az új Szent Szövetség[344] társadalom-mentőinek oltalma alatt. A feleségem betegsége komoly, valószínűleg Karlsbadba kell mennie, és az exméltóságos von Westphalen exbárónő talán nem számít csempésznek.

Önnek, remélem, jót tesz majd az utazás. Ha valahol hosszabb ideig tartózkodna, írjon nekem onnan. Lehetséges, hogy lesz egy angol cikkem,[534] amelyet elküldök Önnek (még nincs kinyomtatva), ez azonban egyáltalán nem érinti a drága „fatherlandet"***, ahogy az angolok nevezik.

Szívélyes üdvözlettel

híve

Karl Marx

---

* *V. ö. 327. old.* – *Szerk.*

** – mi a teendő – *Szerk.*

*** – „szülőföldet" – *Szerk.*

140

Engels Valerian Nyikolajevics Szmirnovhoz

Londonba

[London,] 122, Regent's Park Road, N. W.
1878 július 16.

Kedves Szmirnov Uram,

Tegnap küldtem Önnek egy példányt Dühring elleni írásomból,[535] remélhetőleg megkapta.

Szeretnék mind Lopatyinnak, mind Lavrovnak szintén küldeni egy-egy példányt, de nem tudom, hogy Lopatyin még Svájcban van-e, s egyikük jelenlegi párizsi címe sincs meg nekem. Ha közölni tudná velem, hogy hová kellene címeznem ezeket a könyveket, nagyon lekötelezne.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

141

Engels Oskar Schmidthez

Strasbourgba[536]

(Vázlat)

[London, 1878 július 19.]

Tisztelt Uram,

A „Nature" tegnapi számában láttam a közleményt, hogy a természetbúvárok kasseli gyűlésén Ön előadást tart majd „a darwinizmus viszonyáról a szociáldemokráciához".[537]

Hogy a darwinizmus képviselői Németországban nem tudják majd kivonni magukat a szocialista világnézettel kapcsolatos állásfoglalás szükségessége alól, azt a szocialisták előre látták, még jóval Virchow úr ama baráti figyelmeztetése[538] előtt. Bármilyen legyen is ez az állásfoglalás, csak hozzájárulhat a helyzet és a koponyák tisztulásához. Viszont kívánatos mindkét fél szempontjából, hogy ez teljes tárgyismerettel történjék.

Hogy ehhez a magam részéről hozzájáruljak, bátorkodom postán elküldeni Önnek egy példányt „Eugen Dühring úr stb." című munkámból,[535] amely éppen most jelent meg. Megpróbáltam benne a többi között vázlatosan kifejteni a tudományos szocializmus viszonyát a modern elméleti természettudomány tételeihez* általában és a darwini elmélethez különösen. A darwinizmusra vonatkozó passzusok meg vannak jelölve.

Annak idején szerencsémnek fogom tartani, hogy az Ön előadását a saját álláspontomról alávessem annak a kíméletlen bírálatnak, amely egyedül méltó a szabad tudományhoz, s amelyet minden tudósnak örömmel kell üdvözölnie, még ha reá magára alkalmazzák is.

---

* *A kéziratban törölve*: vívmányaihoz – *Szerk.*

142

Engels Philipp Paulihoz

Rheinauba

London, [18]78 július 30.

Kedves Pauli,

A mieink ma remélhetőleg teljesítik kötelességüket, amint azt a történtek után joggal elvárhatjuk.[539] Amióta Bismarck elkövette azt a roppant ostobaságot, hogy az egész lövöldözést[540] a liberálisok megbuktatására akarja kiaknázni, a szocialistákat pedig csupán ürügyül használja, már nagyobb élvezettel szemlélhetjük a rendhősök egymás közötti veszekedését. Nem értem Bismarckot; úgy látszik, az „idegei" teljesen felmondták a szolgálatot a kevés eszének, ami még megmaradt neki. Az még hagyján, hogy nem veszi észre, mennyire abban merül ki egész bonapartista játéka, hogy a munkásokat a burzsoák ellen és a burzsoákat a munkások ellen felváltva kijátssza, és ezzel mindkét felet becsapja. De az már tiszta őrület, ha *ő* akarja megbuktatni a liberálisokat, ezeket a fejbólintókat – „hiszen mégiscsak kutyák vagyunk"[190] –, akiknél igazán minimális hízelgéssel el lehet érni, hogy csókolják a lábat, amely belerúg a hátsójukba, a liberálisokat, akik az *ő* egyetlen oltalmazói a nyíltan feudális-ortodox-reakciós udvarral szemben, és ezzel menthetetlenül kiszolgáltatja magát a reakció embereinek, ugyanazoknak, akiket elárult és üldözött, és akik őt halálosan gyűlölik. És ez nevezi magát „államférfinak"! És ez akarja megbuktatni a szocialistákat olyan politikával, amely senkinek sem használhat, kivéve a szocialistákat! Ha fizetnének ennek a jóembernek, akkor se dolgozhatna jobban az érdekünkben. Az utolsó napig halasztja még a Reichstag ülését is, hogy a szocialisták elleni hajszának legyen ideje kifulladni, a polgárnak legyen ideje elszégyellni magát aljas denunciánskodásáért, a rendpártoknak pedig olyan erősen hajba kapni, hogy a szétválasztásukra már gondolni sem lehet. És miközben *lent* ilyen dúsan trágyázzák a szocializmus gyökereit, azt hiszik, hogy megölik, ha szeptemberben fent néhány sarjhajtást levágnak! Kedves Bismarckom, cacatum non est pictum*.

* – az odarondítás nem festés[541] – *Szerk.*

Köszönet az újságért. Az egész hangoskodás háromnegyede a „Londoner Journal"[542] színtiszta hazugsága (dr. Juch, vén, lezüllött koldus, a legsilányabb fajtából, és Schweitzer nyomdatulajdonos, akit a trónörökös elleni tüntetés idején elpáholtak, de túl gyáva volt, hogy panaszt tegyen!); ez a lap azt *akarja*, hogy a hüllő-alap[200] megvásárolja, de annak már megvan a lapja itt a „Hermann"[543] képében, és úgy véli, hogy non bis idem*. Az igazság mindössze annyi, hogy itt néhány, ugyancsak igen lezüllött, német nemzetiségű mesterlegény két egyletben iszonyú lármát csap, hogy a berlini lövöldözés alkalmából itt minden ország munkásainak képviselőivé tolhassák fel magukat. A kis mannheimi Ehrhart is engedett a csábításnak, hiúságból, hogy szerepet játszhasson, és beállt ebbe a bandába. Ezek az utóbbi négy évben most körülbelül harmadszor nevezték ki önmagukat a proletariátus nemzetközi központi tanácsává.** Amikor ez az üvöltözés és firkálás elér bizonyos fokot, kénytelenek leszünk nyilvánosan leleplezni ezeket az urakat, nehogy bárki azt higgye, mi állunk e hülyeség mögött, hiszen a reakciónak az az érdeke, hogy ezt terjessze.

A németországi utazás kilátásai az idén rosszak, még akkor is, ha a politika nem jelentene egyre nagyobb akadályt. Boldog leszek, ha a feleségemet néhány hétre el tudom vinni a legközelebbi tengeri fürdőhelyre, de egyelőre még csak gondolni sem lehet rá. Múlt héten alig kelt fel az ágyból. A dolog *nagyon komoly*, és nagyon rossz kimenetele lehet. Marx felesége sem egészséges, máj- és gyomorbántalmai vannak; az itteni legjobb specialista azt mondta neki, hogy egészen már nem gyógyítható a baj, de elviselhetővé tenni lehet. Hogy milyen gyógyhelyet írnak elő neki, azt még nem tudjuk. Marx az évszakhoz képest viszonylag jól érzi magát. Legidősebb leányának ismét kisfia született.[545] A te „8. számúdhoz" mindnyájan gratulálunk. Tehát, hacsak Marxnét nem küldik a kontinensre, ebben az évben aligha érkezik látogatótok innen.

Pumps éppoly lusta írni, mint mindig, ha ugyan nem még lustább. De máskülönben nagyon jót tett neki a manchesteri iskola.[546]

Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól neked, a feleségednek és a gyerekeknek.

Barátod
F. Engels

---

* – ne kétszer ugyanarról; nem (szabad) kétszer ugyanazt (megtenni)[544] – *Szerk.*
** *V. ö. 378–379. old.* – *Szerk.*

Lizzy Burns

143

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]78 augusztus 10.

Kedves Lavrov Uram,

Remélem, hogy megkapta Dühring elleni brosúrám[535] példányát, amelyet tegnap küldtem el Önnek. Korábban küldtem volna, ha tudom az Ön *mostani* címét. Hogy megszerezzem, *írtam* Szmirnovnak*, 4, Lower Charles Street, majd Lopatyinnak,[47] 6, rue Linné, de egyikük sem válaszolt. Lenne szíves közölni velem, hogy hová küldjem a Lopatyinnak szánt példányt? Lopatyin hallgatása némiképpen nyugtalanít bennünket, mert egy korábbi levelet**, amely ugyanarra a címre ment, utánaküldtek Svájcba, ahol, mint írta nekem, nem szándékozott tovább maradni, mint júniusig, s azóta a „Начало" szerint *Oroszországban letartóztatták*.[547] Jóllehet ez a hír időbelileg nem vág össze, Lopatyin hallgatása nyugtalanít bennünket.

Bizonyára látta, hogy a német darwinisták, válaszul Virchow felhívására,[538] határozottan a szocializmus ellen foglalnak állást. Haeckel, akinek a brosúráját éppen most kaptam meg, arra szorítkozik, hogy általánosságokat mondjon a szocializmus őrült tanairól,[548] de a strasbourgi Oskar Schmidt úr con amore*** fog lesújtani ránk a természetbúvárok kasseli gyűlésén[537]. Hiábavaló fáradozás. Ha a reakció Németországban szabad utat kap,[187] a szocialisták után a darwinisták lesznek az első áldozatok. Bármi történjék is velük egyébként, feladatomnak tekintem, hogy válaszoljak ezeknek az uraknak. De akárhogy is, minden okunk megvan arra, hogy elégedettek legyünk ezzel az eseménnyel csakúgy, mint az eseményekkel általában. Bismarck úr, aki hét év óta úgy dolgozik az érdekünkben, mintha fizetnénk neki érte, úgy látszik, már nem tudja mérsékelni a szocializmus eljövetelét siettető erőfeszítéseit. „Utánam az özönvíz", ez már nem elég neki; ragasz-

* *V. ö. 329. old. – Szerk.*
** *V. ö. 322. old. – Szerk.*
*** – szeretettel; örömmel; lelkesen – *Szerk.*

kodik ahhoz, hogy az özönvizet még életében megkapja – legyen meg az ő akarata. Csak attól félek, hogy túlságosan jól dolgozik, és az özönvíz a természet szabta idő előtt köszönt be.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

144

Marx George Rivershez

Londonba

[London,] 1878 augusztus 24.
41, Maitland Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

A berlini „*Vossische Zeitung*" londoni tudósítója elsütötte azt a rossz tréfát, hogy én írtam egy könyvet „Herr Bucher" címmel[532]; az álhír erre nyomban elterjedt Németországban, és a porosz rendőrség minden tőle telhetőt megtett, hogy megerősítse, amennyiben házkutatást tartott több könyvkereskedő boltjában azzal a céllal, hogy megkaparintsa a „Herr Bucher" példányait. Látja tehát, a „Herr Bucher" koholmány.

Lekötelezne, ha küldene nekem – amennyiben ez lehetséges – katalógusokat amerikai és antikvár könyveiről.

Őszinte híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

145

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1878 szept. 4.

Kedves Sorge,

Ma egészségem helyreállítására Malvernba utazom, ahol három hétig maradok.[185] (*Cím*: Dr. K. Marx, Malvernbury, Great Malvern, Worcester.) A feleségem már néhány hete ott tartózkodik, nagyon nem jól van; a kis unokám* is súlyos betegségen ment át, – mindez a baj szolgáljon magyarázatul, hogy miért nem írtam neked már előbb.

Ami Douai-t illeti**, teljesen egy nézeten vagyok veled; ne add oda neki a „Tőké"-t.[481]

Hálásan köszönöm fáradozásaidat a philadelphiai iratok megszerzéséért,[493] és Weydemeyer „kivonatát"[480].

Engels és én is rendben megkaptuk a példányokat; Anglia számára nem megfelelő, már csak a számtalan sajtóhiba miatt sem; ezenkívül a fordítás itteni felhasználásra helyenként fogyatékos. De az a szándékom, hogy (ha majd visszajöttem) gondoskodom egy *javított* kiadásról London számára, de úgy, hogy írok hozzá néhányszavas előszót, magát a dolgot azonban Weydemeyer neve alatt jelentetem meg.[549] Persze akkor, ha ez nektek megfelel.

Bismarck úr jól dolgozik az érdekünkben.

Üdvözlet.

Hűséges barátod
Karl Marx

Remélem, hamarosan jobb hírt kapok egészségi állapotodról. A feleségem sokszor üdvözöltet.

---

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

** *V. ö. 290., 297. old.* – *Szerk.*

146

Engels Friedrich Lessnerhez

Londonba

[London, 18]78 szept. 12.
hajnali fél kettőkor

Kedves Lessner,
A halál az imént váltotta meg szegény feleségemet hosszas szenvedéseitől. A bort nem tudom elküldeni neked. De bármikor küldhetsz érte.

Barátod
F. E.

147

Engels Rudolf Engelshez

Barmenba

London, 1878 szept. 12.

Kedves Rudolf,

A feleségem, miután előző este törvényes házasságot kötöttünk, ma reggel fél kettőkor hosszas szenvedés után csendesen elhunyt.

Mindenféle különkiadásra számítok, s minthogy kevés a szaldóm a bankban, lekötelezn[illegible]tek, ha kb. 200 £-et azonnal és minél rövidebb úton átutalnátok nekem.

Friedriched

148

Marx Jenny Longuet-hoz

Malvernba[550]

[Postabélyegző: London, 1878 szeptember 16.]

Kedves Gyermekem,

Remélem, hogy Johnnyról továbbra is jó hírek érkeznek. Mindennap be kell számolnotok nekem, és mindig a tiszta igazat. A kis emberke a szemem fénye. Mindenekelőtt kímélni kell, tehát házon kívül ne mozogjon túl sokat (sem passzívan, sem aktívan). Ha szépen javul, mint remélem, akkor talán jobb lenne, ha (péntek* helyett) csak szombaton utaznátok. Hiszen egy nappal több nyugalom és pihenés az ő esetében nagyon fontos.

Engels ma elvitorlázott Hamptonba[184] madame Renshaw-val és Pumpsszal, aki már egészen magára öltötte az „uralkodó hercegnő" arckifejezését és magatartását az 5 guinea-s gyászruhával együtt, amely azonban csak fokozta rosszul leplezett „örömét". A különös események további részleteit Tussy fogja nektek megírni.

Liebknecht hírei szerint a Bismarck-törvény[187] vagy egészen megbukik, vagy csak olyan módosításokkal fogadják el, amelyek kihúzzák a fullánkját.

Szeretetteljes üdvözlet neked és mamádnak. Puppy** nagyon megjavult, jó kisgyerek.

Szerecsened

---

* Szeptember 20.; *v. ö. 85. old.* – *Szerk.*

** *Valószínűleg* Henry Longuet. – *Szerk.*

149

Marx Jenny Marxhoz

Malvernba

[London,] 1878 szept. 17.

Kedves Jenny,

Mint elutazásomkor[185] megállapodtunk, mellékelem a 3 £-re szóló pénzesutalványt. Ha a megváltozott körülmények között nem elég, tudasd velem azonnal.

Amióta visszatértem, erős fejfájás gyötört; de ez megjavult, amióta a kedves Jennykétől megnyugtató levelet kaptam Johnnyról; a te mai jó híreid pedig – remélem, továbbra is ilyeneket kapok – balzsamként hatottak *rám*.

A Regent's Park Road 122. sz. alatti eseményekbe nem bocsátkozom bele részletesebben, minthogy erről az állandó tudósítótok Tussy, és nem szabad elvennem a kenyerét. De nem tudom megállni, hogy ne mondjak el egy esetet, amely eredetiségében Balzacra és Paul de Kockra egyaránt emlékeztet. Amikor Tussy, Mrs. Renshaw és Pumps (aki most lovaggá üttetett; Engels mostantól Pumpsiának hívja) az elhunyt holmiját rendezgették, Mrs. Renshaw a többi között egy kis csomag levelet talált (mintegy nyolcat, ebből hat a Marx családtól származott, kettő Williamstől, Ramsgate-ből), s éppen át akarta nyújtani a műveletnél jelenlevő Mr. Chittynek: „*Nem*", *mondta ő*, „*égessétek el! Nem kell látnom a leveleit. Tudom, hogy képtelen volt megcsalni engem.*" Vajon Figaro (az igazira, a Beaumarchais-félére gondolok[551]) kieszelte volna ezt? Mrs. Renshaw később azt mondta Tussynak: „Persze, minthogy neki kellett megírnia az asszony leveleit és felolvasnia azokat, amelyeket kapott, egészen biztosra vehette, hogy e levelek az ő számára nem tartalmaznak titkot – de, úgylehet, az asszony számára igen."

E levelemmel együtt elküldöm nektek ma a „Daily News"-t és a „Standard"-et, a német Reichstagról szóló távirati jelentések miatt.[186] Nyilvánvalóan Bebel volt az egyetlen szónok, aki hatást keltett;[191] a kormány képviselői – Stolberg és Eulenburg – minden mértéken alul siralmasak voltak; Bamberger hű maradt jelmondatához: „Mégiscsak kutyák va-

gyunk!";[190] Reichensperger – a rajnai burzsoá a katolikus Centrumpártban[189].* Még a talpnyaló Reuter is úgy találja, hogy ez a legfelső képviselet nem sikerült!

Remélem, hogy te és Jennyke még valamennyire összeszeditek magatokat ezen a héten; maradjatok meg a sétakocsizásnál, mégpedig, ha a szél, az időjárás és a gyerek egészsége megengedi, együtt; ha ez kivételesen nem megy, *te magad* sohase hagyd abba; de remélem, hogy a kisfiú részt tud venni a kocsizásban, és így meggyötört anyja is. Szívélyes üdvözlet Jennykének, csók Johnnynak.

Isten veled.

Szerecsened

* *V. ö. 489–497. old. – Szerk.*

150

Marx Moritz Kaufmannhoz

Birkenheadbe

(Vázlat)

[London, 1878 október 3.]

Tisztelt Uram,

Petzler úr közölte velem, hogy Ön a „Tőke" című könyvemről és az életemről egy cikket írt, amelyet egyéb cikkeivel együtt kíván kinyomatni, és hogy szeretné, ha én vagy Engels kijavítanók esetleges tévedéseit.[211] Természetesen nem tudom eldönteni, mennyire keresztülvihető ez, amíg nincs egy példányom az említett cikkből.

A Kommün legjobb leírása *Lissagaray* műve: *„Histoire de la Commune"*. Első kiadása azonban már elfogyott és második még nem jelent meg. Lissagaray címe: 35, Fitzroy Street, Fitzroy Square, London, W.; ő talán tud szerezni Önnek egy példányt a művéből.

Addig is elküldöm Önnek a Kommünről szóló „Üzenetet",[498] amelyet én írtam közvetlenül a Kommün leverése után az Internacionálé Főtanácsa nevében.

Ugyancsak elküldöm postán – ha még nincs meg Önnek – Engels barátom egy újabb publikációját: „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft",[535] amely nagyon fontos a német szocializmus helyes megítélése szempontjából.

Őszinte híve
Karl Marx

M. Kaufmann, Esq.

Eredeti nyelve: angol

151

Marx Moritz Kaufmannhoz

Birkenheadbe

(Vázlat)

1878 október 10.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Tisztelt Uram,

Arra szorítkoztam, hogy a korrektúraívekben egy-két hibát megjelöljek.[211] Ahhoz, hogy belebocsátkozzam a fontosabb téves állítások taglalásába, nem volt időm, s ez nem is felelt volna meg az Ön szándékának.

b/ korrektúraív Kihúztam: „akiknek egyike a fiatal Lassalle volt". Sohasem volt a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa, noha először ebben az időben került személyes kapcsolatba velem.

Hozzátettem a „Tőke" „*orosz*" fordítását, mert a fiatalabb egyetemi tanárok éppen Oroszországban fogadták el és védelmezték nyíltan elméletemet.

d/ korrektúraív Kihúztam: „*és korábban egyik tagja volt*". *Mehring* sohasem volt a német szociáldemokrata párt tagja; tény az, hogy megpróbált a tagja lenni, oly módon, hogy közölte Liebknechttel a hüllő-alap[200] kezelőjének bizonyos viselt dolgait. Nem sokkal később, miután a frankfurti törvényszék ítélete nyilvánosan becstelennek bélyegezte meg Sonnemann úr (a „Frankfurter Zeitung" tulajdonosa) ellen indított rágalmazási pere alkalmából,[552] szemrebbenés nélkül megbékélt az irodalmi léhűtő helyzetével. A német szociáldemokrácia becsületes ellenfelei közül még a legkonzervatívabbak is alaposan meghökkennének, látván, hogy egy ilyen embert „a szociáldemokrácia történetírójának" neveznek. Persze élvezi Bamberger úr nagyrabecsülését, aki mint párizsi menekült, az 1848-as német-

országi forradalom bukása után (a forradalom alatt a szónokló demagóg szerepét játszotta) gyakorlati kiképzését a második császárság pénzembereitől szerezte, a mexikói kölcsön-szédelgés[553] stb. résztvevőjeként meggazdagodott, Poroszország győzelme után pedig visszatért Németországba és a német „tőzsdei és gründolási szédelgés időszakának" egyik vezető szelleme lett. Nem kifejezetten Albert Grant úr Londonból az (ugyanaz az eresztés, mint Bamberger, és furcsa módon ugyanazon város – Mainz – szülötte), akihez például az owenista mozgalom kérdésében tájékoztatásért és bírálatért fordul az ember.

Hogy mennyire tette jól, hogy Howell úr cikkét (a „Nineteenth Century"-ben) „történelmi forrásnak" tekintette, azt láthatja abból az írásból, amelyet e sorokhoz mellékelek.[554]

Holnap elküldöm Önnek Engels úr könyvét[535].

Eredeti nyelve: angol

152

Engels Hermann Arnoldthoz

Königsbergbe[555]

(Vázlat)

[London, 18]78 október 21.

Válaszul 18-i becses soraira készséggel közlöm, hogy szívesen hajlandó vagyok a szóban forgó dokumentumokat ideiglenesen megőrizni. Minthogy azonban nincsen tűzbiztos szekrényem, magától értetődően nem vállalhatok felelősséget tűzveszély vagy lopás esetére, s kérem, hogy ezt szíveskedjék a *kísérőlevélben kifejezetten* elismerni. A továbbiakról majd később levelezhetünk. A szóban forgó papírokat ugyanolyan gonddal fogom megőrizni, mint a tulajdonomat képező hasonlókat.

153

Marx egy ismeretlenhez

London, 1878 nov. 4.

Kedves Barátom,

Nagyon lekötelezne, ha a mellékelt levelet biztos úton el tudná juttatni *Liebknechtné* címére, *11, Braustrasse, Lipcse.* Liebknecht családjának „gyomorkérdéséről" van benne szó, de nem bízom a német postában.[556]

Kész híve
Karl Marx

154

Marx Alfred Talandier-hoz

Párizsba

(Vázlat)

[London, kb. 1878 november 10.]

Vállaltam, hogy írok Önnek a Mr. Barry ellen az október 6-i „Marseillaise"-ben közölt levél[557] miatt.

Amikor a „*Marseillaise*" október 6-i száma puszta véletlen folytán – amint ezt bizonyíthatom – végre Mr. Barry kezébe került, nyomban írt egy választ *angol nyelven* és megkért engem, hogy fordítsam le franciára. Napról napra halogattam ennek a megbízatásnak a teljesítését olyan okokból, amelyeket megért majd, ha elolvasta levelemet. Mr. Barry nem fejthette ki az összes tényeket

1. anélkül, hogy ne kompromittálta volna Hirschet, akinek a sorsa még nem dőlt el*;
2. anélkül, hogy ne kompromittálta volna Hirsch sógorát**, aki még Párizsban tartózkodik;
3. anélkül, hogy ne hivatkozzék rám, ami valószínűleg nyilvános polémiába kevert volna Önnel;
4. anélkül, hogy ne támadott volna meg bizonyos egyéneket, akik az Ön levelében szerepelnek;
5. anélkül, hogy ne leplezte volna le a „Marseillaise" rosszhiszeműségét.

Nézetem szerint a pillanat nem „opportunus" arra, hogy a reakciósokat ilyen botrányokkal felvidítsuk. Másrészt Mr. Barrynek törvényes joga, hogy védekezzék. Ez hát a dilemma. Megoldására csak egy lehetőséget láttam, Hirsch Londonba érkezését (amelyet bejelentett nekem arra az esetre, ha kiutasítanák Franciaországból). Akkor Hirsch néhány sor közzétételével a „*Marseillaise*"-ben, amelyek csak Bradlaugh-t kompromittál-

* *V. ö. 79. old. – Szerk.*
** *Karl Kaub. – Szerk.*

ják*, elégtételt adhatott volna Mr. Barrynek. Sajnos, kiutasítása óta nem kaptam életjelt Hirschtől. Végül Mr. Barry elvesztette a türelmét, és minthogy tökéletesen megértette ellenvetéseimet válaszának közzétételével szemben (válasza szükség esetén egy svájci lapban jelenne meg), megegyeztünk egymással, hogy 1. válasza ideiglenesen nálam marad megőrzésre, 2. írok Önnek, s megpróbálom az ügyet így rendezni.

Most rátérek a tárgyra.

Tények[558]

1. A *Szociáldemokrata klub* (amely az *Internacionálé* egyik szekciója volt, amíg ez a szervezet létezett), 6, Rose Street, Soho, két szekcióból tevődik össze, egy németből és egy angolból. Az előbbi Ehrhart urat, az utóbbi Mr. Barryt választotta meg kongresszusi[197] képviselőjéül. Minthogy Londonban az a hír járta, hogy a rendőrség által betiltott kongresszust Lausanne-ban tartják, a mandátumokat a lausanne-i kongresszusi irodának címezték. Közlöm Mr. Barry mandátumának másolatát, amelynek eredetije nálam van megőrzésben:

„*Szociáldemokrata Munkásklub*, 6, Rose Street, Soho Square. Angol szekció. London, 1878 augusztus 31.

Polgártársak, e mandátum felmutatója – Maltman Barry polgártárs – a londoni Szociáldemokrata klub angol szekciójának képviselője.

A szocialista kongresszus irodájának – Lausanne, Svájc.

Fr. Kitz, titkár, Szociáldemokrata klub, angol szekció."

Ezenkívül, miután Mr. Barry visszatért, *Kitz* titkár levélben felszólította, hogy számoljon be a klubnak mandátuma teljesítéséről. Ez a levél is nálam van.

Világosan bebizonyosodott tehát az, hogy Mr. Barry egy szociáldemokrata (munkás-)egylet küldötte volt, nem pedig, mint Ön kissé „meggondolatlanul" terjesztette, a „nemzetközi rendőrségé".

2. Ön azt mondja továbbá, hogy Barry a „*Marseillaise*"*-hez* írt levelében felpanaszolja,[559] „hogy a francia rendőrség nem tartóztatta le", amihez Ön hozzáfűzi: „Hirsch polgártárs bezzeg nem panaszkodik, hogy nem tartóztatták le stb.", s ezzel tudtára adja a közönségnek, hogy Ön Hirsch nevében beszél. De Hirsch polgártárs nekem írott október 14-i levelében az Ön levelét „aljasnak" nevezi, s megállapítja, hogy arról csak szabad-

* *A kézirat második változata szerint*: amelyek senkit és semmit nem kompromittálnak – *Szerk.*

lábra helyezése után értesült. Egyébként Ön elfelejti, hogy nem Barry volt a kongresszusra delegált egyetlen angol, hanem legalább tucatnyian akadtak, akik közül a francia rendőrség egyetlenegyet sem tartóztatott le. A „*Vorwärts*", a német szocialista párt központi lapja (most betiltva) helyesen értelmezte Barry levelének ezt a passzusát, mondván: a francia kormány csakugyan szívességet akart tenni Bismarck úrnak azzal, hogy Hirschet stb. letartóztatta, de nem merte odáig vinni az előzékenységet, hogy *angolokra* is rátegye a kezét.[560] Egyébként Mr. Barry – aki mindig Hirsch sógorával egyetértésben cselekedett – kereken megmondta a véleményét Gigot úrnak, minthogy pedig Gigot úr jegyzőkönyvet vétetett fel erről a beszélgetésről, Ön hivatalos forrásból tájékozódhat Mr. Barry intim kapcsolatairól a francia rendőrséggel.

Elfelejtem azonban, hogy Ön, a nagyobb dicsőségére „azoknak, akik Önöket kormányozzák", a francia rendőrséget nem mint „a nemzetközi rendőrség" egyik tagját, hanem mint annak balekját akarja feltüntetni. Az államügyész másként fogta fel a dolgot és Hirsch sógora előtt azzal a ráfogással szabadkozott, hogy „azok, akik bennünket kormányoznak", tartoznak némiképpen tekintettel lenni a „szomszédos hatalmakra".

3. Melyek mármost azok a komoly tények, amelyek feljogosították Önt arra, hogy „*egy ilyen szörnyű vád terjesztőjévé*" váljék, nevezetesen, hogy Mr. Barryt „azok az emberek" (tudniillik a nemzetközi rendőrség emberei) „delegálták"?

Semmin sem alapulnak, vagyis egy Schumann nevű, igen gyanús alak sekélyes fecsegésén, aki ezt titokban, Mr. Barry tudta nélkül tálalta fel Önnek.*

Maradjunk egy pillanatig Schumann-nál. Londonba visszaérkezvén, nem volt sürgősebb dolga, mint hogy szerencsés kiszabadulását közzétegye a „Standard"-ben, e „tory és bonapartista újságban".

Majd ugyanez az egyén, akit addig egyáltalában nem ismertem, hamis ürüggyel befurakodott hozzám. Amikor alaposan rátámadtam az Ön levelében reprodukált fecsegése miatt, azt válaszolta: „De hiszen Talandier úrnak nem volt igaza; nyomatékosan kifejtettem neki, hogy én csak azt ismételtem, amit hallomásból tudok, hogy én személyesen semmit sem tudok Barryről stb."**

---

* *A kéziratban törölve*: És Ön furcsának találja, hogy Mr. Barry az ellene titokban felhozott vádakra nem válaszolt nyilvánosan? – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: Én magam nagyon jól tudom, honnan származik mindez a Mr. Barry elleni pletyka. Arról van szó, hogy néhány intrikus az Önök úgynevezett *International*

Schumann a *saját kezdeményezésére* elkérte tőlem Barry címét, hogy mentegetődzzék nála. Valójában nem tett semmit, sőt ellenkezőleg, bizalmasan közölte egy menekülttel, akiről nem tudta, hogy kapcsolatban áll velem, hogy Marx, amikor vele találkozott, szintén kémnek nevezte Barryt. Ezek után fölösleges volna egy szóval is többet mondani az Ön ügyfelének és kezesének *becsületességéről*. Azóta kaptam róla információkat, amelyek majd eljutnak Koppenhágába.

Ön azt kérdi levelében: „Hogyan lehetséges, hogy Mr. Maltman Barry . . . a »*Marseillaise*«-nek ír?" Ez, kérem, igen egyszerű. Hirsch egy ajánlólevéllel, amelyet hozzá címeztem, bevezette Mr. Barryt a „*Marseillaise*"-*nél*, ahol bemutatták Maret úrnak. Londonba való visszatérte után Mr. Barry egy *angol levelet* küldött Hirsch sógorának, hogy az döntse el, alkalmas-e ez a levél a „*Marseillaise*"-*ben* való közlésre. A sógor úgy ítélte meg, hogy a levél hasznára lehet Hirschnek, lefordította franciára, és *maga* nyújtotta be a „*Marseillaise*" szerkesztőségéhez. Ez az újság tehát azzal, hogy a legcsekélyebb kommentár nélkül közölte az Ön denunciáló levelét, minősíthetetlen cselekedetet követett el, s ez nem magyarázható mással, mint az Ön Henri Maret úrhoz írott levelével, amely a lapnak ugyanabban a számában jelent meg; és különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Ön a barátja és a tudósítója Mr. Bradlaugh-nak,[562] aki személyes ellensége Mr. Barrynek és a néhai *Internacionálénak*.

4. Egy másik panasz, amely Schumann úr gyengéd lelkiismeretét terheli s amelyet Ön említ, az, hogy Mr. Barry Párizsban a „»*Standard*«-*nek*, ennek a tory és . . . *bonapartista* angol újságnak a »tudósítójaként« tekintette".

A „Standard"-et „bonapartista" újságnak nevezni: tréfa. Amíg Louis Bonaparte hasznos szövetséges volt, akit Anglia kihasználhatott, a lap hízelgett neki – jóllehet nem olyan undorító módon, mint a „*Times*", sem pedig olyan naivul, mint Bright és Cobden urak, az angol radikálisok akkori vezérei; és a „*Standard*"-*et* sohasem adták el Bonaparte-nak, mint a liberális „*Daily Telegraph*"-*et*. Ma a „*Standard*" – mindenkor szem előtt tartva Anglia érdekeit –, ami a francia ügyet illeti, csakúgy mint majdnem az egész angol sajtó, a „mérsékelt", sőt, az „opportunista"[563] köztársaság hívévé vált.

Már csak a „tory" jelző marad.

Labour League-jéből[561], amely sem nem „internacionális", sem nem „*Munkás* Liga", haragot táplál Barryvel szemben, mert az *Internacionálé hágai kongresszusán* (1872) ugyanaz a véleménye volt ezekről az urakról, mint a Főtanács túlnyomó többségének[382] stb. stb. – *Szerk.*

Szíveskedjék figyelembe venni, hogy ez a tory lap szünet nélkül támadja az új Szent Szövetséget[344] és annak vezérét, *Bismarck* urat, míg a „*Times*" annak *félhivatalos* sajtószervéül szolgál, mint ezt maga Bismarck jelentette ki a német Reichstagban. Nos, Eccarius úr – egyik küldötte az úgynevezett „*International Labour Union*"-nak, amelyhez Schumann és Mr. Bradlaugh tartoznak – a párizsi kongresszuson a „*Times*" tudósítójaként ténykedett. Miért ne lett volna Mr. Barry a „*Standard*" tudósítója? Ön elég sokáig élt Angliában ahhoz, hogy tudja, az angol munkásosztály* nem rendelkezik semmiféle újsággal, kénytelen tehát munkáskongresszusok stb. alkalmából munkáltatóinak – whigeknek vagy toryknak – az újságainál keresni a publicitást, s hogy egyik esetben sem tehető felelőssé sem az egyiknek, sem a másiknak a véleményéért. Ön elég sokáig élt Angliában, hogy ne akarja a francia pártok szótárából kölcsönvett címkékkel ellátni az angol politikai viszonyokat. Egyébiránt, ebben bizonyos vagyok, Ön sohasem vállalt volna funkciót mint angol kormánytisztviselő.

5. Az adott körülmények között ez csak akkor lett volna kifogásolható, ha Ön – a nagy republikánusnak, Karchernak, a „République Française" tudósítójának a mintájára – könyvet szentel Ő Királyi Fenségének, a cambridge-i hercegnek.

Végül rátérek Mr. Barry elleni utolsó vádpontjára. Elsősorban, úgy látszik, azt a megbocsáthatatlan bűnt követte el, hogy a keleti kérdésben az „Homme Libre" és Mr. Bradlaugh nézeteivel szemben lépett fel. Be kell vallanunk, ha ez a nemzetközi rendőrséggel való kapcsolat gyanúját kelti, akkor az európai országok és az Egyesült Államok szocialistáinak nagy többsége osztozna Mr. Barry balszerencséjében.[564]

7. Végül rátérek az Ön filippikájának utolsó pontjára. Igen súlyos dolog! Mr. Barry egy hetet hagyott eltelni anélkül, hogy válaszra méltatta volna az egyik vásári cikket, amelyet Mr. Bradlaugh közölt az ő „*National Reformer*"-ében![565] ... Ám vannak enyhítő körülmények.**

---

* *A kéziratban törölve*: (ami egyébként kétségtelenül a saját hibája) – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: Először is a „National Reformer"-nek – okkal vagy ok nélkül – semmiféle befolyása nincs az angol közvéleményre. Aztán Mr. Barry tagja volt az Internacionálé Főtanácsának, amikor az nyilvánosan leleplezte Mr. Bradlaugh-t mint „bonapartistát" {kapcsolatai Plon-Plonnal (Londonban) közismertek voltak; a bonapartista párt egyik „*alsószoknyás diplomatájához*" fűződő (londoni) közeli kapcsolatáról[566] Leblanc polgártárs tudná Önt tájékoztatni; végül a bonapartistákkal való párizsi találkozásairól annak idején beszámoltam egy londoni újságban[567]}; akkoriban Longuet, Serraillier és más francia menekültek nyilvánosan megbélyegezték ezt az embert, aki reprodukálni merészelte a bonapartista és a félvilági sajtónak a számüzött kommünárok elleni aljasságait, és még olyanok

8. Mr. Barry már csak azért sem törődött Mr. Bradlaugh augusztus 22-i és 29-i cikkeivel, mert már *július 13-án* közölt egy saját névaláírásával ellátott cikket a „*Spectator*"-*ben*[568]; ebben részletesen kifejtette magatartásának irányvonalát abban a harcban, amely a keleti háború kérdésében az angol pártok között dúlt. Gondja volt ennek a cikknek a „propagálására", amennyiben röplap formájában újranyomatta.

Mr. Barry és Mr. Bradlaugh között dönteni a „honfitársaik" dolga volt, mert, szíveskedjék figyelembe venni, a „National Reformer" augusztus 22-i és 29-i cikkei csak „felmelegítések" voltak. És a „honfitársak" döntöttek – *július 22-én.* Ezen a napon (Londonban) nyilvános nagygyűlés zajlott le, amelyet a *Szociáldemokrata klub* hívott egybe, hogy kiálljon a német szocialista párt ügyéért Bismarckkal szemben; valamennyi újság beszámolót közölt erről és korántsem titkolta el a közönség előtt, hogy ennek a gyűlésnek a megválasztott elnöke – Mr. *Maltman Barry* volt.

9. Egyáltalában nem érintem a különböző pártok magatartását a keleti háború idején. Ha mindazok, akik nem követték a Mr. Bradlaugh által kijelölt irányvonalat – még az „*Homme Libre*" is –, abba a gyanúba keveredtek, hogy kapcsolatban állnak valamely rendőrséggel, akkor nagyon félek, hogy Európa és az Egyesült Államok szocialistáinak óriási többsége ugyanolyan megítélés alá esik, mint Mr. Barry. Mi azonban nagyon is kétségbe vonhatnánk az olyan ítélőszék illetékességét, amely a mi szemünkben az új Szent Szövetség támogatójának látszik. És amikor Mr. Barry egyáltalán nem csinált ügyet Mr. Bradlaugh arcátlanságaiból, akkor erre ráadásul még egy speciális oka is volt. Ez pedig az a határozat, amelyet az *Internacionálé* régi *Főtanácsában* a tagok többsége (s Mr. Barry e tagok egyike volt) 1871-ben hozott, hogy nem vesz tudomást Mr. Bradlaugh-ról mindaddig, amíg nem *cáfolja meg* e Főtanács nyilvános leleplezéseit a következőkre vonatkozólag: 1. hogy a „National Reformer" szerkesztője bizalmas kapcsolatban áll Plon-Plonnal és más hím- és nőnemű bonapartistákkal; 2. hogy hazugságokat közöl az *Internacionálé* rovására; 3. hogy rágalmazza a Londonban élő kommünárokat a bonapartista és a félvilági sajtó mocskos forrásából merített vádakkal.

Ön most már mindenesetre tudja, hogy a Mr. Barry ellen írott levelének

---

is, mint Hales, Jung stb., akik most egy társaságban vannak vele az ún. „International Labour League"-ben, akkor nyilvánosan megrótták az Internacionálé elleni kirohanásai miatt. Mindezen emlékek alapján Mr. Barry alighanem felmentve érezhette magát az alól, hogy tudomást vegyen ugyanennek a Bradlaugh-nak a „National Reformer"-ében megjelent vásári cikkeiről. – *Szerk.*

semmi alapja nincsen. Mindössze néhány soros nyilatkozatot várunk Öntől a „*Marseillaise*"*-ben*, amely leszögezi, hogy miután megkapta a szükséges felvilágosításokat, visszavonja denunciációját.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

155

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra[569]

1878 november 15.
41, Maitland Park Road
London N. W.

Tisztelt Uram,

Ma reggel kaptam meg október 28-i levelét.

Nem kaptam meg azt a levelet, amelyre utal; a német posta bizonyára elfogta, vagy elveszett; a kormány olyan mértékben beavatkozik a porosz postamesterek munkájába, hogy sok levél „eltűnik", senki sem tudja, hová, puszta ügyetlenségből is. A legutóbbi levél, amelyet volt szerencsém kapni Öntől, *1877 május 7-én* kelt.

A magam részéről azért szakítottam meg a levelezésemet Önnel, mert Oroszországban élő barátaim (az említett időpont óta) figyelmeztettek, függesszem fel a levélírást, minthogy a levelek ártatlan tartalma ellenére ez bajba sodorhatja őket.

A „Tőke" második kiadásával[570] kapcsolatban kérem, vegyék figyelembe a következőket:

1) Az a kívánságom, hogy a *fejezetbeosztás* – és ugyanez áll a *további tagolásra* is – a francia kiadásnak[249] megfelelően történjék.

2) Hogy a fordító mindig gondosan hasonlítsa össze a második német kiadást[256] a franciával, minthogy ez utóbbi sok fontos változtatást és betoldást tartalmaz (bár, igaz, néha kénytelen voltam – főleg az első fejezetben – „aplatir"* a dolgot a francia változatban).

3) *Néhány változtatást*, amelyeket hasznosnak tartok, mindenképpen *egy héten belül igyekszem elkészíteni* Önnek, hogy a jövő szombaton elküldhessem (ma péntek van).**

Mihelyt a „Tőke" *második kötetét*[251] nyomdába adom – de erre aligha kerül sor 1879 vége előtt –, a kért módon megkapja a kéziratot.

---

* – „ellaposítani"; „egyszerűsíteni" – *Szerk.*

** *V. ö. 358–359. old.* – *Szerk.*

Kaptam néhány kiadványt Pétervárról, nagyon köszönöm őket. *Csicserinnek* és másoknak ellenem irányuló polémiájából semmit sem láttam, kivéve azt, amit Ön küldött el nekem 1877-ben (Zibernek egy cikkét, meg egy másikat, azt hiszem, Mihajlovtól*, mindkettő az „Otyecsesztvennije Zapiszki"-ben jelent meg, feleletül annak a magát enciklopedistának tartó csodabogárnak, Zsukovszkij úrnak). Kovalevszkij professzor, aki itt tartózkodik, elmondta nekem, hogy igen élénk viták folytak a „Tőké"-ről.[571]

Az angol válság, amelyet a francia kiadás 351. oldalán, jegyzetben előre jeleztem, az utóbbi hetek folyamán végre kitört. Barátaim – teoretikusok és üzletemberek – annak idején kértek, hogy hagyjam el ezt a jegyzetet, mert szerintük nem volt eléggé megalapozva. Annyira meg voltak győződve arról, hogy az amerikai – északi és déli –, valamint a németországi és ausztriai válságok szükségképpen, hogy úgy mondjam, „leszámítolják" az angol válságot.

Az első ország, ahol az üzlet *emelkedő* vonalat fog követni, az észak-amerikai *Egyesült Államok*. Csakhogy ott ez a fellendülés teljesen megváltozott, mégpedig hátrányosan megváltozott körülmények között fog jelentkezni. A nép hiába igyekszik majd megszabadulni azoknak a nagy társaságoknak a monopolizáló hatalmától és (legalábbis ami a tömegek *közvetlen jólétét* illeti) kártékony befolyásától, amelyek – a polgárháború kitörése óta egyre gyorsuló ütemben – magukhoz ragadnak ipart, kereskedelmet, földtulajdont, vasutakat, pénzügyeket. A legjobb jenki írók fennhangon hirdetik azt a makacs tényt, hogy a rabszolgaság elleni háború széttörte ugyan a feketék bilincseit, de másfelől rabszolgasorba döntötte a fehér termelőket.

A legérdekesebb terület a közgazdász számára most minden bizonnyal az Egyesült Államok, mégpedig főképpen 1873-tól (a szeptemberi krachtól) 1878-ig – a krónikus válság időszakában. Olyan átalakulások, amelyeknek a véghezviteléhez Angliában évszázadokra volt szükség, itt néhány év alatt megvalósultak. De a szemlélő ne a régebbi, az Atlanti-óceán melletti államokat nézze, hanem az újabbakat (szembetűnő példa *Ohio*) és a legújabbakat (például *Kaliforniát*).

Azoknak az európai hülyéknek, akik azt képzelik, hogy minden bajnak a magamfajta és hasonló teoretikusok az okai, hasznos lecke lenne, ha elolvasnák a *hivatalos* jenki jelentéseket.

* Ny. K. Mihajlovszkij. – *Szerk.*

Nagyon lekötelezne, ha közölne néhány adatot, amelyek Önnek mint bankembernek bizonyára rendelkezésére állnak, az orosz pénzügyek jelenlegi állapotáról.

Őszinte híve
A. W.[572]

Eredeti nyelve: angol

156

Engels Ernst Dronkéhoz

Liverpoolba

(Másolat)

[London, 18]78 november 19.

Kedves Dronke,

E hó elején írtam neked, hogy tájékoztassalak: jogászok felvilágosítottak, hogy az a biztosítási kötvény, amelyet biztosítékképpen letétbe helyeztél nálam, semmiféle biztosítékot nem jelent, hacsak Dronkéné asszony át nem ruházza rám, s hogy ezért utasítottam ügyvédeimet, készítsék el a megfelelő okmányt.

10-én tájékoztattalak arról, hogy ezt az okmányt átadtuk Whitley és Maddock ügyvéd uraknak, 6, Water Street, Liverpool, és kértelek, menj el oda és vizsgáld meg.[573]

Nem kaptam választ tőled egyik értesítésemre sem, és most megtudtam, hogy, legalábbis 17-ig, nem kerested fel Whitley és Maddock urakat.

Minthogy a posta egyik levelemet sem küldte vissza, arra kell következtetnem, hogy eljutottak hozzád. De a biztonság kedvéért megkértem Whitley és Maddock urakat, hogy ezt a levelet adják le a lakásodon. Szükségtelen megismételnem, hogy amennyiben a fenti okmányokat legkésőbb e hó 23-án reggel nem kapom meg, aláírással ellátva, meg fogom tagadni az akkor esedékes kifizetést.

Híved
F. E.

London, 78 nov. 19.

E. Dronke úrnak
Kötvény átruházása ügyében

Eredeti nyelve: angol

157

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra[574]

London, [18]78 nov. 28.

Tisztelt Uram,

Megkaptam a három könyvet és nagyon köszönöm.[575] Néhány orosz barátom felkészített arra, hogy Csicserin úrtól nagyon gyenge teljesítményt várjak, de a valóság felülmúlta várakozásaimat. Szemmel láthatóan a politikai gazdaságtannak még az elemeit sem ismeri és azt képzeli, hogy a Bastiat-iskola trivialitásai, ha az ő neve alatt jelennek meg, eredeti és magától értetődő igazságokká alakulnak át.

Múlt héten nem tudtam foglalkozni a „Tőke" átnézésével. Most megtettem és úgy találtam, hogy – eltekintve néhány változtatástól, amelyeket a fordítónak a második német kiadás[256] és a francia[249] összehasonlítása nyomán kell végrehajtania – csak nagyon kevés módosításra van szükség, s ezeket a továbbiakban megtalálja ebben a levélben.

A két első szakaszt („*Áru és pénz*" és „*A pénz átváltozása tőkévé*") kizárólag a *német szövegből* kell fordítani. Ott a *86. oldalon, alulról az 5. sorban* ez olvasandó: „S valóban minden egyéni rőf értéke is csak a rőfök összmennyiségére fordított társadalmi munkamennyiség egy részének anyagiasulása."[576]

A francia kiadás XVI. fejezetében (a német kiadás XIV. fejezetében ez nincs meg) betoldott passzust J. St. Millről, *222. old., II. hasáb, alulról a 12. sor, így kell olvasni*: „Mindenütt – mondja – feltételezem a dolgok jelenlegi állását, amely ott, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok, uralkodik" stb.[577] A következő két mondatot, éspedig: „Furcsa optikai csalódás mindenütt olyan állapotot látni, amely mostanáig csak kivételképpen uralkodik a földgolyón! De menjünk tovább" – *törölni* kell, a következő mondat pedig hangozzék így:

„Mill úr hajlandó elismerni, hogy nem abszolút szükségszerűség, hogy ez így legyen – még olyan gazdasági rendszerben sem, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok."[578]

A válság és az ebből következő munkabeszüntetések, gyárak bezárása

és csődök viharosan folytatódnak az ipari grófságokban, de itt, Londonban, nehogy megfélemlítsék a nagyközönséget, az újságok mindent megtesznek, hogy elpalástolják ezeket a kellemetlen, de makacs „incidenseket". Ha valaki csak a londoni pénzügyi cikkeket olvassa, csakugyan igen hiányos tájékoztatást kap.

Legőszintébb híve
A. Williams[572]

Eredeti nyelve: angol

158

Engels Ernst Dronkéhoz

Liverpoolba

(Vázlat)

London, [18]78 nov. 29.

Kedves Dronke,

Whitley és Maddock uraktól hallom, hogy értesítetted őket, nincs szándékodban rám átruháztatni a kötvényt. Ráadásul egyetlen szó választ vagy magyarázatot sem kaptam tőled. Ilyen körülmények között csak azt tehetem, hogy újból megismétlem: a kötvény Dronkéné asszony tulajdona és neked nincs semmi jogod rendelkezni fölötte. Ez tehát nem jelent számomra biztosítékot, amíg ő át nem ruházza rám a törvény által előírt formában. Ha ez nem történik meg, tudni fogom, hogyan minősítsem az ügyletet, és természetesen semmiféle biztosítási díjat nem fogok fizetni hogy érvényben tartsam a biztosítást.

Híved

Eredeti nyelve: angol

159

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

122, *Regent's Park Road*, N. W.
London, 1878 dec. 12.

Kedves Öregem,

Mindnyájan nagy sajnálattal hallottuk, hogy olyan rosszul megy a sorod,[579] és hogy azonnal legalább valamelyes segítséget nyújtsak neked, kiállítottam egy postautalványt két font sterlingre, amiért az itteni felvilágosítás szerint ott 50,40 frankot fizetnek ki neked. Azt mondták nekem, hogy az utalványt tartsam *itt*, mert neked a svájci posta *Bázelből* küld egy utalványt; ha tehát ez nem történik meg mindjárt, akkor reklamálj. Igyekszem legközelebb még valami pénzt szerezni neked.

Tapasztalatom szerint úgyszólván lehetetlen lesz itteni ügynökségeket szerezni számodra. Minthogy majdnem 10 éve kikerültem az üzleti életből, valamennyi kereskedelmi összeköttetésem lassanként magától elaludt; ha már nincs mivel kalmárkodnia az embernek, hát nem is érdekli többé az urakat. De azért megpróbálok egy-két helyen bekopogtatni, kilátásokkal azonban egyelőre nem kecsegtethetlek.

Ami egyébként a „Précurseur"-t illeti, én a helyedben, ha a lap nem kifizetődő, egy garast sem adnék ki érte. Nem látom be, hogy miért kellene feláldoznod magadat a genfi munkásokért és az ő genfi lokálpolitikájukért. Ha lapot akarnak, fizessenek is érte ők maguk. Igazán elég már az is, hogy tiéd a vesződség és a munka. Mindazon áldozatok után, amelyeket hoztál, igazán jogod van arra, hogy összehívd az embereket és kijelentsd nekik, nem tudsz tovább fizetni, ha tehát meg óhajtják tartani a lapot, teremtsék elő maguk a hozzávaló eszközöket.

Ma távirati értesítés érkezett ide, hogy a szövetségi tanács be akarja tiltani a nemes Guillaume „Avant-garde"-ját[580]. Nem tudom, hogy ez így igaz-e, de ha így vagy úgy eltűnne az utolsó bakunyinista sajtóorgánum, akkor annál inkább megszűnhetne a „Précurseur" is, ha a genfiek nem akarják előteremteni a hozzávaló eszközöket.

Borkheim még mindig a tengerparti Hastingsben van mint fekvő beteg,

a bal oldala megbénult, és ha egyáltalán javul az állapota, akkor is csak lassan. Máskülönben úgy látszik elég vidám és időről időre ír is.

Szerencsémre most a „Dühringet" is betiltották a poroszok.[581] Németországban többé semmit sem szabad eladni, ami magukat szocialistának beállító krakélerek ellen irányul. Így betiltottak *minden*, a bakunyinisták ellen irányuló írást Greulichtól, tőlem stb. Anarchista és dühringista klikkezés – erre számít Bismarck – meglazítja majd a mieink összetartását, és előidézi azt, ami után mindenekelőtt vágyik: egy puccskísérletet, hogy *lőhessen*. Mindezek ellenére németországi munkásaink remekül viselkednek, és remélem, hogy az egész porosz birodalom megbukik rajtuk. Azt azonban eléri Bismarck úr: ha Oroszországban megkezdődik a tánc – és ez nemsokára meglesz –, Németországban is nagyjából megérik a dolog.

Marx és felesége szívélyesen üdvözölnek; abban a reményben, hogy hamarosan jobb híreket kapunk tőled,

üdvözöl öreg barátod

F. E.

1879

160

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1879 jan. 30.

Kedves Öregem,

Nemigen volt szükség a levelezőlapodra, hogy érdekedben mozgásba lendüljek.[579] Egy manchesteri barátomtól* kaptam egy fontot, hogy felhasználjam a szocialista-törvény áldozatai javára. Nem tudnám jobban felhasználni, mint hogy neked adom, s még egy másikat is hozzáteszek, 50,40 frankot kellene átutalniok érte Bázelből, mégpedig alighanem már e levél vétele utáni napon. Az elismervény a kezemben van. Ami később még lehetséges, meglesz.

Az ügynökségek dolgában nincsen semmi.** Az üzlet nagyon rosszul megy itt, és senki emberfia nem akar semmibe belefogni.

Ami a „Précurseur"-t illeti, én a helyedben egyszer s mindenkorra kijelenteném a genfieknek, nem vagyok abban a helyzetben, hogy *bármiféle költségeket* fordítsak a lapra. Ez igazán gyalázat. Nemcsak hogy minden vesződséget és munkát ingyen vállalsz, még a költségeket is te teremtsd elő. De ilyenek voltak a genfiek mindig. A Calvin-féle eleve elrendelés[582] óta mindig kiválasztott kis népnek tartották magukat, akiknek a sült galamb a szájukba kell hogy repüljön. Így volt az „Égalité" esetében is, ahol Utyinnak kellett gondoskodnia a munkáról és a pénzről is. Így volt ez a nagy kőművessztrájk idején, amikor az Internacionálénak kellett előteremtenie a pénzt,[583] de ha másutt volt sztrájk, hasztalan kopogtatott Genfben.

Jót mulattunk a híren, hogy a nagy Guillaume Akhilleuszként duzzogva visszavonult a sátrába.[584] Így kellett lennie. Az anarchisták nem is voltak

---

* *Valószínűleg* Karl Schorlemmer. – *Szerk.*

** *V. ö. 361. old.* – *Szerk.*

méltók a nevükre, amíg az anarchia a saját soraikban nem tört ki. Hiszen Guillaume mégiscsak a nagy Bakunyin utódja volt, – de hogy egy ilyen csibész akarja sarkából kifordítani a világot, mint ez a Brousse – ez már mégiscsak nagyon komikus.

Itt most a kommunista Munkásegylet számára Most „*Freiheit*" címmel kiad egy lapocskát,[585] amely egyelőre nagyon kelendő. Kívánjuk, hogy legyen sikere, de magától értetődően egyébként semmi közünk nincs hozzá, és tartalmáért semmiféle felelősséget nem vállalunk.

Egyébként Németország gyorsan csúszik lefelé a lejtőn. A Reichstag elfenekelése[586] – ez a legújabb és a legjobb. Csak így tovább, ráadásként egyre több adó, és a derék Bismarckot még érheti egy s más a maga kispolgáraitól, akik amúgy is hamarosan elmennek a pokolba. Velünk – eltekintve az elkerülhetetlen szenvedésektől, amelyek közben egyeseket érnek – semmi hasznosabb nem eshet meg, mint ami most történik. Ami rosszat Bismarck *ellenünk* tehetett, azt megtette, amit pedig most tesz, az ellenfeleinket sújtja, a haladó kispolgárokat és idővel a liberális nagypolgárokat is.[587] Hát csak rajta! Emellett Oroszországban remekül haladnak a dolgok, és ez a fődolog. Ha ott robban, Vilmos* is szedheti a sátorfáját.

Barátod
F. E.

* I. Vilmos. – *Szerk.*

161

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, [18]79 március 1.

Kedves Liebknecht,

Barry révén még egyszer megpróbáltuk, hogy a „Whitehall Review"-val legalább a Reichstag-tudósítások ügyében megállapodjunk,[556] de a szamár ragaszkodott a cikkek aláírásához, s így kénytelenek voltunk egyszerűen lemondani neki és futni hagyni. A tárgyalások kissé soká tartottak, s mielőtt elértük volna az igent vagy a nemet, természetesen nem mondhattunk semmit.

A boroszlói választás[588] itt is nagyszerűen hatott. De még inkább az, hogy Bismarck ilyen gyorsan tönkreteszi önmagát. Valóban „esetről esetre" – de chûte en chûte* dolgozik. Az angol sajtóban szinte már nem is talál védelmezőkre – még a „Times" is, amely nagyon mélyen belemerült az ő dolgaiba, igyekszik kihúzni magát. Amióta Bismarck védővámos lett, az angolok természetesen tudni sem akarnak róla többé. Egyébként Németországban is egyenesen reakciós lenne a védővámrendszerre való visszatérés. Az mindenesetre nagyon jó, hogy monsieur Bismarck megint a feloszlatás felé tereli a dolgokat.[586] Vadítsa csak meg alaposan a német filisztert, a végén még az is kifogy a türelméből, kivált ha az ügy a bugyellárisára megy. Az a zűrzavar pedig, amelyet Bismarck a külpolitikában előidézett, hát az aztán teljesen felbecsülhetetlen.

Úgy látszik, Most lapocskája[585] jól boldogul – időnként látjuk őt, de nem gyakran; mi természetesen semmilyen felelősséget nem vállalhatunk azért, ami a lapban áll. De persze sikert kívánunk neki, mint mindennek, ami – ha mégoly tökéletlen eszközökkel is – jó irányban történik.

Barátod
F.

* – bukásról bukásra[589] – *Szerk.*

162

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra[569]

London, 1879 április 10.

Tisztelt Uram,

Amikor megkaptam februári levelét (és egyidejűleg az értékes nyomtatványokat, amelyek ugyanúgy eljutottak hozzám, mint a többi, amit említ),[590] a feleségem olyan súlyos beteg volt, hogy az orvosok kételkedtek, túléli-e a rohamot, és közben az én egészségi állapotom is komolyan megrendült. (Amióta a németországi és ausztriai helyzet meggátol abban, hogy évente ellátogassak Karlsbadba, egészségi állapotom valójában soha nincs teljesen rendben.) E körülmények között, amelyek csak egészen rövid ideje javultak, a küldött iratokat nem tudtam tanulmányozni. Időközben egy Szentpétervárra tartó némettel küldtem Önnek egy levelet, amelyben arra szorítkoztam, hogy igazoljam levelének vételét és jóindulatába ajánljam az átadót; legnagyobb meglepetésemre azonban tegnap újra megjelent itt és elmondta nekem, hogy bizonyos dolgok közbejötte miatt nem jutott Berlinen túl és teljesen lemondott arról, hogy Pétervárra utazzék.

Most pedig mindenekelőtt közölnöm kell Önnel (ez teljesen bizalmas), hogy, mint Németországból értesültem, munkám második kötete[251] *nem adható ki*, amíg a jelenlegi rendszer a mai szigorúságában fennmarad. A hír, tekintve a status quót*, nem lepett meg, és, be kell vallanom, egyáltalán nem bosszantott — a következő okokból:

Először: Semmi esetre sem tettem volna közzé a második kötetet, amíg a jelenlegi angol ipari válság el nem éri tetőpontját. A tünetek ezúttal sajátosak, sok tekintetben eltérnek a múltban megfigyeltektől, és ez — egyéb módosító körülményeket figyelmen kívül hagyva — könnyen megmagyarázható azzal, hogy *angol válságot* még sohasem *előzött meg* ilyen szörnyű és már öt éve tartó válság *az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában, Németországban, Ausztriában stb.*

---

* — fennálló helyzetet — *Szerk.*

Ezért előbb figyelemmel kell kísérni a dolgok jelenlegi alakulását megérlelődésükig, s csak azután tudja az ember „produktív módon", úgy értem *„elméletileg" „konzumálni" őket.*

A jelenlegi helyzet egyik sajátossága a következő: mint tudja, bankcsődök voltak Skóciában és néhány angol grófságban, főleg a nyugatiakban (Cornwallban és Walesben). Mindazonáltal *Londont,* amely nem csupán az Egyesült Királyság, hanem az egész világ *pénzpiacának* is igazi *középpontja,* a válság ez ideig alig érintette. Sőt ellenkezőleg, az óriási bank-részvénytársaságok, mint az Angol Bank, kevés kivétellel eddig csak *kerestek* az általános leromláson. És hogy milyen ez a leromlás, azt megítélheti az angol kereskedelem és ipar filisztereinek teljes kétségbeeséséből, hogy fognak-e valaha jobb időket is látni! Ilyet még nem láttam, sohasem voltam tanúja ilyen morális megrázkódtatásnak, noha 1857-ben és 1866-ban is Londonban voltam!

Kétségtelen, hogy a londoni pénzpiac szempontjából kedvező körülmények egyikének a *Francia Bank* helyzete tekintendő, amely a két ország érintkezésének újabb fejlődése óta az Angol Bank *fiókjává* vált. A Francia Bank annak következtében, hogy bankjegyeinek átválthatóságát még nem állították vissza, óriási mennyiségű nemesfém-rudat tartalékol, s a londoni tőzsdén fellépő bármiféle zavar első jelére francia pénz áramlik be, hogy felvásárolja a pillanatnyilag csökkent értékű papírokat. Ha a múlt ősszel a francia pénzt hirtelen visszavonják, az Angol Bank bizonyára kénytelen lett volna *in extremis** a legutolsó eszközhöz – a *banktörvény felfüggesztéséhez*[591] folyamodni, és ebben az esetben bekövetkezett volna a pénzügyi krach.

Másrészről az a nyugodt mód, ahogyan az Egyesült Államokban a készpénzfizetést helyreállították, elhárított minden erről az oldalról fenyegető nyomást az Angol Bank tartalékaira. De ami mind a mai napig főképpen járult hozzá egy robbanás elhárításához a londoni pénzpiacon, az *Lancashire* és a többi ipari kerület (a nyugati bányakerületek kivételével) bankjainak külsőleg nyugodt állapota, bár megállapított tény, hogy ezek a bankok nemcsak tartalékaik jelentékeny részét fektették a gyárosok hasznot nem hajtó ügyleteiből származó váltók leszámítolásába és ezeknek az ügyleteknek a meghitelezésébe, hanem, mint például az oldhami bank, tőkéjük jelentékeny részét új gyárak alapítására fordították. Ugyanakkor, főleg pamuttermékekből, napról napra készletek halmozódnak fel nemcsak Ázsiában (kivált Indiában), ahová bizományi áruként szállítják őket, hanem Manchesterben stb. stb. is. Hogy a dolgok ilyen állása miként végződhetik a gyárosok, követ-

* – *végszükségben – Szerk.*

kezésképpen a helyi bankok általános krachja nélkül, amely közvetlenül kihat a londoni pénzpiacra, azt nehéz elképzelni.

Közben sztrájkok és zűrzavar mindenfelé.

Mellesleg megjegyzem, hogy az elmúlt év folyamán, amely olyan kedvezőtlen volt minden más üzlet számára, a *vasutak* virultak, ez azonban csak rendkívüli körülményeknek tulajdonítható, mint a párizsi kiállítás[592] stb. Valójában a vasutak csak látszólag prosperáltak, oly módon, hogy adósságokat halmoztak és napról napra növelték *tőkeszámlájukat*.

De akárhogyan fejlődjék is ez a válság – bár részleteinek megfigyelése igen fontos a tőkés termelés kutatója és a teoretikus-szaktudós számára –, megszűnik majd, akárcsak az előbbi, és megnyit egy új „ipari ciklust", annak különböző fázisaival, virágzással stb.

De e „látszólag" szilárd angol társadalom burka alatt ott lappang egy másik válság – az *agrárválság*, amely nagy és komoly változásokat idéz majd elő e társadalom szociális szerkezetében. Erre a tárgyra más alkalommal visszatérek.* Most túlságosan messzire vezetne.

Másodszor: A rengeteg anyag, amelyet nemcsak *Oroszországból*, hanem az *Egyesült Államokból* és máshonnan is kaptam, nagy örömömre „ürügyül" szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat, „s ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából".

Harmadszor: Orvosom figyelmeztetett, hogy jelentősen kurtítsam meg a „munkanapomat", hacsak nem akarok visszaesni abba az állapotba, amelyben 1874-ben és a rákövetkező években voltam, amikor gyakran szédültem és néhány órai komoly munka után nem bírtam tovább dolgozni.

Ami az Ön igen érdekes levelét illeti, csak néhány megjegyzésre szorítkozom:

A vasutak először, mint „couronnement de l'oeuvre"**, azokban az országokban jöttek létre, amelyekben a *modern ipar a leginkább kifejlődött*, Angliában, az Egyesült Államokban, Belgiumban, Franciaországban stb. Nemcsak abban az értelemben nevezem őket a „mű megkoronázásának", hogy (az óceánjáró gőzhajókkal és a távíróval együtt) végre olyan *közlekedési eszközök* voltak, amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek, hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává, és egyúttal új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bank-részvénytársaságokon. Egyszóval eddig soha nem sejtett lökést adtak a *tőkekoncentrációnak*, úgyszintén meggyorsí-

* *V. ö. 460. old. – Szerk.*

** – „a mű megkoronázása, betetőzése" – *Szerk.*

tották és határtalanul kiterjesztették a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*, amely ily módon az egész világot átszövi a pénzügyi szédelgésnek és a kölcsönös *eladósodásnak*, a „nemzetközi" testvériség tőkés formájának a hálózatával.

Másrészt a vasútrendszer megjelenése a kapitalizmus vezető államaiban képessé tett, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, hogy rögtön megteremtsék kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta. Teljesen kétségtelen tehát, hogy ezekben az államokban a vasútépítés meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást, mint ahogy a fejlettebb államokban siettette a tőkés termelés végső kifejlődését és ezzel végső átalakulását. Angliát kivéve minden államban a kormányok gazdagították meg és fejlesztették naggyá a vasúttársaságokat, az államkincstár terhére. Az Egyesült Államokban profitjuk növelésére megkapták ajándékba az állami föld jókora részét, nemcsak a vonalak megépítéséhez szükséges földet, hanem sok mérföld szélességben a vonal mindkét oldalán fekvő területet is, a rajta levő erdőkkel stb. Ily módon a vasúttársaságok a legnagyobb földtulajdonosokká váltak, hiszen a bevándorló kis farmerek természetesen az ilyen fekvésű földet keresték leginkább, mivel ez jól hozzáférhető szállítási eszközöket biztosított termékeiknek.

Azt a rendszert, amelyet Franciaországban Lajos Fülöp vezetett be, vagyis, hogy a vasutakat a pénzarisztokraták egy kis bandájának kezére játszották, hosszú lejáratú birtokjoggal ruházták fel őket, a kamatokat pedig biztosították az állam zsebéből stb. stb., – ezt a rendszert Louis Bonaparte, akinek rezsimje valójában jórészt a vasúti koncessziókkal való üzérkedésre épült, s aki néhány koncesszióhoz csatornákat stb. is kegyeskedett ajándékozni, a végletekig hajtotta.

De Ausztriában és mindenekelőtt Olaszországban a vasutak új forrásai voltak az állam elviselhetetlen eladósodásának és a tömegek nyúzásának.

Általában véve a vasutak persze hatalmas lökést adtak a külkereskedelem fejlődésének, de ez a kereskedelem azokban az országokban, amelyek főleg *nyersterméket* exportálnak, növelte a tömegek nyomorát. Nemcsak azért, mert az új adósság, amelyet a kormányok a vasutak miatt vállaltak, a tömegekre nehezedő *adóterhet* szaporította, hanem azért is, mert ettől a perctől kezdve minden helyi termelést kozmopolita arannyá lehetett változtatni, és sok olyan cikk, amely *azelőtt*, nagy mennyiségben eladhatatlan volta miatt, *olcsó* volt, mint például a gyümölcs, bor, hal, vadhús stb., *megdrágult* és a

nép többé nem fogyaszthatta, másrészt pedig *maga a termelés* is – a *termék* sajátos *fajtáját* értem ezen – megváltozott a termékeknek *kivitelre való nagyobb vagy kisebb alkalmassága* szerint, míg azelőtt főleg a *helyi* fogyasztáshoz alkalmazkodott. Így például Schleswig-Holsteinban szántóföldeket legelővé változtattak, mert a marhakivitel hasznothajtóbb volt, ugyanakkor pedig a földművelő népességet elűzték. Mindezek a változások persze igen előnyösek voltak a nagybirtokosok, az uzsorások, a kereskedők, a vasúttársaságok, a bankárok stb. számára, de nagyon is siralmasak a valódi termelőnek!

Lehetetlen – és ezzel be is fejezem levelemet (mert mindinkább közeledik az az idő, amikor postára kell adnom) – valóságos analógiákat találni az Egyesült Államok és Oroszország között. Az előbbiben a kormányköltségek napról napra kisebbednek, az államadósság pedig gyorsan, évről évre csökken; az utóbbiban egyre inkább úgy látszik, hogy elkerülhetetlen vég az államcsőd. Az Egyesült Államok (bár igen alávaló módon, a hitelezők előnyére és a kisemberek rovására) megszabadult papírpénzétől, Oroszországban egyetlen gyár sem virágzik annyira, mint az, amely papírpénzt állít elő. Az Egyesült Államokban a tőkekoncentráció és a tömegek fokozatos kisajátítása nemcsak eszköze, hanem természetes (bár a polgárháború által mesterségesen siettetett) szülötte is egy példátlanul rohamos ipari fejlődésnek, mezőgazdasági haladásnak stb.; Oroszország inkább XIV. Lajos vagy XV. Lajos korára emlékeztet, amikor a társadalom épületének pénzügyi, kereskedelmi, ipari felépítménye, illetve helyesebben *homlokzata* úgy festett (bár sokkal szilárdabb alapon nyugodott, mint Oroszországban), mintha gúnyt űzne a termelés zömének (a mezőgazdasági termelésnek) stagnálásából és a termelők éhezéséből. Az Egyesült Államok jelenleg jóval felülmúlta Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve, bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad; ugyanakkor azonban a tömegek mozgékonyabbak, és hatalmasabb politikai eszközök vannak a kezükben arra, hogy visszautasítsák a haladás azon formáját, amelyet az ő rovásukra valósítottak meg. Nem szükséges folytatnom az antitéziseket.

Apropó. A hitelről és a banküzletről melyik orosz munkát tartja Ön a legjobbnak?

Kaufman úr volt szíves elküldeni nekem „a banküzlet elméletéről és gyakorlatáról" írott könyvét, de kissé meglepődtem, hogy az az ember, aki egykor olyan intelligensen bírálta könyvemet a pétervári „Messenger de l'Europe"-ban,[593] a modern tőzsdei szédelgés valamiféle Pindaroszává változott. Ezenkívül, pusztán szakmai szempontból tekintve is – és általában semmi egyebet nem kívánok egy ilyen fajta könyvtől – részleteiben korántsem eredeti. Legjobb része a papírpénz elleni polémia.

Azt beszélik, hogy bizonyos külföldi bankárok, akiknél egy bizonyos kormány újabb kölcsönt kívánt felvenni, biztosítékként azt követelték tőle, hogy adjon – alkotmányt. Én ezt egyáltalán nem hiszem el, mert – legalábbis mostanáig – modern üzletkötési módszerük igencsak közömbös volt a kormányformák iránt, és az is marad.

Kész híve
A. Williams[572]

Eredeti nyelve: angol

163

Marx Rudolph Meyerhez

Londonba

(Vázlat)

[London, 18]79 május 28.
41, Maitland Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

Mellékelem Reichenbach úr Önnek szóló levelét; egyúttal nyomtatványként elküldöm a 10. füzetet.[594]

Nagyon szívesen megismerkednék Önnel személyesen, miután többször hasztalanul kísérleteztem azzal, hogy megismerkedjem az Ön „Politikai gründolóival"[595]. Ha nem kötelezte el magát már máshová, holnap délelőtt 10 és délután 3 óra között bármikor megtalál.[596]

Kész híve
Karl Marx

R. Meyer úrnak

164

Engels J. Gugenheimhoz

Londonba

(Vázlat)

[London, 18]79 június 16.

Válaszul május 29-i becses levelére sajnálattal közlöm, hogy abban kifejtett óhajának – hogy az önök Egyletében[585] előadást tartsak – a jelen körülmények között nem tehetek eleget.[597]

Az Egylet sajtóorgánuma, a „Freiheit" jónak látta, hogy a Reichstag szociáldemokrata képviselőinek magatartását nyilvánosan megtámadja.[598] Jóllehet a Reichstagban egyes képviselőink részéről elhangzottak olyan kijelentések, amelyeket én szintén nem helyénvalónak tartok (amiről nem mulasztottam el megfelelő helyen bizalmasan közölni a véleményemet[599]), mégsem nyilváníthatom egyetértésemet a kritikának azzal a módjával, amelyet a „Freiheit" választott, és még kevésbé azzal, hogy úgy vélik, *ezt* a fajta kritikát *nyilvánosan* kell gyakorolniok.

Bizonyára megérti, hogy ha én ilyen körülmények között az Egyletben előadást tartanék, ez Németországban és másutt szükségképpen azt a benyomást keltené, mintha én helyeselném a „Freiheit" által tanúsított magatartást.

165

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[600]

(Vázlat)

[London, 1879] június 17.

13-i soraira válaszolva, amelyeket csak tegnap kaptam meg, sajnálattal közlöm, hogy nem tudok Önnek olyan személyt megnevezni, aki a kívánt cikkeket valóban szakszerűen megírhatná.[601]

Az angol munkásmozgalom évek sora óta kiút nélkül a bérekért és a munkaidő megrövidítéséért folyó sztrájkok szűk körében forog, mégpedig úgy, hogy ezeket nem a propaganda és a szervezés mankóinak és eszközeinek, hanem végső célnak tekinti. Sőt, a trade unionok elvileg és szabályzatilag kizárnak minden politikai akciót, és ezzel a részvételt a munkásosztálynak mint osztálynak minden általános tevékenységében. A munkások politikailag konzervatívokra és liberál-radikálisokra oszlanak, a Disraeli- (Beaconsfield-) kormány híveire és a Gladstone-kormány híveire. Munkásmozgalomról tehát itt csak annyiban lehet szó, hogy itt sztrájkok folynak, amelyek, akár győztesek, akár nem, a mozgalmat egy lépéssel sem viszik előbbre. Az ilyen sztrájkokat, amelyeket ezenfelül az utóbbi rossz üzleti években a tőkések elég gyakran szándékosan idéznek elő, hogy ürügyük legyen gyáraik bezárására, az ilyen sztrájkokat, amelyekkel a munkásosztály egy tapodtat sem jut előbbre, világtörténelmi harcokká felfújni, ahogy ez például az itteni „Freiheit"-ben történik – ez nézetem szerint csak árthat. Nem szabad elhallgatnunk, hogy ebben a pillanatban itt tulajdonképpeni, kontinentális értelemben vett munkásmozgalom nincsen, és ezért nem hiszem, hogy sokat veszít vele, ha egyelőre nem kap tudósításokat az itteni trade unionok tevékenységéről.

166

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

(Vázlat)

London, 122, Regent's Park Road, N. W.
1879 június 26.

Tisztelt Elvtárs,

Sajnálom, hogy nem mondta meg eleve: amikor érdeklődött, az *én* tudósítói közreműködésemre gondolt. Ez esetben nyomban határozott választ kapott volna.*

Már akkor, amikor a sok unszolásra elszántam magamat, hogy kézbe veszem a körülményes Dühring urat,[24] határozottan megmondtam Liebknechtnek**, hogy ez aztán az utolsó eset, amikor hagyom, hogy nagyobb munkáimban újságírói tevékenység miatt félbeszakítsanak, hacsak politikai események ezt nem teszik elengedhetetlenül szükségessé, de ezt egyedül nekem kell eldöntenem. A kilenc év alatt, amióta itt vagyok Londonban, azt tapasztaltam, hogy nem lehet nagyobb munkákat befejezni és egyúttal a gyakorlati agitációban tevékenykedni. Fölöttem is eljár az idő, és végre egyszer bizonyos dolgokra kell szorítkoznom, ha azt akarom, hogy valamivel el is készüljek. Ugyanezt írtam Wiede úrnak a „Neue Gesellschaft" megalapításakor.***

Ami Höchberg urat illeti, Ön téved, ha azt hiszi, hogy valamiféle „ellenszenvvel" viseltetem iránta. Amikor Höchberg úr megalapította a „Zukunft"-ot, „a szerkesztőség" aláírással felkértek bennünket a közreműködésre.[145] Ha nem tévedek, akkoriban Höchberg urat még névről sem ismertük, és természetes volt, hogy ilyen névtelen küldeményekről nem veszünk tudomást. Höchberg úr kevéssel ez után nyilvánosságra hozta „Zukunft"-jának programját,[490] amely szerint a szocializmus az „igazságosság" fogalmára alapítandó. Az ilyen program eleve közvetlenül kizárta mindazokat,

* *V. ö. 374. old. –Szerk.*
** *V. ö. 281. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 278. old. – Szerk.*

akik a szocializmust végső fokon nem úgy fogják fel, mint végkövetkeztetést valamiféle eszmékből vagy elvekből – úgy mint igazságosság stb. –, hanem mint egy anyagi-gazdasági folyamat – a bizonyos fokon álló társadalmi termelési folyamat – eszmei termékét. Ezzel tehát maga Höchberg úr tette lehetetlenné bármiféle közreműködésünket. A fenti programon kívül azonban semmi sem került elém, amiből hiteles ítéletet alkothatnék Höchberg úr filozófiai nézeteiről. De mindez nem ok arra, hogy vele szemben bármilyen „ellenszenvvel" viseltessem, vagy egy általa kezdeményezett irodalmi vállalkozás iránt előítéletet tápláljak. Ellenkezőleg. Úgy viseltetem irányában, mint minden más meghirdetett szocialista publikáció iránt, amíg nem tudom, mi áll majd benne: rokonszenvező várakozással.

De mindez mellékes: a fődolog az, hogy meg kell tiltanom magamnak a folyóiratokban való közreműködést, ha el akarok készülni olyan munkákkal, amelyek a mozgalom összessége szempontjából alighanem mégiscsak valamivel fontosabbak, mint néhány újságcikk. És amint látja, ezt a szabályt néhány éve mindennel és mindenkivel szemben egyaránt követtem.

Érdekes számomra még az a közlése is, hogy innen valaki azt sugalmazta Önnek, hogy én – és nyilván Marx is – az itteni „Freiheit" magatartásával „teljesen egyetértek". Ez éppen az ellenkezője az igazságnak. Most urat azóta, hogy megindította támadásait a szociáldemokrata képviselők ellen,[598] nem is láttuk. Hogy erről mi a véleményünk, azt csak e hónap közepén tudhatta meg a Munkásegylet[585] titkárához írt válaszomból*; ő ugyanis felszólított arra, hogy tartsak ott előadást. Ezt kereken visszautasítottam, mondván, hogy különben Németországban stb. szükségképpen arra következtetnének, hogy egyetértek azzal a fajta polémiával, amelyet a „Freiheit", s ráadásul nyilvánosan, a szociáldemokrata képviselők ellen indított; bármennyire nem helyeslek is bizonyos Reichstag-beli kijelentéseket, semmiképpen nem így áll a dolog.

Minthogy más oldalról is eljutottak hozzánk hasonló hírek, szeretnénk abba a helyzetbe kerülni, hogy az efféle látszatkeltésnek egyszer s mindenkorra véget vessünk. Ennek legegyszerűbb módja az lenne, ha Ön megtenné azt a szívességet, hogy az idevonatkozó levélrészleteket másolatban megküldi nekünk, hogy pontosan tudjuk, *mit* mondtak rólunk, és ennek megfelelően járhassunk el. Az Ön jelzése magától értetődően csak általános természetű lehetett, de éppen ezért kívánatossá teszi számunkra, hogy határozott közléseket kapjunk, amelyek alapján közvetlenül intézkedhetünk. A forradalmi szópufogtatás már csaknem 40 éve nem újdonság nekünk.

* *V. ö. 373. old. – Szerk.*

Ha Most úr az anarchisták, vagy netán a Tkacsov-fajta oroszok keze közé kerülne, ez legfeljebb őrá nézve lenne szerencsétlenség. Ezek az emberek tönkremennek az anarchiában, amelyet saját maguk kevernek maguk között. Amivel nem azt akarom mondani, hogy éppenséggel nem jó, ha az ember időről időre meglegyinti őket.

Az írásokból, amelyeket említ, ha egyik vagy másik a könyvkereskedelemben már nem volna kapható, nem tudok példányokat szerezni Önnek, néhányból már magamnak sincs példányom, és hasztalanul keresem őket antikváriusoknál.

Ami a francia mozgalmat illeti, az itteni pártbeli elvtársakon kívül még közvetlenül Párizzsal is kapcsolatban állunk, és egyáltalán, az Internacionálé idején megkötött szálak semmiképpen sem szakadtak el. Nemrég is kaptunk egy Oportóban mostanában alapított szocialista lapot, címe: „O operaio"[602].

167

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1879 július 1.

Kedves Öregem,

Az új félév pénzt hozott nekem, s így sietek közölni veled, hogy pénzesutalványon küldtem neked négy font sterlinget – egyenlő száz frank 80 centime –, amelyet bizonyára mindjárt levelem vétele után megkapsz. Remélhetőleg ez elegendő lesz arra, hogy krónikus pechedet legalább egy kis időre megszakítsa.[603] Szeretném, ha ilyen alkalmi beavatkozásoknál többet tehetnénk, de te tudod, hogy a legutóbbi idők minden irányban fokozták az igényeket.

Liebknechtnek a Reichstagban tanúsított időszerűtlen szelídsége[604] a latin Európában érthető módon nagyon kellemetlen benyomást keltett és német körökben is mindenütt kellemetlen érzéssel fogadták. Mi ezt levélben azonnal meg is mondtuk.[599] A régi kedélyes kóbor agitációnak, alkalmilag 6 héttől 6 hónapig terjedő hűsöléssel, Németországban egyszer és mindenkorra vége. Bárhogy végződjék is a jelenlegi állapot, az új mozgalom többé-kevésbé forradalmi alapon kezdődik, és ezért sokkal határozottabb jellegűnek is kell lennie, mint az elmúlt első mozgalmi időszaknak. A cél békés eléréséről szóló frázisra vagy nem lesz többé szükség, vagy legalábbis nem fogják többé komolyan venni. Bismarck azzal, hogy ezt a frázist lehetetlenné tette és a mozgalmat a forradalmi irányba taszította, óriási szolgálatot tett nekünk, s ez bőven felér azzal a csekély kárral, amelyet az agitáció fennakadása okozott.

Másrészt ennek a Reichstag-beli jámbor fellépésnek az volt a következménye, hogy a forradalmi frázisok hősei most ez ellen ismét verik a mellüket, és klikkekkel és intrikákkal akarják bomlasztani a pártot. Ezeknek az üzelmeknek a központja az itteni Munkásegylet,[585] amelyben még olyanfajta 1849-es szájhősök csücsülnek, mint Weber (Neustadt an der Hardt) és családja. Ezek az emberek itt a németországi mozgalom újjáéledése óta elvesztették mindazt a jelentőségüket, amellyel 1840 és 1862 között még bírtak, és most alkalmat látnak arra, hogy az élre furakodjanak. Az ifjú Weber,

bizonyos Kaufmann és mások az utóbbi években már legalább hatszor nyilvánították magukat az európai–amerikai munkásmozgalom központi bizottságának, de az istentelen világ folyvást makacsul mellőzte őket. Most azonban erőnek erejével keresztül akarják vinni a dolgot, s Mostban szövetségesre találtak. A *„Freiheit"-ben* véres forradalommal dobálóznak, ez persze a derék Mostnak egészen újfajta élvezet, amelyet korábban sohasem engedhetett meg magának. Emellett roppantul eltúlozzák a Reichstag-históriákat és ürügyül használják a párt robbantására és egy új párt alapítására. Ez a Németországban uralkodó kényszerállapot és szájpecek kiaknázása néhány üresfejű alak javára, akiknek becsvágya figyelemreméltó aránytalanságban áll képességeikkel, ha pedig, mint halljuk, Most azt terjesztette, hogy mi mögötte állunk, akkor hazudik. Amióta elkezdte ezt a szerepet, nem mutatkozott többé. Alapjában véve jó, hogy így leleplezte magát, s ezzel a későbbi időkre Németországban elrontja magának a terepet; nem tehetségtelen ember, de szörnyen hiú, fegyelmezhetetlen és becsvágyó, és így jobb, hogy blamálja magát. Egyébként a „Freiheit" minden bizonnyal nem él már nagyon soká, s akkor mindez szépen elalszik.

Szívélyes üdvözlet Marxtól és tőlem.

Barátod

F. E.

168

Marx Carlo Cafieróhoz

Nápolyba

(Vázlat)

1879 július 29.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Polgártárs,

Őszinte köszönetem munkájának két példányáért![605] Nemrég kaptam két hasonló munkát, az egyiket szerb, a másikat angol nyelven (az Egyesült Államokban adták ki[480]), de egyiknek is, másiknak is az a hibája, hogy ugyanakkor, amikor tömören és népszerű módon össze akarják foglalni a „Tőké"-t, túl pedánsan ragaszkodnak a kifejtés tudományos *formájához*. Ilyenformán, véleményem szerint, többé-kevésbé elhibázzák fő céljukat, hogy hassanak a közönségre, amelynek az összefoglalásokat szánták. És ebben rejlik az Ön munkájának a nagy fölénye!

Ami a *dolog* koncepcióját illeti, azt hiszem, nem tévedek, ha az Ön előszavában kifejtett felfogásnak egy szembeötlő hiányosságot tulajdonítok, tudniillik nem mutatja ki, hogy a proletariátus felszabadulásához szükséges *anyagi feltételeket* spontán módon létrehozza a tőkés termelés menete.*

Egyébként osztozom abban a véleményében – ha jól értelmeztem előszavát –, hogy nem szabad túlterhelni azoknak az embereknek az agyát, akiket nevelni akarunk. Semmi sem gátolja Önt abban, hogy alkalmas időben vissza ne térjen a dologra, és ne hangsúlyozza jobban a „Tőké"-nek ezt a materialista bázisát.

Még egyszer köszönetet mondva, maradok

készséges híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban törölve*: és az osztályharc, amely végső fokon a szociális forradalomhoz vezet. – Ami a kritikai és forradalmi szocializmust megkülönbözteti elődeitől, az véleményem szerint pontosan ez a materialista bázis. Ez megmutatja, hogy a történelmi fejlődés bizonyos fokán az állatnak szükségszerűen át kellett alakulnia emberré. – *Szerk.*

169

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[606]

(Másolat)

London, [18]79 aug. 4.

Másolat.

Kedves Bebel,

Legutóbbi, július 25-i levelem[47] óta* Hirsch ismertette velünk az új lapról[216] Bernsteinnel és Liebknechttel folytatott levelezését. Eszerint a dolog bizony nagyon másképp áll, mint ahogy az Ön levele alapján joggal feltételeztük.

Minthogy Hirsch igen indokolt kérdéseire, hogy milyen rendelkezések történtek, és hogy kik állnak majd a lap mögött egyrészt mint finanszírozók, másrészt mint irányítók, Liebknechttől csak annyi választ kapott, hogy: „a párt plusz Höchberg", továbbá azt az ismételt bizonykodást, hogy minden rendben van[217] –, már csak ezért is fel kellett tételeznünk, hogy a lapot Höchberg finanszírozza, s hogy a „mi", akikre E. Bernstein levele szerint[218] a lap „megindítását és felügyeletét" bízták, megint csak Höchberg és titkára, Bernstein.**

Bernstein Hirschhez írt második leveléből,[607] amely éppen most érkezett, kitűnik, hogy ez csakugyan így van.

Bizonyára nem kerülte el a figyelmét, hogy a hibák, amelyektől legutóbbi levelemben óva intettem, most szinte szükségszerű velejárói lesznek a lapnak. Höchberg elméleti vonatkozásban fölötte zavaros koponyának bizo-

---

* *A vázlat kéziratában*: amelyet remélhetőleg megkapott (*ajánlva* adtam fel) – *Szerk.*

** *A vázlat kéziratában törölve*: Világos, hogy ilyen körülmények között K. Hirsch nem veheti át a szerkesztést anélkül, hogy egészen *határozottan* ne garantálnák függetlenségét a felügyeletet gyakorló finanszírozótól. Nagyon is kételkedem abban, hogy ilyen *kielégítő* garanciákat találni lehet és meglehetősen biztosra veszem, hogy a Hirschsel való tárgyalás semmire sem vezet majd. De ha sikerrel járnának is, mégis bizonyos, hogy Hirsch pozíciója huzamosabb ideig nem lenne tartható két olyan felügyelő ellenőrzése alatt, akik közül az egyik, a finanszírozó, nem szociáldemokrata, hanem szociálfilantróp, a másik pedig, mint Liebknecht beismeri, „maga szeretne szerkesztő lenni". – *Szerk.*

nyult, gyakorlati téren pedig bebizonyosodott, hogy nemcsak mindazok iránt fűti feltartóztathatatlan testvériesülési vágy, akik szocialistának, hanem még azok iránt is, akik csupán *szociálisnak* mondják magukat. Próbamunkáját elvégezte a „Zukunft"-ban, – blamálta a pártot elméletileg és gyakorlatilag.

A pártnak mindenekelőtt *politikai* sajtószervre van szüksége. És Höchberg igazán a legjobb esetben is teljesen apolitikus férfiú, még csak nem is szociál*demokrata*, hanem szociál*filantróp*. S Bernstein levele szerint a lapot egyáltalán *nem is szánják politikainak*, hanem elvileg szocialistának, azaz ilyen kezekben szükségszerűen szociálfantaszta lesz, mintegy a „Zukunft" folytatása. Az ilyen lap csak akkor képviseli a pártot, ha az le akar alacsonyodni Höchberg és katedraszocialista[156] barátai uszályává. Ha a párt vezetői a proletariátust ilyenképpen Höchbergnek és zavaros barátainak a vezetése alá akarnák helyezni, a munkások bajosan tartanának velük; a szakadás és a dezorganizálódás elkerülhetetlenné válna; Mostnak viszont és az itteni hangoskodóknak ez a legnagyobb diadal lenne.

Ilyen körülmények között, amelyeket egyáltalán nem ismertünk, amikor legutóbbi levelemet írtam, úgy véljük, hogy Hirschnek teljesen igaza van, ha nem akarja, hogy bármi köze legyen a dologhoz. Ugyanez érvényes Marxra és énrám. Igéretünk egy valódi pártlapban való közreműködésre vonatkozott, tehát csak ilyenre lehetett érvényes, nem pedig Höchberg úr pártlapnak álcázott magánlapjára. Ebben semmi körülmények között nem működünk közre.* Marx és én ezért kifejezetten arra kérjük Önt, szíveskedjék gondoskodni arról, hogy ne nevezzenek meg bennünket munkatársként.

* *A vázlat kéziratában törölve*: Fenntartjuk a levelezést K. Hirschsel és meglátjuk, mit lehet tenni, ha ő elvállalja a szerkesztést. A fennálló körülmények között az összes lehetséges szerkesztők közül ő az egyetlen, akiben kellőképpen megbízhatunk. – *Szerk.*

170

Marx Rudolph Meyerhez

Londonba

[London,] 1879 augusztus 7.

Kedves Meyer Úr,

Ma elküldöm nyomtatványként az Ön „Gründolóit".[595]

Elutazásom[214] elhalasztódott, mert Longuet hirtelen megbetegedett: gasztrikus láztól tartanak; ma valószínűleg eldől a dolog. Ha komoly, akkor fel kell adnom szándékomat, hogy Jerseyre utazzam (ahová azért akartam menni, mert a hely új a kísérőnőm, legfiatalabbik leányom számára), és egy Londonhoz közeli tengeri fürdőhelyet kell választanom. Valami ilyen helyre minden körülmények között elmegyek – még akkor is, ha előtte Jerseyn leszek – madame Lafargue-gal és unokámmal*, és ott aztán várom az Ön látogatását.

Ha Ön előre nem látott események miatt előbb utazna el, kérem, szíveskedjék visszaszármaztatni a folyóiratszámokat (a lipcseieket és a párizsiakat) és egyúttal tudatni velem (hazulról minden levelet utánam küldenek), hogy az *„Österreichische Monatsschrift für Gesellschaftswissenschaften"*[608] (1879.) januári számát követte-e egy újabb.

A legjobbakat kívánom Önnek a jövőre, tolmácsolom a feleségem és Eleanor leányom baráti üdvözletét és maradok

kész híve
Karl Marx

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

171

Marx Jenny Longuet-hoz

Ramsgate-be

Hôtel de l'Europe, St. Hélier
1879 augusztus 19.

Drága Szívem Jennykém,

Éljen a kis világpolgár![220] Be kell népesíteni a világot fiúkkal, már csak azért is, mert az angol statisztika szerint többlet van leányokból. Boldog vagyok, hogy az esemény eddig ennyire szerencsésen folyt le, bár sajnos nehezítő körülmények között. Úgy látom, hogy a Mama korántsem a legmegfelelőbben rendezte el a dolgokat. Tussy és én holnap mindenesetre elutazunk Londonba,[222] és akkor nagyon hamar *melletted* leszek és mindent nyugodtan eligazítunk. Itt megint beállt az esős idő – amely máskülönben oly ismeretlen ezen a pompás szigeten –, úgyhogy már kezdtük is fontolgatni elutazásunkat, minthogy itt-tartózkodásunk kilátásai teljesen megváltoztak az időjárási és meteorológiai változásokkal.

Az Hôtel de l'Europe kiváló, és egyszer majd el kell jönnünk ide együtt, az egész családnak.

Alig várom a holnap reggelt, hogy a hajó kifusson innen Southamptonba. Annyira aggódom miattad és a kis Johnny miatt.

Addig is szívélyesen üdvözlöm Mamát és Longuet-t. Csak ne képzelődj, gyermekem, és ne csinálj magadnak gondokat, minden elintéződik.

Hűséges
Old Nicked[609]

Bocsásd meg, hogy levelem ilyen rövid, de azonnal postára kell adnom.

172

Engels Karl Höchberghez

Scheveningenbe[610]

Eastbourne, 1879 aug. 26.

Tisztelt Höchberg Úr,

Minthogy nem tudom, meddig marad Scheveningenben, sietek válaszolni, hogy Önt tévesen tájékoztatták K. Hirsch nekünk tett állítólagos közléseiről. Sem azt nem hangoztatta velünk szemben, hogy az új lap[216] „az Ön magántulajdona", sem azt, hogy a terv szerint „mérsékelt irányzatú lesz majd".[611] Véleményünk a dologról nem Hirsch állításain alapszik, hanem azon, hogy betekintettünk az egész levelezésbe, amely erről egyrészt Lipcse és Zürich, másrészt K. Hirsch között folyt. Le kell mondanom arról, hogy belebocsátkozzam ebbe az egész tévedések vígjátékába,[612] amely ezekben a levelekben lejátszódik, és amelyben senki sem vétlenebb, mint Hirsch. Nézetem szerint Hirsch az egész dologban fölötte ésszerűen, nyíltan és becsületesen viselkedett. Teljességgel helyeslem tehát elhatározását, hogy az adott, még a lipcsei és a zürichi érdekeltek között sem tisztázott feltételek között visszautasítja a szerkesztést, s levelemmel csak az a célom, hogy elhárítsak róla egy meg nem érdemelt szemrehányást.

Szociáldemokrata üdvözlettel

híve

F. Engels

Holnaputántól megint Londonban vagyok.[212]

173

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1879 szept. 8.

Kedves Öregem,

Sajnálattal értesültem arról, hogy még mindig fogva tart a pech, nekem pedig nem áll hatalmamban, hogy teljesen kiszabadítsalak belőle. Közben rendelkezésedre tudtam bocsátani 2 £-et, és egy barátomtól*, aki mind kémikusnak, mind kommunistának elsőrangú, még egy harmadikat is kaptam. A pénzesutalványt erre a 3 £-re, vulgo** 75,60 frankra épp az imént váltottam ki, remélhetőleg azonnal kifizetik neked. Magától értetődik, hogy velem szemben egyáltalán nem kell feszélyezned magadat; amit érted tehetek, azt mindenkor, és bizonyosan mindenkor örömmel megteszem; gyalázat, hogy még mindig nem jutottunk el odáig, hogy veteránjainknak gondtalan egzisztenciát biztosítsunk.

A „Freiheit" aligha éli túl az új évet, hacsak más oldalról elkövetett ostobaságok nem ruházzák fel új jelentőséggel. Hivatalos pártlapot akarnak alapítani Zürichben[216] és a vezetést – a lipcseiek legfelső ellenőrzése alatt – zürichi németek kezébe akarják adni, akikről nem mondhatom, hogy bizalmat keltenek bennem. Legalábbis a társadalomtudományi „Jahrbuch"-ban[221], amelyet egyikük – Höchberg – adott ki, egészen furcsa dolgok állnak: a párt helytelenül tette, hogy mint *munkás*párt lép fel, a szocialistatörvényt[187] maga hívta ki maga ellen a *burzsoázia* elleni *szükségtelen támadásokkal*, nem forradalomról van szó, hanem *hosszan tartó* békés fejlődésről stb. Ez a gyáva hülyeség persze Most malmára hajtja a vizet, s ő kész is arra, hogy kiaknázza, amint azt a „Freiheit" legutóbbi számaiból láthatod.[230] Lipcséből felkértek bennünket, hogy legyünk az új lap munkatársai, s mi meg is ígértük[47]; de amióta tudjuk, hogy kit bíznak meg a közvetlen vezetéssel, lemondtunk***, e „Jahrbuch" megjelenése óta pedig teljesen megszűnt

---

* Schorlemmer. – *Szerk.*

** – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

*** *V. ö. 381–382. old.* – *Szerk.*

minden érintkezésünk ezekkel az emberekkel, akik ezt a hülyeséget és ezt a talpnyalást be akarják csempészni a pártba, vagyis Höchberggel és társaival. A lipcseiek hamarosan észreveszik majd, hogy miféle szövetségesekre tettek itt szert. Egyáltalán, hamarosan ideje lesz fellépni a filantróp nagy- és kispolgárok, diákok és doktorok ellen, akik befurakodnak a német pártba és a proletariátus osztályharcát az elnyomói ellen valami általános embertestvériesülési intézménnyé akarják felhígítani, s ezt abban a pillanatban teszik, amikor a burzsoák, akikkel testvériesíteni akarnak bennünket, törvényen kívül állóknak nyilvánítanak bennünket, szétverték a sajtónkat, szétugrasztották a gyűléseinket és sans phrase* kiszolgáltattak bennünket a rendőrségi önkénynek. A német munkások aligha fognak részt venni az efféle kampányban.

Oroszországban a mieink nagy diadalt értek meg: szétrobbantották az orosz–porosz szövetséget.** Ha kíméletlen akciójukkal nem kergetik ilyen istentelen rémületbe az orosz kormányt, az bizony belföldön úrrá lett volna a nemesség és a polgárság bosszúságán, amelyet az váltott ki, hogy Anglia megtiltotta a bevonulást a nyitva álló Konstantinápolyba,[613] s hogy ezt követően diplomáciai vereséget szenvedtek Berlinben[206]. Így azonban e vereségek bűnét a külföldre, Poroszországra kell áthárítani. A nagybácsi és az unokaöcs Alekszandrovóban[614] üggyel-bajjal megtapasztották ugyan a repedést, de begyógyítani ezt már nem lehet. És ha Oroszországban nem következik be nagyon hamar a katasztrófa, akkor bekövetkezik Oroszország és Poroszország háborúja, amelyet a Főtanács már a francia háború idején mint annak elháríthatatlan következményét megjósolt, s amelyet 1873-ban nagy keservesen elkerültek.[615]

Nos hát, tarts ki bátran, és hallass magadról mielőbb és írj egy rendes levelet; az ilyen levelezőlapon mégsem mondhatja ki az ember szabadon, amit gondol.

Szívélyesen üdvözöl Marx és

öreg barátod
F. E.

* – frázis nélkül; egyszerűen – *Szerk.*
** *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*

174

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1879 szept. 15.

Kedves Öregem,

Legutóbbi levelemet* és a postán küldött 75 frankot remélhetőleg megkaptad.

Sorge írja, hogy Lingenau végrendelete[487] ügyében, a meghatalmazás szükségessé váló megújítása miatt neked is írt, mert Geib halála máskülönben lehetővé tenné az ellenpárt ügyvédjének, hogy a régi meghatalmazást érvénytelennek nyilvánítsa, s ezzel újabb huzavonát idézzen elő.

Marx, aki még a tengernél van[222] és állítólag remekül összeszedte magát, most azt írja nekem**, kérjelek meg, hogy küldd ide neki a meghatalmazáshoz való formulárét, hogy elintézhesse, amit kell. Légy szíves tehát, tedd meg mielőbb. Ha ebből költségeid származnak, írd meg nekem mindjárt, hogy mennyi, és én elküldöm neked a pénzt. Minél gyorsabban elintéződik ez, annál jobb. A meghatalmazás legyen persze egészen olyan, mint a korábbi, csak Geib neve maradjon ki belőle, vagy pedig tüntessék fel, hogy meghalt.

A zürichi német pártlap[216] históriája egyre szebb lesz. A zürichi szerkesztő bizottság, amelynek a lipcseiek fő irányításával a lapot ellenőriznie és cenzúráznia kell, Höchbergből, Schrammból és Bernsteinből áll. Mármost azonban a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik"-ban,[221] amelyet Höchberg adott ki Zürichben, Schramm, Höchberg és Bernstein fabrikáltak egy „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" című cikket, amely mindhármukat egészen közönséges burzsoák, békés filantrópok gyanánt mutatja be; azzal vádolják a pártot, hogy túl kizárólagosan „*munkáspárt*" volt és hogy kiprovokálta a burzsoázia gyűlöletét, a mozgalom vezetését pedig a magukfajta „művelt" burzsoák számára igénylik. Hát itt aztán már mégsem ismerhetünk tréfát.

---

* *V. ö. 386–387. old. – Szerk.*

** *V. ö. 99. old. – Szerk.*

Szerencsére tegnapelőtt váratlanul beállított hozzám Höchberg. Ekkor tiszta vizet öntöttem a poharába. A szegény fickót, aki alapjában véve jó fiú, de ijesztően naiv, mintegy derült égből villámcsapásként érte, amikor megmagyaráztam neki, hogy nem gondolhatunk a proletár zászló cserbenhagyására, amelyet majdnem 40 éve tartunk magasan, és éppoly kevéssé arra, hogy bekapcsolódjunk a kispolgári általános testvériesülési ömlengésbe, amely ellen immár ugyancsak majdnem 40 éve harcolunk. Egyszóval, Höchberg most végre tudja, hányadán áll velünk, és miért nem menetelhetünk együtt a hozzá hasonlókkal, bármit tegyenek vagy mondjanak is a lipcseiek.

Bebelnek is egészen kategorikusan kinyilvánítjuk álláspontunkat a német párt eme szövetségeseivel kapcsolatban*, s aztán meglátjuk, mit tesznek. Ha a pártlap ennek a burzsoá cikknek szellemében lép fel, akkor nyilvánosan ellene fogunk nyilatkozni. De bizonyára nem engedik majd odáig fajulni a dolgot.

Tehát írj hamar.

Szívélyes üdvözlet Marxtól és

öreg barátodtól

F. Engelstől

* *V. ö. 390–403. old. – Szerk.*

175

Marx és Engels August Bebelhez, Wilhelm Liebknechthez, Wilhelm Brackéhoz és másokhoz

Lipcsébe

(Körlevél)[616]

(Vázlat)

[London, 1879 szeptember 17–18.]

Kedves Bebel,

Aug. 20-i levelének[617] megválaszolása késett, egyrészt Marx elhúzódó távolléte,[222] másrészt néhány közbejött esemény miatt: az egyik a Richter-féle „Jahrbuch"[221] megérkezése, a *másik* magáé Hirsché.[223]

Arra kell következtetnem, hogy Liebknecht nem mutatta meg Önnek hozzá intézett legutóbbi levelemet, noha ezzel egyenesen megbíztam. Máskülönben Ön bizonyára nem sorolná fel nekem ugyanazokat az indokokat, amelyeket Liebknecht említett, s amelyekre abban a levélben már *válaszoltam.**

Vegyük most sorra az egyes pontokat, amelyekről itt szó van.

I. A tárgyalások K. Hirschsel

Liebknecht megkérdezi Hirschet, vállalná-e a Zürichben újonnan alapítandó pártlap[216] szerkesztését. Hirsch tájékoztatást kíván a lap anyagi megalapozására vonatkozóan: milyen anyagi eszközök állnak rendelkezésre és ki bocsátja ezeket rendelkezésre. Az előbbit azért kérdezi, mert tudni akarja, nem lesz-e kénytelen a lap már néhány hónap múlva megszűnni. A másikat azért, hogy megbizonyosodjék, kinek a zsebében van az erszény és ezzel végső fokon az uralom a lap irányzata fölött. Liebknecht válasza Hirschnek: „minden rendben, Zürichből megtudod a továbbiakat" (Lieb-

* *V. ö. 88. old. – Szerk.*

knecht Hirschhez, július 28.) nem érkezik meg. Zürichből azonban megérkezik Bernstein Hirschnek szóló levele (július 24.), amelyben Bernstein közli, hogy (a lap) „megindításával és *felügyeletével minket* bíztak meg". Hogy megbeszélés folyt „Viereck és *köztünk*", melynek során megállapították, „hogy az Ön helyzetét meg fogják nehezíteni azok a nézeteltérések, amelyek Ön mint a »Laterne« embere és egyes elvtársak között felmerültek, de *én* ezt az aggályt nem tartom nagyon súlyosnak". Az anyagi megalapozásról egy szó sincs.

Hirsch július 26-án postafordultával a lap anyagi helyzetére vonatkozó kérdéssel válaszol. Mely elvtársak vállaltak kötelezettséget a deficit fedezésére? Mekkora összeg erejéig és mennyi időre? – A szerkesztő fizetésének kérdése itt egyáltalán nem játszik szerepet, Hirsch csupán azt akarja tudni, vajon „biztosítva vannak-e az eszközök ahhoz, hogy a lap legalább egy évig fennmaradjon".

Bernstein július 31-én ezt válaszolja: Az esetleges deficitet önkéntes hozzájárulásokból fedezik, *néhány* (!) ilyet már jegyeztek. Feleletképpen Hirschnek arra vonatkozó megjegyzéseire, hogy milyen irányzatot szán a lapnak, amiről majd alább szólunk, helytelenítő megjegyzések és *előírások* következnek: „A *felügyelő bizottságnak* ehhez annál is inkább ragaszkodnia kell, minthogy ő maga is ellenőrzés alatt áll, vagyis felelős. Tehát ezekben a kérdésekben a felügyelő bizottsággal kellene megállapodnia." Válasz postafordultával, lehetőleg távirati úton kéretik.

Hirsch tehát, ahelyett hogy bármiféle választ kapna jogos kérdéseire, arról értesül, hogy egy Zürichben székelő *felügyelő* bizottság ellenőrzése alatt kell szerkesztenie, amelynek nézetei az övéitől igen lényegesen eltérnek és amelynek tagjait neki még csak meg sem nevezik!

Hirsch, akit teljes joggal háborít fel ez a bánásmód, jobbnak látja, ha a lipcseiekkel állapodik meg. Ön bizonyára ismeri augusztus 2-i, Liebknechthez írt levelét, mivel Hirsch *határozottan kérte*, hogy közöljék azt Önnel és Viereckkel. Hirsch még egy zürichi felügyelő bizottságnak is hajlandó alávetni magát annyiban, hogy ez a szerkesztőségnek írásbeli megjegyzéseket tehessen és a lipcsei ellenőrző bizottság döntését kérhesse.

Liebknecht közben július 28-án ezt írja Hirschnek: „A vállalkozás *természetesen* megalapozott, minthogy az egész párt + (ezen belül) Höchberg mögötte áll. A részletekkel azonban nem törődöm."

Liebknecht legközelebbi levele megint nem tartalmaz semmit az anyagi megalapozásról, ellenben tartalmazza azt az állítást, hogy a zürichi bizottság nem szerkesztő bizottság, hanem csak az *ügyintézéssel* és a pénzügyekkel van megbízva. Még augusztus 14-én is ugyanezt írja nekem Liebknecht,

és arra kér, beszéljük rá Hirschet, hogy mondjon igent. Önt magát még augusztus 20-án is oly kevéssé tájékoztatták a valódi tényállásról, hogy ezt írja nekem: „Neki (Höchbergnek) a lap szerkesztőségében nincsen nagyobb súlya, mint *bármely más ismert párttagnak*."

Végre Hirsch augusztus 11-én levelet kap Viereckktől, aki beismeri, hogy „a 3 Zürichben lakónak mint *szerkesztő bizottságnak* hozzá kell fognia a lap megalapításához és a 3 lipcsei hozzájárulásával egy szerkesztőt kell választania ... *amennyire emlékszem*, a közölt határozatokban azt is kimondták, hogy a 2. pontban említett (zürichi) alapító bizottságnak kell vállalnia a párttal szemben *mind a politikai*, mind a pénzügyi felelősséget... Mármost ebből a tényállásból számomra az látszik következni, hogy ... a 3 Zürichben lakó és a párt részéről az alapítással megbízott személy közreműködése nélkül a szerkesztés átvételére gondolni sem lehet."

Itt Hirsch végre legalább *valami* bizonyosat hallhatna, hacsak annyit is, hogy mi a szerkesztő viszonya a zürichiekhez. Ők *szerkesztő* bizottságot alkotnak; övék a *politikai* felelősség is; az ő közreműködésük nélkül nem lehet semmilyen szerkesztést átvenni. Egyszóval Hirschnek egyszerűen értésére adják, hogy állapodjék meg a 3 zürichivel, akiknek a nevét még mindig nem közlik vele.

De hogy teljes legyen a zavar, Liebknecht utóiratként ezt írja Viereck levele alá: „Éppen most volt itt Singer Berlinből és ezt *közölte*: A zürichi felügyelő bizottság nem *szerkesztő* bizottság, ahogyan Viereck véli, hanem lényegében ügyintéző bizottság, amely a párttal, vagyis velünk szemben a lapért anyagilag felelős; természetesen a tagoknak szintén joguk és kötelességük, hogy veled a szerkesztésről tanácskozzanak (ez mellesleg *minden* párttagnak joga és kötelessége); arra, hogy téged *gondnokság alá* helyezzenek, *nem* jogosultak."

A három zürichi és a lipcsei bizottságnak egy tagja – az *egyetlen*, aki a tárgyalásokon jelen volt – ragaszkodik ahhoz, hogy Hirsch a zürichiek hivatalos irányítása alatt álljon, egy másik lipcsei tag egyenesen tagadja ezt. Hirsch pedig döntsön, még mielőtt az urak egymás között megegyeznek? Hogy Hirschnek joga volt a hozott határozatokat megismerni, mert magukban foglalták azokat a feltételeket, amelyeknek – ezt várták el tőle – alá kellett vetnie magát, arra annál kevésbé gondoltak, minthogy a lipcseieknek úgy látszik még csak eszükbe sem jutott, hogy *ők maguk* hitelesen megismerkedjenek e határozatokkal. Máskülönben hogyan is keletkezhetett volna a fenti ellentmondás?

Ha a lipcseiek a zürichiekre ruházott hatásköröket illetően nem tudnak is megegyezni, a zürichiek teljesen tisztában vannak ezekkel.

Schramm augusztus 14-i levele Hirschhez: „Ha Ön annak idején nem írja, hogy hasonló esetben" (amilyen a Kayseré volt[232]) „ismét ugyanúgy járna el, és ezzel nem helyezi kilátásba, hogy hasonló modorban ír. akkor egy szót se vesztegetnénk erre. Így azonban e kijelentésével szemben fenn kell tartanunk magunknak a jogot arra, hogy döntő szavunk legyen az új lapba kerülő cikkekre vonatkozóan."

A Bernsteinhez intézett levél, amelyben Hirsch ezt állítólag mondta, július 26-án kelt, *jóval* a zürichi konferencia után, amelyen a 3 zürichi felhatalmazását megállapították. A zürichiek azonban már annyira élvezik bürokratikus teljhatalmuk érzését, hogy Hirschnek e későbbi levele után azt az új jogot is igénylik, hogy a cikkek megjelenéséről *döntsenek*. A szerkesztő bizottságból immár *cenzúra*bizottság lett.

Csak amikor Höchberg Párizsba jött, tudta meg tőle Hirsch a két bizottság tagjainak *nevét*.

Ha tehát a Hirschsel folytatott tárgyalások meghiúsultak, min múlott ez?

1. mind a lipcseiek, mind a zürichiek makacs vonakodásán, hogy valami ténylegeset közöljenek vele a lap anyagi alapjáról és ezáltal annak a lehetőségéről, hogy a lapot, ha csak egy évre is, életben tartsák. A jegyzett összeget csak itt tőlem tudta meg (miután Ön közölte azt velem). Eszerint a korábbi közlésekből (a párt + Höchberg) aligha lehetett más következtetést levonni, mint azt, hogy a lapot vagy már most túlnyomórészt Höchberg finanszírozza, vagy pedig az nemsokára teljesen az ő juttatásaitól fog függeni. És ez utóbbi lehetőség korántsincs kizárva most sem. Az összeg – ha jól olvasom, 800 márka – *pontosan* annyi (40 font sterling), amennyit az itteni Egyletnek[585] az *első félévben* a „Freiheit" céljára pótlásképpen juttatnia kellett;

2. Liebknechtnek azon az ismételt, azóta teljesen helytelennek bizonyult állításán, hogy a zürichieknek nem hivatásuk ellenőrizni a szerkesztést, és az ebből származott tévedések vígjátékán;

3. azon a végre megszerzett bizonyosságon, hogy a zürichieknek a szerkesztést nemcsak ellenőrizniök kell, hanem még cenzúrázniok is, s hogy neki, Hirschnek, csak a stróman szerepe jut ebben.

Hogy ő ezek után elutasító választ adott, ebben csak igazat adhatunk neki. A lipcsei bizottságot, amint Höchbergtől* halljuk, még 2, nem helyben lakó taggal erősítették meg, ez tehát csak akkor tud gyorsan beavatkozni,

* Höchbergtől *ceruzával beszúrva.* – *Szerk.*

ha a 3 lipcsei egy véleményen van. Ezzel a valódi súlypont teljesen Zürichbe tevődik át, és az ottaniakkal Hirsch éppúgy nem tudott volna tartósan együttdolgozni, mint bármely más valóban forradalmi és proletár érzületű szerkesztő. Erről később.

II. A lap tervezett irányzata

Bernstein mindjárt július 24-én értesíti Hirschet, hogy azok a nézeteltérések, amelyek közte mint a „Laterne" embere és egyes elvtársak között felmerültek, meg fogják nehezíteni a helyzetét.

Hirsch azt válaszolja, megítélése szerint a lap irányzatának általában ugyanolyannak kell lennie, mint a „Laterné"-nak, vagyis olyannak, amely Svájcban elkerüli a pereket és Németországban nem okoz szükségtelenül riadalmat. Azt kérdezi, kik azok az elvtársak, majd így folytatja: „Én csak egyet ismerek, és ígérem Önnek, hogy hasonló *fegyelemsértő viselkedés* esetén megint éppen úgy fogok bánni vele."

Erre Bernstein új hivatalos cenzori méltóságának tudatában így válaszol: „Ami a lap irányzatát illeti, a felügyelő bizottság nézete csakugyan az, hogy a »Laterne« ne szolgáljon mintaképül, véleményünk szerint a lap ne annyira politikai radikalizmusban merüljön el, mint inkább elvileg szocialista irányú legyen. Az olyan eseteket, mint a Kayser elleni támadás, amelyet kivétel nélkül (!) valamennyi elvtárs helytelenített, minden körülmények között el kell kerülni."

És így tovább, és így tovább. Liebknecht „baklövésnek" nevezi a Kayser elleni támadást, Schramm pedig annyira veszélyesnek tartja, hogy emiatt cenzúrázásra ítéli Hirschet.

Hirsch újból azt írja Höchbergnek, hogy az olyan eset, mint a Kayseré „nem fordulhat elő, ha létezik egy hivatalos pártorgánum, amelynek világos megállapításait és jóindulatú intelmeit egy képviselő nem *engedheti el* olyan arcátlanul a füle mellett".

Viereck is azt írja, hogy az új lap számára „előírás a szenvedély nélküli magatartás és minden felmerült nézeteltérés lehető legteljesebb figyelmen kívül hagyása. . .", ne legyen „megnagyobbított »Laterne«", és Bernsteinnek „legfeljebb azt lehetne a szemére vetni, hogy irányzata túlságosan mérsékelt, ha ugyan ez szemrehányás olyan időben, amikor nem hajózhatunk kibontott zászlóval".

Mi hát ez a Kayser-ügy,[219] ez a megbocsáthatatlan bűn, amelyet Hirsch állítólag elkövetett? Kayser az egyedüli a szociáldemokrata képviselők

között, aki a védővámok mellett szól és szavaz a Reichstagban. Hirsch azzal vádolja Kaysert, hogy megsértette a pártfegyelmet, amikor

1. közvetett adókra szavaz, amelyeknek az eltörlését a pártprogram nyomatékosan követeli;

2. jóváhagyja, hogy Bismarck pénzt kapjon, amivel megsérti egész párttaktikánk első alapszabályát: Ennek a kormánynak egyetlen fillért sem.

Hirschnek mindkét pontban tagadhatatlanul igaza van. És miután Kayser lábbal tiporta egyrészt a pártprogramot, holott arra a képviselőket kongresszusi határozat értelmében úgyszólván megeskették, másrészt a párttaktikának legkevésbé mellőzhető, első számú alapszabályát, és *pénzt* szavazott meg Bismarcknak, *hálából a szocialista-törvényért*[187], Hirschnek, véleményünk szerint, abban is teljesen igaza volt, hogy olyan keményen nekiment, ahogyan azt tette.

Sohasem tudtuk megérteni, hogyan dühödhettek fel Németországban ilyen szörnyen ezen a Kayser elleni támadáson. Most mondja el nekem Höchberg*, hogy a „frakció" *engedélyt* adott Kaysernak arra, hogy így lépjen fel, és ennek az engedélynek alapján fedezve vélik Kaysert.

Ha így áll a dolog, akkor ez mégiscsak egy kicsit sok. Először is Hirsch éppoly kevéssé tudhatott erről a titkos határozatról, mint bárki más a világon.** Továbbmenve: a párt szégyene, amelyet azelőtt egyedül Kayser személyére lehetett hárítani, e história révén csak még nagyobbá válik és éppígy nagyobbá válik Hirsch érdeme, amiért nyíltan és az egész világ előtt leleplezte ezeket az ízetlen szólamokat és Kayser még ízetlenebb szavazását, és ezzel megmentette a párt becsületét. Vagy talán a német szociáldemokráciát valóban megfertőzte a parlamenti betegség, és azt hiszi, hogy a népi választás révén a választottak megtelnek szentlélekkel, a frakcióülések csalhatatlan zsinatokká, a frakció határozatai pedig megtámadhatatlan dogmákká változnak?

Bakot kétségtelenül lőttek, de nem Hirsch, hanem azok a képviselők, akik Kaysert határozatukkal fedezték. És ha azok, akik elsősorban hivatottak arra, hogy a pártfegyelem betartására ügyeljenek, effajta határozattal ilyen kirívó módon maguk szegik meg e pártfegyelmet, akkor ez annál rosszabb. Még rosszabb azonban, ha valaki odáig megy, hogy azt hiszi, beszédével

---

* *V. ö. 389. old. – Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: Feltéve, hogy két vagy három más szociáldemokrata képviselő (mert több aligha lehetett) rábírható volt arra, hogy megengedje Kaysernak, mondja ki az ízetlenségeit az egész világ előtt, és pénzt szavazzon meg Bismarcknak; akkor is kötelesek lettek volna az e miatti felelősséget nyilvánosan magukra vállalni és bevárni, amit Hirsch azután mond. – *Szerk.*

és szavazatával nem Kayser, s határozatával nem a többi képviselő szegte meg a pártfegyelmet, hanem Hirsch, amikor – az előtte méghozzá ismeretlen határozat ellenére – megtámadta Kaysert.

Egyébként bizonyos, hogy a párt a védővám kérdésében ugyanazt a homályos és határozatlan magatartást tanúsította, mint eddig majdnem minden gyakorlativá vált gazdasági kérdésben, például a birodalmi vasutak esetében.* Ez abból ered, hogy a pártlapok, kivált a „*Vorwärts*", ahelyett, hogy ezeket a kérdéseket alaposan megtárgyalnák, előszeretettel foglalkoznak a jövendő társadalmi rend felépítésével. Amikor a védővám kérdése a szocialista-törvény *után* hirtelen gyakorlativá vált, a nézetek a legkülönbözőbb irányban eltértek, és egyetlen ember sem akadt, akiben megvolt a világos és helyes ítéletalkotás előfeltétele: a német ipar viszonyainak és világpiaci helyzetének ismerete. A választók körében imitt-amott védővámpárti áramlatok sem maradhattak el, s ezekre szintén tekintettel akartak lenni. Nem léptek határozottan az egyetlen útra, amelyen kijuthatnak ebből a zűrzavarból, arra, hogy a kérdést tisztán politikailag fogják fel (ahogy ez a „Laterné"-ban történt). Így szükségszerű volt, hogy a párt ebben a vitában először tétován, bizonytalanul és homályosan lépett fel és végül Kayser révén és Kayserral alaposan szégyent vallott.

A Kayser elleni támadást most indítékul használják arra, hogy Hirschnek minden hangnemben prédikálják: az új lap semmi esetre se utánozza a „Laterne" túlzásait, ne annyira politikai radikalizmusban merüljön el, mint inkább elvileg szocialista irányú és szenvedély nélküli legyen. Mégpedig Viereck nem kevésbé prédikál, mint Bernstein, aki éppen azért, mert túlságosan mérsékelt, Viereck szemében a megfelelő embernek látszik, mivelhogy most nem lehet kibontott zászlóval hajózni.

De miért megy az ember egyáltalában külföldre, ha nem azért, hogy kibontott zászlóval hajózzék? Külföldön ennek semmi sem áll útjában. Svájcban nem léteznek a német sajtó-, egyesülési és büntetőtörvények. Ott tehát nemcsak el lehet mondani azokat a dolgokat, amelyeket otthon már a szocialista-törvény előtt, a közönséges német törvények miatt sem lehetett elmondani, hanem ott ez *kötelesség* is. Mert itt nem csupán Németország, hanem Európa előtt állunk, és kötelességünk, hogy – amennyire azt a *svájci* törvények megengedik – Európa előtt leplezetlenül feltárjuk a német párt útjait és céljait. Aki Svájcban *német* törvényekhez akarna ragaszkodni, csak azt bizonyítaná be, hogy méltó ezekre a német törvényekre és hogy valóban nincs más mondanivalója, mint az, amit Német-

* *V. ö. 324–325. old. – Szerk.*

országban a kivételes törvény előtt még engedélyeztek. Arra sem szabad tekintettel lenni, hogy a szerkesztőség előtt esetleg ideiglenesen elzárulhat a Németországba való visszatérés útja. Aki nem hajlandó ezt megkockáztatni, az nem alkalmas ilyen exponált megtisztelő állásra.

Mi több. A német pártot éppen azért közösítették ki a kivételes törvénnyel, *mert* az egyetlen komoly ellenzéki párt volt Németországban. Ha egy külföldi lapban azzal rója le háláját Bismarck iránt, hogy feladja az egyetlen komoly ellenzéki párt szerepét, hogy szép szelíden lép fel, a rúgást szenvtelen magatartással tűri el, akkor csak azt bizonyítja be, hogy rászolgált a rúgásra. Az 1830 óta külföldön megjelent valamennyi német emigrációs lap közül a „Laterne" minden bizonnyal a legmérsékeltebbek egyike. De ha már a „Laterne" is túlságosan vakmerő volt – akkor az új orgánum csak kompromittálhatja a pártot a nem német országokbeli elvtársak előtt.

III. A három zürichi kiáltványa

Közben megkaptuk a Höchberg-féle „Jahrbuch"-ot és ez tartalmaz egy cikket: „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland"; ezt, mint Höchberg maga mondta nekem, éppen a zürichi bizottság három tagja írta. Ebben olvashatjuk hiteles bírálatukat az eddigi mozgalomról és egyben hiteles programjukat az új lap magatartására vonatkozóan, már amennyire ez tőlük függ.

Mindjárt az elején ez áll:

„A mozgalom, amelyet Lassalle jelesül politikai mozgalomnak tekintett, és amelyre nemcsak a munkásokat, hanem minden becsületes demokratát is felszólított, *s amelynek élén* a tudomány független képviselőinek és *minden igaz emberszeretettől áthatott* férfiúnak kellett volna menetelnie, J. B. v. Schweitzer elnöksége alatt az *ipari munkások egyoldalú érdekharcává* laposodott."

Nem vizsgálom, vajon történelmileg így van-e ez és milyen mértékben. Schweitzernek itt speciálisan azt vetik a szemére, hogy a lassalleanizmust, amelyet itt polgári demokratikus-filantróp mozgalomnak fognak fel, az ipari munkások egyoldalú érdekharcává *laposította, elmélyítvén* azt a jellegét, hogy ez a mozgalom az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen.*

* *E két mondat helyett eredetileg a következő, a kéziratban törölt passzus állt*: Schweitzer nagy csirkefogó volt, de igen tehetséges koponya. ⟨Érdeme éppen az volt, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust és annak korlátolt csodaszerét, az államsegélyt.⟩ Bármit vétett

Szemére vetik továbbá, hogy „elutasítja a polgári demokráciát". Ugyan mi keresnivalója van a polgári demokráciának a szociáldemokrata pártban? Ha az „becsületes emberekből" áll, nem is akarhat belépni, és ha mégis be akar lépni, úgy csak azért, hogy veszekedést szítson.

A lassalleánus párt „jobbnak látta, hogy a *legegyoldalúbb* módon *munkáspárt*ként ágáljon". Azok az urak, akik ezt írják, maguk is tagjai egy olyan pártnak, amely a legegyoldalúbb módon munkáspártként ágál, és most hivatali méltóságot viselnek e pártban. Itt teljes összeférhetetlenség áll fenn. Ha azt gondolják, amit írnak, akkor ki kell lépniök a pártból, legalábbis le kell mondaniok hivatali méltóságukról. Ha ezt nem teszik, ezzel beismerik, hogy hivatali állásukat arra akarják felhasználni, hogy a párt proletár jellege ellen harcoljanak. A párt tehát önmagát árulja el, ha meghagyja őket hivatali méltóságukban.

A szociáldemokrata párt tehát ezeknek az uraknak a véleménye szerint *ne* legyen egyoldalú munkáspárt, hanem „minden igaz emberszeretettől áthatott férfiú" sokoldalú pártja. Ezt mindenekelőtt úgy kell bebizonyítania, hogy leveti a nyers proletár-szenvedélyeket, és a „jó ízlés kifejlesztése" meg „a jó modor elsajátítása végett" (85. old.) művelt filantróp burzsoák vezetése alá helyezi magát. Akkor majd egynémely vezető „gyatra fellépését" is tiszteletreméltó „polgári fellépés" váltja fel. (Mintha bizony az itt szóban forgó emberek külsőleg gyatra fellépése nem a legkisebb dolog lenne, amit a szemükre lehet vetni!) Akkor majd „*a művelt és vagyonos* osztályok köreiből *számos hívünk* támad. De *ezeket* kell előbb megnyerni, ha azt akarjuk, hogy a ... kifejtett agitációnak *kézzelfogható eredménye* legyen". A német szocializmus „túlságosan nagy fontosságot tulajdonított a *tömegek* megnyerésének és közben elmulasztotta, hogy a társadalom ún. felsőbb rétegeiben erőteljes (!) propagandát folytasson". Mert „a párt még híján van olyan férfiaknak, akik alkalmasak arra, hogy a Reichstagban képviseljék". De „kívánatos és szükséges, hogy a mandátumokat olyan

---

is korrupt indítékokból és bármennyire ragaszkodott is a saját uralma fenntartása céljából az államsegély lassalle-i csodaszeréhez, mégis érdeme, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust, kiszélesítette a párt gazdasági látókörét és ezzel előkészítette annak későbbi beolvadását a német összpártba.[263] Az osztályharcot a proletariátus és a burzsoázia között, minden forradalmi szocializmusnak e sarkpontját, már Lassalle is prédikálta. Ha Schweitzer ezt a pontot még nyomatékosabban hangsúlyozta, ez magát az ügyet illetően mindenesetre haladás volt, bármennyire ürügyet kovácsolt is belőle ahhoz, hogy diktatúrájára veszélyes személyeket meggyanúsítson. Teljesen helytálló, hogy a lassalleanizmust az *ipari* munkások *egyoldalú* érdekharcává tette. De egyoldalúvá csak azért tette, mert politikai korrupció okából a mezőgazdasági munkásoknak a nagybirtok ellen vívott érdekharcáról tudni sem akart. Nem ezt vetik itt a szemére; az „ellaposítás" abban áll, hogy – *Szerk.*

férfiakra ruházzák, akiknek elég alkalmuk és idejük volt arra, hogy az idevágó anyaggal alaposan megismerkedjenek. Az egyszerű munkásnak és kis mesternek ... csak ritka kivételes esetekben van annyi ráérő ideje, amennyi ehhez szükséges." Tehát válasszatok burzsoákat!

Egyszóval, a munkásosztály a saját erejéből nem képes felszabadítani magát. Ehhez „művelt és vagyonos" burzsoák vezetése alá kell helyeznie magát, mert csak azoknak van „alkalmuk és idejük" megismerkedni azzal, ami a munkásoknak javára válik. És másodsorban, a burzsoázia ellen semmi esetre sem harcolni kell, hanem azt erőteljes propagandával – *meg kell nyerni*.

Ha pedig a társadalom felsőbb rétegeit vagy csak azok jóindulatú elemeit meg akarjuk nyerni, akkor a világért sem szabad őket megrémítenünk. És a három zürichi úgy hiszi, hogy e téren megnyugtató felfedezést tett:

„A párt éppen most, a szocialista-törvény nyomása alatt mutatja meg, hogy *nincs szándékában* az erőszakos, véres forradalom útját járni, hanem eltökélte. . ., hogy a törvényesség, vagyis a *reform* útjára lép." Ha tehát az 500 000–600 000 szociáldemokrata választó, az egész választópolgárság $^1/_{10}$–$^1/_8$ része, mely méghozzá az ország egész területén szétszórtan lelhető fel, van annyira józan, hogy nem rohan fejjel a falnak, és egy a tíz ellenében nem kísérel meg „véres forradalmat", ez azt bizonyítja, hogy a jövőben is minden időkre *eltiltja* magát attól, hogy egy nagy horderejű külső eseményt, egy ezáltal előidézett hirtelen forradalmi felbuzdulást, sőt egy olyan *győzelmet*, amelyet a nép az így támadt összeütközés során vív ki, hasznára fordítson! Ha Berlin egyszer újból olyan műveletlen lenne, hogy megismételné március 18-át,[618] akkor a szociáldemokratáknak, ahelyett hogy „barikád-mániás hitvány alakok" (88. old.) módjára részt vennének a harcban, az a kötelességük, hogy inkább a „törvényesség útjára lépjenek", csitítsanak, eltakarítsák a barikádokat és szükség esetén a pompás hadra kelt sereggel együtt az egyoldalú, nyers, műveletlen tömegek ellen vonuljanak. Vagy pedig, ha az urak azt állítják, hogy nem így gondolták, ugyan hogyan gondolták?

De még különb dolgok is következnek.

„Tehát minél nyugodtabban, tárgyilagosabban, megfontoltabban lép fel" (a párt) „a fennálló állapotok bírálatában és azok megváltoztatására tett javaslataiban, annál kevésbé ismételhető meg a most" (a szocialista-törvény életbelépésekor) „sikerült sakkhúzás, amellyel a tudatos reakció a polgárságot a vörös kísértettől való félelem révén beugratta." (88. old.)

Hogy a burzsoáziából a félelem utolsó nyomát is kiűzzék, világosan és félreérthetetlenül be kell neki bizonyítani, hogy a vörös kísértet valóban csak kísértet, hogy nem létezik. De ugyan mi a vörös kísértet titka, ha nem

a burzsoázia félelme az elmaradhatatlan élethalálharctól közte és a proletariátus között? A félelem attól, hogy a modern osztályharc elkerülhetetlenül dűlőre jut? Szüntessék meg az osztályharcot, s akkor a burzsoázia és „minden független ember" „viszolygás nélkül halad majd kéz a kézben a proletárokkal"! S a becsapottak ez esetben persze a proletárok lennének.

A párt tehát meghunyászkodó és könyörgő fellépésével bizonyítsa be, hogy egyszer s mindenkorra letett azokról az „illetlenségekről és kilengésekről", amelyek okot adtak a szocialista-törvényre. Ha önként megígéri, hogy csak a szocialista-törvény keretein belül szándékozik mozogni, akkor Bismarck és a burzsoák talán csak kegyeskednek majd eltörölni ezt az akkor már fölösleges törvényt!

„Jól értsenek meg bennünket", mi nem akarjuk „pártunk és programunk feladását, úgy véljük azonban, hogy évekre van elegendő dolgunk, ha egész erőnket, egész energiánkat bizonyos közeli célok elérésére fordítjuk, amelyeket minden körülmények között el kell érnünk, mielőtt a messzebb menő törekvések megvalósítására gondolnunk lehetne." Akkor majd tömegesen fognak hozzánk csatlakozni olyan burzsoák, kispolgárok és munkások is, akiket „most a messzire menő követelések . . . elriasztanak".

A programot nem szándékoznak *feladni*, hanem csak *elhalasztani* – bizonytalan időre. Elfogadják, de tulajdonképpen nem maguknak és nem a saját életükre, hanem posztumuszan, örökségképpen gyermekeiknek és unokáiknak. Közben „egész erejüket és energiájukat" mindenféle semmiségre és a tőkés társadalmi rend foltozgatására fordítják, hogy mégis úgy lássék, mintha történne valami és ugyanakkor a burzsoáziát ne rémítsék meg. Akkor már jobban szeretem a kommunista Miquelt, aki rendíthetetlen meggyőződését, hogy a tőkés társadalom néhány évszázad múlva elkerülhetetlenül megbukik, úgy bizonyítja be, hogy alaposan nekilát a szédelgésnek, tőle telhetőleg hozzájárul az 1873-as krach[449] bekövetkeztéhez és ezzel *valóban* tesz valamit a fennálló rend összeomlásáért.

A jó modor ellen elkövetett másik vétség „a gründolók elleni túlzott támadás" volt, hiszen ők „csak a kor gyermekei" voltak; „ennélfogva jobb lett volna, ha Strousberg és hasonló emberek szidalmazása . . . elmarad". Sajnos minden ember „csak a kor gyermeke", és ha ez elegendő ok a felmentésre, akkor többé senkit sem szabad megtámadni, s részünkről minden polémia, minden harc megszűnik; ellenfeleink minden rúgását nyugodtan eltűrjük, hiszen mi, a bölcsek, tudjuk, hogy ők „csak a kor gyermekei", és nem cselekedhetnek másképp, mint ahogy cselekszenek. Ahelyett, hogy kamatostul visszafizetnénk nekik a rúgásokat, inkább sajnálnunk kellene szegényeket.

Ugyanígy a Kommün melletti állásfoglalásnak megvolt az a hátránya, „hogy egyébként felénk hajló embereket visszariasztott, és egyáltalán fokozta a *burzsoázia gyűlöletét* irántunk". És továbbá a párt „nem egészen vétlen az októberi törvény létrejöttében, mert szükségtelenül fokozta a *burzsoázia gyűlöletét*".

Íme a három zürichi cenzor programja. Érthetőség tekintetében nem hagy kívánnivalót maga után. A mi számunkra a legkevésbé, minthogy mindezeket a szólamokat még 1848-ból igen jól ismerjük. A kispolgárság képviselői jelentkeznek itt, telve félelemmel, hogy a proletariátus, forradalmi helyzetének sürgető nyomására, esetleg „túl messzire megy". Határozott politikai ellenzékiség helyett – általános közvetítés; a kormány és a burzsoázia elleni harc helyett – kísérlet megnyerésükre és rábeszélésükre; a felülről jövő bántalmazásokkal szembeni dacos ellenállás helyett – alázatos behódolás és annak beismerése, hogy a büntetés megérdemelt volt. Minden történelmileg szükségszerű konfliktust félreértéssé értelmeznek át és minden vitát úgy zárnak le, hogy azt bizonygatják: hiszen a fődologban valamennyien egyetértünk. Azok az emberek, akik 1848-ban polgári demokratákként léptek fel, most akár szociáldemokratáknak is nevezhetik magukat. Ahogy azok szemében a demokratikus köztársaság, úgy ezek szemében a tőkés rend megdöntése van elérhetetlen távolságban, tehát semmi jelentősége nincs a jelenlegi politikai gyakorlat szempontjából; lehet közvetíteni, megalkudni, filantróposkodni szívük szerint. Ugyanígy áll a dolog a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen letagadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmossák, letompítják. A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt, ne vonja magára a burzsoáziának vagy egyáltalában akárkinek a gyűlöletét; mindenekelőtt a burzsoázia körében fejtsen ki erőteljes propagandát; ahelyett hogy messzire menő, a burzsoákat elriasztó és a mi nemzedékünkben amúgy is elérhetetlen célokat hangsúlyozna, inkább fordítsa egész erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foldozó reformokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékokat nyújtanak és ezáltal a végső katasztrófát talán fokozatos, apránkénti és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják. Ezek ugyanazok az emberek, akik a fáradhatatlan szorgosság látszatát keltve nemcsak maguk nem tesznek semmit, hanem még azt is igyekeznek megakadályozni, hogy egyáltalán valami is történjék – fecsegésen kívül; ugyanazok az emberek, akiknek félelme minden tettől 1848-ban és 1849-ben lépten-nyomon akadályozta és végül megbuktatta a mozgalmat; ugyanazok az emberek, akik sohasem látják a reakciót, aztán pedig egészen meglepődnek, amikor végül zsákutcában találják magukat, ahol nincs mód sem

ellenállásra, sem menekülésre; ugyanazok az emberek, akik a maguk szűk nyárspolgári látókörébe akarják beszorítani a történelmet és akik fölött a történelem mindig napirendre tér.

Ami a szocialista tartalmukat illeti, ezt már kellően megbíráltuk a „Kiáltvány"-ban,[277] „A német vagy az »igazi« szocializmus" című fejezetben. Ahol az osztályharcot mint áldatlan „nyers" jelenséget félretolják, ott a szocializmus alapjaként nem marad más, mint „igaz emberszeretet" és üres szólamok az „igazságosságról".

A fejlődés menetében rejlő, elkerülhetetlen jelenség, hogy az addigi uralkodó osztályból származó emberek is csatlakoznak a harcoló proletariátushoz, és a műveltség elemeit nyújtják neki. Ezt már a „Kiáltvány"-ban világosan kimondtuk. De ezzel kapcsolatban két dolgot kell megjegyezni:

Először is ezeknek az embereknek ahhoz, hogy a proletár mozgalom hasznára váljanak, valódi műveltségi elemeket kell magukkal hozniok. A mozgalomhoz átállt német polgárok nagy többségére ez azonban nem áll. Sem a „Zukunft", sem a „Neue Gesellschaft" nem hozott olyasmit, ami a mozgalmat akár egy lépéssel is továbbjuttatta volna. Valódi, tényleges vagy elméleti műveltségi anyagban itt teljes a hiány. Ehelyett kísérletek történnek arra, hogy a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat összhangba hozzák a legkülönfélébb elméleti álláspontokkal, amelyeket az urak az egyetemről vagy máshonnan hoztak magukkal, s amelyek közül az egyik zavarosabb, mint a másik, hála annak a rothadási folyamatnak, amelyben a német filozófia maradványai ma vannak. Ahelyett, hogy először maguk alaposan tanulmányozták volna az új tudományt, azt mindegyikük a magával hozott álláspontnak megfelelően helyrepofozta magának, rövid úton saját magántudományt csinált belőle, és mindjárt azzal az igénnyel lépett fel, hogy tanítsa e tudományt. Ennélfogva ezen urak körében körülbelül annyi álláspont van, ahány fő; ahelyett, hogy valamibe is világosságot vittek volna, csak súlyos zavart teremtettek — szerencsére szinte csak maguk között. Az ilyen műveltségi elemeket, amelyeknek fő elve, hogy azt tanítsák, amit ők maguk nem tanultak meg, a párt könnyen nélkülözheti.

Másodszor. Ha ilyen, más osztályokból származó emberek csatlakoznak a proletár mozgalomhoz, az első követelmény az, hogy ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait, hanem kertelés nélkül tegyék magukévá a proletár szemléleti módot. Azokban az urakban azonban, mint bebizonyosodott, nagyon is túltengenek a polgári és kispolgári elképzelések. Az olyan kispolgári országban, mint Németország, ezeknek az elképzeléseknek bizonyára megvan a jogosultságuk. De csak a szociál-

demokrata munkáspárton *kívül*. Ha az urak szociáldemokrata kispolgárpárttá szerveződnek, ezt teljes joggal megtehetik; ez esetben lehetne tárgyalni, a körülményeknek megfelelően pártszövetséget alakítani velük stb. De egy munkáspártban ők olyan elemek, amelyek azt meghamisítják. Ha ok van rá, hogy ott egyelőre megtűrjük őket, akkor ebből az a kötelesség adódik, hogy éppen *csak* megtűrjük őket, ne engedjük, hogy a pártvezetést befolyásolják, és legyünk tudatában annak, hogy a velük való szakítás csak idő kérdése. Ez az idő egyébként a jelek szerint már eljött. Hogy a párt hogyan tűrheti meg e cikk szerzőit továbbra is soraiban, az érthetetlennek tűnik számunkra. De ha az ilyen embereknek ráadásul a pártvezetés is többé-kevésbé a kezébe kerül, akkor a pártot egyszerűen férfiatlanítják, és a proletár virtusnak vége.

Ami bennünket illet, egész múltunk alapján csak egy út áll nyitva előttünk. Majdnem 40 év óta hangsúlyozzuk, hogy az osztályharc a történelem legközvetlenebb hajtóereje és hogy különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje; semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az Internacionálé megalapításakor világosan megfogalmaztuk a harci kiáltást: A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Ennélfogva nem haladhatunk együtt olyan emberekkel, akik nyíltan kijelentik, hogy a munkások túlságosan műveletlenek ahhoz, hogy önmagukat felszabadítsák, és felszabadításuk csak felülről lefelé, filantróp nagy- és kispolgárok által történhet. Ha az új pártorgánum olyan irányzatot fogad el, amely megfelel az említett urak felfogásának, ha polgári, nem pedig proletár lap lesz, akkor számunkra, bármennyire sajnálnánk, nem marad más hátra, mint hogy nyilvánosan ellene foglaljunk állást és véget vessünk annak a szolidaritásnak, amellyel eddig a német pártot a külföld előtt képviseltük. De *addig* remélhetőleg nem jut a dolog.

Ez a levél közlendő a németországi bizottság mind az öt tagjával*, valamint Brackéval...

Annak, hogy a zürichiekkel közöljék, részünkről szintén nincs akadálya.

* Bebel, Liebknecht, Fritzsche, Geiser, Hasenclever. – *Szerk.*

176

Marx Karl Hirschhez

Londonba

[London, 18]79 szept. 18.

Kedves Hirsch,
Megérkeztem Londonba![222]
Üdvözlet.

Híve
K. M.

177

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

1879 szeptember 19.
41, Maitland Park Road
Haverstock Hill, London, N. W.

Tisztelt Uram,

Éppen most érkeztem vissza Londonba, miután majdnem két hónapig vidéken tartózkodtam, Jersey szigetén[214] és más tengerparti helyeken[222]. Orvosi tanácsra, idegi zavarok miatt voltam kénytelen erre és kellett felfüggesztenem minden munkát erre az időre. Ugyanezen okból nem tudtam élni azzal a szellemi táplálékkal, amelyet volt szíves küldeni nekem, de most sokkal erősebbnek érzem magamat és energikusan munkához látok.

Kovalevszkij könyvét tőle magától kaptam meg.[619] Ő egyike azon „tudós" barátaimnak, akik minden évben eljönnek Londonba, hogy a British Museum kincsei között kutassanak.

Kap majd tőlem egy hosszabb levelet, mihelyt elintéztem bizonyos sürgős munkáimat, amelyek a távollétem alatt gyülemlettek fel.

Addig is a legjobbakat kívánja

őszinte híve
A. Williams[572]

Eredeti nyelve: angol

178

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

1879 szept. 19.
41, Maitland Park Road
Haverstock Hill, London, N. W.

Kedves Barátom,

Csak tegnapelőtt érkeztem vissza Londonba, miután 7 hétig Jerseyn[214] és később Ramsgate-ben[222] tartózkodtam. Arról azonban gondoskodtam, hogy a leveleidben érintett üzleti ügyeket és *megbízatásokat* Engels azonnal elintézze. De az öreg Becker még nem juttatta el hozzám, bár Engels kérte tőle*, a neked küldendő meghatalmazás formuláréját, amelyet alá kell írnom. Mihelyt megérkezik, elkészítem a dolgot. Hosszas vidéki tartózkodásom oka idegállapotom volt – (s ezt súlyosbította, hogy Bismarck két év óta hozzáférhetetlenné tette számomra Karlsbadot) –, amely végül szinte „elvégezhetetlenné" tett minden szellemi munkát. De most már sokkal jobban vagyok.

Weitling új kiadása[620] nem jutott el hozzám. Az amerikai lapok közül csupán a korántsem túl tartalmas „Paterson Labor Standard"-et[621] kapom. Legutóbbi küldeményeidet, Pennsylvania, Ohio és Massachusetts Munkastatisztikai Hivatalának adatait köszönettel megkaptam (Steward beszédét is). Nagyon örülök neki, hogy a massachusettsi hivatal vezetője, mint levelében közölte, mostantól fogva mindjárt megjelenésükkor közvetlenül elküldi nekem a kiadványokat (az összeírási adatokat is).**

Ami Mostot és Társait illeti, „passzívan" viselkedünk velük szemben, vagyis semmilyen viszonyban nem vagyunk velük, jóllehet maga Most időről időre felkeres. Lübeck úr hazugsága az, hogy Engels és én valamiféle *„nyilatkozatot"* bocsátottunk volna ki Most vagy a „Freiheit" ellen. Bernstein zsidócska Zürichből azt írta Engelsnek, hogy Most azt írta Svájcba és Németországba, hogy mi mögötte állunk. Mire Engels ezt vála-

* *V. ö. 388. old. – Szerk.*
** *V. ö. 93. old. – Szerk.*

szolta: ha Bernstein *bizonyítékokat* tud felhozni erre, akkor nyilatkozatot tesz közzé e valótlanságok ellen.* De Bernstein (a berlini „Volkszeitung" berlini Rebenstein rabbijának unokaöccse) valójában egy szemernyi bizonyítékot sem tud felhozni. Ehelyett a szamár Lübeck fülébe súgta e hazugságot, az meg az ilyen zugfirkászok szokásos diszkréciójával nyomban eladta az Egyesült Államokba.

Mosttal korántsem azokon a kérdéseken vitatkozunk, mint a zürichi urak, a „dr. Höchberg–Bernstein (Höchberg titkára) – és K. A. Schramm" trió. Nem azt vetjük Most szemére, hogy „Freiheit"-je *túl forradalmi*; azt vetjük e lap szemére, hogy *nincsen forradalmi tartalma*, hanem csak *forradalmi frázisokkal* dobálódzik. Azt sem vetjük Most szemére, hogy *bírálja a németországi pártvezetőket*, hanem először is azt, hogy *nyilvános botrányt* csap ahelyett, hogy írásban, azaz *levélben* közölné véleményét ezekkel az emberekkel, mint mi tesszük; másodszor pedig azt, hogy ezt csupán ürügyül használja fel a saját fontosságának hangsúlyozására és *Weber junior és Kaufmann* urak *hülye titkos összeesküvési terveinek* terjesztésére. Ezek a fickók már jóval Most ideérkezte előtt hivatva érezték magukat arra, hogy az „általános munkásmozgalmat" a maguk legfelsőbb vezetése alá helyezzék, és mindenfelé a legkülönbözőbb kísérleteket tették e merész és „kegyes" vállalkozás megvalósítására. A derék John Most, ez a gyermetegen hiú ember, csakugyan azt hiszi, hogy a világviszonyokban hatalmas fordulat állt be, amiért ugyanez a Most már nem Németországban, hanem Londonban lakozik. Nem tehetségtelen ember, de megöli tehetségét a sok firkálással. Ráadásul hiányzik belőle a következetesség. A szélirány minden változása hol az egyik, hol a másik oldalra veti, mint valami szélkakast.

Másrészt valóban rákerülhet a sor, hogy én és Engels kénytelenek leszünk „nyilatkozattal" fellépni a lipcseiek és a velük szövetséges zürichiek ellen.

Az ügy a következőképpen áll: Bebel azt írta nekünk, hogy pártlapot akarnak alapítani Zürichben[216] és kérte, engedjük meg, hogy bennünket munkatársként megnevezzenek. Hirscht nevezték meg nekünk mint feltehető szerkesztőt. Erre *hozzájárultunk* és én levelet írtam közvetlenül Hirschnek[47] (aki akkor Párizsban volt, ahonnan azóta másodszor is kiutasították[223]), hogy fogadja el a szerkesztést, mert csak őt tekintjük biztosítéknak, hogy távol tartják a doktorok, diákok stb. bandáját és a katedraszocialista[156] csürhét, amely a „Zukunft"-ban stb. elterpeszkedett és már a „Vorwärts"-be is kezdett behatolni, és hogy a pártvonalat szigorúan be-

* *V. ö. 376. old. – Szerk.*

tartják. Ekkor azonban kiderült, hogy Hirsch darázsfészket fedezett fel Zürichben. Az öt férfiú, *dr. Höchberg* (aki a pénzével bevásárolta magát a pártba, unokatestvére Sonnemann-nak, érzelmes locsogó), titkára, *Bernstein* zsidócska, *K. A. Schramm*, nyárspolgár, noha jóindulatú, és a Lipcséből kiküldött *Viereck* (szintén nyárspolgárias mesterlegény, Németország császárának* természetes fia), valamint *Singer* berlini kereskedő (pocakos kispolgár, néhány hónappal ezelőtt meglátogatott), ez az öt ember – legfelsőbb lipcsei engedéllyel – alkotmányozó bizottsággá alakult, s kinevezte *ügyintéző* és *a szerkesztőségre felügyelő bizottsággá* Zürichben a **-triót (Höchberg–Bernstein–K. A. Schramm), amelynek első fokon kell döntenie; mint végső fellebbviteli fórum Bebel, Liebknecht és még néhányan a vezetőségből álltak fölöttük. Hirsch mármost először is tudni kívánta, hogy *kitől* jön *a pénz*; Liebknecht azt írta, hogy a „párttól + dr. Höchbergtől"; Hirsch levonta belőle a szónokias fordulatot és igen helyesen „Höchbergre" redukálta a közölteket. Másodszor, Hirsch nem akarta alávetni magát a Höchberg–Bernstein–K. A. Schramm háromlevelű lóherének, ami már csak azért is jogában állt, mert Bernstein, válaszolva Hirsch felvilágosítást kérő levelére, bürokratikusan ráripakodott, „Laterné"-járól – mirabile dictu** – mint ultraforradalmiról elítélően nyilatkozott stb. Hosszabb levélváltás után, amelyben Liebknecht nem valami ragyogó szerepet játszik, Hirsch visszalépett; Engels megírta Bebelnek, hogy *mi* is visszalépünk***, ahogy kezdettől fogva megtagadtuk közreműködésünket a „Zukunft"-ban (Höchberg)[145] és a „Neue Gesellschaft"-ban (Wiede)[114]. Ezek a fickók, akik elméleti szempontból nullák, gyakorlatilag pedig hasznavehetetlenek, ki akarják törni a fogát a szocializmusnak (amelyet az egyetemi receptek szerint átgyúrnak maguknak) és nevezetesen a szociáldemokrata *pártnak*, ők akarják a munkásokat felvilágosítani, vagy, mint ők mondják, „a műveltség elemeit" vinni közéjük – a maguk zavaros féltudásával –, mindenekelőtt pedig respektábilissá akarják tenni a pártot a nyárspolgár szemében. Silány *ellenforradalmár* szószátyárkodók ezek. Nos, jó. A heti sajtószerv tehát Zürichben jelenik meg (vagy ott kell megjelennie), az ő felügyeletük és a lipcseiek főfelügyelete alatt. (Szerkesztő Vollmar.)

Közben Höchberg idejött°, hogy bennünket magához édesgessen. Csak Engelst találta meg, aki a Höchberg által (dr. *L. Richter* álnéven) kiadott

* I. Vilmos. – *Szerk.*

** – csodálatos kimondani – *Szerk.*

*** *V. ö. 381–382. old.* – *Szerk.*

° *V. ö. 389. old.* – *Szerk.*

„Jahrbuch" kritikai megtárgyalása során megvilágította előtte, hogy milyen mély a szakadék köztünk és közte. (Nézd csak meg azt a *nyomorúságos* tákolmányt: a cikk jelzése 3 *, ez a Höchberg–Bernstein–K. A. Schramm hármascsillagzat.)[221] (De a derék John Most is szerepel benne a könyvgyártó Schäfflérről írt talpnyaló cikkével.[622] Soha még nem nyomtak ki a pártot ennyire blamáló írást. Milyen jót cselekedett Bismarck *nem önmagával, hanem velünk*, hogy a németországi kényszerhallgatással lehetővé tette ezeknek a fiúknak, hogy érthetően hallassák a szavukat. Höchberget mintha derült égből villámcsapás érte volna, amikor Engels tiszta vizet öntött a poharába; a „békés" fejlődés embere ő és a proletariátus felszabadítását tulajdonképpen csak a „művelt burzsoáktól", azaz a vele egyívásúaktól várja. Hiszen Liebknecht azt mondta neki, hogy alapjában véve mi mindnyájan egyetértünk. Németországban mindenki – azaz minden vezető – osztozott a nézetében stb.

Liebknecht, miután olyan nagy bakot lőtt a lassalleánusokkal való tranzakcióban, csakugyan kitárta a kapukat mindezen félemberek előtt és így, akarata ellenére, olyan demoralizálódást készített elő a pártban, amelyet *csakis* a szocialista-törvénnyel[187] lehetett kiküszöbölni.

Ha mármost a „hetilap" – a pártlap – valóban a Höchberg „Jahrbuch"-jában kezdeményezett módon *járna el*, kénytelenek lennénk nyilvánosan fellépni a párt és az elmélet e tönkresilányítása ellen! Engels megírt egy körlevelet Bebelhez és a többiekhez* (természetesen csak a német pártvezérek közötti *magánterjesztésre*), amelyben kertelés nélkül kifejtette nézetünket. Az urakat tehát előre figyelmeztettük, és eléggé ismernek is bennünket ahhoz, hogy tudják: itt vagy engednek, vagy törésre kerül a sor! Ha kompromittálni akarják magukat, az ő bajuk! Hogy *bennünket* kompromittáljanak, azt semmi esetre sem engedjük meg. Hogy a parlamentarizmus mennyire elbutította már őket, egyebek között abból láthatod, hogy Hirschnek óriási bűnéül tudják be – mit? Azt, hogy a hitvány Kaysernak – a bismarcki vámtörvényhozás ügyében mondott szégyenteljes beszéde miatt – a „Laterne" hasábjain kissé ellátta a baját.[232] No de hát, mondják erre, hiszen Kaysert a párt, azaz a párt parlamenti képviselőinek maroknyi csoportja hatalmazta fel arra, hogy így beszéljen! Annál nagyobb e maroknyi csoport szégyene! De még ez is csak nyomorúságos kibúvó. Tény, hogy ostobaságukban megengedték Kaysernak, hogy a maga és a választói nevében beszéljen; Kayser viszont a párt nevében beszélt. De akárhogy is van, a parlamenti idiotizmus már annyira elhatalmasodott rajtuk, hogy

* *V. ö. 390–403. old. – Szerk.*

azt hiszik, *fölötte* állnak *a kritikának*, és azt mint felségsértést ledorongolják.

Ami a „Kommunista Kiáltvány"-t illeti,[350] eddig még semmire sem jutottunk a dologgal, mert hol Engelsnek nem volt ideje, hol nekem. De végre hozzá kell látnunk.

Remélem, hogy a következő leveledben megnyugtató híreket kapok hogylétedről és boldogulásodról. Addig is – feleségem baráti üdvözleteit küldve – maradok

hűséges híved
Karl Marx

John Most írt nekem amiatt, amit Lübeck pletykált a chicagói lapban[623]. Nem feleltem neki; de most, hogy Londonban vagyok, személyesen meghívom és akkor szóban megmondom neki a véleményemet.

Hirsch itt van, amióta száműzték Párizsból. Még nem láttam, mert távollétem alatt természetesen nem találhatott idehaza.

Csupán azért írok *„ajánlott"* borítékban, mert másfajta nem volt kéznél, és nem akartam tovább halogatni.

179

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]79 szept. 24.

Kedves Öregem,

Levelezőlapodat megkaptam. Átutaltam neked 1 £ 12 shillinget – amiért 40,20 frankot kell kapnod –, nehogy megszorulj, ha a meghatalmazás* költsége valamivel több lesz. Marx már visszatért,[222] a jelek szerint nagyon jó egészségi állapotban, úgyhogy most már alighanem flottul dolgozhat a „Tőke" második kötetén[251].

A filiszterek országából valókkal folytatott tárgyalásaink menetéről annak idején további részleteket közlök majd veled.**

Sietve

öreg barátod
F. E.

* *V. ö. 388. old. – Szerk.*
** *V. ö. 428–430. old. – Szerk.*

180

Marx Bertha Augustihoz

Koblenzba

[London,] 1879 október 25.

Kedves Bertha Asszony,

Éppen itt ül nálam egy (kellemetlen) látogató, de nem akarom elmulasztani az alkalmat, hogy a legnagyobb sietségben köszönetet mondjak Önnek az élvezetért, amelyet a „Kölnische"-ben közölt regényének[624] olvasása szerez nekem. A nagy tehetséget mindenki képes felfedezni, de a teljesítmény kiváltképpen meglepő annak, aki tudja, hogy Ön milyen szűkös és a külvilágtól elzárt viszonyok között dolgozik. Egyébként engedelmével hozzáfűzöm, hogy nagy eretnek vagyok a német regények tekintetében, semmit sem tartok róluk, nagyon elkényeztettek a legjobb francia, angol és orosz regényírók, hogy tehát az Ön „Verhängnisvolles Jahr"-jának olvasásához is a szokott bizalmatlansággal láttam hozzá.

Mindenben a legjobbakat kívánva Önnek, maradok

baráti tisztelettel

Karl Marx

181

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[625]

London, 1879 nov. 14.

Kedves Bebel,

Hálásan köszönöm az Ön, valamint Fritzsche és Liebknecht közléseit,[626] amelyek végre lehetővé teszik, hogy a tényállást világosan áttekintsük.

Hogy azonban a dolog eleve korántsem volt olyan egyszerű, azt bizonyítják a korábbi lipcsei levelek, úgyszintén egyáltalában a Hirschsel kapcsolatos tévedések és tévelygések.* Ez utóbbiakra nem lett volna lehetőség, ha a lipcseiek eleve meggátolják, hogy a zürichiek igényt támasszanak a cenzúrára. Ha ezt megteszik és Hirschsel közlik, akkor minden rendben lett volna. De minthogy ez nem történt meg, én, ismét egybevetve mindazt, ami megtörtént és azt, amit elmulasztottak, az összes érdekeltek mostani közléseit és korábbi leveleit, csakis arra a következtetésre juthatok, hogy volt valami igazság abban, amikor Höchberg azt mondta nekem, a zürichi cenzúrát csak Hirsch miatt vezették be, Volmarral szemben fölösleges.

Ami az anyagi megalapozást illeti, nem nagyon csodálkozom, hogy Ön ilyen könnyedén veszi az ügyet. Hiszen csak először próbálja ezt a dolgot. Hirsch azonban éppen a „Laterné"-val megszerezte a gyakorlati tapasztalatot, mi pedig, akik már gyakran láttunk és magunk is végigcsináltunk ilyesmit, csak igazat adhatunk neki, hogy azt kívánta, mérlegeljék komolyan ezt a pontot. A „Freiheit" minden támogatás ellenére 100 £ = 2000 márka deficittel zárja harmadik negyedévét. Még soha nem láttam olyan belföldön betiltott német lapot, amely jelentékeny támogatás nélkül tartotta volna magát. Ne hagyja, hogy az első sikerek elvakítsák. A becsempészés

* *A vázlat kéziratában törölve*: Ha a három zürichi nem volt jogosult a cenzúra gyakorlására, akkor Lipcséből miért nem utasították vissza azonnal ezt az általuk oly hangosan és sürgetően támasztott igényt? Hogy Hirscht arra késztessék, hogy Zürichbe menjen, ahhoz csak két dolog kellett: 1. az igazi tényállás közlése, ahogy most velünk közölték, 2. ez a bejelentés: mi, a lipcseiek, megírtuk a zürichieknek, hogy hivatalból nincs beavatkozni valójuk a szerkesztésbe, s ha mégis megteszik, te ne törődj vele, te nekünk és csakis nekünk tartozol felelősséggel. – *Szerk.*

tulajdonképpeni nehézségei csak idővel mutatkoznak meg és folytonosan növekszenek.

Az, amit elmondott a képviselők és egyáltalán a pártvezetők magatartásáról a védővámkérdésben, megerősíti levelem* minden szavát. Már az is elég nagy baj volt, hogy a párt, amely azzal büszkélkedik, hogy gazdaságtanilag annyira fölötte áll a burzsoáknak, ennél az első gazdasági próbánál éppolyan megosztottnak bizonyult, éppúgy nem tudta, hányadán van, mint a nemzeti liberálisok,[627] akiknek legalább mégiscsak megvolt az a mentségük szánalmas összeomlásukra, hogy itt valódi burzsoá érdekek kerültek összeütközésbe. Még rosszabb, hogy ezt a megosztottságot hagyták felszínre kerülni, hogy bizonytalanul és ingatagon léptek fel. Ha már nem lehetett megegyezésre jutni, akkor csak egy út állt nyitva: a kérdést puszta burzsoá kérdésnek nyilvánítani, hiszen valóban az is**, és nem részt venni a szavazásban. A legnagyobb baj az volt, hogy Kaysernak megengedték, tartsa meg siralmas beszédeit és *első olvasáskor szavazzon a törvény mellett.*[219] Hirsch csak e szavazás *után* támadta meg Kayser[232] s hogy aztán Kayser a harmadik olvasáskor a törvény ellen szavazott, azzal *nem javított, hanem inkább még rontott a maga dolgán.*

A kongresszusi határozat nem mentség.[628] Ha a párt még ma is ragaszkodni akar a kedélyes békeidőkben hozott régi kongresszusi határozatokhoz, akkor önmagát veri bilincsbe. A jogi talajt, amelyen egy élő párt mozog, nemcsak önmaga kell hogy megteremtse, hanem mindenkor meg is kell tudnia változtatni azt. A szocialista-törvény[187] azzal, hogy lehetetlenné teszi kongresszusok egybehívását és ezzel a régi kongresszusi határozatok megváltoztatását, meg is semmisíti e határozatok kötelező érvényét. Egy olyan pártnak, amelyet elzárnak attól a lehetőségtől, hogy kötelező határozatokat hozzon, csak eleven, folyvást változó szükségleteiben kell keresnie a törvényeit. De ha ezeket a szükségleteit olyan korábbi határozatoknak akarja alárendelni, amelyek ma már merevek és élettelenek, akkor önmaga sírját ássa.

Ez az alaki rész. De a tartalma teszi csak igazán gyarlóvá azt a határozatot. Először is ellentétben áll a programmal, amennyiben megengedi *közvetett adók* jóváhagyását. Másodszor ellentétben áll az elengedhetetlen párttaktikával, amennyiben megengedi a mai államnak fizetendő adók meg-

* *V. ö. 390–403. old. – Szerk.*

** *A vázlat kéziratában törölve*: a programnak arra a pontjára hivatkozni, amely *minden* közvetett adót elvet, valamint arra a taktikára, amely megtiltja, hogy ennek a kormánynak *bármilyen* adót megszavazzanak s egyedüli irányvonalnak tekinti a szavazástól való *tartózkodást. – Szerk.*

szavazását. Harmadszor pedig, érthető nyelvre lefordítva, a következőket mondja:

A kongresszus elismeri, hogy a védővámkérdésben nem eléggé tájékozott ahhoz, hogy döntő határozatot hozzon mellette vagy ellene. Ebben a kérdésben tehát *illetéktelennek* nyilvánítja magát, amennyiben a kedves közönség kedvéért néhány közhelyre szorítkozik, amelyek részben semmitmondóak, részben ellentmondanak egymásnak vagy a pártprogramnak, és örül, hogy ezzel lerázta a dolgot.

S ez az illetéktelenségi nyilatkozat, amellyel békeidőben az akkor tisztán akadémikus kérdést hosszabb időre félretolták, ez* tehát a mostani háborús időkben, amikor a kérdés égetővé vált, mindaddig kötelező legyen az egész pártra nézve, amíg egy új határozat – amilyet most lehetetlen meghozni – jogérvényesen nem hatálytalanítja?

Egy bizonyos: bármilyen benyomást keltettek is Hirsch támadásai Kayser ellen a képviselők körében, ezek a támadások azt a benyomást tükrözik, amelyet Kayser felelőtlen fellépése a külföldi német és nem német szociáldemokraták körében keltett. S végre mégiscsak be kellene látni, hogy nem csupán a saját négy falunkon belül, hanem Európa és Amerika színe előtt is fenn kell tartanunk a párt tekintélyét.

És ezzel eljutottam a beszámolóhoz.[629] Amilyen jó az eleje, amilyen ügyes – a körülményekhez képest – a védővámvita tárgyalása, olyan kellemetlen engedményeket tett a német filiszternek a harmadik részben. Mi szükség volt arra a teljesen fölösleges passzusra a „polgárháborúról", miért kellett kalapot emelni a „közvélemény" előtt, amely Németországban mindig a söröző filiszter véleménye lesz, mire jó itt a mozgalom osztályjellegének teljes elkenése? Miért kellett az anarchistáknak megszerezni ezt az örömöt? És ráadásul mindezek az engedmények teljességgel haszontalanok. A német filiszter a megtestesült gyávaság, csak azt respektálja, aki félelmet kelt benne.** De aki a kedvét keresi, azt magához hasonlónak tartja, és nem is becsüli többre a magához hasonlónál, vagyis semmire sem. És most, miután a söröző filiszterek felháborodásának, ennek az úgynevezett közvéleménynek a vihara, mint elismerik, lecsendesült, amikor az adó nyomása ezeket az embereket úgyis megpuhítja, minek még ez a nyájaskodás? Ha tudná, milyen kicsengése van ennek külföldön! Nagyon helyes, hogy egy pártlapot olyan emberek szerkesszenek, akik a

* *A vázlat kéziratában*: ez az ócska limlom legyen – *Szerk.*

** *A vázlat kéziratában törölve*: Bismarck úgy bánik vele, ahogy megérdemli, tudniillik rúgásokban részesíti, s ezért isteníti a német filiszter Bismarckot. – *Szerk.*

párt és a küzdelem közepette állnak. De ha csak hat hónapot töltene külföldön, Ön is egészen másként gondolkodna a párt képviselőinek erről a teljesen szükségtelen megalázkodásáról a filiszter előtt. Az a vihar, amely a Kommün után zúdult a francia szocialistákra, mégis egészen másvalami volt, mint a Nobiling-ügy[630] miatti lárma Németországban. És mennyivel büszkébben és öntudatosabban viselkedtek a franciák! Hol talál Ön ott ilyen gyengeségeket, hol mondtak ott ilyen bókokat az ellenfélnek? Hallgattak, amikor nem beszélhettek szabadon, hagyták, hogy a nyárspolgár kiordítsa magát, tudták, hogy idejük újra eljön, és most itt is van.

Készséggel elhiszem azt, amit Ön Höchbergről mond.[631] A jelleme ellen abszolúte semmi kifogásom nincs. Én is azt hiszem, hogy csak a szocialisták elleni hajsza révén vált világossá előtte, hogy a szíve mélyén mit akar. Hogy az, amit akar, polgári, nem pedig proletár, azt megpróbáltam – valószínűleg hiába – megmagyarázni neki.* De ha feltételezem, hogy miután már megalkotott magának egy programot, nem igyekszik ezt el is ismertetni, szükségképpen több gyengeséget tulajdonítanék neki, mint a német filiszternél szokásosat. Höchberg ama cikk[221] előtt, és Höchberg ama cikk után két merőben különböző ember**.

Most azonban a „Sozialdemokrat" 5. számában egy alsó-elbai tudósítást[632] látok, amelyben Auer a levelemet*** ürügyül használja arra, hogy engem – bár név nélkül, de kellőképpen megjelölve – megvádoljon, hogy „a bizalmatlanság magvát hintem el a legkipróbáltabb elvtársak ellen", tehát *megrágalmazom* őket (mert hiszen ha nem így volna, jogom volna bizalmatlanság keltésére).° Nem érve be ezzel, hazug módon éppoly együgyű mint gyalázatos dolgokat ad a számba, amelyek benne sincsenek a levelemben. Auer úgy látszik azt képzeli, hogy *én* akarok valamit a párttól. De Ön tudja, hogy nem *én* akarok valamit a párttól, hanem ellenkezőleg, *a párt* akar valamit *tőlem*. Ön és Liebknecht tudják: az egyetlen, amit egyáltalán kértem a párttól, az, hogy hagyjon békében, hogy befejezhessem elméleti munkáimat[40]. Ön tudja, hogy ennek ellenére tizenhat éve újra meg újra arra kértek, írjak a pártlapokba; és hogy ezt meg is tettem, egész cikksorozatokat, egész brosúrákat írtam Liebknecht *kifejezett megrendelésére* – így a „Lakáskérdés"-t[333] és az „Anti-Dühring"-et[24]. Hogy

---

* *V. ö. 389., 408–409. old. – Szerk.*

** *A vázlat kéziratában törölve*: legalábbis a párt számára – *Szerk.*

*** *V. ö. 390–403. old. – Szerk.*

° *A vázlat kéziratában törölve*: Nem is gondolok arra, hogy kitérjek Auer éppoly együgyű, mint gyalázatos és provokálatlan támadására. De mégis meg kell jegyeznem, hogy Auer úgy látszik azt képzeli – *Szerk.*

ezért milyen kedvességekben volt részem a párttól – pl. a kellemes kongresszusi viták a „Dühring" miatt[124] –, abba nem akarok mélyebben belebocsátkozni. Ön azt is tudja, hogy Marx és én, amióta a párt fennáll, önként védelmeztük külső ellenfelekkel szemben, s hogy cserébe csak azt az egyet kívántuk a párttól, hogy ne legyen hűtlen önmagához.

De ha a párt azt kívánja tőlem, hogy működjem közre az új sajtóorgánumában[216], akkor magától értetődően legalább arról kellene gondoskodnia, hogy engem a még folyamatban levő tárgyalások idején, ugyanabban a sajtóorgánumban, s ráadásul annak egyik névleges társtulajdonosa ne rágalmazzon meg rágalmazónak. Nem ismerek olyan irodalmi vagy egyéb becsületkódexet, amellyel ez összeférne, azt hiszem, hogy ezt még egy hüllő[200] is kikérné magának. Fel kell tehát tennem a kérdést:

1. milyen elégtételt kínálhat Ön fel nekem ezért a provokálatlan és gyalázatos sértésért;

2. milyen biztosítékot nyújthat nekem arra, hogy az ilyesmi nem ismétlődik meg?

Egyébként Auer ráfogásairól csak annyit akarok még megjegyezni, hogy mi itt nem becsüljük le sem a nehézségeket, amelyekkel a pártnak Németországban küzdenie kell, sem a mégis kivívott sikerek jelentőségét és a párt *tömegeinek* eddig egészen mintaszerű magatartását. Hiszen magától értetődik, hogy minden Németországban kivívott győzelemnek ugyanúgy örülünk, mint egy máshol kivívottnak, sőt még jobban, hiszen a német párt kezdettől fogva a mi elméleti tételeink alapján fejlődött. De éppen ezért kell kivált ügyelnünk arra, hogy a német párt gyakorlati magatartása és különösen a pártvezetőség nyilvános kijelentései összhangban is maradjanak az általános elmélettel. Kritikánk bizonyára sokaknak nem kellemes; de minden kritikátlan bóknál előnyösebb a párt* szempontjából, ha van néhány embere külföldön, akik a harc** zavaró helyi viszonyaitól és részleteitől nem befolyásoltan, időről időre hozzámérik a történteket és mondottakat a minden modern proletármozgalomra érvényes elméleti tételekhez és tükröztetik azt a benyomást, amelyet a párt fellépése Németországon kívül kelt.

Baráti üdvözlettel híve
F. Engels

---

* *A vázlat kéziratában*: és a pártvezetőség – *Szerk.*

** *A vázlat kéziratában*: gyakorlati harc – *Szerk.*

182

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

41, Maitland Park Road, London, N. W.
1879 november 14.

Kedves Sorge,

Végre elküldhetem neked az összes meghatalmazásokat. A többiekét csak az utolsó előtti hét végén kaptam meg;[633] amikor megérkeztek, *nem mehettem el itthonról*, mert gyalázatosan meghűltem, később pedig az ügyvédemnek sikerült a dolgot egy hétig húzni-halasztani, míg végre ma készen megkaptam a *saját* meghatalmazásomat. Később elküldöm majd neked mind ennek, mind az elsőnek a számláját. A másik három (ill. négy) meghatalmazást egyidejűleg elküldöm neked, de másik borítékban.

Bizonyára megkaptad a levelemet*, amelyben írtam a párton belüli legutóbbi eseményekről. Azóta Höchberget és zürichi Tsait** legalábbis névlegesen *eltávolították* a szerkesztő bizottságból, amely most Lipcsében székel, míg Vollmar mint szerkesztő Zürichben tevékenykedik. Lapja, „Der Sozialdemokrat", sokat nem ér. De társaink közül azok, akik említést érdemelnek – Liebknecht, Bebel, Bracke stb. – mindenesetre dezavuálták dr. Höchberg, alias*** Richter „Jahrbuch"-ját[221], jóllehet eddig csupán – magánúton.

Bizonyára láttad az újságokban, hogy a kommunistaellenes, igen heterogén alkotóelemekből álló bandát a marseille-i kongresszuson végre szétverték.[634]

A feleségem betegsége még mindig veszélyes, és én magam sem álltam még teljesen lábra.

Családom szívélyes üdvözleteivel

barátod
Karl Marx

---

* *V. ö. 406–410. old.* – *Szerk.*
** Bernstein, Schramm. – *Szerk.*
*** – másképpen; más néven – *Szerk.*

183

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, [18]79 nov. 24.

Kedves Bebel,

Jó okom volt rá, hogy Auer célzását magamra vonatkoztassam. A dátum mit sem bizonyít. Mostot ő *kifejezetten kizárja*. Így hát *kérdezze csak meg őt magát, hogy kire gondolt*, majd meglátjuk akkor, hogy mit mond. Meggyőződésem, hogy a dolgot *nem* én értettem félre.[635]

A szóban forgó kijelentést Höchberg persze megtette.*

Hogy a Hirschsel való tárgyalások idején Ön többnyire nem volt jelen, azt tudom, és eszembe se jut, hogy a történtekért személy szerint Önt tegyem felelőssé.

A vámkérdésre vonatkozóan levele éppen azt bizonyítja, amit én mondtam.** Ha a hangulat megoszlott, s ez így volt, akkor – ha tekintettel akartak lenni erre a megoszlott hangulatra – kellett volna *csak igazán tartózkodni* a szavazástól. Máskülönben csupán az *egyik részre* voltak tekintettel. De hogy a védővámos rész miért érdemelte meg inkább, hogy tekintettel legyenek rá, mint a szabadkereskedői rész, ez nem érthető. Ön azt mondja, hogy a parlamentben nem szorítkozhatnak a puszta tagadásra. De amikor végül mindannyian a törvény *ellen* szavaztak, mégis a puszta tagadásra szorítkoztak. Én csak azt mondom, előre kellett volna tudniok, hogy milyen magatartást tanúsítsanak; a végleges szavazással megegyezően kellett volna cselekedni.

Nagyon szűk a határa azoknak a kérdéseknek, amelyekben szociáldemokrata képviselők kiléphetnek a puszta tagadásból. Mind olyan kérdések, amelyek közvetlenül érintik a munkások viszonyát a tőkéshez: gyári törvényhozás, normálmunkanap, kárfelelősség, áruban való bérfizetés stb. Aztán persze még tisztán polgári értelemben vett reformok, amelyek tényleges haladást jelentenek: pénz- és súlyegység, a szabad költözködés

* *V. ö. 413. old. – Szerk.*
** *V. ö. 414–415. old. – Szerk.*

joga, a személyi szabadság kiszélesítése stb. De ezzel egyelőre aligha fogják Önöket zaklatni. Minden más gazdasági kérdésben, mint például védővámok, a vasutak, a biztosítóintézetek államosítása stb., a szociáldemokrata képviselőknek mindig ahhoz a döntő szemponthoz kell majd ragaszkodniok, hogy semmit nem szavaznak meg, ami erősíti a kormány hatalmát a néppel szemben. S ez már csak azért is könnyű, mert hiszen e kérdésben magában a pártban rendszerint megoszlik majd a hangulat, s ezzel a tartózkodás, a tagadás önmagától adódik.

Amit Ön Kayserről mond, még súlyosbítja a dolgot. Ha általánosságban a védővámok mellett beszél, ugyan miért szavaz ellenük?[219] Ha ellenük akar szavazni, miért beszél mellettük? Ha pedig nagy szorgalommal tanulmányozta a témát, hogyan szavazhat a vasvámok mellett? Ha a tanulmányai értek valamicskét, akkor meg kellett volna tanulnia belőlük, hogy Németországban *két* vaskohómű van, a Dortmunder Union és a Königs- und Laurahütte, s ezek *bármelyike* képes az *egész belföldi szükséglet fedezésére*; mellettük még itt van a sok kisebb üzem; hogy tehát a védővám itt merő értelmetlenség; hogy itt csak a külföldi piac meghódítása segíthet, tehát az abszolút szabadkereskedelem, vagy pedig jön a *csőd*; hogy maguk a vasgyárosok csak akkor kívánhatják a védővámot, ha olyan *üzletcsoporttá*, összeesküvéssé szerveződtek, amely a *belső piacra monopolárakat* kényszerít, hogy ezzel szemben a fölös termékeket külföldön potom áron elkótyavetyélje, *ahogyan ezt e pillanatban ténylegesen már meg is teszik*. Ennek az üzletcsoportnak, a monopolisták összeesküvésének érdekében beszélt és, amennyiben megszavazta a vasvámokat, szavazott is Kayser, és Hansemann a Dortmunder Uniontól, meg Bleichröder a Königs- und Laurahüttétől a markukba nevetnek a buta szociáldemokratán, aki ráadásul még *szorgalmasan tanulmányozta* is a témát!

Okvetlenül szerezze meg magának Rudolph Meyer „Politische Gründer in Deutschland"-ját[595]. Ha az ember nem ismeri az utóbbi évek szédelgéseinek, krachjának és politikai korrupciójának e könyvben összegyűjtött anyagát, nem alkothat ítéletet a mostani német állapotokról. Hogyan eshetett meg, hogy a sajtónk annak idején nem aknázta ki ezt a kincsesbányát?[636] A könyvet természetesen betiltották.

A beszámolónak[629] azok a részei, amelyekre kiváltképpen gondolok*, a következők: 1. az, ahol olyan nagy súlyt helyeznek a közvélemény megnyerésére, mondván, hogy akivel ez a tényező szembefordul, az megbénul –, hogy egzisztenciális kérdés volt, hogy „*ezt a gyűlöletet* **rokonszenvvé**" –

* *V. ö. 415–416. old. – Szerk.*

rokonszenv! olyanok részéről, akik éppen most a rémület[637] idején aljas kutyáknak bizonyultak! – *„változtatni át"* stb. Ilyen messzire nem kellett volna menni, főleg, minthogy a rémület *régen elmúlt*; – 2. ahol arról van szó, hogy a párt, amely a háborút minden formájában elítéli (tehát azt is, amelyet neki *kell* viselnie, s amelyet ennek ellenére visel) és célja minden ember általános testvériesülése (szólamokban ez a célja minden pártnak, a közvetlen valóságban pedig egyiknek sem, hiszen mi sem akarunk testvériesülni a burzsoákkal, amíg burzsoák akarnak maradni), nem törekedhet polgárháborúra (tehát még abban az esetben sem, amikor a polgárháború lenne a cél elérésének egyetlen eszköze). – Ez a mondat így is értelmezhető: hogy egy párt, amely a vérontást minden formájában elítéli, nem törekedhet sem érvágásra, sem üszkös végtagok amputálására, sem tudományos élveboncolásra. Mire jók az efféle szóvirágok? Nem kívánom Önöktől, hogy „karakánul" beszéljenek, nem azt vetem a beszámoló szemére, hogy túl keveset mond – ellenkezőleg, túl sok olyat, amit jobb lett volna elhagyni. Ami aztán jön, már sokkal jobb, s így Hans Most szerencsésen nem vette észre azt a néhány passzust, amelyekből tőkét kovácsolhatott volna.

Baklövés volt viszont ünnepélyesen hírül adni a „Sozialdemokrat"-ban, hogy Liebknecht stb. letették a szász esküt.[638] Ezt már nem szalasztotta el Hans*, anarchista barátai pedig majd még jobban kiaknázzák. Marx és én magát a dolgot egyáltalán nem tartjuk olyan veszélyesnek, mint pl. Hirsch látta első buzgalmában; Önöknek kell tudniok, igaz-e, hogy „Paris vaut bien une messe"**, mint IV. Henrik mondta, amikor katolikussá lett és ezzel megtakarított Franciaországnak egy harmincéves háborút; Önöknek kell tudniok, akkorák-e az előnyök, hogy ez a következetlenség megengedhető és le lehet tenni az esküt, ráadásul az egyetlen olyan esküt, amely nem vonhat maga után hamis eskü miatti pert. De ha már felesküdtek, hallgatni kellett volna róla, amíg *mások* lármát nem csapnak miatta; ráértek volna akkor védekezni. A „Sozialdemokrat" nélkül Hans egy szót sem tudott volna meg erről.

Nagyon örültünk, hogy Ön lehordta a közismert korhelyt és semmirekellőt.[639] Gondunk lesz rá, hogy ezt Párizsban továbbterjesszék, s csak amiatt vagyunk zavarban, hogy a fenti vaskos kifejezéseket milyen francia szavakkal kell visszaadni.

Egyébként korántsem tévesztjük szem elől, hogy mi itt, ahogy mondani

* Johann Most. – *Szerk.*

** – „Párizs megér egy misét" – *Szerk.*

szokták, könnyen beszélünk, az Önök helyzete pedig sokkal nehezebb, mint a mienk.

A kispolgárok és parasztok csatlakozása a mozgalom sodró haladásának jele ugyan, de veszélyes is a mozgalomra, mihelyt elfelejtjük, hogy ezeknek az embereknek jönniök kell, ám csak azért jönnek, *mert* jönniök kell. Csatlakozásuk a bizonyítéka annak, hogy a proletariátus valóban a vezető osztály lett. Minthogy azonban kispolgári és paraszti elképzelésekkel és vágyakkal jönnek, nem szabad elfelejteni, hogy a proletariátus eljátszaná vezető történelmi szerepét, ha engedményeket tenne ezeknek az elképzeléseknek és vágyaknak.

Baráti híve
F. Engels

Mellékelten még egy különálló utóirat.[640]

184

Marx Achille Loriához

Mantovába

1879 december 3.
41, Maitland Park Road, London, N. W.

Tisztelt Uram,

Egészségi okokból kénytelen voltam egy időre elmenni Londonból. Ma, amikor visszatértem, itt találtam november 23-i levelét és művét[641]. Sietek közölni Önnel, hogy megkaptam, és egyúttal kifejezni köszönetemet.

Kész híve
Karl Marx

185

Marx egy ismeretlenhez

Londonba[612]

[London, 18]79 dec. 11.

Tisztelt Uram,
Eljönne hozzám ebédre jövő vasárnap 2 órára?

Híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

186

Engels August Bebelhez

Lipcsébe[643]

London, 1879 dec. 16.

Kedves Bebel,

Érthetetlen számomra, hogyan mondhatja Auer most, hogy a többi között Mostra célzott, hiszen a cikkben a lehető legvilágosabban kizárta.* De maradjon ennyiben.

A „Sozialdemokrat" 10. számában megjelent „sajtótörténeti visszapillantások" feltétlenül a három csillag** egyikétől származnak. Ebben ez áll: *csak megtisztelő* lehet a szociáldemokratákra nézve, ha olyan szépírókhoz hasonlítják őket, mint Gutzkow és Laube, vagyis olyan emberekhez, akik már jóval 48 előtt eltemették politikai jellemük utolsó maradványát is, – ha ugyan valaha volt politikai jellemük. Továbbá: „Az 1848-as eseményeknek el kellett jönniök vagy a *béke minden áldásával*, ha a kormányok megfeleltek volna az idők követelményeinek, vagy pedig – minthogy ezt nem tették meg – **sajnos** nem maradt más út, mint az erőszakos forradalomé."

Olyan lapban, amelyben valósággal *jajveszékelni* lehet az 1848-as forradalom miatt, amely pedig éppen megnyitotta az utat a szociáldemokráciának, olyan lapban számunkra nincs hely. Ebből a cikkből és Höchberg leveléből világosan kiderül, hogy a hármascsillagzat azzal az igénnyel lép fel, hogy az először a „Jahrbuch"-ban nyíltan kifejtett kispolgári-szocialista nézeteiket[221] a „Sozialdemokrat"-ban mint egyenjogúakat érvényesíthessék a proletár nézetek mellett. Én pedig nem látom be, hogyan akarják ezt Önök Lipcsében, ha a szekér már ilyen mélyen süppedt a sárba, formális szakítás nélkül megakadályozni. Önök ezeket az embereket továbbra is elvtársaiknak ismerik el. Mi ezt nem tehetjük. A „Jahrbuch"-cikk élesen és teljesen elválaszt bennünket tőlük. Még csak tárgyalni sem tudunk ezekkel az emberekkel, amíg azt állítják, hogy ugyanahhoz a párthoz tartoznak,

* *V. ö. 419. old. – Szerk.*

** Höchberg, Bernstein, Schramm. – *Szerk.*

mint mi. Azok a pontok, amelyekről itt szó van, olyanok, amelyekről egyetlen proletár párton belül sem lehet már vitatkozni. A párton belüli vita tárgyává tenni ezeket annyi, mint az egész proletár szocializmust vitássá tenni.

Valóban jobb is, ha ilyen körülmények között nem vagyunk a lap munkatársai. Folyton csak tiltakoznánk, és néhány hét múlva nyilvánosan ki kellene jelentenünk, hogy visszalépünk, ami az ügynek ugyancsak nem válna javára.

Nagyon sajnáljuk, hogy éppen az elnyomatás e pillanatában nem állhatunk feltétlenül Önök mellett. Amíg a párt Németországban hű maradt proletár jellegéhez, minden más szempontot félretettünk. Most azonban, amikor a bebocsátott kispolgári elemek nyíltan színt vallottak*, más a helyzet. Mihelyt megengedik nekik, hogy kispolgári elképzeléseiket apránként becsempésszék a német párt lapjába, ezt a lapot ezáltal egyszerűen elzárják előlünk.**

Az eskühistória[638] igen kevéssé érint bennünket. Talán lehetett volna, ahogy Ön akarta, más utat találni, amely némiképpen kiküszöböli a kellemetlen látszatot,[644] de sok ezen sem múlik. A kívánt diszkréciót be fogjuk tartani.

Malon folyóirata[645] jó hatást tehet, mert 1. Malon nem az az ember, aki sok bajt okozhat, és 2. francia munkatársai majd gondoskodnak arról, hogy a dolog helyes mederben maradjon. Ha Höchberg arról ábrándozik, hogy kispolgári kacatja számára itt talajra lel, majd rájön, hogy kidobta a pénzét.

A magdeburgi választásnak[646] nagyon örültünk. A németországi munkástömegek rendíthetetlensége bámulatra méltó. Az egyedüli jó, ami a „Sozialdemokrat"-ban található, a munkáslevelek.

Höchberg levelét mellékelten visszaküldöm. Ezen az emberen nem lehet segíteni. Ha nem akartunk együttműködni a „Zukunft"-emberekkel, akkor ez személyes hiúság. De az emberek egyharmadát még *név szerint* sem ismertük és ismerjük, és körülbelül további egyharmad közismert kis-

---

* *A vázlat kéziratában törölve*: és igényt tartanak arra, hogy kispolgári aggályoskodásukat és korlátoltságukat szocializmus gyanánt a párton belül érvényesítsék, más a helyzet. Ahhoz a párthoz, amelyhez ők tartoznak, mi nem tartozunk; nem is tudunk ilyen emberekkel ⟨paktálni, amíg⟩ tárgyalni, amíg nem alakulnak meg mint külön kispolgári-szocialista pártfrakció, vagy [. . .] amíg tehát azt állítják, hogy mégis ugyanahhoz a párthoz tartoznak, mint mi, addig még tárgyalni sem tudunk velük. – *Szerk.*

** *A vázlat kéziratában törölve*: A kispolgári szocializmussal nem tudunk és sohasem fogunk egy követ fújni. – *Szerk.*

polgári szocialista volt. És ezt nevezték „tudományos" folyóiratnak! Höchberg pedig még azt hiszi, hogy a folyóirat „felvilágosítóan" hatott. Tanú rá Höchberg saját, oly figyelemreméltóan világos koponyája, amely, minden fáradozásom ellenére, még máig sem képes felfogni, hogy mi a különbség a kispolgári és a proletár szocializmus között. Minden eltérés: „félreértés". Egészen úgy, mint a 48-as demokrata üvöltőknél.[647] Vagy pedig „elsietett" következtetés. Persze, mert elsietett minden következtetés, amely az urak fecsegésének meghatározott értelmet kölcsönöz. Ugyanis nemcsak *ezt* akarják mondani, hanem lehetőleg ennek az ellenkezőjét is.

Egyébként a világtörténelem megy a maga útján, és nem törődik ezekkel a bölcsességet és mérsékletet prédikáló filiszterekkel. Oroszországban most néhány hónapon belül dűlőre kell jutnia a dolognak. Vagy megdől az abszolutizmus, és akkor a reakció nagy tartalékának bukása után rögtön más szelek fognak fújni Európában, vagy pedig európai háború lesz, és akkor az elkerülhetetlen küzdelem, amelyet minden egyes népnek meg kell vívnia nemzeti létéért, maga alá temeti a *mostani* német pártot is. Az ilyen háború számunkra a legnagyobb szerencsétlenség lenne, húsz évre visszavetheti a mozgalmat. De az új párt, amely végeredményben mégiscsak létrejönne ebből, minden európai országban mentes lenne egy sereg aggályoskodástól és kicsinyességtől, amely most mindenütt gátolja a mozgalmat.

Baráti híve

F. E.

187

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1879 dec. 19.

Kedves Öregem,

Tegnap kellett pénzt kapnom, s régen elhatároztam, hogy akkor rögtön te is kapsz egy küldeményt. De már túl késő volt ahhoz, hogy még a pénzesutalványt is ugyanaznap feladjam, és egész délután ez motoszkált a fejemben: ma este biztosan jön levél Philipptől! És csakugyan megjött. Így hát megfosztottál attól az élvezettől, hogy karácsonyi meglepetést szerezzek neked. Feladtam tehát egy 5 £-re szóló pénzesutalványt, amelyért az itteni táblázat szerint 126 frankot fizetnek ki neked ott, ami bizonyára rögtön meg is történik.

Mi itt megvagyunk, nem panaszkodhatom; Marx jobban van, mint tavaly, de mégsem egészen úgy, ahogyan kellene. A felesége hosszabb ideje olykor emésztési zavarokban szenved és ritkán van egészen jól. A második kötet[251] lassan halad, és valószínűleg nem is fog gyorsabban haladni, amíg a nyár nem lesz jobb, mint a legutóbbi és nem teszi lehetővé Marxnak, hogy valóban összeszedje már magát.

Tegnap megírtam Bebelnek,[648] hogy nem vehetünk részt a „Sozialdemokrat" munkájában. Mint Höchberg további leveleiből kitűnik, magától értetődőnek tartja, hogy a „Sozialdemokrat"-ban képviselhesse a „Jahrbuch"-ban[221] kifejtett nézeteit. És nem tudom elképzelni, hogy amíg a lipcseiek vele és nyárspolgári kollégáival a mostani viszonyban maradnak, hogyan tagadhatnák ezt meg tőle. De ezzel mi ki vagyunk zárva. Miután a „Kiáltvány"[277] óta (sőt, Marxnak Proudhon elleni írása[276] óta) szakadatlanul harcoltunk ugyanezen kispolgári szocializmus ellen, nem haladhatunk együtt vele abban a pillanatban, amikor a szocialista-törvényt[187] alkalmul használja arra, hogy újra felemelje zászlaját. És jobb is így. Végtelen vitába bonyolódnánk ezekkel az urakkal, a „Sozialdemokrat" küzdőtérré válnék, és végül mégis nyilvánosan be kellene jelentenünk a visszalépésünket. Mindez azonban csak a poroszoknak és a burzsoáknak tenne szolgálatot, s így inkább elkerüljük. De mások számára, akiket nem

kényszerítenek, mint bennünket, éppen *maguk a lezajlott tárgyalások*, hogy Höchberggel és Tsaival szemben felvegyük a kesztyűt – mások számára ez egyáltalán ne szolgáljon példaként. Nem látok okot arra, hogy pl. te miért ne lehetnél a lap munkatársa.[649] A német munkások levelei az egyedüliek ott, amiben még öröme telik az embernek, s a te írásaid csak emelnék a lapot; és ha már egyszer megvan, még mindig előnyösebb, ha a lap jó, mint ha rossz. Ezt annak reményében mondom, hogy ezek az emberek rendesen megfizetnek, mert hogy te az adott helyzetedben még ingyen is dolgozzál, az mégiscsak túlzott kívánság lenne. Különösebben nem is haragszunk a lipcseiekre a história miatt. Már évek óta láttuk, hogy ez bekövetkezik. Liebknecht egyszerűen nem tud felhagyni a közvetítősdivel és azzal, hogy barátokat szerezzen jobbról is, balról is, és csakhogy a párt kifelé igen erősnek, nagy taglétszámúnak és lehetőleg pénzben is bővelkedőnek látsszon, a bekerült elemek dolgában behunyja a fél szemét. Ez addig tart majd, amíg egyszer meg nem égeti a kezét. Ha erre sor kerül, akkor majd csak visszatérnek ezek a jó emberek a helyes mederbe.

A „Freiheit" *merő ordítozás, minden tartalom és értelem nélkül*, és Most, aki egyébként egy csöppet sem tehetségtelen, itt képtelennek mutatkozik arra, hogy egyetlenegy gondolatot is kipréseljen magából, amióta elrugaszkodott a párt talajától. Ezért, ha olykor merő szitkozódást akarok olvasni, akkor inkább a boldog emlékezetű Karl Heinzent veszem elő, ő mégiscsak vaskosabban csinálta.

A meghatalmazások mind elmentek New Yorkba*, de azóta újabbat nem hallottam. Liebknecht reményeiben kevéssé lehet megbízni, ebből mindig többje van, mint amennyi hasznos.

Lessnernek már évek óta semmi dolga az itteni Egylettel[585], csak ritkán mutatkozik, s olyankor többnyire morog egy kicsit a dolgok folyása miatt általában.

Oroszországban pompásan halad az ügy! Alighanem hamarosan dűlőre jut ott a dolog. És ha ez megtörténik, akkor a Német Birodalom nagyurai nyomban berezelnek. Ez lesz a világtörténelem legközelebbi fordulópontja.

Ne bosszankodj már annyira a szegény anarchisták miatt.[650] Hiszen már egészen lecsúsztak. Nyugaton már nincs egyéb dolguk, mint maguk között művelni az anarchiát, hogy egymás haját tépik, Oroszországban

* *V. ö. 418. old. – Szerk.*

pedig a gyilkosságaikkal csak a konstitucionalistáknak kaparják ki a gesztenyét a tűzből – amit, rémületükre, éppen most felfedeztek!

Üdvözlet Marxtól és tőlem.

Barátod

F. E.

188

Engels Amélie Engelhez

Londonba[651]

(Vázlat)

[London, kb. 1879/1880]

Madame,

Sokéves tapasztalatom rákényszerített arra az alapelvre, hogy számomra ismeretlen személyeket semmi körülmények között ne támogassak pénzzel.

Az Ön által kívánt összeget ráadásul pillanatnyilag nem is tudom folyósítani. Ha megtehetném, köteles lennék ezt, mint *minden pfenniget*, amelyet nélkülözhetek, a Bismarck által üldözött német elvtársaink támogatására fordítani.

Egyébként, minthogy Önnek olyan összeköttetései vannak, amelyek révén hercegnők kihallgatáson fogadják, bizonyára nehézség nélkül kikerül majd pillanatnyi megszorultságából.

Végül nem mulaszthatom el a megjegyzést, hogy amilyen váratlanul ért engem az Ön látogatása, olyan biztosan számítottam azóta egy olyan kérésre, mint amilyet az Ön levele tartalmaz.

Tisztelettel

1880

189

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, 1880 jan. 10.

Kedves Liebknecht,

Leveled éppen az ünnepi nyüzsgés közepette érkezett meg, amely, minthogy a Marx család megsokszorozódott, nálam pedig két manchesteri barátunk* volt látogatóban, meglehetős méreteket öltött. Hogy leveledet továbbíthassam, meg kellett néznem a *legújabb* postai címjegyzéket, s erre csak a lakásomtól távolabb volt mód. Végül e hét elején felkutattam, és elküldtem leveledet a következő címre:

Alexander Macdonald Esq. M. P.
Well Hill (a címjegyzékben Well hl. áll)
by Hamilton, North Britain (N. B.)

Macdonald a kettő közül** a nagyobbik csirkefogó, de hivatalos összefonódása a szénbányászokkal mélyebb. Válaszát talán még előbb megkapod, mint az enyémet. Mihelyt megnyílik a parlament, egyszerűen így címezhetsz: Alexander Macdonald, House of Commons.

Minthogy azt mondod, hogy Macdonaldtól a leveledben kívánt okmányokat kérted, természetesen semmi egyebet nem teszek ez ügyben, amíg újra nem hallok felőled.

Az ezüst-, ill. kettős valuta-história[652] néhány liverpooli gyapotspekuláns agyréme. Minthogy Indiában és Kínában gyakorlatilag csak ezüst forog a kereskedelemben, az ezüst pedig 10 év óta az aranyérték 1/15 ½-éről 1/17 ½–1/18-adára esett, ez a körülmény természetesen még kiélezte a gyapotáruk Távol-Keletre irányuló túlzott exportja által okozott vál-

* Valószínűleg Schorlemmer és Moore. – *Szerk.*

** Alexander Macdonald és Thomas Burt. – *Szerk.*

ságot ebben a cikkben. Először is az árak a megnövekedett kínálat következtében estek, aztán meg ezek a csökkent árak ráadásul csekélyebb aranyértéket fejeztek ki az angol exportáló számára, mint korábban. Mármost a liverpooli főokosok, akik el sem tudják képzelni, hogy egyszer a gyapot ára is eshet, mindent ráfognak a valutakülönbségre s úgy vélik, minden rendben van, és az indiai–kínai kereskedelem felvirágzik, mihelyt itt dekretálják, hogy az ezüst értéke legyen megint 1/15 $^1/_2$-e az aranynak, azaz az angol közönség hagyja, hogy ezüstöt 13–15%-kal értéken felül sózzanak rá azért, hogy a gyapotáru-exportőrök ennyit nyerjenek. Ebben áll az egész szédelgés, amelyhez még néhány fantaszta is csatlakozott. Sohasem volt semmiféle jelentősége. A múltkoriban a „Times" azt az emberbaráti véleményt hallatta, hogy az olyan szegény országnak, mint Németország, nem felel meg az aranyvaluta, inkább vissza kellene térnie a kényelmesebb ezüstvalutához – mindezt azzal a rejtett óhajjal, hogy a londoni piacnak felvevőhelyet teremtsenek, ahol ez értéken felül elhelyezhetné elértéktelenedett ezüstjét.[653] Persze ez is jámbor óhaj, éppúgy mint Bismarck barátunk újabb gyermeteg képzelgése arról, hogy visszakanyarodnak a kettős pénznemhez és a tallérokat minden kifizetésnél újból teljes értékűeknek adják ki, jóllehet 15%-kal kevesebbet érnek, mint kellene. A német pénzemberek Bismarck barátunk alatt mégiscsak megokosodtak *annyira*, hogy ez már nem ment, és a kiadott tallérok szédítő gyorsasággal visszazúdultak a bankba és az állami pénztárakba.

Én is minden jót kívánok neked és mindnyájatoknak az új évre és gratulálok az idén minden bizonnyal meginduló *orosz forradalomhoz*, amely nyomban egész Európa jellegét megváltoztatja. Nagyrészt ezt is Bismarck barátunknak köszönhetjük, aki tüntető ausztriai utazásával és szövetségével[654] éppen a (*számunkra*!) megfelelő pillanatban állította alternatíva elé az orosz kormányt: háború vagy forradalom. Micsoda lángész!

Barátod
F. E.

190

Engels Karl Hirschhez

Londonba

[London, 18]80 febr. 17.

Kedves Hirsch,

Hálás köszönet a bankutalványért, amelyet mellékelten visszaküldök. De halvány fogalmam sincs, mit jelent az, hogy „340^{c}-re kibocsátva". Abszolúte semmi összefüggést sem tudok találni a szám, a márka-valuta és az osztrák valuta között. Ha emberünk azt akarta mondani, hogy véleménye szerint mennyit kaphat márkában a 200 osztrák forintért, akkor Borkheim dönthetne, mi a teendő, s azt hiszem, nyilván beküldené neki értékesítésre.

Barátod

F. E.

191

Marx Bernhard Kraushoz

Londonba[655]

[London,] 1880 március 26.

Kedves Dr. Kraus [Kranz?],

Teljesen elfelejtettem, hogy ma nagypéntek van: Eleanor lányom és én tehát 12 órakor zárva találtuk a Café Royalt, vártam 1 óráig, minthogy pedig nem láttam Önt megérkezni, [elmentünk?] a szállodájába. Legyen szíves még ma megírni nekem – hogy holnap megkapjam a választ –, megtisztelne-e bennünket azzal, hogy vasárnap 5 órakor (nem pedig 2-kor) eljön estebédre.

Miss Eleanor szívélyes üdvözleteivel

híve

Karl Marx

192

Engels H. Meyerhez

Londonba[656]

(Vázlat)

[London, 1880 március vége]

H. Meyer Úrnak,

Március 25-i nagybecsű levelét csak szombaton, március 27-én későn este kaptam kézhez, úgyhogy már csak ezért sem tehettem volna eleget meghívásának.

A szakadásokkal és nézeteltérésekkel kapcsolatban, amelyek az utóbbi időben itt és másutt a német szociáldemokraták körében előfordultak, egyelőre sem az egyik, sem a másik fél mellett nem foglalhatok állást, már csak azért sem, mert a zürichi „Sozialdemokrat" magatartását éppen annyira helytelenítenem kell, mint a londoni „Freiheit"-ét.

Kérem Önt, szíveskedjék ezt a vezetőséggel közölni, és maradok teljes tisztelettel

193

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1880 április 1.

Kedves Öregem,

Ezúton jelzem, hogy postán feladtam neked 4 font sterlinget, azaz 100,80 frankot, és kívánom, hogy rendben megkapd. Remélhetőleg te és a feleséged egészségileg jobban vagytok, miután a zord télnek szerencsére vége. Mi itt valahogy megvagyunk, Marx felesége még mindig nincs úgy, ahogyan lennie kellene, és Marx is lehetne jobban, a tél elmúltával érzi magát mindig a legrosszabbul, görcsös köhögés akadályozza az alvásban.

Egyebekben itt megint úgy vannak a dolgok, mint anno 1850. A Munkásegylet[585] többféle pártra szakad – itt Most, amott Rackow –, s éppen elég fáradságunkba kerül, hogy ne rángassanak bele minket ebbe a sürgölődésbe. Viharok egy pohár vízben, amelyek néhol igen jó hatással lehetnek a résztvevőkre, mert előmozdítják továbbképzésüket, a világ folyása szempontjából azonban meglehetősen közömbös, hogy 100 német munkás itt az egyik vagy a másik fél mellett foglal állást. Még ha befolyást gyakorolhatnának az angolokra, – de hát erről szó sincs. Zavaros tettvágyában Most nem tud nyugton maradni, de éppenséggel arra is képtelen, hogy bármit végigvigyen; az emberek Németországban csak nem akarják belátni, hogy most ütött a forradalom órája, mert Mostot kiutasították Németországból. A „Freiheit" erőnek erejével a világ legforradalmibb lapja akar lenni, – de hát ezt nem érik el azzal, hogy minden sorban megismétlik a puszta szót, hogy „forradalom". Szerencsére nagyjából mindegy, hogy mi áll a lapban és mi nem. Ugyanez érvényes a zürichi sajtóorgánumra,[216] amely ma forradalmat prédikál, holnap a legnagyobb szerencsétlenségnek nyilvánítja az erőszakos fordulatot, egyfelől attól fél, hogy Most nagy szavai túlszárnyalják, másfelől pedig attól, hogy a munkások komolyan vehetik az ő saját nagy szavait. Hát most aztán válasszon az ember a „Freiheit" üres hangoskodása és a „Sozialdemokrat" korlátolt nyárspolgáriassága között!

Attól tartok, németországi barátaink tévedésben vannak afelől, hogy a

mostani körülmények között milyenfajta szervezetre van szükség. Hogy a megválasztott parlamenti tagok állnak az élre, mert más vezetés nincsen, ez ellen semmi kifogásom. De a feszes engedelmességet, amelyet a régi, *erre* a célra választott pártvezetőség megkövetelhetett, ők nem követelhetik meg és nem is tudják érvényesíteni. Legkevésbé a mostani körülmények között, sajtó nélkül, tömeges összejövetelek nélkül. Minél lazább most a szervezet látszatra, annál szilárdabb a valóságban. Ehelyett a régi rendszert akarják fenntartani, hogy a pártvezetőség döntsön véglegesen (jóllehet nincs kongresszus, amely korrigálná vagy szükség esetén leváltaná), s ha valaki a vezetők egyikét megtámadja, az eretnek. Ráadásul a legjobbak maguk is tudják, hogy közöttük is akad mindenféle tehetségtelen és egyébként sem egészen kóser ember, s igazán korlátolt az, aki nem látja be, hogy a lapjuknak nem ők parancsolnak, hanem Höchberg a pénzeszsákja révén, és mellette filisztertársai, Schramm és Bernstein. Nézetem szerint a *régi* párt, a korábbi szervezetével együtt, a végét járja. Ha az európai mozgalom, mint várható, hamarosan újra feléled, akkor a német proletariátus nagy tömege belekapcsolódik, akkor az 1878-as 500 000 ember[657] ennek a tömegnek a képzett, iskolázott magva lesz, de akkor viszont a régi, a lassalle-i hagyományokból átszármazott „feszes szervezet" kerékkötővé válik, amely egy kocsit talán képes feltartóztatni, de a lavinával szembeszegezni nem lehet.

Közben ezek az emberek csupa olyat művelnek, ami teljességgel alkalmas a párt robbantására. Először is a párt tartsa el folytatólagosan a régi agitátorokat és szerkesztőket, amennyiben a nyakába varrnak egy csomó újságot, amelyekben semmi egyéb nem áll, mint ami minden lapos polgári újságban olvasható. És ebben vegyenek részt a munkások huzamosan! Másodszor a Reichstagban és a szász Landtagban többnyire olyan szelíden lépnek fel, hogy az egész világ előtt blamálják önmagukat és a pártot, „pozitív" javaslatokat tesznek a fennálló kormánynak, hogy kis részletkérdésekben hogyan csinálhatná jobban a dolgát stb. És ezt tekintsék igazi képviseletnek a munkások, akiket törvényen kívül helyeztek, és akiket, kezük-lábuk megkötve, kiszolgáltattak a rendőri önkénynek! Harmadszor a „Sozialdemokrat" filiszteres kispolgárkodása, amelyet ezek az emberek helyeselnek. *Minden* levélben azt írják nekünk, ne adjunk hitelt az olyan híreknek, amelyek szerint szakadások vagy nézeteltérések robbantak volna ki a pártban, de mindenki, aki Németországból jön, hangoztatja, hogy a vezetőknek ez a magatartása egészen megzavarja az embereket és egyáltalán nem értenek egyet vele. És ez, tekintve munkásaink olyan nagyszerűnek bizonyult jellemét, nem is lehet másként. A német mozgalomnak meg-

van az a sajátossága, hogy a vezetés összes hibáit a tömegek mindig jóváteszik, és ez bizonyára ezúttal is így lesz.

Nos, tarts ki bátran és hallass magadról. Borkheim még nagyjából a korábbi magatehetetlen állapotában van.*

Barátod
F. E.

* *V. ö. 361–362. old. – Szerk.*

194

Engels Paul Lafargue-hoz

Londonba

London, 1880 május 4.

Kedves Lafargue-om,

Mit csináljunk a Malon által javasolt bevezetéssel?[658] Készséggel elismerem a jó szándékát, ámde itt tényekről van szó, és honnan vegye őket? A német szocializmus története 1843-tól 1863-ig még nincs kinyomtatva, és Malon zürichi német barátai szinte semmit sem tudnak erről az időszakról, amely megelőzte az ő belépésüket a politikai életbe. Így hát természetes, hogy Malon előszava mellőzi a legfontosabb tényeket, emellett viszont belebocsátkozik olyan részletekbe, amelyek a francia olvasót aligha érdekelhetik, és hogy ráadásul hemzsegnek benne a meglehetősen súlyos hibák. Hogy csak egyet emeljek ki, Lassalle sohasem volt a „*Neue Rheinische Zeitung*" szerkesztője. Sőt, nem is írt soha a lapba, kivéve egyetlenegy szám tárcáját, és a szerkesztőség még ezt is teljesen átdolgozta. Lassalle akkoriban szinte kizárólag Hatzfeld grófné és férje házasságtörési és válási perével foglalkozott;[659] ha pedig felajánlotta volna nekünk, hogy belép a szerkesztőségbe, kereken elutasítjuk, hogy olyan emberrel szövetkezzünk, aki nyakig ült a mocsokban, miként azt ennek a botránypernek a vitele megkövetelte tőle. Marx vagy én sohasem dolgoztunk együtt Lassalle-lal. 1860 táján javasolta nekünk, hogy alapítsunk vele egy nagy napilapot Berlinben, de feltételeink olyanok voltak, hogy szükségképpen elfogadhatatlannak tekintette őket.[660]

Egyébként ha szükséges lenne, hogy valaki bevezessen a francia közönségnél, ami nagyon könnyen megeshet, akkor, azt hiszem, ez csak Ön lehet, aki cikkeim fordításán fáradozott; *egyedül* csak Ön képes megszerezni a szükséges adatokat. Megkértem Marxot, hogy ezeket adja meg Önnek.* Azt hiszem, tartozom Önnek és magamnak azzal, hogy ne fogadjak el másvalakit.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 441. old. – Szerk.*

195

Marx Paul Lafargue-hoz

Londonba[661]

[London, 1880 május 4. vagy 5.]

Kedves Lafargue,

Mellékelem Engelsszel való (tegnap esti) konzultációm eredményét. Tegye rendbe a mondatokat, a tényeket hagyja érintetlenül.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

196

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

[London, 1880 május eleje]

[. . .]* hogy közvetlen tilalom nélkül is lehetetlenné váljék az egész dolog. Hasselmann úr hamarosan ártalmatlan lesz,[662] ha *valóban* kompromittáló tényeket hoznak nyilvánosságra ellene és a Reichstagban kifogják a szelet a vitorlájából, azaz nyíltan forradalmian lépnek fel; ez történhet egészen nyugodt hangnemben, amilyet Ön alkalmazott mintaszerűen az üldözésekről mondott beszédében.[663] De ha mindig attól tartunk, hogy a filiszter esetleg kissé szélsőségesebbnek tart bennünket, mint valójában vagyunk – ahogy ez elég gyakran megtörténik –, és ha éppenséggel igazat mond a „Kölnische Zeitung"-ból származó mellékelt kivágás, hogy szociáldemokrata részről javaslatot tettek a saját készítményű árukkal való kereskedelem *céhprivilégiumának* visszaállítására, akkor a Hasselmannoknak és Mostoknak könnyű a dolga.

De hát sokat ez sem jelent. Amiből a párt most él, az az egyes emberek csendes spontán tevékenysége, amelyet a betilthatatlan utazások tartanak fenn és tesznek szervezetté. Németországban szerencsére eljutottunk odáig, hogy mindaz, amit ellenfeleink tesznek, a mi javunkra válik, hogy minden történelmi erő a mi kezünkre jár, hogy semmi, de semmi nem történhet anélkül, hogy nekünk ne származna előnyünk belőle. Ezért nyugodtan hagyhatjuk, hogy ellenfeleink nekünk dolgozzanak. Bismarck csakugyan rengeteget tesz értünk. Most meghódította nekünk Hamburgot,[664] és még Altonát, majd pedig Brémát is nekünk akarja ajándékozni. A nemzeti liberálisok[627] akkor is nekünk dolgoznak, ha semmit sem csinálnak, csak eltűrik a rúgásokat és megszavazzák az adókat. A katolikusok nekünk dolgoznak, amikor előbb a szocialista-törvény ellen, majd *mellette* szavaznak,[665] és ezért Bismarck szintén merő miniszteri önkény alá, tehát törvényen kívül helyezi őket. Mindaz, amit mi tehetünk, csak szélfuvalom ahhoz képest, amit az események tesznek értünk ebben a pillanatban. Bismarck lázas tevé-

* *A kézirat eleje nem maradt fenn. – Szerk.*

kenysége, amely mindent összekuszál és felforgat, de a legcsekélyebb pozitívumot sem képes teremteni, amely a filiszter adózóképességét teljesen hasztalanul a végletekig kiszipolyozza, amely ma ezt, holnap meg az ellenkezőjét akarja és a filisztert, aki olyan szívesen kuporodna farkcsóválva Bismarck lábához, erőszakkal a forradalom karjába taszítja – ez a mi legerősebb szövetségesünk; és hogy Ön az ezzel elkerülhetetlenül együttjáró balratolódást a saját megfigyelései alapján mint tényt támaszthatja alá, annak nagyon örülök.

Franciaországban is jól haladnak a dolgok. Kommunista nézeteink ott mindenfelé utat törnek maguknak, s azok közül, akik hirdetik, a legjobbak mind hajdani anarchisták, akik eljöttek hozzánk, bár a kisujjunkat se mozdították. Az európai szocialisták körében ezzel helyreállt a nézetek egysége; azokra, akik még oldalt csetlenek-botlanak, szót sem érdemes vesztegetni, amióta a legutolsó szekta, az anarchistáké, önmagától felbomlott. A polgárok és a parasztok, mint Ön már megjegyezte, Franciaországban is egyre inkább balra tolódnak mind; de ennek van egy bökkenője: ez a balratolódás mindenekelőtt a *revánsháború* irányában hat, azt pedig el kell kerülni.

Az itteni liberálisok győzelmében[666] legalább *az* a jó, hogy külpolitikai vonatkozásban beleköptek Bismarck levesébe. Az orosz háborút most kiverheti a fejéből, tehát alighanem a szövetségesét – Ausztriát – fogja, mint rendesen, eladni valakinek. Hiszen az osztrákok már 1864–66-ban a saját bőrükön tapasztalták, hogy Bismarck csak azért keres szövetségeseket, hogy elárulja őket, – de túlságosan buták, és ismét bedőlnek neki.

Oroszországban is pompásan megy minden, a justizmordok, a száműzetések és a látszólagos nyugalom ellenére. A sápadt pénzínséget[667] nem lehet száműzni. *Nem kölcsönöz egyetlen bankár* sem, ha a birodalmi gyűlés nem nyújt kezességet. Ezért most egy utolsó kísérletet tesznek *belső* kölcsönre. *Papíron* ez sikerülni fog, a valóságban teljesen kudarcot vall majd. És akkor végül mégis kénytelenek lesznek összehívni valamilyen gyűlést, csak hogy készpénzt kapjanak – hacsak addig cifrább dolgok nem történnek.

Marx és én szívélyesen üdvözöljük Önt és Liebknechtet.

Híve

F. E.

197

Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishoz

Hágába

1880 június 27.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Tisztelt Uram,

Orvosom nyomatékosan előírta, hogy bizonyos ideig tartózkodjam minden munkától, [és*] már el is mentem volna Londonból, tengerparti vagy hegyvidéki üdülésre, ha a feleségem nagyon súlyos betegsége meg nem akadályoz ebben. De a fenti címre küldött levelek mindig elérnek, mert utánam küldik őket.

Eltekintve azonban pillanatnyi egészségi állapotomtól, az Ön kívánságát már csak azért sem tudtam volna teljesíteni, mert nem eléggé ismerem a holland nyelvet ahhoz, hogy megítélhessem, egyik vagy másik kifejezés megfelelő-e.[668]

Ama tanulmányok alapján azonban, amelyeket Öntől a „Jahrbuch der Sozialwissenschaft"-ban (első évfolyam, második rész)[669] olvastam, a legcsekélyebb kétségem sincs aziránt, hogy Ön teljesen rátermett a „Tőke" holland összefoglalásának megírására. – *En passant*** megemlítem még, hogy Schramm úr (K. A. S., 81. old.)[670] *félreérti értékelméletemet*. Már a „Tőke" egyik jegyzetéből – ahol az áll, hogy A. Smith és Ricardo tévednek, amikor az *értéket* és a *termelési árat* (tehát nem is beszélve a *piaci árakról*) *összekeverik*[671] – látnia kellett volna, hogy az „érték" és a „termelési ár" közötti összefüggés, tehát éppígy az „értéknek" és a „termelési árak" körül ingadozó piaci áraknak az összefüggése semmiképpen sem tartozik magába az értékelméletbe, s még kevésbé lehet *anticipálni* általános skolasztikus szólamokkal.

A „Tőke" második része[251] a mostani körülmények között Németországban nem jelenhet meg, ami teljesen a kedvem szerint való annyiban, hogy

* *A papír sérült. – Szerk.*
** *– mellékesen – Szerk.*

bizonyos gazdasági jelenségek éppen e pillanatban a fejlődés új stádiumába léptek, tehát új feldolgozást kívánnak meg.

Szívélyes üdvözlettel

híve

[*Karl Marx*][672]

198

Engels Minna Karlovna Gorbunovához

Biarritzba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1880 július 22.

Igen tisztelt Asszonyom!

Biarritzból írott levele[673] némi bolyongás után szerencsésen a kezembe került itt, ahol 10 éve lakom, és sietek megadni Önnek a felvilágosítást, amennyire erőmből telik.

Megbeszéltem a dolgot barátommal, Marxszal, és mindketten úgy véljük, hogy az angol ipariskolai oktatásról itt nincsenek is jobb források, mint az Ön birtokában levő hivatalos jelentések[674]. Az erről szóló egyéb, nem hivatalos irodalom tartalmában szinte kizárólag szépítgetésre törekszik, ha ugyan nem éppenséggel az a célja, hogy valamelyik szélhámosságot reklámozza. Utánanézek, hogy a tanfelügyeleti hatóságok és az oktatásügyi minisztérium utóbbi évekből származó jelentései között nem találok-e valamit, ami Önt érdekelhetné, és aztán megírom a részleteket, ha szíveskedik közölni velem, hogy hová írhatok Önnek vagy címezhetem küldeményeimet akár kb. két hét múlva, akár ősszel (mert egy időre elutazom Londonból[240]). Az ifjúság ipari szakoktatása terén itt még rosszabb a helyzet, mint a kontinens legtöbb országában, ami történik, rendszerint csak látszatra történik. Magukból a jelentésekből bizonyára látta, hogy az „Industrial School"-ok korántsem felelnek meg a kontinentális ipariskoláknak, hanem bizonyos-fajta büntetőintézetek, ahová bírói ítélettel küldenek – meghatározott számú évre – szülői gondozás nélkül levő, elhagyott gyermekeket.

Ezzel szemben az amerikaiak fáradozásai talán inkább érdekelhetnék Önt. Az Egyesült Államok a párizsi kiállításra[592] igen gazdag idevágó anyagot küldött, amely minden bizonnyal a rue Richelieu-beli nagy könyvtárban[675] van letétben s amelyről közelebbit ugyanott a kiállítási katalógusban talál majd.

Továbbá igyekszem megszerezni Önnek bizonyos párizsi Da Costa úr címét; a fia* részt vett az 1871-es Kommünben; maga az apa az oktatásügy-

* Charles-Nicolas Da Costa. – *Szerk.*

ben van alkalmazva, szenvedélyesen érdekli a szakmája, és a legnagyobb készséggel segítene Önnek.

A felnőtt munkások számára létesült továbbképző iskolák többnyire szintén nem sokat érnek itt. Ahol valami jó történik, ott az különleges körülményeknek és egyes személyiségeknek köszönhető, tehát helyi érvényű és időleges. Minden ilyen dologban itt rendszeresen csak egy valami fordul elő: a szélhámosság. A legjobb intézet is rövid idő alatt belesüllyed a gyilkos rutinba, és a közösségi cél egyre inkább csak ürügy arra, hogy az alkalmazottak minél kényelmesebben elköltsék illetményeiket. Olyannyira ez a szabály, hogy még a középosztály — burzsoázia — gyermekeinek nevelésére létesült intézetek sem képeznek kivételt. Éppen ebben a vonatkozásban az utóbbi időben megint figyelemreméltó példákkal találkoztam.

Sajnálom, hogy nem tudok már magam is új anyagot a rendelkezésére bocsátani; sajnos, évek hosszú sora óta nem volt lehetőségem arra, hogy *részleteiben figyelemmel kísérjem a népoktatás fejlődését. Egyébként* különös örömömre szolgált volna, ha többet nyújthatok Önnek. Minden iránt, ami a népoktatást és vele, ha mégoly közvetetten is, a mozgalmat előbbreviszi egy olyan országban, mint Oroszország, amely egy világtörténelmi válság küszöbén áll, és a mozgalom hallatlan áldozatkészségű és energiájú pártját hozta létre, mindez iránt a legmelegebben érdeklődünk.

Mély tisztelettel

híve

F. Engels

199

Engels Minna Karlovna Gorbunovához

Biarritzba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]80 aug. 2.

Igen tisztelt Asszonyom,

A legnagyobb sietségben – néhány napja tele van a házam vidékről fellátogatott barátaimmal – küldöm a címet:

M. Da Costa, 40 rue Gay-Lussac, Párizs. Minthogy az öregurat csak egyszer láttam és rövid időre, bizonyára már nem emlékszik rám. De bemutatkozásként nyugodtan hivatkozhat arra, hogy Marx kifejezetten az Ön számára szerezte meg nekem a címét a veje, Longuet útján, aki barátságban van a fiatal Da Costával.

E hét folyamán lesz időm arra, hogy részletesebben írjak Önnek, mégpedig Párizsba, poste restante.

Addig is maradok

mély tisztelettel
F. Engels

200

Engels Minna Karlovna Gorbunovához

Párizsba

London, N. W., 122, Regent's Park Road
1880 aug. 5.

Igen tisztelt Asszonyom,

Biarritzba küldött néhány soros levelem kiegészítéséül csupán annyit mondhatok Önnek, hogy csakugyan nem tudom, milyen egyéb dokumentumokat és jelentéseket ajánlhatnék Önnek, mint amelyeket legutóbbi becses levelében maga felsorolt. De ha letelt az iskolai szünidő és különböző ismerőseim visszatértek, tovább fogok érdeklődni, és ha valami újat találok, elküldöm Önnek Moszkvába vagy értesítem róla. Hogy ez a levelezés teljesen ártalmatlan színezetű legyen, angolul írok majd és E. Burnsként írom alá a levelet. Onnan írandó leveleit kérem küldje nekem Miss E. Burns, 122, Regent's Park Road, N. W., London címre. Belső borítékra nincsen szükség, a kisasszony az unokahúgom.

Nagy érdeklődéssel olvastam közléseit moszkvai tevékenységéről, valamint arról a kilátásról, hogy a земство* elnökének segítségével ipariskolát tud nyitni; nekünk itt megvan valamennyi orosz земство statisztikai jelentése, s általában egészen kitűnő anyagunk van az orosz gazdasági állapotokról. Sajnos, pillanatnyilag nem tudom őket átnézni, minthogy Marxnál vannak, ő pedig egész családjával tengeri fürdőhelyen tartózkodik.[243] De ez különben is aligha lett volna segítségemre abban, hogy az Ön kérdésére[677] válaszoljak, minthogy ehhez a háziipar megfelelő ágainak, az iparűzés módjainak, az általuk termelt áruknak és versenyképességüknek olyan ismerete szükséges, amelyet csak a helyszínen lehet megszerezni. Általában úgy látom, hogy az Ön által említett iparágak, legalábbis a többségük, bizonyos ideig valószínűleg még abban a helyzetben lesznek, hogy versenyezhetnek a nagyiparral. Az ilyen ipari átalakulások rendkívül lassan zajlanak le, Németországban egynémely iparágban mindmáig még a kézi szövőszéket sem küszöbölték ki teljesen, míg Angliában már 20–30 évvel ezelőtt kiszorították

* – zemsztvo[676] – *Szerk.*

ezekből. Oroszországban ez alkalmasint még lassabban megy majd végbe. Hiszen a hosszú télen ott oly sok szabad ideje van a parasztnak, s ha csak valamicskét is megkeres a nap folyamán, már az is nyereség. Persze, ezek a kezdetleges termelési módszerek előbb-utóbb elkerülhetetlen pusztulásra vannak ítélve, és egy magas fejlettségű ipari országban, mint például itt, lehetne azt állítani, hogy humánusabb volna ezt a felbomlási folyamatot meggyorsítani, mint meghosszabbítani. De nagyon is lehetséges, hogy Oroszországban másképp áll a dolog, már csak azért is, mert ott biztos kilátás van az egész politikai helyzet óriási változásaira. Kisszerű enyhítőszerek, amelyek, amint Ön erről maga is meggyőződött, Németországban és másutt édeskevés haszonnal jártak, Oroszországban talán valamelyest segítségére lennének a népnek abban, hogy átvészelje a politikai válságot, hogy fenntarthassa a maga iparát mindaddig, amíg ő maga nem hallathatja a szavát. Az iskolák pedig talán képessé tehetik arra, hogy akkor legalább bizonyos mértékben tudja, *mit* kell mondania. S ezt a feladatot többé-kevésbé elősegítik mindazok a valóságos műveltségi elemek, amelyeket a nép körében terjesztenek. A technikai képzés talán úgy érné el legelőbb a maga célját, ha megpróbálná egyrészt racionálisabban megszervezni legalábbis az életképes hagyományos iparágak űzését, másrészt olyan általános technikai előképzettséget próbálna adni a gyermekeknek, amely megkönnyítené számukra az átmenetet más iparágakba. Innen a távolból aligha lehet mást mondani, mint ezeket az általánosságokat. De azt szinte bizonyosra veszem, hogy Moszkva kormányzóság nemigen lesz egyhamar nagyipari központ, mert távol fekszik a szénbányavidékektől, s tűzifa már most sincs elegendő. Valamilyen, bár talán gyakran változó fajta háziipar még bizonyos ideig fenntarthatja magát még akkor is, ha egyes nagyipari üzemek, mint például a pamutipar Sujban és Ivanovóban – Vlagyimir kormányzóság – védővámok révén lehetőséget kapnak a fejlődésre. De végső fokon a parasztokon csak úgy lehet segíteni, ha több földet kapnak és azt társultan művelik meg.

Az община* és az artyelek kezdődő bomlásáról szóló közlései megerősítik azokat a híreket, amelyek más forrásokból is eljutottak hozzánk. Mindazonáltal ez a bomlási folyamat még nagyon sokáig eltarthat. Minthogy azonban Nyugat-Európában az általános áramlat éppen ellenkező irányú, s a legközelebbi megrázkódtatásnál rendkívül erőteljes lesz, várható, hogy Oroszországban is, amely a legutóbbi harminc évben oly sok kritikai elmét produkált, ez az áramlat még idejekorán elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy a nép évezredes természetadta társulási törekvésére támaszkodhasson, mi-

* – obscsina[678] – *Szerk.*

előtt ez a törekvés egészen kihamvadna. Ezért termelőszövetkezetek és egyéb szövetkezési formák meghonosítását a nép körében Oroszországban más szemszögből kellene nézni, mint Nyugaton. Persze akkor is csak enyhítőszerecskék ezek.

Mély tisztelettel híve
F. Engels

201

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

Ramsgate, 1880 aug. 17.

Kedves Öregem,

Levelezőlapodat csak ma küldték ide utánam[240], és azonnal feladtam számodra pénzesutalványon két font sterlinget, azaz 50 frank és néhány centime-ot (és a *londoni* címemet tüntettem fel). Magától értetődően nem hagyjuk, hogy kitegyenek az utcára, miközben mi itt tengeri fürdőhelyeken állítjuk helyre az egészségünket. Nem kell olyan nagy ügyet csinálnod ebből a néhány garasból, az ilyesmi magától értetődik régi harcostársak között, akik negyven év óta egyazon zászló alatt küzdenek és ugyanazt a jeladást követik.

Mindnyájan itt vagyunk, Marx, a felesége, a lányai férjeikkel és gyermekeikkel együtt,[243] s az itt-tartózkodás főként Marxnak tesz jót, remélem, hogy egészen felfrissül. A felesége sajnos hosszabb ideje betegeskedik, de amennyire lehet, tartja magát. Én a jövő héten visszamegyek Londonba, de Marxnak itt kell maradnia, amíg csak egyáltalán lehetséges.

Apropó, még el akarom mondani neked, hogy a levelek körül nagy félreértés támadt. Marx sohasem kapott tőled leveleket megőrzésre, viszont alighanem Borkheimnál van néhány leveled, és te, még amikor Marxné nálad volt Genfben, általa felkérted Marxot, hogy kérje vissza a leveleket Borkheimtól*. Most viszont Borkheim azt állítja, hogy sohasem kapott leveleket tőled; hogy tehát hogyan áll a dolog tulajdonképpen, azt mi itt nem tudjuk kideríteni.

Nos hát, remélem, hogy legalábbis pillanatnyilag kint vagy a bajból, és lesz egy kis nyugalmad. Szívélyesen üdvözlünk mindannyian és különösen

barátod
F. Engels

---

* *V. ö. 519. old. – Szerk.*

202

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[Ramsgate,] 1880 augusztus 30.

Kedves Sorge,

Ramsgate-ből írok neked, itt vagyok most a feleségemmel együtt[243] (előzőleg elmentem vele Manchesterbe, hogy konzultáljak dr. Gumpert barátommal); *veszedelmes* májbajban szenved.

Minthogy ide-oda vándoroltunk, leveledet csak késve kaptam meg. Teljesen osztozom a nézetedben. Ha Jenkiországban nem szerzel pénzt – azaz 200 $-t –, el kell ejteni a dolgot.[679] Hogy itt mi a helyzet, azt már abból is láthatod, hogy az „Égalité" 3000 frank hiánya miatt megszűnt.[680] A forma kedvéért értesítem az ügyről Liebknechtet.

A „Sun" cikkét köszönettel megkaptam;[681] erről az emberről azonban a legjobb akarata ellenére is kiderül, hogy még a legelemibb fogalmait sem érti meg annak, amiről ír.

De minimis non curat lex*, és ezek közé a „minimumok" közé számítom a többi között a kenetteljes Douai-t.[682]

Szívélyes üdvözlettel

barátod
Karl Marx

* – Csekélységekkel nem törődik a törvény – *Szerk.*

203

Engels Laura Lafargue-hoz

Londonba

[Bridlington Quay, 18]80 szept. 3.

Kedves Laurám,

Csak néhány percem van arra, hogy válaszoljak kedves leveledre, – ma este megtekintettük egy amatőr geológus kiállítását, holnap pedig Flamborough Headre kirándulunk. Az idő itt továbbra is ragyogó, igazi rajnai októberi időjárás, s ez, az *én fogalmaim szerint, a legszebb idő, ami csak létezik*, felhőtlen égbolt, tűző nap, és ugyanakkor hűvös, üdítő levegő. Miért ne jönnétek le Lafargue-gal egy hétre? A helység lassanként kiürül, szoba és mindenféle szálláslehetőség bőségben áll rendelkezésre.

Pumpsról nem hallottam a levél óta, amelyet Ramsgate-ben kaptam,[240] azt hiszem, augusztus 15-i keltezéssel; nyomban írtam neki, aztán múlt pénteken, ma egy hete, Londonba érkezve, még egy levelezőlapot is küldtem,[683] de semmi válasz. Nos, majdnem biztosra veszem, hogy írt Sarah-nak vagy Sarah anyjának, Mrs. Nichollsnak, aki a távollétemben nálunk lakik. Nagyon nagy fáradságot jelentene neked, ha benéznél hozzánk és aztán tájékoztatnál arról, hogy mit tudtál meg? Ugyanis meglehetősen nyugtalan vagyok és bizonyosra veszem, hogy valamilyen félreértés folytán nem kapok híreket.

Most este fél tíz van, minden ablak tárva-nyitva, de a remek, hűvös levegő mégsem áramlik be olyan gyorsan, hogy magamon tudjam tartani a kabátomat. És a sör – már csak azért is érdemes volna idejönnötök, hogy igyatok egy pohárral a mólón épült kedves kis kávéházban, – remek ez a sör!

Moore és Beust elmentek a „promenádra" (az ilyesmi, mint tudod, minden tengerparti helyen elengedhetetlen) zenét hallgatni és *bakfisokat** fogni – remek példányok akadnak itt belőlük; mint tudod, a bakfis nem a vízben él. De mielőtt elmentek, megkértek, adjam át mindkettőtöknek szívélyes üdvözletüket.

Szeretettel

F. Engelsed

Eredeti nyelve: angol

* – *sült halakat; süldőlányokat* – *Szerk.*

204

Engels Paul Lafargue-hoz

Londonba[684]

7, Burlington Place
Bridlington Quay, Yorkshire
[18]80 szept. 3.

Kedves Lafargue-om,

Miért Genf?[685] A svájci szövetségi kormány székhelye Bern, s minden más svájci város ugyanannyit ér, mint Genf. Hacsak nincsenek különleges indokai, amelyeket nem ismerhetek, éppúgy Zürichben is deponálhatnánk a dolgokat, és ott bizonyára találnánk is valakit, aki vállalkozna az ügyre. Ha Önnek megfelel, küldje el nekem a dolgokat ide[240], s akkor eljuttatom valakihez, aki majd foglalkozik velük.*

Az Égalitének örök béke,
az egyenlőségnek ezzel vége.**

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 458. old. – Szerk.*
** *V. ö. 453. old. – Szerk.*

205

Engels Paul Lafargue-hoz

Londonba[686]

Bridlington Quay
[18]80 szept. 9.

Kedves Lafargue-om,

Tegnapelőtt kénytelen voltam sebtében írni Önnek,[47] mert 9 óra 30-kor kirándulásra kellett indulnom Flamborough Headre, ahol a mi két természetbúvárunk* a tengerben botanizált. Attól tartok, hogy nem fejeztem ki magamat elég világosan, ezért röviden összefoglalom a mondottakat.

A Grant-terv[687] legsúlyosabb pontja az, hogy egyedül tőle függ majd, hogy emelje vagy süllyessze, sőt éppenséggel a nullára redukálja az Ön részvényeinek értékét. Legelőbb is a négy első útmutatóra évi 12%-ot von le előre. Ha a bruttónyereség 15%, akkor nettónyereségre, a részvényesek osztalékára csak 3% marad; 20%-nál csak 8% marad stb. De tekintve a busás fizetést, amelyet Grant a fiókvállalatok igazgatóinak szán, lehet-e ilyen nyereségekkel számolni? Ezt igen kétségesnek látom.

Tegyük fel azonban, hogy a bruttónyereség 20, sőt 25% lesz. Mit tesz akkor Grant? Javasolja majd, hogy még vegyenek kölcsön pénzt, hogy a többi útmutatót kiadhassa. És azt fogja állítani, hogy ezt a pénzt csak 15 vagy 20%-ért kaphatja meg; minthogy biztosított többség áll majd mögötte, ezt megszavazzák. S amíg Ön és Jorris nem képesek olcsóbban pénzt szerezni, semmi kilátásuk arra, hogy sikerrel szálljanak szembe Granttal. Nos, jó, 3000 £ 12%-ra, 3000 £ 20%-ra, ez átlagosan 16%, gondolja át, működőképes-e egy vállalkozás, ha ilyen kamatok kifizetése terheli, mielőtt az osztalékra akár gondolni is lehetne.

Semmi sem gátolja Grantot abban, hogy Önöknek, mihelyt megint szükség lesz rá, pénzeszközöket adjon, éspedig egyre magasabb kamatra, úgyhogy a ráta csakis tőle függ majd. Minthogy ő az, aki ezt a kamatot bezsebeli, legalábbis a legnagyobb részét, az az érdeke, hogy minél közelebb

* Samuel Moore, Adolf v. Beust. – *Szerk.*

hozza a vállalkozás bruttónyereségeinek rátájához. A kamatban csak azzal osztozik, aki ezt a pénzt előlegezi neki, a nettónyereséget viszont minden más részvényessel megosztja.

A valóságban tehát az Önök befizetett részvényeinek értéke egyre jobban csökken, és csak Granttól függ, hogy teljesen elértéktelenítse őket. Vagyis, Önöknek kettőjüknek az irodalmi tulajdonukért fizetnek 1) 400 £-et, 2) 300 £-et fejenként azon a napon, amikor Grantnak úgy tetszik, hogy megszabaduljon Önöktől, 3) szinte érték és osztalék nélküli részvényeket; mindent egybevetve fejenként 500 £-et, hacsak Grant nem talál módot arra, hogy kibújjon a 300 £ kifizetése alól – ami nem esnék túlságosan nehezére, ha szerződésszegéssel vádolná meg Önöket; ez lenne aztán a szép per, s sokkal többe kerülne Önöknek mint 300 £, még ha meg is nyernék.

Grant nem hivatkozhatik az Ön levelére. Még ha benne volna is az, amit ő állít, ez a levél már nem ér semmit annak a hónapnak a leteltével, amíg megkötötte Önt.

Jorris érdeke nem azonos az Önével. Ha ő elhanyagolta üzleti ügyeit és kész összesen évi 300 £-ért feláldozni őket, ez azt bizonyítja, hogy szóra sem érdemesek. Jorris Londonban marad. Ha már Grant bevonta ebbe az üzletbe, az az érdeke, hogy az más üzletekbe is bevonja, hogy ő egy ideig Grant *alárendeltjét* játssza, amíg csak annyi pénze és pénzügyi kapcsolata nem lesz, hogy nélküle is meglegyen. Önnek egyáltalán nem ez az érdeke. Ön Párizsba megy, s ebben az üzletben biztosított egzisztenciára akar találni. Kérdezze meg saját magától, hogy ezt a Grant által javasolt feltételek mellett megtalálja-e.

Az Ön *ügyvédjének*, aki nyilvánvalóan szintén kisember, éppúgy érdeke, hogy Grantnak udvaroljon. Mindenkinek ez az érdeke, csak Önnek nem. Egy okkal több, hogy semmit se kössön le elhamarkodottan.

Jorris kötelezte magát, hogy előteremti a szükséges tőkét; helyes, de ez magától értetődően csak olyan feltételekkel történhet, amelyek az Ön számára elfogadhatók, nem pedig azzal a feltétellel, amely kezét-lábát megkötve, kiszolgáltatja Önt egy első osztályú uzsorásnak.

Jó lenne kipuhatolni Bradshaw-t. Neki kétszeresen érdekében áll, hogy Önnel szót értsen: itt és a kontinensen. És már csak azért is, hogy nyomást lehessen gyakorolni Grantra; még jobb lenne, ha választhatna a kettő között. Hiszen Bradshaw nem engedheti meg magának azokat a csalásokat, amelyekből a másiknak a mestersége áll. Sajnos Jorris iránt nem lehet többé teljes bizalommal, amióta kijelentette, torkig van a dologgal, Önnek pedig az azonnali elfogadást tanácsolta.

Ez persze a legsötétebb oldala az ügynek. Grant szándékai talán nagy-

vonalúbbak, de Ön, ha már aláírta a szerződést, ki van szolgáltatva neki, ez bizonyos.

Olyan emberrel szemben, mint Grant, nem látok eszközt arra, hogy az ember bebiztosítsa magát. Ön kiköthetné, hogy az egész nettónyereséget fordítsák a 3000 £ visszafizetésére és hogy addig ne legyen osztalék, amíg a társaság 6%-on felüli kamatokat fizet –, ezt a feltételt nem fogadnák el, vagy a részvényesek első ülésén módot találnának arra, hogy eltöröljék. És ez még csak az első 3000 £-re nyújtana biztosítékot, a rákövetkező kölcsönökre egyáltalán nem, hiszen értelmetlen volna az egyik kezünkkel visszafizetni, a másikkal pedig kölcsönt felvenni.

Véleményem a következő: *próbáljon meg Grant nélkül cselekedni*, és ha erre nem képes, próbálja meg legalább megijeszteni, hogy meg tud lenni nélküle, hogy valamivel kevésbé kíméletlenül lopja meg Önt, mint szándékában áll. Meglopni mindenképpen meglopja.

Az idő itt[240] továbbra is ragyogó; állandó napsütés, friss levegő, északkeleti szél, a tengeri fürdő már elég hűs; attól félek azonban, hogy ma este kénytelen leszek felvenni a kabátomat, mint Ramsgate-ben. Az itteni közönség nagyon különbözik a ramsgate-itől. Ide a leedsi, sheffieldi, hulli stb. boltos, kis gyáros és kereskedő jár; a benyomás sokkal vidékiesebb, mint Ramsgate-ben, de szolidabb is; utcagyerekek sehol. A legfeltűnőbb az, hogy a fiatal lányok mind *bakfisok*, 14 és 17 év között, amit Önök csúnya kornak neveznek, jóllehet itt igen csinosak vannak közöttük. Igazán felnőtt lány egyáltalában nincs, vagy alig akad itt. Úgy látszik, hogy mihelyt már nem bakfisok, mihelyt hosszú ruhát adnak rájuk, férjhez mennek. Minden 18 éven felüli nő, akit itt lát az ember, férjjel, sőt gyerekekkel van. Szegény Beustnak*, aki gyöngéd pillantásokat vet ezekre a bakfisokra, ezért nem sikerült még a legkisebb szerelmi csevegésbe sem bocsátkoznia velük. A papa és a mama „mindig ott vannak az őrhelyükön", mint II. Frigyes poroszai.

Szívélyes üdvözlet Laurának. A két növénygyűjtő szintén üdvözletét küldi. A dolgot elküldtük Beust apjának** Zürichbe.*** Az újságokat majd visszakapja, nem tudom, Marx hol tartózkodik,[243] nincs hírem róla.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Adolf von Beust. – *Szerk.*
** Friedrich von Beust. – *Szerk.*
*** *V. ö. 455. old.* – *Szerk.*

206

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra[574]

1880 szeptember 12.
Ramsgate

Tisztelt Uram,

Mondanom sem kell, hogy nagyon boldogan megtennék bármit, amit Ön hasznosnak vél,[688] de egy rövid felvázolása a körülményeknek, amelyek között e pillanatban vagyok, meggyőzi majd Önt arról, hogy jelenleg alkalmatlan vagyok az elméleti munkára. Miután az orvosok ide küldtek,[243] hogy „ne tegyek semmit" és gyógyítsam idegrendszeremet a „far niente"* révén, a feleségem betegsége, amely már hosszú ideje gyötri, hirtelen annyira súlyosbodott, hogy *fatális* véggel fenyeget. Az a kis idő, amit munkára szakíthatok magamnak, szükségképpen olyan dolgokra korlátozódik, amelyeket *muszáj* letudnom.

Mindamellett a *nagyközönség* számára az a legfontosabb, amit Ön már elvégzett – statisztikai táblázatok készítése és a bennük foglalt *tények* értelmezése. Kár lenne, ha elhalasztaná a publikálást, amelyet magam is igen türelmetlenül várok.

Ha leveleimben bármi hasznosat talált erre a célra, szabadon rendelkezhetik vele. De attól tartok, hogy ez nem sok, hiszen csak egy pár összefüggéstelen töredéket küldtem Önnek.

A mostani válság időtartamát, kiterjedését és intenzitását tekintve a legnagyobb volt, amelyen Anglia keresztülment; de egyes skót és angol vidéki bankok bukása ellenére a múltbeli nagy angol periodikus válságok megkoronázása, a londoni pénzügyi csődöt értem, távollétével tündökölt. Ez az igen rendkívüli esemény – a tulajdonképpeni *pénzügyi pánik* távolmaradása – olyan körülmények egybekapcsolódásának volt tulajdonítható, amelyek elemzése most túl messzire vezetne. Az egyik legdöntőbb körülmény azonban a következő volt: az 1879-es súlyos aranykiáramlást nagymértékben ellensúlyozta a Francia Bank és a Német Birodalmi Bank együttműködése.

* – „semmittevés" – *Szerk.*

Másfelől az Egyesült Államokban 1879 tavasza óta bekövetkezett hirtelen felélénkülés úgy hatott Angliára, mint egy deus ex machina.[689]

Ami az agrárválságot illeti, ez erősödik majd, kifejlődik és idővel eléri tetőpontját, valóságos forradalmat hozva magával a földtulajdonviszonyokban – teljesen függetlenül a kereskedelmi-ipari válságok ciklusaitól. Még az olyan optimisták is, mint Caird úr, kezdenek „rosszat sejteni". Az angolok fafejűségére fölöttébb jellemző a következő: két éve jelennek meg bérlők levelei – a *„Times"-ban* éppúgy mint a mezőgazdasági lapokban –, akik közlik a földjük művelésére fordított kiadásaik tételeit, összehasonlítják ezeket bevételükkel a jelenlegi árak mellett és az eredmény kétségtelen *deficit*. Hinné-e, hogy a szakértők közül, akik olyan nagy feneket kerítettek ezeknek a számadásoknak, egyetlenegynek sem jutott eszébe mérlegelni, *hogyan* állnának *ezek a számadások*, ha a *járadék tételét* sok esetben törölnék, vagy sok más esetben „igen érezhetően" csökkentenék? De hát ez kényes pont, amelyet nem szabad érinteni. Maguk a bérlők, bár nem hisznek többé a földesuraik vagy ezek bértollnokai által javasolt *csodaszerekben*, még nem mernek bátor férfiakként fellépni, minthogy őket viszont a falusi „dolgozó osztály" szorongatja. Jó kis kutyaszorító ez így együtt.

Remélem, nem lesz általános háború Európában. Bár, végeredményben, nem tudná feltartóztatni, hanem inkább intenzívebbé tenné a társadalmi fejlődést, a *gazdasági* fejlődést értem ezen, de minden bizonnyal fölöslegesen kimerítené az erőket hosszabb vagy rövidebb időszakra.

Kérem, küldje a leveleit továbbra is londoni címemre, ahonnan mindig megkapom őket, még ha időlegesen távol vagyok is.

Őszinte híve
A. Williams[572]

Eredeti nyelve: angol

Laura, Marx leánya

207

Engels Paul Lafargue-hoz

Londonba

Bridlington Quay, [18]80 szept. 12.

Kedves Lafargue-om,

Hogyan adhatok Önnek tanácsot üzleti ügyekben, ha minden tájékoztatást *utólag* ad meg nekem? Ha a szerződési feltételeket előre elküldi nekem, jobban tudtam volna, mit mondjak.* Ne mondja, hogy nem kapta meg; az Ön dolga lett volna megszerezni, mihelyt kiadták. De az ember azt hihetné, Ön egyenesen arra pályázik, hogy meglopják.

Azt mondja, a cikkelyek *tiltják*, hogy 10%-nál magasabb kamatra adjanak kölcsönt. Bárki mondta ezt Önnek, a hiszékenységére számított. A 74. cikkely kifejezetten azt mondja, hogy az igazgatók *minden tekintetben olyan feltételekkel* vehetnek fel pénzt, *amelyeket megfelelőnek vélnek*. Mármost nem tudom és nem is várható el tőlem, hogy tudjam, vannak-e olyan parlamenti törvények, amelyek korlátolt felelősségű társaságoknak tiltják, hogy 10%-nál magasabb kamatra vegyenek fel pénzt. Én kételkedem ebben. De ha így is volna, szeme előtt a bizonyíték, hogy ez mit sem jelent. Nem azt írta-e nekem, hogy Grant 3000 £-et akar felvenni 10%-ra és öt év után fizetendő 20%-os osztalékkal? 20 osztva 5-tel annyi mint 4, 10 + 4 pedig 14; így tehát valójában Ön 14%-ot fizet a pénzéért. Miért nem teszi ezt szóvá, amikor azt akarják elhitetni Önnel, hogy Grant 10%-nál több kamatot nem kaphat a társaságuktól? Ezután Ön azt mondja, hogy Jorris és Mason bebiztosították magukat Granttal szemben, amennyiben semmiféle új döntést nem lehet hozni a részvényesek legalább $^4/_5$-ének szavazata nélkül, és hogy Grantnak csak 55%-a van, tehát semmit sem tehet az Önök hozzájárulása nélkül.

Nyilvánvaló, hogy gúnyt űznek Önből. Az egész megállapodásban *egyetlen szó sem* esik a részvényesek $^4/_5$-éről. Minden döntés *egyszerű többséggel* történik. Lehetséges, hogy vannak parlamenti törvények, amelyek szerint $^4/_5$ szükséges valamely társaság *alapszabályzatának* a megváltoztatásához.

* *V. ö. 456–458. old. – Szerk.*

De nem erről van szó. Kimutattam Önnek, hogy Grant a módszerével – a 10%-os kölcsönökkel és az általa kívánt tetszőleges részesedéssel – a társaság egész profitját elnyelheti. S a 74. cikkely feljogosítja arra, hogy ezt tegye, anélkül, hogy mást megkérdezne, mint az igazgatóit, akik, bárkik is legyenek, az ő engedelmes bábjai.

Másodszor. Ha az egész tőke jegyezve van, a helyzet a következő:

1. – 5000 szavazat az 5000 £ alaptőkére.

2. – 3000 szavazat a 3000 £-nyi 5 £-es elsőbbségi részvényekre (49. cikkely). Összesen 8000 szavazat. Ebből Önnek, Jorrisnak és Masonnek összesen 2250 szavazata van, vagyis az arány nem 45% 55%-kal szemben, hanem 28% 72%-kal szemben. Még mindig több mint $^1/_5$, de nem nagyon sokkal több. Ha Önök közül valaki néhány részvényt elad, akkor még az alapszabályok megváltoztatását sincs módja megakadályozni. Bizonyára azt mondták Önnek, hogy nem szándékoznak az összes elsőbbségi részvényeket kibocsátani, de hogy ez meddig marad így, az Granttól függ majd.

Van egy másik cikkely, amely Önt érinti és megváltoztathatja a helyzetet. A 21. cikkely azt mondja, hogy a részvényesek által önként, felszólítás nélkül befizetett összegekért 10%-ig terjedhető kamat fizetendő. Szeretném hinni, hogy ez az Ön *befizetett* részvényeire vonatkozik; csakhogy ha ez így van, Jorris és Mason utaltak volna Önnek erre; legalábbis szeretném ezt hinni. Ha ez így van, és Ön 10%-ot biztosíthat részvényeinek nagyobb részére, akkor ez sokat jelentene az Ön javára. *Nézzen utána, hogy ez így van-e vagy sem.*

Mindent egybevetve, legutóbbi levele óta valamivel jobb véleményem van a dolgokról. Ha a pénz, amelyet ilyen iszonyú kamatra vesznek fel, az első 3000 £-re korlátozható – s ezt az öt év leteltével vagy előbb visszafizetik –, jól üthet ki a dolog. De feltűnőnek találom, hogy csakugyan igen nagy nyereségre lesz szükség ahhoz, hogy ezeket a túlhajtott kiadásokat fedezni lehessen. 50 £ mindegyik igazgatónak, 100 £ az elnöknek, ki tudja, hány £ az ügyvezetőnek, 300 £ a londoni és a párizsi igazgatónak stb. Mindez 3000 £ forgótőkével, amely nem egészen egyharmada a felsorolt fizetéseknek! S emellett 14% kamat!

Semmit nem írhatok Önnek Jorrisról, minthogy Ön azt mondja, hogy leveleimet felolvassa neki és Masonnek. Máskülönben lenne némi mondanivalóm erről. Mindenesetre egy pénzember „becsületessége" különbözik más emberekétől, bármilyen becsületes is a maga módján.

Be kell fejeznem, tálalni készülnek. Ha nem lát más módot, persze túlságosan messzire ment, semhogy egymaga visszafordulhatna. De fontolja meg a dolgot alaposan és tájékozódjék a fent megjelölt pontokról.

Csak annyi pénzem van, amennyi az utazásomhoz feltétlenül szükséges, és talán még annyi sem. A csekk-könyvem Londonban van, ahová szombaton térek vissza,[240] addig semmit sem tehetek.

Ha a Grant-ügyet megérkezésemig el tudja halasztani, talán több információt tudnánk beszerezni addig.

Mindnyájan szívélyesen üdvözöljük Laurát.

Barátsággal híve
F. E.

A szerződéstervezetet magammal hozom, hacsak nincsen azonnal szüksége rá.

Eredeti nyelve: angol

208

Marx Ferdinand Fleckleshez

Karlsbadba

[London,] 1880 szept. 29.

Kedves Barátom,

Hálásan köszönöm a levelét. A hölgyek a saját fejük után mennek. A feleségem ezért nem akart a sémának ezen az oldalán válaszolni, sőt, sematikusan egyáltalában nem, hanem a maga módján.[690] Minthogy levelét nem olvastam, azt sem tudom, hogy válasza szakszerű-e, de a hölgyek akarata az ő üdvösségük.[691]

Eleanor baráti üdvözletét küldi.

Kész híve
Karl Marx

209

Engels Eugen Oswaldhoz és egy ismeretlenhez

Londonba

[London,] 122, Regent's Park Road
[18]80 október 5.

Kedves Oswald,

Nagyon köszönöm a Beustnak adott ajánlásokat, már mindet elindítottuk. Kaulitz ügyében szó szerint ugyanolyan levelet kaptam, válaszom másolata a túloldalon. Br.* miatt biztosan nem fogunk összekapni.

Kész híve
F. Engels

(Másolat) Bizalmas

Uram,

Kaulitz urat a tavasszal ismertem meg, amikor Angliába érkezett, egy Németországban élő régi barátom levele révén. A levél szerint Kaulitz úr nagyon jó családból való, apja egyike Braunschweig legkiválóbb jegyzőinek (ez nagyon fontos és bizalmi állás Németországban), és melegen a jóindulatomba ajánlotta.[692] Amennyire azóta megismertem, abból úgy látom, hogy igen jó üzleti képességekkel rendelkező ember és nagyon bevált eddig az oktatói pályán; de erről az a szakember, akihez K. úr alighanem utasította Önt, bizonyára kielégítőbb felvilágosítást tud majd adni.

Maradok stb.
F. E.

Eredeti nyelve: angol

---

* *Valószínűleg* Bennet Burleigh (*v. ö. 467. old.*). – *Szerk.*

210

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1880 okt. 12.

Kedves Öregem,

Liebknechttől hallom, hogy még mindig pénzhiányban szenvedsz, de ők pillanatnyilag nem tudnak segíteni rajtad. Így hát jól jött, hogy éppen most félre tudtam tenni számodra egy 5 £-es bankjegyet, amelyet sebtiben átváltottam egy 126 frankra szóló pénzesutalványra; kívánom, hogy rendben és hamarosan megkapd, úgyszintén, hogy a fő nehézségeken átsegítsen, amíg a lipcseiek tehetnek érted valamit. Kutya kötelességük ez, hiszen te igazán éppúgy a kivételes törvény[187] áldozata vagy, mint a kenyér nélkül maradt németországi agitátorok.

Liebknecht itt volt[241] és megígérte, hogy a zürichi lap irányzata megváltozik és megfelel majd a párt korábbi irányzatának.[216] Ha ez megtörténik, akkor egyebet nem is kívánunk.

Minden jót, és tarts ki bátran.

Öreg barátod
F. Engels

211

Engels Harry Kaulitzhoz

Londonba

(Vázlat)

[London, 18]80 okt. 28.

Harry Kaulitz Úrnak.

Mellékelten visszaküldöm Önnek Burleigh úr levelét.

Ami a Lafargue úrral kapcsolatos ügyet illeti, Ön elismeri a fődolgot: hogy Ön az ő engedélye nélkül megadta az ő nevét mint referenciát. A többi mellékes.

Ami Beustot* illeti, nem kutatom, hogy Ön *miķor* ajánlotta fel máshelyütt a szóban forgó óraadást. Annyi bizonyos, hogy Bridlington Quayből[240] való visszatérésünk után még egyszer felajánlotta Beustnak az óraadást, hogy Ön az én és Schorlemmer jelenlétében megígérte, hogy a dologhoz a megállapodás szerint fog majd hozzá, de az ellenkezőjét tette annak, amit ígért, és hogy Beust, korántsem akarván az ő „drága Kaulitzát" a háta mögött megtámadni, ehelyett a Trafalgar Square-en nagyon is világosan megmondta neki a véleményét, hozzáfűzve, ami teljesen helytálló volt, hogy mindhármunknak eleve az volt a meggyőződése: Ön semmit sem fog teljesíteni abból, amit megígért. Én már ezek után lemondó levelet írtam volna Önnek, ha nem igyekeznék elkerülni, hogy *magán*ügyek miatt szakítsak olyanokkal, akikkel valamilyen fajta *politiķai* összeköttetésben álltam.**

Ami a „Central News"[693] pletykáját illeti, nem firtatom, hogy Ön terjesztette-e azt, vagy pedig Most, minthogy nincs engedélyem forrásaim megnevezésére, másrészt pedig az ügynök levelének abszolúte semmi értéke nincsen számomra.

Ha az ember olyan elhatározásra kényszerül, mint én Önnel szemben, akkor annak nem ez vagy az az indiszkréció az alapja, hanem a másik ember egész magatartása, amelyet hosszabb ideje megfigyeltünk. Egyébként pedig

---

* Adolf v. Beust. – *Szerk.*

** *V. ö. 465. old.* – *Szerk.*

az Ön csaknem naponkénti érintkezése Mosttal és Tsaival – amelyet Ön maga is beismer – teljesen elegendő ahhoz, hogy ezt a vitatott tényt egy másik, éppoly nyomós ténnyel helyettesítsük.

Tisztelettel

212

Marx John Swintonhoz

New Yorkba

1880 november 4.
41, Maitland Park Road, London, N. W.

Tisztelt Uram,

Ma elküldtem Önnek a „Tőke" francia kiadásának[249] egy példányát. Egyúttal hadd köszönjem meg a „Sun"-ban megjelent baráti hangú cikkét.

Gladstone úr „szenzációs" külföldi balsikereitől eltekintve, a politikai érdeklődés itt ez idő szerint az ír „földkérdésre" összpontosul. És miért? Főképpen azért, mert ez az *angol „földkérdés"* előhírnöke.

Nemcsak arról van szó, hogy Anglia nagybirtokosai Írországnak is legnagyobb földtulajdonosai, de ha egyszer az angol földtulajdon-rendszer összeomlik az ironikusan „testvér"-szigetnek nevezett Írországban, akkor idehaza sem lehet majd tovább fenntartani. Szembehelyezkednek vele a brit bérlők, akik a magas bérek és – hála az amerikai konkurrenciának – az alacsony árak miatt kínlódnak; a brit mezőgazdasági munkások, akik végre megelégelték hagyományos helyzetüket, a kiszipolyozott igavonó barmokét, és – az a brit párt, amely *„radikális"-nak* nevezi magát. Ez utóbbi két fajta emberből áll; először a párt *ideológusaiból*, akik alig várják, hogy megdönthessék az arisztokrácia politikai hatalmát azzal, hogy aláássák anyagi bázisát, a félfeudális földtulajdont. De az elveket hirdetők háta mögött, és serkentve őket, az emberek egy másik fajtája ólálkodik – agyafúrt, szűkmarkú, számító *tőkések*, akik tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy a régi földtörvények eltörlése azon a módon, ahogyan az ideológusok javasolják, szükségképpen kereskedelmi árucikké változtatja a földet, amelynek végső soron a tőke kezében kell koncentrálódnia.

Másfelől John Bullnak,[424] ha a nemzeti tulajdonságok összességeként tekintjük, rossz előérzetei vannak, hogy ha odavész az írországi angol arisztokrata földesúri erőd, odavész Anglia politikai uralma is Írország fölött!

Liebknechtnek hat hónapra börtönbe kell mennie.[694] – Minthogy a *szocialista-törvény*[187] nem tudta megdönteni, sőt még csak meg sem tudta gyengíteni a német szociáldemokrata szervezetet, Bismarck annál elkesere-

dettebben ragaszkodik csodaszeréhez és azt képzeli, hogy annak működnie *kell*, csak alkalmazzák nagyobb arányban. Ezért az *ostromállapotot* kiterjesztette Hamburgra, Altonára és három másik északi városra.[695] Német barátaim ilyen körülmények között írtak nekem egy levelet, amelynek egyik része így hangzik:

„A szocialista-törvény, bár nem tudta megtörni és soha nem is fogja megtörni szervezetünket, olyan anyagi áldozatokat ró ránk, amelyeket szinte lehetetlen elviselni. Hogy támogassuk a rendőrség által tönkretett családokat, hogy működésben tartsuk azt a néhány újságot, amely megmaradt nekünk, hogy titkos megbízottak útján fenntartsuk a szükséges összeköttetést, hogy folytassuk a harcot az egész vonalon – mindehhez pénzre van szükség. Erőink csaknem kimerültek, és kénytelenek vagyunk más országokban élő barátokhoz és velünk szimpatizálókhoz fordulni." Eddig a részlet.

Nos hát, mi itt Londonban, Párizsban stb. megtesszük, ami tőlünk telik. Ugyanakkor azt hiszem, hogy egy olyan befolyásos ember, mint Ön, bizonyára meg tud szervezni egy gyűjtést az Egyesült Államokban. Még ha a pénzbeli eredmény nem volna is jelentős, Bismarck újabb *coup d'état-jának** leleplezése nyilvános gyűléseken, amelyeket Ön tartana, s amelyekről az amerikai sajtó hírt adna, és ezt az Atlanti-óceán másik oldalán újranyomnák –, mindez érzékenyen érintené a pomerániai parlagi nemest, s ezt szívesen fogadnák Európa összes szocialistái. Bővebb felvilágosítást Sorge úrtól (Hobokenből) kaphat. Minden befolyó pénz *Otto Freytag* úrnak, a *Landtag képviselőjének* címére küldendő, *Lipcse, Amtmannshof*. A címét természetesen nem szabad nyilvánosságra hozni; máskülönben a német rendőrség egyszerűen elkobozná a pénzt.

Apropó. Legkisebbik leányom, aki nem volt velünk Ramsgate-ben,[243] épp most mondja nekem, hogy a „Tőke" azon példányából,[452] amelyet elküldtem Önnek, kivágta a képemet, arra hivatkozva, hogy az merő karikatúra. Nos, pótlólag küldök majd egy fényképet, az első adandó szép napon lefényképeztetem magamat.

A feleségem és az egész család jókívánságait küldi Önnek.

Őszinte híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

* – *államcsínyének* – *Szerk.*

213

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1880 nov. 5.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Sorge,

Hosszas hallgatásomat magyarázd azzal, hogy 1. túlságosan el vagyok halmozva munkával, és 2. a feleségem már több mint egy éve életveszélyesen beteg.

Magad is láttad, hogy mivé fejlődött John Most, másfelől pedig milyen gyalázatosan vezetik az ún. pártlapot, a zürichi „Sozialdemokrat"-ot (az ottani „Jahrbuch"-ról nem is szólva) – dr. Höchberg irányítása alatt. Én és Engels emiatt állandó levélbeli vitát folytattunk a lipcseiekkel*, és olykor igen éles hangon. Azt azonban elkerültük, hogy bármily módon *nyilvánosan* beavatkozzunk. Nem való, hogy azok, akik viszonylagos nyugalomban ülnek külföldön, a legnehezebb körülmények és nagy személyes áldozatok közepette belföldön működők helyzetét – a burzsoák és a kormány örömére – még nehezítsék. Liebknecht néhány héttel ezelőtt itt volt,[241] és minden tekintetben „javulást" ígért. A pártszervezetet megújították, ami csak titokban történhetett, azaz annyiban „titokban", hogy a rendőrség nem tudott róla.

Most aljasságát igazán csak – egy *orosz* szocialista lapban fedeztem fel egészen. Sohasem merészelte *németül* kinyomatni, ami itt *orosz* köznyelven olvasható. Ez már nem támadás egyes személyek ellen, hanem az *egész német munkásmozgalom* sárba rántása. Egyúttal groteszkül kiütközik itt az, hogy *abszolúte nem érti* azt a doktrínát, amellyel korábban üzletelt. Fecsegés ez, és annyira együgyű, annyira logikátlan, annyira zagyva, hogy végül is a *semmibe*, nevezetesen Johannes Most feneketlen személyes hiúságába torkollik. Minthogy Németországban, minden hangoskodása ellenére, semmit sem ért el – kivéve talán bizonyos berlini csőcselék körében –, szövetkezett a bakunyinisták párizsi utódaival, azzal a csoporttal, amely a „*Révo-*

* *V. ö. 381–382., 390–403., 413–417., 419–422., 425–427. old.* – *Szerk.*

lution sociale"-t adja ki (olvasóköre pontosan 210 fő, de szövetségese a *Pyat*-féle „Commune"[696]. *Pyat*, ez a gyáva, melodramatikus bohóc – akinek „Commune"-jében én mint *Bismarck* jobbkeze szerepelek –, haragszik rám, mert mindig is abszolút megvetéssel kezeltem és meghiúsítottam minden kísérletét, amelyekkel az *Internacionálét* a maga csinnadrattáira akarta felhasználni). Annyi jót mindenesetre megtett Most, hogy valamennyi üvöltözőt – Andreas Scheut, Hasselmannt stb. stb. – egy csoportba egyesítette.

Bismarck újabb ostromállapot-rendelkezései[695] és párttagjaink üldöztetése feltétlenül szükségessé teszi, hogy *pénzt* szerezzünk a párt számára. Tegnap írtam emiatt *John Swintonnak* (mert egy jóindulatú burzsoá a legalkalmasabb erre a célra), s egyúttal közöltem vele, hogy forduljon hozzád közelebbi felvilágosításért a német viszonyokról.

Eltekintve az előző oldalon említett csekélységektől – és sokévi számkivetésünk alatt hány ilyet láttunk fellobbanni és nyomtalanul elhamvadni! – a dolgok nagyjában (itt az *európai* összefejlődésre gondolok) kitűnően mennek, csakúgy, mint a kontinens valóban forradalmi pártján belül is.

Valószínűleg észrevetted, hogy nevezetesen az „*Égalité*" (elsősorban *Guesde* hozzánk való csatlakozása és vőm, Lafargue munkája következtében) első ízben lett „francia" *munkáslap* a szó igazi értelmében. *Malon* is, a „*Revue socialiste*"-*ban* – noha az eklektikus természetétől elválaszthatatlan következetlenségekkel – kénytelen (ellenségek voltunk, hiszen ő eredetileg az *Alliance*[399] egyik alapítója) hitet tenni a modern tudományos szocializmus, vagyis a *német* szocializmus mellett. Az ő számára írtam a „kérdőívet", amely először a „Revue socialiste"-ban jelent meg, és amelyet nagyszámú különlenyomatban egész Franciaországban elterjesztettek.[697] Kevéssel ezután Guesde Londonba jött, hogy itt velünk (velem, Engelsszel és Lafargue-gal) a küszöbönálló általános választásokra választási programot[698] dolgozzon ki a munkások számára. Néhány haszontalanságot kivéve, amelyeket Guesde tiltakozásom ellenére szükségesnek tartott odavetni a francia munkásoknak, mint például a törvényileg megállapított *bérminimumot* stb. (azt mondtam neki: ha a francia proletariátus még annyira gyermeteg, hogy ilyen csalétekre van szüksége, akkor egyáltalán nem érdemes bármilyen programot is kidolgozni), ez az igen rövid okmány, a kommunista célt néhány sorban definiáló bevezető szavakon kívül, gazdasági részében csupán olyan követeléseket tartalmaz, amelyek valóban spontán fakadtak magából a munkásmozgalomból. Erőszakos lépés volt ez, a francia munkásokat lehozni frázisaik ködéből a valóság talajára, s ezért nagy megütközést is keltett a „ködcsinálásból" élő összes francia gőzfejűek között. A programot az anarchisták heves ellenzése után először az ún. *központi kerületben* fogadták

el, azaz Párizsban és egész környékén, később sok más munkásközpontban. Az a körülmény, hogy az egyidejűleg megalakult szembenálló munkáscsoportok (kivéve az anarchistákat, akiknek csoportja nem valódi munkásokból áll, hanem deklasszáltakból, akiket néhány megszédített munkás követ mint közkatona) a program legtöbb „gyakorlati" követelését mégis átvették, bár a többivel szemben igen különböző szempontokat érvényesítettek, szerintem azt bizonyítja, hogy ez az *első valódi munkásmozgalom* Franciaországban. Eddig csak szekták voltak ott, amelyek jelszavukat persze a szektaalapítótól kapták, míg a proletariátus zöme a radikális vagy az álradikális burzsoákat követte, a döntés napján érettük verekedett, hogy azután másnap ugyanazok a fickók, akiket hatalomra juttatott, lemészárolják, deportálják stb.

A néhány nappal ezelőtt Lyonban megjelent „*Émancipation*"[699] lesz a német szocializmus alapzatán keletkezett „munkáspárt" sajtóorgánuma.

Közben megvoltak és megvannak a bajnokaink magában az ellenfél táborában is – azaz a radikális táborban. *Theisz* vette át a munkáskérdést az „*Intransigeant*"*-ban*,[700] Rochefort sajtóorgánumában; a „Kommün" leverése után, akárcsak valamennyi „gondolkodó" francia szocialista, proudhonistaként jött Londonba, ahol a velem való személyes érintkezés és a „Tőke" lelkiismeretes tanulmányozása következtében teljesen megváltozott. Másrészt a vőm feladta tanári állását a King's College-ban,[54] visszatért Párizsba (a családja szerencsére egyelőre még itt van), és az egyik legbefolyásosabb szerkesztő lett a „*Justice*"*-nél*[701], Clemenceau-nak, a szélsőbal vezérének lapjánál. Olyan jól dolgozott, hogy Clemenceau, aki még áprilisban nyilvánosan a szocializmus ellen és mint amerikai-demokrata-republikánus nézetek bajnoka lépett fel, legutóbbi beszédében, amelyet Gambetta ellen mondott Marseille-ben, mind az általános tendencia, mind pedig a *minimális programban* foglalt leglényegesebb egyes pontok tekintetében átlépett hozzánk.[702] Hogy megtartja-e, amit ígér, az teljesen közömbös. Mindenesetre bevitte a mi elveinket a radikális pártba, amelynek lapjai most, komikus módon, mint valami csodálatos dolgot, bámulattal hallgatják Clemenceau szájából azt, amit, ameddig csupán a „munkáspárt" jelszava volt, tudomásul sem vettek vagy kigúnyoltak.

Aligha kell mondanom neked – hiszen ismered a *francia sovinizmust* –, hogy a titkos szálak, amelyek a vezetőket – Guesde-től és Malontól Clemenceau-ig – megmozgatták, *maradjanak köztünk*. Erről nem kell beszélni. Ha az ember tenni akar valamit őuraságaik, a franciák érdekében, ezt *név nélkül* kell *megtennie*, nehogy megbántsa őket „nemzeti" érzésükben. Az anarchisták már így is a „közismert" porosz ügynök – Karl Marx – dikta-

túrája alatt álló *porosz* ügynököknek nyilvánítják a velünk együttműködőket.

Oroszországban – ahol a „Tőké"-t többen olvassák és ismerik el, mint bárhol másutt – sikerünk még nagyobb. Hozzánk tartoznak ott egyrészt a *kritikusok* (legtöbbje fiatal egyetemi tanár, részben személyes barátaim, és néhány újságíró is), másrészt a *terroristák központi bizottsága*,[703] amelynek Pétervárott nemrég titokban kinyomott és kiadott *programja* nagy felzúdulást okozott a *svájci* anarchista oroszok között, akik Genfben a *„Fekete földosztást"* (szó szerint oroszból fordítva)[704] adják ki. Ezek – többnyire (nem mind) olyan emberek, akik *önként* hagyták el Oroszországot – a bőrüket vásárra vivő terroristákkal ellentétben az úgynevezett propaganda pártját alkotják. (Hogy *propagandát* csináljanak *Oroszországban – Genfbe* mennek! Micsoda quid pro quo*!) Ezek az urak elleneznek minden politikai forradalmi tevékenységet. Oroszország az ő tervük szerint egyenesen ugorjon fejest az anarchista-kommunista-ateista millenniumba[426]! Ezt az ugrást viszont olyan unalmas doktrinérséggel készítik elő, amelynek úgynevezett elvei a megboldogult Bakunyin óta közszájon forognak.

Nos, ezúttal elég ennyi. Adj életjelt magadról hamarosan. – A feleségem szívélyesen üdvözöl.

Kész híved
Karl Marx

Nagyon örülnék, ha előkerítenél nekem valami tisztességes (tartalmas) dolgot a *kaliforniai* gazdasági állapotokról, természetesen az én költségemre. Kalifornia azért nagyon fontos nekem, mert a tőkés centralizáció okozta átalakulás sehol másutt nem ment végbe ilyen szemérmetlen módon és ekkora gyorsasággal.

* – felcserélés: összecserélés – *Szerk.*

214

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1880 nov. 5.
Sebtében

Kedves Sorge,

Éppen most küldtem neked egy hosszabb levelet, amikor is utólag – post festum*, de még postazárás előtt – eszembe jut még egy dolog, amely Borkheimra, a szegény ördögre vonatkozik. Amikor a nyáron Ramsgate-ből[243] meglátogattam Hastingsben, ahol ágyban fekvő betegként találtam, megkért, írjak neked, hogy sürgess meg bizonyos *Francis Murhard*et (215, Washington Street, Hoboken). Pénzzel, úgy emlékszem, 10 £-gel tartozik Borkheim barátunknak, aki Murhard amerikai útjára előlegezte a pénzt; az erről szóló adóslevél Borkheim kezében van.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

* – ünnep után; utólag – *Szerk.*

215

Marx Ferdinand Fleckleshez

Karlsbadba[705]

[London, 1880 november 12.]

Most már bizonyára megkapta végre a feleségem levelét; mint minden nőbeteg, mindig azokban az orvosokban kételkedik, akik éppen kezelik.*

* *V. ö. 464. old. – Szerk.*

216

Marx Achille Loriához

Mantovába

1880 november 13.
41, Maitland Park Road, London, N. W.

Kedves Loria Úr,

Családi gondok – a feleségem igen veszélyes betegsége – késleltették válaszomat szeptember 14-i levelére.[706] Már csak azért is sajnálom, hogy a saját pénzeszközeim elégtelensége nem teszi lehetővé az Ön londoni tartózkodásának biztosítását, mert a legjobb véleménnyel vagyok az Ön tehetségéről, ismereteiről és tudományos jövőjéről.

Minthogy eléggé magányosan élek és kerülöm az érintkezést az angol sajtóval, nagyon kevés a befolyásom és az összeköttetésem, amellyel rendelkezésére állhatnék. Tapasztalatból tudom, hogy az olaszok konkurrenciája Londonban *rendkívül nagy*, akár a sajtóban való közreműködésről van szó, akár magánórák adásáról, vagy a létért való harc bármely más szférájáról.

Mindamellett a parlament újramegnyitásakor – addig mindenki, azaz a *felső tízezer*, távol tartja magát a fővárostól – kikérem majd néhány jó szándékú és befolyásos férfiú tanácsát. Addig is, kérem, tájékoztasson engem, hogy beszél-e franciául és valamicskét angolul.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

217

Marx Henry Mayers Hyndmanhez

Londonba

[London,] 1880 december 8.

Kedves Uram,

A feleségem, mint a legtöbb beteg ember, akinek betegsége krónikus jelleget öltött, időnként hirtelen képtelenné válik arra, hogy felkeljen az ágyból, aztán meg újra elég frissnek érzi magát társasági érintkezéshez. Abban a hiszemben, hogy néhány napon belül meg tudja látogatni az Ön feleségét, nem írt neki azonnal. Minthogy azonban ezen a héten elárasztottak bennünket a kontinensről jött látogatók, kéri, írjam meg Önnek, hogy a jövő héten örömmel felkeresné az Ön feleségét.

Üdvözlöm az Ön által említett folyóirat tervét. Ha Ön azt mondja, hogy nem osztja pártom nézeteit Angliát illetően, én erre csak azt válaszolhatom, hogy ez a párt az angol forradalmat nem tekinti *szükségszerűnek*, de – a történelmi példáknak megfelelően – *lehetségesnek*. Ha az elkerülhetetlen evolúció revolúcióba csap át, az nemcsak az uralkodó osztályok, hanem a munkásosztály hibája is lenne. Az előbbiektől minden békés engedményt „külső nyomással"[707] csikartak ki. Cselekvésük lépést tartott ezzel a nyomással, és amennyiben ez utóbbi egyre inkább gyengült, úgy csak azért, mert az angol munkásosztály nem tudja, hogyan használja hatalmát és éljen szabadságjogaival, pedig egyikkel is, másikkal is törvényesen rendelkezik.

Németországban a munkásosztály, mozgalmának kezdetétől fogva, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a katonai despotizmustól csak forradalom útján lehet megszabadulni. Ugyanakkor megértette, hogy az ilyen forradalom, még ha kezdetben sikeres is, előzetes szervezés, a tudás megszerzése, propaganda és [. . .*] nélkül végül is ellene fordulna. Ezért szigorúan *törvényes* keretek között mozogtak. Törvénytelenül csakis a kormány járt el, amely a munkásosztályt *en dehors la loi*** nyilvánította. Bűnei nem *tettek*, hanem kormányzóik számára kellemetlen *vélemények* voltak. Szeren-

* – *Olvashatatlan szó.* – *Szerk.*

** – *törvényen kívülinek* – *Szerk.*

csére ugyanez a kormány, miután a munkásosztályt a burzsoázia segítségével háttérbe szorította, egyre elviselhetetlenebbé válik ez utóbbi számára, mert a legérzékenyebb pontján – a zsebén – sújtja. Ez az állapot nem tarthat sokáig.

Kérem, adja át üdvözleteimet Hyndmanné asszonynak.

Őszinte híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

218

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1880 dec. 24.

Kedves Öregem,

Sietve közlöm veled, hogy éppen most adtam fel neked pénzesutalványon 5 £-et, azaz 126 frankot, s ezt remélhetőleg meg is kapod.

Amikor Liebknecht itt volt,[241] beolvastam neki, hogy téged ennyire nem vesznek tekintetbe a segélyalapok elosztásánál. Te éppúgy, sőt még inkább a szocialista-törvény[187] áldozata vagy, mint az a sok berlini, akik között közismert semmirekellők is vannak. Liebknecht most azt írja nekem: *Beckerről gondoskodunk*. Nézz hát utána, hogy ez megtörténjék, ha pedig nem történik semmi, és téged feszélyez, hogy sürgesd a dolgot, írj nekem két sort, elintézem helyetted.

Több szerencsét az új évhez.

Öreg barátod
F. Engels

219

Marx Karl Hirschhez

Londonba[708]

[London,] 1880 dec. 29.

Kedves Hirsch,

Kérlek, gyere el hozzánk pénteken este (*7 órakor*) vacsorára és az új év megünneplésére.

Üdvözlet.

K. M.

MELLÉKLETEK

A. Marx: A szocialista-törvény Reichstag-beli vitájának konspektusa

B. Tartalmi kivonat Marx néhány leveléből
Engels közleménye a „Vorwärts"-ben
A „Chicago Tribune" interjúja Marxszal

C. Jenny Marx, Jenny Longuet és Eleanor Marx kilenc levele

A.

Karl Marx

A szocialista-törvény Reichstag-beli vitájának konspektusa

Karl Marx

[A szocialista-törvény Reichstag-beli vitájának konspektusa[709]]

A Reichstag 1878 szept. 16-i és 17-i ülése

Von Stolberg, az *Al-Bismarck* 4 perc 7 másodpercig beszélt.

A gyorsírói jegyzőkönyvből[710]

Reichstag. 4. ülés. Hétfő, 1878 szept. 16.
Elnök: Forckenbeck.
{Az ülést 11 óra 30 perckor nyitották meg. 3 óra 40 perckor zárták be.}
A birodalmi kancellár helyettese, zu Stolberg-Wernigerode gróf, államminiszter:
„A lényeg az. . ., hogy gondoskodás történjék arról, hogy ezt az agitációt a jövőben ne folytathassák a *törvényesség bárminő látszatával.*"

A szept. 16-i ülés beszédeiből

Merénylet[540]

Bebel: „Uraim, a mai gyűlés kezdetén a *birodalmi kancellár helyettese* részéről, valamint néhány nappal ezelőtt a *trónbeszédben*, úgyszintén az elénk terjesztett törvény *indokolásában* különösen a merényletekre történt utalás; a mai szónokok mindegyike többé vagy kevésbé szintén érintette a merényleteket, s valamennyien a merényleteket jelölték meg mint a legközvetlenebb indítékot e kivételes törvényhez, és mi sem nyilvánvalóbb, mint hogy az okot ezek szolgáltatták. – Így hát, uraim, a méltányosság értelmében elvárhattuk volna, hogy a kormány ebben a tekintetben világosan és szabatosan nyilatkozzék és kimutassa, milyen felfedezéseket tett, milyen bennünket terhelő tények kerültek napvilágra, amelyek akár *egyetlenegy*, bárha csak *eszmei összefüggést* mutatnak ki a merénylők és a szociáldemokrácia között. De mindmáig semmi efféle nem történt, *üres szavak és vádaskodások estek, semmi több.* Mindazonáltal továbbra is ez a jelszó járja: »A szociáldemokrácia a bűnös a merényletekben«. A vád ez: »A szociáldemokrácia a császárgyilkosok pártja« stb. . . . Egyszerűen nem vagyunk hajlandók eltűrni, hogy még ma is hallgassanak. . . Mindenekelőtt a legélénkebben érdekel bennünket, hogy tudjuk, mit *tartalmaz az a nagyszámú*

jegyzőkönyv, amelyeket a merényletek ügyében lefektettek. Nevezetesen tudni kívánjuk, mi került napvilágra a *szokatlanul nagyszámú kihallgatás során, amelyeket Németország különböző vidékein folytattak le pártunk tagjaival és olyanokkal, akik nem tagjai pártunknak, a legkülönbözőbb irányzatú emberekkel, akik a merénylőkkel mégoly távoli kapcsolatban álltak. Mi, akikre a vétket és a felelősséget hárítják,* végre világosan kívánunk látni. Nevezetesen a *legutóbbi merénylettel kapcsolatban* is, *amely a legközvetlenebb indítéka volt a Reichstag újjáválasztásának*[539] *és e törvény előterjesztésének...* Én a hallottakkal nagyon elégedetten távoztam" {a „*Vorwärts*"-től, ahol informálódott dr. Nobilingről, ez (1878) *június 2-án* késő este történt}, „s néhány perccel később elmentem egy üzlet előtt, ahol a legnagyobb meglepetésemre a következő szövegű távirati jelentés volt kiragasztva:

»*Berlin, éjjel 2 óra.* A későbbi b í r ó i kihallgatáskor Nobiling, a merénylő beismerte, hogy *szocialista irányzatok* híve és itt többször is részt vett szocialista gyűléseken, és hogy már egy hete szándékában volt a császár őfelségét agyonlőni, mert úgy vélte, az állam javát szolgálja, ha az államfőt elteszi láb alól.«

...A távirati jelentést, amely ezt a hírt világgá röpítette, kifejezetten h i v a t a l o s n a k tüntették fel. Itt van a kezemben a sürgöny, amelyet a »Kreuzzeitung«[711] szerkesztősége h i v a t a l b ó l kapott meg, rajta jegyzetek a »*Kreuzzeitung*« szerkesztőjének kézírásával. E sürgöny h i v a t a l o s jellegéhez a legcsekélyebb kétség sem fér. Mármost azonban különböző hitelt érdemlő hírekből kiderült, hogy Nobilingot egyáltalán nem hallgatták ki b í r ó i l a g sem a merénylet napján, sem a rákövetkező éjszakán, és hogy semmit sem állapítottak meg, ami bármilyen komoly fogódzónak lenne tekinthető a gyilkos indokait és politikai érzületét illetően. Önök, uraim, mind tudják, mi a helyzet a *Wolff-féle távirati irodával*" (helyeslés), „mind tudják, hogy ilyenfajta sürgönyök hivatalos jóváhagyás nélkül egyáltalán nem láthatnak napvilágot. Ráadásul ehhez a sürgönyhöz a »hivatalos« szót hivatalból még kifejezetten hozzá is fűzték. Megítélésem szerint tehát semmi kétség, hogy ezt a sürgönyt hivatalos részről tudatosan és szándékosan m e g h a m i s í t o t t á k és mint ilyent kürtölték világgá." (Halljuk, halljuk!) „A sürgöny a leggyalázatosabb rágalmak egyikét tartalmazza, amelyet hivatalos részről valaha is világgá röpítettek, mégpedig azzal a szándékkal, hogy egy egész, egy nagy pártot szégyenletesen meggyanúsítsanak és egy bűntett bűnrészesévé bélyegezzenek... Kérdezem továbbá, miként volt lehetséges, hogy a kormánylapok, az egész félhivatalos és hivatalos sajtó – és őket követte majdnem az egész többi sajtó – az említett sürgönyre támaszkodva heteken és hónapokon át, napról napra folytathatta ellenünk hallatlan, rágalmat rágalommal tetéző kirohanásait; hogy nap mint nap a legborzasztóbb, rendkívül nyugtalanító beszámolókat röpíthettek világgá *leleplezett összeesküvésekről, bűntársakról* stb. anélkül, hogy a kormány részéről egyetlen ízben is stb. ... Sőt, a *kormány részéről minden megtörtént,* hogy a közvéleményben *egyre jobban elterjedjen és megszilárduljon* a valótlan állítások helytálló voltába vetett hit; és mind ez ideig a kormány hivatalos képviselői még arra sem szánták rá magukat, hogy a homályban levő pontokról a legcsekélyebb felvilágosítást adják..." Bebel most (39. old. II. hasáb) rátér az uszításokra. „Nyilvánvalóan mindent *megtettek,* hogy zavargásokat provokáljanak; a végsőkig fel akartak inge-

relni bennünket. hogy *valamiféle erőszakos lépésekre csábíttassuk magunkat. A jelek szerint nem volt elég a merényletekből.* Bizonyos körökben kétségtelenül örültek volna annak, ha hagyjuk, hogy ezek az uszítások erőszakos lépésekre csábítsanak bennünket, hogy aztán annál bőségesebb és terhelőbb anyag álljon a rendelkezésükre, amelynek alapján a legszigorúbban felléphetnek ellenünk stb." Bebel ezután követeli, hogy *végre valahára hozzák napvilágra a jegyzőkönyveket,* hogy ezeket a jegyzőkönyveket *nyomtatásban terjesszék* a *Reichstag és különösen* a törvényjavaslat felülvizsgálatával megbízott *bizottság elé.* „Hasonló követelést támasztok itt, mint amilyet néhány nappal ezelőtt a »Grosser Kurfürst«-öt ért szerencsétlenség[712] megtárgyalásakor teljes joggal, a Ház szinte minden oldalának helyeslése közepette az említett szerencsétlenséggel kapcsolatban már kifejeztek, és amelynek *engedélyezését a tengerészeti miniszter*" (*von Stosch*), „*amennyiben tőle függ*" (!), „*kifejezetten jóváhagyta.*" {Bebel követelését a Reichstag „Nagyon helyes! Nagyon jó!" felkiáltásokkal üdvözli.}

{Mit válaszol mármost a porosz kormány erre a lesújtó vádra? Azt válaszolja Eulenburg útján, hogy a jegyzőkönyveket nem terjeszti elő, s hogy egyáltalában nincs vádanyag.}

Zu Eulenburg gróf, belügyminiszter: „Az első vonatkozásban" {felvilágosítás a szövetségi kormány képviselői részéről az „időközben elhunyt Nobiling bűnöző ellen lefolytatott vizsgálatról"}...

1. „Az első vonatkozásban ki kell jelentenem, hogy a Nobiling ellen indított *per tárgyalásai közlésének lehetőségéről vagy megengedhetőségéről a porosz igazságügyi hatóságnak kell majd döntenie, ha az előterjesztést kérik.* Annyit azonban mondhatok Önöknek, uraim, hogy *egy* kihallgatására Nobilingnak sor került és ő e kihallgatás folyamán, *amennyi ebből a tudomásomra jutott,* kijelentette, hogy részt vett szociáldemokrata gyűléseken és az ott előadott tanokban kedvét lelte. Tartózkodnom kell attól, hogy ennél *többet közöljek,* tekintettel arra a körülményre, hogy az *akták előterjesztéséről a porosz igazságügyi hatóságnak kell döntenie.*"

{Pozitívan Eulenburg csak ennyit mond: 1. hogy „*egy*" kihallgatásra sor került; óvakodik attól, hogy azt mondja: „bírói" kihallgatásra. Éppúgy nem mondja meg azt sem, hogy *mikor* került sor az egy kihallgatásra (alighanem, amikor a fejébe röpített golyó hatására az agy egy része már kifolyt?).} De az, amit Eulenburg Nobilinggal ezen az „egy" kihallgatáson mondat {feltéve, hogy Nobiling *beszámítható* állapotban volt}, először is azt bizonyítja, hogy Nobiling nem mondta magát *szociáldemokratának,* a *szociáldemokrata párt tagjának*; csak annyit mondott, hogy a szociáldemokraták néhány gyűlésén jelen volt, mint nyomorult nyárspolgárokkal is megesik, és az „előadott tanokban kedvét lelte". A tanok tehát nem az ő tanai voltak. Újoncként fogadta őket. *Másodszor*: hogy „merényletét" *nem* hozta kapcsolatba a gyűlésekkel és az ott előadott tanokkal.

De a furcsaságoknak ezzel még nincsen vége: az „annyit", amennyit Eulenburg úr elmondhat, ő maga teszi problematikussá vagy mondja problematikusan: „hogy (Nobiling) e kihallgatás folyamán, *amennyi ebből a tudomásomra jutott,* kijelentette"... Eulenburg úr tehát ezek szerint *sohasem látta a jegyzőkönyvet*; csak hallomásból ismeri és csak annyit tud mondani, „amennyi ezen az úton a tudomására jutott".

De nyomban ezután meghazudtolja önmagát. Éppen elmondott mindent, „amennyi ebből a tudomására jutott". De a közvetlenül utána következő mondat így szól: „*Tartózkodnom* kell attól, hogy *ennél többet közöljek*, tekintettel arra a körülményre, hogy az akták előterjesztéséről a porosz igazságügyi hatóságnak kell döntenie." Más szóval: a kormányt akkor kompromittálná, ha „közölné", amit tud.

Mellesleg megjegyezve: ha csak *egy* kihallgatásra került sor, akkor azt is tudjuk, hogy „mikor", tudniillik azon a napon, amikor Nobilingot golyóktól és kardvágástól sebzett fejjel letartóztatták, tudniillik aznap, azon a napon, amikor a hírhedt távirati jelentést kiadták, *éjjel 2 órakor, június 2-án.* Később azonban a kormány az *ultramontán* pártot[713] igyekezett Nobilingért felelőssé tenni. A kihallgatás tehát egyáltalán *semmiféle összefüggést* nem mutatott ki a Nobiling-féle merénylet és a szociáldemokrácia között.

De Eulenburg még nem fejezte be a vallomásait. „Kifejezetten utalnom kell arra – mondja –, hogy *májusban* erről a helyről már megmondtam, *nem azt állítjuk*, hogy ezeket a *tetteket közvetlenül a szociáldemokrácia követte el; én most sem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt állítsam* **vagy egyáltalán ez irányban bármi újat hozzáfűzzek.**" Bravó! Eulenburg kereken bevallja, hogy a Hödel merényletétől a Reichstag üléséig lezajlott egész szégyenletes rendőri és vizsgálati hajsza egy *atomnyi tényálladékot* sem szolgáltatott a merényleteknek a kormány által kedvelt „elméletéhez"!

Az Eulenburgok és Társaik, akik oly gyengéden „tekintettel" vannak a „porosz igazságügyi hatóság" hatáskörére, hogy benne a „jegyzőkönyvek" Reichstag elé terjesztésének vélelmezett akadályát látják, Hödel lefejezése és Nobiling halála után, amikor tehát a vizsgálat egyszer s mindenkorra lezárult, nem átallják a Nobiling elleni vizsgálat kezdetén, merényletének napján, Nobiling állítólagos első kihallgatásáról kiadott, tendenciózus hangú „távirati jelentéssel" kiváltani a német filiszter delírium tremensét, s erre sajtójukkal a hazugságok egész építményét emeltetni! Micsoda tiszteletadás az *igazságügyi hatóságnak* és kivált a kormány által cinkosként megvádoltaknak is!

Miután Eulenburg úr ilyenformán kijelenti, hogy a szociáldemokrácia megvádolására e merényletek alapján nincsen *tényálladék* – és ezért megtagadja a jegyzőkönyvek bemutatását is, minthogy akkor groteszk fénybe kerülne ez a visszataszító körülmény –, azzal folytatja, hogy a törvényjavaslat valójában csupán egy „elméleten" alapul, a kormány elméletén, „hogy a *szociáldemokrácia tanai*, azon a módon, ahogyan egy szenvedélyes agitációban terjesztik őket, *minden bizonnyal alkalmasak lennének arra*, hogy **elvadult lelkekben** *olyan szomorú gyümölcsöket érleljenek meg*, amilyenekkel a legnagyobb sajnálatunkra találkozni kényszerültünk". {Szomorú gyümölcsökön Sefeloge, Tschech, Schneider, Becker, Kullmann, Cohen (alias* Blind?) értendők.} „És azt *hiszem*, uraim, hogy ezzel az állításommal *egyetért* még ma is az *egész német sajtó*" {azaz amennyiben hüllővé[200] vált, azaz kivéve csupán *a különböző irányzatú független lapokat*}, „kivéve csupán a szociáldemokrata sajtót." (Megint merő *hazugság*!)

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

{A gyűlések, amelyeken Nobiling részt vett, mint minden gyűlés, *rendőri felügyelet* alatt, egy rendőr jelenlétében zajlottak le; ebben tehát semmi nincsen, amin fenn lehetne akadni; a *tanok*, amelyeket hallott, csak a *napirenden* levő témákra vonatkozhattak.}

Az „egész német sajtóra" vonatkozó, *tényszerűen* hamis állítások után Eulenburg úr „bizonyosra veszi, hogy *ez irányban nem ütközik ellentmondásba*".

Bebellel szemben „*emlékeztetnie* kell arra, hogy a szociáldemokrata sajtó milyen álláspontot foglalt el ezekkel az eseményekkel kapcsolatban", bebizonyítandó, „hogy a szociáldemokrácia *a gyilkosságtól*, bármilyen alakban lép is fel", nem „*viszolyog*", ahogyan állítja.

Bizonyíték: 1. „A szociáldemokrácia sajtószervei először megpróbálták bebizonyítani, hogy a merényletek megrendelésre történtek." (Trónörökös.)

{A „*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*" panaszai a német szociáldemokrata agitáció törvényes jellege miatt.}

2. „Amikor belátták, hogy ez az út nem járható . . ., áttértek annak állítására, hogy a két bűnöző beszámíthatatlan, hogy elszigetelt félkegyelműek, tetteiket pedig olyan jelenségekként ecsetelték, amilyenek néhanapján minden időkben előfordultak" {hát nem így van?} „és amelyekért senki más nem tehető felelőssé." {(Bizonyítja a „gyilkosság" iránti szeretetet.) (Sok nem szociáldemokrata újság részéről is megtörtént.)}

Eulenburg úr ahelyett, hogy előterjesztené a „jegyzőkönyveket", amelyekről előbbi kijelentése szerint semmit sem tud – illetve, amit tud, annak kifecsegésétől „tartózkodnia" kell, tekintettel a „porosz igazságügyi hatóságra" –, most azt kívánja, hogy ezeknek az eltitkolt „jegyzőkönyveknek" az alapján feltétlenül higgyék el neki a következőket: „Uraim, a lefolytatott vizsgálat a legcsekélyebb támpontot sem nyújtotta arra a feltevésre, hogy a két ember ne lett volna képes megfontolni tettének következményeit és jelentőségét. Ellenkezőleg, *annyi mindenképpen megállapítható volt*, hogy a tettet teljesen beszámítható állapotban követték el és az utóbbi esetben olyan *gonosz és elvetemült előre megfontolt szándékkal*" {tehát a lefejezett Hödel esetében nem?}, „amilyen minden bizonnyal ritkán fordul elő."

3. „A szociáldemokrácia sok sajtószervében áttértek arra, hogy *ezeket a tetteket mentegessék*, a *tetteseket felmentsék*. Nem őket, hanem a társadalmat" {a kormány mentette fel őket, amennyiben nem *őket*, hanem a „szociáldemokrácia tanait" és a munkásosztály agitátorait – tehát *a társadalom egy részét* és annak „tanait" – tette felelőssé} „*tették* felelőssé *a bűntettekért*" {tehát nem a *tetteket* mentették fel, különben nem tekintették volna őket „*bűntettnek*" és a „bűnösség" kérdését nem is vitatták volna}, „amelyeket elkövettek." (A „*Vorwärts*"-*et idézi*, Hödelre vonatkozott, teljes joggal.)

Mind e fecsegés után:

4. „Ezzel párhuzamosan, uraim, hangzottak el a nyilatkozatok azokról a bűnös tettekről, amelyeket Oroszországban magas rangú hivatalnokok ellen megkíséreltek, illetve elkövettek. *Vera Zaszulics* merényletével" {a pétervári „Tag" és az egész világ sajtója!} „és *von Mezencov* tábornok meggyilkolásával kapcsolatban"[714] {erről később Bismarcknál} „egy itt megjelenő lapban ezt a kérdést olvashatták: »Nos hát,

mi egyebet tehettek azok az emberek? Hogyan segíthettek volna magukon másképp?«"

5. „Végül *a szociáldemokrácia külföldön* kifejezetten és egyenes szóval kinyilvánította, hogy rokonszenvezik ezekkel a tettekkel. A *Jurai Föderáció kongresszusa*, amely *ez év* júliusában *Freiburgban* ülésezett, szó szerint kijelentette, hogy Hödel és Nobiling cselekedetei forradalmi cselekedetek, amelyekkel teljes mértékben rokonszenvezik stb."[715]

De hát „felelős"-e a német szociáldemokrácia egy vele szemben ellenséges klikk kijelentéseiért és cselekedeteiért, amely orgyilkosságokat és hasonlókat* eddig Olaszországban, Svájcban, Spanyolországban {Oroszországban is: Nyecsajev} csak a „Marx-irányzat" tagjai ellen követett el?

{Eulenburg úr ugyanezen anarchisták vonatkozásában már előbb azt mondta, kénytelenek voltak feladni azt a nézetet, hogy „a merényletek megrendeltek voltak", „amikor még a szociáldemokrácia külföldi sajtószervei is – majd később példát mondok erre – kijelentették, meggyőződésük, hogy *ilyesmiről* nincs szó"; a „példát" elfelejti elmondani.}

Ezután következik a *szép passzus* a „*Marx-irányzatról*" és az „*ún. anarchisták irányzatáról*" (50. old. I. hasáb). Különböznek egymástól, de „*tagadhatatlan* hogy *ezek az egyesülések* mind *bizonyos*" (milyen? *ellenséges*) „összefüggésben vannak egymással", ahogyan ez a *bizonyos* összefüggés csakugyan fennáll egyazon korszak összes jelenségei között. Ha valaki ezt az „*összefüggést*" cas pendable-nak** akarja minősíteni, akkor mindenekelőtt ki kell mutatnia *meghatározott jellegét* és nem szabad megelégednie egy szólammal, amely mindenre és mindenkire ráillik a világegyetemben, ahol minden mindennel „bizonyos" összefüggésben van. A „Marx-irányzat" kimutatta, hogy meghatározott „összefüggés" van az „anarchistáknak" és az európai „rendőrségnek" a tanai és tettei között. Amikor az „Alliance" stb.[74] c. közleményben ezt az összefüggést részletesen leleplezte, az egész hüllő és kormányhű sajtó hallgatott. Ezek a „leleplezések" nem illettek bele az ő „összefüggésükbe". (Gyilkossági merényletet ez a klikk eddig csupán a „Marx-irányzat" tagjai ellen követett el.)

Ez után a kibúvó után Eulenburg úr egy igénytelen „és"-sel bevezet egy mondatot, amely egy hazug közhellyel igyekszik kimutatni ezt az „összefüggést", s ezt ráadásul különösen „kritikus" formában mondja ki:

„. . . és", folytatja, „és az ilyen mozgalmakban a *gravitáció törvényén alapuló tapasztalat* azt mutatja" {egy mozgás alapulhat a gravitáció törvényén, pl. az esés mozgása, de a tapasztalat prima facie*** az esés jelenségén alapul}, „hogy a *szélsőséges irányzatok*" {pl. a kereszténységben az öncsonkítás} „*lassanként* felülkerekednek, és a mérsékeltebbek velük szemben nem tudnak fennmaradni". Először is *hazug* közhely, hogy a történelmi mozgalmakban az időszerű mozgalom ún. szélsőséges irányzatai felülkerekednek, Luther Thomas Münzerrel szemben, a puritánok a levellerek-

* *A papír sérült. – Szerk.*

** – akasztást érdemlő bűntettnek – *Szerk.*

*** – első pillantásra – *Szerk.*

kel szemben, a jakobinusok az hébertistákkal szemben.[716] A történelem éppen az ellenkezojet bizonyítja. *Masodszor* pedig: az „anarchisták" irányzata nem szélsőséges" irányzata a német szociáldemokráciának, ahogy Eulenburgnak bebizonyítania kellene, de ehelyett ráfogja. Ott a munkásosztály valóságos történelmi mozgalmáról van szó; a másik csak fantomképe a kilátás nélküli ifjúságnak, amely történelmet akar csinalni, s csak azt mutatja, hogy a francia szocializmus eszméi a felsobb osztályok deklasszált elemeiben milyen karikatúrává fajulnak. Ennek megfeleloen az anarchizmus tenylegesen mindenutt alulmaradt és csak ott vegetál, ahol nincs valóságos munkásmozgalom. Ez a tény.

Eulenburg úr csupán azt bizonyítja be, milyen veszélyes, ha a „rendőrség" filozofálásra adja a fejét

Lasd a rakovetkezo mondatot (51. old. I. hasáb), ahol Eulenburg quasi re bene gesta* szól.

Most a „*szociáldemokrácia tanának és céljainak*" kozártalmasságát akarja bebizonyitani! De hogyan? Harom idézettel.

De elobb még az átmenetet biztosító ragyogó mondat:

„És ha Önök valamivel kozelebbról szemugyre veszik a szociáldemokráciának ezeket a tanait és céljait, akkor nem a *békés fejlődés a cél*, miként elobb elhangzott, hanem a *békes fejlódés csak egy szakasz*, amelynek a *végso célokhoz* kell vezetnie, s ezeket semmi más úton nem lehet elérni, mint az erőszak útján." {Mint ahogy például a Nemzeti Egylet"[717] egy „szakasz" volt, hogy elvezessen *Németország erőszakos elporoszosításához*, így kepzeli Eulenburg úr a dolgot, „vérrel és vassal".}

Ha a mondat elso részét vesszük, ez csak egy tautológiát vagy egy butaságot mond: ha a fejlodesnek „célja" van, végsó céljai" vannak, akkor ezek a „célok" a „céljai", nem pedig a fejlodés „békés" vagy „nem békés" jellege. Amit Eulenburg valójában mondani akar, az a kovetkezo: a cél felé való békés fejlodés csak egy szakasz, amelynek el kell vezetnie a cel eroszakos kifejlesztéséhez, mégpedig Eulenburg úr szerint a „békés" fejlodésnek ez a későbbi átváltozása „eroszakossá" magának a kituzött célnak a természetében van. A cél az adott esetben a munkásosztály felszabadítása és a társadalom benne foglalt forradalmasítása (átalakítása). Egy történelmi fejlodés csak addig maradhat „békés", amíg a társadalmi hatalom mindenkori birtokosai nem állítanak az útjába eroszakos akadályokat. Ha pl. Angliában vagy az Egyesült Államokban a munkásosztaly elnyerné a tobbséget a parlamentben, illetve a kongresszusban, akkor torvényes úton felszamolhatná a fejlodésének utjaban allo torvényeket és intézményeket, mégpedig csakis annyira, amennyire a társadalmi fejlodés ezt megkovetelí. Mindamellett a „békes" mozgalom „eroszakosba" csaphatna át, ha a régi állapot fenntartasaban érdekeltek fellázadnának; ha *eroszakkal* leverik óket (mint az amerikai polgarháboruban és a francia forradalomban), akkor mint a törvényes hatalommal szembefordulo rebelliseket verik le óket.

De amit Eulenburg prédikál, az a hatalom birtokosainak *erőszakos reakciója* a „bekes szakaszban *lezó fejlódés* ellen, megpedig azért, hogy késóbbi „eroszakos"

* – mint aki jol vegezte dolgat – *Szerk.*

konfliktusokat (*a feltörekvő* társadalmi osztály *részéről*) megakadályozzanak; az erőszakos ellenforradalom csatakiáltása a ténylegesen „békés" fejlődés ellen; valójában a kormány próbálja meg a neki nem tetsző, de *törvényesen* megtámadhatatlan fejlődést *erőszakkal* leverni. Ez az erőszakos forradalmak szükségszerű bevezetése. A történet régi, de mindig új marad.[718]

Eulenburg úr most három idézettel bizonyítja a szociáldemokrácia tanainak erőszakos voltát:

1. *Marx azt mondja a tőkéről szóló írásában*: „A *mi* céljaink stb." {De a „*mi*" céljainkat nem a német szociáldemokrácia, hanem a *kommunista párt* nevében mondja.} Ez a passzus nem a „*Tőké*"-*ben* van, amely *1867-ben* jelent meg, hanem a „*Kommunista Kiáltvány*"-*ban* amely „1847"-ben jelent meg,* tehát 20 évvel a „német szociáldemokrácia" valóságos megalakulása előtt.[719]

2. És egy másik helyen, amelyet Bebel úr „Unsere Ziele" c. írásában idéz, Marx kitételeként olvasható: {Ő maga, aki a „*Tőké*"-*ből* egy olyan passzust idéz, amely nincs benne, egy passzust, amely a „Tőké"-ben benne van, természetesen mint máshol idézett kitételt szerepeltet (v. ö. a *passzust* a „*Tőké*"-*ben, 2. kiadás*).} De ez a rész Bebelnél így hangzik:

„Így tehát látjuk, hogy az *erőszak* a különböző történelmi korszakokban hogyan játszik szerepet, és bizonyára joggal kiáltja *K. Marx* (»*A tőke*« c. könyvében, *ahol* a *tőkés termelés fejlődési folyamatát ecseteli*): »Az erőszak a bábája *minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes.* Maga is gazdasági potencia.«"[720]

3. Idézet Bebeltől: „*Unsere Ziele*" (51. old. 1. hasáb), Eulenburg ugyanis így idéz: „Ennek a fejlődésnek a folyamata attól az intenzitástól (erőtől) függ, amellyel az érintett körök a mozgalmat megragadják: *az ellenállástól függ, amelyre a mozgalom ellenfeleinél talál.* Egy bizonyos: *Minél hevesebb az ellenállás, annál erőszakosabb az új állapot létrehozása.* Rózsavíz szétpermetezésével a kérdés semmi esetre sem oldódik meg." {Ezt idézi *Eulenburg Bebel*: „*Unsere Ziele*"-jéből. *16. old.*, lásd a *megjelölt passzust*, 16. és *15. old.*; v. ö. még a *megjelölt helyet*, 43. old.} Megint „meghamisítva", mert az *összefüggésből kiragadva* idézett.

E hatalmas teljesítmények után lásd a gyerekes és magától összeomló hülyeséget, amelyet összehord arról, hogy *Bismarck* „érintkezést tartott fenn" a „szociáldemokrácia vezetőivel" (51. old. II. hasáb).[721]

Ugyanezen az ülésen:

Stolberg után *Reichensperger* beszél. Fő félelme: hogy a törvény, amely mindent a rendőrségnek rendel alá, a kormánynak nem tetsző más pártokra is alkalmazható; hozzá az örökös *katolikus* sápítozás. (Lásd a megjelölt helyeket, 30–35. old.)

Reichensperger után *von Helldorf-Bedra* beszél. A legnaivabb: „Uraim, a jelenlegi törvény jellegzetessége, hogy megelőző törvény, a szó kiváltképpeni értelmében;

* *A papír sérült.* – *Szerk.*

nem tartalmaz büntető rendelkezéseket, *csak felhatalmazást ad rendőrségi tilalmakra és büntetéssel kapcsolja össze e külsőleg felismerhető tilalmak áthágását*" (36. old. I. hasáb). {Csak megengedi a rendőrségnek, hogy *mindent megtiltson*, és nem *bünteti* valamely törvény áthágását, hanem a rendőrukáz „áthágását". Nagyon sikerült módja annak, hogy *büntetőtörvényeket* feleslegessé tegyenek.}

A „veszély", vallja be *von Helldorf úr*, a szociáldemokraták választási győzelmeiben rejlik, amelyeket még a merényletekkel kapcsolatos uszítás sem csorbít! Ezért fenyítés jár. Az általános választójog alkalmazása a kormánynak nem tetsző módon! (36., II. hasáb.)

De abban a fickó igazat ad Reichenspergernek, hogy a „fellebbezési hatóság", a „szövetségi tanácsi bizottság" hülyeség. „Egyszerűen egy *rendőrségi kérdés eldöntéséről* van szó, és az ilyen *hatóságot jogi biztosítékokkal* övezni – határozottan téves dolog"; visszaélések ellen „a *magas politikai állást betöltő hivatalnokokba* vetett bizalom" segít (37., I. és II.). „Választójogunk korrigálását" kívánja (38., I.).

B.

Tartalmi kivonat Marx néhány leveléből

Engels közleménye a „Vorwärts"-ben

A „Chicago Tribune" interjúja Marxszal

1

Marx Karl Hirschhez

Párizsba[722]

1875 január 31. K. Marx levelet küld Hirschnek a „Filozófia nyomorúsága"[276] c. művel kapcsolatban, amelyet a saját költségére (1500 példányban) nyomatott ki bizonyos Vogler úrnál, aki könyvkiadó Brüsszelben. Ebben a levélben még azt is mondja, hogy Vernouillet, aki leveleket küld neki, igen értelmes ember; végül megkérdezi, hogy Hirsch régen látta-e Freundot és Mesát. Freund legutóbbi címe, amely neki megvan: 53, route de Versailles (Auteuil).

1875 december 10. Karl Marx, 41, Maitland Park Road, London N. W. „A tőke" c. könyvéről ír Hirschnek, és a Veveyben (Svájc) élő Lachâtre-t és Kaubot említi meg.

1876 február 16. Karl Marx biztatja Hirscht, hogy látogassa meg barátját, Lopatyint, 25, rue Gay-Lussac, s azt tanácsolja neki, kössön ismeretséget vele.

1876 május 4. Karl Marx tájékoztatja K. Hirscht, hogy bizonyos Henri Oriol, 177, rue St. Denis, a Lachâtre-féle könyvkereskedés egyik alkalmazottja megírta neki, hogy a „Rappel"[723] recenziót kért tőle a „Tőke" c. munkáról, és Oriol úr, mondja Marx, egy cikket kér tőlem, amely kapcsolódna e műhöz, amolyan kulcsot hozzá, amely bevezetésül szolgálhatna.
K. Marx egyidejűleg híreket kér Kaubról.

1876 szeptember 23. K. Marx ezt írja Hirschnek: Tegnap visszajöttem Karlsbadból.[56] Megérkezésemkor itt találtam egy levelet Lavrovtól [szintén ismert orosz személy] „A tőke" c. könyvre vonatkozólag, amelynek terjesztését Franciaországban betiltották, mint ezt párizsi megbízottja, Guyot, a Palais Royalból, közölte vele.*
Üdvözleteket küld a Kaub családnak.

1877 április 10. Karl Marx kéri Hirscht, informálja őt a Galliffet- és madame de Beaumont-ügyről.** Hozzáfűzi, hogy a „Vorwärts" Galliffet-t „csirkefogónak" nevezi;[135] azt is megkérdezi tőle, hogy hogyan végződött a „kis együgyű" Louis Blanc [sic] botrányos pere az orosz Panajev ellen.

* *V. ö. 200. old. – Szerk.*
** *V. ö. 50. old. – Szerk.*

1877 május 14. K. Marx levele Hirschhez, amelyben [. . .*] Kaubról ír; a cárral szemben ellenséges, gyermekgyilkosnak** nevezi, akire azonban a testőrség vigyáz.

1877 augusztus 1. K. Marx szocialista levelet ír Hirschnek, amelyben Höchberg, Engel[s?], Élisée Reclus, Arnould nevét említi és a németországi protestáns lelkipásztorok ellen foglal állást.

1878 február 20-án Karl Marx tájékoztatja Hirscht, hogy Lissagaray közölte vele, sokan F. Pyat „Commune"-jének hívei közül újból Thiers-nek, ennek a bohócnak a restaurálásán dolgoznak, aki annyi rosszat tett a Kommünnek; később ezt mondja: Louis Blanc-nak legalább van annyi bátorsága, hogy nem nyalja Thiers úr talpát, mint J. Favre, Simon stb. . . .

* *A papír sérült. – Szerk.*

** *A francia rendőrségi aktában*: Kindershund[724] (immoleur d'enfants) – *Szerk.*

2

Jules Guesde Marxhoz

(Kivonat)[725]

[Párizs, 1878 vége–1879 eleje]

[...] Mert mindazt, amit Ön levelében kifejez, én is gondolom – és mindig is gondoltam.

Habár forradalmár vagyok, habár én is, mint Ön, hiszek abban, hogy szükség van az erőszakra a társadalmi kérdés kollektivista vagy kommunista szellemben való megoldásához, én is, mint Ön, ádáz ellensége vagyok a Cafiero jellegű mozgalmaknak, amelyek Oroszországban talán hasznosak, de sem Franciaországban, sem Németországban, sem Olaszországban a helyzet egyetlen kívánalmának sem felelnek meg [...]

Mint Ön, én is meg vagyok győződve arról, hogy mielőtt akcióra gondolunk, aktív és egyszersmind folyamatos propaganda révén pártot, tudatos hadsereget kell teremtenünk.

Végül, mint Ön, én is tagadom, hogy a fennállónak az egyszerű lerombolása elegendő lenne annak a felépítéséhez, amit akarunk, és úgy gondolom, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig az impulzusnak, a vezetésnek felülről kell jönnie, azoktól, akik „többet tudnak".

Ilyen körülmények között visszatértem óta annak a „független és harcos munkáspártnak" a megalakításával foglalkoztam, amelyet Ön oly helyesen nyilvánított „a legfontosabbnak", tekintettel a várható eseményekre [...]

Eredeti nyelve: francia

3

Marx Makszim Makszimovics Kovalevszkijhoz

Moszkvába[726]

[London, 1879 április]

Karejev úr műve[727] kiváló (excellent). De nem teljesen osztozom a fiziokratákról vallott nézetében. Vegyük a tőkének, azaz a társadalom mai felépítésének elméletét. Pettytől Hume-ig ezt az elméletet csak részleteiben fejtették ki – itt egy darabját, ott egy darabját –, ama kor követelményeinek megfelelően, amelyben a szerző élt. Quesnay elsőnek helyezte a politikai gazdaságtant az igazi, azaz a tőkés bázisra, s furcsa csak az, hogy szemlátomást úgy jár el, mintha egy földtulajdonos bérlője volna. Karejev úrnak határozottan nincsen igaza, amikor azt mondja, hogy a fiziokraták csak egy társadalmi foglalatosságot, nevezetesen a földművelést állították szembe másokkal, azaz az iparral és a kereskedelemmel, és Smithhez hasonlóan sohasem mentek el odáig, hogy a társadalmi osztályokat állítsák szembe egymással. Ha Karejev úr felidézné emlékezetében Ricardo nevezetes műve[728] előszavának alapgondolatát, ahol az állam három osztályát veszi szemügyre (földtulajdonosokat, tőkéseket és munkásokat, akik munkájukkal a földet megművelik), akkor meggyőződne arról, hogy a három osztály és kölcsönös viszonyuk első felfedezése gazdasági szférában csakis a földművelés rendszerében volt lehetséges, amint ez Quesnaynél meg is történt. Ezen felül az írónak meg kell különböztetnie azt, amit bármelyik szerző a valóságban mond, attól, amit csak mondani vél. Ez még a filozófiai rendszerekre is áll: így két teljesen különböző dolog az, amit Spinoza a saját rendszere sarkkövének tartott, és az, ami valójában ezt a sarkkövet alkotja. Ezért nem meglepő, hogy Quesnay egyes hívei, mint például Mercier de la Rivière, az egész rendszer lényegét annak paraphernáliáiban* látták, viszont az 1798-ban író angol fiziokraták elsőnek mutatták ki Quesnay alapján, ellentétben A. Smithszel, hogy meg kell szüntetni a föld magántulajdonát.

* – tartozékaiban (díszítményeiben); toldalékaiban – *Szerk.*

4

Friedrich Engels közleménye

felesége haláláról[729]

Ezennel tudatom németországi barátaimmal, hogy feleségemet, szül. Lydia Burnst, a halál múlt éjszaka elragadta tőlem.

London, 1878 szeptember 12.

Friedrich Engels

5

Interjú a modern szocializmus megalapítójával

A „Tribune" különtudósítása[730]

London, [1878] december 18.

Haverstock Hill egy kis villájában, London északnyugati részében lakik Karl Marx, a modern szocializmus megalapítója. Forradalmi elméletek terjesztése miatt 1844-ben száműzték hazájából, Németországból. 1848-ban visszatért oda, de néhány hónappal később újból kiutasították. Ekkor Párizsban telepedett le, ahonnan 1849-ben politikai elméletei miatt szintén kiutasították. Azóta London a főhadiszállása. Meggyőződése miatt kezdettől fogva nehézségei voltak. Otthonából ítélve, nagy jólétet nem szerzett belőle. Marx mindezekben az években makacsul és olyan nyomatékkal képviselte nézeteit, amelynek alapja kétségtelenül a helyességükbe vetett szilárd hite. Bármennyire ellenezze is valaki ezeknek az eszméknek a terjesztését, mégis bizonyos respektussal kell adóznia e most már tiszteletre méltó korú férfiú önmegtagadásának.

Dr. Marxot kétszer-háromszor látogattam meg, és mindenkor a könyvtárában találtam, ahol egyik kezében könyvvel, a másikban cigarettával ült. Hetven fölött lehet. Arányos termetű, széles vállú, egyenes tartású ember. Intellektuel fő, művelt zsidó külső. Haja, szakálla hosszú és vasszürke, a feketén villogó szemeket bozontos szemöldök árnyékolja. Idegenekkel szemben rendkívül óvatos, de a külföldieket általában fogadja. Ám a tiszteletre méltó külsejű német hölgynek*, aki a vendégeket fogadja, utasítása van arra, hogy Németországból jött látogatókat csak akkor bocsásson be, ha ajánlólevelet tudnak felmutatni. De ha már a könyvtárban van az ember és Marx feltette monokliját, hogy úgyszólván intellektuális mértéket vegyen rólunk, akkor feladja a tartózkodását. Akkor az érdeklődő látogatónak feltárja tudását emberekről és általában a világ dolgairól. A beszélgetésben nem egyoldalú, hanem annyi területet érint, ahány kötet van a könyvszekrényeiben. Többnyire arról lehet megítélni valakit, hogy milyen könyveket olvas. Nos, az olvasó maga vonja le a következtetést, ha elmondom, amit egy futó pillantással megláttam: Shakespeare, Dickens, Thackeray, Molière, Racine, Montaigne, Bacon, Goethe, Voltaire, Paine; angol, amerikai és francia Kékkönyvek;[493] politikai és filozófiai művek orosz, német, spanyol, olasz nyelven stb. stb.

* Helene Demuth. – *Szerk.*

Beszélgetéseink során nagyon meglepett, hogy Marx milyen behatóan ismeri az utóbbi húsz év amerikai problémáit. Az a bámulatos pontosság, amellyel nemzeti és állami törvényhozásunkat bírálta, azt a benyomást keltette bennem, hogy információit bizalmas forrásból kapja.* De ezek az ismeretei nem korlátozódnak Amerikára, hanem átfogják egész Európát.

Amikor kedvenc témájáról, a szocializmusról beszél, nem tobzódik azokban a melodrámai tirádákban, amelyeket általában tulajdonítanak neki. Ilyenkor olyan komolysággal és nyomatékkal időzik el „az emberiség felszabadításáról" szőtt utópikus terveinél, amely arra mutat, hogy szilárdan meg van győződve elméleteinek valóra válásáról, ha nem ebben, akkor legalábbis a következő évszázadban.

Dr. Karl Marx Amerikában talán leginkább mint a „Tőke" szerzője és az Internacionálé megalapítója vagy legalábbis annak legfőbb oszlopa vált ismertté. Az alábbi interjú megmutatja majd, hogy e társaságról a mai formájában mi a mondanivalója. Itt először néhány kivonat következik a nyomtatott szervezeti szabályzatból, amelyet 1871-ben a Főtanács megbízásából tettek közzé, s amelyből pártatlan ítéletet lehet alkotni az Internacionálé törekvéseiről és céljáról.[731]

Látogatásom alatt rámutattam dr. Marxnak arra, hogy J. C. Bancroft Davis 1877-ben hivatalos jelentésében közöl egy programot, amely a szocializmus céljainak véleményem szerint eddig legvilágosabb, tömör kifejtése. Marx azt válaszolta, hogy a program az 1875 májusi gothai szocialista kongresszusról készült beszámolóból származik.[732] De a fordítás hibás. Dr. Marx felajánlotta, hogy kijavítja, s itt úgy közlöm, ahogyan ő diktálta:[733]

1. Általános egyenlő, közvetlen választó- és szavazati jog, titkos és kötelező szavazással a huszadik életévét betöltött minden állampolgár számára minden országos és községi választásnál és szavazásnál. A választást, illetve szavazást vasárnap vagy ünnepnap kell megtartani.

2. A nép közvetlen törvényhozása. A nép döntsön háborúról és békéről.

3. Általános védkötelezettség. Néphadsereg az állandó hadsereg helyébe.

4. Az összes kivételes törvényeknek, különösen a sajtó-, az egyesülési és gyülekezési törvényeknek az eltörlése; egyáltalán mindazon törvények eltörlése, amelyek a szabad véleménynyilvánítást, a szabad gondolkodást és kutatást korlátozzák.

5. Népbíráskodás. Ingyenes jogszolgáltatás.

6. Általános és egyenlő állami népnevelés. Általános iskolakötelezettség. Ingyenes tanítás minden tanintézetben.

7. A politikai jogok és szabadságok lehető legnagyobb kiterjesztése a fenti követelések szellemében.

8. Egyetlen progresszív állami és községi jövedelmi adó valamennyi meglevő, különösen a népet terhelő közvetett adó helyett.

9. Korlátlan egyesülési jog.

10. A társadalom szükségleteinek megfelelő normálmunkanap. A vasárnapi munka eltiltása.

---

* *V. ö. 299., 355., 368., 406. old. – Szerk.*

11. A gyermekmunka és az egészségre és az erkölcsre ártalmas minden női munka eltiltása.

12. A munkások életét és egészségét védelmező törvények. A munkáslakások egészségügyi ellenőrzése. A bányák, a gyári, a műhelyi és a háziipar felügyelete a munkások által választott tisztviselők útján.

Hatékony szavatossági törvény.[734]

13. A fogházmunka szabályozása.

Bancroft Davis beszámolójában még egy tizenkettedik cikkely van, amely mind közül a legfontosabb és így hangzik:

„Szocialista termelőszövetkezetek létesítése államsegéllyel a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt."[735]

Megkérdeztem Marx doktort, hogy ezt a cikkelyt miért hagyta ki; ezt felelte:

Marx: „1875-ben, a gothai gyűlés[263] idején szakadás volt a szociáldemokrácián belül. Az egyik szárnyat Lassalle hívei alkották; a másikat azok, akik általánosságban elismerték az Internacionálé programját, s akiket eisenachi pártnak neveztek. Az idézett tizenkettedik cikkelyt nem vették be a tulajdonképpeni programba, hanem mint a lassalleánusoknak tett engedményt az általános bevezetésben helyezték el. Utána soha többé nem esett szó erről. Davis úr mit sem mond arról, hogy ez a cikkely minden különösebb fontosság nélküli kompromisszumként került bele a programba, hanem teljes komolysággal mint a program egyik fő alapelvét hangsúlyozza."

Kérdés: „De hiszen a szocialisták egészen általánosan a munkaeszközök társadalmi köztulajdonba vételét tekintik a mozgalom nagy céljának?"

Marx: „Persze, azt mondjuk, hogy ez lesz a mozgalom eredménye. De ez még az időnek, a nevelésnek és a magasabb társadalmi formák kialakulásának a kérdése lesz."

Kérdés: „Ez a program bizonyára csak Németországra és egy vagy két más országra érvényes?"

Marx: „Ha Ön csak ebből az egy programból akar következtetéseket levonni, akkor félreismeri a mozgalom tevékenységét. Ennek a programnak több pontja Németországon kívül semmi jelentőséggel nem bír. Spanyolországnak, Oroszországnak, Angliának és Amerikának megvan a saját programja, amelyek mindenkor az ó sajátos nehézségeikhez alkalmazkodnak. Egyetlen hasonlatosságuk a közös végcél."

Kérdés: „És az a munkásuralom?"

Marx: „A munka felszabadítása a végcél."

Kérdés: „Komolyan veszik-e az európai szocialisták az amerikai mozgalmat?"

Marx: „Igen. Ez a mozgalom az ország fejlődésének természetes következménye. Azt mondták, hogy a munkásmozgalmat külföldiek importálták. Amikor ötven évvel ezelőtt az angliai munkásmozgalom kényelmetlenné vált, ugyanezt mondták. És ez jóval azelőtt volt, hogy szocializmusról szó esett! Amerikában a munkásmozgalom csak 1857 óta tett szert nagyobb jelentőségre. Akkoriban fellendültek a helyi szakszervezetek, aztán központi szakszervezeteket alakítottak a különböző foglalkozási ágakban, és utána jött az Országos Munkásszervezet.[736] Ez a kronológiai haladás mutatja, hogy a szocializmus Amerikában külföldi segítség nélkül, és csakis a tóke-

koncentráció, valamint a munkások és vállalkozók közötti megváltozott kapcsolatok folytán keletkezett."

Kérdés: „Mit ért el eddig a szocializmus?"

Marx: „Két dolgot: a szocialisták bebizonyították, hogy a tőke és a munka közötti általános harc mindenütt folyik, egyszóval bebizonyították kozmopolita jellegét. Megpróbáltak ezért érintkezést létesíteni a különböző országok munkásai között. Ez már csak azért is szükségessé vált, mert a tőkések egyre kozmopolitábbakká lettek és nemcsak Amerikában, hanem Angliában, Franciaországban és Németországban is külföldi munkaerőket szerződtettek és felhasználták őket a hazai munkások ellen. Nyomban nemzetközi kapcsolatok létesültek a különböző országok munkásai között: kitűnt, hogy a szocializmus nem csupán helyi, hanem nemzetközi probléma, amelyet a munkások nemzetközi akciójával kell megoldani. A dolgozó osztályok spontán megmozdultak, anélkül hogy tudták volna, hová vezeti őket a mozgalom. A szocialisták nem találnak fel semmiféle mozgalmat, de megmagyarázzák a munkásoknak jellegét és céljait."

Kérdés: „Vagyis: az uralkodó társadalmi rend megdöntését?"

Marx: „Ebben a rendszerben a tőke és a föld a vállalkozók birtokában van, míg a munkások csak puszta munkaerejükkel rendelkeznek, amelyet árúként kell eladniok. Mi azt állítjuk, hogy ez a rendszer pusztán egy történelmi szakasz, el fog tűnni és átadja helyét egy magasabb társadalmi rendnek. Mi megállapítjuk, hogy a társadalom mindenütt [osztályokra] tagozódik. E két osztály antagonizmusa vállvetve halad az ipari tartalékok fejlődésével a civilizált országokban. Szocialista szempontból nézve máris megvannak az eszközök a jelenlegi történelmi szakasz forradalmi megváltoztatására. Sok országban a szakszervezetekből politikai szervezetek fejlődtek ki. Amerikában világossá vált, hogy független munkáspártra van szükség. A munkások többé nem bízhatnak meg a politikusokban. Spekulánsok és klikkek kerítették hatalmukba a törvényhozó testületeket, és a politika üzletté vált. Ebben Amerika nem áll egyedül, de ott a nép elszántabb, mint Európában. Amerikában minden gyorsabban beérik, nem kertelnek a szavakkal, hanem valódi nevükön nevezik a dolgokat."

Kérdés: „Mivel magyarázza a szocialista párt gyors növekedését Németországban?"

Marx: „A mai szocialista párt későn keletkezett. A német szocialisták nem időztek el azoknál az utópikus rendszereknél, amelyek Franciaországban és Angliában némi jelentőségre tettek szert. A németek jobban hajlanak a teoretizálásra, mint más népek, s [mások] korábbi tapasztalataiból gyakorlati következtetéseket vontak le. Nem szabad elfelejtenie, hogy Németország számára, más országokkal ellentétben, a modern kapitalizmus teljesen új valami. Olyan kérdéseket tűzött napirendre, amelyeket Franciaországban és Angliában már csaknem elfelejtettek. Az új politikai erők, amelyeknek a népek azokban az országokban alárendelték magukat, Németországban egy olyan munkásosztállyal találták szemben magukat, amelyet már áthatottak a szocialista elméletek. Ezért tudtak a munkások szinte már a modern ipari rendszer bevezetésekor független politikai pártot alakítani. Saját képviselőik voltak a parlamentben. Nem volt ellenzéki párt, amely szemben állt volna a kormány politikájával, és ez a szerep a munkáspártnak jutott. Túl messzire vezetne, ha itt ábrázolni akarnók a párt

történetét. De azt elmondhatom: a német burzsoáziának, ha – ellentétben az amerikai és angol burzsoáziával – nem állna csupa gyáva alakból, már régen ezt az ellenzéki politikát kellett volna folytatnia a kormánnyal szemben."

Kérdés: „Hány lassalleánus van az Internacionálé soraiban?"

Marx: „A lassalleánusok mint párt nem léteznek. Akad persze nálunk néhány hivő, de csak kis számban. Lassalle már korábban felhasználta általános alapelveinket. Amikor az 1848-at követő reakció után mozgalmát elindította, azt hitte, hogy legjobban úgy éleszthetí újjá a munkásmozgalmat, ha munkás termelőszövetkezetek létesítését javasolja. Ezzel akarta a munkásokat tevékenységre ösztökélni. Ezt puszta eszköznek tekintette a mozgalom valóságos céljának eléréséhez. Vannak tőle ilyen értelmű leveleim."

Kérdés: „Ez volt tehát bizonyos fokig az üdvözülés eszköze szerinte?"

Marx: „Éppen ez. Felkereste Bismarckot és elmondta neki, hogy mi a szándéka. Bismarck akkoriban minden elképzelhető módon bátorította Lassalle törekvéseit."

Kérdés: „Mi volt ezzel Bismarck szándéka?"

Marx: „Ki akarta játszani a munkásosztályt a burzsoázia ellen, amelytől az 1848-as forradalom kiindult."

Kérdés: „Azt mondják, hogy Ön a feje és irányítója a szocialista mozgalomnak, és házából Ön mozgatja a drótokat, amelyek a szervezetekhez, forradalmakhoz stb. vezetnek. Így van ez?"

Marx: „Tudok róla. Nagyon ízetlen dolog ez, de megvan a komikus oldala. Bismarck két hónappal Hödel merénylete[540] előtt a »*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*«-*ban* arról panaszkodott, hogy szövetségben vagyok Beckx jezsuita generálissal,[502] s mi vagyunk felelősek azért, hogy Bismarck mit sem tud kezdeni a szocialista mozgalommal."

Kérdés: „De ugye, az Önök londoni »Nemzetközi Társasága« irányítja a mozgalmat?"

Marx: „Az Internacionálénak megvolt a haszna, de túlélte önmagát és nem létezik többé. Létezett, és vezette a mozgalmat. Fölöslegessé vált azáltal, hogy a szocialista mozgalom megnövekedett az utóbbi években. A különböző országokban újságokat alapítottak, amelyeket kölcsönösen kicserélnek. Ez az egyetlen összeköttetés, amelyet a különböző országok pártjai egymással fenntartanak. Az Internacionálét elsősorban azért alakították meg, hogy a munkásokat összehozza és megmutassa nekik, mennyire fontos, hogy a különböző nemzetiségeik között szervezetet hozzanak létre. Az egyes országok pártjainak érdekei nem hasonlítanak egymásra. A rémkép a Londonban ülő Internacionálé-vezérekről merő kitalálás. Az igaz, hogy előírásokat adtunk külföldi munkásszervezeteknek, amikor az Internacionálé szervezete szilárd alapokon állt. Így kénytelenek voltunk kizárni néhány New York-i szekciót, a többi között azt, amelyben Woodhull asszony nagyon előtérbe lépett. Ez 1871-ben történt. Van több olyan amerikai politikus, akik szívesen üzletelnének a mozgalommal. Nem akarok neveket említeni – az amerikai szocialisták igen jól ismerik őket."

Kérdés: „Követőinek és Önnek, Marx doktor úr, mindenféle vallásellenes izgató

beszédeket tulajdonítanak. Persze szívesen venné, ha az egész rendszer gyökerestül kipusztulna?"

Marx: „Mi tudjuk, hogy erőszakos rendszabályokat alkalmazni a vallás ellen értelmetlenség. Nézetünk szerint a vallás abban a mértékben tűnik majd el, ahogyan a szocializmus megerősödik. A társadalmi fejlődésnek támogatnia kell ezt az eltűnést, s ebben fontos szerep jut a nevelésnek."

Kérdés: „Joseph Cook bostoni lelkész újabban egy előadásában azt állította: Karl Marx azt mondta, hogy az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, talán Franciaországban is a munka reformja keresztülvihető véres forradalom nélkül, de Németországban és Oroszországban, valamint Olaszországban és Ausztriában ehhez vérontás szükséges."

Marx: „Hallottam Cook úrról. Nagyon rosszul tájékozott a szocializmust illetően. Nem kell szocialistának lenni ahhoz, hogy előre lássuk, Oroszországban, Németországban, Ausztriában és talán, ha az olaszok az eddigi úton haladnak, Olaszországban véres forradalmakra kerül sor. A francia forradalom eseményei még egyszer lejátszódhatnak ezekben az országokban. Ez világos mindenki előtt, aki ismerős a politikai viszonyok terén. De ezeket a forradalmakat a többség csinálja majd. Forradalmakat nem egy párt csinál, hanem az egész nemzet."

Kérdés: „Az említett lelkipásztor idézett egy kivonatot egy levélből, amelyet állítólag Ön írt 1871-ben a párizsi kommünároknak; így szól: »Most legfeljebb 3 milliónyian vagyunk. De húsz év múlva 50 vagy talán 100 milliónyian leszünk. Akkor miénk lesz a világ, akkor nemcsak Párizs, Lyon és Marseille kel majd fel a gyűlölt tőke ellen, hanem Berlin, München, Drezda, London, Liverpool, Manchester, Brüsszel, Szentpétervár és New York is – egyszóval az egész világ. És ez elől az új, a történelemben még sohasem volt felkelés elől menekülve, a múlt mint valami szörnyűséges lidércnyomás fog eltűnni: a nép egyszerre száz helyen gyújtja majd meg a lángot, amely még a múlt emlékét is elhamvasztja.« Elismeri-e, doktor úr, hogy ezt a kivonatot Ön írta?"

Marx: „Egyetlen szavát sem. Én sohasem írok ilyenfajta melodrámai zagyvaságot. Nagyon megfontolom, hogy mit írok. Ez annak idején a »*Figaró*«-*ban* jelent meg az én aláírásommal. Akkoriban százával terjesztettek efféle leveleket. Írtam a londoni »*Times*«-*nak* és hamisítványoknak nyilvánítottam őket.[737] De ha mindazt cáfolni akarnám, amit rólam mondtak és írtak, akkor húsz titkárt kellene foglalkoztatnom."

Kérdés: „De hiszen Ön írt a Párizsi Kommün érdekében?"

Marx: „Persze hogy megtettem, tekintve mindazt, amit róla vezércikkekben írtak. De az angol sajtóban megjelent párizsi tudósítások kellőképpen cáfolják a vezércikkeknek fosztogatásokról stb. szóló állításait. A Kommün mindössze körülbelül 60 embert ölt meg. Mac-Mahon marsall és hóhérhadserege 60 000-nél több embert ölt meg. Soha mozgalmat nem rágalmaztak meg annyira, mint a Kommünt."

Kérdés: „A szocialisták szükségesnek tartják-e a gyilkosságot és a vérontást alapelveik keresztülviteléhez?"

Marx: „Egyetlen nagy mozgalom sem született meg vérontás nélkül. Az északamerikai Egyesült Államok vérontással vívta ki függetlenségét, Napóleon véres ese-

ményekkel hódította meg Franciaországot, s ugyanilyen módon küzdötték le őt. Olaszország, Anglia, Németország és minden más ország további példákkal szolgálnak ugyanerre. Ami az orgyilkosságot illeti, tudvalevőleg nem új dolog. Orsini megpróbálta megölni Napóleont, de a királyok több embert gyilkoltak meg, mint bárki más. Gyilkoltak a jezsuiták, és gyilkoltak a puritánok Cromwell alatt. Mindez azelőtt történt, hogy szocialistákról hallani lehetett volna. Manapság viszont minden merényletért, amelyet királyok vagy államférfiak ellen megkísérelnek, a szocialistákat teszik felelőssé. A szocialisták éppen most különösen sajnálnák a német császár* halálát: nagyon hasznos ő a maga posztján, Bismarck pedig többet tett a mozgalmunkért, mint bármely más államférfi, mert a végsőkig kiélezi a dolgokat."[738]

Kérdés: „Hogy vélekedik Bismarckról?"

Marx: „Napóleont a bukása előtt lángésznek tartották – utána bolondnak mondták. Bismarck ugyanígy jár majd. Németország egyesítésének ürügyén despotizmus létesítésébe kezdett. Hogy hová akar kilyukadni, az mindenki előtt világos. Legújabb tette csak álcázott államcsíny – de balul fog sikerülni. A német és a francia szocialisták tiltakoztak az 1870-es háború mint merőben dinasztikus háború ellen. Kiáltványaikban előre megmondták a német népnek, ha engedi, hogy az állítólagos védelmi háborút hódító háborúvá változtassák át, katonai despotizmussal és a dolgozó tömegek könyörtelen elnyomásával fog bűnhődni. Németországban a szociáldemokrata párt akkoriban gyűléseket tartott és kiáltványokat tett közzé, amelyekben a Franciaországgal való tisztességes békéért szállt síkra. A porosz kormány azonnal üldözni kezdte, vezetői közül sokan börtönbe kerültek. Mindamellett képviselői, és csakis ők, a német Reichstagban mertek hevesen tiltakozni francia tartományok erőszakos annektálása ellen. De Bismarck erőszakkal keresztülvitte politikáját, s az emberek Bismarck lángeszét emlegették. A háborúnak vége lett, és amikor Bismarcknak már nem volt módja új hódításokra, hanem eredeti eszmékkel kellett volna előhozakodnia, siralmasan csődöt mondott.[739] A nép elvesztette beléje vetett hitét, népszerűségének vége volt. Bismarcknak pénzre van szüksége, és az államnak pénzre van szüksége. Egy látszatalkotmánnyal katonai és egyesítési terveinek megvalósítására adókat rakott a nép vállára, addig-addig, amíg aztán nincs tovább, és most megpróbálja mindennemű alkotmány nélkül. Hogy továbbra is kedvére szipolyozhassa a népet, felidézte a szocializmus kísértetét, s minden tőle telhetőt megtesz, hogy egy népfelkelést idézzen elő."

Kérdés: „Rendszeresen kap híreket Berlinből?"

Marx: „Igen, barátaim nagyon jól tájékoztatnak. Berlin teljesen nyugodt, és Bismarck csalódott. 48 vezető embert kiutasított, köztük Hasselmann és Fritzsche képviselőket, valamint Rackow-t, Baumannt és Auert a »*Freie Presse*«-től.[740] Ezek az emberek nyugalomra intették a berlini munkásokat, és Bismarck tudta ezt. Azt is tudta, hogy Berlinben 75 000 munkás közel van az éhhalálhoz. Abban bizakodott, hogy a vezetők eltávolítása után zendülésre kerül sor, ami jelt adna neki egy vér-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

fürdőre.* Akkor az egész német császárságot kínpadra feszíthette volna, szeretett vér- és vaspolitikájának szabad folyást engedhetett volna, az adóbehajtásnak pedig nem lenne többé határa. Eddig még nem került sor zavargásokra, és Bismarcknak döbbenten kell megállapítania, hogy blamálta magát valamennyi államférfi előtt."

H

* *V. ö. 362. old. – Szerk.*

C.

Jenny Marx, Jenny Longuet és Eleanor Marx kilenc levele

I

Eleanor Marx Karl Hirschhez

Párizsba

41, Maitland Park Road
London
[18]75 október 25.

Kedves Hirsch úr,

Mellékelten küldök Önnek egy kis kritikát, amelyet anyám írt egy angol színészről, Mr. Irvingről. Mama szeretné, hogy közöltesse a „Frankfurter Zeitung"-ban, ha teheti.[741]

Ha Papának lett volna ideje, ő maga ír kritikát Mr. Irvingről, aki nagyon érdekel bennünket (jóllehet személyesen nem ismerjük), elsősorban azért, mert ritka tehetségű ember, és azért is, mert az egész angol sajtó, gyalázatos intrikák folyományaként, dühödten rátámadt és valóságos ármányt sző ellene. Ha a „Frankfurter"-ben közöltetné Mama kritikáját, nagy örömet szerezne nekünk.

Egy barátnőm, egy orosz hölgy nevében azt is meg kell kérdeznem Öntől, gondolja-e, hogy közöltethetünk egy kritikát Irving úrról a „Journal des Débats"-ban, vagy a „Temps"-ban[742], vagy pedig a „Siècle"-ben.

Szíves elnézését kérem, hogy így zaklatom, de Önnek annyi kapcsolata van a francia és a német sajtóval és olyan befolyása, hogy jobbhoz nem is fordulhatnánk, mint Önhöz. Remélem, megbocsát nekem és nem neheztel rám túlságosan.

Papa nagyon köszöni Önnek az újságokat, amelyeket volt szíves küldeni neki. Egyúttal szívélyesen üdvözölteti, akárcsak mindannyian, Kaub barátunkat.

Mama előre köszönetet mond, én pedig maradok

kész híve
Eleanor Marx

Mama megbízott, mondjam meg Önnek, nem kívánja, hogy a neve *megjelenjék* a „Frankfurter"-ben, de ha meg akarja mondani, hogy ki írta a kritikát, „barátok között" megteheti.

Eredeti nyelve: francia

2

Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

[London, 1876 augusztus 16. és 20. között]

Drága, tisztelt Barátom,

Ön valóban eleven szenet gyűjtött a fejemre, és ha éppenséggel első kedves levelének, sőt az utána következőnek a dátumát nézem, akkor meg szőrzsákba kell öltöznöm és hamut szórnom a fejemre.[743] *Őszintén mondom* Önnek, hogy pater peccavi*! Mindjárt első levelének vétele után írni akartam, akkor közbejött valami, elhalasztottam, és a halogatás a levélírás biztos halála. Ha az ember elkezdi halogatni, akkor az egy napból egy hét, az egy hétből egy hónap lesz, s hogy a hónapok milyen gyorsan kerekednek évvé, azt az istenek és mi öreg emberek tudjuk a legjobban. Minél idősebb lesz az ember és minél rosszabb időket él, annál gyorsabban múlnak, és annál gyorsabban röppennek el az órák. Én legalábbis így vagyok ezzel. És hát kell, hogy az öregségnek is legyen valamilyen haszna. Hiszen már az is istenverte nyomorúság, hogy az ember már nem fiatal, friss és „jó", ezt különösen akkor érezzük, ha a korhoz még betegség is járul. Így volt ez az utóbbi időben énnálam, s alighanem leginkább ez a mentségem, amiért elmulasztottam levélírási kötelezettségeimet egy ilyen régi, kipróbált hűségű barát iránt. Hónapok óta annyit szenvedtem fejfájástól stb. stb., hogy néha egészen bódult és kába voltam, és már ezért sem tudtam írni. Egy háromhetes brightoni üdülés újra talpra állított egy kissé. A férjem és legkisebbik lányom pénteken elutaztak Karlsbadba, sajnos mindketten egészségi okokból, helyesebben betegségük miatt. Ez a nagyon költséges utazás lehetetlenné tesz minden egyéb kirándulást, közeli és távoli hűséges barátok meglátogatását, s bármennyire szívesen üdvözölné is a férjem a Mont Blanc-t és az öreg Beckert, mégis kénytelen aggályosan a kúrájára szorítkozni és kerülni minden külön kiruccanást. Én magam sem szedhetem az idén a batyumat, és itt lihegek és fújtatok ebben a pokoli hőségben. Tegnap kaptam levelet Karlsbadból. Sok viszontagság után végre megérkeztek a májgyógyintézetbe. Nürnbergben órák hosszat szaladgáltak éjjeli szállás után, de a leghitványabb zug is foglalt volt. A pékek kongresszust tartottak, és ráadásul a jövő zenéjének kürtjei és trombitái, a Siegfriedek, walkürök, az istenek alkonyának hősei[61] mindenfelől áramlottak Nürnbergbe**, ahonnan a mieinknek dolguk végezetlen kellett elmenniök.

---

* – atyám, vétkeztem[479] – *Szerk.*

** *V. ö. 21–22. old.* – *Szerk.*

Utána rossz vonatra szálltak és csak igazi Don Quijote-i kóborlás után, amely 28 órán át tartott, érkeztek meg a források országába.

Az Öntől kapott hírek mind nagyon érdekeltek, s ha ma nem válaszolok rájuk részletesen, akkor írja ezt a barbár hőség számlájára; ez most a bűnbak sok mindenért. El sem mondhatom, mennyire sajnálom, hogy eddig még semmi anyagot nem szereztem Önnek*. Az ügyvezetővel úgy látszik semmire sem megyünk. Olyan gyakran írtam neki. A férjem nemrégiben levelet kapott Borkheimtól, amely szerint csakugyan valamivel jobban van. Azt hiszem, az volna a legjobb és a legbiztosabb, ha személyesen őhozzá fordulna. Ő tudja a legjobban, hogy azok a dolgok hol vannak, és akkor intézkedhet, hogy keressék ki és küldjék el Önnek. A többi könyvet, iratot stb. illetően, amelyeket Ön meg akar szerezni, régi barátunkhoz, Lessnerhez fogok fordulni. Engelsnek és a férjemnek már semmi kapcsolatuk nincsen a régi Munkásegylettel,[585] amely igen mélyre *süllyedt* és puszta *mesterlegény-tanodává* lett.

Lessner eleddig még mesterségesen összetartotta valahogy, de most már ő is torkig van vele. De leginkább ő lehet Önnek a segítségére, derék, megbízható ember, politikailag mindig rendkívül derekasan és jól tartotta magát. A régi gárdából való, „qui meurt mais ne se rend pas"![744] Minthogy a jövő héten meglátogatom Engels barátunkat Ramsgate-ben**, előtte lehetőleg mindent el akarok rendezni Lessnerrel. Meg vagyok győződve arról, hogy a legjobban közvetlenül Borkheimmal boldogul. Címe:

S. Borkheim, England,
Denmark Place
Hastings

És most, tisztelt Barátom, mára isten Önnel! Remélhetőleg jövőre ilyenkor mindnyájan „odaát" leszünk, vagyis az „édes Hazában",[745] hogy egyszer viszontlássuk mind a régi bajtársakat. És akkor aztán meg sem állunk Becker papáig. A legszívélyesebben üdvözli

öreg barátnője
Jenny Marx

* *V. ö. 452. old. – Szerk.*
** *V. ö. 24. old. – Szerk.*

3

Eleanor Marx Karl Hirschhez

Párizsba

41, Maitland Park Road
[London,] *N. W.*
[18]76 november 25.

Kedves Uram,

Már több hete készülök írni Önnek – sőt, több ízben bele is kezdtem levelekbe, de valami mindig megakadályoz abban, hogy befejezzem őket.

Pillanatnyilag különösen kevés az időm, mert sokat foglalkozom az „iskolafelügyelőség" választásaival. Ennek a bizottságnak, amelynek feladata a nyilvános iskolák és a kötelező oktatás irányítása, elég nagy a fontossága, főként abban, hogy hassunk az úgynevezett „egyházi párt" ellen, amely teljesen el akarja törölni a kötelező oktatást. Egy asszony jelöléséért dolgozom – bizonyos Mrs. Westlake –, aki, habár alapjában polgári, mint majdnem minden angol nő, legalább igen szabadgondolkodó, és mindenesetre többet ér, mint a jelölésre pályázó férfiak. Házról házra járok, hogy szavazatokat gyűjtsek, s el sem tudja képzelni, hogy milyen mulatságos dolgokat látok és hallok. Az egyik házban azt kívánják, hogy „főként a vallást" tanítsák – a másikban azt mondják nekem, hogy „az oktatás az ország átka – hogy a nevelés elveszejt bennünket" stb. stb. Végül pedig szórakoztató, de szomorú is néha, ha az ember egy munkáshoz kerül, aki azt mondja, hogy előbb „megkérdezi a gazdáját".

Naponta megkapjuk a *„Révolution"-t.*[746] Mit szól ehhez? Vajon képes-e sokáig fennmaradni? – Ami engem illet, kételkedem benne. Írja meg nekünk, hogy mit gondol erről.

Jövő héten meglátogatja Önt bizonyos Kistemaeckers úr, Lissagaray könyvének kiadója; nagyon derék, nagyon becsületes ember. Azért megy Párizsba, hogy elrendezze a könyv ottani terjesztését, s nem kell beszélni látogatásáról, nehogy felkeltsük a rendőrség figyelmét.

Papát (aki több hete nagyon nem jól van, csúnya nátha és bronchitis gyötri) igen bosszantja, hogy nem kap híreket Párizsból. Mint tudja, egy ládára való füzetet küldött Párizsba, hogy cserébe fűzött példányokat kapjon a könyvből, és nemcsak hogy nem kapott semmit, de még értesítést sem.[747] Ha erről megtud valamit, tudassa Papával, nagyon kérem Önt, kedves Uram.

De látom, hogy teleírtam a papírt. Mára tehát elbúcsúzom Öntől. Legutóbbi leve-

lemben megírtam Önnek, hogy milyen jól áll nekem a cvikker – minden nappal jobban el vagyok ragadtatva tőle.

Szívélyes üdvözlet Kaubnak és Önnek valamennyiünktől. Maradok

igaz híve

Eleanor Marx

Eredeti nyelve: francia

4

Jenny Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London, 1877 január 20. vagy 21.]
41, Maitland Park Road, Haverstock Hill

Drága Barátom!

Hosszú, hosszú ideje nem adtam jelét az életnek és az emlékezésnek; még akkor is hallgattam, amikor újabb, borzasztó sorscsapás érte Önt, és igazán joggal számíthatott barátainak együttérző szavaira.[748] Higgye el, hogy nem részvétlenségből némultam el; azért nem írta i mert valósággal elakadt a lélegzetem a gyászhírtől, és nagy fáidalmához nem akartam a részvét és a vigasztalás közhelyeivel közelíteni. Nagyon is jól tugom, milyen nehéz és milyen soká tart, amíg az ember ilyen veszteségek után visszanyeri a saját egyensúlyát; akkor aztán segítségünkre jön az élet a maga kis örömeivel és nagy gondjaival, mindennapos kis vesződségeivel és kicsinyes bajaival, a nagyobb fájdalmat elkábítja a pillanatnyi kis bánat, és anélkül hogy észrevennők, enyhül a heves fájdalom; nem mintha a seb valaha is begyógyulna, főként nem az anyai szív sebe, de lassanként új fogékonyság ébred a lélekben, sőt új érzékenység is új bánatra és új örömre, és így él az ember tovább, sebzett és mégis folyvást reménykedő szívvel, amíg az végül egészen megáll, s itt az örök béke.

Mi nagyjából egész jól megvoltunk (felhők mindig és mindenütt akadnak). A férjem és Tussy (a legkisebbik lányom) kénytelenek voltak az idén megint Karlsbadba menni, ez korábban annyira jót tett nekik. A kúra ezúttal is remekül bevált a férjemnél. De sajnos, mihelyt visszatért a mi nyirkos, ködös földünkre, annyira meghűlt, hogy mind ez ideig nem tudott megszabadulni fölöttébb kínos, szinte krónikussá vált náthájától és köhögésétől. Úgy látszik, eddig még az sem sokat segített, hogy egy kis műtéttel megrövidítették a petyhüdtté vált és meghosszabbodott úgynevezett ínycsapot, amely állandó nyálkásodást okozott. Tussy komolyan megbetegedett Karlsbadban, sápadtan és lesoványodva tért haza. Most már összeszedte magát és különböző fordításokat készít németből és franciából angolra. Mint a Shakespeare Társaság tagja közmegelégedésre lefordította a bonni Delius professzor brosúráját a Shakespeare-drámákban meglevő epikus elemről;[429] Delius professzor igen hízelgő levelet írt neki, amelyben önmagának és a Társaságnak gratulált ehhez a „munkatárshoz". Ez a siker némiképpen megnyitja majd előtte az irodalmi köröket és lapokat, úgyhogy talán fizetett munkát talál ott, s ez megszabadítja a terhes és egészségét túlságosan megerőltető óraadástól. Lissagaray, aki Tussy jegyese, Brüsszelben könyvet adott ki a Kommünről. Igazán nagyon jól sikerült, a jelek szerint igen kelendő,

és most fordítják németre[371] és angolra. Ami a férjemet illeti, e percben mélyen elmerült a keleti kérdésben, s fölöttébb elégedett Mohamed fiainak szilárd, tisztes fellépésével, amelyet mindezekkel a keresztény szélhámosokkal és rémtetteket koholó képmutatókkal szemben tanúsítanak.[66] (A mai táviratok szerint az oroszok {akik Gladstone, Bright és mindeme díszpolgárok és bohócok és szelíd lelkek szerint a civilizátorok} úgy látszik komolyan megfutamodnak.)

Éppúgy, mint ez a nagy politikai kérdés, foglalkoztatja őt a szocialisták győzelme Németországban;[322] nem éppen az, hogy annyival több „főt" küldenek a parlamentbe, de a szavazatok száma, amelyeket mindenütt, még a berlini titkos tanácsosok negyedeiben is kaptak, igazán lenyűgözően nagy, és ez a jelek szerint egészen kihozza a sodrából a törtetőket, meg a gründolókat és a nyúzókat.

Longuet tavasszal megbetegedett, ideglázt kapott; csak lassan épül fel a betegségéből, amelyből mindmostanáig nagy izgatottság és ingerlékenység maradt vissza. Fortyog, kiabál és argumentál, mint azelőtt is, de becsületére meg kell mondanom, hogy a King's College-ban[54] rendszeresen és fölötteseinek megelégedésére adja le az óráit. Jennynek május 10-én megint kisfia született,* aki eleinte nagyon gyengének, kicsinek és betegesnek látszott. Most már van egy fogacskája, és kövér, erős, pompás kisfiúvá hízlaltuk, aki az egész család öröme. Amikor a négykerekű hintón, azaz a családi gyerekkocsiban megérkezik, mindenki ujjongva siet elébe, hogy elsőként fogadja, élen az öreg nagymamával. Jenny továbbra is asztmában és állandó köhögésben szenved, de ez nem gátolja abban, hogy igen derekasan teljesítse nehéz iskolai és házi kötelességeit, és nem csökkenti sem gömbölydedségét, sem rózsás arcának viruló frisseségét. Lafargue és Laura is egészen közel laknak hozzánk. Az üzletük, a Gillot-féle eljárással való nyomtatás sajnos eddig nem ment különösebben jól.[55] A nagytőke konkurrenciája mindig és mindennek útját állja. Lafargue valóságos rabszolgamunkát vetett be ellene. Laura szintúgy csodálatos energiát, bátorságot és rendkívüli szorgalmat mutat minden ágazatban házon belül és kívül. „Suszter, maradj a kaptafánál", mondhatná az ember Lafargue-nak is. Sírnivaló, hogy hűtlen lett az öreg Aesculapius atyához. De azért az utóbbi időben több kilátás van a sikerre. Nagyobb megrendelések futnak be, és Lafargue, aki mindig rózsaszínben látja a világot, most egy nagy „job"-ban** reménykedik. Laura fizikailag egészen rendbe jött, friss és viruló színben van és annyira fiatalnak látszik, hogy mindenki „Miss"-nek szólítja, aki nem tudja, hogy már 9 éve férjnél van.

Engels barátunk jól van, mint rendesen. Mindig egészséges, friss, vidám és jókedvű, és a sör (különösen, ha bécsi) nagyon ízlik neki. Más ismerősökről keveset tudok közölni, mert már csak keveseket látunk, franciákat különösen nem, sem Le Moussukat, sem Serraillier-kat, mindenekelőtt pedig senkit a blanquisták közül. Elegünk volt belőlük. Wróblewski összeköttetésben áll a török követtel, hogy nyomban a háború kitörésekor Törökországba menjen. Sokkal bölcsebben tette volna, ha réges-rég odamegy, mert az élete a nyomor és a sebek következtében nagyon nehéz.

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*

** – „munkában" – *Szerk.*

Ha nem kerül sor háborúra, itt teljesen tönkremegy, különösen, ha arra gondolunk, hogy milyen szörnyű izgalmi állapotban van. Kár lenne, ha nem találna megfelelő elfoglaltságot. Igazán zseniális koponya és derék fiú. A Mottershead-, Eccarius-, Hales-, Jung-féle és hasonló angol munkásokról hadd hallgassak inkább. Valamennyi javíthatatlan hitvány alak, megvásároltak és megvásárolhatók, akik mindenáron hajhásszák a tisztes shillinget. Siralmas egy csőcselék! De mára elég. A férjem mindeddig hiába *várta* az ígért, Weydemeyer által *összegyűjtött „Tribune"-cikkeket*. Nagyon lekötelezné a férjemet, ha egy kicsit tájékozódna a dolog felől és elküldené neki a cikkeket. Sürgősen szüksége van rájuk. És most már csak egy kis hely maradt, hogy elbúcsúzzam és a legszívélyesebb jókívánságokat küldjem Önnek és családjának a férjem, a gyermekeim és mindenekelőtt a magam nevében

öreg barátnője
Jenny Marx

[*Utóirat a levél első oldalának tetején*:]

Lessner elég jól boldogul a lodging-house-ával,[249] évenként egy kisbaba, igazi házinyúltenyészet.

Eleanor, Marx leánya

5

Eleanor Marx Karl Hirschhez

Párizsba

London, *1878* június 8.*

Kedves Hirsch Úr,

Kérem, bocsássa meg hanyagságomat, hogy nem válaszoltam kedves levelére, de remélem, hogy nem neheztel rám túlságosan. Először több héten át neuralgiával és rettenetes fogfájással kínlódtam és ha valaha fájt a foga, megérti, hogy nem volt kedvem írni. Azután meg: ez idő szerint több irodalmi társaságnak dolgozom (Chaucer Society, Shakespeare Society, Philological Society stb.) a British Museumban, s e munka mellett igen kevés az időm.** Végül pedig annyira szégyenkeztem a lustaságom miatt, hogy már nem mertem írni. De ma összeszedem minden bátorságomat, mert Papa megbízott, hogy írjak Önnek néhány sort helyette. Mostanában nagyon rosszul érzi magát és jelenlegi egészségi állapotában *képtelen* bármit is küldeni az Ön lapja[523] számára. Azt hiszem, az utóbbi időben túlságosan sokat dolgozott, és elengedhetetlen, hogy egy ideig semmit se csináljon. Biztos vagyok abban, hogy Ön megbocsát neki és hogy megmondja a dolgot *„Égalité"-beli* kollégáinak.

Meg akarom köszönni Önnek, hogy felkért, működjem közre a lapjában, de e pillanatban képtelen vagyok rá; egész napomat igénybe veszi a munka, amelyet a Museumban végzek.

Mit szól Nobilinghoz?[540] Tud valamit erről az emberről? – Az angol sajtó aljas, talán még aljasabb, mint a német. Látszik, mennyire örülnének, ha mindent a világ szocialistáira foghatnának, hogy újrakezdhessék az üldözéseket. El vannak ragadtatva attól, hogy Németországban egy kis reakció és terror lesz – bárcsak itt is megengedhetnének maguknak valami hasonlót! Aggódom a barátaink, Liebknecht és a többiek miatt, hogy ez a dolog rosszul alakul. Egy kevés üldöztetés nem árt, de nem úgy a reakció, amely betiltja az újságokat, a gyűléseket – egyszóval a propaganda minden eszközét. Nobilingról még nem tudunk semmi részletet, mert a reakciós újságoknak nem lehet hinni. A hatás itt megdöbbentő volt, amikor erről a második merényletről értesültek. A felháborodás kiáltása visszhangzott mindenütt, s ez a kiáltás annál felháborodottabb volt, minél inkább kifejezte a burzsoák szörnyű félelmét. Ha tud valamit Nobilingról, kérem, írja meg nekünk. –

---

* *A kéziratban: 1879. – Szerk.*

** *V. ö. 522. old. – Szerk.*

Egy- vagy kétszer láttuk Zanardelli urat. Nem egzaltált egy kissé? Túl kevéssé ismerem, semhogy ezt megítélhessem, de úgy tűnik nekem.

Lissagaray elutazott Jerseyre; elutazása előtt megbízott, hogy adjam át szívélyes üdvözleteit. Papa is baráti kézszorítását küldi Önnek csakúgy, mint Kaubnak.

Látjuk Önt hamarosan Londonban? Igazán el kellene jönnie néhány napra.

Kész híve
Eleanor Marx

Eredeti nyelve: francia

6

Jenny Longuet Charles Longuet-hoz

Párizsba

[London, 18]80 okt. 1.

Drága Charles-om,

Tegnap, miután zokszó nélkül töltöttem el egy igen sivár estét – hosszúra nyúlnak és hűvösödnek az esték –, szépen megjutalmazott cikked megérkezése. Nagy élvezettel olvastam, mert szellemesen van megírva, és örömmel gondolok arra, hogy Liebknecht milyen elégedett lesz vele. Liebknecht nagyon lelkesedik a forradalmi Franciaországért, sőt annyira optimista ebben a tekintetben, hogy a francia–porosz háború stb. idején minden józanságát elveszítette Trochu és Tsainak megítélésében; ezért az, hogy a „Justice"-ben dicséred, a legédesebb zene lesz füleinek és egy pillanatra elfeledteti vele a bajokat, amelyek oly súlyosan nehezednek rá. Úgy látom, az utóbbi két év teljesen letörte. Könnyekkel a szemében beszélt nekem azokról a küzdelmekről, amelyeket ő és családja végigéltek és amelyek még várnak rájuk. Elmondta, hogy el kell válnia a fiaitól, ha nem akarja, hogy nyomorékká lőjék őket; Amerikába kell emigrálniok. „Életem legboldogabb ideje" – mondta – „az volt, amelyet Angliában töltöttem." Pedig isten a megmondhatója, itt sem volt könnyű az élete! „Sokszor gondolok vissza rá sajnálkozva. De a végzet űzött Németországba, ez üldöz azóta is és mindvégig ez fogja megszabni sorsomat. – Amikor az amnesztiáról hallottam, első gondolatom ti voltatok mindannyian –, már láttalak benneteket, amint reményvesztetten szüntelenül hányódtok egy kis csónakban Párizs vad óceánján. De legyen, aminek lennie kell." Amire is ámént mondtam. Létezik valamiféle gondviselés (vagy inkább végzet), amely megszabja életünket, bárhogy tervezgetjük is mi magunk! – Teljesen egyetértek azzal a nézeteddel, hogy a Kommün emberei ne felejtsék el soha, milyen vakmerően harcoltak a német szocialisták a legyőzöttek ügyéért, és ezért cikked megírásával törlesztettél valamit az őket megillető hálából; *most* azt hiszem, hogy Bebel és Liebknecht azért tanúsítottak kevesebb rokonszenvet az oroszországi nihilisták[750] iránt, mert teljességgel hamis fogalmaik voltak a dologról és mert balszerencséjükre egy sereg orosz szélhámossal találkoztak, akik nihilistának nevezik magukat, és akiktől hemzseg a kontinens.

Liebknecht szerencséjére Papa és Hartmann most felnyitották a szemét; Hartmann nagyon érdekelte őt és feltárta előtte az orosz mozgalom fontosságát és az igazi nihilista hősök példátlan nagyságát. Az állítólagos nihilisták, akik elárasztják a kontinenst, mondta Hartmann, csaknem mind olyan fickók, akiknek egyetlen okuk Oroszország elhagyására az volt, hogy nem akarnak dolgozni és hogy másutt megtalálják a mód-

ját annak, hogy munka nélkül megéljenek. Sokan vannak köztük, akik nem menekültek.

Bocsáss meg ezért a véget nem érő levélért, amelyben még nem találtam időt arra, hogy arról beszéljek, ami szívedhez a legközelebb áll. Szeretném addig húzni a levelet, amíg meg nem hallom a postás kopogásának várva várt hangját, hogy levelet kapjak tőled vagy olvashassam egy cikkedet. Csak amióta elmentél, érzem, drága Charles-om, milyen kedves vagy nekem és mennyire magányos lenne az életem nélküled! Ma reggel és tegnap nem voltam egészen jól, szörnyű rohamaim voltak – de mihelyt elmúlnak, ismét teljesen jól vagyok –, balsejtelmeim túlságosan is igazolódnak!!! A gyerekek csak úgy virulnak, és látom, hogy Harry* napról napra erősödik. Csodálatos, hogy egyre inkább tetszik neki és érdekli mindaz, amit a Wolf** csinál, követi egyik szobából a másikba és hívja, ha nincs benn. A kis Edgar derűs, mint a napsugár, elbűvölő vidámságával minduntalan szegény kicsi Carónkat*** juttatja eszembe, és reszketek, hogy ne történjék semmi ezzel az aranyos gyerekkel. Megijesztett, amit a neuralgiádról írsz; remélem, Tussy varázsszere előzte már.

Jennyd

Hogy lehet az, hogy csak egy példányt kapok a „Justice"-ből, amikor van benne cikked? Ne felejts el kettőt küldeni.

Eredeti nyelve: angol

* Henry Longuet. – *Szerk.*
** Edgar Longuet. – *Szerk.*
*** Charles Longuet. – *Szerk.*

7

Jenny Longuet Charles Longuet-hoz

Párizsba

(Kivonat)

[London, 18]80 okt. 27.

[. . .] Nagy örömmel láttam, hogy a keleti eseményekről írott jegyzetek olyan jó termést hoznak. Pelletan nemrég igen gyermeteg ostobaságot írt erről, minden sora a legsötétebb tudatlanságról tanúskodik. A te cikked abban az egyszerű, világos, elegáns stílusban íródott, amelyről a francia próza híres, és amely még a szerződések anyagát is egészen kellemes olvasmánnyá teszi. De miért vagy olyan szűkmarkú? Miért nem küldesz mindig négy példányt a saját cikkeidből – vagy legalább *hármat*. Most *sincs egyetlen példányom sem, hogy elküldjem levelező társamnak, Colletnak*, aki több anyagot küldene, ha látná, hogy felhasználtuk a tőle kapott információt. Papától képtelenség visszakapni bármilyen újságot, de még ha visszakapnám is, nem küldhetném el senkinek, mert tele lenne kék ceruzajegyzetekkel. Ezért nem tudtam azonnal elküldeni legutóbbi cikkedet Parnellnak. Ha ő érdeklődni kezdene a „Justice" iránt, azzal sokat nyernénk. Közvetlenül tőle származó jegyzetek felbecsülhetetlen értékűek lennének ebben a válságban. A berlini egyezményről szóló cikkedet[731] Papa még nem látta, így hát nem is közölhetem a véleményét. Múlt vasárnap, felháborodva Pelletan tudatlanságán, amelyet a keleti ügyekben tanúsított, azt mondta nekem, hogy megrendeli a Kékkönyveket[493] és ő maga ír majd neked a dologról. A viszontlátásra.

Szerető Jennyd

Eredeti nyelve: angol

8

Jenny Longuet Charles Longuet-hoz

Párizsba

(Kivonat)

[London, 18]80 okt. 31.

[. . .] A „Justice"-t két cikkeddel tegnap este kaptam meg és egészen mámoros vagyok az örömtől, látván, hogy milyen nagyszerűen felhasználtad az anyagot, amit küldtem neked. A határokról írott cikked bizonyosan szenzációt kelt, amit feltárs, az teljesen új Franciaországban, és Angliában is kevéssé ismert, mert szándékosan eltitkolják. Aztán meg a forma, amelybe ezt a nehéz anyagot öltözteted, olyan szórakoztató és szarkasztikus, hogy még a francia olvasó sem tartja majd túl száraznak a témát. Az a kár, hogy mindig csak egy példányt küldesz nekem, és hogy nem tudok egy példányt küldeni Colletnak, ami pedig elevenen tartaná levelezésemet ezzel a rövid karú, de messzire látó egyénnel, te pedig kaphatnál egy rövid összefoglalást a most folyó cselszövésekről, és nem kellene magadnak a Kékkönyvek[493] olvasásával vesződnöd. A berlini egyezményről szóló első cikket[751] is kérem Collet számára. Papának nagyon tetszett a cikked, – gyakran morgott, amikor a „Justice"-ben olvasta azokat a gyerekes jegyzeteket a törökök által okozott huzavonáról stb. stb. –, amelyet valójában az oroszok idéztek elő ügyesen. Papának a Girardinről írt cikked is tetszett és élvezte Proudhon-idézetedet sur le mâle et l'âne.* De én bizonyos vagyok abban, hogy te még jobban élvezted mestered nevének idézését, mint magát az idézetet!!! Igazam van?

Sajnálom, hogy fáradoztál annak a lefordításával, amit Írországról küldtem neked. Nem ez volt a szándékom, hanem azt képzeltem, hogy innen-onnan kiveszel majd belőle részeket és legfeljebb egy óra alatt összehozol valamiféle tudósítást. Nem küldök többet a termékeimből, minthogy ilyen komoly dolgot csináltál belőlük. Csak az idődet vesztegetnéd velük. Hiszen időt akartam megtakarítani neked azzal, hogy helyetted elolvasok sok Írországra vonatkozó anyagot. Olyan régen küldtem el a levelemet, hogy nem emlékszem, mit írtam, de azt hiszem, a hírek mostanra már nagyon megkoptak.

Nem olvastam Roy cikkeit. Papa szerint a második fölötte áll mindannak, amit eddig Littréről publikáltak.

Mindenki üdvözöl és csókol.

Jennyd

Eredeti nyelve: angol

---

* – a férfiról és a szamárról[752] – *Szerk.*

9

Jenny Longuet Charles Longuet-hoz

Párizsba

[London, 18]80 nov. 23.

Drága Charles-om,

Éppen írni akartam Papának, hogy megkérjem, küldjön neked egy példányt a „Tőké"-ből, amikor megtudtam Mamától, hogy már elküldtek neked egy kötetet. Ma, vasárnap lévén, Johnny és én szokás szerint látogatást tettünk Maitland Parkban (csak hetenként egyszer van időm odamenni), és végre alkalmam volt megkérdezni Papát, mi a véleménye legutóbbi írásaidról. Úgy látszott, nagyon örül, hogy a nyilvánosság elé került Bright véleménye az ír kérdésről, rendkívül időszerűnek tartja ezt, és szeretné tudni, hogyan jutottál hozzá ehhez az érdekes dokumentumhoz. Úgy véli, Liebknecht levele valóban jó szolgálatot tesz majd. Liebknecht stílusát egészen elegánssá tetted, ami általában nem tartozik a jellemzői közé. Ami Massard-nak írt válaszcikkedet illeti, Papa nagy részében szintén helyesli, bár hozzá kell tennem, dicséretében több volt a fenntartás, mint az enyémben. Először, nem ért egyet veled az augusztus 4-i esemény[753] jelentőségét illetően; azt mondja, hogy az esemény történetének alapos tanulmányozása meglepően csökkenti annak fontosságát és megmutatja, hogy csak kisebb dolgokban tettek engedményt. Ami a munkanap korlátozásáért folyó harc forradalmi oldalát illeti, úgy gondolja, hogy átsiklottál fölötte a tűz és vas e forradalmárainak írott válaszodban. – A „Tőké"-ből látni fogod, hogy az angol munkásosztály harca nemegyszer forradalmi jelleget öltött, és hogy az uralkodó osztályok csak azt engedélyezték, amit nem mertek megtagadni. Ha Massard és Tsai annyira vágynak a harcra, nagy örömükre szolgál majd, ha gondosan áttanulmányozzák a munkanap korlátozásának történetét Angliában! Apropó, ami a bérminimum rögzítésének kérdését illeti, talán érdekel, hogy Papa tőle telhetően igyekezett meggyőzni Guesde-et, hagyják ezt ki a programjukból[698]; megmagyarázta neki ugyanis, hogy egy ilyen intézkedésnek, ha megvalósítják, a gazdasági törvényeknek megfelelően az lenne az eredménye, hogy ezt a rögzített minimumot *maximummá* változtatja. De Guesde ragaszkodott hozzá azzal az ürüggyel, hogy ez, ha semmi mást, de befolyást biztosít számukra a munkásosztály fölött. Mint látod, Guesde éppolyan opportunista, mint a többiek.*

Papát nagyon meglepte, hogy a francia radikális sajtó mennyire képtelen helyesen megítélni Farre tábornokot, aki szerinte olyan emberként cselekszik, aki tudja, hogy

---

* *V. ö. 472–473. old. – Szerk.*

Cissey megmenekül, ha a cinkostársai bíráskodnak felette, hiszen egy követ fújnak.[754] Ha a sajtó az ostoba üvöltözésével eléri, hogy Farre-t elmozdítják, Papa szerint elveszítik a legjobb embert a Gambetta-táborban.

Még nem kaptam meg az ígért cikksorozatodat. Feltételezem, hogy még egy ideig várnom kell, amíg megvalósítod jó szándékodat, ezért kérlek, küldd el addig, vagyis inkább *postafordultával* legutóbbi cikkedet, amely Bright levelét tartalmazza [. . .][755]

Eredeti nyelve: angol

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Marx ezt a megjegyzést Pjotr Tkacsov „Offener Brief an Herrn Friedrich Engels" c., Zürichben 1874-ben kiadott brosúrájának borítójára írta. Tkacsov a brosúrát 1874 végén írta, válaszul Engels „Emigráns-irodalom"c. cikksorozatának III. cikkére, amely 1874 okt. 6-án és 8-án jelent meg a „Volksstaat"-ban (v. ö. 18. köt. 507–515. old.). Liebknecht 1875 febr. 1-i levelében javasolta Engelsnek, hogy válaszoljon Tkacsov írására. Marx valószínűleg 1875 februárjában vagy márciusában olvasta Tkacsov brosúráját és a megjegyzésével ellátott példányt átadta Engelsnek. Engels, válaszul Tkacsov brosúrájára, megírta az „Emigráns-irodalom" IV. cikkét, amely 1875 márc. 28-án és ápr. 2-án jelent meg a „Volksstaat-ban (v. ö. 18. köt. 516–525. old.) – *3*

[2] Engels kb. 1875 augusztus közepétől kb. szept. 22-ig Ramsgate-ben üdült. – Marx 1875 aug. 15-től szept. 11-ig kúrán volt Karlsbadban. Odautaztában rövid időre megállt Majna-Frankfurtban (v. ö. 11. jegyz.). A visszaúton néhány napos látogatást tett Max Oppenheimnál Prágában. Szept. 20-án tért vissza Londonba. – *4 8 142 143 144 145 146 147 149 289*

[3] Marx első karlsbadi tartózkodása idején (1874 aug.–szept.) leányával, Eleanorral ugyanabban a házban szállt meg, mint Kugelmann és családja. Marx és Kugelmann között nézeteltérés támadt, amelyről Marx 1874 szept. 18-i levelében számolt be Engelsnek (v. ö. 33. kot.). A Marx család és Kugelmannék szoros baráti kapcsolata ezzel megszakadt. – *4*

[4] Az average man (átlagember) fogalmát Quételet belga szociálstatisztikus fejtette ki; elvonatkoztat az egyes egyén tulajdonságaitól és a feltételezett „átlagembert", a nemzetre, illetve a társadalomra vonatkoztatva, tekinti típusnak, amelyen az emberi nem törvényszerűségei tanulmányozhatók. Marx angol kiadásban olvasta Quételet értekezését: „A Treatise on Man and the Development of his Faculties", Edinburgh 1842. – *4*

[5] A „Zum Hopfenstock" (A komlókaróhoz) híres karlsbadi szálloda és vendéglő volt. – *4*

[6] 1875 aug. 6-án emlékeztek meg Daniel O'Connell születésének századik évfordulójáról. O'Connell volt az ír nemzeti mozgalom jobboldali, liberális szárnyának vezetője. – *6*

[7] Trekschuit – vontatóhajó a hollandiai csatornákon; Marx itt Dreckshuitének (nyomorult huite) nevezi. – *6*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[8] Kulturkampfnak (kultúrharc) nevezték azoknak a torvényes intézkedéseknek a rendszerét, amelyeket Bismarck 1871 és 1875 kozott a katolikus egyház és a Centrumpárt (v. ö. 189. jegyz.) partikularista és poroszellenes torekvései ellen hozott. Ilyenek voltak a tobbi kozott az 1871 novemberi, egész Németországra kiterjedő hatályú „torveny az egyházi szószékről történő izgatás ellen", az 1872 júniusi ún. „jezsuita-torvény", amelynek értelmében a jezsuita rendet kiutasították egész Németország területéről, az 1873 májusi torvények, amelyek szabályozták a papok tudományos előképzettségét, számukra kulturális vizsgát írtak elő, novelték az állam beleszólását egyházi ugyekbe stb. A katolikusok ellen hajsza célja az volt, hogy elterelje a figyelmet a demokratikus kovetelésekről, az osztályharcról, a válság kovetkezményeiről és a valóságos kulturális kérdésekről. A porosz uralom alatt levő lengyel területeken a fokozott nemzeti elnyomásra is urugyul szolgált. Minthogy a katolikusok ellen duhodt propaganda és a torvényes intézkedések egyutt sem jártak eredménnyel, a Centrumpárt pedig novelte befolyását, Bismarck 1878-tól kezdve igyekezett kiegyezni a Vatikánnal; a Centrumpártot az erősodő munkásmozgalom ellen és védővám-politikájának érvényesítésére is fel akarta használni, ezért 1878-ban lényegében beszuntette a kultúrharcot. A nyo cvanas évek elején eltorolték a „kultúrharc" torvényeinek zomét. – *6*

[9] Voros Internacionálénak nevezték a XIX. sz. hatvanas éveiben a Nemzetkozi Munkásszovetséget; ezzel párhuzamosan keletkezett a Fekete Internacionálé fogalma az után, hogy Bismarck 1872-ben betiltotta a jezsuita rendet (v. o. 8. jegyz.). – *6*

[10] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német kispolgári demokrata napilap, 1856-tól (ezzel a címmel 1866-tól) 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *6*

[11] Az 1875 aug. 17-i „Frankfurter Zeitung" „Frankfurti események" c. rovatában a kovetkező hír jelent meg: „Frankfurt, augusztus 17. Múlt hét végén ideérkezett *Karl Marx* úr Londonból. Barátait kellemesen meglepte, hogy milyen jó színben van és milyen derus a hangulata. Karlsbadba utazott, ahol korulbelul négy hétig szándékozik maradni." – Marx aug. 13-án vagy 14-én tartózkodott Majna-Frankfurtban (v. o. még 2. jegyz.). – *6*

[12] A „Frankfurter Zeitung" ellen tobb bírósági eljárás indult, részben a kultúrharcról (v. o. 8. jegyz.) 1875 márc. 25-én, részben a hulló-alapról (v. o. 200. jegyz.) 1875 márc. 30-án kozolt cikk miatt. Minthogy a szerkesztők nem voltak hajlandók megnevezni a cikkek szerzőit, bortonbuntetésre ítélték őket. Leopold Sonnemannt, a lap főszerkesztőjét és kiadóját 1875 aug. 28-án tartóztatták le és csak szeptember végén helyezték szabadlábra. – *6*

[13] Az 1875 májusi gothai egyesulési kongresszuson (v. o. 263. jegyz) elfogadott új szervezeti szabályzat ertelmében a Németországi Szocialista Munkáspárt három vezető szerve az elnokség, az ellenőrző bizottság és a választmány. A kongresszuson megválasztott elnokség ot tagból állt: Wilhelm Hasenclever és Georg Hartmann (elnokok), Ignaz Auer és Karl Derossi (titkárok), August Geib (pénztáros), Auer és Geib eisenachiak, a tobbi három lassalleánus volt. A pártelnokség székhelyéul Hamburgot választották. – *7 51 150 153*

[14] „Der Beobachter" – ezen a címen Stuttgartban 1833 óta megjelent napilap; a XIX. sz. hatvanas éveiben „Ein Volksblatt aus Schwaben" alcímmel a kispolgári demokraták orgánuma; szerkesztője Karl Mayer volt. – *7*

[15] Az említett levelek valószínuleg nem maradtak fenn. – *8*

[16] Sedannál 1870 szept. 1–2-án zajlott le a német–francia háború döntő csatája, amely a reguláris francia csapatok szétverésével végződott (v. o. Engels: „Jegyzetek a háború-

rol – XVI.", 17. kot.). Sedan után a háború a nemetek reszerol hódító háborúvá változott. – *9 57 203*

[17] Marx és Engels 1845–46-ban álltak kapcsolatban Gustav Adolph Kottgennel (v. o. Marx és Engels· „A brusszeli Kommunista Levelezo Bizottsag levele G. A. Kottgennek", 4. kot.) – *9*

[18] Karl Grun „Uber Weltanschauungen Praludium zur »Philosophie in der Gegenwart«" cimmel 1875 augusztus–szeptembereben a „Die Wage" c. folyoiratban tette kozze termeszetfilozofiai konyvenek („Die Philosophie in der Gegenwart. Realismus und Idealismus") bevezetesét, a konyv 1876-ban jelent meg Lipcseben. – Engels 1873 májusa ota dolgozott a „Termeszet dialektikája" c. muvén (v o 40 jegyz) – „Die Wage. Wochenblatt fur Politik und Literatur" – polgári demokratikus folyoirat, 1873-tol 1879-ig jelent meg Berlinben Guido Weiss szerkeszteseben. – *9*

[19] Engels korulbelul 1876 máj 20-tol jún 2-ig a felesegével Ramsgate-ben udult – *10 12 17*

[20] Engels Liebknecht es Johann Most leveleit emliti Liebknecht 1876 maj. 16-i levelehez mellekelte Most kézíratát, annak bizonyítására, „hogy a Duhring-ragaly máskulonben ertelmes embereket is megfertozott" és annak alatamasztására, hogy Duhring írasaira reagalni kell. – *10*

[21] V. o Eugen Duhring „Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung". – *10 18 24*

[22] Johann Most „Kapital und Arbeit Ein populärer Auszug aus »Das Kapital« von Karl Marx" c brosúrája 1873-ban jelent meg Chemnitzben. Liebknecht keresére Marx es Engels atiratok a brosúrát a második, javított kiadás szamára, amely 1876 áprilisában jelent meg Chemnitzben. Minthogy azonban Marx és Engels nem találták sikerultnek a kivonatot, csak a legdurvább hibákat kuszobolhették ki, es Marxnak az volt a kívánsága, hogy nevet ne hozzák kapcsolatba ezzel a javított kiadással (v o Engels: „Karl Marx halálára", 19 kot. 471. old.). – *10 176 289*

[23] „Der Volksstaat" – a Szocialdemokrata Munkáspárt (az eisenachi párt) lapja, 1869 okt 2-tol 1876 szept 29-ig jelent meg Lipcsében (eleinte kétszer, 1873 juliusától haromszor hetenkent). Az eisenachi kongresszuson a „Demokratisches Wochenblatt" (v. o. 278 jegyz.) nevet „Der Volksstaat"-ra változtatták. A lap a nemet munkásmozgalom forradalmi irányzatának nézeteit tukrozte. A rendorseg és a kormány folytonosan uldozte a „Volksstaat"-ot, így a szerkesztoség osszetétele a szerkesztok gyakori letartóztatása miatt gyakran változott; az általános vezetést azonban Liebknecht tartotta kézben. A lap jellegere Bebelnek is nagy befolyása volt, o vezette a „Volksstaat" kiadóvállalatát is. – Marx es Engels a lapnak megalapitasa óta munkatarsai voltak; segítették a szerkesztoseg munkáját és bírálatukkal elomozditották a forradalmi vonalvezetes fenntartását A gothai kongresszus határozata alapjan 1876 okt 1-tol a „Volksstaat" es a lassalleánus „Neuer Sozialdemokrat" (Új Szocialdemokrata) megszunt es helyettuk megjelent a „Vorwarts" (v o. 87. jegyz). – *10*

[24] Engels 1876 szeptembere és 1878 áprilisa kozott írta meg „Eugen Duhring úr tudományforradalmasitása" („Anti-Duhring") c. muvet (v. o. 20. kot.). – Liebknecht ismételten surgette Engelst, hogy írjon a „Volksstaat"-ba Duhringról, aki a dialektikus és történelmi materializmust eklektikus, mechanisztikus filozofiával igyekezett helyettesiteni, így például 1875 febr. 1-i és ápr. 21-i leveleiben egyenesen arra szólította fel Engelst, hogy alaposan szálljon vitába Duhringgel, aki már pártkorokben is erós befolyásra tett szert.

Engels megszakította munkáját a „Természet dialektikájá"-n (v. o. 40. jegyz.) és 1876 szeptembere–1877 január eleje kozott lényegében elkészult az első szakasszal, amely „Eugen Duhring úr filozófia-forradalmasítása" címmel cikksorozatként jelent meg a „Vorwarts"-ben (v. o. 87. jegyz.) 1877 jan. 3-a és máj. 13-a kozott. A második szakasz, amelynek X. fejezetét Marx írta és Engels csak átdolgozta, 1877 júniusa és augusztusa között készült el és „Eugen Duhring úr politikai gazdaságtan-forradalmasítása" címmel jelent meg a „Vorwarts" tudományos mellékletében, ill. mellékletében 1877 júl. 27-e és dec. 30-a között. A harmadik szakasz 1877 augusztusa és 1878 március–áprilisa kozott készult el és „Eugen Duhring úr szocializmus-forradalmasítása" címmel jelent meg a „Vorwarts" mellékletében 1878 máj. 5-e és júl. 7-e kozott. – Engels az „Anti-Duhring"-ben először fejti ki a marxizmust mint osszefuggő tant. Részletesen elemzi a marxista elmélet három alkotórészét és bebizonyítja, hogy a dialektikus materializmus mint a természet, a társadalom és a gondolkodás általános fejlődési torvényeinek tana a tudományos kommunizmus filozófiai alapja, amely képessé teszi a munkásosztályt történelmi hivatásának betoltésére. – Engels az „Anti-Duhring"-ben modszeresen kifejti a materialista történelemszemléletet és a szocialista társadalom legfontosabb alaptorvényeit. Műve sok szociáldemokratát is meggyőzott, akik azelőtt hajlamosak voltak arra, hogy Dühringgel egyetértsenek; a cikkek nyomán általában is megjavult a német szociáldemokrácia elméleti színvonala és csokkent a mozgalmi vezetők kritikatlansága. – *10 12 15 25 31 34 54 202 210 222 226 233 258 260 274 278 281 297 304 311 321 325 375 416*

[25] „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; a liberális ipari burzsoázia lapja. – *11*

[26] Konstantinápolyban 1876 máj. 10-én a szofták (mohamedán teológia- és joghallgatók) nagyarányú tuntetést rendeztek. Fő kovetelésuk volt a szultán civilistájának pontos megállapítása és ellenőrzése és az állami bevételek és kiadások ellenőrzésére nemesi gyulés megybehívása. A szultán néhány engedményre kényszerult; így például a nagyvezír és a seik ul-iszlám (a mohamedán egyház feje) posztjára új embereket neveztek ki. – *11 16*

[27] A szerb kormány, tekintettel a kuszobonálló háborúra Torokországgal (v. o. 50. jegyz.), 1876 május végén nemzeti kolcson kibocsátását határozta el – *11*

[28] Hercegovinában 1875 júliusában nemzeti felkelés tort ki a torok uralom ellen, s ez augusztusban Boszniára is átterjedt. 1876 elején Torokország és a felkelők kozott tobb hónapos tárgyalások kezdődtek, amelyek azonban nem vezettek eredményre (v. ö. 44. jegyz.). – A felkelés indította el a hetvenes évek keleti válságát, amely Szerbia es Montenegró Torokország elleni háborújára (v. o. 50. jegyz.), végul pedig az 1877–1878-as orosz–torok háborúra (v. ö. 105. jegyz.) vezetett. A berlini békeszerződés (v. o. 206. jegyz.) értelmében osztrák–magyar csapatok szállták meg Bosznıát és Hercegovinát, a felkelok ellenállását a megszállással szemben leverték. – *11*

[29] 1876 máj. 10-én szuletett meg Jean-Laurent-Frederick Longuet (Johnny). – *11*

[30] Liebknecht kéziratban elkuldte Engelsnek Most értekezését Duhringről; Most magasztalta Dühring filozófiáját, főként „Kursus der Philosophie etc." c., 1875-ben megjelent művét, amelynek tanulmányozását „igen melegen" ajánlotta elvtársainak. Most cikkét, amely eredetileg a „Vorwarts"-ben jelent volna meg, „Ein Philosoph" címmel a „Berliner Freie Presse" kozölte 1876 szeptemberében és októberében. – *11 12 15 259*

[31] Marx első izben 1874 aug. 19-től szept. 21-ig tartózkodott Karlsbadban kúrán; útjára elkísérte leánya, Eleanor is. A hazaúton Drezdában, Lipcsében, Berlinben és Hamburgban is toltött néhány napot. Lipcsében Liebknechttel, Wilhelm Blosszal és a lipcsei

pártszervezet más tagjaival, Hamburgban pedig August Geibbel és Ignaz Auerral tanácskozott pártügyekről. Hamburgból tért vissza Londonba. – *12 115 118*

[32] Dühring „Kritische Geschichte der Nationalokonomie und des Sozialismus" c. művének második kiadásában (Berlin 1875) olvasható a Most „Kapital und Arbeit"-jára (v. o. 22. jegyz.) vonatkozó megjegyzés, amelyre Marx hivatkozik. – Engels „A lakáskérdéshez" c. munkájának (v. o. 18. kót.) első és harmadik szakaszában, bírálva a proudhonista Arthur Mülberger nézeteit kimutatja, hogy a lakáskérdést, amely része a társadalmi kérdésnek, csak a tőkés termelési viszonyok megszüntetésével lehet megoldani. – *12*

[33] V. ö. Bernhard Becker: „Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune in den Jahren 1789 bis 1794", Braunschweig 1875. – *13*

[34] 1876 máj. 30-án palotaforradalommal megdontották Abd ul Aziz szultánt és V. Murad néven unokaöccsét, Murad herceget kiáltották ki szultánná. Abd ul Azizt 1876 jún. 4-én meggyilkolták. – *13*

[35] 1876 jún. 6-án nyílt meg Koppenhágában a dán Szociáldemokrata Munkáspárt (Det socialdemokratiske Arbejderparti) alakuló kongresszusa. Határozatot hozott a szervezeti szabályzatról és a programról, amely a Németországi Szocialista Munkáspárt gothai programjára (v. o. 263. jegyz.) támaszkodott. Elnök Louis Pio, másodelnök Paul Geleff lett. – *13*

[36] Kozos Markon a falusi földközösség fel nem osztott része (erdő, legelő stb.) értendő. V. o. Engels: „A Mark", 20. köt. 611–624. old. – *13*

[37] Az angol alsóház 1876 máj. 22-i ülésén az egyik ír képviselő megkérdezte Disraeli miniszterelnoktől (Dizzy), hogy a kormány nem szándékozik-e amnesztiát adni a még fogságban levő fényeknek. Disraeli válaszában a még börtönben levő 15 féni további fogva tartását azzal indokolta meg, hogy nem politikai foglyokról, hanem kozonséges bűnözőkről (gyilkosokról, dezertőrokről, hazaárulókról) van szó. Disraeli eljárása viharos felháborodást váltott ki az ír képviselők körében. – A féniek (fenians) titkos szervezetének célja független ír köztársaság létrehozása volt; valójában az ír parasztság érdekeit képviselték, de főképpen a városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség soraiból kerultek ki. Marx és Engels gyakran rámutattak a féni mozgalom gyengéire és bírálták osszeeskuvő taktikáját, szektás és polgári-nacionalista hibáit; de becsülték a mozgalom forradalmiságát és arra törekedtek, hogy a fénieket elvezessék a tömegharchoz és az angol munkásosztállyal kotendő szövetséghez. 1865 szeptemberében az angol kormány letartóztatott tobb féni vezetőt és kegyetlen bánásmódban részesítette őket; a fénieket azonban sem ekkor, sem később nem sikerult eltéríteni az elnyomás elleni harctól. – *14*

[38] Liebknecht 1876 máj. 16-i levelében figyelmeztette Engelst, hogy óvakodjék Rihtertől és a „Vorwarts" munkatársait is figyelmeztesse (v. o. 180. old.). Később azonban kitúnt, hogy a gyanú, amely szerint Rihter kém, alaptalan. – *14 177 178 180*

[39] Harry von Arnimot, aki 1872 óta párizsi német nagykövet volt, Bismarckkal való szembehelyezkedése miatt 1874-ben visszarendelték állomáshelyéről. Később kiderult, hogy magánál tartotta a nagykovetség archívumának néhány fontos okmányát, amiért bortonbuntetésre ítélték. Közben Arnim Svájcba és Olaszországba ment. Minthogy 1876 máj. 15-én lejárt a büntetés megkezdésére engedélyezett háromhónapos haladék, máj. 16-án körozőlevelet adtak ki ellene, amelyet máj. 21-én a berlini lapok, néhány nappal később pedig más német újságok is kozoltek. – *14*

[40] Engels 1873 májusától 1876 májusáig, amikor írni kezdte az „Anti-Dühring"-et (v. ö. 24. jegyz.), „A természet dialektikája" c. művén (v. ö. 20. kót.) dolgozott. 1878 közepétől folytatta tanulmányait a „Természet dialektikája"-hoz. – 1873-tól 1876-ig Engels főképpen az összegyűjtött anyag tanulmányozásával foglalkozott, megírta a toredékek nagy részét és a bevezetést. 1878-tól 1883-ig (Marx haláláig) kidolgozta a „Természet dialektikája"-nak konkrét tervét és a töredékeken kívül megírta csaknem valamennyi fejezetét. – Engels így ír a feladatról, amelyet maga elé tűzött: „... az állt a szemem előtt, hogy egyesben-részletben is meggyőződjem arról – ami általánosságban nem volt számomra kétséges –, hogy a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesulnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak ..." (V. ö. 20. kot. 10. old.) Engels filozófiailag általánosította korának legfontosabb természettudományos ismereteit, kimutatta a materialista dialektika és a dialektikus módszer általános érvényét a természettudomány és a tudományos kutatás minden területén. – *15 202 241 278 304 416*

[41] Engels nyilvánvalóan Dühring „Kursus der National- und Sozialokonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik" c. konyvére utal (v. ö. 93. jegyz.). – *15*

[42] Átírt sorok Shakespeare „The Merchant of Venice" c. színmuvéből, IV. felv. 1. szín. – *15*

[43] „Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt fur das Volk" – szocialista folyóirat, 1876-tól 1883-ig Lipcsében, utána 1919-ig Stuttgartban és Hamburgban jelent meg, kezdetben Liebknecht, később Bruno Geiser szerkesztésében; 1876-ban cikksorozatként kozolte Engels Wilhelm Wolff-életrajzát. – *16*

[44] 1876 máj. 11-e és 13-a kozott Berlinben tanácskozott Oroszország, Ausztria–Magyarország és Németország képviselője (Gorcsakov, Andrássy és Bismarck), hogy megoldást keressenek a hercegovinai és boszniai felkelés folytán (v. ö. 28. jegyz.) kialakult keleti válságra. 1876 máj. 13-án megállapodtak a berlini memorandumban, amely felszólította a torok kormányt, hogy kosson héthónapos fegyverszunetet a felkelőkkel, és számos javaslatot is tartalmazott az ellentétek elsimítására és a torokországi status quo fenntartására. Franciaország és Olaszország csatlakozott a memorandumhoz, Anglia azonban nem. A memorandum átnyújtását emiatt máj. 30-ra halasztották; a palotaforradalom kitorése (v. ö. 34. jegyz.) újabb haladékot jelentett, és végül az aláírók lemondtak arról, hogy hivatalosan átnyújtsák a memorandumot, minthogy előrelátható volt, hogy Torokország, amely Anglia támogatását élvezte, amúgy sem teljesítené a dokumentumban foglalt követeléseket. – *16*

[45] Hermann von Helmholtz „Populare wissenschaftliche Vortrage" címmel 1876-ban tette kozzé előadásait. Egy részuket már az otvenes években, Darwin főművének („On the Origin of Species by Means of Natural Selection etc.") 1859-es megjelenése előtt kiadta. – *17*

[46] Engels a feleségével 1876 júl. 24-től szept. 1-ig Ramsgate-ben üdült. Kozben augusztus elején Heidelbergben meglátogatták Mary Ellen Burnst, aki egy ottani nevelőintézet novendéke volt. (V. ö. még 332. jegyz.) Aug. 5-én visszatértek Ramsgate-be. – *18 19 21 24 183 184 185 255*

[47] A levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *18 19 30 86 90 92 98 178 180 216 224 226 260 268 286 289 327 333 381 386 407 456*

[48] Liebknecht 1876 júliusában egyebek közt ezt írta Engelsnek: „... *mi az álláspontok a bakunyinisták kozeledési kísérleteivel kapcsolatban*? Egy közös kongresszusba, miután

előzőleg mindkét fél kuldottei *kulon* uleseztek, alighanem bele lehetne egyezni. Írd meg, hogy mi a véleményetek." Engels válaszlevele valószínűleg nem maradt fenn, de tartalmát 1876 dec. 21-i levelében kozolte Johann Philipp Beckerrel (v. o. 230–231. old.). – *18 231*

[49] Az anarchisták Bakunyin temetését urügyul használták fel arra, hogy megpróbáljanak egyesulni az 1876 júliusáig formálisan még fennálló Internacionálé szekcióival és foderációival (v. o. 19–20. old.). Erre szolgált volna az anarchisták kongresszusa is, amely 1876 okt. 26–30-án ulesezett Bernben. Az Internacionálé anarchista befolyás alatt álló szekciói es foderációi nem voltak hajlandók elismerni az 1872-es hágai kongresszus (v. o. 347. jegyz.) határozatait. A Fotanács 1873 máj. 30-i határozata („A Nemzetkozi Munkásszovetség Fótanácsa a Szovetség valamennyi tagjának", 18. kot. 636. old.) kimondja, hogy a kongresszusi határozatok el nem ismerésével *„kirekesztették onmagukat a Nemzetkozi Munkásszovetségből és tobbé nem tartoznak hozzá"*. Az 1873 szeptemberi genfi anarchista-kongresszus határozataiból kitunt, hogy a kongresszus résztvevői végleg szakítottak az Internacionále programjával és szervezeti elveivel. Kihirdették a politikai harctól való teljes tartózkodast, a helyi szekcióknak es foderációknak teljes autonómiát engedélyeztek, állást foglaltak az ellen, hogy a kisebbség alárendelje magát a tobbségnek es elvetettek a kongresszusok évenkénti egybehívását. A kongresszusokat kizárólag a véleménycsere szolgálatába kívánták állitani. Az általános sztrájkot nyilvánították a társadalmi felszabadítás kizárolagos és egyedul helyes eszkozenek. – Az 1876-os egyesulési kiserlettel megprobálták eletben tartani az anarchista szervezetet, minthogy az anarchista elméleti nézeteket és szervezeti elveket maga a munkásmozgalom fejlődese cáfolta meg és a kulonbozó csoportosulások nézeteltérései siettették az anarchista egyesulés szethullását (v. o. meg 370., 474. jegyz.). – *18 202 205 217 220 231 310 321*

[50] Szerbia és Montenegró 1876 júl. 2-án hadat uzentek Torokországnak, hogy támogassák a boszniai és hercegovinai felkelést (v. o. 28. jegyz.). De a szerb csapatok elórenyomulását már 1876 július első felében megállították, és a szerb csapatok egyre-másra vereséget szenvedtek. A montenegrói csapatoknak voltak bizonyos katonai sikereik. Torokország, Oroszország intervenciójára, fegyverszunetet kotott Szerbiával és Montenegróval, úgyhogy nem kerult sor Szerbia torok megszállására, a Szerbiával kotott békeszerződés amelyet 1877 febr. 28-án irtak alá, helyreállitotta a háború előtti állapotot. A Montenegróval folytatott tárgyalások nem vezettek eredmenyre. Montenegró az orosz–torok háború kezdetétől fogva (1877 április) Oroszország oldalán vett részt a harcokban (v. o még 105. jegyz.). – *18 25 224*

[51] V o. Goethe: „Faust", I. rész (Hexenkuche). – *18*

[52] Az 1871 máj. 10-i frankfurti békeszerződés értelmében Franciaország koteles volt 1871–73-ban otmilliárd frank háborús kártérítést fizetni Németországnak. Elsósorban az így keletkezett „pénzesó" eredményezte Németországban az ún. „grundolási éveket": gyors utemben fellendult az ipar, és ez nagy tőkés spekulációkkal, tózsdemanipulációkkal és grundolási szédelgésekkel járt egyutt. A „grundolási évek" az 1873-as gazdasági válsággal értek véget, amely 1877-ig tartott. (V. o. Engels: „Bismarck úr szocializmusa", 19. kot.) – *18 147*

[53] Engels Londonban Regent's Park Road 122. szám alatt lakott. – *19 82*

[54] Charles Longuet 1874 óta a londoni King's College-ban francia nyelvet, Jenny Longuet pedig a Clement-Dun iskolában német nyelvet oktatott. Longuet 1880-ban visszatért Párizsba. – *19 94 106 473 523*

[55] Paul Lafargue egy ideig egy fotó-litográfiai muhely társtulajdonosa volt Londonban. – *19 135 523*

[56] Marx 1876 aug. 15-től szept. 15-ig harmadszor tartózkodott Karlsbadban kúrán; vele volt leánya, Eleanor is. Utána néhány napot Max Oppenheimnál töltöttek Prágában, majd rövid kreuznachi és liège-i tartózkodás után szept. 22-én tértek vissza Londonba. – *19 21 24 185 187 188 191 192 193 195 202 240 501*

[57] A Bakunyin temetéséről szóló cikk 1876 júl. 15-én aláírás nélkül jelent meg a „Vperjod!"-ban Bern, júl. 4-e kelettel. – „Vperjod!" – orosz újság, 1875–76-ban kéthetenként jelent meg Londonban P. L. Lavrov szerkesztésében; a forradalmi narodnyik mozgalom jobbszárnyának nézeteit képviselte. (V. ö. még 359. jegyz.) – *19*

[58] Marx annak a határozatnak a tartalmát ismerteti, amelyet Bakunyin temetésének résztvevői 1876 júl. 3-i megbeszélésükon fogadtak el. Az anarchisták 1873 szept. 1–6-i genfi kongresszusán elfogadott szervezeti szabályzat 3. cikke teljes autonómiát biztosított a foderációknak és szekcióknak (v. ö. 49. jegyz.). – *20*

[59] A „Volksstaat" 1876 júl. 16-i száma „Politikai szemle" c. rovatában közzétette a határozatot, amelyet Bakunyin temetésének résztvevői hoztak, és szerkesztői megjegyzéseket fuzott hozzá. – *20*

[60] A tudományos kutatási célokra létesült brightoni tengeri akvárium volt az akkori idők legmodernebbul felszerelt ilyen jellegú intézménye. – Marx 1873 márciusában néhány napot Brightonban toltott leányával, Eleanorral. – *20*

[61] Bayreuthban 1876 augusztusában Richard Wagner „A Nibelung gyűrúje" (Nibelungenring) c. operacíklusának ősbemutatójával avatták fel az Ünnepi Játékok székházát. A ciklus darabjai: „Rheingold" (A Rajna kincse), „Walkure" (A walkür), „Siegfried" és „Gotterdammerung" (Az istenek alkonya). (A Nibelungok a germán monda alakjai, eredetileg Niflung királynak, a „homály fiának" leszármazottai.) – *21 187 518*

[62] V. ö. H. J. Gehlsen: „Das Buch vom »grossen« Lasker oder Leiden und Freuden einer schonen Mannesseele", Berlin, Lipcse 1874 és 1875. – *23*

[63] Lavrov „Государственный элемент в будущем обществе" c. tanulmánya a „Vperjod!" I. fuzetében (London, 1876 augusztus) jelent meg. – *23*

[64] A „jovó zenéje" fogalmát Wagner hozta forgalomba; v. ö. Wagner: „Das Kunstwerk der Zukunft" (A jovő mualkotása) (Lipcse 1850) és Frédéric Villot-hoz írt (1861-ben kulon is megjelentetett) levelét: „Zukunftsmusik. An einen franzosischen Freund" (A jovő zenéje. Egy francia baráthoz). – *23 240*

[65] Landrecht (Allgemeines Landrecht fur die Preussischen Staaten) (a porosz államok általáros joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóugyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a buntető-, egyház-, állam- és kozigazgatási jognak az osszefoglalása; Landrechtnek neveztek a kulon tartományi (országos) jogokat, megkulonboztetve az általános német jogtól. Az 1794-es maradi porosz Landrecht egyes lényeges részei egészen a polgári torvénykonyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – *25*

[66] Bulgáriában 1876 áprilisában felkelés tort ki a torok uralom ellen, de a torok csapatok már májusban leverték. A bolgár lakosság elleni kegyetlen megtorló intézkedéseik az európai sajtó nagy részét felháborodásra késztették. – *25 206 230 523*

[67] Disraelit 1876 aug. 12-én az Earl of Beaconsfield címmel ruházták fel. Ezzel a Lordok Házának (a felsőháznak) tagja és a felsőházi konzervatívok vezetője lett. – *25*

[68] Georg Hanssen „Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier" című tanulmánya (Berlin 1863) egyike volt a forrásmunkáknak, amelyeket Engels az „Anti-Dühring"-hez felhasznált (lásd például 20. köt. 159. old.). – *26*

[69] A londoni St. James' Hallban 1876 dec. 8-án – elsősorban a liberális párt szervezésében – ún. nemzeti konferencia ült össze a keleti kérdés megvitatására. – *26*

[70] „The Fortnightly Review" – angol történeti, filozófiai és irodalmi folyóirat; 1865-ben alapította polgári radikálisok egy csoportja; később liberális irányvonalat követett; a fenti címmel 1934-ig, „Fortnightly" címmel 1954-ig jelent meg Londonban. – *26*

[71] Engels Bignamihoz írt levelében (v. ö. 19. köt.) beszámolt az 1877 jan. 10-i Reichstag-választásokról (v. ö. 322. jegyz.). Az 1877 febr. 13-án kelt levelet a Federazione dell'Alta Italia (v. ö. 82. jegyz.) kongresszusán felolvasták, majd a „Plebe" 1877 febr. 26-i számában közzétették. – „La Plebe" – olasz lap, 1868-tól 1875-ig Lodiban, 1875-től 1883-ig Milánóban jelent meg Enrico Bignami szerkesztésében; eleinte a polgári republikánusok balszárnyának, 1871–73-ban pedig az Internacionálé olaszországi szekcióinak orgánuma; bizonyos következetlenségei ellenére nagy szerepet játszott az anarchizmus elleni harcban. Engels, aki állandó levelezésben állt Bignamival, 1871–73-ban és 1877–79-ben a „Plebe" munkatársa volt. A lap körül alakult ki az első olaszországi önálló proletárpárt magva. – *27*

[72] Engels kb. 1877 febr. 20-tól márc. 13-ig beteg feleségével Brightonban tartózkodott. – *27 30 31 33 35 36 247 250 255*

[73] Bignami a „Plebe" 1877 jan. 7-i, jan. 21-i és febr. 16-i számait kuldte meg Engelsnek. – *27*

[74] V. ö. Marx és Engels: „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetkozi Munkásszovetség", 18. kot. 358–359. old. – *27 494*

[75] Szállóigévé vált idézet Nolant de Fatouville „Arlequin empereur dans la lune" (Arlequin, holdbéli császár) c., 1684-ben írott színdarabjából. – *27*

[76] „Il Martello" – olasz bakunyinista újság, 1877 januárjától márciusig jelent meg Bolognában A. Costa szerkesztésében. – *27*

[77] V. ö. „La Plebe", 1877 jan. 21. – *28*

[78] „Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs" – a svájci anarchisták orgánuma; 1872-től 1878-ig jelent meg francia nyelven J. Guillaume szerkesztésében, eleinte havonta kétszer, 1873 júliusától hetenként. – *28*

[79] Utalás loyolai Szent Ignácra, a jezsuita rend megalapítójára (első generálisára) és arra a jezsuiták történetében megfigyelt gyakorlatra, hogy helyesnek vélt célok elérésére meg nem engedhető eszközok alkalmazását is szentesítették. – *28*

[80] „Berliner Freie Presse" – szociáldemokrata napilap, 1876-tól 1878-ig jelent meg, 1876 közepétől Johann Most szerkesztésében. – *28*

[81] A svájci német nyelvű szekciócsoport Kozponti Bizottságának körlevelét Johann Philipp Becker, Georg Wilhelm és Wilhelm Warzner írták alá; német nyelven „Internationale Arbeiterassoziation. Das Zentralkomitee der Sektionsgruppe deutscher Sprache an die Sektion Zurich" címmel, francia nyelven „Association Internationale des Travailleurs.

Réponse du Comité central des sections de langue allemande en Suisse à une lettre de la section de Zurich, concernant le congrès international de la secte des antiautoritaires, du 26 Octobre 1876 à Berne" címmel bocsátották ki. A „Plebe" 1877 febr. 16-i számában adott hírt a dokumentumról. – A körlevél az Internacionálé zürichi szekciójának ama javaslata ellen irányult, hogy vegyenek részt az anarchisták 1876 októberi berni békülő konferenciáján (v. ö. 49. jegyz.) és kifejtette az anarchista és a marxista nézetek közötti alapvető különbséget. Hangsúlyozta, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség betöltötte történelmi hivatását, és új nemzetkozi egyesülést csak önálló nemzeti pártok bázisán lehet létrehozni. Angliában, Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Dániában, Svájcban és Észak-Amerikában már egységes elvi alapon álló, nagy szociáldemokrata pártok alakultak ki, és a munkásosztály Franciaországban is ezen az úton halad, sőt, a jelek szerint Belgiumban és Hollandiában is ez várható. A korlevél kifejezte azt a véleményt, hogy ha már mindenfelé létrejöttek egységes elvi alapú pártok, a nemzetközi szovetkezés és testvériesülés egyszerűen mehet majd végbe; a szekciócsoport Kozponti Bizottsága úgy vélte, hogy már 1877-ben sor kerülhet a létesítendő új nemzetkozi egyesulés alapító kongresszusára. – *28 220*

[82] 1877 febr. 17-én és 18-án ülésezett Milánóban a Federazione dell'Alta Italia (Felső-Olaszországi Föderáció) második kongresszusa. V. o. Engels: „Olaszországból" (19. kot.). – *28*

[83] Neuchâtelban (Svájc) élt James Guillaume, aki Bakunyin halála után (1876) a nemzetkozi anarchista-szervezet (v. o. 49. jegyz.) vezetője lett. – *28*

[84] Az „Anti-Duhring" (v. ö. 24. jegyz.) első szakaszának korrektúraíveiről van szó. – *30 31 35 245*

[85] „A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzatá"-t (v. ö. 16. köt. 12–14. old.) Marx fogalmazta meg és az Internacionálé alapító gyülésén megválasztott ideiglenes bizottság 1864 nov. 2-án egyhangúlag elfogadta. – Az Internacionálé első, genfi kongresszusa 1866 szept. 5-i ulésén jóváhagyta a dokumentumot. – *31 152*

[86] A „La Plebe" 1877 febr. 26-i száma „Congresso Socialista di Milano" címmel közölte a Federazione dell'Alta Italia második kongresszusának (v. ö. 82. jegyz.) három határozatát. Marx itt a III. sz. határozatra hivatkozik. – *31*

[87] Engels a „Plebe" cikkeit felhasználta „Olaszországból" c. cikkéhez, amely a "Vorwärts" 1877 márc. 16-i számában jelent meg (v. ö. még 82. jegyz.). – „Vorwärts" – Németország Szocialista Munkáspártjának központi lapja, 1876 okt. 1-től hetenként háromszor jelent meg Lipcsében; Marx és Engels állandóan segítették a lapot, amely 1878 október végén a szocialista-törvény értelmében kénytelen volt beszüntetni megjelenését. – *31 34*

[88] A „Tőke" I. kotetének rövid kivonatáról van szó. – *32*

[89] V. ö. Émile de Laveleye: „Le socialisme contemporain en Allemagne. I. Les théoriciens", megjelent a párizsi „Revue des deux mondes" 1876. XVII. füzetében. (V. ö. még 366. jegyz.) – *32 244*

[90] V. ö. Maurice Block: „Les théoriciens du socialisme en Allemagne", megjelent a párizsi „Journal des Économistes" 1872 júliusi és augusztusi számaiban. A cikket brosúra formájában is kiadták. – *32*

[91] Marx elküldte Engelsnek a „Széljegyzetek Dühring »Kritische Geschichte der Nationalökonomie«-jához"-t (v. o. 20. köt. 627–662. old.), amelyben Dühring könyve második

kiadásának három első szakaszát bírálja. Engels a „Széljegyzetek"-et "A »Kritische Geschichte«-ből" címmel mint az „Anti-Duhring" (v. o. 24. jegyz.) II. szakaszának X. fejezetét dolgozta fel. 1894-ben, az „Anti-Duhring" III. kiadásának előszavában (v. o. 20. kot. 13–14. old.) Engels így ír erről: „Mint már a második kiadáshoz írt előszóban említettem, ez a fejezet minden lényeges részében Marxtól származik. Első, újságcikknek szánt fogalmazásában kénytelen voltam a marxi kéziratot jelentékenyen megkurtítani, mégpedig éppen azokban a részeiben, amelyekben a Duhring felállította tételek kritikája jobban háttérbe szorul a gazdaságtan történetét illető önálló fejtegetésekkel szemben. Ezek azonban a kéziratnak éppen ama részei, amelyek még ma is a legnagyobb és legmaradandóbb érdekűek. Kötelességemnek tartom, hogy azokat a fejtegetéseket, amelyekben Marx olyan embereket, mint Petty, North, Locke, Hume, a klasszikus gazdaságtan genezisében az őket megillető helyukre állít, lehetőleg teljesen és szó szerint adjam; még inkább azonban ... Quesnay »Gazdasági táblázatának«, ennek az egész modern gazdaságtan számára megoldatlanul maradt szfinx-talánynak marxi tisztázását Azt ellenben, ami kizárólag Duhring úr írásaira vonatkozott, amennyire az összefüggés megengedte, kihagytam." – A marxi „Széljegyzetek" teljes szövege az 1935-ös MEGA-kiadásban (Friedrich Engels: „Herrn Eugen Duhrings Umwalzung der Wissenschaft. Dialektik der Natur", Moszkva–Leningrád) jelent meg. – *33 34 36 66*

[92] Marx 1877 február–márciusában útmutatásokkal és anyaggal látta el Maltman Barry angol újságírót Gladstone kulpolitikáját leleplező cikkekhez. Barry cikkei néhány angol konzervatív lapban jelentek meg; így pl. a „Vanity Fair" c. hetilap 1877 márc. 3-án „Mr. Gladstone" c. cikkét és ennek folytatásaként 1877 márc. 10-én „The Great Agitator Unmasked" c. cikkét közölte. – „The Whitehall Review" – angol konzervatív hetilap, 1876-tól 1929-ig jelent meg Londonban. – „Vanity Fair. A Weekly Show of Political, Social & Literary Wares" – konzervatív hetilap, 1868-tól 1929-ig jelent meg Londonban. – *33 37 291*

[93] V. o. Duhring. „Kursus der National- und Sozialokonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik", II., részben átdolg. kiad., Lipcse 1876. Az első kiadás 1873-ban jelent meg Berlinben. Engels az „Anti-Duhring" megírásához főleg a második kiadást használta. Ennek fennmaradt egy példánya, Engels számos széljegyzetével; fennmaradt egy kézirat is, amelyben a második kiadásból keszult terjedelmes kivonatok és Engels kritikai megjegyzései találhatók (v. o. 20. kot. 683–690. old.) Engels elsősorban az „Anti-Duhring" második szakaszában („Politikai gazdaságtan") elemzi Duhringnek ezt az írását. – *34*

[94] V. o. David Hume: „Essays and Treatises on Several Subjects", I. kot., Dublin 1779, 303–304. old. (v. o. 20. kot. 230 , 643. old.). – *36*

[95] V. o. Duhring: „Kritische Geschichte der Nationalokonomie und des Sozialismus", II., részben átdolg. kiad., Berlin 1875. – *36*

[96] Az itt kovetkező idézetek kozul az első teljesen hiányzik a „Tőke" I. kötetének 1867-es és 1872-es (első és második) német kiadásából; a második idézetből mindkét kiadás csak az elejét (két mondatot) vette át. Engels később a francia kiadás (v. o. 249 jegyz.) e két passzusát felvette az altala sajto alá rendezett harmadik német kiadásba (Hamburg 1883). (V. o. 23. kot. 551–552. old.) – *36*

[97] Quesnay „Tableau économique"-ja (Gazdasági táblázata) először 1758-ban jelent meg – más írasokkal egyutt – kis brosúraként Versailles-ban. A kiadás már a XVIII. sz.-ban hozzáférhetetlen ritkasággá vált, és a XIX. sz.-ban Quesnay muveinek kiadója, Daire nem tudta fellelni egyetlen példányát sem; a „Gazdasági táblázat"-nak csak az az alakja volt ismeretes, amelyet az 1766-os „Analyse du tableau économique" kozol. Marx ennek

az utóbbinak Daire-féle kiadását használta: „Physiocrates", I. rész, 57–78. old. Csak a XIX. sz. végén került elő – és jelent meg Angliában fakszimile kiadásban – az eredeti (sokkal részletesebb) változat. Marx részletesen foglalkozik a „Gazdasági táblázat"-tal az „Értéktöbblet-elméletek" első részének VI. fejezetében, Engels „Anti-Dühring"-je második szakaszának X. fejezetében, amelyet ő írt (v. ö. 91. jegyz.) és a „Tőke" második kötetének XIX. fejezetében. – *37 65*

[98] V. ö. 23. köt. 497., 151–155. old. – *37*

[99] „Morning News" (Reggeli Hírek) – skóciai konzervatív újság. – *37*

[100] A „Whitehall Review" c. hetilap 1877 febr. 3-án aláírás nélkül közölte Maltman Barry „Mr. Gladstone and Russian Intrigue" c. cikkét, amelyet szerzője Marx útmutatásai nyomán írt meg, reagálva Gladstone „Russian Policy and Deeds in Turkestan" c. cikkére, amely a „Contemporary Review" 1876 június–novemberi számában jelent meg. (V. ö. még 92. jegyz.) – „The Contemporary Review" – liberális irányzatú havi folyóirat, 1866 óta jelenik meg Londonban. – *37 291*

[101] 1870 szept. 4-én, a francia csapatok sedani vereségének (v. ö. 16. jegyz.) és III. Napóleon elfogatásának hírére, a párizsi néptömegek forradalmi felkeléssel megdöntötték a második császárságot és kikiáltották a köztársaságot. A kormányzást azonban a reakciós „nemzeti védelem kormánya" vette át; egyik első ténykedése volt, hogy „vándorútra küldte Thiers-t Európa minden udvarába, hogy kikönyörögje közbelépésüket, felkínálva ezért a köztársaság elcserélését egy királyra" (v. ö. Marx: „A polgárháború Franciaországban", 17. köt. 291., 460. old.). – *38*

[102] V. ö. Carlo Gambuzzi: „Sulla tomba di Giuseppe Fanelli". A nekrológ kelte 1877 jan. 6. – *38*

[103] V. ö. Marx és Engels: „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség", 18. köt. – *38*

[104] Engels 1877 májusának második felében feleségével Brightonban üdült. – *39 41*

[105] Az 1877 tavaszán kitört orosz–török háború kaukázusi hadszínterén lefolyt eseményekről van szó. – Oroszország 1877 ápr. 24-én üzent hadat Törökországnak, az után, hogy 1876–77-ben már támogatta Szerbia és Montenegró Törökország elleni háborúját (v. ö. 50. jegyz.). – Oroszország oldalán Szerbia, Montenegró, Románia és bolgár önkéntesek vettek részt a háborúban, amely Törökország teljes katonai vereségével végződött és a Balkán félsziget nagy részein megszüntette a török uralmat. – 1878 jan. 31-én írták alá a fegyverszüneti szerződést. Oroszország és Törökország 1878 márc. 3-án írták alá a San Stefano-i békeszerződést, amelyet az 1878 jún. 13-tól júl. 13-ig tartó berlini kongresszus revideált (v. ö. 206. jegyz.). – *39 41 45 60 71 78 211 228 239 240 255 311*

[106] Mac-Mahon tábornagy, francia elnök 1877-ben köztársaságellenes államcsínnyel próbálkozott. 1877 máj. 16-án a „Journal officiel" (Hivatalos Lap) c. kormánylapban közöltette a polgári republikánus Jules Simon miniszterelnökhöz intézett levelét, amelyben kifejezte, hogy elégedetlen Simon tevékenységével. Simon és vele együtt a miniszterek lemondtak. Mac-Mahon a monarchista Broglie-t bízta meg a kormányalakítással. Máj. 18-án a nemzetgyűlés mindkét kamaráját jún. 6-ig elnapolták. A közbeeső időben vidéken számos republikánus prefektust és alprefektust reakciós hivatalnokokkal, nagyrészt bonapartistákkal váltottak fel. Jún. 25-én feloszlatták a küldöttkamarát, amelyben a republikánusok voltak többségben; 1877 okt. 14-re írták ki az új választásokat, amelyeken a republikánusok győztek. (V. ö. még 507. jegyz.) – *39 41 50 292*

[107] Marx az 1877 máj. 31-i „Times" két tudósítására utal, amelyek „Peace Rumours" illetve „The New French Ministry" címmel jelentek meg. – „The Times" – a legnagyobb angol konzervatív irányzatú napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel; 1788 óta a címe „The Times". – *41*

[108] Kaukázusi betegségnek nevezi Marx az adzsárok partizántevékenységét az orosz seregek hátában, a kaukázusi hadszíntéren, amellyel gátolták az oroszok offenzíváját. – *41*

[109] „La Marseillaise" – francia napilap, 1877-től 1914-ig jelent meg Párizsban, radikális-republikánus irányzatú. – *42*

[110] „La République Française" – francia napilap, 1871-től jelent meg Párizsban; polgári-radikális irányzatú, alapítója Léon Gambetta volt. – *42*

[111] „Le Siècle" – francia napilap, 1836-tól 1939-ig jelent meg Párizsban; az ötvenes–hatvanas években a mérsékelt republikánusok lapja. – *42*

[112] Engels és felesége 1877 júl. 11-től aug. 28-ig Ramsgate-ben üdült. – *43 45 48 49 53 56 60 62 65 68 70 276 278 279 280 283 287 293*

[113] Engels kb. 1877 júl. 4-én néhány napra Manchesterbe utazott. – *43*

[114] Franz Wiede 1877 júl. 9-i levelében felkérte Marxot, majd júl. 10-i levelében Engelst, hogy működjenek közre a „Die Neue Gesellschaft" c. folyóiratban, amelyet kiadni szándékozott. (A lap 1877 októberétől jelent meg Zürichben.) Július 20-i levelében kérte Engels lehetőleg azonnali válaszát. Marx és Engels nem vállalták a közreműködést a folyóiratban (v. ö. 45., 47., 278. old.). – *43 45 51 58 278 281 408*

[115] Az „Anti-Dühring" (v. ö. 24. jegyz.) második szakaszának hasáblevonatairól van szó; ez a szakasz „Eugen Dühring úr politikai gazdaságtan-forradalmasítása" címmel 1877 júl. 27-től dec. 30-ig cikksorozatként jelent meg a „Vorwärts"-ben. – *43*

[116] 1877 júliusában Engels „Anti-Dühring"-jének első szakasza „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. I. Filozófia" címmel különlenyomatként megjelent Lipcsében. – *43*

[117] Marx és Engels gyakran rodomontádának nevezik a hencegést, utalva Rodomontéra, Ariosto „L'Orlando furioso"-jának nagyotmondó fecsegőjére. – *43 160*

[118] 1877 májusában török csapatok szálltak partra Szuhumiban. – *43*

[119] „Kolnische Zeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kolnben; a múlt század harmincas–negyvenes éveiben a katolicizmust védelmező, de a liberalizmussal kacérkodó újság, a „Rheinische Zeitung", majd a „Neue Rheinische Zeitung" dühödt ellenfele; a hetvenes években Bismarck szócsöve. – *44*

[120] V. ö. Biblia, Zsolt. 73. – *44 84*

[121] Szilisztria török erődöt orosz csapatok 1854 május–júniusában, a krími háború folyamán ostromolták. V. ö. Engels: „Szilisztria ostroma" és „A dunai háború" (10. köt.). – *44*

[122] Marxnak Wiedéhez írt levele nem maradt fenn. Engels Wiedéhez írt 1877 júl. 25-levelének csak a vázlata maradt fenn (v. ö. 278. old.). – *45 64*

[123] „Die Neue Gesellschaft. Monatsschrift für Sozialwissenschaft" – reformista folyóirat, 1877 októberétől 1880 márciusáig jelent meg Zürichben Franz Wiede szerkesztésében. – *45*

[124] A gothai általános szocialista kongresszus 1877 máj. 29-i ülésén néhány küldött olyan határozatot javasolt, amely betiltja Engels „Anti–Dühring"-jének (v. o. 24. jegyz.) további megjelenését a párt központi lapjában. Johann Most határozati javaslata így szólt: „A kongresszus kijelenti: olyan cikkeknek, amilyenek, mint példaképpen a legutóbbi hónapokban Engels által Dühring ellen kozzétett kritikák, a »Vorwarts« olvasóinak többségét nem érdeklik, a jövőben a központi lapban nincs helyük." Julius Vahlteich ráadásul még az „Anti-Duhring" hangnemét is kifogásolta. Megállapította, hogy Marx és Engels nagyon sokat használtak és remélhetőleg továbbra is használni fognak a pártnak, de ugyanez Dühringre is áll, és a professzorok vitái kulonben sem a „Vorwarts"-be, hanem brosúrákba valók. Bebel kozvetítő javaslatot tett: tekintettel Engels Duhring elleni cikkeinek terjedelmére, tekintettel arra, hogy Engels Duhring elleni polémiájának a „Vorwärts"-ben való közlése Dühringet vagy híveit feljogosítja arra, hogy hasonló részletességgel válaszoljanak, s ezzel egyfelől a „Vorwärts" terjedelmét mértéken felul igénybe veszik, másfelől magát az ügyet nem viszik előbbre, a kongresszus határozza el, hogy Engels Dühring elleni cikkeit a továbbiakban nem magában a „Vorwärts"-ben, hanem a kiadandó szemlében, illetve annak előjében, a „Vorwarts" tudományos mellékletében, vagy pedig kulon brosúrában teszik kozzé. – Liebknecht határozottan szembefordult Most és Vahlteich álláspontjával. Leszogezte, hogy amíg a tudományos melléklet vagy szemle nem áll rendelkezésre, a cikkeket csak a „Vorwarts" közölheti. Engels egyesek által túl hosszúnak talált cikkeiben arra vállalkozott, hogy Duhring vaskos kotetekbe foglalt egész rendszerét megcáfolja, és feladatát ragyogóan oldotta meg. Marx „Tőké"-jének megjelenése óta e Duhring elleni cikkek képviselik a legjelentősebb tudományos munkát, amely a párt keretein belül keletkezett. Engelst ezért a párt koszonete illeti meg. – A kongresszus Bebel javaslatát fogadta el a Liebknecht által javasolt módosítással: az ilyen jellegű cikkeket a „Vorwarts" tudományos mellékletében, vagy a tudományos szemlében (v. ö. 146. jegyz.), esetleg brosúra formájában teszik kozzé. – Az „Anti-Duhring" második és harmadik szakaszát a „Vorwärts" tudományos melléklete, illetve melléklete közölte. – *45 47 274 276 281 304 417*

[125] Az 1870–71-es német–francia háborúban a porosz hadsereg 1870 szept. 19-től 1871 jan. 28-ig ostromolta Párizst. – *46*

[126] „Roviddel az »egyesulési kongresszus« (v. o. 263. jegyz.) előtt" – írta Liebknecht 1877 júl. 13-i levelében Engelsnek – „Marx levelet küldott Brackénak egyesülési programunk hosszabb bírálatával" (v. ö. 129–130. old. és 287. jegyz.). „Ezt . . . megmutatták nekem, de mielőtt lemásolhattam volna, vissza kellett küldenem Marxnak . . . Most programunk kifejtésével foglalkozom és így nagyon szeretném, ha kéznél lenne a marxi bírálat. Légy szíves, kérd el tőle." – *47*

[127] Engels említett levele Liebknechthez nem maradt fenn. Tartalmára Engels utal Marxnak írott 1877 júl. 19-i és Liebknechtnek írott 1877 júl. 31-i leveleiben. Liebknecht 1877 júl. 21-én válaszolt Engels szóban forgó levelére. – *47 280*

[128] A „Vorwärts" 1877 júl. 11-i száma Liebknecht két cikkét kozolte: „Das Ketzergericht in Berlin" és a „Die Roten wider die Blauen" c. sorozat első cikkét; a továbbiak a „Vorwarts" 1877 júl. 13-i, 18-i és 20-i számaiban jelentek meg. – *47*

[129] „Igazi szocializmus" – kispolgári szocialista politikai és irodalmi irányzat, a negyvenes években keletkezett Németországban; legfőbb képviselői voltak a tobbi kozott Karl Grun és Moses Hess. A szocializmust homályos szeretet-tanok hirdetésével, osztály-

harc nélkül vélték elérhetőnek. – Marx és Engels több írásukban bírálták az „igazi" szocialisták nézeteit, elsősorban „A német ideológia" II. részében és „A Kommunista Párt kiáltványa" III. részében (v. o. 3. és 4. köt.). – *47*

[130] A bolgár területen levő torok erődnégyszög (Ruszcsuk, Szilisztria, Várna és Sumla) a torok csapatok hadműveleti támaszpontja volt. Az 1877–78-as orosz–torok háború kezdetén (v. o. 105. jegyz.) a torok hadsereg fő erői ezen a területen összpontosultak. – *48 54*

[131] Nikopolisz dunai török erőd kétnapi ágyúzás után 1877 júliusában kapitulált. – Az orosz csapatok az 1828–29-es orosz–torok háború idején 1828 okt. 11-én elfoglalták Várnát. – *48*

[132] „Journal des Débats politiques et littéraires" – francia polgári napilap, 1789-től jelent meg Párizsban különféle címekkel; a júliusi monarchia idején kormánylap, az orléanista burzsoázia lapja. – „Braunschweiger Volksfreund" – szociáldemokrata újság, alapította Wilhelm Bracke; 1871 májusától jelent meg; 1878 októberében betiltották. – Marx és Engels gyakran „Moniteur"-nek nevezik valamely szervezet vagy politikus hivatalos vagy félhivatalos lapját, a „Moniteur universel" c. francia kormánylapra utalva. – „Le Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban, 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap; közölte a parlamenti tudósításokat és a kormányrendeleteket. – *49*

[133] Marx a feleségével és leányával, Eleanorral 1877 aug. 8-tól Bad Neuenahrban üdült. Szept. 27-e előtt tért vissza Londonba. – *49 53 56 65 68 70 282 283 284 285 286 287 289 295*

[134] V. ö. Euripidész: „Oresztész" – *50*

[135] Az 1877 ápr. 6-i „Vorwärts" „Szociálpolitikai szemle" c. rovatában hírt adott arról, hogy Galliffet tábornok egy párizsi bálon törrel súlyosan megsebesítette kedvesét, madame de Beaumont-t, Mac-Mahon elnök feleségének nővérét, s hogy a tábornokot letartóztatták. A botrányt az egész párizsi sajtó agyonhallgatta. Marx 1877 ápr. 10-én kérte Karl Hirscht, hogy közöljön vele részleteket az ügyről (v. ö. 501. old.). – *50 501*

[136] V. ö. Biblia, Lukács 23, 31. – *50*

[137] Az Élysée-palota (Palais de l'Élysée) a francia köztársasági elnök székhelye. – *50 57*

[138] Mac-Mahon állítólag a krími háború idején, 1855 szept. 8-án mondta ezt, miután a franciák rohammal bevették a Malahovot, Szevasztopol erődítményeinek kulcsát. – *50*

[139] A „Vorwarts" 1877 nyarán néhány cikket közölt a franciaországi eseményekről, Mac-Mahon monarchista államcsíny-kísérletéről stb. (v. ö. 106. jegyz.). A „Zum jungsten Staatsstreich des Herrn Mac-Mahon" (Mac-Mahon úr legújabb államcsínyéről) címmel megjelent vezércikkben a szerkesztőség kifejtette, hogy egy francia burzsoá köztársaság a maga látszatszabadságával demoralizálóbb hatású, mint egy monarchia; ezért a francia munkások számára kozombos, hogy egy polgári köztársaság vagy egy monarchia feltételei közott harcolnak-e. Ez a téves álláspont, amelyet Marx és Engels elítélt (v. ö. 276–277. old.), különösen élesen a *„Nieder mit der Republik!"* c. cikkben jutott kifejezésre; szerzője Wilhelm Hasenclever volt. – *51 54 276 311*

[140] A múlt század hatvanas éveinek elején a porosz hadsereg átszervezése urugyet szolgáltatott a porosz kormány és a porosz képviselőház liberális többsége közott támadt úgynevezett alkotmány-konfliktusra. Roon hadügyminiszter 1860 elején beterjesztette a had-

sereg átszervezésének tervét, amelyet a képviselőház liberális többsége nem fogadott el. Nem sokkal később azonban a kormány elérte, hogy a burzsoázia megszavazza a hadsereg harcképességének fokozásához szükséges összeget. A kamarák liberális többsége 1862 márciusában megtagadta a katonai kiadások megszavazását; a kormány válaszul feloszlatta a képviselőházat és új választásokat írt ki. 1862 őszén megalakult a Bismarck-kormány, amely néhány hettel később ismét feloszlatta a képviselőházat es megkezdte a hadügyi reform végrehajtását anélkul, hogy az ehhez szukséges pénzt a képviselőház megszavazta volna. Az alkotmány-konfliktus csak 1866-ban ért véget, amikor a porosz burzsoázia az osztrakokon aratott porosz győzelem nyomán behódolt Bismarcknak. – *51*

141 A „Westphalische Volkszeitung"-ról, a Haladópárt egyik lapjáról van szó. – Az 1861 júniusában megalapított baloldali liberális Haladópárt programjában követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, az össznémet parlament egybehívását és liberális kormány létrehozását, amely a képviselőháznak felelos. Az Ausztria folott aratott 1866-os porosz győzelem után a párt jobbszárnya megalakította a Bismarckot minden lényeges kérdésben támogató Nemzeti Liberális Pártot (v. o. 627. jegyz.). A Haladópártban megmaradt politikusok főként a kereskedő burzsoázia, a kisvállalkozók és a városi kispolgárság érdekeit képviselték; a hetvenes években egyre kevésbé tanúsítottak ellenzékiséget a Bismarck-rezsimmel szemben· 1871-ben például jóváhagyták Elzász-Lotaringia annektálását és elfogadták a félabszolutista birodalmi alkotmányt. A Haladópárt a nyolcvanas évek elején még egyszer parlamenti sikereket ért el azzal, hogy szembehelyezkedett a bismarcki védővám-törvényekkel, de sikereit, a többi kozott szocialistaellenes magatartása folytán, nem tudta kiaknázni. 1884-ben a Nemzeti Liberális Párt balszárnyával történt egybeolvadásából alakult meg a Német Szabadelvu Párt. – „Westphalische Volkszeitung" – német újság, a Haladópárt lapja; ezzel a címmel korulbelul 1862-tol 1863-ig hetenként háromszor jelent meg Hagenban, Wilhelm Hasenclever szerkesztésében. – *51*

142 A gothai szocialista kongresszus határozata értelmében 1876 okt. 1-től a „Vorwarts" lett a Németországi Szocialista Munkáspárt egységes kozponti lapja (v. o. 23. és 87. jegyz); a szerkesztéssel Liebknechtet és Hasenclevert bízták meg. – *51 202*

143 V. o. Biblia, A bolcsesség konyve, 11., 17. – *51*

144 Liebknechtet egy cikkért, amely 1877 nyarán a távollétében jelent meg a „Vorwarts"-ben, hatheti, egy másik cikkért tízheti bortonbuntetésre ítélték, egy választási roplapért pedig megidézték egy szileziai bíróság elé. A választási hadjárat idején ráadásul magánpereket is indítottak ellene stb. Liebknecht 1877 június 27-én a lipcsei bortonből, ahol kéthavi buntetését toltotte, beszámolt erről Engelsnek. – *51 276*

145 A „Zukunft" szerkesztősége 1877 júl. 20-án azonos tartalmú levélben kérte fel Marxot és Engelst, hogy a gothai kongresszus határozata értelmében kiadandó tudományos szemlenek (v. o. 146. jegyz.) legyenek munkatársai. A leveleket „A »Zukunft« szerkesztősege" aláírással látták el es címnek a „Berliner Freie Presse" expedícióját adták meg, e lap főszerkesztője Johann Most volt. – *51 53 64 281 375 408*

146 Az 1877 májusi gothai szocialista kongresszus Geib javaslatára határozatot hozott arról, hogy október 1-től Berlinben havonta kétszer megjelenik a párt tudományos szemléje; addig a „Vorwarts" kéthetenként főként tudományos tartalmú melléklettel jelenik meg. 1877 okt. 1-től megjelent Berlinben a „Zukunft" mint a párt hivatalos elméleti folvóirata, amelyet a szociálfilantróp Karl Hochberg pénzelt és R. F. Seifert álnéven irányított. Marx és Engels élesen bírálták a lap reformista tendenciáit (v. o. például Marx 1877 okt. 23-i levelét Brackéhoz, 300. old.). – *53 58 60 63 276 281*

147 V. o Arnim és Brentano: „Des Knaben Wunderhorn" („Kurzweil") (Szórakozás). – *54*

[148] Duhring, aki 1863 óta magántanár volt a berlini egyetemen, írásaiban 1872-től kezdve hevesen támadott néhány egyetemi tanárt, a többi kozott Hermann von Helmholtzot, és bírálta az egyetemi rendtartást. A reakciós professzorok támadással feleltek. Duhring 1877-ben megismételte vádjait. Erre fegyelmi eljárást indítottak ellene és 1877 júliusában eltiltották az egyetemi oktatói tevékenységtől. A Duhring elleni intézkedések széles korű tiltakozást váltottak ki. – *54 274 280*

[149] Liebknecht „Die Roten wider die Blauen" c. cikksorozatáról van szó (v. o. 128. jegyz.). – *54*

[150] Az Egyesult Államok munkásai súlyos helyzetbe kerultek a hosszan tartó válsággal osszefuggő tomeges munkanélkuliség és az ismételt bércsokkentesek kovetkeztében. A vasúti munkások sztrájkkal válaszoltak a munkabérek újabb csokkentésere. A 17 államra kiterjedő sztrájkhoz más iparágak munkásai is csatlakoztak. A kormánycsapatok és a milícia beavatkoztak, fegyveres osszetűzésekre kerult sor. A sztrájkot veres terrorra és letartóztatásokkal letörték. Az Egyesult Államok munkáspártja szolidaritást vállalt a sztrájkolókkal, de a sztrájk irányításához túl gyenge volt. Cincinattiben és másutt, ahol a munkáspárt erős szervezettel rendelkezett, a sztrájk sikerrel járt. – *56 60*

[151] Az 1872 szeptemberi hágai kongresszus határozatot hozott arról, hogy az Internacionálé Főtanácsának székhelyét Londonból New Yorkba helyezik át (v. ö. 18. kot. 146. és 630. old.). – *56*

[152] A Challemel-Lacourtól származó vezércikk aláírás nélkul jelent meg a „République Française" 1877 júl. 12-i számában. – *57*

[153] Bazaine marsallt, aki a német–francia háború idején 1870 októberében feladta Metz várát, 1873 őszén hazaárulás vádjával haditorvényszék elé állították és halálra ítélték. Mac-Mahon 20 évi bortönre és Ste.-Marguerite szigetére való száműzetésre változtatta az ítéletet; Bazaine 1874 augusztusában Spanyolországba szokott. – *57*

[154] Broglie első ízben 1873 májusától 1874 májusáig állt a francia kormány élén. Az első Broglie-kormányt kozvetlenul Mac-Mahonnak koztársasági elnokké való megválasztása után iktatták be. Céljául a morális rend (ordre moral) kormányának letrehozasat hirdette meg. – *57*

[155] Kristálypalota – az 1851-es első londoni nemzetkozi kereskedelmi és ipari kiállitasra létesult fém- és uvegépulet, amely az ipari haladást szimbolizálta. – „Koniglich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" („Vossische Zeitung") – német napilap, 1751-ben Christian Friedrich Voss tulajdonába kerult és róla kapta kozhasználatú nevét. 1704-től 1934-ig jelent meg Berlinben, kulonbozó címekkel. – *57*

[156] Katedraszocialisták – a XIX. sz hetvenes éveiben keletkezett német szocialreformista politikai gazdaságtani irányzat kepviseloi. Teoretikusaik – Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Adolph Wagner stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen, az államot osztályok folotti intézménynek tekintették, amely alkalmas az ellenséges osztályok osszebékítésére és a tőkések érdekeinek megsértése nélkul „szocializmus" bevezetésére (betegségek és balesetek elleni biztosítási pénztárak szervezése és gyári torvényhozás útján). – *57 382 407*

[157] V. o. Karl Knies: „Geld und Kredit. Erste Abteilung: Das Geld etc.", Berlin 1873, 119. old. – *58 60*

[158] Az említett megbeszélésre valószínűleg az 1876 augusztusában megtartott gothai szocialista kongresszuson került sor. – *58*

[159] Liebknecht 1877 júl. 28-i levelében tájékoztatta Engelst a „Zukunft" c. folyóirat október 1-i megindulásáról és kifejezte azt a meggyőződését, hogy a szerkesztést irányító Höchberg és Wiede derék emberek, szembenállnak Dühringgel, a lap szigorú ellenőrzése pedig távol tartja majd az idegen eszméket. Nagyon hasznos lenne, ha Engels (és természetesen Marx is) a lap munkatársa lenne, habár tevékenységének java részére továbbra is a „Vorwärts"-nek van szüksége. (V. ö. még 145., 146. jegyz.) – *60 281*

[160] Dühringnek ezzel a nézetével, amelyet „Kursus der National- und Sozialökonomie etc." c. könyvében (v. ö. 93. jegyz.) fejtett ki, Engels az „Anti-Dühring" második szakaszában, elsősorban az „Értékelmélet" c. V. fejezetben (v. ö. 20. köt. 181–191. old.) szállt vitába. (V. ö. még 24. jegyz.). – *60*

[161] „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban, 1857-től a konzervatív párt lapja. – *61*

[162] „La Liberté" – francia nyelvű belga lap, 1865-től 1873-ig jelent meg Brüsszelben, 1872–73-ban naponta; 1867-től az Internacionálé egyik belgiumi lapja. – *62*

[163] Marx utal Heinrich Bürgers „Erinnerungen an Ferdinand Freiligrath" c. írására, amely 1876 november–decemberében jelent meg a berlini „Vossische Zeitung"-ban. Bürgers szerint az első lépéseket a „Neue Rheinische Zeitung" megalapításához ő és Georg Weerth tették meg (v. ö. erről 21. köt. 15. old.). Visszaemlékezéseiben Bürgers azt írja, hogy Marx volt a Kommunisták Szövetsége „régi Központi Vezetőségének lelke". – „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig Kölnben megjelenő német napilap. Főszerkesztője Marx volt, munkatársai közé tartozott Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A vezércikkeket, amelyek útmutatást adtak a német és az európai forradalom legfontosabb kérdéseiben, rendszerint Marx vagy Engels írta. – A lap polgári részvényeseinek nagy része mindjárt az újság harcos hangú első száma után visszavonult, amikor pedig a „Neue Rheinische Zeitung" a párizsi júniusi felkelés folyamán nyíltan állást foglalt a proletariátus ügye mellett, a még megmaradt részvényesek többsége is megvonta támogatását. A hatóságok megfosztották Marxot porosz állampolgárságától és a szerkesztők ellen sorozatos eljárásokat indítottak, amelyek 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a lap beszüntetésére kényszerítették a szerkesz tőséget. – *62*

[164] A kéziratban „Le Travail" (A Munka) olvasható. Az ilyen című anarchista hetilap 1873 augusztusától szeptemberig jelent meg Genfben James Guillaume szerkesztésében. 1877 májusától 1878 április–májusáig adták ki Genfben a „Le Travailleur" c. havi folyóiratot, amelynek majdnem minden munkatársa a „Travail"-ban is közreműködött. – *62*

[165] V. ö. Schiller: „Wilhelm Tell", II. felv., I. szín. – *63*

[166] V. ö. Franz Mehring: „Zur Geschichte der deutschen Sozialdemokratie", Magdeburg 1877. – *63*

[167] Mehringnek „Herr von Treitschke, der Sozialistentöter und die Endziele des Liberalismus" c. brosúrája névtelenül jelent meg Lipcsében 1875-ben. – *63*

[168] Kaufman könyvének idézett passzusa nem az első, hanem a második fejezetben található. V. ö. Illarion Ignatyevics Kaufman: „Теория колебания цен" Harkov 1867, 123. old. – *64*

[169] Isaac Butt levelet az Internacionálé Főtanácsának 1870 jan. 4-i ülésén olvasták fel. Butt készségét nyilvánította arra, hogy támogassa az angol és az ír munkások szövetséget. – *64*

[170] A szoban forgó jegyzetek részei annak a munkának, amelyet Marx az „Anti-Duhring" (v. ö. 24. jegyz.) számára írt és amelyet Engels „A »Kritische Geschichte«-ből" cím e mint X. fejezetet vett fel a második szakaszba (v. ö. még 91. jegyz.). – *65*

[171] Valószínuleg Robert Owen „The Marriage System of the New Moral World" c. műveről (Leeds 1838) van szó. – *65*

[172] Engels az „Anti-Duhring" harmadik szakaszának I. fejezetehez („Történelmi kérdések" használta fel Sargant, Owen, Fourier és Hubbard írásait. – *65*

[173] Seik ul-iszlám – a mohamedán egyház feje az oszmán birodalomban – *66*

[174] „Galignani's Messenger" – angol nyelvu újság, 1814-től adták ki Párizsban, kezdetben hetenkent háromszor, később naponta, nagyobb angol, amerikai és francia lapok cikkeinek kivonatait kozolte. (V. ö. még 107. jegyz.) – *69*

[175] „Le Figaro" – francia napilap, 1854 óta jelenik meg Párizsban, konzervatív, a hatvanas–hetvenes években bonapartista, majd klerikális monarchista. – „L'Indépendance belge" – belga polgári napilap, 1831-ben alapítottak Brusszelben, 1940-ig jelent meg; liberális irányzatú. – *69*

[176] Engels és felesége 1877 szept. 5-től kb. szept. 21-ig Skóciában tartózkodott. – *70 283 293*

[177] Engels 1849 nyaran reszt vett a badeni es pfalzi forradalmi harcokban. August Willich mellett, aki a forradalmi sereg egyik önkéntes-alakulatának parancsnoka volt, mint szárnyseged harcolt, ő irányította a bonyolultabb harci feladatok végrehajtását és Willichhel egyutt kidolgozta a hadmuveleti terveket. Az utkozetekben valo szemelyes részvetelerol beszámolt Marx feleségének írott 1849 jul 25-i levelében (v. ö. 27. kot.). – *70*

[178] Egy előretolt orosz kulonítmény Gurko tábornok vezénylete alatt 1877 júliusában átkelt a Balkánon, elfoglalta a Sipka-szorost és elórenyomult Drinápoly irányába. Gurko azonban 1877 július végén–augusztus elején kénytelen volt visszavonulni a Sipka-szorosba. 1877 aug. 21-től 26-ig a torok hadsereg megpróbálta visszafoglalni a szorost, de ez nem sikerult. – *71*

[179] Torokországot I Miklós cár nevezte „beteg embernek" Seymour péterváři angol követtel 1853 elején folytatott tárgyalásai során. A tárgyalásokra vonatkozó titkos levelezést az angol kormány „Correspondence respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey" (A torokországi latin es gorog egyház jogaira és kiváltságaira vonatkozo levelezés) c. Kékkonyvében (London 1854) adta ki. A kerdéssel Marx „Dokumentumok Torokország felosztásáról" es „A titkos diplomáciai levelezés" c. cikkeiben (v. ö. 10. kot.) foglalkozik. A későbbiekben Marx és Engels magát az orosz cart neveztek „beteg embernek". – Kékkonyveknek (Blue Books) nevezték kék borítólapjukról az angol parlamenti és kulugyminisztériumi diplomáciai dokumentum-kiadványokat. – *71 239*

[180] Az orosz csapatok 1877 júl. 30-án másodszor kísérelték meg sikertelenul Plevna bevetelet, amely csak 1877 dec. 10-én sikerult. – *71 296 313*

[181] V. ö. Herder: „Cid", 28. ének. – *71*

[182] Miután Oroszország 1877 ápr. 24-én hadat uzent Torokországnak, az orosz csapatok arra készultek, hogy átkelnek a Dunán. 1877 májusában a legnagyobb torok páncélhajok közül hármat elsullyesztettek, de az orosz sereg csak június végén kelt át a Dunán. – *71 277*

[183] Erről a levelről korábban azt hitték, hogy Engels 1876 végén írta, valószínu azonban, hogy 1877 végén vagy 1878 elején íródott. Engels ebben az időben dolgozott „A természetkutatás a szellemek világában" c. cikkén, amelyet feltehetően 1878 elején írt meg és kesobb felvett a „Természet dialektikája"-ba (v. o. 20. kot. 349–357. old.). Előzőleg a tobbi kozott J. N. Maskelyne „Modern Spiritualism" és A. R. Wallace „On Miracles and Modern Spiritualism" c. konyveit (London 1876 és 1875) tanulmányozta. – *73*

[184] Engels feleségének 1878 szept. 12-én bekovetkezett halála után szept. 16-án egy időre Littlehamptonba utazott. – *74 77 79 82 84 339*

[185] Marx 1878 szept. 4-tól 14-ig feleségével és leányával, Jennyvel Malvernban tartózkodott. – *74 336 340*

[186] A londoni lapok, tobbek kozott a „Daily News" és a „Standard" 1878 szept. 17-en beszámoltak a német Reichstag 1878 szept. 16-i üléséről, amelyen megvitatták a szocialdemokrácia elleni kivételes torvény (v. o 187. jegyz.) tervezetét. A tobbi kozott Eulenburg porosz belugyminiszter is felszólalt a vitában. – Az idézett szólás („baglyokat visz Athénba") értelme korulbelul: vizet hord a tengerbe – *74 340*

[187] A kivételes torvényt vagy szocialista-torvényt (Gesetz gegen die gemeingefahrlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie – Torvény a szociáldemokrácia kozveszélyes torekvései ellen) Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. Urugyul az I. Vilmos ellen 1878 májusában es juniusában elkovetett két merénylet szolgált (v. o. 540. jegyz.), noha a szociáldemokráciának ezekhez semmi koze nem volt. Miután a Reichstag az első torvényjavaslatot elvetette, Bismarck a második merénylet után feloszlatta a Reichstagot, új választásokat írt ki és a módosult osszetételu Reichstaggal sikerult a torvényt elfogadtatnia (v. o. 539. jegyz.). – A kivételes torvény alapján feloszlattak a part osszes szervezeteit és a szocialista célkitúzésu szakszervezeteket; tobb mint otven szocialista újságot és a szocialista gyuléseket betiltották; tomeges letartóztatások történtek; bizonyos városokban és keruletekben meghirdették az úgynevezett „kis ostromállapotot", s ezzel a rendőrségnek lehetóvé tették, hogy szociáldemokrata munkasokat és funkcionáriusokat onkényesen kiutasítson. – A Szocialista Munkáspárt megszervezte az illegális harcot a kivételes torveny ellen; helyzetét nehezítették a párton beluli jobboldali opportunisták és egy anarchista csoport. – Marx és Engels minden modon segítették a pártot a forradalmi stratégia és politika kidolgozásában. A Szocialista Munkáspárt megállta a próbát, a legális és illegális harci formák osszekapcsolt felhasznalásával a szocialista-torvény elleni harcban marxista tomegpárttá vált; az 1890 februári választásokon a szavazatok 19,7 százalékát kapta és Németország legerősebb pártjává lett. A Reichstag 1890 januárjában a tomegek nyomására elutasította a szocialistatorvény meghosszabbítását; a torvény érvénye 1890 szept. 30-án lejárt. – Engels tobb cikket írt a szocialista-torvényről; v. o. pl. „A németországi szocialistakat sújtó kivételes torvény – Az oroszországi helyzet", „Bismarck és a német munkáspárt" (19. kot.), „A német szociáldemokraták", „Hogyan tovább?", „Búcsulevél a »Sozialdemokrat« olvasóihoz" (22. kot.). – *74 80 85 100 104 333 339 386 395 409 414 428 466 469 480*

[188] „La légalité nous tue" („A törvényesség megöl bennünket") – Odilon Barrot kijelentése, amelyben az 1848–49-es francia reakciónak az a törekvése jut kifejezésre, hogy népfelkelést provokáljanak és annak leverése után helyreállíthassák a monarchiát (v. ö. még 7. köt. 50. old.). – *75*

[189] A Centrumpárt 1870-ben alakult meg a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hű pártok és a baloldali ellenzéki frakciók között; képviselői az üléstermek közepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támogatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes törekvéseit, ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit és a forradalmi munkásmozgalom ellen tett rendszabályait. A Centrumpártról v. ö. Engels: „Az erőszak szerepe a történelemben" (21. kot.) és „Hogyan tovább?" (22. kot.). – *75 80 341*

[190] Bebel beszámolója szerint Ludwig Bamberger ezzel a kijelentéssel („Mégiscsak kutyák vagyunk!") jellemezte azt a bánásmódot, amelyben Bismarck a nemzeti liberálisokat (v. ö. 627. jegyz.) részesítette. – *75 331 341*

[191] Bebel a Reichstag 1878 szept. 16-i ülésén elhangzott beszédében megcáfolta a kormány alaptalan vádjait, amelyekkel az a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) elfogadását akarta indokolni. Leszögezte, hogy a munkások szívósan kiállnak a meggyőződésük mellett és összejönnek majd a műhelyekben, a gyárakban, családi körben és mindazokon a helyeken, ahol senki sem képes szigorúan ellenőrizni őket. A munkásmozgalom tovább él, és ne higgye senki, hogy a szocializmust erőszakos eszközökkel elpusztíthatja. – *75 77 80 340*

[192] Bizonyos Kovalszkijt az odesszai haditörvényszék 1878 augusztusában golyó általi halálra ítélt. – *75*

[193] Az 1878 szept. 18-i „Standard" napi nemzetközi szemléjében cikket közölt a szocialistatörveny (v. ö. 187. jegyz.) szept. 16-i Reichstag-beli vitájáról. Engels a szept. 17-i Reichstag-ülésről közölt távirati jelentésekre is utal, amelyek ugyanebben a számban „The German Parliament. The Anti-Socialists Bill. Speech of Prince Bismarck" címmel jelentek meg. – *77*

[194] A „Vorwarts" 1878 szept. 27-i száma „Aus England. London, 20. September" (Angliából. London, szeptember 20.) címmel kivonatokat közölt különböző angol újságokból, amelyek a szocialista-törvénnyel foglalkoztak; a „Standard"-et nem említette. – *77*

[195] Valószínűleg az 1878 szept. 7-i „Kolnische Zeitung"-ról van szó. – *77*

[196] Faberstrasse 12. II. volt a „Vorwarts" szerkesztőségének a címe. – *78*

[197] A Lyonban 1878 jan. 28-tól febr. 8-ig megtartott második francia munkáskongresszus határozata értelmében 1878 szeptemberében, a párizsi világkiállítás idején ült volna össze a nemzetközi szocialista munkáskongresszus, de ezt a francia kormány tilalma megakadályozta. Minthogy arra már nem volt idő, hogy a kongresszust Párizs helyett Lausanne-ba hívják egybe, a kuldottek 1878 szept. 5-én zárt, nem hivatalos gyűlésen találkoztak, amelyet a rendőrség szétugrasztott. 38 résztvevőt letartóztattak, akiket (élükön Jules Guesde-del) 1878 októberében bíróság elé állítottak. Karl Hirscht, aki a találkozon mint megfigyelő vett részt, szept. 6-án tartóztatták le, majd szabadlábra helyezése után okt. 9-én kiutasították Franciaországból. – *79 83 348*

[198] „The Nineteenth Century" – liberális havi folyoirat, ezzel a címmel 1877-től 1900-ig adták ki Londonban; 1900 után „The Nineteenth Century & After" (A tizenkilencedik század és azután), 1951 óta pedig „The Twentieth Century" (A huszadik század) a címe. – *80*

[199] A „Daily Telegraph"-ról van szó. – „The Daily Telegraph" – angol napilap, 1855 óta jelenik meg Londonban; előbb liberális, majd konzervatív irányzatú; 1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal, azóta „Daily Telegraph and Morning Post" címmel jelenik meg. – *80 83*

[200] Hullóknek nevezték a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírókat és lapjaikat; az őket támogató alapot mint hullló-alapot emlegették. A hullló kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a képviselőházban a kormány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban a visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-en a Reichstagban elismerni. – *80 332 343 417 492*

[201] V. ö. 23. kot. 90. old. – *80*

[202] V. ö. Adolph Samter: „Die Reform des Geldwesens", Berlin 1869, 62. old. – *80*

[203] Az idézet Sir William Petty „A Treatise of Taxes and Contributions" c. művéből (London 1667, 47. old.) a „Tőke" I. kötetének első szakaszában, az első fejezetben található (v. ö. 23. kot. 49. old.). Samter könyvének 7. oldalán eltorzítva adja vissza az idézetet. – *80*

[204] Jenny Marx a cikkében (v. ö. 205. jegyz.) „sarlatánnak és szédelgőnek" nevezte William Ralstont. – *80*

[205] William Ralston „Russian Revolutionary Literature" c. cikke a „Nineteenth Century" c. folyóirat 1877 májusi, 3. számában jelent meg. Jenny Marx bírálatát „Vom Londoner Theater" címmel a „Frankfurter Zeitung" 1877 maj. 25-i száma tette közzé. – *81*

[206] A San Stefano-i békeszerződést 1878 márc. 3-án írták alá az orosz győzelemmel végződött 1877–78-as orosz–török háború után; a szerződés ellen, amely fokozta Oroszország befolyását a Balkán félszigeten, Anglia és Ausztria–Magyarország, Németország titkos támogatásával, élesen tiltakozott. Diplomáciai nyomással és katonai fenyegetésekkel rávették Oroszországot, hogy a békeszerződést terjessze az 1878 jún. 13-tól júl. 13-ig Berlinben ülésező nemzetközi kongresszus elé felulvizsgálásra. Az Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Anglia, Olaszország és Törökország részvételével lezajlott kongresszus eredménye volt a berlini békeszerződés, amely megváltoztatta a San Stefano-i szerződés feltételeit; az autonóm Bulgáriának szánt területet több mint a felére csökkentették, Dél-Bulgáriából alakult meg az autonóm Kelet-Rumelia, amely továbbra is török fennhatóság alatt maradt, Montenegró területét pedig szintén jelentősen csökkentették; az Oroszországtól 1856-ban elválasztott besszarábiai terület visszaadását, amelyet a San Stefano-i béke előirányzott, a berlini szerződés is jóváhagyta; ezenfelül szankcionálta azt is, hogy Oroszország megkapja Karszt, Ardahánt és Batumot, Boszniát és Hercegovinát pedig hozzácsatolják Ausztria–Magyarországhoz. Macedónia ismét török fennhatóság alá került; Ciprust már előzetesen elfoglalta Anglia. – A berlini kongresszus határozatai ujabb nemzetközi feszültséget teremtettek a Balkánon és felidézték egy újabb háború veszélyét. – *83 313 387*

[207] Liebknecht Engels feleségének halála alkalmából 1878 szept. 22-i levelében a maga és felesége nevében részvétét fejezte ki. – *84*

[208] Az említett gyorsírói jegyzőkonyvek a szocialista-torvény (v. ö. 187. jegyz.) javaslatáról folytatott első vitákat rögzítették. V. ö. „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags. 4. Legislaturperiode", Berlin 1878, 29–91. old. – *84*

[209] Az 1877–78-as orosz–török háború után fennállt egy Anglia és Oroszország közötti háború veszélye, ezért az orosz kormány elhatározta, hogy szövetséget köt Afganisztánnal. Sztoletov orosz kovet 1878 nyarán Kabulban tárgyalt a megkötendő szövetségi szerződésről. Az angol kormány kovetként elküldte Kabulba Sir Neville Chamberlaint, akinek az afgán hatóságok a határon megtiltották a továbbutazást. Ez az intézkedés fokozta a háborús veszélyt. – Oroszország feladta az afgán szövetség tervét, mert az angol–orosz feszültséget sikerult diplomáciai úton rendezni, de Afganisztán továbbra is ellenséges magatartást tanúsított Angliával szemben; Anglia ezt indítékul használta fel a második angol–afgán háborúhoz, amely 1878 novemberében kezdődött és csaknem három évig tartott. – *84*

[210] A Leighton Grove nevű londoni utcában lakott a Longuet család. – *85*

[211] Moritz Kaufmann angol lelkész felkérte Marxot, hogy nézze át a róla szóló cikkét, amelyet a szocializmus történetéről írandó konyvében kívánt megjelentetni. Marx eleget tett a kérésnek (v. ö. 342–344. old.). Kaufmann cikke kisebb változtatásokkal megjelent a „Leisure Hour" c. folyóirat 1878 decemberi számában. A konyv, amelynek utolsó két fejezetét Marx átnézte, 1879-ben jelent meg Londonban „Utopias; or Schemes of Social Improvement. From Sir Thomas More to Karl Marx" címmel. – *85 342 343*

[212] Engels 1879 aug. 5-én vagy 7-én Karl Schorlemmer társaságában Eastbourne-be utazott üdülni. Aug. 28-án tért vissza Londonba. – *86 92 95 96 385*

[213] Karl Hirsch Marxnak írt 1879 aug. 7-i levelében visszaküldte Engels Bebelhez írt 1879 aug. 4-i levelének másolatát (v. ö. 381–382. old.). Hirsch a továbbiakban idéz Liebknecht aug. 7-én érkezett leveléből, amelyben Liebknecht az illegális pártlap tervezett kiadásáról (v. ö. 216. jegyz.) ír. Engels és Marx Körlevelükben (v. ö. 390–403. old.) hivatkoznak Liebknecht levelére. – *86 88*

[214] Marx és leánya, Eleanor kb. 1879 aug. 8-a és 20-a között Jersey szigetén, St. Hélierben üdült (v. o. még 222. jegyz.). – *86 88 383 405 406*

[215] Engels levele Liebknechthez, amelyet valószínűleg 1879 aug. 20-án írt, nem maradt fenn. Engels ebben válaszolt Liebknecht 1879 aug. 14-i levelére és arra a kérésére, hogy Engels beszélje rá Hirscht a tervezett illegális pártlap szerkesztésének elvállalására. Engels és Marx Körlevelükben (v. ö. 390–403. old.) hivatkoznak Liebknecht levelére, amely valószínűleg nem maradt fenn. – *88 94*

[216] A Németországi Szocialista Munkáspárt 1879-ben egy illegális pártlap kiadását készítette elő, minthogy a párt központi lapja, a „Vorwärts" a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) következtében 1878 októberében megszűnt. 1879 nyarán Höchberg, Bernstein, K. A. Schramm és más opportunista elemek megpróbálták magukhoz ragadni az újság irányítását. 1879 nyarán élénk levélváltás zajlott le egyfelől Marx és Engels, másfelől Lipcse (Bebel, Liebknecht és Viereck), Párizs (Karl Hirsch) és Zürich (Bernstein, Höchberg és Schramm) között. Marx és Engels segítettek Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és más forradalmi német szocialistáknak a kivételes törvény idején különösen szükségessé vált forradalmi pártlap megalapításában. A legfontosabb levél az 1879 szept. 17–18-án kelt Korlevél (v. ö. 390–403. old.) volt. Szept. 28-án megjelent Zürich-

ben az illegális pártlap első száma. A „Der Sozialdemokrat" a forradalmi szociáldemokrácia lapjává fejlődött; ebben nagy része volt Marx és Engels segítségének (v. o. 241. jegyz.). Állandó kozreműködésük, amely cikkek kozzététele mellett az újság vezetésének minden területére is kiterjedt, 1881-ben kezdődött. Engels „Búcsúlevél a »Sozialdemokrat« olvasóihoz" c. cikkében (v. o. 22. kot.) méltatta a lap jelentőségét. – *88 90 94 99 101 103 381 385 386 388 390 407 417 437 466*

217 Engels idéz Liebknechtnek Hirschhez írott 1879 júl. 28-i leveléből (v. o. még 390–391. old.), amelyet Hirsch tájékoztatás végett elkuldott Marxnak és Engelsnek. – *88 381*

218 Bernstein levelét Hirschhez, amely 1879 júl. 14-én kelt, Marx és Engels a Korlevélben is megemlítik és idézik (v. o. 390., 394. old.). – *88 381*

219 Max Kayser szociáldemokrata képviselő 1879 máj. 17-én a szociáldemokrata frakció hozzájárulásával támogatta a Bismarck-kormány javaslatát a védővám-tarifa bevezetésére; a torvényerőre emelt javaslat a nagyburzsoázia és a junkerok érdekeit védte. Marx és Engels elítélték Kayser eljárását és helytelenítették, hogy néhány szociáldemokrata vezető elnéző volt Kayser iránt (v. o. 394–396. old.). – *88 394 414 420*

220 Marx unokája, Edgar Longuet 1879 aug. 18-án szuletett Ramsgate-ben. – *88 91 92 94 96 98 106 384*

221 1879 augusztusában jelent meg Zurichben a Karl Hochberg által dr. Ludwig Richter álnéven kiadott „Jahrbuch fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" c. évkonyv első kotete. Hochberg, Bernstein és K. A. Schramm ebben és főként „Ruckblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" c. cikkukben kifejtették jobboldali opportunista programjukat. Támadták a pártot forradalmi jellege miatt és síkraszálltak amellett, hogy alakuljon át kispolgári demokrata reformpárttá. Marx és Engels Korleveluk III. részeben (v. o. 397–403. old.) részletesen bírálták Hochbergék programját. – A „Jahrbuch" 1882-ig jelent meg. – *89 386 388 390 409 416 418 425 428*

222 Marx 1879 aug. 20-án megszakította Jersey-szigeti tartózkodását (v. o. 214. jegyz.) és Londonon át aug. 21-én Ramsgate-be utazott leányához, Jennyhez (v. o. 92. old.). Szept. 17-én visszatért Londonba. – *90 92 94 96 97 98 99 100 103 105 106 107 384 388 390 404 405 406 411*

223 Hirsch 1879 aug. 23-án beszámolt Engelsnek arról, hogy egy héttel előbb Párizsban az utcán letartóztatták, két napig fogva tartották, majd, miután hasztalanul próbáltak „illetéktelen visszatérés" címén egyhavi bortonre ítélni, Franciaország azonnali elhagyására kényszerítették. – A francia kormány az ilyen és hasonló intézkedésekkel hozzásegítette a Bismarck-rezsimet ahhoz, hogy a szocialistákat kulfoldon is uldozhesse. – *90 390 407*

224 A levél, amely kivonatokat tartalmazott Liebknecht 1879 aug. 14-i leveléből (v. o. 215. jegyz.), valószínúleg nem maradt fenn. – *90*

225 Engels 1879 aug. 26-án válaszolt Hochberg aug. 14-i levelére (v. o. 385. old.). – *90*

226 Marx és Engels Korlevelukben (v. o. 390–403. old.) válaszoltak Bebel 1879 aug. 20-i levelére. – *90 94 100*

227 Hirsch 1879 aug. 20-án kozolte Marxszal, hogy Londonba érkezett (v. o. 223. jegyz.). – *92*

[228] George James Allman-nek 1879 aug. 20-án, a British Association for the Advancement of Science (A tudomány előmozdítására alakult Brit Társaság) 49. évi közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédét a „Nature" c. folyóirat 1879 aug. 21-i száma közölte. – *93*

[229] V. ö. Goethe: „Faust", II. rész, V. felv. (Chorus mysticus). – *95*

[230] A „Freiheit" c. londoni hetilap 1879 aug. 30-i számának „Sozialpolitische Rundschau" c. rovata általános áttekintést közölt a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" (v. ö. 221. jegyz.) első kötetéről; az 1879 szept. 6-i szám „Auch eine Denkschrift" c. cikke a „Jahrbuch" „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" c. cikkével foglalkozott. A Johann Most szerkesztésében kiadott „Freiheit" mindkét cikkben anarchista álláspontról támadta a „Jahrbuch"-ot. (V. ö. még 585. jegyz.) – *101 386*

[231] A hétéves háború (1756–63) az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz–osztrák koalíció között folyt. Egyik fő oka Anglia és Franciaország vetélkedése volt a gyarmati főhatalomért. A két hatalmi csoport közötti harcok elsősorban amerikai és ázsiai területeken és a tengeren, az európai harcok pedig főként a különböző német államok között folytak. A háború során Kelet-Poroszországot és Sziléziát orosz és osztrák csapatok szállták meg és Poroszországot összeomlás fenyegette. De amikor 1762-ben III. Péter került a trónra, fordulat állt be Oroszország külpolitikájában: békét kötött Poroszországgal, amely így Ausztriával is békét köthetett. A háború két békekötéssel ért véget: a párizsi békeszerződés kötelezte Franciaországot arra, hogy legnagyobb gyarmati birtokait (Kanadát és csaknem valamennyi indiai birtokát) adja át Angliának; a hubertusburgi béke helyreállította Poroszország, Ausztria és Szászország háború előtti határait. – *101*

[232] Hirsch a „Laterne" 1879 máj. 25-i és jún. 8-i számaiban, „Die Zolldebatte" és „Zur Kayser'schen Rede und Abstimmung" c. cikkeiben bírálta Kayser szociáldemokrata képviselő állásfoglalását a Reichstag védővám-vitájában (v. ö. 219. jegyz.). – „Die Laterne" – szociáldemokrata folyóirat, 1878 dec. 15-től 1879 jún. 29-ig jelent meg Brüsszelben Karl Hirsch szerkesztésében; bírálta a párton belüli opportunista tendenciákat. – *103 393 409 414*

[233] V. ö. Isouard: „Joconde" (szövegkönyvíró Étienne). – *104*

[234] Utalás III. Napóleonra, aki az 1867 aug. 28-i „Moniteur universel" szerint kijelentette, hogy tizennégy év alatt sok reménye teljesült, de a látóhatárt „fekete pontok" is árnyékolták. – *104*

[235] Az 1856 márc. 30-án aláírt párizsi békeszerződés véget vetett az 1853–56-os krími háborúnak. – *104*

[236] A brit trade unionok tizenkettedik évi kongresszusát 1879 szept. 15-e és 20-a között tartották Edinburghben. – *106*

[237] A kéziratot szept. 14-e áll, ez vasárnap volt. Marx nyilvánvalóan pénteken, 1879 szept. 12-én írta a levelet, válaszul Engels szept. 11-i levelére. – *107*

[238] Engels ezt a néhány sort Maltman Barry 1879 okt. 8-i levelének hátlapjára írta. Barry arra kérte Engelst, olvassa át Karl Blindnek a „Fraser's Magazine"-ben megjelent cikkét és néhány szóban közölje észrevételeit. Neki magának korlátlan felhatalmazása van arra, hogy esetleges támadásokra megfelelően reagáljon. – *108*

[239] Eddig nem sikerult megtalálni Engels megjegyzéseit Karl Blind „Prince Napoleon and European Democracy" (Napóleon herceg es az európai demokrácia) c. cikkéről, amely a „Fraser's Magazine" 1879 októberi számában jelent meg. – „Fraser's Magazine" – angol irodalmi, tudományos és politikai havi folyóirat, 1830-tól 1882-ig adták ki Londonban; liberális irányzatú. – *108*

[240] Engels 1880 augusztus kozepén meglátogatta Marxot Ramsgate-ben; aug. 27-én néhány napra Londonba, majd onnan Bridlington Quay-be utazott, ahol szept. 18-ig maradt. – *109 446 452 454 455 458 463 467*

[241] Liebknecht 1880 szeptemberében meglátogatta Marxot és Engelst Londonban. Bebel nem tudta elkísérni, amiről 1880 szept. 22-i leveleben panaszkodott Engelsnek; de még 1880 decemberében Bernsteinnel egyutt Londonba utazott. Marx és Engels mindkét találkozás alkalmával elméleti útmutatásokkal látták el a német szocialista vezetőket és kifejtették véleményuket az illegális pártlap kovetendő irányáról, tekintettel a szocialistatorvényre. (V. o. 187., 216. jegyz.) – *109 466 471 480*

[242] Engels levelezőlapja tudomásunk szerint nem maradt fenn. – *109*

[243] Marx és családja 1880 augusztus elejétől szept. 13-ig Ramsgate-ben udult. – *109 449 452 453 458 459 470 475*

[244] A „Volksstaat" 1874 okt. 28-a és dec. 18-a kozott teljes terjedelmében kozolte Marx „Leleplezések a kolni kommunista-perrol" c. muvét (v. o. 8. kot.), amely először 1853-ban jelent meg Bázelban. Liebknecht 1874 okt. 29-i levelében arra kérte Marxot, hogy tekintettel a mú kozlésére, határozza meg, hogy milyen javításokat és kiegészítéseket kíván, és minthogy kulonlenyomat is készul a „Leleplezések"-ből, írjon egy előszót és kozolje a „Volksstaat"-lenyomatban előfordult esetleges sajtóhibákat. Marx 1875 januárjában egy „Utószó"-t írt (v. o. 18. kot.), amely jan. 27-én megjelent a „Volksstaat"-ban és a „Leleplezések" 1875-os lipcsei kulonlenyomatába is belekerult. – *113 114 130 158*

[245] A „Volksstaat" 1874 dec. 2-i száma a „Leleplezések" IV. fejezetéhez szerkesztőségi függelékben „Idegen szavak magyarázatá"-t mellékelte, amelyben ez áll: „Fleurs de Lys, liliomok – a legitim monarchia szimbóluma". A „Volksstaat" 1875 jan. 20-i száma Marx útmutatásainak megfelelően helyesbítette a tévedést. (V. o. még 8. kot. 436. old., Engels jegyzete.) – *113*

[246] A „Volksstaat" 1874 dec. 2-i és dec. 4-i száma „Der Bankgesetzentwurf" és 1874 dec. 16-i száma „Die Reichsbank oder die Assoziation des Reiches mit dem Kapital" címmel K-z tudósítói jelzéssel ellátott cikkeket kozolt. (V. o. még 328. jegyz.) – *113*

[247] A „Volksstaat" 1874 dec. 23-i számának „Politische Übersicht" c. rovatában „Kulturkampf und Parlamentarismus" címmel ismertette J. H. von Kirchmann „Über parlamentarische Debatten" c. tanulmányát. – *113*

[248] A „Library" (konyvtár) nevet Marx leányai adták Liebknechtnek. – *114*

[249] A „Toke" első kotetének francia fordítását Joseph Roy végezte. Marx a francia kiadáshoz írott elő- és utószavában és „Az olvasóhoz" címzett jegyzetében (v. o. 23. kot. 23., 24. old.), valamint tobb levelében értékeli ezt a fordítást, és megmagyarázza a saját munkáját, amelyet a francia kiadás előkészítésében végzett. A Maurice Lachâtre kiadóval kotott szerződés értelmében a konyv 44, egyenként egy nyomtatott iv terjedelmu fuzetben jelent volna meg; végul azonban ot fuzetet egy sorozatban foglaltak ossze, úgyhogy

a francia kiadást 1872 szeptemberétől 1875 novemberéig kilenc füzetben adták ki. – A „Tőke" francia fordítása a Párizsi Kommün leverését követő reakciós időszakban jelent meg. A francia kormány a párizsi Lacâhtre-kiadó gondnokává 1875 kozepén a reakciós Adolphe Quêst-t nevezte ki, aki minden módon igyekezett késleltetni a „Tőke" megjelenését és terjesztését. – *115 116 118 130 135 147 170 171 176 200 216 290 297 302 354 358 469*

250 Max Oppenheim 1874 dec. 29-i levelében közölte Marxszal, hogy Berlinből rendszeresen megküldik neki az „International Gazette" (Nemzetközi Újság) c. angol nyelvű lapot; Oppenheim úgy vélte, hogy a lap londoni cikkeit Marx írja. – *115*

251 A „Tőke" orosz kiadója Ny. Poljakov volt; Danyielszon 1868-tól kezdve az ő nevében levelezett Marxszal. – Marx három kötetben szándékozott kiadni gazdasági főművét. 1867-ben jelent meg a „Tőke" első kötete, amelynek előszavában Marx bejelentette a folytatások sorrendjét: „Ennek az írásnak második kötete a tőke forgalmi folyamatát (II. konyv) és az összfolyamat alakulatait (III. konyv), a befejező harmadik kötet (IV. könyv) az elmélet történetét fogja tárgyalni" (v. ö. 23. köt. 10. old.). De Marx ezt a tervet már nem tudta megvalósítani. Halála után Engels rendezte a hátrahagyott kéziratokat és 1885-ben kiadta a második könyvet mint a „Tőke" II. kötetét, 1894-ben pedig a harmadik könyvet mint III. kötetet. A IV. kotet („Értéktobblet-elméletek") sajtó alá rendezését és kiadását már Engels sem tudta elvégezni. – *116 172 210 354 366 411 428 444*

252 E levél kéziratát eddig nem sikerült megtalálni. Az itt közölt részletet Emil Hirsch müncheni antikvárius idézte dr. Pappenheimnak írt 1899 szept. 9-i levelében; Hirsch kozlése szerint Marx saját kezűleg írt levele kétoldalas, Londonban, 1875 febr. 3-án kelt, és a „Tőké"-nek Louis Lahure párizsi nyomdász által való kinyomtatására vonatkozik. – Hirsch szerint ezek voltak Marx levelének befejező sorai. – *117*

253 A francia nemzetgyűlés 1875 jan. 21-én kezdte megvitatni az államhatalom szervezetére vonatkozó alkotmánytorvény tervezetét. A törvény része lett az 1875 febr. 25-én elfogadott és 1876 jan. 1-én hatályba lépett alkotmánynak. Az 1875 jan. 29–30-i üléseken elsősorban Franciaország államformáját vitatták meg. Az alkotmány szovegébe belekerültek „A köztársaság elnoke..." szavak, és ezzel kozvetve elismerték, hogy Franciaország államformája a köztársaság. – *117*

254 Parlagi nemesek uralmának nevezi Marx az 1871 februárjában Bordeaux-ban összeult francia nemzetgyűlést, amelynek küldöttei nagy tobbségükben vidéki korzetekben megválasztott monarchista földbirtokosok, hivatalnokok, járadékosok és kereskedők voltak. – *117*

255 Just Vernouillet 1875 febr. 5-i levelében közölte Marxszal, hogy maga is bízik a koztársaság fennmaradásában Franciaországban és reméli, hogy az idővel a lényegét tekintve is koztársaság lesz. – *117*

256 A „Tőke" I. kötetének második német kiadása Otto Meissner kiadónál jelent meg Hamburgban 1872 júniusa és 1873 májusa kozott, kilenc fuzetben, 1873 nyarán pedig konyv alakban (megjelenési éveként 1872-t tüntették fel). A második kiadás beosztása áttekinthetőbb, mint az elsőé, Marx az egyes fejezetek szövegét és a jegyzeteket számos kiegészítéssel látta el. (V. ö. „Utószó a második kiadáshoz", 23. kot. 11–20. old.) – *118 145 290 297 354 358*

257 John Stuart Mill „Principles of Political Economy" c. muvében kifejtett elméletét Marx először a „Tőke" francia kiadásában bírálta (v. o. még 358. old.). Engels ezt a

passzust átvette az 1883-as harmadik és az 1890-es negyedik német kiadásba (v. ö. 23. köt. 480–482. old.). – *118*

[258] A Lavrov által Londonban kiadott „Vperjod!" c. folyóirat oroszországi tudósításai a „Что делается на родине?" (Mi történik a hazában?) c. rovatban jelentek meg. – *118*

[259] A londoni „Vperjod!" 1874. 3. kötetének „Что делается на родине?" c. rovatában névtelen irkutszki tudósítás jelent meg 1874 februári kelettel. Szerzője, Lopatyin beszámolt a „Не наши" (Nem a mieink) elnevezésű csoportról, amellyel Szibériában találkozott; tagjai szembenálltak a fennálló oroszországi társadalmi renddel és tagadták a bevett társadalmi törvényeket és erkölcsöt. –*118*

[260] V. ö. „Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России", 1–5. melléklet, Szt. Pétervár 1873. – „Труды комиссии высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов", 22. kot., 1–3. rész, Szt. Pétervár 1872–73. *118*

[261] Marx a földjáradékról szóló szakaszhoz a hetvenes években behatóan tanulmányozta az oroszországi agrárviszonyokat. – Engels a „Tőke" III. kötetének előszavában ezt írta: „Minthogy Oroszországban mind a földbirtoklásnak, mind a mezőgazdasági termelők kizsákmányolásának a formái sokfélék, a földjáradékról szóló szakaszban Oroszországnak ugyanazt a szerepet kellett volna játszania, mint amelyet az első könyvben, az ipari bérmunkánál, Anglia játszott. Sajnos, ezt a tervét Marx nem valósíthatta meg" (v. ö. 25. köt. 10. old.). – *118*

[262] Engels ezt a néhány sort Hermann Ramm 1875 febr. 7-i levelére írta. (Rammnak írott levelét eddig nem sikerült megtalálni.) Ramm közölte, hogy a „Volksstaat" kiadó telket akar vásárolni a lipcsei szövetkezeti nyomda számára, és kérte Engelst, hogy bizonyos összeggel segítse ki a kiadót. – *119*

[263] Gothában 1875 máj. 22-e és 27-e között zajlott le a Bebel és Liebknecht vezetése alatt álló Szociáldemokrata Munkáspárt (az eisenachiak) és az Általános Német Munkásegylet egyesülési kongresszusa. Az egyesült párt neve 1890-ig Németországi Szocialista Munkáspárt volt. A kongresszus új szervezeti szabályzatot fogadott el, amely az eisenachi párt tapasztalataira épült és továbbfejlesztette a marxi szervezeti elveket. A kongresszuson elfogadott program nem felelt meg az egyesülés jelentőségének és nem érte el az 1869-ben Eisenachban elfogadott program (v. ö. 268. jegyz.) elméleti színvonalát. Marx a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" („A gothai program kritikája") c. írásában (v. ö. 19. köt.), Engels pedig elsősorban Bebelnek írt 1875 márc. 18–28-i levelében (v. o. 120–125. old.) bírálta az egyesült párt programtervezetét (v. ö. még 287., 316. jegyz.). – *119 129 149 152 155 280 310 398 508*

[264] Engels 1875 márc. 18–28-i levele Bebelhez tartalmilag megegyezik Marx „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" c. írásával (v. o. 287. jegyz.). A levél kézirata nem maradt fenn; kozlésünk alapjául Bebel „Aus meinem Leben" (Életemből) c. könyve (Stuttgart 1911) szolgál, amelyben Engels levele először került nyilvánosságra. – *120*

[265] Bebelt és Liebknechtet 1872 márciusában a lipcsei hazaárulási perben az Internacionáléhoz való tartozásuk, szocialista érzületük és demokratikus politikájuk miatt kétévi várbortonre ítélték. Bebelt 1872 áprilisában egy újabb perben „felségsértés" miatt további 9 havi börtönbüntetésre ítélték és megfosztották Reichstag-mandátumától. Liebknechtet 1874 ápr. 15-én, Bebelt 1875 ápr. 1-én szabadult. – *120*

266 Bebel 1875 febr. 23-i levelében kozolte Engelsszel, hogy az egyesulésről csak annyit tud, amennyit az újságok megírnak, de izgatottan várja, hogy mit tapasztal majd, amikor április 1-én szabadul; az iránt is érdeklődött, miként vélekedik Engels es Marx az egyesulésről. – *120*

267 1875 márc. 7-én a „Volksstaat"-ban, a Szociáldemokrata Munkáspárt lapjában és a „Neuer Sozialdemokrat" (Új Szociáldemokrata) c. lassalleánus lapban felhívás jelent meg „An die Sozialdemokraten Deutschlands!" (Németország szociáldemokratáihoz!) címmel, amelyet az 1875 febr. 14–15-i gothai előzetes konferencián mindkét párt megbízottai elfogadtak. A felhívás „a németországi szociáldemokraták kongresszusának" (v. o. 263. jegyz.) összehívásáról szólt. A lapok egyúttal közölték a pártprogramnak és a szervezeti szabalyzatnak az elozetes konferencián megvitatott tervezetét. – *120*

268 Az eisenachi programot az általános német szociáldemokrata munkáskongresszuson, a Szociáldemokrata Munkáspárt alapító kongresszusán fogadták el, amely 1869 aug. 7-e és 9-e kozott ulésezett Eisenachban. A program tervezetét Bebel dolgozta ki Liebknecht, Bracke, Geib és más német munkásmozgalmi vezetők segítségével. A tervezetben felhasználta az Internacionálé szervezeti szabályzatának marxi irányelveit. Így az eisenachi program jellegét, bizonyos lassalleánus és vulgáris demokrata maradványoktól eltekintve, a Nemzetkozi Munkásszovetség elvei határozták meg. Bebel amellett figyelembe vette a bonyolult nemetországi egyesulésjogi feltételeket, amelyek megnehezítették a párt szervezeti felépítését. Az eisenachi kongresszus jóváhagyta és csekely változtatásokkal határozatilag elfogadta a programtervezetet. – *120 129 152*

269 Liebknecht és Bebel az eisenachi alapító kongresszus (v. o. 268. jegyz.) elott nyilatkozatot tettek kozzé Schweitzer, a lassalleánus Általános Német Munkasegylet vezetője ellen, amelyben tobbek kozott azt írták, hogy a harc megmutatja majd, vajon „a túlsó oldalon uralkodó korrupció . . . avagy a nálunk uralkodó becsuletes és tiszta szándekok" fognak-e gyózni. A „becsuletes" gúnynév azután rajta ragadt az eisenachiakon. – *121*

270 A Német Néppárt 1865-ben alakult meg (mint laza szervezet mar 1863 ota létezett); a kispolgárság demokratikus elemeibol, részben pedig – főleg a délnemet államokban – burzsoá elemekbol tevodott ossze. Ellenezte Poroszország hegemóniáját és a foderatív Nagy-Nemetország híve volt, amelybe Poroszország és Ausztria egyaránt beletartozott volna. A poroszellenes politikát folytató és általános demokratikus jelszavakat hirdeto párt egyben néhány német állam partikularista torekvéseinek szószólója volt s ellenezte Németországnak centralizált demokratikus koztársaságként való egyesítését. – 1866-ban a Német Neppárthoz csatlakozott a Szász Néppárt, amelynek magva munkásokból állt. A Néppárt e balszárnyának, amely az ország demokratikus úton való nemzeti egyesítésére torekedett, lenyegeben semmi más koze nem volt a Néppárthoz, mint hogy szintén szembenállt a porosz militarizmussal. Kesóbb Liebknecht és Bebel hatására szocialista irányban fejlődott tovabb; nagyobb része, miután kulonvált a kispolgári demokrataktól, 1869 augusztusában, az eisenachi kongresszuson csatlakozott a Szociáldemokrata Munkáspárthoz. – 1869 után még fennmaradtak a Néppárt kispolgári demokratikus maradványai. Bár a szervezeti szétválás végbement, a Szociáldemokrata Munkáspártnak még voltak politikai és ideologiai kapcsolatai a Néppárttal, elsósorban Leopold Sonnemann-nal es csoportjával (v. o. még 6–7. old.). – *121 129 149 152*

271 A gothai program tervezetének e követelései: „A Német Munkáspárt az állam szabadságának alapzatául követeli: 1. Az általános, egyenlő, kozvetlen és titkos választójogot minden 21 éven felüli férfi számára, minden országos és kozségi választásnál. 2. A nép kozvetlen torvényhozását, kezdeményezési és elvetési joggal. 3. Általános védkötelezettséget. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe. A népképviselet dontson háborúról és békéről. 4. Az osszes kivételes torvenyeknek, kulonosen a sajtó-, az egyesulési és gyu-

lekezési jogot korlátozó törvényeknek az eltörlését. 5. Népbíráskodást. Ingyenes törvénykezést. – A Német Munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli: 1. Az általános és egyenlő állami népnevelést. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást. 2. A tudomány szabadságát. Lelkiismereti szabadságot." – *121*

[272] A német munkások az 1870–71-es német–francia háború idején több ízben szolidaritásukat fejezték ki a francia munkások iránt. V. ö. pl. Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról. Első üzenet", 17. kot. 4–5. old. és Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról. Második üzenet", 17. köt. 248–249. old. – *121*

[273] A Nemzetközi Béke- és Szabadságligát 1867-ben alapították Genfben kispolgári és polgári republikánusok és liberálisok. E polgári pacifista szervezet elképzelései szerint „Európai Egyesült Államok" létrehozásával lehetne véget vetni a háborúknak és biztosítani az európai békét. Az I. Internacionálé kuzdott a Liga megtévesztő illúziói ellen, amelyekkel a munkásmozgalmat maga alá akarta rendelni. V. ö. pl. „Feljegyzés Marxnak a Béke- és Szabadságliga kongresszusával foglalkozó beszédéről", 16. kot. – *121*

[274] V. o. 23. köt. 526–722. old. – Lassalle „Arbeiterlesebuch" c. konyvének 5. oldalán „Offnes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig" c. brosúrájából idézi a „gazdasági vastörvényt, amely . . . a munkabért meghatározza". – *122*

[275] Wilhelm Bracke 1873-ban „Der Lassalle'sche Vorschlag. Ein Wort an den 4. Kongress der sozialdemokratischen Arbeiterpartei" c. írásában bírálta az eisenachi program egyik követelését, munkásszovetkezetek létrehozását államsegéllyel. Bracke azt kívánta, hogy ehelyett az osztálymozgalomnak megfelelő szocialista követelések kerüljenek a programba. – *122 152*

[276] V. o. Marx: „A filozófia nyomorúsága", 4. kot. – *123 141 154 428 501*

[277] V. o. Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa", 4. köt. – *123 150 152 158 172 402 428*

[278] Engels Bakunyin „Государственность и анархия" c., 1873-ban Svájcban névtelenül megjelent muvének előszavára utal (v. o. még Marx: „Bakunyin »Államiság és anarchia« c. konyvének konspektusa", 18. köt.). – „Demokratisches Wochenblatt" – német munkáslap, amely Liebknecht szerkesztésében 1868 januárjától 1869 szeptemberéig jelent meg Lipcsében. 1868 decemberétől a Német Munkásegyletek Szovetségének lapja. Kezdetben bizonyos mértékben a Néppárt (v. o. 270. jegyz.) kispolgári befolyása alatt állt, de Marx és Engels fáradozásamak eredményeképpen hamarosan harcot indított a lassalleanizmus ellen, szembeszállva Bismarck politikájával kuzdott Németország demokratikus egyesítéséért, terjesztette az Internacionálé eszméit és közolte legfontosabb dokumentumait. A lap jelentős szerepet játszott a Szociáldemokrata Munkáspárt megalapításában. Az 1869-es eisenachi kongresszuson (v. ö. 268. jegyz.) „Der Volksstaat" néven a Szociáldemokrata Munkáspárt központi lapjává nyilvánították (v. o. még 23. jegyz.). – *124 129*

[279] V. o. Shakespeare: „The Merchant of Venice", I. felv. 3. szín. – *125*

[280] Bracke 1875 márc. 25-i levelében kifejtette Engelsnek, hogy a gothai kongresszus elé terjesztett programot, amelyet Liebknecht és Geib aláírtak, sem ő, sem Bebel nem tudja elfogadni. Különösen annak a pontnak a beiktatását ellenezte, amely az államsegéllyel támogatott termelőszovetkezetek létesítését kívánta. A lassalleánusok e követelés programba iktatásához kötötték az egyesülést, Liebknecht, Geib és az eisenachiak más kép-

viselői pedig az egyesülés kedvéért belementek egy olyan dologba, amelynek fonákságáról meg voltak győződve. Bebel elszánta magát a harcra, Bracke támogatni kívánta, de előbb tudni akarta, hogy Marx és Engels hogyan vélekednek az ügyről. – *125*

[281] A levelet eddig nem sikerült megtalálni, de Hermann Ramm 1875 máj. 24-i válaszában megírta Engelsnek, hogy levele éppúgy körbejárt, mint Marx levele Brackéhoz (v. ö. 129–130. old.), és a kongresszuson igyekeztek eleget tenni Engels és Marx intencióinak. A taktikai kérdésekben már nehezebb a helyzet, írta Ramm: ha nem tettek volna lényeges engedményeket, akkor az Általános Német Munkásegylet tagjai nem fogadták volna el az egyesülés gondolatát. – *125*

[282] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. Liebknecht 1875 ápr. 21-i válaszában azt írta Engelsnek, hogy a programtervezet hiányosságaival eleve maguk is tisztában voltak, de ha a konferencián (v. ö. 267. jegyz.) megpróbálták volna kiküszöbölni ezeket, az egyesülési tárgyalások félbeszakadnak. A lassalleánusoknak néhány specifikusan kényes pontra vonatkozólag kötött mandátumuk volt. Liebknecht szerint az eisenachiaknak már csak azért is engedniök kellett, mert meggyőződésük, hogy az egyesülés a lassalleanizmus halálát jelenti. – *125*

[283] Engels egy korábbi levelében, amelyet eddig nem sikerült megtalálni, meghívta Bebelt Londonba. 1875 febr. 23-i válaszában Bebel azt írta, hogy Liebknechttel együtt, akinek jöveteléről Engels szintén írt, szívesen elmenne az év folyamán Londonba, de kiszabadulása után annyira elfoglalt lesz, hogy a meghívásnak egyelőre nem tehet eleget. – Bebel csak 1880 decemberében jutott el Londonba (v. ö. 241. jegyz.). – *125*

[284] E levél kézirata Engelskirchenben, az Engels család archívumában van. Fotokópiáját Hermann Engels, Friedrich Engels másod-unokaöccse bocsátotta a berlini Dietz kiadó rendelkezésére. – *126*

[285] Endowed Schools Commission – 1869-ben létrehozott kormánybizottság, amely alapítványokból fenntartott angliai és walesi iskolák felügyeletével foglalkozott. – Roby mint a kormánybizottság egyik vezetője fontos szerepet játszott 800 alapítványi iskola felülvizsgálásában és az eddigi rossz állapotok (például az alapítványi pénzek gondatlan kezelése stb.) elleni intézkedésekben. A bizottságot 1874-ben a konzervatív párt javaslatára egyesítették a konzervatív kormány idején létesített Charity Commissionnel, a jótékony intézmények felügyelő bizottságával; ez után ismét visszaálltak a régi állapotok. – *126*

[286] Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) – az 1804-ben életbe lépett code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) 1807-ben újjáalakított változata. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területen is; a Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. – *127*

[287] A „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához", amely a „A gothai program kritikája" néven vált híressé, a „Kommunista Párt kiáltványa" és a „Tőke" után a marxi elmélet legfontosabb dokumentuma. Marx a programtervezeten gyakorolt bírálatával egyúttal a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésében bekövetkezett új szakasz minden alapkérdésére is választ adott. (V. ö. 19. köt.) – Engelsnek Bebelhez írt 1891 május 1–2-i leveléből (v. ö. 38. köt.) kitűnik, hogy Bebel csak jóval később ismerkedett meg a „Széljegyzetek"-kel. – *129 153*

[288] A kéziratban (lásd fakszimile, 131. old.) a „Nota bene" a levél legelejére, a megszólítás elé került, előtte egy kereszt áll, amely a szövegben ezen a helyen ismétlődik. „A kéziratnak az Ön kezébe kell visszakerülnie" alá van húzva. Az aláhúzás és a föléje írt „*W. Bracke*" minden valószínűség szerint nem Marxtól származik. – *129*

[289] Marx és Engels eltekintettek a nyilatkozat megtételétől (v. ö. 150., 153. old.). – *129*

[290] Liebknecht 1875 ápr. 21-i levelében írt Engelsnek a kötött mandátumokról (v. ö. 282. jegyz.). – *130*

[291] A németországi szociáldemokraták közös kongresszusa az eredeti terv szerint 1875 máj 23-a és 25-e között, a lassalleánusoké a közös kongresszus előtt, az eisenachiaké pedig máj. 25-e és 27-e között ülésezett volna. A gothai egyesülési kongresszus végül máj. 22-e és 27-e között ülésezett, az eisenachiak és a lassalleánusok kongresszusa pedig egyidejűleg zajlott le. – *130*

[292] K. A. Schramm 1875 márc. 31-i levelében tájékoztatta Marxot, hogy megállapodott Liebknechttel: népszerű cikksorozatban ismerteti a „Volksstaat" (v. ö. 23. jegyz.) olvasóival a népgazdaság alapfogalmait és a párt álláspontját a tőkés termelési mód kérdéseiben; kérte Marxot, közölje vele, hogy a földjáradék-elmélettel kapcsolatban Rodbertus vagy pedig Ricardo és Thünen álláspontját tartja-e helyesnek. – *133*

[293] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni, de K. A. Schramm 1875 máj. 14-i válaszlevelében megköszönte Marxnak a földjáradékra vonatkozó útmutatásokat és kérésére közölte vele megbízható berlini ismerőseinek – a Bamberger és Bernstein cég tulajdonosainak – címét. (V. ö. 292. jegyz.) – *133 135*

[294] A levél borítékja is fennmaradt, címzése: „Dr. Oswald, 23, Gloncisln Crescent, Regent's Park, N. W." – *134*

[295] Az Annolied (Anno-dal) német történelmi költemény a XII. sz. elejéről, amely 876 versben dicsőíti az 1083-ban szentté avatott, de valójában igen világias és uralomra vágyó Anno kölni érseket (kb. 1010–1075). A költemény – valószínűleg egy középfrank pap műve – a birodalmi érseki partikuláris hatalom dicshimnusza, amelynek bevezetője a világtörténelem rímes krónikája; ez az első verses német történelmi mű. – *134*

[296] Glaser de Willebrord Brüsszelből 1875 márc. 29-i és ápr. 25-i leveleiben arra kérte Marxot, hogy működjék közre a „La Réforme sociale" (A Társadalmi Reform) c. szocialista hetilapban, amelyet kiadni szándékozott. – *135*

[297] Engels a vázlatot Coleman 1875 máj. 19-i levelének utolsó lapjára írta. A Colemannek írt válaszlevelet eddig nem sikerült megtalálni. – *137*

[298] A Colemanre vonatkozó néhány szavas megjegyzést Engels németül írta rá Coleman levelének borítékjára. – *137*

[299] V. ö. Engels 1871 aug. 18-i levelét Marxhoz és Engels 1871 aug. elejei levelét az „Isteni Gondviselés Leányai" kolostorának rendfőnöknőjéhez (33. köt.). – *138*

[300] Traube mesterséges sejtjei (vagy műsejtjei) – az élő sejtek bizonyos anyagcsere- és növekedési jelenségeivel analóg viselkedést mutató, szervetlen vegyületekből és kolloid oldatokból felépített rendszerek; Traube 1875 elején hozott létre először ilyeneket. Munkái később a fizikai kémiában tettek szert nagyobb jelentőségre. – Marx és Engels nagyra értékelték Traube felfedezését. (V. ö. még 240–241. old és 20. köt. 82., 564., 670. old.) – *139*

[301] Helmholtz elméletével Engels a „Természet dialektikája"-ban szállt vitába (v. ö. 20. köt. 511–512., 563–564. old.). – *139*

[302] V. o. 23. kot. (az 592. oldalhoz adott jegyzetet a 743. oldalon). – *139*

[303] E levél kozlésének alapja a Sotheby & Co. cégnél Londonban 1952-ben megjelent konyves okmánykatalógus. Az árverési katalógus adatai szerint a levél terjedelme 2 és fél oldal volt; az első oldalt és az utolsó sorokat fakszimilében kozolték. – Amikor Marx a levelet írta, még nem tudta, hogy a „The International Working Men's Association" c. cikk szerzője nó volt (v. o. 147. old.). – *140*

[304] Matilda Betham-Edwards „The International Working Men's Association" c. cikkének első része 1875 júliusában, további két folytatása 1875 augusztusában és szeptemberében névtelenul jelent meg a „Fraser's Megazine"-ban. – *140 147*

[305] A levél első oldalának fakszimiléje itt végződik (v. o. 303. jegyz.). – *141*

[306] V. o. Marx: „A Nemzetkozi Munkásszövetség alapító uzenete", 16. kot. (v. o. még 85. jegyz.). – *141*

[307] A Nemzetkozi Munkásszovetség bázeli kongresszusa 1869 szeptember 6-a és 11-e kozott ulésezett. – *141*

[308] Hermann Schumacher 1875 jún. 27-én kozolte Marxszal, hogy tanulmányozta a „Tőké"-t és ennek alapján elkuldette neki Thunen „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalokonomie" c. konyvének általa kiadott és előszóval ellátott harmadik kiadását; kérte Marx véleményét az előszóról. – *145*

[309] Hermann Schumacher „Johann Heinrich von Thunen. Ein Forscherleben" c. konyve 1868-ban névtelenul jelent meg Rostockban. – *145*

[310] Lavrov „Социализм и борьба за существование" c. cikke névtelenul jelent meg a „Vperjod!" 1875 szept. 15-i számában. – Lavrov 1875 szept. 20-i levelében kérte Engels véleményét a cikkről. Marxtol értesult arról, hogy Engels rokon témán dolgozik (v. o. 40. jegyz.), habár azt más nézőpontról tárgyalja. – *146 160*

[311] A „Quelques mots d'un groupe socialiste révolutionnaire russe à propos de la brochure: Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs" c. brosúra Brusszelben jelent meg névtelenul. „A Szocialista Demokrácia Egyesulése és a Nemzetkozi Munkásszövetség" cimu, 1873-ban brosúraként kiadott jelentés (v. o. 18. kot.) ellen irányult, amelyet Marx és Engels írtak Lafargue kozreműködésével. Lavrov 1875 szept. 20-i levele szerint a brusszeli brosúra, amelyet Nyecsajev névtelen hívei adtak ki, teljesen jelentéktelen. – *146 148*

[312] „O Protesto" – portugál szocialista hetilap, 1875 augusztusától 1878 januárjáig jelent meg Lisszabonban. – *146*

[313] A „Dundee Advertiser" 1875 szept. 25-i számában „The International Working Men's Association. By an Internationalist" címmel megjelent cikk szerzője vitába száll a „Fraser's Magazine"-ban megjelent cikksorozattal (v. o. 304. jegyz.). – Peter Imandt 1875 szept. 25-i leveléhez mellékelte a cikket. – *147*

[314] Marx ezt a néhány sort egy levelezólapra írta, amelynek címzése: „Mons. P. Lawroff, 3 Evershot Road, Tollington Park, Holloway". – *148*

[315] A Németországi Szocialista Munkáspárt elnokségéről van szó (v. ö. 13. jegyz.). – *149 153*

[316] A gothai egyesülési kongresszus 1875 máj. 25-én egyhangúlag elfogadta és a „Volksstaat" máj. 28-i száma közzétette a Németországi Szocialista Munkáspárt programját. A programtervezethez képest, amelyet Marx a „Széljegyzetek"-ben (v. ö. 287. jegyz.), Engels pedig elsősorban Bebelhez írt 1875 márc. 18–28-i levelében (v. ö. 120–125. old.) bírált, az egyetlen lényegi módosítás az volt, hogy Liebknecht javaslatára felvették a programba a forradalmi munkásmozgalom nemzetköziségének elvét. – *149 152*

[317] Bracke Engelsnek írt 1875 márc. 25-i levelében ' gyanezt a gondolatot fejezte ki, hangsúlyozva, hogy az ember meggyőződésével ellenkező pontok elfogadását mennyire helyteleníti. – *149*

[318] Caudiumi iga (furcae v. furculae caudinae) – a caudiumi hágókban, Caudium városa közelében mértek vereséget a szamniták i. e. 321-ben, a második szamnita háború idején a római légiókra és arra kényszerítették őket, hogy átmenjenek az „iga" – egy lándzsákból összerakott kapuféle – alatt, ami legyőzött hadsereg számára a legnagyobb gyalázatot jelentette. – *149 152*

[319] José Mesa Engelshez írt 1875 júl. 4-i leveléből kitűnik, hogy Engels Mesa londoni tartózkodása idején felolvasta neki a gothai programot. Levelében Mesa arra kéri Engelst, hogy tájékoztassa a német szocialisták legújabb tevékenységéről, a lassalleánusokkal való egyesülésükről és a gothai programról, hogy mindezt tudassa madridi barátaival. – *150*

[320] Bracke 1875 jún. 28–júl. 7-i levelében megírta Engelsnek, hogy a Németországi Szocialista Munkáspártnak – nagyobbrészt az Általános Német Munkásegylet egykori tagjaiból álló – Hamburgban székelő elnöksége határozatot hozott, amelynek értelmében törölni kell a pártirodalom hivatalos jegyzékéből a következő Lassalle-ellenes írásokat: Wilhelm Bracke: „Der Lassalle'sche Vorschlag", Braunschweig 1873, és Bernhard Becker: „Geschichte der Arbeiteragitation Ferdinand Lassalle's", Braunschweig 1874. (Mindkét könyv Bracke kiadásában jelent meg.) Bracke erélyes követelésére a határozatot visszavonták. – *150 153*

[321] A berlini általános német szövetkezeti nyomdát 1875 aug. 29-én alapították. A nyomda vezetőségébe három lassalleánust (Hasselmannt, Fritzschét és Rackow-t) választottak be, a Felügyeleti Tanács funkcióival pedig a Németországi Szocialista Munkáspárt elnökségét bízták meg, amely már 1875 júniusa óta ugyanezt a feladatot látta el az eisenachiak által 1872-ben alapított lipcsei szövetkezeti nyomdában. – *150*

[322] A német szociáldemokraták az 1877 jan. 10-én megtartott Reichstag-választásokon 493 447 szavazatot, az összes szavazatoknak több mint kilenc százalékát kapták; szavazataik száma 1874-hez képest negyven százalékkal nőtt, a Reichstagban kilenc helyett tizenkét képviselőjük lett. – V. ö. Engels: „Levél Bignaminak az 1877. évi német választásokról" (19. köt.). – *151 152 233 236 238 240 247 258 310 523*

[323] A levél kéziratát eddig nem sikerült megtalálni. Bebel első ízben 1911-ben, „Aus meinem Leben" (Életemből) c. könyvében jelentette meg, mégpedig itt közölt, nem teljes formájában (v. ö. 325. jegyz.). – *152*

[324] Bebel 1875 szept. 21-én megírta Engelsnek, hogy a programtervezetre vonatkozó bírálatával (v. ö. 120–125. old.) teljesen egyetért, amint ezt Brackénak több levélben meg is írta. Liebknechtnek is szemrehányásokat tett engedékenysége miatt, de a lassalleánusok korlátoltságát és konokságát tekintve többet, mint amit a kongresszus elhatározott, egyelőre nem lehetett elérni. Bebel szerint az eredmény, különösen a személyi kérdésekben, kielégítő, és ha okosan politizálnak, két éven belül sikerül megváltoztatniok az egyesült pártban uralkodó szellemet. – *152*

[325] A levél eleje hiányzik; Bebel az első oldalra legfelül odaírta: „Engels 1875 okt. 12-i leveléhez". Ez a jegyzet és az a körülmény, hogy Bebel „Aus meinem Leben" c. könyvében az 1875 okt. 12-i levelet befejezés nélkül közli, arra enged következtetni, hogy az itt közölt levél Engels 1875 okt. 12-i levelének folytatása, és Engels ezt egy levélben (okt. 12–15.) küldte el Bebelnek. De minthogy a közbülső rész hiányzik és nem rekonstruálható, a két különböző napon írt két részt mint különálló leveleket közöljük. – *154*

[326] Engels valószínűleg a lipcsei szövetkezeti nyomdára utal (v. ö. 321. jegyz.), amelyet az eisenachi párt 1872-ben alapított. – *154*

[327] A „Volksstaat" 1875 szeptemberében utánnyomásban közölte a bécsi „Gleichheit"-nak (Egyenlőség), az osztrák szociáldemokraták központi lapjának „Karl Marx über Strikes und Arbeiterkoalitionen" c. cikkét, Marx „A filozófia nyomorúsága" c., 1847-ben franciául megjelent műve (v. ö. 276. jegyz.) 5. §-ának német fordítását. A cikk szerkesztőségi bevezetéssel és zárszóval jelent meg. A „Volksstaat" 1875 szept. 10-i számában „A közgazdászok és a szocialisták . . ." kezdetű bekezdéshez a következő szerkesztőségi megjegyzést fűzte: „A *Proudhon úr fajtájából való* szocialisták . . . Marx és barátai akkoriban a következetes szocialistákat kommunistáknak szokták nevezni." 1885-ben megjelent „A filozófia nyomorúsága" első német kiadása, amelyet Engels átnézett és előszóval látott el. A szóban forgó bekezdéshez Engels a következő lábjegyzetet adta: „Vagyis az akkoriak, a fourieristák Franciaországban, az owenisták Angliában" (v. ö. 4. köt. 171. old.). – *154*

[328] Symmachos álnéven Karl Kautsky írt 1875 és 1880 között. A „Volksstaat"-ban megjelent első cikkét a lap „Die soziale Frage vom Standpunkte eines Kopfarbeiters aus betrachtet" címmel 1875 szept. 17-i, 22-i, 24-i, 29-i, okt. 1-i, 6-i és 8-i számaiban közölte. – A K-z jelzést eddig nem sikerült megfejteni. (V. ö. még 246. jegyz.) – *155*

[329] Engels az oroszországi reformok időszakát, amely 1861-ben a jobbágyság eltörlésével kezdődött, a poroszországi úgynevezett „új érához" (1858–1862) hasonlítja. – A krími háborúban (1853–1856) elszenvedett vereség után a cári kormány több reformot hajtott végre: az 1861-es jobbágyfelszabadítási reformot, helyi közigazgatási reformokat (1864-ben vidéki, 1870-ben városi közigazgatási reformot), bírósági rendtartási és pénzügyi reformot. – V. ö. Marx: Megjegyzések az 1861. évi oroszországi reformokhoz és a vele kapcsolatos fejlődéshez" (19. köt.). – *155*

[330] Engels a többi között valószínűleg Koseljov következő brosúráira gondol: „Наше положение", „Об общинном вемлевладении в России"; a brosúrák 1875-ben jelentek meg Berlinben. – *155*

[331] „Dziennik Polski" – polgári liberális lengyel újság, a galíciai burzsoázia jobboldali liberális elemeinek lapja; 1869-től 1914-ig adták ki Lvovban. – „Gazeta Narodowa" – polgári liberális lengyel újság, 1862-től 1914-ig adták ki Lvovban. – *155*

[332] Engels a feleségével 1875 október végén–november elején Heidelbergbe utazott, hogy Mary Ellen Burnst elhelyezze egy ottani nevelőintézetben. Engels 1875 nov. 6-án tért vissza Londonba; Mary Ellen Burns 1877 márciusáig maradt Heidelbergben. – *157 159 160*

[333] V. ö. Engels: „A lakáskérdéshez", 18. köt. – *158 416*

[334] V. ö. Engels: „A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről", 18. köt. – *158*

335 Engels „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. brosúrája, amely 1875-ben jelent meg Lipcsében, a kulon ehhez írt előszóból és „Emigráns-irodalom" c. cikksorozatának V. cikkéből áll (v. o. 18. kot.). „Az első, a brosúrában nem szereplő cikk"-en Engels az „Emigráns-irodalom" IV. cikkét érti, amely, akárcsak az V. cikk, Tkacsov „Offener Brief an Herrn Friedrich Engels" c. brosúrája ellen irányult (v. o. 1. jegyz.); a IV. cikk a „Volksstaat" 1875 márc. 28-i és ápr. 2-i számában jelent meg, de nem kerult bele „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. brosúrába. – *158*

336 V. ö. Engels: „A német parasztháború", 7. kot. – *158*

337 V. ö. Engels: „Szavoja, Nizza és a Rajna", 13. kot. – *158*

338 A levél tartalmilag helyenként szó szerint megegyezik a „Természet dialektikája" „*Struggle for Life*" c. jegyzetével (v. o. 20. kot. 568–569. old). – *160*

339 „Über Land und Meer" – képes hetilap, kispolgári irányzatú, 1858-tól 1923-ig jelent meg Stuttgartban. – *160*

340 V. o. Hobbes: „Elementa philosophiae. De cive", Előszó, és „Leviathan", XIII–XIV. fej. – *163*

341 Paul Kersten 1875 nov. 24-i levelében arról írt Engelsnek, hogy, mint a szociáldemokrácia Londonba érkező újoncai általában, ő is nagyon szeretne megismerkedni Marxszal és Engelsszel. Engels később ezt a megjegyzést írta a levélre: „Kersten, 75, tobbé nem láttuk." – *166*

342 Walery Wróblewski az 1830-as lengyel felkelés évfordulójának tiszteletére rendezett 1875 dec. 4-i gyűlésen részleteket olvasott fel a levélből. A „Vperjod!" 1875 dec. 31-i száma beszámolt a gyúlésről és szo szerint kozolte a levél egy részét. – *167 168*

343 Marx és Engels első ízben 1847-ben vettek részt az 1830-as lengyel felkelés londoni emlékunnepélyén. (V. o. Engels: „Az 1830-as lengyel forradalom evforduloja" és Marx és Engels: „Beszédek Lengyelországról", 4. kot.) – *167*

344 Azután, hogy Poroszország az 1866-os háborúban legyőzte Ausztriát és az 1870–71-es háborúban Franciaországot, az 1871-ben megalapított német császárság szovetségeseket igyekezett szerezni a Németország elleni koalíciok megakadályozása és Franciaország kulpolitikai elszigetelése érdekében. 1872 szeptemberében a német, az osztrák–magyar és az orosz császár találkozott Berlinben és megkísérelte az 1815-os Szent Szovetség – az I. Napóleon felett győztes hatalmakból alakult ellenforradalmi egyesules – felújítását. A megbeszéléseken, ahol csak szóbeli megállapodásokra jutottak, egyebek kozott a forradalmi mozgalom elleni harcról is tárgyaltak. – Németország, Oroszország és Ausztria–Magyarország 1873 júniusában megkototte a három császár egyezményét, amelyben kotelezték magukat arra, hogy más államokkal valo katonai konfliktus esetén kozos akcióba lépnek. 1881-ben a három hatalom semlegességi paktumot kotott (a három császár szovetsége), amelyet 1884-ben további három évre meghosszabbítottak ugyan, de jelentoségét, elsősorban a novekvó német–orosz ellentétek miatt, hamarosan elvesztette. – *167 313 328 351*

345 Frankel Leó letartóztatásáról Lessner is írt Engelsnek 1875 dec. 15-i leveleben. Frankel Leót 1875 dec. 9-én tartóztatták le Bécsben, azzal a váddal, hogy mint a Párizsi Kommun tagja gyújtogatásban és túszok agyonlovetésében vett részt. Kéthavi fogság után 1876 februárjában átszállították a budapesti foghazba. Minthogy a francia kormány kovetelte

Frankel kiadatását, de az ugy aktáit nem küldte el Ausztriába, Frankelt 1876 márciusában óvadék ellenében szabadlábra helyezték, de az ellene indított büntető eljárást folytatták (v. o. még 379. jegyz.). – *169*

346 Marx ezt a néhány sort egy levelezőlapra írta, amelynek címzése: „M. P. Lawroff, 3, Evershot Road, Tollington Park, Holloway". – *170*

347 A Nemzetközi Munkásszövetség hágai (5.) kongresszusa 1872 szept. 2-a és 7-e között ülesezett. Összetételében a hágai volt az Internacionálé legreprezentatívabb kongresszusa: 15 nemzeti szervezet képviseletében 65 küldött volt jelen. A kongresszus fő feladata az 1871 szeptemberi londoni konferencián „a munkásosztály politikai tevékenységéről" és a szektás szekciók ellen hozott határozatok megerősítése volt. Minthogy a bakunyinisták és a velük rokonszenvező elemek a hágai kongresszus előtt – 1872 nyarán – fokozott támadást indítottak e határozatok és a Főtanács ellen, a kongresszus előkészítése szempontjából nagyon fontos volt e tevékenység leleplezése. Marx és Engels nagy munkát végeztek a hágai kongresszus előkészítése és a proletár forradalmi erők összefogása érdekében. Tevékenyen részt vettek a kongresszus elé terjesztendő javaslatok kidolgozásában és megvitatásában. A kongresszus határozatot hozott a szervezeti és ügyviteli szabályzat módosításáról, a munkásosztály politikai tevékenységére és a Főtanács jogkörének kibővítésére vonatkozó határozatoknak a szervezeti szabályzatba való beiktatásáról és az anarchista vezetők (Bakunyin és Guillaume) kizárásáról. A hágai kongresszus határozatai megteremtették az alapot a munkásosztály önálló politikai pártjainak megalakításához. – *171 204 205 230 253 281*

348 Csernisevszkij ezt a gondolatot Carey „Politikai-gazdaságtani levelek az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez" c. műve orosz kiadásáról írt recenziójában fejtette ki. – *171*

349 Sorge 1876 márc. 17-i levelében megkérdezte Marxtól, hogy ő és Engels nem látogatnának-e Philadelphiába az Egyesült Államok megalakításának századik évfordulója alkalmából. – *171*

350 Sorge 1876 márc. 17-i levelében ismételten felhívta Marx figyelmét arra, hogy az erősödő amerikai munkásmozgalomban szükség lenne néhány gyújtó hangú mure, amelyeknek a segítségével sikerulne a párt útját egyengetni és a talajt megfelelően előkészíteni. Sorge az elhalt Hermann Meyerrel, Weydemeyer egykori barátjával előkészítette a „Kommunista Kiáltvány" angol nyelvű kiadását; Meyer halálával a terv meghiúsult, ezért Sorge arra kérte Marxot és Engelst, hogy a Meyer-féle angol fordítást nézzék át és írjak meg hozzá a *korábban* megígért függeléket. Sorge 1876 és 1880 között többször megismételte kérését, de Marx és Engels nem jutottak hozzá a függelék megírásához. – *172 290 297 410*

351 Marx a „New York Daily Tribune"-ban megjelent cikkeire utal. – „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, Horace Greeley alapította. Az ötvenes évek közepéig az amerikai whigek balszárnyának, majd a republikanus pártnak a lapja. A negyvenes–ötvenes években haladó, rabszolgaságellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Az utópikus szocializmussal rokonszenvező Charles Dana a negyvenes évek végén lett a lap szerkesztője és 1851-ben kérte fel Marxot arra, hogy munkatársa legyen a „Tribune"-ban. Marx munkássága az újságnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott. Az aláírásával ellátott cikkek egy részét – Marx kérésére – Engels írta. Marx és Engels az európai reakció 1848–49 utáni megerősödése idején teret kaptak ebben a kozismert lapban, hogy kifejthessék nézeteiket a munkásmozgalomról, a kül- és belpolitikáról, kozgazdasági és gyarmati kérdésekről, az elnyomott népek szabadságharcáról stb. – Véglegesen az amerikai polgárháború idején (1862 márciusában) szúnt meg Marx kapcsolata a

„Tribune"-nal; ebben döntő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele és a lap irányzata megváltozott és egyre inkább hajlott a rabszolgatartó déli államokkal való kompromisszum felé. – *172*

[352] Marx feltehetően a transzkontinentális vasútvonalak építésével kapcsolatos csalásokra, spekulációkra és más korrupciós botrányokra utal, amelyek az Egyesült Államokban Grant tábornok elnökségének idején lezajlottak. – *172 176*

[353] Engels és felesége 1876 június végén meglátogatták Mary Ellen Burnst Heidelbergben (v. ö. 332. jegyz.). – *173 182*

[354] Pio, a dán szocialisták egyik vezetője 1876 májusában Londonban meglátogatta Marxot és meghívta Koppenhágába, a dán Szociáldemokrata Munkáspárt 1876 jún. 6-án megnyíló alakuló kongresszusára (v. ö. 35. jegyz.). – *175*

[355] A levélnek a borítékja is fennmaradt; címzése Marx kézírásával: „Mr. F. A. Sorge, Bez. 101, Hoboken, N. J., via *New York* (U. States), *a következő gőzhajóval*." – *176*

[356] Sorge, miután megkapta Marx 1876 ápr. 4-i levelét (v. ö. 171–172. old.), a „Tribune"-cikkek ügyében Livingstonhoz, az elhunyt Hermann Meyer barátjához fordult; megtudta tőle, hogy Ludwig Kugelmann már hónapokkal előbb kérte a cikkek megküldését, arra hivatkozva, hogy Otto Meissner Hamburgban Marx műveinek összkiadását tervezi; Kugelmann azonban hangsúlyozta, hogy ez nem történhet meg Marx tudta és közreműködése nélkül. Livingston azt is közölte, hogy Kugelmann-nak még nem küldött semmit. Sorge 1876 jún. 2-i levelében szó szerint idézte Livingston levelének idevonatkozó részeit. – *176*

[357] „The Pall Mall Gazette" – angol napilap, 1865-től 1920-ig jelent meg Londonban, szerkesztője Frederick Greenwood; a hatvanas–hetvenes években konzervatív; 1870 júliusától 1871 júniusáig Marx és Engels összeköttetésben álltak a lappal, amely ebben az időben közölte Engels „Jegyzetek a háborúról" c. cikksorozatát (v. ö. 17. köt.). – *179*

[358] A levélnek fennmaradt a borítékja is; címzése Engels kézírásával: „P. Lawroff, Esq., 3., Evershot Rd., Tollington Park, Holloway N." – *180*

[359] „Vperjod!" – orosz folyóirat, 1873-tól 1877-ig jelent meg (1873–74-ben Zürichben, majd Londonban), szabálytalan időközökben, P. L. Lavrov, majd 1877-ben V. N. Szmirnov és N. G. Kuljabko-Koreckij szerkesztésében (összesen 5 kötete jelent meg); a forradalmi narodnyik mozgalom jobbszárnyának nézeteit képviselte, nagy figyelmet szentelt a nyugati munkásmozgalom ügyének és az Internacionálé tevékenységének. (V. ö. még 57. jegyz.) – *182*

[360] Az idézet K. G. Nadler „Fröhlich Palz, Gott erhalts!" c., pfalzi nyelvjárásban írott versgyűjteményének „Die hochdeutsche Nähdersmädle" (A felnémet varrólányok) c. költeményéből való (második kiadás, Majna-Frankfurt 1851). Engels „A frank korszak" c. művéhez is ezt a kiadást használta (v. ö. 19. köt. 436. old.). – *183*

[361] Engels itt valószínűleg K. G. Nadler „Fröhlich Palz, Gott erhalts!" c. gyűjteményének „Herr Christoph Hackstrumpf etc. Eine politische Idylle in dreizehn Bildern" (Christoph Hackstrumpf úr stb. Politikai idill tizenhárom képben) c. ciklusára utal. – *183*

[362] Lavrov 1876 aug. 7-i levelében közölte Engelsszel, hogy Gurevics, Berlinben élő fiatal orosz szocialista, aki levelezésben állt több német szociáldemokratával és orosz szocialistával, a neki poste restante címzett levelekért, amelyek között Liebknechttől származó

levelek is voltak, hosszabb ideig nem ment el, úgyhogy azokat a postán felbontották, és a rendőrség kezébe kerultek. Lavrov kérte Engelst, biztositsa Liebknechtet, nincsen okuk arra, hogy a fiatalemberben kételkedjenek, ő az osszekötőjuk Berlinben és az oroszországi szocialista csoportoktól jó ajánlást kapott. Lavrov azt is megírta, hogy aug. 6-án levelet kapott Lipcséből bizonyos Dehterjovtól, aki állitólag a német szociáldemokraták nevében kozolte, hogy az ugy kivizsgálására bizonyos Csernisevet Berlinbe kuldtek. Liebknecht 1876 aug. 31-én válaszolt (v. o. 194. old.). – *184*

363 V. o. Vergilius: „Aeneis", IX. ének. – *187*

364 Bracke 1876 szept. 27-i levelében megírta Marxnak, hogy Bernh. Becker ugyan az ő felkérésére fogott hozzá a Párizsi Kommun történetének megírásához, de egyrészt olyan magas honorariumot kért, másrészt Bracke egyeb jószándékú javaslatait olyan nyersen utasította vissza, hogy Bracke megszakította vele a kapcsolatot és az előlegként kifizetett 300 tallért veszni hagyta. – *198*

365 A Párizsi Kommun leverésére 1871-ben meghirdetett ostromállapotot Franciaország 39 département-jában később is fenntartották. A kormány erős nyomást gyakorolt az újságokra, megakadályozta nyilvános gyülések megtartását és minden módon megbénította a politikai életet. – 1875 decemberében feloldották az ostromállapotot, de Párizsban, Lyonban és Marseille-ben még 1876 máj. 1-ig fenntartották. – *200*

366 „Revue des deux mondes" – francia félhavi tortenelmi, politikai, irodalmi és művészeti folyóirat, 1829-től jelent meg Párizsban (e címmel 1944-ig). – *200*

367 Lavrov „Русские перед южно-славянским вопросом" c. cikke aláírás nélkul jelent meg a „Vperjod!" 1876 okt. 1-i számában. A „Pall Mall Gazette" 1876 okt. 19-i száma „A Russian Socialist's View of the Eastern Question" címmel osszefoglaló tartalmi ismertetést kozolt a cikkrol. – *201 212*

368 1876 aug. 19-e és 23-a kozott ulésezett Gothában a 2. általános szocialista kongresszus. A „Volksstaat" 1876 szept. 1-i beszámolója szerint Liebknecht a kongresszuson kijelentette: „Marx és Duhring maguk fogják képviselni nézeteiket" [a „Volksstaat"-ban]. Liebknecht 1876 okt. 9-i válaszlevelében megírta Marxnak, hogy a „Volksstaat" beszámolóját nem ő írta, de nem is olvasta el, a tévedésről pedig csak Marxtól értesult. A kongresszuson nem Marxról, hanem Engelsről beszélt. – *202*

369 V. o. Adolph Mullner: „Die Schuld", 2. felv. 5. szín. – *202*

370 A „Volksstaat" 1876 aug. 25-i száma az általános szocialista kongresszusról szóló beszámolójában kozolte, hogy a berni szocialisták levélben udvozölték a kongresszust, kifejezték a Svájcban elő bakunyinisták békulési szándékát és meghívták a Németországi Szocialista Munkáspárt képviselőit az 1876 okt. 26–30-ra kitűzött berni anarchistakongresszusra (v. o. 49. jegyz.). A szocialista kongresszus Bebel javaslatára határozatot hozott, hogy „baráti, testvéri szellemben válaszol" a levélre. Liebknecht azonban 1876 okt. 9-i levelében megírta Marxnak, hogy a párt hivatalos képviselők kiküldését elutasította; Julius Vahlteich mint vendég részt vett és beszédet mondott a berni kongresszuson (v. o. 473. jegyz.). – *202 205 217 230*

371 Lissagaray „Histoire de la Commune de 1871" c., Brüsszelben 1876-ban megjelent könyvenek német kiadása 1877-ben jelent meg Braunschweigban. Marx javaslatára (v. ö. 196–199. old.) Bracke vállalkozott a német kiadás megjelentetésére. A német fordítás jelentős részét Marx szerkesztette (v. o. 396. jegyz.). – *202 216 219 236 246 249 262 272 282 283 285 286 523*

372 Liebknecht erre az ösztönzésre „Die Schande Europas" címmel hosszabb cikket írt, amely 1876 okt. 13-án vezércikként jelent meg a „Vorwarts"-ben. – *202*

373 V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *203*

374 Utalás Émile de Girardin „La honte de l'Europe" c. brosúrájára (Párizs 1876). – *203*

375 Marx valószínúleg a második angliai választójogi reformmozgalomra utal, amely 1865–67-ben zajlott le. – *203 206*

376 „Caeterum censeo Carthaginem esse delendam" (egyébként úgy vélem, hogy Karthagot el kell pusztítani) – e szavakkal fejezte be az idősebb Cato a szenátusban tartott beszédeit, bármiről szólt is előbb. Átvitt értelemben: ismételt visszatérés valamely fontos kérdésre vagy feladatra. – *203*

377 A kéziratban ez a megjegyzés a levél első oldalának felső szélén olvasható. – Megkereszteletlen keresztes lovagon valószínúleg Leopold Sonnemann értendő. – *204*

378 A nemet nyelven írt eredeti levelet eddig nem sikerült megtalálni; itt a „Népszava" 1906 jún. 17-i számában megjelent magyar fordítását kozoljuk; ez indokolja a helyenként régies, ma már szokatlan magyar szóhasználatot. – *205*

379 Frankel Leó 1876 máj. 22-én a magyar foldtulajdon-viszonyokról írt Marxnak, 1876 okt. 9-i levelében pedig kozolte vele, hogy beszuntették az ellene folytatott bunvádi eljárást (v. o. 345. jegyz.). – *205*

380 „Arbeiter-Wochenchronik" – szocialista hetilap, a magyarországi szociáldemokraták orgánuma, ezzel a címmel 1873-tól 1890-ig adták ki Budapesten; 1891 januárjától 1894-ig „Arbeiterpresse" (Munkássajtó) néven jelent meg. – *205*

381 Marx levelének a „Népszavá"-ban megjelent magyar fordítása (v. ö. 378. jegyz.) ezen a helyen valószínuleg pontatlan. Frankel 1876 okt. 9-én megírta Marxnak, hogy olvasott egy Svájcban rendezendő kongresszusról, ahol – így írták – Marx és Lassalle hívei is képviselve lesznek. Kérte Marxot, hogy miheztartás végett tájékoztassa erről. Marx szóban forgo mondata tehát eredetileg korulbelul így hangozhatott: „Hogy neked, mint a Fotanács és a hágai kongresszus régi tagjának, hogyan kell eljárnod, az teljesen önként értetődő." A levél rákovetkező mondata is ezt a feltevést támasztja alá. – *205*

382 Marx a hágai kongresszus 1872 szept. 3-i ulésén, Barry mandátumának felulvizsgálása alkalmával kijelentette, hogy az angol munkások úgynevezett vezéreit a burzsoázia és a kormány tobbé vagy kevesbé megvásárolta (v. o. 18. kot. 625. old.). – *206 350*

383 „The Diplomatic Review" – angol kulpolitikai folyóirat, ezzel a címmel a Palmerstonnal szemben álló „The Free Press" (A Szabad Sajtó) folytatásaként 1866-tól 1877-ig jelent meg Londonban, 1870 júliusáig havonta, később negyedévenként. A lap irányítója D. Urquhart volt. – *206*

384 Engels levelét Dronkéhoz eddig nem sikerult megtalálni. A feljegyzést Engels Dronke 1876 okt. 13-i levelére írta rá, amelyben Dronke Engels segítségét kérte egy 150 £ összegű hitel megszerzéséhez. – *207*

385 Engels levelét Emil Blankhoz eddig nem sikerult megtalálni. A másolatot Engels Dronke 1876 okt. 13-i levelére (v. o. 384. jegyz.) írta rá. – *208*

[386] Engels levelét Dronkéhoz eddig nem sikerült megtalálni. A másolatot Engels Dronke 1876 okt. 13-i levelére írta rá (v. ö. 384. jegyz.). – *209*

[387] Ludwig Kugelmann 1876 okt. 16-i levelében azt írta Engelsnek, hogy Caro német történész, aki állítólag olvasta a „Tőké"-t, valószínűleg az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban megjelent cikkeket tévesen Marx-írásoknak tart. Caro állítása szerint bizonyos, hogy Marx 6–8 éve állandó munkatársa a lapnak. Marx „Vogt úr" c. művet, amelyre Kugelmann utalt, nem ismerte. Kugelmann hiteles felvilágosítást kért, hogy megcáfolhassa Caro téves állításait. – *210*

[388] Marx a Vogt-ügyben négy nyilatkozatot tett közzé az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban: 1. „Levél az ›Allgemeine Zeitung‹ szerkesztőjének" (megjelent 1859 okt. 27-én); 2. „Nyilatkozat" (megjelent a lap 1859 nov. 21-i mellékletében); 3. „Nyílt levél Vogt-ügyben és a berlini »Nationalzeitung« ügyében" (megjelent a lap 1860 febr. 17-i mellékletében); 4. „Nyilatkozat" (megjelent a lap 1860 dec. 1-i mellékletében) (v. o. 14. kot.). – *210*

[389] Kugelmann 1876 okt. 22-i válaszlevelében kozolte Engelsszel, hogy Dühring recenziója a „Tőke" első kotetéről az „Ergänzungsblätter zur Kenntnis der Gegenwart" 1867. évi 3. füzetében jelent meg. Engels az „Anti-Duhring"-ben két helyen hivatkozik erre a recenzióra (v. o. 20. kót. 121., 129. old.). – „Ergänzungsblatter zur Kenntnis der Gegenwart" – német népszerű tudományos folyóirat, 1865-től 1871-ig jelent meg Hildburghausenban. – *210*

[390] Kugelmann 1876 okt. 16-i levelével elküldött Engelsnek egy Schäfflére vonatkozó cikket. – *211*

[391] Lavrov a levél ezután következő részét orosz fordításban tette kozzé a „Vperjod!" 1876 nov. 1-i számában. – *212*

[392] „Grazsdanyin" – orosz irodalmi és politikai hetilap, 1872-től 1878-ig adták ki Peterváron; a legreakciósabb arisztokrata korok orgánuma. – *212*

[393] Marx a pénz kotetlen voltára utal, valószínúleg szembeállítva azzal a feudális elvvel, amely szerint „minden foldnek megvan a maga ura". – *213*

[394] Engels levelét Dronkéhoz eddig nem sikerült megtalálni; a vázlatot Engels Dronke 1876 okt. 31-i levelének hátlapjára írta; Dronke arra kérte Engelst, hogy legyen a kezese egy 200 £ összegű hitelnél. – *214*

[395] Engels 1869 jún. 30-án lépett ki a manchesteri Ermen & Engels cégtől. – *214*

[396] Wilhelm Blos, akinek Engels javasolta, hogy fordítsa le németre Lissagaray „Histoire de la Commune de 1871" c. művét, 1876 novemberében kozolte, hogy vállalkozik a munkára. Időkozben Bracke értesítette Marxot, hogy Isolde Kurz személyében talált fordítót. A fordítás elkészült részei azonban nem feleltek meg a kovetelményeknek, úgyhogy Bracke 1877 októberében átdolgozásra és befejezésre átadta a fordítást Blosnak. – *216 300 303*

[397] Az eredeti levelet eddig nem sikerult megtalálni. Engels a vázlatot Dronke 1876 nov. 12-i levelének hátlapjára írta. Dronke a levélben felajánlotta, hogy az Engelsnek biztosítékként átadott kötvény esedékes megújítását ő fizeti be (v. ö. 214–215. old.). – *218*

[398] Bracke 1876 nov. 14-i leveléhez mellékelte James Guillaume egyik levelét azzal a kéréssel, hogy Marx azt küldje vissza. – *219*

399 Az Alliance de la Démocratie Socialiste (A Szocialista Demokrácia Egyesülése) 1868 októberében Genfben alakult meg Bakunyin vezetésével, mint az anarchisták nemzetközi szervezete. Követelték az osztályok egyenlősítését és minden államforma megsemmisítését; tagadták a munkásosztálynak a politikai hatalom meghódításáért vívandó harcát. Az anarchisták programja elsősorban Svájc, Olaszország és Spanyolország iparilag kevéssé fejlett vidékein talált támogatásra. – Az Alliance 1868-ban és 1869-ben felvételét kérte a Nemzetközi Munkásszövetségbe; 1869-ben a Főtanács beleegyezett az Alliance befogadásába, ha feloszlik mint önálló nemzetközi szervezet. Az Alliance vezetői ezt elfogadták, de titokban továbbra is fenntartották önálló szervezetüket és harcot indítottak a Főtanács ellen, az Internacionálé vezetésének megszerzéséért. Mindenekelőtt a marxi államelmélet, a proletárdiktatúra programja, az önálló politikai munkáspártok megteremtése és megszilárdítása és a demokratikus centralizmus elve ellen léptek fel; akcióikat a Párizsi Kommün bukása után még nagymértékben fokozták. 1872-ben a hágai kongresszus nagy többséggel kizárta az Internacionáléból Bakunyint és Guillaume-ot, az alliance-isták vezetőit (Marxnak és Engelsnek az Alliance elleni harcáról v. ö. 16–18. köt.) (v. ö. még 347. jegyz.). – *219 280 472*

400 Bracke 1876 nov. 14-i levelében tájékoztatta Marxot a parasztság körében elért politikai sikerekről. Ő maga a hetvenes években sikeres agitációt folytatott az északnémet parasztok között és az 1877 jan. 10-i német Reichstag-választásokon (v. ö. 322. jegyz.) nagyszámú paraszti választó jelölte képviselőnek. Bracke helyett a nemzeti-liberális párt jelöltjét választották meg, de az 1877 februári pótválasztáson Glauchau-Meeranében többséget kapott (v. ö. 437. jegyz.). – *219*

401 Portugália első szocialista munkáskongresszusa 1877 febr. 1-től 4-ig ülésezett Lisszabonban; a kongresszuson szerveződött meg a már 1875-ben alapított portugál Szocialista Párt; határozatot hoztak a gothai programhoz hasonló program és a szervezeti szabályzat elfogadásáról és megválasztották a párt központi bizottságát. Azedo Gnecco Engelshez intézett kérésére Marx és Engels januárban Lessner, Lafargue és Barry aláírásával ellátott üdvözlő levelet intézett a kongresszushoz. (Ezt a dokumentumot eddig nem sikerült megtalálni.) A kongresszust a Németországi Szocialista Munkáspárt elnöksége is üdvözölte. Engels „Európa munkásai 1877-ben" c. írásában röviden méltatta a kongresszust (v. ö. 19. köt. 124. old.). – Johann Philipp Becker a „Tagwacht" 1876 dec. 2-i számában adott hírt a küszöbönálló portugáliai kongresszusról. – „Die Tagwacht" – német nyelvű szociáldemokrata újság, 1869-től 1880-ig adták ki Zürichben; 1869 és 1873 között az Internacionálé svájci német szekcióinak lapja, később a Svájci Munkásszövetség és a svájci Szociáldemokrata Párt orgánuma. – *221*

402 Johann Philipp Becker „Neue Stunden der Andacht" c. műve 1875–76-ban jelent meg füzetekben. – *221 230*

403 Engels levelét Gustav Raschhoz eddig nem sikerült megtalálni. A vázlatot Engels Rasch 1876 nov. 13-i levelére írta rá. – *223*

404 1876 közepén a „Volksstaat"-ban, majd a „Vorwärts"-ben (v. ö. 142. jegyz.) Gustav Rasch „Deutsche Flüchtlinge in London" c. cikkével, amely a „Volksstaat" 1876 júl. 30-i számában jelent meg, és Karl Schaible „Antwort eines Deutschen auf Gustav Rasch's »Deutsche Flüchtlinge in London«" (Egy német válasza Gustav Rasch „Német menekültek Londonban" c. írására) címmel megjelent cikkével, amelyet a „Vorwärts" 1876 nov. 12-i száma közölt, vita indult meg a két cikkíró között. Rasch másnap levélben fordult Engelshez és felvilágosítást kért Schaible és Blind kapcsolatáról, továbbá Schaible magatartásáról Marxnak Vogt elleni harcában. Rasch az Engelstől kapott adatokat felhasználta „Antwort eines Deutschen auf Gustav Rasch's »Deutsche Flüchtlinge in

London«" c., a „Vorwärts" 1877 jan. 12-i számában megjelent cikkéhez, amelyben – a forrás megnevezése nélkül – közölte Engels levelének Blindre és Schaiblére vonatkozó részét. – *223*

[405] „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 május 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, Elard Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem hivatalosan részt vett a szerkesztésben, tanácsadással, cikkek szerkesztésével segítette, anyagi támogatást szervezett a lapnak stb. és július elején átvette a „Volk" gyakorlati irányítását. A lapnak összesen 16 száma jelent meg; anyagi nehézségek miatt be kellett szüntetni megjelentetését. – *223*

[406] Az „Allgemeine Zeitung" hasábjain folyó polémiát a „Levél az »Allgemeine Zeitung« szerkesztőjének" nyitotta meg, amelyet Marx írt és a lap 1859 okt. 27-én közölt. Nov. 9-én megjelent Blind „Nyilatkozat"-a, nov. 21-én a lap mellékletében Marx „Nyilatkozat"-a (v. ö. 388. jegyz.); utolsóként 1859 dec. 11-én Blind „Nyilatkozatai" jelentek meg; a szerkesztőség utóiratban hozzáfűzte, hogy az „Allgemeine Zeitung" további nyilatkozatok közlésétől elzárkózik (v. ö. 14. köt. 423. old.). – *224*

[407] V. ö. Marx: „Az augsburgi »Allgemeine Zeitung« elleni per", 14. köt. – *224*

[408] A „Vorwärts" 1877 jan. 12-i közleménye Schaible 1860 febr. 15-i nyilatkozatának következő mondatát idézi: „Ez a röplap *tőlem* származik és engem terhel a felelősség" (v. ö. 14. köt. 427. old.). – *224*

[409] Gustav Rasch „Deutsche Flüchtlinge in London" c. cikkében azt írta, hogy Londonban meglátogatta Marxot és Engelst, s velük az ember önrendelkezéséről, a népek autonómiájáról, a szociális köztársaságról és a badeni kivégzettekről beszélgetett. – *225*

[410] Az 55. oldalon („Vogt úr", első német kiadás) kezdődik az „Augsburgi hadjárat" c. VII. fejezet (v. ö. 14. köt. 409. old.). – *225*

[411] Az információkat Eduard Sarny, a „Frankfurter Zeitung" egyik szerkesztője 1876 szept. 5-i levelében közölte Engelsszel; ez válasz volt Engels levelére, amelyet 1876 szept. 2-án valószínűleg Leopold Sonnemann-nak írt; ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *226*

[412] Devanagarinak hívják a közönséges szanszkrit írást. A devanagari ábécé 50 betűből – 37 mássalhangzó, 13 magánhangzó – áll. – *228*

[413] Minden valószínűség szerint egy schaffhauseni bankról van szo. – *228*

[414] Az európai országok törökországi nagykövetei 1876 dec. 11–23-án konferenciát tartottak Konstantinápolyban. Megegyeztek abban, hogy Törökországtól Bosznia, Hercegovina és Bulgária számára autonómiát fognak követelni. – *229*

[415] Johann Philipp Becker valószínűleg a „Réponse du Comité central etc." c., 1876 októberében írott körlevél (v. ö. 81. jegyz.) két példányát küldte el Engelsnek. A körlevél német változatát Engels már 1876 októberében vagy novemberében megkapta (v. ö. 220–221. old.). – „Le Précurseur" – svájci francia nyelvű szocialista hetilap, 1877-től 1886-ig jelent meg Genfben, Johann Philipp Becker szerkesztésében; Marx és Engels anyagilag támogatták a lapot. – *230*

[416] 1872 dec. 25-én és 26-án ülésezett Brüsszelben a Nemzetközi Munkásszövetség belga föderációjának kongresszusa, amelyen főként bakunyinisták vettek részt. A kongresszus

elvetette a hágai kongresszus (v. ö. 347. jegyz.) határozatait és nem ismerte el a New-York-i új Főtanácsot. Ezért a Főtanács 1873 máj. 30-i határozatában megállapította, hogy a belga föderáció ezzel kirekesztette önmagát a Nemzetközi Munkásszövetségből (v. ö. 18. köt. 636. old.). – *230*

[417] A Nemzetközi Munkásszövetség 1876 júl. 15-i philadelphiai konferenciáján határozatot hozott az Internacionálé és a Főtanács feloszlásáról. A konferencia anyagai brosúraként jelentek meg New Yorkban 1876-ban „Internationale Arbeiterassoziation. Verhandlungen der Delegiertenkonferenz zu Philadelphia, 15. Juli 1876" címmel. – *231*

[418] V. ö. „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség", 18. köt. 358–359. old. – *231*

[419] A levelet, amelynek vázlata is fennmaradt, Marx Ny. I. Utyin kérésére írta. Utyin 1876. dec. 17-i levelében tájékoztatta Marxot a Tomanovszkaja–Davidovszkij házaspár helyzetéről és az ő, valamint Engels segítségét kérte. – *232*

[420] Liebknecht 1876 dec. 8-i levelében megírta Engelsnek, hogy két komoly választókörzete – Szászországban és Hessenben – nagy anyagi nehézségekkel küzd és anyagi segítséget kért Engelstől. – *233*

[421] A kézirat második lapja hiányzik, ezért a következő bekezdés közlésének alapja a „Vorwärts" 1877 jan. 19-i száma, amelyben Liebknecht, néhány szavas bevezetés után, idéz a levél hiányzó részéből. – A levél utolsó bekezdése a kézirat megmaradt első lapjának hátán olvasható. – *233*

[422] Az általános védkötelezettséget 1874 jan. 1-én (13-án) vezették be Oroszországban. – *233 234*

[423] Engels valószínűleg az 1850-es poroszországi mozgósításra gondol, amelyet Hessen megszállása idején rendeltek el; a mozgósítás feltárta a porosz hadsereg teljes harcképtelenségét. – *234*

[424] John Bull (Bika János) – az angolok gúnyneve. – *236 239 469*

[425] Az itt említett két levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *236*

[426] Millennium (ezeréves birodalom) – misztikus vallási hiedelem, amely a Biblia különböző helyeire hivatkozva (pl. János Jel., 20, 4–5.) azt hirdeti, hogy Jézus visszatér és ezer évig uralkodik majd a földön. Ez a „millennium" lesz az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása. – *238 474*

[427] A levél közlésének alapja a berlini „Vorwärts" 1931 jún. 16-i számának melléklete. – *240*

[428] Luther az egyik felköszöntőjében a világot egy ittas paraszthoz hasonlítja, aki nem képes megülni a nyeregben. (V. ö. Luther: „Tischreden", I. köt. 298. old.) – *240*

[429] Nikolaus Delius „Die epischen Elemente in Shakespeare's Dramen" c. cikke 1877-ben a „Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft"-ban (A Német Shakespeare Társaság Évkönyve), angol fordítása pedig az új Shakespeare Társaság tudományos közleményeiben jelent meg. – *240 522*

[430] Dr. Freund 1877 júl. 29-i válaszlevelében közölte a kért címet: Gustav Rümelin: „Shakespearestudien", 2. kiad., Stuttgart 1874. – *240*

[431] Inner Temple – az egyik londoni jogászképzo intézet. – *242*

[432] Gabriel Deville felajanlotta, hogy elokeszit és kiad egy kivonatot a „Tóke" elsó kotetének francia fordításabol (v. o. 249. jegyz.) A kezirat egy részét maga Marx, halála után a tobbit pedig Engels nézte át. Deville konyve „Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique" címmel 1883-ban jelent meg. A szerzó az elószóban megjegyezte, hogy a kivonat megírásában Marx jóindulatú bátorítása segitette. Engels kulonosen a konyv elméleti részét értékelte (v. o. Engels 1884 jan. 9-i levelét Kautskyhoz és 1884 febr. 5-i levelét Lavrovhoz, 36. kot.). – *243*

[433] Az itt említett leveleket Hirschhez, illetve Lachâtre-hoz eddig nem sikerult megtalálni. – *243*

[434] „Journal des Économistes" – francia liberális havi folyoirat, 1841-tól 1943-ig jelent meg Párizsban. (V. o. még 90 jegyz.) – *244*

[435] Liebknechtet az 1877-es pótválasztásokon Offenbachban jelolték képviselónek. – *245*

[436] V. o. Engels: „Wilhelm Wolff", 19 kot. – *245*

[437] Az 1877 jan. 10-i Reichstag-választások utan (v. o. 322. jegyz.) januárban és februárban pótválasztásokat tartottak Németországban. A jan. 10-én megválasztott 9 szociáldemokrata kepviselón kívul a pótválasztásokon még további 3 kerult be a Reichstagba: Bebel, Kapell és Rittinghausen. A Glauchau-Meeranéban megtartott pótválasztásokon Bracke kapott tobbseget (v. o. 400. jegyz.). – *245*

[438] In (office) – Angliában szokásos megjelolés a hivatalban (parlamentben, kormányon) levókre; out of office – hivatalon kívul (ellenzékben) levó. – *245*

[439] Lavrov „La justice en Russie" c. cikkében (v. o. 440. jegyz.) irta meg az osszefoglalót, amelyet Marx kert tóle. Keyes O'Clery alsóházi képviselo a Marxtol es Lavrovtól kapott adatokat felhasználta 1877 maj. 3-i es 14-i alsóházi beszédeiben. – *251 252 257*

[440] Lavrov cikke „La justice en Russie" címmel nem a „Fortnightly Review"-ban, hanem – Marx kozbenjárására – a „Vanity Fair" c. angol hetilap 1877 ápr. 14-i számában jelent meg francia nyelven. – *252 261*

[441] Danyielszon 1877 márc. 7-én megírta Marxnak, hogy a kovetkezó konyveket kuldte el neki: A. Vaszilcsikov: „Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах" (Foldtulajdon és foldmuvelés Oroszországban és más európai államokban), Szt. Pétervar 1876; P. A. Szokolovszkij: „Очерк истории сельской общины на севере России" (Az eszak-oroszországi falusi foldkozosség történelmi vazlata), Szt. Pétervár 1877; V. I. Bunjakovszkij: „Антропобиологические исследования и их приложение к мужскому населению России" (Antropobiologiai kutatások és ezek alkalmazasa Oroszország férfilakossagára), Szt. Pétervár 1874, „Статистический Временник Российской Империи" (Az Orosz Birodalom Statisztikai Évkonvve), 3 fuzet; „Сборник материалов об артелях в России" (Adatgyujtemény az oroszországi artyelekról). – *252*

[442] V. o. Johann Philipp Becker és Christian Essellen: „Geschichte der suddeutschen Mairevolution des Jahres 1849". – *253*

[443] V. o. Engels: „Olaszországból", 19. kot. – *253*

[444] Bakunyin 1864-ben Firenzében megalapította a titkos anarchista Alliance de la démocratie sociale-t, amelyhez hamarosan franciák, lengyelek és mások is csatlakoztak; tagjai „nemzeti" és „nemzetközi testvérek"-re oszlottak. Ebből a titkos szervezetből (amely később Alliance des révolutionnaires socialistes-nak és Société internationale révolutionnaire-nek nevezte magát) alakult ki 1868-ban a nyilvános Alliance de la Démocratie Socialiste (v. ö. 399. jegyz.), de ennek kebelén belül továbbra is fennmaradt a titkos szervezet (v. ö. „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetkozi Munkásszövetség", 18. köt.). – *253*

[445] Johann Philipp Becker a „Neue Welt" 1. évfolyamában (1876 ápr.–jún.) cikksorozatot tett közzé „Abgerissene Bilder aus meinem Leben" címmel. – *254*

[446] Marx ezt és a Lavrovnak szóló következő küldeményt (v. ö. 257. old.) egy levelezőlapra írta, amelynek címzése: „M. P. Lawroff, 21, Alfred Place, Tottenham Court Road, W." – *256*

[447] Marx valószínűleg arra utal, hogy Lavrov cikkét nem sikerült elhelyezni a „Fortnightly Review"-ban (v. ö. még 440. jegyz.). – *257*

[448] Bracke 1877 ápr. 9-én írt Marxnak Lissagaray könyvének („Histoire de la Commune de 1871") német kiadásáról (v. o. 371. jegyz.) és azt panaszolta, hogy nem tetszik neki a címlap, habár ő maga állította össze. – *258*

[449] A németországi gazdasági válság az 1873-as krachhal kezdődott, amely véget vetett a „gründolási évek" időszakának (v. ö. 52. jegyz.). – *258 324 400*

[450] V. ö. Phaedrus: „A kopasz ember és a légy." Ugyanez a gondolat szerepel Edward Moore XVIII. századi angol drámaíró „A lelenc" c. komédiájában. – *260*

[451] Pio és Geleff dán szocialisták eltulajdonították az amerikai dán pártkolónia számára gyűjtött pénzt és kivándoroltak az Egyesült Államokba (v. ö. 19. köt. 126. old.). – *261*

[452] A „Tőke" I. kötetének francia fordításában kozölt Marx-képről van szó (v. ö. 302. old.). – *262 268 470*

[453] Von Schleinitz tábornok, pétervári német nagykövet 1876 okt. 31-én ígéretet tett a cárnak egy német–orosz megegyezés megkötésére, ha Oroszország szerződést kot Németországgal Elzász-Lotaringia annexiójának biztosításáról. A kétoldalú szerződés megkötésére azonban nem került sor. – *262*

[454] A román kormány 1877 márciusában elvileg beleegyezett abba, hogy o rosz csapatok keresztülvonuljanak Románián. 1877 ápr. 24-én Oroszország hadat üzent Torokországnak (v. ö. 105. jegyz.). – *262 269 275*

[455] A cordelier-k egy 1790-ben alakult párizsi forradalmi klub tagjai. A klub hivatalos neve „Az emberi és a polgári jogok barátainak társasága" volt, kozhasználatú nevét onnan kapta, hogy gyűléseit az egykori ferences-kolostorban (cordelier = kötél-öves, azaz ferencrendi szerzetes) tartotta. A klub a forradalmi polgárság és kispolgárság különböző irányzatait egyesítette, jobbszárnyukból alakult ki a dantonisták, balszárnyukból az hébertisták irányzata. A forradalom előrehaladásával mindinkább erősödött a balszárny befolyása. A jakobinus diktatúra idején a klub az hébertisták fő támasza lett; 1794 márciusáig állt fenn. – *263*

[456] Marx ezt a néhány sort egy levelezőlapra írta, amelynek címzése: „P. Lawroff, Esq., 21, Alfred Place, Tottenham Court Road, W." – *265*

[457] A Lindheimerhez írott levél valószínűleg nem maradt fenn. A vázlatot Engels Lindheimer 1877 ápr. 20-i levelére írta rá. – *266*

[458] Bracke 1877 ápr. 13-i levelében megkérte Engelst, hogy írjon egy cikket Marxról, amely összefoglaló életrajzi adatokat tartalmazna és közérthetően ismertetné Marx politikai, tudományos és munkásmozgalmi tevékenységét. Engels 1877 június közepén megírta a rövid életrajzot, amely „Karl Marx" címmel 1878-ban jelent meg a „Volkskalender"-ben. (V. ö. 19. köt.) – „Volkskalender" – szociáldemokrata évkönyv, 1874-től 1878-ig jelent meg Braunschweigban Bracke kiadásában. – *268*

[459] Bracke elküldte Engelsnek a gyorsírói jegyzőkönyveket a Reichstag 1877 ápr. 16-i, 17-i és 18-i üléseiről, amelyeken a többi között megvitatták a katolikus Centrumpárt (v. ö. 189. jegyz.) indítványát az ipartörvény módosítására. Az indítvány a munkások szabad költözködési jogának és az iparűzés szabadságának a korlátozására irányult. A szociáldemokraták tiltakoztak és ellenindítványt terjesztettek be. Bebel 1877 ápr. 18-i beszédében síkraszállt a párt ellenindítványa mellett, amely számos szociális intézkedést foglalt magában, pl. a munkanap szabályozását és megrövidítését, munkásvédelmet stb. – Bracke ugyanezen az ülésen javaslatot nyújtott be egy Kasselban megválasztott nemzeti liberális képviselő mandátumának felülvizsgálatára: megválasztásakor a vállalkozók erős nyomást gyakoroltak a munkásokra. Minthogy Bracke informátorait nem akarta kitenni a vállalkozók megtorlásainak, le kellett mondania a munkások megnevezéséről. A Reichstag a választásokat felülvizsgáló bizottsághoz utalta az ügyet. – Brakkénak ez volt az első beszéde a Reichstagban. – *268*

[460] Marx 1877 ápr. 11-i levelében kifogásolta azt a módot, ahogyan a „Vorwärts" Engels Dühring elleni cikkeit közölte (v. ö. 258–259. old.). Bracke 1877 ápr. 19-i levelében írt erről Engelsnek és biztosította, hogy a közlés rendszertelenségének alapja a sokirányú agitációs és parlamenti munka okozta zűrzavar. – *268*

[461] A Cross angol belügyminiszter által beterjesztett törvényjavaslat a munkaidő rendezésére, amely a többi között a fiatalkorúak munkanapját 10 ½ órára korlátozta és kiegészítette a gyermekmunkát korlátozó 1874-es törvényt, 1878-ban emelkedett törvényerőre. – *269*

[462] A Lindheimerhez írott levél valószínűleg nem maradt fenn. A vázlatot Engels Lindheimer 1877 ápr. 25-i levelére írta rá. – *270*

[463] Valószínűleg ez a levél sem maradt fenn (v. ö. 462. jegyz.). A vázlatot Engels Lindheimer 1877 máj. 3-i levelére írta rá. – *271*

[464] A „ma: oi" kifejezés magyar megfelelője: hitemre, szavamra, valóban, igazán. Ugyanezt jelenti a Marx által példaként említett német „meiner Treu". A „Treue" jelentése egyébként: hűség, állhatatosság. – *273*

[465] Engels „Karl Marx" c. cikkének honoráriumáról van szó (v. ö. 458. jegyz.). – *274*

[466] Bracke 1877 jún. 22-i levelében megírta Engelsnek, hogy cikkét (v. ö. 458. jegyz.) kiválónak találja, és minthogy a hely túlságosan szűk a feladat átfogó megoldásához, javasolja, hogy a következő évi kalendáriumokban tárgyalják külön-külön a munkásmozgalom egyes szakaszainak történetét, különös tekintettel Marx személyes tevékenységére és tudományos munkásságára, továbbra is kerülve a személyi kultuszt – amelyet Engels cikke is elkerült – ,de az olvasók figyelmét az alapkérdésekre irányítva. – *274*

[467] Bracke az 1877 ápr. 24-én kitort orosz–torok háborúról (v. o. 105. jegyz.) írva kifejtette, hogy az oroszok kezdetben nagyobb szerencsével harcoltak, mint a későbbiekben, Törökország pedig a jelek szerint egyedul is megbirkózik az oroszokkal. – *274*

[468] Montenegró kezdettől fogva az oroszok oldalán vett részt az 1877–78-as orosz–torok háborúban (v. o. 50., 105. jegyz.). Szerbia 1877 decemberében lépett be a háborúba. – *275 277*

[469] Liebknecht 1877 jún. 14-i levelében kérte Engelst, hogy kuldje el neki az 1877 májusában elhunyt David Urquhart fényképét és irja meg rovid életrajzát; 1877 jún. 27-i levelében megismételte a kérést. – *276*

[470] Ez a bekezdés majdnem szó szerint megegyezik a „Vorwarts" 1877 júl. 11-i számában megjelent hírrel, amelyet a szerkesztőség magyarázó jegyzetekkel látott el. Lehetséges, hogy a tudósítás alapja Marx vagy Engels valamelyik levele Hirschhez, aki ezt a részletet bekuldte a lapnak. – *277*

[471] Gustav Rasch 1876-os londoni tartózkodása idején baráti kapcsolatot tartott fenn I. Miklóssal, Montenegró fejedelmével. – *277*

[472] Liebknecht 1877 jún. 15-től aug. 15-ig bortonbuntetesét toltotte Lipcsében (v. o. még 144. jegyz.). – *279*

[473] Julius Vahlteich 1876 okt. 27-i beszédében, amelyet az anarchisták berni kongresszusán mint vendég mondott (v. o. 370. jegyz.), kijelentette: „Kozottunk nincsenek sem marxisták, sem duhringiánusok." – *280*

[474] A belgiumi Gentben 1877 szept. 9-e és 15-e kozott Belgiumból, Dániából, Németországból, Franciaországból, Olaszországból, Svájcból, Spanyolországból stb. érkezett 45 kuldott részvételével ulésezett a szocialista világkongresszus, amelyet belga szocialisták kezdeményezésére hívtak ossze. A kuldottek egynegyede bakunyinista volt; a német szociáldemokráciát hivatalosan Liebknecht képviselte. A tanácskozás középpontjában az anarchistákkal való vita állt. Az egyik határozat kimondta, hogy az egész népet képviselő és felolelő államnak kell a fold és a tobbi munkaeszkoz tulajdonosává válnia. Liebknecht felszólalásában a munkásosztály politikai akcióinak szukségességét hangsúlyozta; az ennek alapján szuletett határozat kimondja, hogy a proletariátus vegyen igénybe minden elérhető politikai eszkozt a saját társadalmi felszabadítására. – Az anarchisták a kongresszuson kisebbségbe kerultek, tobb ország szocialista szervezeteinek képviselői pedig szolidaritási szerződésben kotelezték magukat arra, hogy gazdasági és politikai torekvéseikben támogatják egymást. – V. o. Engels: „Európa munkásai 1877-ben" (19. kot. 123. old.). – *281 286 287 290*

[475] Liebknecht nem tudott eleget tenni Engels meghívásának; csak 1880 szeptemberében látogatta meg Marxot és Engelst Londonban (v. o. 241. jegyz.). – *281 287*

[476] Bracke 1877 aug. 5-i levelében azt írta Marxnak, hogy a Lissagaray-konyv következő íveinek fordítását maga hasonlítja majd ossze a francia eredetivel és kétes esetekben kikéri Liebknecht, Engels vagy Bernhard Becker tanácsát. – *283*

[477] A „Times" 1877 aug. 11-i számában kozlemény jelent meg Maltman Barry aláírásával, amely hírül adta, hogy aug. 13-ra gyűlést hívtak egybe egy Torokország melletti szimpátiatuntetés előkészítésére. – *284*

[478] Natalie Liebknecht 1877 aug. 28-i levelében arról panaszkodott Engelsnek, hogy férjét állandóan bíróság elé idézik, perbe fogják stb. (v. ö. 144. jegyz.). Liebknechtet újra meg újra előőrsként használják, és ő hagyja is, hogy erre felhasználják. – *288*

[479] V. ö. Biblia, Lukács 15, 21. – *289 518*

[480] Otto Weydemeyer angolra fordította J. Most „Kapital und Arbeit" c. brosúráját; munkájához a második német kiadást használta fel, amelyet Marx 1876 júniusában küldött el Sorgénak (v. ö. 176. old.). A fordítás első ízben a „The Labor Standard" c. amerikai hetilapban jelent meg 1877 dec. 30-a és 1878 márc. 10-e között. 1878 augusztusában mint brosúra is megjelent névtelenül, „Extracts from the Capital of Karl Marx" címmel. – *289 336 380*

[481] Sorge 1878 júl. 19-i levelében közölte Marxszal, hogy meggyőződése szerint K. D. A. Douai nem képes megbirkózni a „Tőke" angolra való fordításával; felületes ember, aki sokat ír – egyebek között ő írta a „Vorwärts"-nek azokat a cikkeit is, amelyeken Marx joggal felháborodott (v. ö. 491. jegyz.). Sorge sem a Marx által előkészített német kéziratot, sem a „Tőke" ugyanakkor elküldött francia kiadását nem adta át Douai-nek, s ezzel Marx egyetértett (v. ö. 336. old.). – *290 297 336*

[482] Enrico Bignami 1872–73-ban, később pedig Uriele Cavagnari sikertelenül próbálkozott a „Tőke" első kötetének olasz nyelvű kiadásával. Carlo Cafiero 1879-ben Milánóban megjelentette a mű rövidített kiadását. Az első teljes olasz kiadás csak 1886-ban jelent meg. – *290*

[483] A trade unionok londoni tanácsát (London Trades Council) első ízben 1860 májusában választották meg a londoni trade unionok küldötteinek konferenciáján. A tanács, amely alá több ezer fővárosi dolgozót egyesítő szervezetek tartoztak, egész Anglia munkásosztályára befolyást gyakorolt. – *290*

[484] A brit trade unionok tizedik évi kongresszusa 1877 szept. 17-e és 22-e között ülésezett Leicesterben. – *290*

[485] A „Standard" 1877 szept. 11-i, 13-i, 17-i és 18-i számában „The International Working Men's Association" (A Nemzetközi Munkásszövetség) címmel részletes tudósítások jelentek meg a genti kongresszusról (v. ö. 474. jegyz.) „saját tudósítónktól" jelzéssel. – *291*

[486] Utalás a mexikói intervencióra (1861–67), Anglia, Franciaország és Spanyolország fegyveres beavatkozására Mexikóban, amelynek az volt a célja, hogy Juárez progresszív kormányát megdöntsék és a mexikói köztársaságot az európai nagyhatalmak gyarmatává változtassák. Mexikót ezenkívül felvonulási területnek akarták felhasználni az amerikai polgárháborúba való beavatkozáshoz és a rabszolgatartó államok támogatásához, de hamarosan ellentétek támadtak a hatalmak között. Ennek következtében Anglia és Spanyolország 1862 áprilisában visszavonták csapataikat. A francia intervenciósok folytatták hódító hadműveleteiket és miután 1863 nyarán elfoglalták Mexico Cityt, 1864-ben kikiáltották a császárságot Miksa osztrák főherceggel, III. Napóleon védencével az élén. A mexikói nép kitartóan harcolt tovább és súlyos vereségeket mért az intervenciósokra, akik 1867 márciusában kénytelenek voltak csapataikat kivonni az országból. – A hadjárat óriási összegekbe került Franciaországnak és érzékenyen sújtotta a második császárságot. – *292*

[487] Ferdinand Lingenau Amerikába kivándorolt német szocialista 1876 márciusában végrendeletileg mintegy 7000 dollárt hagyott a Németországi Szocialista Munkáspártra.

Végrendeletének végrehajtóivá Bebelt, Johann Philipp Beckert, Brackét, Geibet, Liebknechtet és Marxot nevezte ki. 1877 augusztusában St. Louisban bekövetkezett halála után a végrendelet végrehajtói igyekeztek a pénzt a pártnak biztosítani; Sorgét bízták meg teljhatalmú képviselőjüknek. Bismarcknak diplomáciai nyomással sikerült megakadályoznia, hogy a német szociáldemokrácia hozzájusson az örökséghez. – *292 388*

488 Kugelmann 1877 okt. 8-i levelében megírta Engelsnek, hogy Karl Ecker német gyárfel ügyelőnek, aki a többi között a munkáslakások kérdésével foglalkozott, ajánlotta Marx „Tőké"-jének és Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művének tanulmányozását. Ezenkívül javasolta Eckernek, hogy forduljon tanácsért Engelshez. – *295*

489 Engels hét hetet töltött a tengernél és két hetet Skóciában (v. ö. 112., 176. jegyz.). – *295*

490 Höchberg a „Zukunft" programját a lap prospektusában és „Der Sozialismus und die Wissenschaft" c., a „Zukunft" első füzetében megjelent vezércikkében fejtette ki. – *298 300 375*

491 A „Vorwärts" 1877 okt. 5-i és 7-i számaiban „Die Folgen des grossen Krachs" címmel névtelen cikk jelent meg. Marx később megtudta Sorge 1878 júl. 19-i leveléből, hogy a cikk szerzője Douai volt. (V. ö. még 481. jegyz.) – *298*

492 A „Vorwärts" 1877 jún. 15-i, 17-i, okt. 10-i, 12-i, 14-i és 17-i számaiban aláírás nélküli cikksorozatot közölt „Aus Heuchelland. Stille Beobachtungen eines Berliners in London" címmel. A négy utolsó folytatást a szerkesztőség jegyzetekkel látta el, amelyekben elhatárolta magát a cikkek néhány gondolatától. – *298*

493 Sorge 1878 augusztusában megküldte Marxnak az „Annual Report of the Secretary of Internal Affairs of the Commonwealth of Pennsylvania, for 1876–1877" c. kiadványt, amely értékes adatokat tartalmazott a pennsylvaniai szénbányavidékek bányászainak helyzetéről. – Marx és Engels gyakran „Kékkönyvek"-nek nevezik a hivatalos kiadványokat az angol parlamenti és külügyminisztériumi dokumentum-kiadványokról (Blue Books) (v. ö. még 179. jegyz.). – *299 336 506 529 530*

4 1874 végétől 1875 közepéig zajlott le a pennsylvaniai szénbányászok nagyszabású sztrájkja. – *299*

495 Moses Hess „Dynamische Stofflehre" c. könyvének első részéről van szó, amely 1877-ben jelent meg Párizsban. Az előszóban említett második és harmadik rész valószínűleg nem jelent meg. – *301 308*

96 Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-re utal (v. ö. 251. jegyz.). A „Tőke" négy kötetének keletkezéséről lásd 23. köt., az 5. oldalhoz adott 1. jegyz. – *302 304*

497 Ennek a levélnek a borítékja is fennmaradt; címzése: „*via Ostend*, Herrn W. Blos, 5 Amelungstrasse, *Hamburg* (Germany)". – *303*

498 V. ö. Marx: „A polgárháború Franciaországban", 17. köt. – *303 342*

499 V. ö. Heine: „Lyrisches Intermezzo", 18. költemény. – *303*

500 Wilhelm Blos 1877 okt. 30–nov. 6-i levelében megkérdezte Marxtól, hogy a londoni és a németországi pártbeli elvtársak között látszatra meglevő feszültség csakugyan fennáll-e. A londoniak keveset hallatnak magukról a sajtóban, pedig a német munkásoknál nagyobb rokonszenvre találnának, mint valaha, és igen népszerűek a körükben. – *303*

501 A Kommunisták Szövetsége (Bund der Kommunisten) az Igazak Szövetségéből (Bund der Gerechten) alakult, amelyet az 1834 óta működő titkos német demokrata-republikánus emigráns-szervezetből, a Számkivetettek Szövetségéből (Bund der Geächteten) kilépett baloldali elemek 1836-ban alapítottak Párizsban, s csoportjai voltak Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. 1847 január végén a szövetség londoni vezetősége meghívta Marxot és Engelst, hogy csatlakozzanak a szövetséghez. Az 1847 június elején Londonban megtartott kongresszuson a szövetség átalakult a Kommunisták Szövetségévé; a régi jelszót – „Minden ember testvér" – felváltották a proletárpárt nemzetközi harci jelszavával: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" Marx és Engels részvételével kidolgozták a szövetség szervezeti szabályzatát (v. ö. 4. köt. 527–531. old.); ebben szabatosan megfogalmazták a kommunista mozgalom végcéljait, kiküszöbölték a régi szövetség összeesküvő vonásait és a szövetséget demokratikus elvekre alapozták. A szervezeti szabályzatot az 1847 nov. 29-től dec. 8-ig Londonban tartott második kongresszus hagyta jóvá. A kongresszus megbízta Marxot és Engelst a pártprogram megírásával: ennek eredményeképpen jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa" (v. ö. 277. jegyz.). – Az 1848-as februári forradalom után az új központi vezetőségnek Párizs lett a székhelye. A német forradalom idején a központi vezetőség megszervezte a forradalmi német munkások hazatérését; Marx és Engels részvételével megfogalmazták forradalmi programjukat: „A Kommunista Párt követelései Németországban" (v. ö. 5. köt. 1–2. old.). A német forradalomban a kommunisták mint a demokratikus mozgalom szélsőbaloldali, proletár szárnya léptek fel és törekedtek egy proletár tömegpárt előfeltételeinek megteremtésére; lapjuk a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 163. jegyz.) volt. A kommunisták a forradalom valamennyi arcvonalán az első vonalakban harcoltak és nagy tömegbefolyásra tettek szert, az önálló tömegpárt megteremtését azonban a forradalom veresége megakadályozta, a szövetség tagjai közül sokan börtönbe kerültek vagy külföldre kényszerültek, a szervezeti kapcsolatok szétzilálódtak. 1849 őszén a szövetség vezető tagjainak nagy része összegyűlt Londonban. Az újjászervezett központi vezetőségnek sikerült 1850 tavaszára a szervezetet helyreállítania; értékelték a forradalom tapasztalatait és kitűzték az önálló proletárpárt megteremtésének feladatát: „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez" (v. ö. 7. köt. 236–245. old.). 1850 márciusától megjelentették a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-t (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle). Az 1850 nyarán kiéleződött elvi és taktikai nézeteltérések a forradalom azonnali kirobbantását célul tűző, kalandorkodó Willich–Schapper-csoporttal 1850 szeptemberében szakadásra vezettek. 1850 szept. 15-én Marx javaslatára a központi vezetőség hatáskörét a kölni körzeti vezetőségre ruházták (v. ö. 7. köt. 513–516. old.); 1850 decemberében új szervezeti szabályzatot dolgoztak ki (v. ö. 7. köt. 523–535. old.). A szövetség tagjainak üldöztetése és tömeges letartóztatása következtében 1851 májusában a szövetség beszüntette tevékenységét Németországban; a kölni kommunista-per (v. ö. 8. köt. 379–388., 389–452. old.) után, 1852 nov. 17-én a szövetség Marx javaslatára kimondta feloszlását. A Kommunisták Szövetsége mint az első nemzetközi forradalmi proletár szervezet a Nemzetközi Munkásszövetség – az I. Internacionálé – előfutára volt. (V. ö. még Engels: „A Kommunisták Szövetsége történetéhez", 21. köt.) – *303*

502 Wilhelm Blos 1877 okt. 30–nov. 6-i levelében arról is tájékoztatta Marxot, hogy a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" több vezércikket közölt „dr. Marx és pater Beckx kölcsönös kombinációiról". Blos a genti kongresszusról (v. ö. 474. jegyz.) közölt vezércikkekre utal, amelyekben párhuzamot vontak a szocialisták nemzetközi egyesülése és a jezsuita rend, Marx és Beckx jezsuita rendfőnök között. – *304 510*

503 A Dronkéhoz írt 1877 nov. 20-i levél valószínűleg nem maradt fenn; a másolatot Engels Dronke 1877 nov. 16-i levelére írta rá. Dronke ebben közölte Engelsszel, hogy nov. 15-én megkapta Engels levelét egy 14 £ összegű csekkel együtt. Eddig Engelsnek ezt a levelét sem sikerült megtalálni. – *307*

[504] Marx Neuenahrban (v. ö. 133. jegyz.), Engels Ramsgate-ben és Skóciában tartózkodott (v. ö. 112., 176. jegyz.). – *308*

[505] Marx ezt a levelet valószínűleg egy londoni német lap szerkesztőségének írta. – *309*

[506] A Svájci Munkásszövetség 1877 májusi neuchâteli kongresszusa határozatot hozott, hogy a munkások és iparosok felvilágosítására 1838-ban alakult kispolgári-reformista Grütli-egyesülettel közösen szociáldemokrata pártot alakít. Közös bizottság dolgozta ki a „szövetségi szerződést" és „a svájci szociáldemokrata párt programját", amelyhez többek között a gothai program szolgált alapul (v. o. Engels: „Európa munkásai 1877-ben", 19. köt. 126. old.). A két szervezet szövetsége azonban nem jött létre, mert a Grütli-egyesület 1878 júniusi küldöttkonferenciája elutasította a szerződési javaslatot. Ugyanez a konferencia a programot (bizonyos fenntartásokkal) elfogadta. – A Grütli-egyesület 1901-ben egyesült a svájci szociáldemokrata párttal és 1925-ben feloldódott benne. – *310*

[507] Miután Mac-Mahon feloszlatta a francia küldöttkamarát, 1877 okt. 14-én megtartották az új választásokat (v. ö. 106. jegyz.), amelyeken a republikánusok jelentős győzelmet arattak; a Broglie-kormány nov. 19-én lemondott és Mac-Mahon kénytelen volt alávetni magát a küldöttkamara republikánus többségének. Dec. 13-án Dufaure-t bízta meg a kormányalakítással. Ezzel a francia burzsoázia különböző frakciói közötti harc a republikánusok javára dőlt el; Mac-Mahon 1879 januárjában idő előtt lemondásra kényszerült, a mérsékelt republikánus Grévy lett a köztársasági elnök. A koztársaság fennmaradásáért folyó harc ezzel sikeresen véget ért. Engels „Európa munkásai 1877-ben" c. cikkében értékeli a republikánusok győzelmének jelentőségét (v. o. 19. köt. 127–131. old.). – 71-es vérfürdőn Engels a Párizsi Kommün vérbe fojtását érti. – *311*

[508] A „Vorwärts" 1877 októbere és decembere között „Franciaországból" címmel közölte Hippolyte Buffenoir tudósításait az 1877 okt. 14-i választásokról (v. ö. 507. jegyz.) és az úgynevezett autonóm szocialisták csoportjának 1877 okt. 9-i párizsi kiáltványáról. A kiáltványt, amelynek egyik szerzője Buffenoir volt, a „Vorwärts" német fordításban közölte. – *311*

[509] Liebknecht 1878 jan. 22-i levelében anyagot kért Marxtól a keleti kérdésről. Marx 1878 febr. 4-i és 11-i leveleiben válaszolt a kérésre. Liebknecht a febr. 4-i levélre válaszolva Marx felhatalmazását kérte arra, hogy a keleti kérdésről szóló részt nyilvánosan felhasználja, 1878 febr. 25-én pedig közölte Engelsszel, hogy a Marxtól kapott anyagot felhasználja „Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? Ein Mahnwort an das deutsche Volk" (Adalékok a keleti kérdéshez vagy kozákká váljék-e Európa? Intelem a német néphez) c. brosúrájának II. kiadásához. – A II. kiadáshoz fűzött utószóban Liebknecht megírta, hogy közli „egy barátjának", a keleti kérdés kiváló ismerőjének két levelét. – Marx két levelének néhány alapgondolatát Liebknecht 1878 febr. 19-i Reichstag-beli beszédében is felhasználta, amely később „Die Orientdebatte im deutschen Reichstag" (A keleti kérdésről folytatott vita a német Reichstagban) címmel brosúraként is megjelent. – A két levél kéziratát eddig nem sikerült megtalálni; a fordítás alapja a Liebknecht által közölt szöveg. Az idegen szavak zárójelben álló magyarázata valószínűleg Liebknechttől származik. (V. ö. még 518. jegyz.) – *312 315*

[510] A balkáni hadszíntéren (v. ö. 105. jegyz.) 1877 dec. 25-én kezdődött az orosz hadsereg döntő offenzívája. Az orosz csapatok átkeltek a Balkán hegységen és 1878 jan. 4-én elfoglalták Szófiát, a Filippopoly (Plovdiv) melletti csatában (jan. 15–17.) megsemmisítették az utolsó török hadsereget és előrenyomultak Konstantinápoly felé. Drinápolyban, amelyet az orosz csapatok 1878 jan. 20-án szálltak meg, jan. 31-én aláírták a fegyverszünetet. – *312*

[511] Az angol kormány 6 millió £ póthitel megszavazását kérte az alsóháztól arra az esetre, ha Anglia Konstantinápoly és a Dardanellák orosz megszállásának megakadályozására belépne az orosz–torok háborúba. A liberális párt vezetői az 1878 febr. 7-i és 8-i alsóházi vitában határozottan ellenezték a hadihitelt és elutasítottak mindenfajta oroszellenes intézkedést. Néhányan később taktikát változtattak és a végleges szavazás előtt elhagyták a házat; a konzervatív kormány ezzel jelentős többségre tett szert, és a póthitelt 328 szavazattal 124 ellenében elfogadták. – *315*

[512] Az 1828–29-es orosz–török háború két hadjáratból állt; az első 1828 nyarán (május és október közott), a második 1829 nyarán (május és szeptember közott) zajlott le. Már az első hadjárat feltárta az orosz hadsereg kritikus helyzetét. Számszeruleg erősebb sereggel állt szemben, amelynek stratégiája lényegében a kiváráson és az ellenfel felőrlésén alapult. – *316*

[513] „Heil dir im Siegerkranz" („Üdv néked a diadalkoszorúban") – a porosz nemzeti himnusz kezdőszavai, szerzője Heinrich Harries. – *316*

[514] Anglia, Oroszország és Franciaország képviselői 1827-től 1829-ig az úgynevezett londoni konferenciákon a gorog kérdésrol (a gorog népnek a torok uralom ellen szabadságharcáról) tárgyaltak. 1827 júl. 6-án a három hatalom képviselői aláírták a londoni konvenciót, amelyben elismerték Gorogország jogát az autonómiára. A tobbi kozott Gorogország diplomáciai elismerésében és torokellenes harcának katonai támogatásában is megállapodtak. – *317*

[515] A drinápolyi békét 1829 szeptemberében kototte meg Oroszország és Torokország az orosz győzelemmel végződott 1828–29-es háború után. A szerződés értelmében Oroszország megtartotta a Duna-deltát a szigetekkel és a Fekete-tenger keleti partvidékének jelentős részét a Kubán torkolatától délre. Torokországnak el kellett ismernie Moldva és Havasalfold autonómiáját és jogát a hoszpodárok (fejedelmek) onálló megválasztására. Az autonómiát a szerződés értelmében Oroszország biztosította, úgyhogy ez a feltétel voltaképpen a fejedelemségek folotti cári protektorátust jelentette. A torok kormánynak ezenfelul el kellett ismernie Gorogország fuggetlenségét – Gorogországot Torokországhoz már csak bizonyos évi adófizetés kototte –, továbbá köteles volt figyelembe venni a Szerbia autonómiájára vonatkozó korábbi szerződéseket és kulon rendelettel (fermánnal) torvényerőre emelni Szerbia autonómiáját. – *318*

[516] V. o. 14. kot. 441–442. old. – *318*

[517] A napóleoni Franciaország ellen viselt 1812–13-as háborúk után a német értelmiség és diákság koreiben liberális demokratikus mozgalom bontakozott ki, amely a német államokban uralkodó reakciós rendszer ellen irányult. A német szovetségi államok miniszintereinek 1819 augusztusi karlsbadi konferenciáján tobb határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a kialakult viszonylagos liberalizálodás és a demagógok (a haladó eszmék képviselői) ellen. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felugyeletét, a diákegyesuletek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és konyvekre és kozponti vizsgálóbizottságot létesítettek az úgynevezett demagóg uzelmek felderítésére. Ugyanebben a szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtorvény (Demagogengesetz) is. – *319*

[518] Nem sikerült bizonyossággal megállapítani, hogy az utolsó bekezdést Marx írta-e. Lehetséges, hogy ez a néhány sor Liebknechttől származik, de erre sem ennél a résznél, sem brosúrája II. kiadásának utószavában (v. o. 509. jegyz.) nem utal. – *319*

[519] A levélnek a borítékja is fennmaradt; címzése: „To the Publisher of »*Forward*« (A „Forward" szerkesztőjének), *Hornsey Road, Post Office*, London, N." – *320*

[520] A levél eredeti kéziratát eddig nem sikerült megtalálni; közlésünk alapja a fennmaradt gépírásos másolat. – *321*

[521] Karl Hirsch 1878 ápr. 13-án azt válaszolta Engelsnek, hogy levelét Svájcba továbbította mert Lopatyin már néhány hónapja Montreux-ben él. – *321*

[522] Bracke 1878 márc. 4-én azt írta Engelsnek, hogy szívesen venné, ha Lopatyin cikket írna az oroszországi perekről és különösen az elítélt orosz nőkről a „Volkskalender" (v. ö. 458. jegyz.) számára. Lopatyinnak Engelshez írott 1878 ápr. 17-i, 23-i és nov. 23-i leveleiből, valamint Lavrovhoz írott 1878 ápr. 17-i leveléből kitűnik, hogy Lopatyin előbb V. Ny. Szmirnovot, majd Kuljabko-Koreckijt kérte meg az 1879. évi „Volkskalender"-nek szánt cikk megírására. A cikk nem készült el, a „Volkskalender"-t pedig a szocialistatörvény (v. ö. 187. jegyz.) életbe lépése után betiltották. – *321*

[523] „L'Égalité" – francia szocialista újság, 1877-ben alapította Jules Guesde; 1880-tól 1883-ig a Francia Munkáspárt lapja; megszakításokkal jelent meg, eleinte hetenként, később naponta; 1886 áprilisában újra megjelent egy száma. Marx és Engels a nyolcvanas évek elején a lap munkatársai voltak. – *321 525*

[524] V. ö. Engels: „Európa munkásai 1877-ben", 19. köt. – „The Labor Standard" – szocialista hetilap, 1876-tól 1900-ig jelent meg New Yorkban. – *321*

[525] Engels 1878 ápr. 3-i levele Lopatyinhoz (v. ö. még 322. old.) valószínűleg nem maradt fenn, de fennmaradt Lopatyin 1878 ápr. 17-i levele Lavrovhoz, amelyben francia nyelven idézi Engels levelének egy részét, további részeket pedig oroszul ad vissza. Eszerint Engels az 1879-es „Volkskalender"-nek szánt cikkről (v. ö. 522. jegyz.) és a közeledő angliai ipari és kereskedelmi válságról írt Lopatyinnak. – *322*

[526] A „Vorwärts" „Die Folgen der zaristischen Reformen" címmel 1878 febr. 15-től márc. 15-ig folytatásokban közölte a „Плоды реформ" c. cikk német fordítását, amely a „Vperjod!" V. kötetében (London 1877) jelent meg; szerzője, mint ezt Lopatyin 1878 ápr 23-án Engelsnek megírta, Kuljabko-Koreckij volt. – *322*

[527] Bismarck a hetvenes évek közepén újabb pénzforrásokat keresett az egyre növekvő fegyverkezési költségek fedezésére és ennek érdekében szorgalmazta a porosz vasutak államosítását és a németországi dohánymonopólium bevezetését. (V. ö. erről Engels: „Bismarck úr szocializmusa", 19. köt.) – Bracke 1878 ápr. 26-i levelében kifejtette Engelsnek, hogy szerinte határozottan szembe kell szállni a Bismarck-féle tervekkel; örülne neki, ha Bismarcknak sikerülne keresztülvinnie a vasútra vonatkozó tervezetét, de ellenezné, ha a párt közreműködne e vállalkozások létrejöttében. – *324*

[528] Engels az „Anti-Dühring"-ben behatóan foglalkozik a termelési és a közlekedési eszközök állami tulajdonba vételével a tőkés társadalomban (v. ö. 20. köt. 262–280. old.). Ezt a fejezetet a „Vorwärts" 1878 máj. 26-i számának melléklete közölte. A mű 1886-os második kiadásában Engels lábjegyzetet fűzött az államosítás kérdéséhez (v. ö. 20. köt. 273. old.). – *324*

[529] A Reichstag 1878 ápr. 10-i ülése megtárgyalta Bracke törvényjavaslatát annak az 1868 dec. 22-én hozott rendeletnek az eltörléséről, amely bizonyos katonai személyeket mentesített a közadók alól. A vitában Eugen Richter, a Haladópárt (v. ö. 141. jegyz.) egyik vezetője Bracke javaslatát mint a szocialisták megváltozott taktikájának jelét, mint „haladást a javulás irányában" értékelte: „Önök, uraim, eszerint mégsem tartják annyira rossznak a mai államot és annak rendjét, hogy ne lenne érdemes részleteiben megjavítani... Egyáltalán nem vagyunk féltékenyek, hogy Önök rátérnek a mi útjainkra, felvetik a mi régi javaslatainkat...". – *325*

[530] Bucher 1878 jún. 20-i válasza Marx levelére a „Daily News" szerkesztőjéhez (v. ö. 19. köt. 135–136. old.) 1878 jún. 21-én jelent meg a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"-ban és a „Frankfurter Zeitung"-ban (v. ö. 10. jegyz.). Marx 1878 jún. 27-i újabb levelét – „Válasz Bucher »Magyarázat«-ára" – (v. ö. 19. köt. 137–138. old.) elküldte néhány német lapnak; a levelet a „Frankfurter Zeitung" jún. 29-i, a „Vossische Zeitung" (v. ö. 155. jegyz.) júl. 2-i és a „Vorwärts" júl. 5-i száma közölte. – „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1861-től 1918-ig jelent meg Berlinben; a hatvanas–nyolcvanas években a Bismarck-kormány hivatalos lapja. – *326*

[531] V. ö. Marx: „Herr Bucher" (19. köt.). (V. ö. *még* 530. jegyz.) – *328*

[532] A „Vossische Zeitung" 1878 júl. 9-i számában a lap londoni tudósítója megbízható forrásokra hivatkozva közölte, hogy Marx Buchernak a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"-ban tett nyilatkozatára (v. ö. 530. jegyz.) egy egész könyvvel szándékozik válaszolni, amely nemsokára „Bucher úr" *címmel meg is jelenik.* – *328 335*

[533] Bismarck 1878 júliusában és augusztusában Kissingenben kúrázott; 1874 júl. 13-án ugyanott merényletet kíséreltek meg ellene és Marx valószínűleg erre utal; Bismarck a merénylet után fokozottan üldözte a munkásmozgalmat. – *328*

[534] V. ö. Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint", 19. köt. – *328*

[535] Engels „Anti-Dühring"-jének (v. ö. 24. jegyz.) teljes szövege Lipcsében 1878 július első felében jelent meg első ízben könyv alakban, Engels 1878 jún. 11-i előszavával (v. ö. 20. köt. 5–7. old.). – *329 330 333 342 344*

Engels levele Oskar Schmidthez valószínűleg nem maradt fenn. Schmidt 1878 júl. 23-*i* válaszlevelében megköszönte Engelsnek, hogy elküldte neki az „Anti-Dühring"-et. – *330*

[537] A „Nature" c. folyóirat 1878 júl. 18-i száma hírt adott arról, hogy Oskar Schmidt a német természetkutatók és orvosok Kasselban tartandó, 51. gyűlésén, 1878 szeptemberében előadást fog tartani a darwinizmus viszonyáról a szociáldemokráciához. Schmidt júl. 23-i válaszlevelében megígérte Engelsnek, hogy elküldi neki a „Deutsche Rundschau" (Német Szemle) novemberi füzetében megjelenő előadását. Később az előadás „Darwinismus und Sozialdemokratie" címmel külön brosúraként megjelent Bonnban 1878-ban. – Engels úgy tervezte, hogy a „Természet dialektikájá"-ban bírálatnak veti alá a polgári darwinisták (köztük Schmidt) fellépését a szocializmus ellen (v. ö. 20. köt. 323–324. old.). – „Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science" – angol természettudományos hetilap, 1869 óta jelenik meg Londonban. – *330 333*

[538] A darwinizmus elleni reakciós kirohanások Németországban különösen az 1871-es Párizsi Kommün után napirenden voltak. Még az olyan jelentékeny tudós is, mint Virchow, aki eleinte híve volt a darwinizmusnak, így beszélt (1877 szeptemberében a német természetkutatók és orvosok Münchenben tartott 50. gyűlésén): „Remélni szeretném, hogy a leszármazási elmélet nem fogja mindannyiunk fejére idézni mindama rémségeket, amelyeket hasonló elméletek szomszéd országunkban valóban előidéztek. Mindenesetre ennek az elméletnek is, ha következetesen végigviszik, van egy szerfelett aggályos oldala; és hogy a szocializmus felvette vele az érintkezést, az remélhetőleg nem kerülte el az Önök figyelmét." (Virchow: „Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat", Berlin 1877, 12. old.) – *330 333*

[539] Miután a Reichstag 1878 máj. 24-én 251 szavazattal 57 ellenében elvetette a kormány javaslatát a szocialista-törvényre (v. ö. 187. jegyz.), Bismarck az I. Vilmos elleni második

merényletet (v. ö. 540. jegyz.) használta fel ürügyül arra, hogy a Reichstagot jún. 11-én feloszlassa. Az új választásokat 1878 júl. 30-ra tűzték ki. A Németországi Szocialista Munkáspárt a választási terror ellenére 437 158 szavazatot kapott (v. ö. 322. jegyz.). Kilenc szocialista képviselő került be a Reichstagba. – *331 490*

[540] I. Vilmos ellen 1878 máj. 11-én és jún. 2-án merényletet követett el Max Hödel, illetve Karl Eduard Nobiling (v. ö. még 539. jegyz.). – *331 489 510 525*

[541] Rossz festményekre, irodalmi kontárkodásra stb. alkalmazott szállóige. – *331*

[542] „Londoner Journal" – Londonban kiadott német kispolgári újság, 1878-tól 1891-ig jelent meg. – *332*

[543] „Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London" – a londoni német kispolgári demokrata emigráció hetilapja; 1859 januárjától jelent meg, 1869–1914 „Londoner Zeitung. Hermann" (Londoni Újság. Hermann) címmel. – *332*

[544] A „non bis in idem" kifejezés eredete a római jognak az a szabálya, hogy ugyanaz az ügy ismételt bírói döntés alá nem kerülhet. – *332*

[545] 1878 júl. 4-én született Marx unokája, Henry (Harry) Longuet. – *332*

[546] Mary Ellen Burns 1877–78-ban rokonoknál tartózkodott Manchesterben. – *332*

[547] A „Nacsalo" c. újság 1878 *áprilisi, 2. száma hírt adott négy személy – köztük egy Lopatyin nevű férfi – Pétervárott történt letartóztatásáról. Lavrov 1878 aug. 11-i válaszlevelében közölte Engelsszel, hogy G. A. Lopatyin fivéréről vagy unokafivéréről lehet szó, akik mindketten részt vettek az oroszországi forradalmi megmozdulásokban. Azt is megírta, hogy Lopatyin visszatért Svájcból, majd újra elutazott, de feltehetően hamarosan visszatér. – „Nacsalo" – orosz illegális újság, 1878 márciusától májusig jelent meg Pétervárott (összesen négy szám), bakunyinista eszméket valló forradalmi értelmiségiek kiadásában; a különböző forradalmi irányzatok egyesítésére törekedett. – *333

[548] V. ö. Ernst Haeckel: „Freie Wissenschaft und freie Lehre. Eine Entgegnung auf Rudolf Virchow's Münchener Rede über »Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat«", Stuttgart 1878. – *333*

[549] Ez a terv valószínűleg nem valósult meg. – *336*

[550] Marx ezeket a sorokat a következő címzésű levelezőlapra írta: „Mrs. Longuet, Mendip House, *West Malvern* (Worcestershire)." – *339*

[551] V. ö. Beaumarchais: „La folle journée ou le mariage de Figaro", V. felv. 8. szín. – *340*

[552] Franz Mehring 1876 májusában nyilvánosan megvádolta Leopold Sonnemannt, hogy a gründolási években visszaélt bizalmi helyzetével, amelyet mint a „Frankfurter Zeitung" tulajdonosa és vezetője élvezett, és azt nyerészkedésre használta fel. Sonnemann ezért notórius rágalmazónak minősítette Mehringet, aki becsületsértési pert indított ellene; ezt első fokon elvesztette, és a bíróság is notórius rágalmazónak bélyegezte Mehringet. A felsőfokú bíróság 1877 júniusában helyt adott Mehring fellebbezésének, de Sonnemannra sem szabott ki büntetést. – *343*

[553] Mexikóban a múlt század ötvenes éveiben Zuloaga és Miramón kormányzata jelentős összegű államkötvényeket bocsátott ki, amelyekkel nagy pénzügyi spekulációkat űztek Franciaországban (v. ö. 15. köt. 470. old.). – *344*

554 Marx valószínűleg „A Nemzetkozi Munkásszovetség története George Howell úr szerint" c. cikkét (v. o. 534. jegyz.) kuldte el Moritz Kaufmann-nak. Ebben megcáfolta Howell „The History of the International Association" c. cikkét, amely a „Nineteenth Century" c. folyóirat (v. o. 198. jegyz.) 1878 júliusi számában jelent meg és a tényeknek meg nem felelő kozléseket tartalmazott az Internacionálé történetéről és Marxnak a szervezetben betoltott szerepéről – *344*

555 Engels levele Hermann Arnoldthoz valószínuleg nem maradt fenn. A vázlatot Engels Arnoldt 1878 okt. 18-i levelére írta rá; Arnoldt mint a szocialdemokrata sajtó támogatására szolgáló „Johann Jacoby alapítvány" konigsbergi helyi bizottságának tagja arra kérte Engelst, hogy vegye át megőrzésre az alap kb. 3000 márkát kitevő porosz értékpapírjait, mert feltehető, hogy a porosz kormány ezt a szocialista-torvény (v. o. 187. jegyz.) értelmében lefoglalja. – *345*

556 Marx és Engels azon fáradoztak, hogy a „Whitehall Review"-nál tudosítói megbízatást szerezzenek Liebknechtnek, aki a „Vorwarts" betiltása folytán kenyérkereset nélkul maradt. Marx 1878 nov. 4-én ezzel kapcsolatos levelet kuldott – egy harmadik személy kozvetítésével – Natalie Liebknechtnek, aki azt nov. 14-én kapta meg, a levél valószínuleg nem maradt fenn. Liebknecht, aki 1878 okt. 29-e óta 12 heti bortonbuntetését toltotte, nov. 18-án Engelsnek írt levelében megkoszonte Marx és Engels fáradozásait és kifejezte azt a reményét, hogy a reakció „kiheztetési" torekvései kudarcot vallanak, és hogy sikerul megkapnia a „Whitehall Review" tudosítói állását, amelynek feltételei igen kedvezőek. – *346 365*

557 P. Th. A. Talandier 1878 okt. 2-i levele a „Marseillaise" szerkesztojéhez, amely rágalmakat tartalmazott Maltman Barry ellen, a lap okt. 6-i számában jelent meg. – *347*

558 A szoveget abban a sorrendben kozoljuk, ahogyan arra a Marx kezétől származó áthúzások és átrendezések alapján kovetkeztetni lehet. Marx a tervbe vett sorrendet a margón 1-től 9-ig terjedő számozással jelolte. A 6-os szám hiányzik a vázlat kéziratából. – *348*

559 Maltman Barry levele „Les socialistes et le gouvernement" címmel 1878 okt 2-án jelent meg a „Marseillaise"-ben, London, 1878 szept. 19-i keltezéssel. Barry leírja élményeit a párizsi rendőrprefektúrán, ahol a letartóztatott Karl Hirschsel kívánt beszélni (v. o. 79–80. old.). – *348*

560 A „Vorwarts" 1878 szept. 15-i száma „Szociálpolitikai szemle" c. rovatában roviden beszámolt a párizsi szocialista munkáskongresszus tobb kuldottének letartóztatásáról. – *349*

561 Az International Labour Union (Nemzetkozi Munkásegyesulés) elnevezésu reformista szervezetet 1878 januárjában alapította Londonban Johann Georg Eccarius, Hermann Jung, John Weston, John Hales és mások. A szervezet rovid ideig állt fenn. – *350*

562 Talandier állandó párizsi tudósítója volt Charles Bradlaugh „The National Reformer" c. lapjának (v. o. 565. jegyz.). – *350*

563 Opportunistáknak nevezték Franciaországban a Gambetta, Grévy stb. koré tomorült mérsékelt republikánusokat, akik harcoltak Mac-Mahon kísérletei ellen, hogy visszaállítsa a monarchiát (v. ö. még 106., 507. jegyz.). 1879-ben a mérsékelt republikánusok kerültek uralomra Franciaországban. – *350*

564 Marx ezt a bekezdést a kéziratban nem húzta ki, de a szöveg ismétlése a kovetkező bekezdésben és a tények ismétlése a 9. pontban arra engednek kovetkeztetni, hogy Marx

törölni akarta a bekezdést. – „L'Homme Libre" – francia kispolgári demokratikus napilap, 1876–77-ben jelent meg Párizsban, Louis Blanc szerkesztésében. – *351*

565 A Charles Bradlaugh által kiadott „The National Reformer" c. hetilap 1878 szept. 22-i száma rágalmazó cikket közölt Maltman Barryről. – „The National Reformer" – angol polgári radikális hetilap, 1860-tól 1893-ig jelent meg Londonban. (V. ö. még 562. jegyz.) – *351*

566 Utalás Eugénia császárnéra, aki III. Napóleon halála után 1873-ban a bonapartista párt élére állt. A második császárság bukása után, 1870 szept. 4-én elmenekült Franciaországból és London közelében telepedett le. – *351*

567 Marx „Az »Eastern Post« szerkesztőjének" c. nyilatkozatára utal, amelyet a lap 1871 dec. 23-i száma tett közzé (v. ö. 17. köt. 441. old és 17. köt. 398. jegyz.). – Ugyanez a szám beszámolót is közölt a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának 1871 dec. 19-i üléséről, amelyen Marx leleplezte Charles Bradlaugh-t. – „The Eastern Post" – angol munkás hetilap, 1868-tól 1873-ig jelent meg Londonban; 1871 februárjától 1872 júniusáig az Internacionálé Főtanácsának lapja. – *351*

568 „The Spectator" – angol hetilap, 1828 óta jelenik meg Londonban; azelőtt liberális, jelenleg konzervatív irányzatú. – *352*

569 Ennek a levélnek a borítékja is fennmaradt; címzése Eleanor Marx kézírásával: „N. Danielson, Esq., Société du Crédit Mutuel, Pont de Kazan, Maison Lessnikoff, *St. Petersburg, Russia.*" – Danyielszon a levél egy részét idézi a „Tőke" II. kötete első orosz kiadásának előszavában (Pétervár 1885). – *354 366*

570 Danyielszon 1878 okt. 28-i (nov. 9-i) levelében közölte Marxszal, hogy megismétli már néhány hónappal előbb is feltett kérdéseit: 1. a „Tőke" I. kötete orosz fordításának második kiadására vonatkozólag, minthogy a könyvkereskedésekben egyetlen példány sem kapható az első kiadásból; egyúttal megkérdezi, hogy Marx nem lenne-e hajlandó bizonyos változtatásokra a francia és a második német kiadásban; 2. a második kötetre vonatkozólag ismételten kéri, hogy amennyiben kinyomtatják, Marx az eredeti íveket bérmentesítetlen borítékban, a kinyomtatás sorrendjében küldje el. – A „Tőke" I. kötetének második orosz kiadása csak 1898-ban jelent meg. – *354*

571 A „Tőke" I. kötetéről 1877-től 1879-ig folyt vita az orosz sajtóban. A polémia a „Vesztnyik Jevropi"-ban (Európai Híradó) (v. ö. 593. jegyz.) 1877 szeptemberében, a Zsukovszkij tollából megjelent cikkel („Карл Маркс и его книга о капитале") kezdődött. Válaszul számos cikk jelent meg, köztük azok, amelyeket Danyielszon elküldött Marxnak, nevezetesen Ziber „Несколько замечаний по поводу статьи г. Ю. Жуковского: »Карл Маркс и его книга о капитале«" c. cikke (az „Otyecsesztvennije Zapiszki" 1877 novemberi számában) és Mihajlovszkij „Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского" c. cikke (az „Otyecsesztvennije Zapiszki" 1877 októberi számában). Ez utóbbi cikk válaszra késztette Marxot: „Levél az »Otyecsesztvennije Zapiszki« szerkesztőségének" (v. ö. még 19. köt. 108–113. old.). 1878-ban B. Ny. Csicserin „Немецкие социалисты: 2. Карл Маркс" c. cikkében, amely a „Szbornyik goszudarsztvennih znanyij" (Az államra vonatkozó ismeretek gyűjteménye) 1878-as, VI. kötetében jelent meg, élesen polemizált Marxszal. Válaszul 1879 februárjában a „Szlovo" (Szó) c. folyóiratban megjelent Ziber „Б. Чичерин contra К. Маркс" (B. Csicserin Karl Marx ellen) c. cikke. – „Otyecsesztvennije Zapiszki" – irodalmi-politikai folyóirat, 1820-tól jelent meg Pétervárott; 1839-től a **kor** leghaladóbb folyóiratai közé tartozott; munkatársai között volt Herzen, Belinszkij pedig a lap egyik szerkesztője volt; 1877 után a narodnyikok szócsöve lett; a cári cenzúra szakadatlanul üldözte a lapot és 1884-ben betiltotta. – *355*

572 A. W. (A. Williams) – Marx konspirációs okokból használt fedőneve. – *356 359 371 405 460*

573 Engels említett két levelét Dronkéhoz eddig nem sikerült megtalálni. – *357*

574 Ennek a levélnek a borítékja is fennmaradt; címzése Eleanor Marx kézírásával: „N. Danielson, Esq., Société du Crédit Mutuel, Pont de Kazan, Maison Lessnikoff, *St. Petersburg, Russia*". – *358 459*

575 Danyielszon Marxhoz írt 1878 okt. 28-i leveléből kitűnik, hogy a többi között a „Szbornyik goszudarsztvennih znanyij" c. gyűjteményről (v. ö. 571. jegyz.) és A. Csuprov „Железнодорожное хозяйство" c. könyvének II. kötetéről van szó. – *358*

576 A II. és a későbbi német kiadásokban (v. ö. 23. köt. 106. old.) ez a mondat így hangzik: „S valóban minden egyéni rőf értéke is csak egynemű emberi munka egyazon társadalmilag meghatározott mennyiségének anyagiasulása." – A Danyielszonnak írt változat a II. kiadás kézipéldányában is megtalálható, de nem Marx írásával. – *358*

577 A „Tőke" francia fordításában a Marx által említett passzus, amelynek megváltoztatását kívánta, a következő: „Je présuppose toujours, dit-il, l'état actuel des choses qui prédomine universellement à peu d'exceptions près c'est-à-dire que le capitaliste fait toutes les avances y inclus la rémunération du travailleur." (V. ö. még 23. köt. 740. old., jegyz. a 481. oldalhoz.) – *358*

578 V. ö. 23. köt. 481. old. és 740. old. (jegyz. a 481. oldalhoz). – *358*

579 1878 dec. 9-i és 1879 jan. 26-i levelében J. Ph. Becker megírta Engelsnek, hogy súlyos anyagi gondokkal küzd. A németországi pártsajtó betiltása (v. ö. 187. jegyz.) még megmaradt kenyérkeresetétől is megfosztotta, ezért másfajta foglalkozás után kell néznie; aziránt tudakozódott, hogy Engels meg tudná-e szerezni számára néhány angol árucikk bizományi eladásának jogát. – *361 363*

580 „L'Avant-garde" – anarchista újság, 1877–78-ban havonta kétszer jelent meg a svájci La-Chaux-de-Fonds-ban. – *361*

581 A szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) kibocsátása után betiltották Engels „Anti-Dühring"-jét. – *362*

582 Calvin predesztinációs tanításával és a kálvinizmus történelmi szerepével Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. műve 1892-es angol kiadásának „Bevezetés"-ében foglalkozik (v. ö. 22. köt. 281. old.). – *363*

583 1868 márciusában és áprilisában Genfben 3000 építőmunkás sztrájkolt. Követelték a munkaidő csökkentését 10 órára, a bérek emelését és napibér helyett az órabér bevezetését. A sztrájkot, amely a munkások győzelmével végződött, az Internacionálé genfi német és francia központi bizottsága vezette. „A Nemzetközi Munkásszövetség negyedik évi jelentése", amelyet Marx az 1868-as brüsszeli kongresszusra írt, megállapítja, hogy a genfi építőmunkások harcában úgyszólván a Nemzetközi Munkásszövetség svájci létéről volt szó (v. ö. 16. köt. 314. old.). – Az Internacionálé több országban szolidaritási akciókat szervezett a sztrájkolók támogatására; Németországban ez volt az első nagyobb szabású szolidaritási mozgalom külföldi munkások támogatására. – „L'Égalité" – svájci hetilap, az Internacionálé francia-svájci föderációjának lapja; Genfben jelent meg, francia nyelven, 1868 decemberétől 1872 decemberéig; eleinte bakunyinista álláspontot képviselt, de 1870 januárjában megváltozott a szerkesztőség összetétele és a lap ez után a Főtanács irányvonalát támogatta. – *363*

[584] James Guillaume kilépett az anarchista jurai föderációból és 1878 májusában Párizsba utazott. – *363*

[585] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, amelyet 1840 febr. 7-én alapított K. Schapper, J. Moll, H. Bauer és az Igazak Szövetségének más tagjai. Az Egyletben az Igazak Szövetségének, ill. később a Kommunisták Szövetségének (v. ö. 501. jegyz.) tagjai vitték a vezető szerepet; Marx és Engels 1847-ben és 1849 szeptemberétől tevékenyen részt vettek munkájában. Az Egylet szoros kapcsolatot tartott az angol szocialistákkal és chartistákkal, az angol Testvéri Demokratákkal és a francia szociáldemokratákkal. 1850 szeptemberében Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az Egyletből, mert az a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségében folyó harcban a kispolgári Willich–Schapper-frakciót támogatta, de az ötvenes évek végétől ismét részt vettek tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával a Munkás Művelődési Egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. 1918-ig állott fenn, amikor az angol kormány feloszlatta. – Több tagja, pl. Lessner, Lochner és Pfänder, akik tagjai voltak az Internacionálé Főtanácsának, Marx és Engels irányvonalát támogatták. – Röviddel a németországi szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) kibocsátása után az akkoriban Kommunista Munkás Művelődési Egyletnek nevezett szervezetben anarchista csoport alakult, amely időnként magához ragadta a vezetést. Johann Most londoni német emigráns az Egylet támogatásával 1879 elejétől kiadta a „Freiheit" c. lapot, amely támadta a németországi párt vezetőinek taktikáját, elítélte a legális és illegális harci eszközök együttes alkalmazását, követelte a parlamenti tevékenységtől való teljes tartózkodást és egyéni terrort hirdetett (v. ö. 379. old.). 1880 márciusában a tagok jelentékeny része elhatárolta magát az anarchista elemektől és az Egylet addigi neve alatt újjáalakult (v. ö. 656. jegyz.) azzal a céllal, hogy a német szociáldemokrácia elvei és taktikája alapján tevékenykedjék. – A Kommunista Munkás Művelődési Egylet nevet az anarchista csoport is megtartotta. – „Freiheit" – német anarchista hetilap, 1879-ben alapította Johann Most; a lap, amelyben Wilhelm Hasselmann is vezető szerepet vitt, 1882-ig Londonban, néhány hónapig Svájcban, utána 1910-ig New Yorkban jelent meg. Marx és Engels határozottan elítélték a „Freiheit" álforradalmi, hibás irányzatát. – *364 365 376 378 393 429 437 519*

[586] A Szövetségi Tanács (Bundesrat) 1878 dec. 31-én határozatot hozott a Reichstag fegyelmi hatalmát biztosító törvényjavaslatról. Ez az úgynevezett szájkosár- és illetlenségi törvény, amelynek javaslatát a Reichstag 1879 márciusában vitatta meg, feljogosította volna a Reichstagot, hogy képviselőket „illetlen beszéd" miatt kizárjon, sőt, a megválaszthatósági jogukat is megvonja. Bebel 1879 márc. 4-i hozzászólásában a szociáldemokraták nevében az elemi demokratikus jogok elleni hallatlan támadásnak minősítette a törvényjavaslatot. Minthogy a liberális pártok is a törvényjavaslat ellen foglaltak állást, azt végül elvetették. – *364 365*

[587] Engels a Haladópártra és a Nemzeti Liberális Pártra utal (v. ö. 141., 627. jegyz.). – *364*

[588] 1879 febr. 4-én Boroszló egyik választókerületében a haladópárti Heinrich Bürgers képviselő halála miatt pótválasztást tartottak. Julius Kräcker szociáldemokrata jelölt 16 504 szavazatból 7544 szavazatot kapott, és bár a Haladópárt jelöltjével szemben veresége szenvedett, a kapott szavazatok nagy száma azt bizonyította, hogy az üldözött párt kezdi újra összeszedni erőit. – *365*

[589] Andrássy Gyula osztrák–magyar külügyminiszter az 1876-os berlini konferenciáról (v. ö. 44. jegyz.), amelyen Oroszország, Ausztria–Magyarország és Németország képviselői tanácskoztak a keleti kérdésről, kijelentette, hogy a három nagyhatalom nem jutott határozott döntésre, hanem csupán álláspontjuk „esetről esetre" („von Fall zu Fall") történő összehangolásában állapodott meg. („Fall" németül bukást, esést is jelent.) – *365*

[590] Marx valószínűleg Danyielszon 1879 febr. 5-i levelére és küldeményére utal, amelyet Danyielszon márc. 5-i levelében említ. Febr. 5-én áttekintést küldött Marxnak Oroszország pénzügyi helyzetéről és pénzügyi politikájáról „a legutóbbi 15 évben", továbbá számos (részben ritkaság számba menő) könyvet, amelyeknek alapján az áttekintését készítette. – *366*

[591] Az 1844 júl. 19-i banktörvényt (Bankact) az angol kormány Robert Peel javaslatára fogadta el. A törvény az Angol Bankot két egymástól független, külön készpénzalappal rendelkező főosztályra osztotta: egy bankügyletekkel foglalkozó és egy bankjegykibocsátási főosztályra (Banking Department és Issue Department). A bankjegyek szilárd fedezetéül meghatározott aranyalapnak kellett rendelkezésre állnia. Az 1847-es, 1857-es és az 1866 tavaszi gazdasági válságok idején, amikor különösen nagy volt a pénzhiány, az angol kormány ideiglenesen hatályon kívül helyezte az 1844-es törvényt és felemelte az arannyal nem fedezett bankjegyek összegét. – *367*

[592] Párizsban tartották 1878-ban a világkiállítást. – *368 446*

[593] Kaufman orosz polgári közgazdász a „Vesztnyik Jevropi" c. pétervári folyóiratban (III. köt., 1872) „Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса" címmel cikket közölt a „Tőke" első kötetéről. – „Vesztnyik Jevropi" – pétervári történelmi, politikai és irodalmi havi folyóirat, 1866-tól 1918-ig adták ki; polgári liberális irányzatú. – *370*

[594] Reichenbach fiatal író levelet és nyomtatványokat küldött Marxnak Párizsból, hogy juttassa el őket a Londonban élő Rudolph Meyernek. – *372*

[595] V. ö. Rudolph Meyer: „Politische Gründer und die Korruption in Deutschland", Lipcse 1877. – *372 383 420*

[596] Rudolph Meyer 1879 máj. 27-i levelében biztosította Marxot, hogy bár politikai álláspontjuk különbözik, csodálja Marxban a kiváló nemzetgazdászt és kutatót, akit nagyon szeretne megismerni. Úgy véli, hogy a „Tőke" nem egy párté, hanem mindenkié, tehát az övé is. – *372*

[597] J. Gugenheim mint a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 585. jegyz.) titkára 1879 máj. 29-i levelében tudományos előadás megtartására kérte fel Engelst. – *373*

[598] A „Freiheit" 1879 májusában bírálni kezdte a német Reichstag szociáldemokrata frakcióját. Máj. 24-i számában elítélte a frakció magatartását a védővám-vitában (v. ö. 219. jegyz.). A Reichstag vitáiról közölt további beszámolóiban is folytatta a szociáldemokrata képviselők nyilvános bírálatát (v. ö. még 585. jegyz.). – *373 376*

[599] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. Bracke leveléből, amelyet 1879 jún. 6-án írt Engelsnek, kitűnik, hogy Engels 1879 máj. 16-án levelet küldött Brackénak azzal a kéréssel, hogy továbbítsa Bebelnek. Bebel máj. 24-én válaszolt Brackénak, aki a levelet másolatban elküldte Engelsnek. Bebel kifejtette, hogy helytelenítette Liebknecht engedékeny magatartását az ostromállapotról folytatott Reichstag-beli vitában (v. ö. 604. jegyz.), egyebekben pedig teljesen egyetért Engelsszel, akinek leveléről Liebknechtet is tájékoztatta. – Marx és Engels a Körlevélben mondták el véleményüket a szociáldemokrata képviselők következetlen magatartásáról a védővám-vitában (v. ö. 394–397. old.). – *373 378*

[600] A levél vázlatát Engels a Bernsteintől kapott 1879 jún. 13-i levélre írta rá; maga a levél valószínűleg nem maradt fenn. – *374*

[601] Bernstein 1879 jún. 13-i levelében közölte Engelsszel, hogy a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft"-ban (v. ö. 221. jegyz.) beszámolókat szándékoznak közölni a különböző országok munkásmozgalmáról; aziránt érdeklődött, hogy Engels nem ajánlhatna-e valakit, aki beszámolna a legutóbbi 6–8 hónap angliai munkásmozgalmáról (v. ö. 374. old.). – *374*

[602] „O operaio" – portugál szocialista újság, a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években adták ki Oportóban. – *377*

[603] Johann Philipp Becker 1879 jún. 9-i levelében megírta Engelsnek, hogy üzleti próbálkozásaival (v. ö. 579. jegyz.) nem sokra jutott, mert túlságosan ismerik politikai hovatartozását. Ezenkívül még Engels véleményét kérdezte a német szociáldemokrata vezetőség magatartásáról. – *378*

[604] A Reichstag 1879 márc. 17-én vitatta meg a porosz kormány emlékiratát Berlinnek és környékének „kis ostromállapot" alá helyezéséről. A szociáldemokrata frakcióból csak Liebknecht jutott szóhoz; élesen bírálta ugyan a kormány beszámolóját, de engedményeket tett a frakció jobboldali opportunista elemeinek azzal, hogy a szociáldemokráciát a szó legszorosabb értelmében vett reformpártnak nevezte. – *378*

[605] Carlo Cafiero elküldte Marxnak „Il Capitale di Carlo Marx" c. brosúráját – a „Tőke" I. kötetének népszerű kivonatát –, amely 1879-ben jelent meg Milánóban. – *380*

[606] A Bebelhez írott levelet eddig nem sikerült megtalálni. Fennmaradt a vázlata és egy azzal lényegében egybevágó másolata. Közlésünk alapja a másolat, de lábjegyzetben hozzuk a vázlatban olvasható eltéréseket; lehetséges, hogy Engels Karl Hirsch számára készítette a levélmásolatot (v. ö. 213. jegyz.). – *381*

[607] Bernstein 1879 júl. 31-én írta ezt a levelet, amelyet Marx és Engels a Körlevélben is említenek és idéznek (v. ö. 391. old.). – *381*

[608] „Österreichische Monatsschrift für Gesellschaftswissenschaften" – konzervatív katolikus folyóirat, 1879–80-ban adták ki Bécsben. – *383*

[609] Old Nicknek nevezik angolul tréfásan az ördögöt. – *384*

[610] Ennek a levélnek fennmaradt a vázlata és a következő címzésű borítékja: „Den Heer Karl Höchberg. Dr. phil., Hôtel Ealeries, Scheveningen, Holland". – *385*

[611] Höchberg 1879 aug. 24-i levelében közölte Engelsszel, hogy értesülése szerint Engels azért mondta le közreműködését az új zürichi lapban (v. ö. 382. old.), mert az Höchberg állítólagos magántulajdona, és mérsékelt irányzatú; Höchberg úgy tudta, hogy ezt Hirsch írta meg Engelsnek. – *385*

[612] V. ö. Shakespeare: „The Comedy of Errors". – *385*

[613] Az 1877–78-as orosz–török háború idején (v. ö. 105. jegyz.) az angol kormány és a parlament elhatározták, hogy megakadályozzák orosz csapatok bevonulását Konstantinápolyba, és a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegetőztek (v. ö. még 511. jegyz.). A cári kormány lemondott Konstantinápoly megszállásáról. – *387*

[614] I. Vilmos 1879 szept. 3–4-én Alekszandrovóban, a német–orosz határ közelében találkozott unokaöccsével, II. Sándorral. – *387*

[615] V. ö. „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról" (17. köt.), amelyet Marx 1870 szept. 6-a és 9-e között írt meg. – Elzász-Lotaringia törvénytelen annektálásának reakciójaként Franciaország szövetségre lépett Oroszországgal. Ezért Bismarck egyrészt jó viszonyra törekedett Oroszországgal, másrészt újabb háborúval fenyegette Franciaországot. Ürügyül a nancy-i püspök pásztorlevelét használta fel, amely felszólította a papságot, hogy imádkozzék Elzász-Lotaringiának Franciaországhoz való visszacsatolásáért; a német kormány és hadvezetés 1873–74-ben franciaellenes kampányt indítottak és komolyan mérlegelték a háború esélyeit. Németország azonban teljesen elszigetelődött, és Ausztria, Anglia, de különösen Oroszország nyomására lemondott háborús terveiről. – *387*

[616] Marx és Engels a Bebelhez, Liebknechthez, Brackéhoz stb. címzett levelet a Németországi Szocialista Munkáspárt vezetőségének szánt belső pártanyagnak tekintették. Vázlatát Engels 1879 szeptember közepén fogalmazta meg. Szept. 17-én, miután Marx visszatért Londonba, közösen megfogalmazták a Körlevél végleges szövegét. – *390*

[617] A kéziratban: aug. 29. Bebel javította ki 20-ra. – *390*

[618] Az 1848 márc. 18-i berlini barikádharcokról van szó. – *399*

[619] Danyielszon 1879 aug. 30-i levelében értesítette Marxot, hogy Kovalevszkij „Общинное землевладение etc." c. könyvének első része már megjelent, és ha Marx még nem kapta volna meg magától a szerzőtől, elküldi neki. – Marx 1879 októberében kezdte tanulmányozni Kovalevszkij könyvét és részletes jegyzeteket készített az obscsina jellegéről és társadalomgazdasági jelentőségéről a különböző korszakokban és a különböző népeknél. – *405*

[620] Weitling „Garantien der Harmonie und Freiheit" (A harmónia és szabadság biztosítékai) c. könyvét Silvius Landsberg „Des seligen Schneiders Weitling Lehre vom Sozialismus und Kommunismus" címmel 1879-ben újra kiadta New Yorkban. – *406*

[621] „Paterson Labor Standard" – amerikai hetilap, 1878-tól 1898-ig adták ki Patersonban. – *406*

[622] Most recenziója Schäffle „Bau und Leben des sozialen Körpers" c., (A társadalmi test felépítése és élete) c. könyvének III. és IV. kötetéről a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" I. kötetében jelent meg. – *409*

[623] A „Chicagoer Arbeiterzeitung"-ról van szó. – „Chicagoer Arbeiterzeitung" – német nyelvű szocialista újság, 1876-tól 1917-ig jelent meg Chicagóban, 1879-ig hetenként háromszor, később naponta. – *410*

[624] Bertha Augusti: „Ein verhängnisvolles Jahr". – *412*

[625] Ennek a levélnek a vázlata is fennmaradt; az eltéréseket lábjegyzetben közöljük. – *413*

[626] Bebel 1879 okt. 23-i levelében válaszolt Engelsnek a Körlevélre (v. ö. 390–403. old.); mellékelte W. Fritzsche 1879 okt. 21-i levelét (állásfoglalását a Körlevélben foglalt bírálathoz), amelyet Liebknecht is aláírt. – *413*

[627] A Nemzeti Liberális Párt, amely a német, elsősorban a porosz burzsoázia érdekeit képviselte, 1866 őszén, a Haladópártban (v. ö. 141. jegyz.) bekövetkezett szakadás után alakult meg. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeiért feladták a politikai uralomra irányuló törekvéseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak Németország po-

rosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. – Németország egyesítése után a Nemzeti Liberális Párt végérvényesen a nagyburzsoázia pártja és a Reichstagban Bismarck legfontosabb támasza lett. Amikor Bismarck áttért a védővám-politikára, a nemzeti liberálisok szakítottak vele, de 1884-től ismét támogatták. – *414 442*

628 Bebel Engelsnek írt 1879 okt. 23-i levelében hivatkozott az 1876-os gothai kongresszuson elfogadott és az 1877-es gothai kongresszuson jóváhagyott határozatra, amely kimondja: „Az a kérdés, hogy védővám vagy szabadkereskedelem, a szociáldemokrácia számára nem elvi kérdés; a kongresszus ezért a párttagokra bízza, hogy a saját belátásuk szerint foglaljanak állást ebben a kérdésben." Erre a határozatra azért került sor, írta Bebel, mert a képviselők és a párt általában ebben a kérdésben eltérő véleményen voltak (v. ö. még 414–415., 419–420. old.). – *414*

629 A szociáldemokrata képviselők beszámolóját („Rechenschaftsbericht der sozialdemokratischen Mitglieder des deutschen Reichstages") a „Sozialdemokrat" 1879 okt. 12-i, 19-i és 26-i száma közölte. Engels Bebelhez írt 1879 nov. 14-i és 24-i leveleiben bírálja a beszámolót. – *415 420*

630 Az I. Vilmos elleni merényletekről van szó (v. ö. 540. jegyz.). – *416*

631 Bebel 1879 okt. 23-i levelében azt írta Engelsnek, hogy Höchberg nagyarányú anyagi áldozatokat hozott a pártért, de soha nem próbált ezekért cserébe befolyást követelni magának, amiért is ő (Bebel) elnézte Höchberg hibáit. – *416*

632 A „Sozialdemokrat" 1879 nov. 2-i számában „Von der Niederelbe" címmel névtelenül megjelent tudósítás szerzője Ignaz Auer volt. – *416*

633 Bracke 1879 okt. 27-i levelével megküldött Marxnak néhány okmányt a Lingenau-féle örökség (v. ö. 487. jegyz.) dolgában. Kérte, hogy Marx csatolja hozzá a saját hitelesített meghatalmazását és az iratokat küldje el Sorgénak. – *418*

634 1879 októberében ülésezett Marseille-ben a franciaországi szocialista munkáskongresszus. Heves politikai viták eredményeképpen végül a Guesde köré tömörült marxista elemek győztek. A kongresszus határozatot hozott a Francia Munkáspárt (Fédération du Parti des travailleurs socialistes de France) megalapításáról. – *418*

635 Bebel 1879 nov. 18-án válaszolt Engels nov. 14-i levelére; az Auer tudósításával (v. ö. 632. jegyz.) kapcsolatos megjegyzésekre (v. ö. 416–417. old.) kifejezte azt a meggyőződését, hogy az abban foglaltak nem Engels ellen irányulnak. Auer, írta Bebel, akkor még nem is látta a Körlevelet (v. ö. 390–403. old.) és nyilvánvalóan csakis Johann Mostra célzott. – *419*

636 A „Vorwärts" 1877 márc. 4-i száma könyvszemléjében recenziót közölt Rudolph Meyer könyvéről (v. ö. 595. jegyz.). – *420*

637 A „Rechenschaftsbericht" (v. ö. 629. jegyz.) „rémuralomnak" nevezte azt az időszakot, amely a Reichstag 1878 májusi feloszlatásától az 1878 júl. 30-i választásokig, majd a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) elfogadásáig eltelt. – *421*

638 Az 1879 nov. 16-i „Sozialdemokrat" „Zur Eröffnung des sächsischen Landtages" c. szerkesztőségi cikkében közölte, hogy a szász Landtagba első ízben kerültek be szociáldemokrata képviselők (Liebknecht, Freytag és Puttrich), akik ebből az alkalomból letették az előírt hűségesküt. A „Freiheit" 1879 nov. 22-i számának „szociálpolitikai szemléje" a hűségeskü ürügyén gyűlölködő kirohanásokat intézett Liebknecht és a német pártvezetés ellen. – *421 426*

[639] Bebel a „Sozialdemokrat" 1879 nov. 23-i számának könyvszemléjében elmarasztalta Bernhard Becker „Geschichte und Theorie der Pariser revolutionären Kommune des Jahres 1871" c. könyvét és azt pamfletnak és a szocialisták és a Kommün ellen irányuló szennyiratnak nevezte. Beckert magát közismert korhelynek és semmirekellőnek minősítette. – *421*

[640] Az utóiratot eddig nem sikerült megtalálni. – *422*

[641] Achille Loria megküldte Marxnak „La rendita fondiaria e la sua elisione naturale" c. könyvét. – *423*

[642] Ez a levél egy autogramgyűjteményből került elő, amely Gustave Brocher francia forradalmárnak, Marx és Engels ismerősének a tulajdonában volt. Brocher kb. 1883 áprilisában levélben megkérte Engelst, hogy küldjön neki autogramot Marxtól és április 23-a körül írott levelében megköszönte Engelsnek a küldeményt. Brocher levelei arra engednek következtetni, hogy Engels ezt a néhány sort küldte el mint Marx autogramját. – *424*

[643] A levél első öt bekezdésének a vázlata is fennmaradt, amely csak néhány stilisztikai árnyalatban tér el a levéltől; a vázlatban törölt részeket lábjegyzetben közöljük. – *425*

[644] Bebel 1879 dec. 11-i levelében azt írta Engelsnek, hogy maga is úgy vélte: az esküt (v. ö. 638. jegyz.) le kell tenni, mert nélküle nem juthatnak be a kamarába, de azt kívánta volna, hogy az esketétel előtt nyilvánítsák azt puszta formalitásnak. – *426*

[645] „La Revue socialiste" – francia havi folyóirat, alapította Benoît Malon; eredetileg republikánus szocialista, később szindikalista irányzatú; 1880-ban Párizsban és Lyonban, 1885-től 1914-ig Párizsban jelent meg; 1880-ban Marx és Engels a lap munkatársai voltak. – *426*

[646] 1879 decemberében Magdeburgban pótválasztást tartottak. Louis Viereck szociáldemokrata képviselőt a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) által teremtett nehéz körülmények ellenére sikerült jelöltetni. Viereck a leadott 15 761 szavazatból 7308-at kapott és így a Nemzeti Liberális Párt jelöltje csak csekély szavazattöbbséggel győzte le. – *426*

[647] Üvöltőknek (Heuler) nevezték 1848–49-ben Németországban a konstitucionalistákat akik viszont ellenfeleiket, a republikánus demokratákat felforgatóknak (Wühler) csúfolták. – *427*

[648] Engels bizonyára Bebelhez írt 1879 dec. 16-i levelére utal (v. ö. 425–427. old.). A Johann Philipp Beckernek írt levél keltezése eredetileg más volt, Engels javította ki 19-ére; az eredeti keltezés a kéziratban olvashatatlan. – *428*

[649] Johann Philipp Becker 1879 dec. 16-án közölte Engelsszel azt a véleményét, hogy Marx és Engels intelmei Lipcsében és Zürichben megtették a hatásukat, mert például a „Sozialdemokrat" hasábjain elvhűbb hang érvényesül stb. Hozzátette, hogy ennek ellenére még nem tett eleget Höchberg, Bernstein és Liebknecht sürgető kérésének, hogy legyen a lap munkatársa. – *429*

[650] Johann Philipp Becker 1879 dec. 16-i levelében arról panaszkodott Engelsnek, hogy miután az anarchisták Genfben ütötték fel a főhadiszállásukat, a szocialistáknak a többi baj mellett még az anarchisták okozta nehézségekkel is meg kell birkózniok. – *429*

[651] Engels levele Amélie Engelhez valószínűleg nem maradt fenn; a vázlatot Engels Amélie Engel pénzkérő levelének üres oldalára írta. – *431*

652 A kettős valuta, illetve az arany és az ezüst viszonyának kérdését Marx a „Tőke" I. kötetében tárgyalja (v. ö. 23. köt. 97–98., 137–138. old.). – Engels Bernsteinhez írt 1882 máj. 10-i levelében (v. ö. 35. köt.) foglalkozik ezzel a kérdéssel. – *432*

653 Engels levelének a kettős valutára vonatkozó részét Liebknecht szó szerint idézte a szász Landtag 1880 jan. 16-i ülésén mondott beszédében. A vita tárgya dr. Heine liberális képviselőnek az ezüst- ill. kettős valuta újrabevezetésére vonatkozó javaslata volt. A jelek szerint Liebknecht megkérte Engelst (erre vonatkozó levele valószínűleg nem maradt fenn), hogy közölje vele véleményét erről a kérdésről, majd a javaslat vitája során – néhány bevezető szó után – felolvasta Engels levelének ezt a passzusát. Bevezető szavaiban „a jelenkor egyik legjelentékenyebb nemzetgazdászának" nevezte Engelst. – A „Sozialdemokrat" 1880 febr. 8-i számában „Goldwährung oder Doppelwährung" (Aranyvaluta vagy kettős valuta) címmel beszámoló jelent meg Liebknecht beszédéről, amely Engels levelének említett részét szintén szó szerint idézte. – *433*

654 Bismarck 1879 szeptemberében Bécsbe utazott, hogy egyengesse egy Ausztria–Magyarországgal kötendő szövetségi szerződés útját. Az 1879 okt. 7-én Bécsben aláírt szerződés kötelezte a feleket, hogy orosz támadás esetén kölcsönösen segítik egymást, más állam részéről történő támadás esetén pedig jóindulatú semlegességet tanúsítanak. A német–osztrák szövetségi szerződés lett Németország, Olaszország és Ausztria–Magyarország 1882 májusában megkötött titkos hármasszövetségének magva. – *433*

655 A levélnek csak egy ismeretlen kéztől származó másolata maradt fenn. A másoló nyilván nem tudta egyértelműen kibetűzni a címzett családnevét és a szögletes zárójelbe tett és megkérdőjelezett szót. A másolaton még az a szintén ismeretlen kéztől származó megjegyzés olvasható, hogy a levelet 1927 máj. 27–28-án adták el Berlinben egy árverésen. – *435*

656 Engels levele H. Meyerhez valószínűleg nem maradt fenn. A vázlatot Engels Meyer 1880 márc. 25-i levelének üresen maradt harmadik oldalára írta. Meyer értesítette Engelst a Kommunista Munkás Művelődési Egyletben bekövetkezett szakadásról és arról, hogy ugyanezen a néven új Egyletet szerveztek (v. ö. 585. jegyz.); egyúttal meghívta Engelst az Egylet klubházának 1880 márc. 27-i megnyitására. – *436*

657 A szocialista-törvény elfogadása előtt, az 1878 júl. 30-i Reichstag-választásokon a szociáldemokraták 437 158 szavazatot kaptak (v. ö. 539. jegyz.). – *438*

658 „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (v. ö. 19. köt.) előszaváról van szó. Engels 1880-ban Paul Lafargue kérésére az „Anti-Dühring" (v. ö. 24. jegyz.) három fejezetét (Bevezetés, I. fej., III. szakasz, I–II. fej.) önálló írássá dolgozta át, amely Lafargue fordításában először a „La revue socialiste" c. francia lapban és még ugyanabban az évben „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel brosúraként is megjelent. A brosúra előszavát Benoît Malon szándékozott megírni, de fogalmazványa nem bizonyult megfelelőnek. Az „Előszó" az 1880-as francia kiadáshoz Marx műve, 1880 máj. 4-én vagy 5-én írta (v. ö. 19. köt. 177–181. old.); a brosúrában az előszó Lafargue neve alatt jelent meg. – *440*

659 Lassalle 1846-tól 1854-ig vitte Sophie v. Hatzfeld grófné válóperét. – *440*

660 Lassalle 1861 januárjában javasolta Marxnak, hogy adjanak ki közösen egy újságot Berlinben. Marx és Engels azonban nem láttak lehetőséget erre az együttműködésre (v. ö. 30. köt. 157–158., 579. old.). – *440*

661 Marx ezeket a sorokat a „Szocializmus fejlődése..." 1880-as francia kiadása előszavának utolsó oldalára írta (v. ö. 658. jegyz.). – *441*

662 A Reichstag 1880 márciusától májusig több ülésen megvitatta a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) meghosszabbítását. A máj. 4-i ülésen Wilhelm Hasselmann szociáldemokrata képviselő ultra-forradalmi beszédében szolidárisnak nyilvánította magát az orosz és a francia anarchistákkal és nyíltan szembehelyezkedett a Németországi Szocialista Munkáspárt politikájával. Válaszul a „Sozialdemokrat" szerkesztősége a lap 1880 máj. 16-i számában kijelentette, hogy Hasselmann, akinek ez a beszéde csúcspontja a szocialista-törvény életbe léptetése óta tanúsított pártellenes magatartásának, ezentúl nem tekinthető a párt tagjának. Hasselmannt hivatalosan a wydeni kongresszuson, 1880 augusztusában zárták ki a pártból. – *442*

663 Bebel a Reichstag 1880 márc. 6-i ülésén leleplezte azokat a törvénytelen módszereket amelyekkel a német rendőrség a szociáldemokratákat üldözte, beszélt a bebörtönzésekről, a kiutasításokról stb. Kifejtette, hogy a hivatalos szervek által teremtett állapot szükségképpen gyűlöletet, elkeseredést, bosszúvágyat, a fennálló helyzet megdöntésének vágyát kelti fel az emberekben. – A „Sozialdemokrat" 1880 márc. 14-én „Polizei-Orgien in Berlin unter dem Belagerungszustand" (Rendőrorgiák Berlinben az ostromállapot alatt) címmel, rövidített formában közölte Bebel beszédét. – *442*

664 Poroszország 1880 ápr. 19-én javasolta a Bundesratnak Altona és St. Pauli (Hamburg elővárosa) felvételét a Vámegyletbe, jóllehet az alkotmány szerint a Hanza-városokat csak saját kérelmükre lehetett felvenni. E konfliktus idején pótválasztást tartottak a hamburgi 2. választókörzetben; a szociáldemokraták 23 231 szavazatból 13 155-öt kaptak, jelöltjüket, G. W. Hartmannt képviselővé választották. Ez nagy siker volt az 1877-es és 1878-as választásokhoz képest, amikor a nemzeti liberálisok jelöltje legyőzte Hartmannt. – *442*

665 A Reichstag 1880 máj. 4-i ülésén a Centrumpárt (v. ö. 189. jegyz.) többsége a szocialista-törvény meghosszabbítása ellen szavazott. A megelőző üléseken elutasították a Centrumpárt javaslatait a törvény néhány cikkének enyhítésére. – *442*

666 Angliában 1880 március végétől április közepéig új választásokat tartottak, miután Beaconsfield 1880 márc. 9-én feloszlatta a parlamentet. Az eredmény a liberálisok győzelme volt a konzervatívok fölött; az új miniszterelnök Gladstone lett, aki a konzervatívok uralma idején hevesen támadta Beaconsfield külpolitikáját. – *443*

667 A „sápadt pénzinség" (blasse Finanznot) kifejezés eredetét eddig nem sikerült megfejtenünk. – *443*

668 Ferdinand Domela Nieuwenhuis holland szocialista 1880 jún. 19-én közölte Marxszal, hogy holland nyelven népszerű kivonatot készített a „Tőke" I. kötetéből, és kérte Marxot, hogy ezt szöveghűség szempontjából vizsgálja meg. Nieuwenhuis írása „Karl Marx. Kapitaal en arbeid" címmel 1881-ben jelent meg Hágában. – *444*

669 A „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" (1. évf., 2. félév, Zürich 1880) közölte Ferdinand Domela Nieuwenhuis recenzióját Eduard von Hartmann „Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins" és J. A. Levy „Engelsch »Katheder-Socialisme«" c. könyvéről. – *444*

670 K. A. Schramm „Zur Werttheorie" címmel a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik"-ban (1. évf. 2. félév, Zürich 1880) megjelent cikkében a „Tőke" egyik passzusának hamis értelmezését Marx elleni támadásokkal kötötte egybe. (A cikk a „Jahrbuch" kötetének 61. oldalán jelent meg.) – *444*

671 V. ö. 23. köt. 158. o. d., lábjegyzet. Marx itt az „átlagár" kifejezést használja „termelési ár" helyett. – *444*

672 A levél aláírását szögletes zárójelben közöljük, mert az a kézirat lefényképezésénél véletlenül lemaradt. – *445*

673 M. K. Gorbunova 1880 július első felében tájékoztatta Engelst ipariskolai oktatói munkájáról és Oroszországban hasznosítható anyagot kért tőle az angol ipari szakoktatásról. – *446*

674 M. K. Gorbunova első leveléből (v. ö. 673. jegyz.) kitűnik, hogy a „Reports of the Commissioners appointed to inquire into the State of Popular Education in England, 1861" (A vizsgálóbiztosok 1861. évi jelentése a népoktatás helyzetéről Angliában) és a „Reports of Reformatory and Industrial Schools" (Jelentés a javítóintézetekről és az ipariskolákról) c. Kékkönyvekről van szó. (V. ö. még 493. jegyz.). – *446*

675 A párizsi rue de Richelieu-ben van a francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale). – *446*

676 Zemsztvo – az 1864. évi oroszországi reform által létesített helyi önkormányzati szervezet a központi orosz kormányzóságokban; hatáskörét a helyi gazdasági – közigazgatási jellegű – kérdésekre korlátozták. – *449*

677 M. K. Gorbunova 1880 júl. 25-i levelében arról írt, hogy mielőtt hozzáfogna egy ipariskola létesítéséhez, választ szeretne kapni arra a kérdésre, hogy a modern nagyüzemek keletkezését hogyan lehetne összhangba hozni az orosz vidéken uralkodó viszonyokkal, a túlsúlyban levő háziiparral. – *449*

678 Obscsina – az ősi falusi földközösség elnevezése Oroszországban. – Artyel – közös munka elvégzésére önkéntesen társuló dolgozók csoportjának elnevezése Oroszországban. – Az obscsináról és az artyelről v. ö. például Marx Vera Zaszulicshoz írott 1881 márc. 8-i levelének fogalmazványait (19 köt.) és Engels: „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" (18. köt.). – *450*

679 A Lingenau-féle örökségi perről van szó (v. ö. 487. jegyz.), amelynek folytatásához 200 dollárra lett volna szükség; Sorge 1880 aug. 13-i levelében azt írta, hogy ha a pénzt nem tudja előteremteni, akkor eláll a további lépésektől, mert nem bízik a kedvező döntésben. – *453*

680 Az „Égalité" c. francia szocialista újság (v. ö. 523. jegyz.) megjelentetését 1880 nyarán pénzhiány miatt ideiglenesen szüneteltetni kellett. – *453*

681 Egy Hazeltine nevű cikkíró Marx tevékenységével és műveivel foglalkozott a „Sun" hasábjain. – „The Sun" – haladó polgári újság, 1833-ban alapították New Yorkban; 1868 után egy ideig Charles Dana szerkesztette; 1950-ig jelent meg. – *453*

682 Sorge 1880 aug. 13-án megírta Marxnak, hogy elküldte Engelsnek a „New Yorker Volkszeitung" (New York-i Népújság) egyik számát, amely közölte K. D. A. Douai cikkét Dühringről. – *453*

683 A Mary Ellen Burnsnek írott levél és levelezőlap valószínűleg nem maradt fenn. – *454*

684 Engels ezt a levelet a Laura Lafargue-nak szóló levéllel együtt küldte el Londonba. – *455*

685 Valószínűleg a franciaországi Munkáspárt okmányainak megőrzéséről van szó. – *455*

[686] Ennek a levélnek a borítékja is fennmaradt, címzése: „P. Lafargue, Esq., 37, Tremlett Grove, Junction Road, N., *London.*" – *456*

[687] Lafargue üzleti tárgyalásokat folytatott Grant német vállalkozóval és Engelshez fordult tanácsért. – *456*

[688] Danyielszon 1880 aug. 21-i (szept. 2-i) levelében pontos adatokat közölt Marxszal az oroszországi mezőgazdasági termelés néhány jelenségéről és ezek kihatásáról a pénzforgalomra. Arra kérte Marxot, hogy a küldött anyag alapján írjon cikket egy orosz folyóirat számára e jelenségek elméleti és gyakorlati kihatásáról. – *459*

[689] Deus ex machina (isten a gépből) – a görög színjátszásban gépezet segítségével a színen megjelenített isten; átvitt értelemben a cselekménybe való közvetlen isteni beavatkozás. – *460*

[690] Marx a Flecklestől kapott levél üresen hagyott jobboldalára írta levelét; Fleckles a baloldalon kérdéseket tett fel Jenny Marxnak egészségi állapotára vonatkozólag. De az egyes kérdések megválaszolása helyett Jenny Marx összefüggő beszámolót adott betegségéről. Szomorúan ecsetelte azt a kilátást, hogy a franciaországi amnesztia következményeként gyermekeik és unokáik valószínűleg Párizsba költöznek, ahová Marx és ő – egészségi okokból – nem követhetik őket. „Így hát minden szalmaszálba belekapaszkodom" – írta. „Úgy szeretnék még egy kicsit tovább élni . . ." – *464*

[691] Eredetileg: „Az ember akarata az ő üdvössége" – izlandi eredetű közmondás. – *464*

[692] Engels Bracke 1880 márc. 11-i leveléből értesült arról, hogy Harry Kaulitz, akit a saarbrückeni bíróság Stumm-Halberg nagyiparos szorgalmazására 1877-ben két és fél évi börtönre ítélt, hogy megakadályozza a Saar-vidéki munkások körében folytatott eredményes tevékenységét, Trierben letöltötte büntetését és szülei kívánságára elhagyta Németországot. Bracke arra kérte Engelst, legyen Kaulitz segítségére Londonban. – *465*

[693] „Central News" – angol hírügynökség, 1871-ben alapították Londonban; gazdasági, politikai, kulturális stb. híranyagot közölt; a második világháború idején szűnt meg. – *467*

[694] Liebknechtnek 1880 november közepén Lipcsében meg kellett kezdenie hathónapos börtönbüntetésének letöltését. – *469*

[695] A Bundesrat 1880 októberében határozatot hozott, hogy Hamburgban és környékén kihirdeti a „kis ostromállapotot". A rendelkezés alapjául a szocialista-törvény (v. ö. 187. jegyz.) 28. §-a szolgált. Egyidejűleg 75 személyt kiutasítottak Hamburgból. – *470 472*

[696] „La Révolution sociale" – francia anarchista hetilap, 1880–81-ben adták ki Párizsban. – „La Commune" – kispolgári demokratikus napilap, 1880 szeptember–novemberében jelent meg Párizsban Félix Pyat szerkesztésében. – *472*

[697] A francia munkásokhoz intézett „Körkérdés"-t (v. ö. 19. köt.) Marx 1880 áprilisának első felében írta Malonnak, a „Revue socialiste" szerkesztőjének felkérésére; a lap 1880 ápr. 20-i számában, aláírás nélkül jelent meg; ezenkívül külön brosúraként is kiadták és egész Franciaországban terjesztették. – *472*

[698] 1879-ben Marseille-ben szocialista kongresszus ülésezett, amelyen megalakult a franciaországi Munkáspárt; a francia szocialisták egy csoportja Guesde-del az élén elhatározta, hogy Lafargue útján kéréssel fordul Marxhoz és Engelshez, segítsék kidolgozni a munkás-

párt programtervezetét. Marx és Engels vállalkoztak erre; Guesde 1880 májusában Londonba utazott, ahol Marxszal, Engelsszel és Lafargue-gal együtt kidolgozták az elméleti és gyakorlati részből álló programot (ún. minimális program). Az elméleti bevezetést (v. ö. 19. köt. 228. old.) Marx diktálta Guesde-nek, a program többi része közös vita eredménye volt. A programot elsőnek az „Égalité" 1880 jún. 30-i száma közölte; 1883-ban különkiadásként is megjelent, Guesde és Lafargue aláírásával. – *472 531*

[699] „L'Émancipation. Organe quotidien du Parti Ouvrier" – francia szocialista napilap, 1880 okt. 31-től nov. 24-ig jelent meg Lyonban Benoît Malon szerkesztésében. – *473*

[700] „L'Intransigeant" – francia újság, 1880-tól 1948-ig adták ki Párizsban, alapítója és főszerkesztője (1910-ig) Henri Rochefort volt; a nyolcvanas években radikális-republikánus irányzatú. – *473*

[701] „La Justice" – a francia radikális párt napilapja, 1880-tól 1930-ig adták ki Párizsban; 1880-tól 1897-ig, amíg Clémenceau-nak, a lap alapítójának szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún. szélső balszárnyának orgánuma; az 1880 júliusi amnesztia után Charles Longuet is a szerkesztőség tagja volt. – *473*

[702] G. B. Clemenceau 1880 okt. 29-én Marseille-ben mondott beszédében bizonyos demokratikus és szociális reformok programját fejtette ki, mint például a közvetett adók helyett progresszív jövedelem- és örökösödési adó bevezetése, a munkakönyvek megszüntetése, a munkások részvétele a gyáron belüli munkarend bevezetésében, a munkáspénztárak igazgatása munkások által, a 14 éven aluli gyermekek munkájának betiltása, a munkanap megrövidítése stb. Clemenceau a program néhány pontját a franciaországi Munkáspárt minimális programjából (v. ö. 698. jegyz.) vette át. – *473*

[703] A Narodnaja Volja (Népakarat), a narodnyikok 1879-ben alakult titkos szervezete pétervári végrehajtó bizottságáról van szó. A szövetség egyéni terrorral harcolt a cárizmus ellen. A cári kormány 1881-ben szétzúzta a szervezetet. – *474*

[704] „Csornij peregyel" (Fekete Földosztás) – orosz folyóirat, az azonos nevű orosz forradalmi narodnyik csoport orgánuma; 1880 elejétől 1881 végéig adták ki; a szerkesztőség tagja volt a többi között Plehanov, Akszelrod, Sztyefanovics és Deics; összesen öt száma jelent meg, az első kettő Genfben, a többi három Minszkben. – *474*

[705] Marx Fleckleshez írt 1880 nov. 12-i levelét eddig nem sikerült megtalálni, de a Josef Altmann-féle antikvárium 25. sz. árverési katalógusából kitűnik, hogy a levél kéziratát és a saját kezűleg címzett borítékot 1923 májusában Berlinben elárverezték. Közlésünk alapja Egon Erwin Kisch „Karl Marx in Karlsbad" (Karl Marx Karlsbadban) c. cikksorozata, amely 1949-ben az „Aufbau" 6. füzetében jelent meg. – *476*

[706] A levél válasz Achille Loria 1880 szept. 14 i levelére. Loria közölte Marxszal, hogy szeretne hosszabb ideig Londonban élni és kutatómunkát végezni. Kérte Marxot, segítse elhelyezkedni az angol sajtónál, vagy alkalmazza mint személyi titkárát. – *477*

[707] Külső nyomásnak (pressure from without) nevezik Angliában a nagy, parlamenten kívüli népi megmozdulásokat. – *478*

[708] Marx ezt a néhány sort egy levelezőlapra írta; címzése: „C. Hirsch, Esq., 30, Calthorpe Street, Grays Inn Road, W. C." – *481*

[709] Marx már 1878 szept. 17-én, egy nappal a szocialista-törvény vitájának megkezdése után, az angol sajtó jelentései alapján írt Engelsnek a németországi eseményekről (v. ö

74–75. old.). Szept. 24-i levelében (v. ö. 84. old.) megírta Engelsnek, hogy Bracke megküldte neki az 1878 szept. 16-i és 17-i Reichstag-ülések gyorsírói jegyzőkönyveit (v. ö. 208. jegyz.), és ezekből kivonatot készít az angol sajtó számára. Marx csak a szept. 16-i ülés jegyzőkönyvének kivonatával készült el. – *489*

[710] A „gyorsírói jegyzőkönyvek" Marx által kiemelt idézeteit kurzív betűkkel közöljük; a Marx által kétszeresen aláhúzott részeket félkövér betűkkel, a „gyorsírói jegyzőkönyvek"-ben eredetileg is kiemelt részeket ritkított betűkkel közöljük. – *489*

[711] „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1878 júniusától jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte; „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *490*

[712] A „Grosser Kurfürst" páncélos cirkáló 1878 máj. 31-én összeütközött a „König Wilhelm" páncéloshajóval és 270 főnyi legénységével elsüllyedt. A Reichstag 1878 szept. 13-i ülésén von Stosch tengerészeti miniszter válaszolt a katasztrófára vonatkozó interpellációra. – *491*

[713] Ultramontán párton a Centrumpárt (v. ö. 189. jegyz.) értendő. – *492*

[714] Vera Zaszulics 1878 jan. 24-i (febr. 5-i) merénylete Trepov, a pétervári városi őrség kapitánya ellen, majd felmentése az esküdtszék által Európa-szerte nagy érdeklődést keltett. – Kravcsinszkij 1878 aug. 4-én (16-án) megölte Mezencov csendőrfőnököt. – „Petersburger Tag"-on (Pétervári Nap) Marx valószínűleg az ilyen címmel kiadott pétervári német napilapot érti, amelyről közelebbi adatokat eddig nem sikerült találnunk. – *493*

[715] Az anarchista Jurai Föderáció kongresszusa 1878 aug. 3-tól 5-ig ülésezett Fribourg-ban. – *494*

[716] Luther volt a németországi reformáció feudális szárnyának vezetője; Thomas Münzer a paraszti-plebejus érdekeket képviselte. – Az angol polgári forradalom idején a puritánok voltak a burzsoázia, a levellerek (egyenlősítők) a forradalmi kispolgárság vallási és politikai nézeteinek képviselői. – A jakobinusok voltak a francia forradalom kispolgári-demokratikus érdekeket védelmező pártja, az héberisták pedig ugyanennek a pártnak szélsőségesen radikális, baloldali tagjai. – *495*

[717] A Német Nemzeti Egylet liberális polgári szervezet volt, amely Németországnak – Ausztria nélkül – a porosz monarchia vezetése alatti egyesítését (az úgynevezett Kis-Németország megteremtését) tűzte ki célul. Majna-Frankfurtban, 1859 szeptemberében alapították. A Nemzeti Egylet magja a liberális, poroszbarát úgynevezett gothai párt volt, amelyet 1849 júniusában alapítottak a frankfurti nemzetgyűlésből kilépett ellenforradalmi nagyburzsoák és jobboldali liberálisok. Az 1866-os porosz–osztrák háború és az Északnémet Szövetség megalakulása után a Nemzeti Egylet 1867-ben feloszlott. – *495*

[718] V. ö. Heine: „Lyrisches Intermezzo" („Buch der Lieder"), 39. költemény. – *496*

[719] A „Kommunista Párt kiáltványa" következő passzusáról van szó: „A kommunisták ... nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el" (v. ö. 4. köt. 470. old.). – *496*

[720] V. ö. 23. köt. 702. old. – *496*

[721] Bebel 1878 szept. 16-i beszédében kijelentette, hogy Bismarck, aki most felforgatással vádolja a szociáldemokráciát, korábban szoros kapcsolatban állt Lassalle-lal. Eulenburg belügyminiszter erre kifejtette, hogy a kormány alaposan tájékozódott a szociáldemokrata mozgalom céljai és indítékai felől és tudja, hogy annak úgynevezett nemzetközi irányzata, amelynek kezébe a vezetés átment, felszámolta a régebbi, a Lassalle-féle irányt, amely a Bebel által említett közeledések idején uralkodó volt. Annak idején, mondotta, a szociáldemokrácia egészen más pályán mozgott, mint manapság. (V. ö. „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1878.) – *496*

[722] Az összeállítás rövid tartalmi összefoglalása Marx néhány levelének, amelyeket Karl Hirschhez írt Párizsba; a francia nyelven írott összefoglalást a francia rendőrség készítette s azt a párizsi rendőrprefektúra archívumában őrzik. A „Vorwärts" 1878 szept. 20-i számának melléklete közölte, hogy az eredeti leveleket 1878 szept. 6-án, Hirsch letartóztatásakor (v. ö. 197. jegyz.) elkobozták. – A tartalmi kivonatok részei a Hirschre vonatkozó, 86 oldalas, kézírásos aktának, amelyben adatok találhatók Hirsch kiterjedt levelezéséről, a többi között kivonatok Eleanor Marxnak Hirschhez írott leveleiből, így pl. az 517. oldalon szereplő levélből is. – *501*

[723] „Le Rappel" – francia napilap, a baloldali republikánusok orgánuma, alapították Victor Hugo és Henri Rochefort; 1869-től 1928-ig jelent meg Párizsban; élesen bírálta a második császárságot, támogatta a Párizsi Kommünt. – *501*

[724] A francia rendőrségi aktában szereplő „Kindershund" értelmetlen szó; maga a rendőrség fordította „immoleur d'enfants"-ra (gyermekgyilkos). – *502*

[725] A kivonat alapja Jules Guesde-nek Marxhoz 1878 végén vagy 1879 elején írott levele, amelyet első ízben a Párizsi „Le combat marxiste" (A marxista harc) 1935 máj. 19-i száma közölt. Marx levelét, amelyre Guesde válaszolt, eddig nem sikerült megtalálni. Ezért Guesde levelének azokat a részeit közöljük, amelyek közvetlenül Marx leveléhez kapcsolódnak. – *503*

[726] A levél kéziratát nem sikerült megtalálni; a kivonatot Ny. I. Karejev orosz történész jegyezte fel orosz nyelven, amikor M. M. Kovalevszkij szóbelileg oroszra fordította neki Marx angol nyelvű levelét. Karejev „Письмо Карла Маркса к М. М. Ковалевскому о физиократах" (Karl Marx levele M. M. Kovalevszkijhoz a fiziokratákról) c. cikkében, a „Biloje" (Múlt) c. folyóirat 1922. évi 20. számában tette közzé ezeket a feljegyzéseket. Cikkéből arra következtethetünk, hogy az eredeti levelet az 1905-ös forradalom után valószínűleg megsemmisítették. – *504*

[727] V. ö. Ny. I. Karejev: „Крестьяне и крестьянский вопрос etc." Moszkva 1879. A könyvet M. M. Kovalevszkij a szerző hozzájárulásával küldte el Marxnak. Karejev cikkéből kitűnik, hogy Marx levelének (v. ö. 726. jegyz.) elején megköszönte a könyv elküldését. Karejev a cikkében idézi könyvének azokat a passzusait, amelyekre Marx utal, és állást foglal Marx bírálatához. – *504*

[728] V. ö. David Ricardo: „On the Principles of Political Economy, and Taxation", London 1817. – *504*

[729] Engels közleménye felesége haláláról a „Vorwärts" 1878 szept. 18-i számában jelent meg. – *505*

[730] Az 1878 december elejei interjút néhány évvel ezelőtt Louis Lazarus (New York) fedezte fel újra. A teljes szöveg a „The Chicago Tribune" c. lap 1879 jan. 5-i számában jelent meg. A „New Yorker Volkszeitung" (New York-i Népújság) 1879 jan. 10-i és a chicagói

„Vorbote" (Előhírnök) 1879 jan. 11-i száma is közölt részleteket az interjúból. A „Sozial-Demokraten" c. dán pártlap 1879 ápr. 9-én és 10-én fordítást közölt a „Vorboté"-ból. – Német nyelven az interjú teljes szövegét bevezetéssel és számos magyarázó jegyzettel első ízben Bert Andréas tette közzé az „Archiv für Sozialgeschichte" („Társadalomtörténeti archívum") 5. kötetében, Hannover 1965, 363–376. old., „Marx über die SPD, Bismarck und das Sozialistengesetz" (Marx Németország Szociáldemokrata Pártjáról, Bismarckról és a szocialista-törvényről) címmel. Közlésünk alapja elsősorban Bert Andréas publikációja. Andréas a bevezetésben megjegyzi, hogy „a tudósító anonimitása, a szöveg zsurnalisztikai formája és az a körülmény, hogy Marx nem nyilatkozik az interjúban neki tulajdonított kijelentésekről, önmagában megtiltja, hogy közelebbről belebocsátkozzunk egyes, elméleti vagy történelmi szempontból érdekes pontokba . . . A tudósító valószínűleg kevéssé volt járatos a témában és különösen a marxi terminológiában, s ez bizonyára helyenként pontatlanságra és a szöveg értelmének torzulására vezetett. Csak ezzel a fenntartással tehetjük közzé ezt a szöveget mint adalékot a Marx-ismeret teljesebbé tételéhez . . ." – „The Chicago Tribune" – 1846-ban alapított napilap, sokáig közel állt a republikánus párthoz; a reggeli kiadáson kívül hetenként háromszor esti, szerdánként pedig heti kiadásban is megjelent; ma a középnyugati farmerek lapja, konzervatív, hetenként hétszer jelenik meg, reggeli kiadásban. – *506*

[731] V. ö. „A Nemzetközi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata" (17. köt.). Bert Andréas közleményében nem ismételte meg a szervezeti szabályzatból vett kivonatokat, amelyeket a „Chicago Tribune" közölt. – *507*

[732] J. C. Bancroft Davis berlini amerikai követ 1877 febr. 10-i hivatalos jelentése a többi között 12 pontban összefoglalta a Németországi Szocialista Munkáspárt gothai programját. V. ö. „United States. State Department. Papers Relating to Foreign Relations of the United States" (Egyesült Államok. Külügyminisztérium. Az Egyesült Államok külügyi kapcsolataira vonatkozó okmányok), Washington 1877. – *507*

[733] A szöveg az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus jegyzőkönyvét követi. Az egyes pontok számozása az interjúban eltér a német eredetitől. Közlésünkben az interjú szerinti számozást tartottuk meg. – *507*

[734] Szavatossági törvénynek nevezik az olyan törvényt, amely leszögezi a munkások egészségéért és életéért való felelősséget balesetek esetén és az egészségre ártalmas üzemekben. – *508*

[735] J. C. Bancroft Davis beszámolójából (v. ö. 732. jegyz.) kimaradt a gothai program 1. és 3. cikkelye (az interjú számozása szerint 7. és 9. pont); mint 12. pontot a program bevezetésének idézett részét közölte. – *508*

[736] Az Egyesült Államok Országos Munkásszervezete (National Labor Union) 1866 augusztusában alakult meg a baltimore-i kongresszuson. A szervezet kezdettől fogva támogatta az Internacionálét; 1870-ben, a Labor Union cincinnati kongresszusán olyan határozatot fogadtak el, hogy a szervezet egyetért a Nemzetközi Munkásszövetség elveivel és kijelenti, hogy csatlakozni kíván a Szövetséghez. A határozat azonban nem valósult meg. A National Labor Union vezetősége nem sokkal ezután utópisztikus pénzügyi reformtervekbe bonyolódott, amelyeknek célja a bankrendszer felszámolása és olcsó állami hitel biztosítása volt. A szakszervezetek 1870–71-ben elszakadtak a Labor Uniontól, amely 1872-ben gyakorlatilag megszűnt. – *508*

[737] V. ö. 17. köt. 266. old. – *511*

[738] Ezt a gondolatot Marx és Engels számos írásukban kifejtették; v. ö. például 19. köt. 145. old. – *512*

[739] V. ö. 21. köt. 375., 381–382. old. – *512*

[740] Bebel („Aus meinem Leben", 3. rész, Stuttgart 1914, 24. old.) beszámol arról, hogy amikor Bismarck Berlinre meghirdette a „kis ostromállapotot", 67 szociáldemokratát – köztük Auert, Rackow-t és Fritzschét – kiutasították; volt, akinek 24 órán belül el kellett hagynia a várost, a többiek 48 óra haladékot kaptak. – *512*

[741] Jenny Marx kritikája „Aus der Londoner Theaterwelt" címmel névtelenül jelent meg a „Frankfurter Zeitung" 1875 nov. 21-i reggeli számának tárcarovatában. – V. ö. erről Marx 1881 dec. 7-i levelét Jenny Longuet-hoz (35. köt.). – *517*

[742] „Le Temps" – francia konzervatív napilap, 1861-től 1943-ig jelent meg Párizsban; a nagypolgárság orgánuma, szemben állt a második császársággal (v. ö. még 132., 111. jegyz.). – *517*

[743] V. ö. Biblia, Róm. 12, 20. és Makkabeusok, I., 4, 39. – *518*

[744] A waterlooi csatában (1815 jún. 18) Cambronne tábornok (1770–1842) az angolok felszólítására, hogy adja meg magát, állítólag ezt felelte: „La garde meurt et ne se rend pas" („A gárda meghal, de nem adja meg magát"). – *519*

[745] V. ö. Max Schneckenburger: „Die Wacht am Rhein" (Őrség a Rajnán). – *519*

[746] „La Révolution française" – francia újság, 1876-ban jelent meg Párizsban. – *520*

[747] A „Tőke" francia kiadásáról van szó, amely először füzetekben jelent meg (v. ö. 249. jegyz.). Henri Oriolnak, a Lachâtre könyvkereskedés alkalmazottjának Hirschhez írt 1876 okt. 29-i leveléből kitűnik, hogy a füzeteket megkapta, az üzlet vezetőnője azonban megtiltotta a cserét, és az ügy Quêt-nek, a könyvkereskedés ügyintézőjének kezébe került. Oriol egy későbbi levelében közölte Hirschsel, hogy Quêt nem engedélyezte a „Tőke" füzeteinek fűzött példányokra való kicserélését. – *520*

[748] Jenny Marx arra utal, hogy Sorge leánya 1873 februárjában, legkisebbik fia, Max pedig 1874 okt. 16-án, 14 és fél éves korában meghalt. – *522*

[749] Model lodging houses (mintabérházak) – munkások számára épült londoni bérházak egyszobás lakásokkal és közös konyhával. – *524*

[750] „Nihilistáknak" nevezte az oroszországi reakciós sajtó a XIX. sz. hatvanas és hetvenes éveiben az orosz forradalmi demokratákat (raznocsinyeceket). Később Oroszországban a kifejezést már nem használták, de a külföldi burzsoá sajtó továbbra is így nevezte az orosz forradalmárokat. – *527*

[751] Longuet-nak a „Justice"-ben megjelent cikkeit nem sikerült megtalálnunk. (V. ö. még 206. jegyz.) – *529 530*

[752] Az idézet forrását nem sikerült megtalálnunk. – *530*

[753] Feltehetően utalás 1789 aug. 4-re, amikor a francia alkotmányozó nemzetgyűlés a növekvő parasztmozgalom nyomására ünnepélyesen kihirdette számos feudális kiváltság eltörlését. De a közvetlenül ez után kibocsátott törvények csak néhány személyes szolgáltatási kötelezettséget töröltek el; a lényeges kötelezettségek alól a parasztok csak megváltással szabadulhattak. Az összes feudális kiváltságok megváltás nélküli eltörlését csak a jakobinus diktatúra alatt kiadott 1793 jún. 17-i törvény valósította meg. – *531*

[754] Cissey tábornokot azzal a váddal, hogy kapcsolatban áll egy magas rangú tiszttársának kétes erkölcsű feleségével, leváltották a 11. hadtest éléről; egy képviselőházi vizsgálóbizottság ugyan felmentette, de a képviselőháznak elmarasztaló jelentést nyújtott be a vezérkar tevékenységéről. A képviselőház felszólította Farre hadügyminisztert, tegyen intézkedéseket néhány magas rangú tiszt ellen. Az ügyet végül eltussolták. – *532*

[755] A levél vége elveszett. – *532*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABD UL AZIZ (1830–1876) – török szultán 1861–1876; kezdetben reformpolitikát folytatott, majd abszolutizmusra törekedett; 1876 májusában az ifjútörök-mozgalom lemondásra kényszerítette; 1876 június 4-én meggyilkolták. – *13 16* (34)

ABD UL HAMID, II. (1842–1918) – török szultán 1876–1909. – *55 293 312*

ABD UL KADER bej – török politikus, isztambuli és anatóliai főbíró, 1829-ben török meghatalmazott a drinápolyi orosz–török béketárgyalásokon. – *317*

ABD UL KERIM pasa (1807–1885) – török tábornok, az 1877–78-as orosz–török háború kezdetén a török hadsereg főparancsnoka; a vezetése alatt elszenvedett vereségek miatt 1877-ben leváltották és száműzték. – *54 60 63 269*

ABEELE, Henry van den – belga kereskedő, anarchista; küldött a Nemzetközi Munkásszövetség 1872-es hágai kongresszusán, a Főtanács határozata alapján 1873-ban kizárták. – *204*

ABERDEEN, George Hamilton Gordon, Earl of (1784–1860) – angol politikus, tory, 1850-től a peelisták vezére; 1828–30, 1841–46 külügyminiszter; 1852–55 a koalíciós kormány miniszterelnöke. – *317 318*

ACOLLAS, Émile (1820–1891) – francia jogász, publicista és politikus; kispolgári demokrata. – *62*

AGOULT, Marie-Catherine-Sophie de Flavigny, comtesse d' (Daniel Stern) (1805–1876) – francia írónő és publicista. – *187*

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *210 223 224* (387 388 406)

ALLMAN, George James (1812–1898) – angol biológus. – *93 174*

– *Inaugural Address* (Megnyitó beszéd); „Nature", XX. köt., 512. szám, 1879 aug. 21. – *93* (228)

ALLSOP, Thomas (1795–1880) – angol tőzsdei alkusz és publicista; csatlakozott a chartistákhoz; 1858-ban pénzelte Orsini merényletét III. Napóleon ellen; támogatta Marx akcióját a menekült kommünárok megsegítésére; a Marx család barátja. – *65 252 323*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ANDRÁSSY Gyula, gróf (1823–1890) – magyar, majd osztrák–magyar államférfi és politikus, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc résztvevője; 1867–71 magyar miniszterelnök, 1871–79 osztrák–magyar külügyminiszter; 1879-ben szövetséget kötött Bismarckkal. – *203* (44 589)

Annolied (Anno-dal). – *134* (295)

Annual Report of the Secretary of Internal Affairs of the Commonwealth of Pennsylvania. Part III. Industrial Statistics (Pennsylvania állam belügyminiszterének évi jelentése. III. rész. Ipari statisztika), V. köt., 1876–77, Harrisburg 1878. – *299 336* (493)

»*Arbeiter-Wochenchronik*« (Munkás Heti Krónika), Budapest. – *205* (380)

ARNIM, Harry, Graf von (1824–1881) – német diplomata, Bismarck ellenfele; 1874-ben diplomáciai okmányok eltulajdonítása miatt elítélték. – *14* (39)

ARNIM, Ludwig Achim von (1781–1831) – német költő, a heidelbergi romantikus iskola egyik képviselője.

– és Clemens BRENTANO: *Des Knaben Wunderhorn* (A fiú csodakürtje). – *54* (147)

ARNOLDT, Hermann – német szociáldemokrata, a Johann Jacoby alapítvány königsbergi helyi bizottságának tagja. – *345* (555)

ARNOULD, Arthur (1833–1895) – francia író, újságíró és politikus; proudhonista, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után Svájcba emigrált, a „Révolution sociale" és más anarchista újságok munkatársa; az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba. – *205 502*

Association Internationale des Travailleurs. Réponse du Comité central des sections de langue allemande en Suisse à une lettre de la section de Zurich, concernant le congrès international de la secte des antiautoritaires, du 26 Octobre 1876 à Berne (Nemzetközi Munkásszövetség. A svájci német nyelvű szekciók központi bizottságának válasza a zürichi szekciónak a tekintélyellenesek szektája 1876 október 26-ára Bernbe összehívott nemzetközi kongresszusával kapcsolatos levelére), Zürich 1876. – *28 220 230* (81 415)

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1874-ben a pártválasztmány titkára, 1875–77 a párt két titkárának egyike, a berlini szövetkezeti nyomda vezetője és 1877-ben a „Berliner Freie Presse" munkatársa; a „kis ostromállapot" idején 1878-ban Berlinből, 1880-ban Hamburgból kiutasították; 1877–78, 1880–81, 1884–87 és 1890–1907 a Reichstag tagja; a kilencvenes évektől opportunista. – *129 416 417 419 425 512* (13 31 632 635 740)

– *Von der Niederelbe, 23. Oktober* (Az Alsó-Elbáról, október 23.); „Der Sozialdemokrat", 1879 nov. 2. – *416 417 419 425* (632 635)

AUERBACH, Berthold (1812–1882) – német liberális író; a kisparaszti életformát idealizálta. – *22*

AUGUSTI, Bertha (1827–1886) – német írónő, Lina Schöler nővére. – *412*

– *Ein verhängnisvolles Jahr. Roman in zwei Teilen* (Egy végzetes esztendő. Regény két részben); „Kölnische Zeitung", 1879 szept. 6–okt. 31. – *412* (624)

»*L'Avant-garde*« (Az Előőrs), La-Chaux-de-Fonds. – *361* (580)

B

BACON, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol államférfi, materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *506*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, emigráns Nyugat-Európában; 1848–49-ben részt vett a németországi forradalomban; később az anarchizmus ideológusa, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1851–61 orosz börtönben és száműzetésben; 1861-től Angliában élt; 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz; az 1872-es hágai kongresszuson bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. – *3 7 19 20 35 124 129 253 364 474* (49 57 58 59 83 347 399 444)
– *Государственность и анархия. Введение. Часть I.* (Államiság és anarchia. Bevezetés. Első rész), Genf 1873. – *124 129* (278)

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia regényíró. – *340*

BAMBERGER, Ludwig (1823–1899) – német publicista és jogász, polgári demokrata; 1848-ban a „Mainzer Zeitung" szerkesztője; részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, majd emigráns Angliában, Belgiumban és Hollandiában; Párizsban egy német nagybank vezetője, 1866-ban hazatért, utána nemzeti liberális, huzamosabb időn át Bismarck pénzügyi politikai tanácsadója, a német szabadkereskedők vezére. – *75 340 343 344* (190)

BANCROFT, Hubert Howe (1832–1918) – amerikai történész, Észak- és Közép-Amerika történelmével és néprajzával foglalkozó művek szerzője.
– *The Native Races of the Pacific States of North America* (Észak-Amerika Csendes-óceán parti államainak bennszülött fajai), I–V. köt., Lipcse 1875. – *64*

BARRY, Maltman (1842–1909) – angol újságíró, szocialista, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; 1871–72 a Főtanács, 1872–73 a brit föderális tanács tagja; Marxot és Engelst támogatta a bakunyinisták és az angol trade unionista vezetők elleni harcukban; az I. Internacionálé feloszlatása után továbbra is részt vett a szocialista mozgalomban és egyidejűleg a „Standard" című konzervatív lap munkatársa volt; a kilencvenes években támogatta a konzervatívok úgynevezett „szocialista" szárnyát. – *33 37 64 79 80 83 108 147 284 286 290 291 347–352 365* (92 238 382 401 477 557 559 565)
– (Névtelenül:) *Mr. Gladstone and Russian Intrigue* (Gladstone úr és az orosz intrika); „The Whitehall Review", 1877 febr. 3. – *37 291* (100)
– (Névtelenül;) *Mr. Gladstone* (Gladstone úr); „Vanity Fair", 1877 márc. 3. – *33 37 291* (92)
– (Névtelenül:) *The Great Agitator Unmasked* (A nagy agitátor álarc nélkül); „Vanity Fair", 1877 márc. 10. – *33 37 291* (92)
– *The War in the East* (A keleti háború); „The Times", 1877 aug. 11. – *284* (477)
– *The Internationalists and the Government* (Az internacionalisták és a kormány); „The Spectator", 1878 júl. 13. – *352*
– *Les socialistes et le gouvernement* (A szocialisták és a kormány); „La Marseillaise", 1878 okt. 2. – *348* (559)

BASTELICA, André (1845–1884) – francia nyomdász, részt vett a francia és a spanyol munkásmozgalomban, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja, bakunyinista; 1870 okt.–nov. részt vett a marseille-i forradalmi megmozdulásokban; 1871-ben a Főtanács tagja és küldött a londoni konferencián. – *204 231*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *200 358*

BAUDEAU, Nicolas, abbé (1730–1792) – francia politikus és közgazdász; fiziokrata. – *67*
– *Explication du tableau économique, à Madame de***, par l'auteur des Éphémérides* (A Gazdasági táblázat magyarázata *** asszonynak, a „Napló" szerzőjétől) (1776); „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad. Párizs 1846. – *67*

BAUMANN, August – német betűszedő, szociáldemokrata, 1877-ben a Reichstag-választásokon a Németországi Szocialista Munkáspárt jelöltje; 1878-ban kiutasították Berlinből, 1880-ban Hamburgból; Amerikába emigrált. – *512*

BAYER, Karl Robert von (Robert Byr) (1835–1902) – német regényíró. – *160*
– *Dreimal* (Háromszor); „Über Land und Meer", 35. köt., 18. évf., 1. köt., Stuttgart 1875. – *160*

BAZAINE, François-Achille (1811–1888) – francia tábornok, 1864-től tábornagy; a harmincas–negyvenes években részt vett Algéria meghódításában, 1853–56 a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; a porosz–francia háborúban a harmadik hadtest parancsnoka. – *57* (153)

Beaconsfield, Earl of *lásd* Disraeli, Benjamin

BEAUMARCHAIS, Pierre-Augustin Caron de (1732–1799) – francia vígjátékíró. – *340*
– *La folle journée ou le mariage de Figaro* (Figaro házassága, vagy egy napi bolondság). – *340* (551)

BEAUMONT, Madame de – Mac-Mahon sógornője. – *50 501* (135)

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *7 75 77 80 90 94 100 101 109 119 121 125 129 149 152 153 154 205 268 340 381 389 390 403 407 408 409 413–421 425 426 428 442 489 490 491 493 496 527* (23 124 190 191 213 216 226 241 263 264 265 266 268 269 270 280 285 287 316 323 324 325 370 437 459 487 586 606 616 617 626 628 629 631 635 639 644 648 663 721 740)
– *Unsere Ziele. Eine Streitschrift gegen die „Demokratische Korrespondenz"* (Céljaink. Vitairat a „Demokratische Korrespondenz" ellen); különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1870. – *496*
– [*Bernhard Becker „Geschichte und Theorie der Pariser revolutionären Kommune des Jahre 1871" című művének recenziója*]; „Der Sozialdemokrat", 1879 nov. 23. – *421* (639)

BECKER, Bernhard (1826–1882) – német publicista; 1864–65 az Általános Német Munkásegylet elnöke; 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán. 1874 után elfordult a munkásmozgalomtól. – *13 130 150 153 198 199 216 283 285 421* (320 364 476 639)
– *Geschichte der Arbeiteragitation Ferdinand Lassalle's. Nach authentischen Aktenstücken* (Ferdinand Lassalle munkásagitációjának története. Hiteles okmányok alapján), Braunschweig 1874. – *150 153* (320)
– *Geschichte der Revolutionären Pariser Kommune in den Jahren 1789 bis 1794* (A forradalmi Párizsi Kommün története az 1789–1794-es években), Braunschweig 1875. – *13* (33)
– *Geschichte und Theorie der Pariser revolutionären Kommune des Jahres 1871* (Az 1871. évi forradalmi Párizsi Kommün története és elmélete), Lipcse 1879. – *198 199 216 421* (364 639)

BECKER, Elisabeth (megh. 1884) – Johann Philipp Becker felesége. – *437*

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő; az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője, svájci katonatiszt, 1849-ben a badeni-pfalzi felkelésben mint ezredes a badeni néphadsereg főparancsnoka; a hatvanas években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionálé valamennyi kongresszusának küldötte; Marx és Engels barátja. – *28 99 220 221 230 231 253 254 310 361 363 378 386 388 406 411 428 429 437 452 466 480 518–519* (48 81 401 415 445 487 579 603 648 649 650)
– és Christian ESSELLEN: *Geschichte der süddeutschen Mairevolution des Jahres 1849* (Az 1849-es délnémet májusi forradalom története), Genf 1849. – *253* (442)
– *Neue Stunden der Andacht. Psalmen in Reimform usw.* (Az áhítat új órái. Rímes formájú zsoltárok stb.), Genf 1875. – *221 230* (402)

– *Abgerissene Bilder aus meinem Leben* (Vázlatos képek életemből); „Die Neue Welt", Lipcse, 1. évf., 1876, 17–20., 23., 24., 26., 28. és 29. szám. – *254* (445)

BECKER, Oskar (1839–1868) – lipcsei egyetemi hallgató, az I. Vilmos ellen 1861-ben elkövetett merénylet miatt húsz évi fegyházra ítélték; 1866-ban kegyelmet kapott, de örökre el kellett hagynia Németországot. – *492*

BECKX, Pierre Jean (1795–1887) – 1853–84 jezsuita rendfőnök. – *304 510* (502)

BEESLY, Edward Spencer (1831–1915) – angol történész és politikus, polgári radikális, pozitivista, a londoni egyetem tanára; Marx barátja, az Internacionálé alapító gyűlésének elnöke; 1870–71 a francia köztársaság elismerését követelő mozgalom egyik vezetője; az angol sajtóban kiállt az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün mellett. – *252*

BEHR, B. – berlini könyvkiadó. – *155*

»*Der Beobachter*« (A Figyelő), Stuttgart. – *7* (14)

»*Berliner Freie Presse*« (Berlini Szabad Sajtó). – *28 512* (30 80 145)

BERNSTEIN, Aaron (A. Rebenstein) (1812–1884) – német író és publicista, baloldali liberális; a berlini „Volkszeitung" alapítója (1853) és szerkesztője; Eduard Bernstein nagybátyja. – *407*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; 1878-tól Höchberg irodalmi titkára, 1881–90 a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője"; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *88–90 97 100 374 375 381 382 388 391 393 394 396 406–409 418 425 438 471* (216 218 221 241 600 601 607 649 652)

BETHAM-EDWARDS, Matilda Barbara (1836–1919) – angol írónő. – *140 147* (303)

– *The International Working Men's Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség); „Fraser's Magazine", új sorozat, XII. köt., 1875 júl.–dec. – *140 141 147* (303 304)

BEUST, Adolf von – német orvos, Friedrich von Beust fia, Engels távoli rokona. – *109 454 456 458 465 467*

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – porosz katonatiszt, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; 1848-ban a kölni Munkásegylet bizottsági tagja; 1848 szept.–1849 febr. a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; utána Svájcba emigrált. – *458*

Biblia. – *44 50 51 84 238 289 474 518* (120 136 143 426 479 743)

BIGNAMI – olasz rendőrtisztviselő, torinói rendőrfőnök. – *27*

BIGNAMI, Enrico (1846–1921) – olasz újságíró; részt vett Garibaldi hadjárataiban, majd a demokratikus és munkásmozgalomban; az I. Internacionálé lodi szekciójának megalapítója, 1868–82 a „Plebe" szerkesztője; harcolt a független olasz munkáspárt megteremtéséért, szemben állt az anarchistákkal. – *27 28 35 253* (71 73 482)

BISCAMP (Biskamp), Elard – német kispolgári demokrata újságíró; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Londonba emigrált; 1859-ben Marx közreműködésével részt vett a „Das Volk" szerkesztésében. – *328 335* (405)

– *London, 5. Juli* (*Orig.-Korr. der „Voss. Ztg."*) (London, július 5. (a „Voss. Ztg." helysz. tud.)); „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung", 1878 júl. 9. – *328 335*

BISMARCK, Otto, (1865-től Graf, 1871-től) Fürst von (1815–1898) – porosz államférfi; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben, 1862-ben párizsi követ; 1862–72 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *14 23 75 77–80 83–85*

101 104 125 155 178 182 203 204 263 291 292 313 318 323–325 328 331–333 336 339 349 351 362 364 365 378 395 397 400 406 415 420 431 433 442 443 469 470 472 493 496 510 512 513 (8 9 39 44 119 140 141 187 189 190 200 219 223 278 487 527 530 533 539 615 627 654 721 740)

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja és a Luxemburg-bizottság elnöke; 1848-ban Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt és a nemzetgyűlés tagja lett. – *501 502* (564)

BLANK, Karl Emil (1817–1893) – német kereskedő; a negyvenes–ötvenes években a szocialista eszmékkel rokonszenvezett; Engels sógora. – *207 208 209 214 228* (385)

BLEICHRÖDER, Gerson von (1822–1893) – berlini német bankvezér; Bismarck magánbankárja és nem hivatalos tanácsadója különböző pénzügyi műveletekben. – *420*

BLIND, Karl (1826–1907) – német író és újságíró, kispolgári demokrata; 1848–49-ben részt vett a badeni forradalmi mozgalomban; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az ötvenes években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *223 224* (238 239 404 406)
- (Névtelenül:) *Reichsverräterei* (Birodalomárulás); „Das Volk", 1859 jún. 18. – *223 224*
- (Névtelenül:) *Zur Warnung* (Figyelmeztetésül), London, 1859 jún. – *223 224*
- (Névtelenül:) *K. Vogt und die deutsche Emigration in London* (K. Vogt és a londoni német emigráció); „Allgemeine Zeitung", 1859 jún. 22., Melléklet. – *223*
- *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1859 nov. 9. – *224* (406)
- *Erklärungen* (Nyilatkozatok); „Allgemeine Zeitung", 1859 dec. 11., Melléklet. – *224* (406)

BLOCK, Maurice (1816–1901) – francia polgári statisztikus és közgazdász. – *32 244*
- *Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes* (*Numéros de juillet et d'août 1872*) (A szocializmus teoretikusai Németországban. Kivonat a „Journal des Économistes" 1872 júliusi és augusztusi számából), Párizs 1872. – *32* (90)

BLOS, Wilhelm (1849–1927) – német újságíró és történész, szociáldemokrata; 1872–74 a „Volksstaat" egyik szerkesztője, 1877–78, 1881–87, 1900–06 és 1912–18 Reichstag-képviselő; az első világháború idején szociálsoviniszta, 1918–20 württembergi állam- és miniszterelnök. – *16 300 303 304* (31 396 497 500 502)

Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

BONAPARTE, Jerôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Napóleon herceg) (Plon-Plon) (1822–1891) – III. Napóleon unokafivére, a második köztársaság idején képviselő az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlésben, 1854–55 hadosztályparancsnok a Krímben, 1858-ban algériai és gyarmatügyi miniszter, 1859-ben hadtestparancsnok az itáliai háborúban. – *351 352*

BORCHARDT, Louis – német orvos Manchesterben, Engels ismerőse. – *214*

BORKHEIM, Sigismund Ludwig (1825–1885) – német újságíró, demokrata; részt vett az 1849-es badeni-pfalzi felkelésben, majd emigrált; 1851-től kereskedő Londonban; baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel. – *361 434 439 452 475 519*

BOWLES, Jessica (megh. 1887) – Thomas Gibson Bowles felesége. – *37*

BOWLES, Thomas Gibson (1842–1922) – angol publicista és politikus; konzervatív, 1868-ban megalapította a „Vanity Fair" című hetilapot. – *37*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, 1865-ben az Általános Német Munkásegylet braunschweigi szervezetének megalapítója, a Schweitzerrel szemben álló ellenzék, majd az eisenachiak egyik vezetője, a braunschweigi pártválasztmány tagja;

vádlott az 1871-es braunschweigi hazaárulási perben; 1877–79 Reichstag-képviselő; braunschweigi könyvkiadó; közel állt Marxhoz és Engelshez. – *51 122 125 129 135 149 150 152 153 196 198 202 216 219 233 236 246 258 262 268 272 274 282 283 285 286 300 321 324 325 390 403 418* (126 132 216 268 275 280 281 288 317 320 324 364 371 396 398 400 437 448 458 459 460 466 467 476 487 527 529 590 616 633 692 709)

– *Der Lassalle'sche Vorschlag. Ein Wort an den 4. Kongress der sozialdemokratischen Arbeiterpartei* (A Lassalle-féle javaslat. Egy szó a Szociáldemokrata Munkáspárt 4. kongresszusához), Braunschweig 1873. – *122 150 152 153* (275 320)

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári reformista, a „National Reformer" szerkesztője; a Párizsi Kommün után rágalmazta Marxot és az Internacionálét. – *347 350–352* (562 565 567)

– [*Jegyzet Maltman Barryről*]; „The National Reformer", 1878 szept. 22. – *351* (565)

BRASSEY, Thomas (1805–1870) – angol vasútépítési vállalkozó, részt vett európai, amerikai, indiai és ausztráliai vasútvonalak építésében. – *290*

BRASSEY, Thomas, (1911-től) Earl (1836–1918) – angol polgári közgazdász és politikus, liberális, vasúti és hajóépítési vállalkozó, parlamenti képviselő; az előbbi fia. – *290*

»*Braunschweiger Volksfreund*« (Braunschweigi Népbarát). – *49* (132)

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus; szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik alapítója, több ízben miniszter; a hatvanas évektől a liberális párt baloldalának vezére. – *203 206 315 350 523 531 532*

BRISMÉE, Desiré (1823–1888) – belga nyomdász, proudhonista, később bakunyinista; 1865-ben az Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója; 1869-től a belga Föderális Tanács tagja; 1868-ban a brüsszeli kongresszus küldötte, 1869-ben a bázeli kongresszus alelnöke, 1872-ben a hágai kongresszus küldötte; később a Belga Munkáspárt vezetőségének tagja. – *290*

BROGLIE, Jacques-Victor-Albert, prince de, (1870-től) duc de (1821–1901) – francia politikus, publicista és történész, orléanista; a „Correspondant" című katolikus folyóirat munkatársa; 1873-tól több ízben miniszter és miniszterelnök. – *39 40 42 50 57 243* (106 154 507)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1854–1912) – francia orvos; kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt; csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-ben a Francia Munkáspárt egyik alapítója; a posszibilisták (a francia munkásmozgalom egyik opportunista irányzata) egyik vezetője és ideológusa. – *19 364*

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi tisztviselő, publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), a forradalom leverése után Londonban emigráns; később nemzeti liberális, 1864–86 Bismarck bizalmas munkatársaként tanácsos a külügyminisztériumban; Lassalle barátja. – *104 326 328 335* (530 532)

– [*Nyilatkozat*]; „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", „Frankfurter Zeitung", 1878 jún. 21. – *326* (530)

BUCHEZ, Philippe-Joseph-Benjamin (1796–1865) – francia politikus és történész; polgári republikánus, Saint-Simon tanítványa; az „újkatolikus" szocializmus ideológusa; 1848-ban az ideiglenes kormány elnöke. – *122*

BUFFENOIR, Hippolyte-François-Philibert (1847–1928) – francia történész, író és politikus, 1877-ben a „Vorwärts" munkatársa. – *311*

– *Aus Frankreich* (Franciaországból); „Vorwärts", 1877 okt. 21., 31., nov. 2., 9., 11., 30. és dec. 12. – *311* (508)

BUFFET, Louis-Joseph (1818–1898) – francia politikus; 1848–49-ben az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés és 1871-ben a nemzetgyűlés tagja, 1872-ben elnöke; 1875–76 belügyminiszter és miniszterelnök-helyettes, harcolt a republikánusok ellen. – *200*

»*Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs*« (A Nemzetközi Munkásszövetség jurai föderációjának közlönye), Sonvillier. – *28 29 220 253 321* (78)

BURKE, Edmund (1729–1797) – brit államférfi és politikai író. – *203*

BURLEIGH, Bennet (1839–1914) – angol újságíró, az 1870-ben alapított „Central News" hírügynökség egyik első igazgatója. – *465 467*

BURNS, Lydia (Lizzy, Lizzie) (1827–1878) – ír munkásnő; Engels második felesége. – *9 11 13 17 23 24 25 31 35 48 52 55 69–70 74 157 159 173 183 185 226 227 247 250 255 276 288 297 332 337–338 340 505* (19 46 72 104 112 176 184 207 332 353 729)

BURNS, Mary Ellen (Pumps) – Engels feleségének unokahúga. – *13 17 30 91 93 96 101–103 108 157 159 173 186 226 247 250 255 332 339 340 449 454* (46 332 353 546 683)

BURT, Thomas (1837–1922) – angol bányász, trade unionista; a northumberlandi bányászszövetség titkára; 1874–1918 a parlament tagja, a liberálisok politikáját támogatta. – *315 432*

BUTT, Isaac (1813–1879) – ír ügyvéd és politikus, baloldali liberális, a parlament tagja; a hatvanas években kiállt a bebörtönzött féniek mellett; a hetvenes években az ír önkormányzatért küzdő (Home Rule) mozgalom egyik szervezője. – *64* (169)

BÜCHNER, Friedrich Karl Christian Ludwig (1824–1899) – német fiziológus és filozófus, mechanikus materialista; részt vett az 1848–49-es forradalomban, a kispolgári demokraták szélsőbalszárnyához tartozott; az Internacionálé tagja, küldött az 1867-es lausanne-i kongresszuson; az önálló munkásmozgalom ellenzője. – *160*

BÜLOW, Hans Guido von (1830–1894) – német zongoraművész és karmester. – *187*

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – kölni radikális publicista, 1842–43 a „Rheinische Zeitung", 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja, a kölni kommunista-per egyik fővádlottjaként hat évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális, a porosz képviselőház tagja. – (588)

– *Erinnerungen an Ferdinand Freiligrath* (Visszaemlékezés Ferdinand Freiligrathra); „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen", 1876 nov. 26., dec. 3., 10., 17. és 24. – *62* (163)

Byr, Robert *lásd* Bayer, Karl Robert von

C

CABET, Étienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utópikus kommunista, Owen követője. – *154*

CAFIERO, Carlo (1846–1892) – az olasz munkásmozgalom résztvevője, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; 1872-től az olasz anarchista szervezetek egyik vezetője, de a hetvenes évek végén elfordult az anarchizmustól; 1879-ben rövid olasz nyelvű ismertetést tett közzé Marx „Tőké"-jének első kötetéről. – *7 19 27 380 503* (462)

– *Il Capitale di Carlo Marx* (Karl Marx „Tőké"-je), Milánó 1879. – *380* (605)

CAIRD, Sir James (1816–1892) – skót mezőgazdász, liberális, parlamenti képviselő, Anglia, Írország és az Egyesült Államok mezőgazdaságával foglalkozó művek szerzője. – *460*

CALVIN, Jean (1509–1564) – svájci vallásreformátor. – *363* (582)

CAMBRIDGE, George William Frederick Charles, Duke of (1819–1904) – III. György angol király unokája, 1854-ben hadosztályparancsnok a krími háborúban; 1856–87 az angol hadsereg vezénylő tábornoka, majd főparancsnoka. – *351*

CAPPELE – német katolikus pap. – *6*

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *171 200* (348)

CARLETON, William (1794–1869) – ír író. – *87*

– *Traits and Stories of the Irish Peasantry* (Karcolatok és történetek az ír parasztságról), I–II. köt., London 1853. – *87*

CARNARVON, Henry Howard Molyneux Herbert, (1849-től) Earl of (1831–1890) – angol konzervatív politikus; 1858–66 gyarmatügyi államtitkár, 1866–67 és 1874–78 gyarmatügyi miniszter. – *312*

CARO, Jacob (1836–1904) – német történész, a hatvanas évek végétől boroszlói egyetemi tanár, Lengyelország és Oroszország történetével foglalkozó művek szerzője. – *210* (387)

CARRY (Caroline) – a Marx család háztartási alkalmazottja. – *65*

CASTELNAU, H. – francia szocialista, a „L'Intransigeant" című újság szerkesztője. – *32*

CATO, Marcus Portius, Sen. (i. e. 234–149) – római politikus és író. – *203* (376)

CAVAGNARI, Uriele – olasz szocialista, 1877-ben meg akarta jelentetni a „Tőke" első kötetének olasz nyelvű kiadását. – *290* (482)

CHALLEMEL-LACOUR, Paul-Armand (1827–1896) – francia publicista és politikus, republikánus; az 1851-es államcsíny után emigrációba kényszerült, az 1859-es amnesztia után hazatért; 1873-tól a nemzetgyűlés tagja, 1879-ben berni, 1880-ban londoni nagykövet. – *56 57* (152)

– *Paris, 11 juillet* (Párizs, július 11.); „La République Française", 1877 júl. 12. – *57* (152)

CHAUCER, Geoffrey (1340–1400) – angol költő. – *525*

The Chicago Tribune« (A Chicagói Híradó). – *506* (730)

Chicagoer Arbeiterzeitung« (Chicagói Munkásújság). – *410* (623)

CISSEY, Ernest-Louis-Octave Courtot de (1810–1882) – francia tábornok és politikus, részt vett a francia–porosz háborúban és a Párizsi Kommün leverésében; 1871-ben a nemzetgyűlés tagja, 1871–73 és 1874–76 hadügyminiszter; a tizenegyedik hadtest parancsnoka; 1880 októberében felmentették tisztségéből. – *532* (754)

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a nyolcvanas évektől a radikális párt vezetője, a „Justice" c. lap megalapítója; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök, imperialista politikát folytatott. – *473* (701 702)

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő, a Gabona-törvény-ellenes Liga egyik alapítója és vezetője, a parlament tagja. – *350*

COHEN, Ferdinand (kb. 1842–1866) – Karl Blind mostohafia, 1866 májusában merényletet kísérelt meg Bismarck ellen; a börtönben öngyilkos lett. – *492*

COHEN & Tsa. – londoni bankház. – *82*

COHN, Gustav (1840–1919) – német polgári közgazdász, 1875-től zürichi, később göttingeni egyetemi tanár.
– *Was ist Sozialismus?* (Mi a szocializmus?), Berlin 1878. – *100*

COLEMAN, Patrick John – az Internacionálé egyik londoni ír szekciójának levelező titkára. – *137* (297 298)

COLLET, Charles Dobson – angol radikális újságíró, 1859–65 az urquhartista „The Free Press", 1866-tól a „Diplomatic Review" szerkesztője; Marx jó ismerőse. – *33 34 37 42 49 529 530*

»*La Commune*« (A Kommün), Párizs. – *472 502* (696)

»*The Contemporary Review*« (A Jelenkori Szemle), London. – *37* (100)

COOK, Flavius Josephus (Joseph) (1838–1901) – amerikai pap, 1873-tól népszerű tudományos előadásokat tartott, amelyeket tizenegy kötetben kiadott. – *511*

COSTA, Andrea (1851–1910) – a hetvenes években az olasz anarchista szervezetek egyik vezetője, majd elfordult az anarchizmustól és egy önálló politikai munkáspárt megteremtéséért küzdött; 1892-től az olasz szocialista párt tagja, a reformista szárnyhoz csatlakozott; 1882-től parlamenti képviselő. – *27 320* (76)

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *512*

CROSS, Richard Assheton, Viscount (1823–1914) – konzervatív brit politikus, 1874–80 és 1885–86 belügyminiszter. – *269* (461)

CUNO, Theodor Friedrich (1847–1934) – a német és a nemzetközi munkásmozgalom aktív résztvevője, szocialista; harcolt az olasz anarchisták ellen; megszervezte az Internacionálé milánói szekcióját, az 1872-es hágai kongresszuson Marx oldalára állt; később az Egyesült Államokba emigrált, részt vett az amerikai munkásmozgalomban; a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa. – *28*

»*Черный передел*« (Általános Földfelosztás), Genf, majd Minszk. – *474* (704)

CSERNISEV, Ivan Jakovlevics – orosz szocialista, svájci és németországi emigráns. – *184 194* (362)

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, író és kritikus; az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. – *171* (348)
– *Политико-экономические письма к президенту Американских Соединенных Штатов. Г. К. Кэре. Перевод с английского* (Politikai-gazdaságtani levelek az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez. H. Ch. Carey. Angolból fordítva) (Recenzió); „*Современник*", LXXXV. köt., Szt. Pétervár 1861. – *171* (348)

CSERNYAJEV, Mihail Grigorjevics (1828–1898) – orosz tábornok, a kími háború résztvevője, 1876-ban a szerb hadsereg főparancsnoka. – *26*

CSICSERIN, Borisz Nyikolajevics (1828–1904) – orosz államjogász, történész és filozófus; 1861–68 moszkvai egyetemi tanár, az alkotmányos monarchia híve, számos munkájában azt fejtegette, hogy az orosz faluközösség eredete a cári adópolitikára vezethető vissza. – *355 358*
– *Немецкие социалисты: 2. Карл Маркс* (Német szocialisták. 2. Karl Marx); „*Сборник государственных знаний*", VI. köt., Szt. Pétervár 1878. – *355* (571)

CSUPROV, Alekszandr Ivanovics (1842–1908) – orosz liberális közgazdász.
– *Железнодорожное хозяйство* (Vasúti gazdálkodás), II. köt., Moszkva 1878. – *358* (571)

D

DA COSTA, Charles-Nicolas (szül. 1846) – francia szocialista, blanquista. Eugène-François Da Costa legidősebb fia; részt vett a Párizsi Kommünben, utána Angliába emigrált; távollétében tízévi börtönre ítélték, az 1880-as amnesztia után hazatért és visszavonult a politikai élettől. – *446 448*

DA COSTA, Eugène-François (1819–1888) – francia matematikus, párizsi egyetemi tanár. – *446 448*

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *11 25 75 84 328 340* (25)
– 1876 máj. 23.: *The Revolution in Constantinople* (A konstantinápolyi forradalom). – *11*
– 1878 szept. 17.: *News from Berlin. The Socialist Bill* (Berlini hírek. A szocialista-törvény). – *74 75* (186)

»*The Daily Telegraph*« (Napi Távíró), London. – *80 83 224 350* (199)
– 1878 szept. 18. – *80 83*

Damad Mahmud *lásd* Mahmud Dzselal ed-Din pasa Damad

DANA, Charles Anderson (1819–1897) – amerikai haladó újságíró, a „New York Daily Tribune" és a „The New American Cyclopaedia" társszerkesztője. – *93* (351 681)

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (álnév: Nyikolaj-on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász; a narodnyikok egyik ideológusa a nyolcvanas–kilencvenes években; több évig levelezett Marxszal és Engelsszel, oroszra fordította a „Tőke" három kötetét (az első kötetet G. A. Lopatyin közreműködésével). – *354–356 358–359 366–371 405 444 459–460* (251 441 569 570 571 574 575 576 590 619 688)

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természettudós. – *17 26 146 160 163*
– *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajták eredete természetes kiválogatódás révén, vagy az előnyben levő fajok megőrződése az életért folyó küzdelemben), London 1859. – *17 160–163* (45)

DAVIDOVSZKIJ, Ivan Mihajlovics – J. T. Tomanovszkaja férje. – *232* (419)

DAVIS, John Chandler Bancroft (1822–1907) – amerikai diplomata, 1874–77 berlini követ. – *507 508* (732 735)

DEHTERJOV, Vlagyimir Gavrilovics (1853–1903) – orosz pszichiáter. – *184 194* (362)

DELIUS, Nikolaus (1813–1888) – német filológus, Shakespeare-kritikus, bonni egyetemi tanár. – *240 522*
– *Die epischen Elemente in Shakespeare's Dramen* (Az epikus elemek Shakespeare drámáiban); „Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft" (A Német Shakespeare-Társaság Évkönyve), 12. évf., Weimar 1877. – *240 522* (429)

»*Demokratisches Wochenblatt*« (Demokratikus Hetilap), Lipcse. – *10 124 129* (23 278)

DEMUTH, Frederick (szül. kb. 1855) – Helene Demuth fia. – *29*

DEMUTH, Helene (1823–1890) – a Marx család házvezetőnője és hűséges barátja. – *19 24 25 49 107 136 506*

DE PAEPE, César (1842–1890) – belga betűszedő, majd orvos, az Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, a belga Föderális Tanács tagja, küldött az Internacionálé 1865-ös és 1871-es londoni konferenciáján, az 1867-es lausanne-i, az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; az 1872-es hágai kongresszus után egy ideig a bakunyinistákat támogatta; 1885-ben a Belga Munkáspárt egyik megalapítója. – *28 219 230 290*

– *Da Bruxelles. 11 Febbraio* (Brüsszel, február 11.); „La Plebe", 1877 febr. 16. – *28*

DERBY, Edward Henry Smith Stanley, Earl of (1826–1893) – brit politikus, konzervatív, majd liberális; 1867–68 és 1874–78 külügyminiszter. – *312 315*

DEROSSI, Karl (1844–1910) – német kalapkészítő, újságíró, az Általános Német Munkásegylet tagja (1869-től), majd 1871–75 titkára; 1875–78 a Németországi Szocialista Munkáspárt elnökségének titkára, 1879-től Svájcban részt vett a „Szocialdemokrat" illegális terjesztésében; a nyolcvanas években az Egyesült Államokba emigrált, több német nyelvű munkáslap munkatársa volt. – *150 153* (13)

DEVILLE, Gabriel (szül. 1854) – francia publicista, szocialista, a Francia Munkáspárt tagja, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; a „Tőke" első kötetét népszerűen ismertető munka és különböző filozófiai, közgazdasági és történettudományi művek szerzője; a huszadik század elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *243* (432)

– *Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique* (Karl Marx „Tőké"-je; kivonat, valamint összefoglaló vázlat a tudományos szocializmusról), Párizs 1883. – *243* (432)

DEVONSHIRE, Spencer Compton Cavendish, Duke of, Marquis of Hartington (1833–1908) – brit liberális politikus, 1857-től parlamenti képviselő, 1875–80 a liberális párt vezére, 1882–85 hadügyminiszter. – *315*

DIBICS-ZABALKANSZKIJ (Gyibics), Ivan Ivanovics, gróf (Hans Karl Friedrich Anton von Diebitsch und Narden) (1785–1831) – orosz vezértábornagy, az 1828–29-es orosz–török háborúban főparancsnok; 1831-ben a lengyel felkelést leverő cári csapatok főparancsnoka. – *316–318*

DICKENS, Charles (Boz) (1812–1870) – angol író. – *506*

»*The Diplomatic Review*« (Diplomáciai Szemle), London. – *206* (383)
– XXIV. köt. 4. szám, 1876 okt.: *The Bulgarian Insurrection* (A bolgár felkelés). – *206*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin, (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804–1881) – angol államférfi és író; a negyvenes években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk, majd a konzervatív párt egyik vezetője; 1852, 1858–59 és 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *14 25 126 203 312 374* (666)

Dizzy *lásd* Disraeli, Benjamin

Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России (Az Őfelsége által az oroszországi mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelékenység mai helyzetének megvizsgálására létesített bizottság jelentése), I–V. köt., Szt. Pétervár 1872. – *118* (260)

DOLLESCHALL, Laurenz (szül. 1790) – kölni rendőrtisztviselő 1819–47; a „Rheinische Zeitung" cenzora. – *57*

DOUAI, Karl Daniel Adolph (1819–1888) – francia származású német újságíró, kispolgári demokrata, később szocialista; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; több amerikai szocialista újság munkatársa, 1878–88 a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője, átmenetileg a „Vorwärts" munkatársa. – *290 297 298 336 453* (481 491 682)

– *Die Folgen des grossen Krachs* (A nagy krach következményei); „Vorwärts", 1877 okt. 5., 7. – *298 300* (491)

DÖRENBERG, E. – német publicista, a „Berliner Freie Presse" munkatársa. – *28*
– *Da Berlino* (Berlinből); „La Plebe", 1877 jan. 21. – *28*

DRONKE, Ernst (1822–1891) – német író és publicista, kezdetben „igazi szocialista", később a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a forradalom leverése után Svájcba, majd Angliába emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marxhoz és Engelshez csatlakozott; később visszavonult a politikától és kereskedőként élt. – *68 207 208 209 214 218 307 357 360* (163 384 385 386 394 397 503 573)

DRONKÉNÉ – Ernst Dronke második felesége. – *357 360*

»*The Dundee Advertiser*« (A Dundee-i Közlöny).
– 1875 szept. 25.: *The International Working Men's Association. By an Internationalist* (A Nemzetközi Munkásszövetség. Írta egy internacionalista). – *147* (313)

DUPONT, Eugène (kb. 1831–1881) – francia hangszerkészítő, részt vett az 1848-as június[1] felkelésben; 1862-től Londonban élt, 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1865–71 Franciaország ügyeivel megbízott titkár, részt vett az 1865-ös londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson, 1867-ben a lausanne-i kongresszus alelnöke, küldött az 1868-as brüsszeli kongresszuson, az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson; Marx irányvonalát képviselte; 1870-ben Manchesterben alapított Internacionálé-szekciót; 1872–73 az Internacionálé Brit Föderális Tanácsának tagja; 1874-ben az Egyesült Államokba költözött. – *138*

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *10 12 15 16 18 24 25 31 33 36 45 49 51 54 56 58 59 60 202 210 221 233 258 259 268 274 278 280 281 289 298 311 321 325 329 333 375 417* (20 30 124 148 159 160 368 389 460 682)
– *Marx, Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, I. Band, Hamburg 1867* (Marx: „A tőke, a politikai gazdaságtan bírálata", I. köt., Hamburg 1867) [recenzió]; „Ergänzungsblätter zur Kenntnis der Gegenwart", III. köt. 3. füz., Hildburghausen 1867. – *210* (389)
– *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* (A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története) (1871), II. kiad., Berlin 1875. – *12 33 34 36 66* (32 91 95)
– *Kursus der National- und Sozialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik* (A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama, belefoglalólag a pénzügy-politika fő pontjait) (1873), II. kiad., Lipcse 1876. – *15 34 60* (41 93 160)
– *Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (A filozófia mint szigorúan tudományos világszemlélet és életalakítás tanfolyama). Lipcse 1875. – *10 15 18 24 34* (21 30)

»*Dziennik Polski*« (Lengyel Napló), Lvov. – *155* (331)

E

»*The Eastern Post*« (Keleti Posta), London. – *351* (567)

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, publicista, londoni emigráns; az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik vezetője; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–72 a Főtanács tagja, 1867–71 főtitkára, 1870–72 Amerika ügyeivel megbízott titkár, az Internacionálé minden konferenciájának és kongresszusának küldötte; később trade unionista. – *147 230 291 351 524* (561)

ECKER, Karl – német mérnök, hannoveri gyárfelügyelő. – *295* (488)

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség). Párizs. – *321 453 455 472 525* (523 680 698)

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség), Genf. – 363 (583)

EHRHART, Franz Joseph (1853–1908) – német kárpitos, szociáldemokrata, angliai emigráns, Johann Most híve; 1878-tól 1879 tavaszáig a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet levelező titkára; 1898–1908 a német Reichstag tagja. – *332 348*

EICHHOFF, Karl Wilhelm (1833–1895) – német szocialista, kereskedő, író és újságíró; az ötvenes évek végén leleplezte Stieber rendőrfőnök provokációs tevékenységét, ezért perbe fogták; az Internacionálé tagja és egyik első történetírója; 1869-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja és német szocialista lapok munkatársa. – *14*

»*L'Émancipation*« (A Felszabadulás), Lyon. – *473* (699)

ENGEL, Amélie. – *431* (651)

ENGELS, Emma (szül. 1834) – Hermann Engels felesége. – *229 294*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború) (1850), III. kiad., Lipcse 1875. (7. köt. 319–401. old.) – *158* (336)
– (Névtelenül:) *Savoyen, Nizza und der Rhein* (Szavoja, Nizza és a Rajna), Berlin 1860. (13. köt. 553–589. old.) – *158* (337)
– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez); „Der Volksstaat", 1872 jún. 26. – 1873 febr. 22.; különkiad., Lipcse 1872 [1873]. (18. köt. 197–272. old.) – *12–13 158 416* (32 333)
– *Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den letzten Aufstand in Spanien im Sommer 1873* (A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről); különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1873. (18. köt. 450–466. old.) – *158* (334)
– *Flüchtlingsliteratur IV.* (*Schluss*) (Emigráns-irodalom IV.) (Befejezés); „Der Volksstaat", 1875 márc. 28., ápr. 2. (18. köt. 516–525. old.) – *158* (335)
– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról), Lipcse 1875. (18. köt. 526–536., 552–554. old.) – *158* (335)
– *Wilhelm Wolff*; „Die Neue Welt", 1876 júl. 1., 8., 22., 29., szept. 30., okt. 7., 14., 21., 28., nov. 4., 25. (19. köt. 49–86. old.) – *245* (436)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása); „Vorwärts", 1877 jan. 3.–máj. 13., 1877 júl. 27.–dec. 30., 1878 máj. 5.–júl. 7. (20. köt. 1–317. old.) – *10 12 15–18 25 30 31 34 35 43 54 67 202 210 221 226 233 245 258 260 268–269 274 276 278 281 297 304 311 321 325* (24 84 115 124 460)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. I. Philosophie* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. I. Filozófia), Lipcse 1877. – *43 226* (24 116)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Szocializmus), Lipcse 1878. – *226 329 330 333 342 375 416–417* (24 124 535)
– *Levél Bignaminak az 1877. évi német választásokról*; „La Plebe", 1877 febr. 26. (19. köt. 91–92. old.) – *27 28 34* (71)
– *Aus Italien* (Olaszországból); „Vorwärts", 1877 márc. 16. (19. köt. 93–97. old.) – *31 34 253* (87 443)
– *Karl Marx*; „Volkskalender", Braunschweig 1878. (19. köt. 98–107. old.) – *268* (458 465)
– *The Workingmen of Europe in 1877* (Európa munkásai 1877-ben); „The Labor Standard", 1878 márc. 3., 10., 17., 24., 31. (19. köt. 117–134. old.) – *321* (524)
– *Socialisme utopique et socialisme scientifique. Traduction française par Paul Lafargue* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Franciára fordította Paul Lafargue), Párizs 1880. (19. köt. 173–218. old., 20. köt. 575–624. old.) – *440* (658)
– *Dialektik der Natur* (A természet dialektikája); „Marx–Engels-Archiv", II. köt., Majna-Frankfurt 1927. (20. köt. 319–573. old.) – *202 241 278 281 304 416* (40 338)

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels öccse, barmeni gyáros. – *126 159 208 228 234 293 296* (284)

ENGELS, Hermann Friedrich Theodor (1858–1920 után) – Friedrich Engels unokaöccse, Hermann Engels fia, 1876–77 a berlini és a bonni egyetem hallgatója, később gyáros Engelskirchenben. – *234*

Engels, Lydia (Lizzy, Lizzie) *lásd* Burns, Lydia (Lizzy, Lizzie)

ENGELS, Mathilde (1831–1905) – Rudolf Engels felesége. – *128 159*

ENGELS, Paul (1857–1883) – Rudolf Engels fia, kereskedő, később katonatiszt. – 159

ENGELS, Rudolf (1831–1903) – Engels öccse, barmeni gyáros. – *126 159 338*

ENGELS, Rudolf Moritz (1858–1893) – Friedrich Engels unokaöccse, Rudolf Engels fia; 1876–78 a lipcsei, 1878–79 a bonni egyetem hallgatója, később gyáros Engelskirchenben – *234*

»*Ergänzungsblätter zur Kenntnis der Gegenwart*« (Kiegészítő lapok a jelenkor ismeretéhez), Hildburghausen. – *210* (389)

ERMEN, Franz – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa, P. A. Ermen fia. – *126–128*

ERMEN, Franz – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa, Franz Ermen fia. – *126 127*

ERMEN, Gottfried – német származású angol gyáros; 1841-ben Engels apjával együtt megalapította az engelskircheni Ermen & Engels pamutfonodát, később a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa, majd 1853-tól vezetője; 1874–75 H. J. Robyval együtt megalapította a manchesteri Ermen & Roby céget; P. A. Ermen fivére. – *126–128*

ERMEN, Heinrich – Gottfried Ermen Bridgewater Mill-i fonodájának társtulajdonosa, P. A. Ermen fia. – *126–128*

ERMEN, Peter Albert – német származású angol gyáros, 1820-ban a manchesteri Ermen cég egyik megalapítója; 1837-ben Engels apjával együtt megalapította az Ermen & Engels pamutfonodát, amelyet 1853-ig vezetett. – *126 127*

EUGÉNIA (Eugénie-Marie de Montijo de Guzmán, comtesse de Teba) (1826–1920) – francia császárné, III. Napóleon felesége. – *351* (566)

EULENBURG, Botho Wend August, Graf zu (1831–1912) – konzervatív német politikus, 1878–81 belügyminiszter. – *74 340 491–496* (186 721)

F

FAILLY, Pierre-Louis-Charles de (1810–1892) – francia tábornok, a porosz–francia háborúban az ötödik hadtest parancsnoka; Sedannál fogságba esett. – *57*

FANELLI, Giuseppe (1826–1877) – olasz polgári demokrata; részt vett az 1848–49-es forradalomban és Garibaldi 1860-as hadjáratában; Mazzini híve, a hatvanas évek közepétől Bakunyin közeli barátja, az Alliance-nak (a Szocialista Demokrácia Egyesülésének) egyik vezetője; 1868-ban Spanyolországban megalakította az Internacionálé első szekcióit és az Alliance csoportjait; 1869-ben küldött az Internacionálé bázeli kongresszusán; 1865-től az olasz parlament tagja. – *38* (102)

FARRE, Jean-Joseph-Frédéric-Albert (1816–1887) – francia tábornok, 1879–81 hadügyminiszter. – *531 532* (754)

FAVRE, Jules-Gabriel-Claude (1809–1880) – francia ügyvéd és politikus; az ötvenes évek végétől a burzsoá republikánus ellenzék egyik vezére; 1870–71 a nemzeti védelem kormányának külügyminisztere; részt vett a Párizsi Kommün leverésében. – *263 264 502*

FAWCETT, Henry (1833–1884) – angol közgazdász, liberális, a parlament tagja; J. St. Mill követője. – *206*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1916. – *65*

»*Le Figaro*«, Párizs. – *69 511* (175)

FLECKLES, Ferdinand (megh. kb. 1894) – karlsbadi orvos, Marx ismerőse. – *9 22 191 193 195 238 464 476* (690 705)

FLEURY, Charles (Schmidt, ill. Karl Friedrich August Krause) (szül. 1824) – londoni kereskedő, porosz rendőrügynök. – *113*

FORBES, Archibald (1838–1900) – angol újságíró, a német–francia és az orosz–török háború idején a „Morning Advertiser" és a „Daily News" tudósítója. – *25*

FORCKENBECK, Max von (1821–1892) – német jogász és politikus, 1861-ben a Haladópárt, 1866-ban a Nemzeti Liberális Párt egyik megalapítója; 1871–92 a Reichstag tagja, 1874–79 elnöke. – *489*

FORSTER, William Edward (1818–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; 1880–82 az ír ügyek minisztere; kegyetlenül elnyomta az ír szabadságmozgalmat. – *315*

»*The Fortnightly Review*« (A Félhavi Szemle), London. – *26 252 257 261* (70 440 447)

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *65* (172)
– *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete) (1808); „Oeuvres complètes" („Összes művei"), II. kiad., I. köt., Párizs 1841. – *65*
– *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.) (1829); „Oeuvres complètes" („Összes művei"), II. kiad., VI. köt., Párizs 1845. – *65*
– *La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère etc.* (A szétforgácsolt, visszataszító, hazug ipar stb.), Párizs 1835–36. – *65*

FRANKEL Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre, 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *169 205 221* (345 379 381)

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti Újság és Kereskedelmi Lap), Majna-Frankfurt. – *6 7 13 14 80 121 150 153 204 226 326 343 517* (10 12 205 530 542 741)
– 1875 aug. 17.: *Frankfurt, 17. August* (Frankfurt, augusztus 17.). – *6* (11)

»*Fraser's Magazine*« (Fraser Képeslapja), London. – *108 140 147* (239 304 313)

»*Freiheit*« (Szabadság), London, Svájc, New York. – *364 365 373 374 376 379 386 393 406 407 413 429 436 437* (385)
– 1879 máj. 24.: *Sozialpolitische Rundschau* (Szociálpolitikai szemle). *373 376* (598)
– 1879 aug. 30.: *Sozialpolitische Rundschau* (Szociálpolitikai szemle). – *101 386* (230)
– 1879 szept. 6.: *Auch eine Denkschrift* (Még egy emlékirat). – *101 386* (230)
– 1879 nov. 22.: *Sozialpolitische Rundschau* (Szociálpolitikai szemle). – *421 426* (638)

FREUND, Wilhelm Alexander (1833–1918) – német nőgyógyász, egyetemi magántanár. – *240 501* (430)

FREYTAG, Otto – német jogász, szociáldemokrata, Bebel és más szociáldemokraták védője több perben, Liebknecht, Bebel és Hepner védője az 1872-es lipcsei hazaárulási perben. – *470* (638)

FRIBOURG, E. E. – francia vésnök, majd kereskedő, jobboldali proudhonista, az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; küldött az Internacionálé 1865-ös londoni konferenciáján és az 1866-os genfi kongresszuson; 1871-ben közzétett írásában támadta az Internacionálét és a Párizsi Kommünt. – *141*

– *L'Association Internationale des Travailleurs* (A Nemzetközi Munkásszövetség), Párizs 1871. – *141*

FRIEDBERG, Hermann (1817–1884) – német orvos, 1866-tól boroszlói egyetemi tanár – *22*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *458*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *316 318*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *63*

FRITZSCHE, Friedrich Wilhelm (1825–1905) – német dohányipari munkás, részt vett az 1848–49-es forradalomban, 1863-ban az Általános Német Munkásegylet, 1865-ben az Általános Német Szivarkészítő Egylet egyik alapítója, 1878-ig a Szivarkészítő Munkások Szakszervezetének elnöke; az 1869-es eisenachi és az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus küldötte; az északnémet, majd a német Reichstag képviselője (1868–71, ill. 1877–78); 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *403 413 512* (321 626 740)

FROSSARD, Charles-Auguste (1807–1875) – francia tábornok, a porosz–francia háborúban a rajnai hadsereg második hadtestének parancsnoka, Metznél fogságba esett. – *57*

FURNIVALL, Frederick James (1825–1910) – angol filológus, kereszténységszocialista, több irodalmi társaság, így a New Shakespeare Society alapítója. – *240*

G

»*Galignani's Messenger*« (Galignani Hírnöke), Párizs. – *69* (174)

GALLIFFET, Gaston-Alexandre-Auguste, marquis de (1830–1909) – francia tábornok, a sedani hadifogságból kiengedték a Kommün elleni harcra, a versailles-i csapatok egyik vezére. – *50 501* (135)

GAMBETTA, Léon (1838–1882) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 a nemzeti védelem kormányában belügyminiszter; a tours-i kormánydelegáció vezetője; 1871-ben megindította a „République Française" című újságot; 1881–82 miniszterelnök és külügyminiszter. – *50 57 276 311 473 532* (110 563)

GAMBUZZI, Carlo (1837–1902) – olasz ügyvéd; a hatvanas évek elején Mazzini híve, később anarchista, egyik vezetője az Alliance titkos szervezetének és más anarchista szervezeteknek Olaszországban. – *38*

– *Sulla tomba di Giuseppe Fanelli* (Giuseppe Fanelli sírja fölött), h. n. 1877. – *38* (102)

GANDOLFI, Mauro – olasz kereskedő, bakunyinista, az Internacionálé milánói szekciójának tagja. – 28

GANS – karlsbadi orvos. – *4*

GANS – karlsbadi orvos, az előbbi fia. – *8*

„*Gazeta Narodowa*" (Népújság), Lvov. – *155* (331)

GEHLSEN, Heinrich Joachim.
– *Das Buch vom „grossen" Lasker oder Leiden und Freuden einer schönen Mannesseele. Kritisch-logisch-dramatische Glosse* (Könyv a „nagy" Laskerről avagy egy férfiúi széplélek bánata és öröme. Kritikai-logikai-dramatikai glossza), Berlin és Lipcse 1874 és 1875. – *23* (62)

GEIB, August (1842–1879) – hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata; 1864-65-től az Általános Német Munkásegylet tagja, Bebel és Liebknecht harcostársa; részt vett az 1869-es eisenachi kongresszuson, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1872–78 a párt pénztárosa; 1874–76 a Reichstag tagja. – *51 56 58 63 129 233 388* (13 31 146 268 280 487)

GEISER, Bruno (1846–1898)– német újságíró, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, agitátor Sziléziában, 1872-ben az Internacionálé tagja, 1875-ben a „Volksstaat", 1877–86 a „Neue Welt" szerkesztője; 1881–87 Reichstag-képviselő, a német szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *403* (43)

Gesetz gegen die gemeingefahrlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie (Törvény a szociáldemokrácia kozveszélyes törekvései ellen), Berlin 1878. – *74 77 80 85 100 104 333 339 386 395 397 399 400 401 409 414 428 442 466 469 470 480 489 490 496* (187 193 709)

GIGOT, Albert (1835–1913) – francia ügyvéd, liberális, később konzervatív; 1877–79 Párizs rendőrfőnöke. – *79 80 349*

GILLOT, Firmin (1820–1872) – francia litográfus, a róla zsijotázsnak elnevezett cinkmaratási eljárás felfedezője. – *523*

GIRARDIN, Émile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista; 1836–57 megszakításokkal a „Presse", majd a „Liberté" szerkesztője. – *42 530*
– *La honte de l'Europe* (Európa szégyene), Párizs 1876. – *203* (374)

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol államférfi és író; tory, majd peelista, 1865–75 a liberális párt vezére; 1843–45 kereskedelmi, 1845–46 gyarmatügyi, 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *26 33 34 37 126 203 206 291 313 315 374 443 469 523* (92 666)
– *Russian Policy and Deeds in Turkestan* (Oroszország politikája és tettei Turkesztánban); „Contemporary Review", XXVIII. köt., 1876 jún.–nov., London 1876. – *37 291* (100)

GLASER DE WILLEBRORD, E. – a belga munkásmozgalom résztvevője, az Internacionálé brüsszeli szekciójának tagja. – *135* (296)

GNECCO, Eudóxio Cesar d'Azedo (1849–1911) – nyomdász és újságíró, a portugál munkásmozgalom résztvevője; 1875-ben Portugália Szocialista Pártjának egyik alapítója és Kozponti Tanácsának tagja, az „O Protesto" című újság egyik megalapítója (1875) és szerkesztője. – *221* (401)

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a pacifista Béke- és Szabadságliga egyik vezetője; a hetvenes években a német szociáldemokráciához csatlakozott. – *122*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *506*
– *Faust.* – *18 95 203* (31 229 373)

GOLOHVASZTOV, Pavel Dmitrijevics (1839–1892) – orosz történész és publicista, reakciós. – *212*

GORBUNOVA (Kablukova), Minna Karlovna (1840–1931) – orosz statisztikus, közgazdász, ipariskolai tanárnő, narodnyik írónő; külföldön tanulmányozta a szakmai képzés megszervezését, a nyolcvanas években a női munkát vizsgálta a moszkvai kormányzóságban; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" munkatársa. – *446–451* (673 674 677)

GORCSAKOV, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883) – orosz államférfi és diplomata; 1854–56 bécsi nagykövet, 1856–82 külügyminiszter. – *16 104 210* (44)

GORDON, Sir Robert (1791–1847) – brit diplomata, 1828–31 konstantinápolyi, 1841–46 bécsi nagykövet. – *317 318*

GOSCHEN, George Joachim, (1900-tól) Viscount Goschen of Hawkhurst (1831–1907) – német származású brit politikus, kezdetben liberális; 1863-tól parlamenti képviselő, többször tagja a kormánynak; közgazdaságtani és szociálpolitikai művek szerzője. – *315*

GOUPPY, A. – *138*

GRANT, Albert – mainzi német vállalkozó. – *344 456–458 461–463* (687)

»*Гражданин*« (Az Állampolgár), Szt. Pétervár. – *212* (392)

GREULICH, Hermann (1842–1925) – német könyvkötő, 1865-ben Svájcba ment, 1867-től az Internacionálé zürichi szekciójának egyik vezetője; a svájci német munkás művelődési egyletek küldötte az 1869-es eisenachi kongresszuson, 1869–80 a zürichi „Tagwacht" szerkesztője, a Svájci Szociáldemokrata Párt egyik alapítója és jobbszárnyának vezetője; az első világháború alatt szociálsoviniszta. – *362*

– *Der Staat vom Sozialdemokratischen Standpunkte aus. Eine Auseinandersetzung mit den „Anarchisten"* (Az állam szociáldemokrata szempontból. Vita az „anarchistákkal"), Zürich 1877. – *362*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a germanisztika és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány úttörője; a berlini egyetem professzora; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (közép). – *134*

GRUNZIG, Julius (szül. 1855) – német újságíró, szociáldemokrata, 1883-ban a szocialistatörvény idején kiutasították Berlinből; az Egyesült Államokba emigrált, a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa, a „New Jersey-Arbeiterzeitung" vezetője. – *196 199 216*

GRÜN, Karl (Ernst von der Haide) (1817–1887) – német kispolgári publicista, a negyvenes években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; 1848–49 kispolgári demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal), 1849-ben polgári biztos Badenban. – *9* (129)

– *Über Weltanschauungen. Präludium zur „Philosophie der Gegenwart"* (Világnézetekről. Bevezetés „A jelenkor filozófiájá"-hoz); „Die Wage", 1875 aug. 20., 27., szept. 3., 10., 17. – *9* (18)

– *Die Philosophie der Gegenwart. Realismus und Idealismus* (A jelenkor filozófiája. Realizmus és idealizmus), Lipcse 1876. – *9* (18)

GUESDE, Mathieu-Basile (Jules) 1845–1922) – francia szocialista; a hetvenes évek elején az anarchistákhoz csatlakozott; 1879-ben a Francia Munkáspárt egyik alapítója és a marxizmus eszméinek terjesztője Franciaországban; huzamosabb ideig a francia munkásmozgalom forradalmi szárnyának vezetője; az első világháború idején soviniszta, 1814–15 tárcanélküli miniszter a Viviani-kormányban. – *79 472 473 503 531* (197 523 634 698 725)

GUGENHEIM, J. – 1879 áprilisától a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet titkára. – *373* (597)

GUILLAUME, James (1844–1916) – svájci tanító, bakunyinista; a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; részt vett az 1866-os genfi, az 1867-es lausanne-i, az 1869-es bázeli és az 1872-es hágai kongresszuson; a Szocialista Demokrácia Egyesülésének (az Alliance-nak) egyik szervezője, a „Progrès", a „Solidarité" és a „Bulletin de la Fédération Jurassienne" szerkesztője; a hágai kongresszuson bomlasztó tevékenysége miatt kizárták az Internacionáléból; az első világháború idején soviniszta. – *19 20 28 29 35 62 202 204 205 219 253 290 321 361 363 364* (78 83 164 347 398 399 584)

GUILLEMINOT, Armand-Charles, comte de (1774–1840) – francia tábornok és diplomata; részt vett a Francia Köztársaság és a napóleoni Franciaország háborúiban; 1823-ban a spanyolországi intervenciós hadsereg törzskari főnöke; 1824–31 konstantinápolyi nagykövet. – *317 318*

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos; Marx és Engels barátja. – *48 49 102 453*

GUREVICS, Grigorij Jevszejevics (1854–1920 után) – orosz publicista, szocialista, csatlakozott a narodnyikokhoz; 1874–79 németországi emigráns. – *184 194*

GURKO, Joszif Vlagyimirovics (1828–1901) – orosz tábornok, részt vett az 1877–78-as orosz–török háborúban. – *71* (178)

GUTZKOW, Karl Ferdinand (1811–1878) – német író, az „Ifjú Németország" vezető képviselője. – *425*

GUYOT. – *200 501*

H

HAECKEL, Ernst Heinrich (1834–1919) – német darwinista biológus, ateista; szociáldarwinista. – *333*

– *Freie Wissenschaft und freie Lehre. Eine Entgegnung auf Rudolf Virchow's Münchener Rede über „Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat"* (Szabad tudomány és szabad tan. Viszonválasz Rudolf Virchow müncheni beszédére „A tudomány szabadságáról a modern államban"), Stuttgart 1878. – *333* (548)

HALES, John (szül. 1839) – angol szövőmunkás, trade unionista. 1866–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és 1871 máj.–1872 júl. titkára; a Reformliga végrehajtó bizottságának és a Föld- és Munkaliga (Land and Labour League) vezetőségének tagja; küldött az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson; 1872-től a Brit Föderális Tanács reformista szárnyának vezetője; 1873-ban kizárták az Internacionáléból. – *147 203 290 291 315 352 524* (561)

HANSEMANN, Adolph von (1826–1903) – német bankár. – *420*

HANSSEN, Georg (1809–1894) – német statisztikus és gazdaságtörténész. – *26*

– *Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier. Aus den Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1863* (Majorságok (örökletes közösségek) Trier kormányzati kerületben. A berlini Királyi Tudományos Akadémia 1863-as értekezéseiből), Berlin 1863. – *26* (68)

HARCOURT, Sir William George Granville Venables Vernon (1824–1904) – brit politikus, liberális, 1868–80 parlamenti képviselő, 1894–98 a liberálisok vezére. – *315*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1863–88 az Egyesült Államokban élt. – *86 93 299*

HARNEY, Marie – 1856-tól George Julian Harney felesége. – *86 87*

HARRISON, Frederick (1831–1923) – angol jogász és történész, polgári radikális, pozitivista; a hatvanas évek demokratikus mozgalmainak aktív résztvevője, az Internacionálé tagja; támogatta Marx akcióját a menekült kommünárok megsegítésére. – *26 242*

– *Cross and Crescent* (A Kereszt és a Félhold); „The Fortnightly Review", XX. köt., új sorozat, 1876 júl. 1.–dec. 1., London 1876. – *26*

Hartington *lásd* Devonshire, Spencer Compton Cavendish, Duke of, Marquis of Hartington

HARTMANN, Georg Wilhelm – német szociáldemokrata, az Általános Német Munkásegylet tagja, 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt egyik elnöke, később a Központi Bizottság tagja; 1880–81 Reichstag-képviselő. – *150 153* (13 664)

HARTMANN, (Gartman) Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár; 1879-ben részt vett a II. Sándor cár elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végül 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *527*

HASENCLEVER, Wilhelm (1837–1889) – német szociáldemokrata, lassalleánus; az Általános Német Munkásegylet titkára, később pénztárosa, 1871–75 elnöke; 1870-től a „Sozialdemokrat" társszerkesztője, 1875–76 a Németországi Szocialista Munkáspárt egyik elnöke, 1876–78 Liebknechttel együtt a „Vorwärts" szerkesztője; 1874–87 a Reichstag tagja. – *51 54 120 125 151 403* (13 141 142)

– *Nieder mit der Republik!* (Le a köztársasággal!); „Vorwärts", 1877 júl. 1. – *51 54 276 310–311* (139)

HASSELMANN, Wilhelm (szül. 1844) – német szociáldemokrata; a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, 1878-ban az anarchista csoport egyik vezetője, 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártból. – *120 125 135 151 442 472 512* (321 585 662)

HASZAN SEIRULLAH, effendi. – *66*

HATZFELD(T), Sophie, Gräfin von (1805–1881) – Lassalle barátnője. – *440* (659)

HATZFELD(T)-WILDENBURG, Edmund, Graf von (szül. 1798) – Sophie von Hatzfeldt férje. – *440*

HAVAS, Auguste (1814–1889) – az 1835-ben alapított „Havas" francia hírügynökség egyik tulajdonosa. – *206*

HAYES, Rutherford Birchard (1822–1893) – 1877–81 az Amerikai Egyesült Államok elnöke; republikánus. – *56*

HEINE – hamburgi bankház. – *22*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *303*

– *Lyrisches Intermezzo* (Lírai közjáték). – *303 496* (499 718)

HEINZEN, Karl Peter (1809–1880) – német radikális publicista, kispolgári demokrata, a „Leipziger Allgemeine Zeitung" és a „Rheinische Zeitung" munkatársa; 1849-ben rövid ideig részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, utána Svájcba, majd Angliába emigrált; 1850 őszén az Egyesült Államokban telepedett le, kiadta a „Pionier" című német nyelvű újságot Cincinnatiben, majd Bostonban; Marx és a kommunizmus heves ellenfele. – *429*

Helene *lásd* Demuth, Helene

HELLDORF(F) (Helldorff-Bedra), Otto Heinrich von (1833–1908) – német politikus, a konzervatívok egyik vezetője, 1871–74, 1877–81 és 1884–1893 Reichstag-képviselő. – *496 497*

HELLWALD, Friedrich Anton Heller von (1842–1892) – osztrák etnográfus, földrajztudós és történész. – *160*

HELMHOLTZ, Hermann Ludwig Ferdinand von (1821–1894) – német fizikus és fiziológus; következetlen materialista, a neokantiánus agnoszticizmus felé hajlott. – *17 139 274* (148 301)

– *Populäre wissenschaftliche Vorträge. 2. neu durchgearbeitete Aufl.* (Népszerű tudományos előadások. Második, újonnan átdolgozott kiad., I–III. füz., Braunschweig 1876. – *17* (45)

HENRIK, IV. (1553–1610) – francia király 1589–1610. – *421*

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német szociáldemokrata, 1869–73 a „Volksstaat" egyik szerkesztője; 1872-ben az I. Internacionálé hágai kongresszusának küldötte; 1882-ben az Egyesült Államokba emigrált, az első világháború idején soviniszta. – *16*

HERDER, Johann Gottfried von (1744–1803) – német felvilágosító, tudós, író és esztéta. – Cid. – *71* (181)

Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London (Hermann. Londoni német hetilap). – *332* (543)

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista; a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a negyvenes évek közepén „igazi szocialista", a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott; később lassalleánus. – *301 308* (129)

– *Dynamische Stofflehre. I. Kosmischer Teil* (Dinamikai anyagismeret. I. Kozmikus rész), Párizs 1877. – *301 308* (495)

HESS, Sibylle (szül. Pesch) (1820–1903) – Moses Hess felesége. – *301 308*

HINSBERG, Fischer & Co. – barmeni bankegylet. – *209*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – német újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1868-ig az Általános Német Munkásegylet tagja, majd a berlini Demokratikus Munkásegylet egyik alapítója; az 1869-es eisenachi kongresszus küldötte, 1870–71 a „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund", az első németországi szociáldemokrata napilap szerkesztője, 1872 után a német szociáldemokrata sajtó párizsi tudósítója, 1878–79 a brüsszeli „Laterne" kiadója. – *32 49 50 51 53 56–59 62 79 83 86 88 90 92–94 96 100 101 105 107 147 150 195 243 244 282 285 321 326 347–350 381 382 385 390–396 404 407–410 413–415 419 421 434 481 501 502 517 520 525* (135 197 213 215 216 217 218 223 227 282 433 470 521 559 606 611 708 722 747)

– *Die Zolldebatte* (A vámvita); „Die Laterne", 1879 máj. 25. – *103 394–396 409 414* (232)

– *Zur Kayser'schen Rede und Abstimmung* (A Kayser-féle beszédhez és szavazáshoz); „Die Laterne", 1879 jún. 8. – *103 409 414* (232)

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *163* (340)

– *Elementa philosophiae. De cive* (A filozófia elemei. A polgárról) (1642). – *163* (340)

– *Leviathan; or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* (Leviathan; vagy az egyházi és polgári közösség anyaga, alakja és hatalma) (1651). – *163* (340)

HOFFMANN, Wilhelm – német munkás, londoni emigráns. – *250*

HOHENSTAUFOK – németországi uralkodóház 1138–1254. – *318*

Hohenzollern, Karl von *lásd* Károly, I., román király

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház 1191–1918; nürnbergi várgrófok 1191–1415, brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok is 1871–1918. – *291 323*

HOLLINGER, Fidelio – német emigráns, londoni nyomdatulajdonos; nála nyomták a „Das Volk"-ot. – *223 224*

»*L'Homme Libre*« (A Szabad Ember), Párizs. – *351 352* (564)

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, az angol trade unionok egyik vezetője, egykori chartista, 1861–62 a London Trades Council titkára; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–69 a Főtanács tagja; részt vett az 1865-ös londoni konferencián; a Reformligának és a Trades Union Congress parlamenti bizottságának titkára; a tényeknek meg nem felelően írta meg az Internacionálé történetét. – *26 315 344*

– *The History of the International Association* (A Nemzetközi Szövetség története); „The Nineteenth Century", IV. köt., 1878 júl.–dec. – *344* (554)

HÖCHBERG, Karl (Dr. Ludwig Richter) (1853–1885) – német író és könyvkiadó, szociálreformista, 1876-tól a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, 1877–78 a „Zukunft", 1879–81 a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" kiadója. – *58 62 63 88 90 94 100 101 298 300 375 376 381 382 385–395 397 407–409 413 416–419 425–429 438 471 502* (146 159 216 221 225 490 610 611 631 649)

– *Der Sozialismus und die Wissenschaft* (A szocializmus és a tudomány); „Die Zukunft", I. évf., 1. füz., 1877 okt. – *298 300 375* (490)

– és Eduard BERNSTEIN és Karl August SCHRAMM: *Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland* (Visszapillantás a németországi szocialista mozgalomra); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., első félév, 1879. – *89 100 101 386 388–390 397–403 409 416 418 425 428* (221 230)

HÖDEL, Max (1857–1878) – lipcsei bádogossegéd; 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos császár ellen, és ezt ürügyül használták fel a szocialista-törvény kibocsátására. – *492–494 510* (540)

HUBBARD, Nicolas-Gustave (1828–1888) – francia polgári közgazdász, történész, jogász és publicista. – *65* (172)

– *Saint-Simon, sa vie et ses travaux etc.* (Saint-Simon élete és munkái stb.), Párizs 1857. – *65*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász, a merkantilisták ellenfele. – *36 504*

– *Essays and Treatises on Several Subjects* (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról), I. köt., Dublin 1779. – *36* (94)

HUTTEN, Ulrich von (1488–1523) – német humanista költő, a reformáció egyik vezéralakja, az 1522–23-as lovagi felkelés ideológusa. – *134*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a nyolcvanas években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az első világháborúban szociálsoviniszta; 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták a brit Szocialista Pártból; John Broadhouse álnéven angolra fordította a „Tőke" első kötetének egy részét. – *478*

HYNDMAN, Mathilda (megh. 1913) – 1876-tól Henry Mayers Hyndman felesége. – *478*

I

IGNATYEV, Nyikolaj Pavlovics, gróf (1832–1908) – orosz diplomata és államférfi, 1864–77 törökországi nagykövet, az 1878-as San Stefano-i békeszerződés megkötésekor Oroszország képviselője, 1881–82 belügyminiszter. – *13 37 256 293 312*

IGYELSZON, Rozalija Hrisztoforovna (megh. 1915) – V. N. Szmirnov felesége. – *139 146*

IMANDT, Peter – német tanító, demokrata; a krefeldi Munkásegylet elnöke; részt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Angliába emigrált; a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja. – *147* (313)

»*L'Indépendance belge*« (A Belga Függetlenség), Brüsszel. – *69 135* (175)

Internationale Arbeiterassoziation. Verhandlungen der Delegiertenkonferenz zu Philadelphia, 15. Juli 1876. Amtl. Ausg. (Nemzetközi Munkásszövetség. A philadelphiai küldött-konferencia tárgyalásai, 1876 júl. 15. Hiv. kiad.), New York 1876. – *231* (417)

Internationale Arbeiterassoziation. Das Zentralkomitee der Sektionsgruppe deutscher Sprache an die Sektion Zürich (Nemzetközi Munkásszövetség. A német nyelvű szekciócsoport a zürichi szekcióhoz), Zürich 1876. – *30 220–221* (81)

»*L'Intransigeant*« (A Tántoríthatatlan), Párizs. – *473* (700)

IRVING, Sir Henry (1838–1905) – angol színész és rendező. – *517*

ISOUARD, Niccolò (1775–1818) – francia zeneszerző. – *104* (233)
– és Ch. G. ÉTIENNE: *Joconde*. – *104* (233)

J

»*Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*« (Társadalomtudományi és Társadalompolitikai Évkönyv), Zürich. – *89 100 101 103 374 388 397 416 447 471* (221 601 622)
– *Első évfolyam, első félév*, 1879. – *386 390 409 418 425 428* (221)
– *Első évfolyam, második félév*, 1880. – *444 447* (669 670)

JAKAB, II. (Stuart) (1633–1701) – angol király 1685–1688. – *63*

Jenny, Jennyke *lásd* Longuet, Jenny

Johnny *lásd* Longuet, Jean-Laurent-Frederick

Jolly, Jollymeier, Jollymeyer *lásd* Schorlemmer, Karl

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (A politikai és irodalmi viták lapja), Párizs. – *49 517* (132)

»*Journal des Économistes*« (Közgazdászok Lapja), Párizs. – *32 244* (90 434)

JUCH, Ernst – német újságíró, kispolgári demokrata; 1859–től a „Hermann" szerkesztője; Kinkel híve. – *332*

JUNG, Hermann (1830–1901) – svájci órás, részt vett a svájci munkásmozgalomban, majd Londonba emigrált; 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és Svájc ügyeivel megbízott titkára, 1871–72 a Főtanács pénztárnoka, 1865-ben a londoni konferencia alelnöke, a genfi, a brüsszeli, a bázeli kongresszus és az 1871-es londoni konferencia elnöke; a Brit Föderális Tanács tagja; az 1872-es hágai kongresszusig Marx híve, később csatlakozott a trade unionok reformista szárnyához; 1877 után visszavonult a munkásmozgalomtól. – *147 291 352 524* (561)

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *473 527–530* (701)

JUTA, Charles – Johan Carel és Louise Juta fia. – *64*

JUTA, Henry (1857–1930) – ügyvéd, Johan Carel és Louise Juta fia. – *67 105 242*

JUTA, Johan Carel (1824–1886) – holland közjegyzőjelölt, könyvkereskedő és kiadó Fokvárosban; Marx húgának férje. – *64*

JUTA, Karoline – Johan Carel és Louise Juta lánya. – *185*

JUTA, Louise Amalia – Johan Carel és Louise Juta lánya. – *86*

K

Kalender *lásd* Volkskalender

Kálvin *lásd* Calvin, Jean

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *16*

KARA HALIL, effendi. – *66*

KARCHER, Théodore (1821–1885) – francia publicista, republikánus, az 1851-es államcsíny után előbb Belgiumba, majd Angliába emigrált. – *351*

KAREJEV, Nyikolaj Ivanovics (1850–1931) – orosz liberális történész és publicista. – *504* (726)

– *Крестьяне и крестьянский вопрос во франции в последней четверти XVIII века. Историческая диссертация* (A parasztok és a parasztkérdés Franciaországban a XVIII. sz. utolsó negyedében. Történelmi értekezés), Moszkva 1879. – *504* (727)

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *63*

KÁROLY, I. (1839–1914) – Hohenzollern-Siegmaringen herceg, 1866-tól román fejedelem, 1881–1914 román király; az 1877-es orosz–török háborúban a román csapatok parancsnoka. – *210 314*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *66*

KÁROLY, X. (1757–1836) – francia király 1824–1830. – *318*

KAUB, Karl – német munkás, londoni, majd 1865-től párizsi emigráns; a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, 1864–65 az Internacionálé Központi Tanácsának, 1870–71 Főtanácsának tagja, küldött az 1865-ös londoni konferencián. – *79 83 93 147 285 321 347 349 350 501 502 517 521 526*

KAUFMAN, Illarion Ignatyevics (1848–1916) – orosz közgazdász és statisztikus, professzor a szentpétervári egyetemen. – *370*

– *Теория колебания цен* (Az áringadozások elmélete), Harkov 1867. – *63–64* (168)

– *Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса* (A politikai gazdaságtan bírálatának szempontja Karl Marxnál); „Vesztnyik Jevropi", VII. évf., III. köt., Szt. Pétervár 1872. – *370* (593)

– *Теория и практика банкового дела. I. Кредит, банки и денежное обращение* (A bankügy elmélete és gyakorlata. I. Hitel, bankok és pénzforgalom), Szt. Péter vár 1873. –*37*

KAUFMANN, Moritz (1839–1914 után) – angol pap, a szocialista tanokról szóló könyvek szerzője. – *85 342 343 344* (554)

– *Utopias; or Schemes of Social Improvement. From Sir Thomas More to Karl Marx* (Utópiák; avagy tervezetek a társadalom megjavítására. Sir Thomas More-tól Karl Marxig), London 1879. – *85 342 343–344* (211)

KAUFMANN, S. F. – a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet tagja. – *379 407*

KAULITZ – braunschweigi közjegyző, Harry Kaulitz apja. – *465*

KAULITZ, Harry – német kereskedő, szociáldemokrata, a Saar-vidéki szociáldemokrata agitáció aktív résztvevője; 1877-ben két és félévi börtönre ítélték; 1880-tól londoni emigráns. – *465 467* (692)

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben a marxizmus propagálója, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa.
– *Die soziale Frage vom Standpunkte eines Kopfarbeiters aus betrachtet* (A szociális kérdés egy szellemi munkás szemszögéből); „Der Volksstaat", 1875 szept. 17., 22., 24., 29., okt. 1., 6., 8. – *155* (328)

KAYSER, Max (1853–1888) – szociáldemokrata, 1878–87 a Reichstag tagja, opportunista. – *88 103 393–396 409 414 415 420* (219 232)

KERSTEN, Paul – német szobrász, szociáldemokrata. – *166* (341)

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es badeni-pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíróság életfogytiglani várbörtönre ítélte; a fogságból megszökött és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett; a „Hermann" kiadója, Marx és Engels ellenfele. – *22*

KINKEL, Marie – Gottfried Kinkel leánya. – *22*

KIRCHMANN, Julius Hermann von (1802–1884) – német jogász, politikus és filozófus; haladópárti képviselő. – *113*
– *Über parlamentarische Debatten. Ein Vortrag* (A parlamenti vitákról. Előadás), Berlin 1874. – *113* (247)

KISTEMAECKERS, Henri – belga könyvkiadó, 1876-ban kiadta Lissagaray „Histoire de la Commune de 1871" című könyvét. – *196 520*

KITZ, Frank – angol szocialista, a Szocialista Liga tagja, a Szociáldemokrata Munkásklub londoni angol szekciójának titkára, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *348*

KNIES, Karl (1821–1898) – német vulgáris közgazdász, a politikai gazdaságtan régebbi német iskolájának egyik alapítója. – *58 60* (157)
– *Geld und Kredit. Erste Abteilung: Das Geld etc.* (Pénz és hitel. Első szakasz: A pénz stb.), Berlin 1873. – *57–58 60* (157)

KOCK, Paul de (1794–1871) – francia polgári író. – *340*

KOKOSKY, Samuel (1838–1899) – német publicista, 1872-től szociáldemokrata; több szociáldemokrata lap szerkesztője. – *216*

KOSELJOV, Alekszandr Ivanovics (1806–1883) – orosz publicista. – *155* (330)
– *Наше положение* (Helyzetünk), Berlin 1875. – *155* (330)
– *Об общинном землевладении в России.* (Az oroszországi közösségi földtulajdonról), Berlin 1875. – *155* (330)
– *Общая земская дума в России. – Дополнение к книжке „Наше положение"* (Országos gyűlés Oroszországban. – Kiegészítés a „Helyzetünk" című könyvhöz), Berlin 1875. – *155* (330)

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – orosz társadalomtörténész és jogász. – *23 26 75 84 85 91 96 100 103 200 216 232 355 405 504*
– *Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения* (Közösségi földtulajdon; felbomlásának okai, menete és következményei), I. rész, Moszkva 1879. *405* (619)

KOVALSZKIJ. – *75* (192

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *44 54 202 412 442* (119)
– 1878 szept. 7. – *77* (195)

»*Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*« (Királyi kiváltsággal rendelkező berlini állami és tudományos újság). – *57 326 328 335* (155 550 582)

KÖTTGEN (Koettgen), Gustav Adolph (1805–1882) – német festő és költő; a negyvenes években részt vett a munkásmozgalomban, az „igazi szocialistákkal" rokonszenvezett; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a brémai Általános Munkásegylet tagja. – *9* (17)

KRAUS, Bernhard (1828–1887) – osztrák orvos, 1856-ban megalapította az „Allgemeine Wiener medizinische Zeitung"-ot. – *4 435*

Kreuzzeitung *lásd* Neue Preussische Zeitung

KROPOTKIN, Pjotr Alekszejevics, herceg (1842–1921) – orosz forradalmár, földrajztudós és utazó; az anarchizmus vezető ideológusa, a marxizmus ellenfele; 1876–1917 emigrációban élt. – *320*

KUGELMANN, Franziska (szül. 1858) – Ludwig Kugelmann leánya. – *115*

KUGELMANN, Gertrud (szül. Oppenheim) (szül. kb. 1839) – Ludwig Kugelmann felesége. – *115*

KUGELMANN, Ludwig (1830–1902) – német orvos; részt vett az 1848–49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, küldött az 1867-es lausanne-i és az 1872-es hágai kongresszuson; Marx és Engels barátja, nagy propagandatevékenységet fejtett ki a „Tőke" első kötete érdekében. – *4 176 210 211 295* (3 356 387 389 390 488)

KULISOVA, Anna Mihajlovna (1854–1925) – orosz forradalmár, svájci és párizsi emigráns, anarchista; a nyolcvanas évek közepén a Munka Felszabadítása csoport tagja, később az olasz szocialista mozgalom aktív résztvevője, az Olasz Szocialista Párt egyik vezetője; 1877-től Andrea Costa, 1885-től Filippo Turati felesége. – *320*

KULJABKO-KORECKIJ, Nyikolaj Grigorjevics (1855–1924) – haladó orosz közéleti személyiség. – *182 321* (359 522)
– (Névtelenül:) *Плоды реформ. Очерки успехов экономической эксплуатации в России за последние годы* (A reformok gyümölcsei. A gazdasági kizsákmányolás eredményeinek körvonalai Oroszországban az utóbbi években); „Vperjod!", V. köt., London 1877. – *322* (526)
– *Die Folgen der zaristischen Reformen* (A cári reformok következményei); „Vorwärts", 1878 febr. 15–27., márc. 1–15. – *322* (526)

KULLMANN, Eduard (1853–1892) – német kádársegéd, 1874 júliusában Kissingenben merényletet kísérelt meg Bismarck ellen. – *492*

KURZ, Isolde – német írónő, Lissagaray „Histoire de la Commune de 1871" című művének német fordítója. – *216 219 236 246 258 259 262 263–264 272 283 300 303* (396)

KÜSTER – *német katonatiszt, 1829-ben konstantinápolyi porosz követségi attasé.* – *317*

L

LAAF – német káplán, keresztényszocialista, képviselőjelölt az 1877-es pótválasztásokon. – *245*

»*The Labor Standard*« (A Munkászászló), New York. – *289 321 366 380* (480 524)

LACHÂTRE (La Châtre), Maurice (1814–1900) – francia történész, kommünár; a „Tőke" első francia kiadója. – *116 135 170 200 243 262 268 501* (249 433)

LACROIX, Sigismund-Julien-Adolphe (Krzyzanowski) (1845–1907) – francia publicista, több újság munkatársa és szerkesztője, 1883-tól a küldöttkamara tagja. – *62*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *11 13 19 24 70 88–91 95 97 99 101 103 105 287 383 452 454 458 463 523* (684)

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista, Marx és Engels tanítványa, a Francia Munkáspárt egyik megalapítója, az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *11 18 19 24 70 88 89 91 95 97 99 101 103 105 109 135 287 440 441 452 454–456 461 467 472 523 531* (35 311 401 658 686 687 698)

LAHURE, Louis (kb. 1850–1878) – párizsi nyomdász, a „Tőke" első kötete francia kiadásának kinyomtatója. – *116*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *370*

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *370*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *63*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – 1793-tól orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *369*

LASKER, Eduard (1829–1884) – német politikus, a Nemzeti Liberális Párt egyik alapítója, Bismarck politikájának támogatója, majd védővám-politikájának ellenzője. – *22*
– *Erlebnisse einer Mannesseele* (Egy férfilélek élményei), Stuttgart 1873. – *22*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus; Párizsban ismerkedett meg az utópikus szocializmus eszméivel; 1848-ban részt vett a német forradalomban; 1848 nov.–1849 máj. letartóztatásban volt; az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863), támogatta Németország „felülről" való egyesítését, titkos egyezségre lépett Bismarckkal; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *10 121 122 130 149 150 152 153 155 303 343 397 398 438 440 508 510* (320 381 659 660 721)
– *Arbeiterlesebuch. Rede Lassalle's zu Frankfurt am Main am 17. und 19. Mai 1863, nach dem stenographischen Bericht* (Munkás-olvasókönyv. Lassalle beszéde Majna-Frankfurtban 1863 május 17-én és 19-én, a gyorsírói jegyzőkönyv alapján), Majna-Frankfurt 1863. – *122* (274)
– *Offnes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig* (Nyílt válasz a lipcsei általános német munkáskongresszus összehívására alakult központi bizottságnak), Zürich 1863. – *122* (274)

„*Die Laterne*" (A Lámpás), Brüsszel. – *103 391 394 396 397 408 409 413* (232)

LAUBE, Heinrich (1806–1884) – német író, az „Ifjú Németország" elnevezésű írói csoportosulás tagja, rendező, 1849–79 bécsi és lipcsei színházigazgató. – *425*

Laura *lásd* Lafargue, Laura

LAVELEYE, Émile-Louis-Victor, baron de (1822–1892) – belga történész és közgazdász; katedraszocialista. – *32 200 244*
– *Le socialisme contemporain en Allemagne. I. Les théoriciens* (A jelenkori szocializmus Németországban. I. A teoretikusok); „Revue des deux mondes", XLVI. évf., III. ciklus, 17. füzet, 1876 szept. – *32 200 244* (89)

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; részt vett a Párizsi Kommünben; 1873–76 a „Vperjod!" című folyóirat, 1875–76 a „Vperjod!" című újság szerkesztője. – *20 23 31 34*

45 84 118 133 139 146 148 160 167 170 175 177 178 180 182 184 194 200 201 212 249 251 252 256 257 261 265 267 322 329 333 501 (258 310 311 314 346 358 359 362 367 391 439 440 446 447 456 522 525)

– *Социализм и борьба за существование* (A szocializmus és a létért folyó küzdelem); „Vperjod!", 1875 szept. 15. – *146 160–165* (310)

– *Государственный элемент в будущем обществе* (Az állami elem a jövendő társadalomban); „Vperjod!", IV. köt. (első kiad.), 1876. – *23* (63)

– *Русские перед южно-славянским вопросом* (Az oroszok és a délszláv kérdés); „Vperjod!", 1876 okt. 1. – *201 212* (367)

– *La justice en Russie* (Az oroszországi igazságszolgáltatás); „Vanity Fair", 1877 ápr. 14. – *251 252 257 262* (439 440)

LAYARD, Sir Austen Henry (1817–1894) – angol régész és politikus, polgári radikális, majd liberális; a parlament tagja, 1861–66 külügyi államtitkár, 1877–80 konstantinápolyi nagykövet. – *61*

LEBLANC, Albert-Félix (szül. 1844) – francia mérnök, bakunyinista; az Internacionálé párizsi szervezetének tagja, kommünár; a Kommün leverése után Angliába emigrált. – *351*

LEBLANC, F. D. – londoni francia emigráns. – *170 252*

LEESON, E. – *11 30*

LEFRANÇAIS, Gustave (1826–1901) – francia tanító; részt vett az 1848-as forradalomban, proudhonista; a hatvanas évek végétől az Internacionálé tagja, kommünár; a Kommün leverése után Svájcba emigrált és csatlakozott az anarchistákhoz. – *62*

»*The Leisure Hour*« (A Szabadidő), London. – *85* (211)

LE MOUSSU, A. – francia vésnök, kommünár; a Kommün leverése után Londonba emigrált; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és az amerikai francia szekciók ügyeivel megbízott titkára, küldött az 1872-es hágai kongresszuson; Marx irányvonalát követte. – *523*

Lenchen *lásd* Demuth, Helene

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben három évi várbörtönre ítélték; 1856-ban Angliába emigrált; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik vezetője; az Internacionálé Főtanácsának tagja; küldött az Internacionálé 1865-ös és 1871-es londoni konferenciáin és valamennyi kongresszusán 1867 és 1872 között; az Independent Labour Party egyik alapítója, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *90 93 106 169 250 287 290 337 429 519 524* (345 401 585)

LEVER, Charles James (1806–1872) – ír származású angol polgári regényíró. – *87*

LEVY, Joseph Moses (1812–1888) – a „Daily Telegraph" egyik alapítója és kiadója. – *80 83*

LEWES, George Henry (1817–1878) – angol fiziológus, író és filozófus, pozitivista, Comte híve; 1865–66 a „Fortnightly Review" szerkesztője. – *26*

»*La Liberté*« (A Szabadság), Brüsszel. – *62* 162)

Library *lásd* Liebknecht, Wilhelm

LIEBIG, Justus, (1845-től) Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *160*

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – Wilhelm Liebknecht második felesége. – *51 233 279 287 288 346* (207 478 556)

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője; 1848–49 fogságban, majd emigráns Svájcban és Angliában 1862-ig; az I. Internacionálé tagja, a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója, a „Demokratisches Wochenblatt", a „Volksstaat" és a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; 1875-től a német Reichstag tagja; Marx és Engels barátja. – *7 10–16 18 20 30 31 34 35 47 51 54 56 60 62 63 84 88 90 94 96 100 103 109 113–114 124 125 129 135 149 156 177–180 184 194 198 202 216 223 224 230 231 233 245 258–260 268 269 274 276 279–281 287–289 312 315 339 343 346 365 375 378 381 390–394 403 408 409 413 416 418 421 429 432 433 443 453 466 469 471 480 525 531* (1 20 23 24 30 31 38 43 48 124 126 127 142 144 159 207 213 215 216 217 224 241 244 248 263 265 268 269 270 278 280 282 283 290 292 316 324 362 368 370 372 420 421 435 469 472 474 475 476 478 487 509 518 536 591 604 616 626 638 649 653 694)

– *Die Schande Europas* (Európa szégyene); „Vorwärts", 1876 okt. 13. – *202* (372)

– *Das Ketzergericht in Berlin* (A berlini eretnekbíróság); „Vorwärts", 1877 júl. 11. – *47* (128)

– *Die Roten wider die Blauen* (A vörösök a kékek ellen); „Vorwärts", 1877 júl. 11., 13., 18., 20. – *47 54* (128 149)

LIEVEN, Krisztofor Andrejevics, herceg (1774–1839) – orosz diplomata; 1810–12 berlini követ, 1812–34 londoni nagykövet. – *318*

Lina *lásd* Schöler, Lina

LINDHEIMER, B. – *266 270 271* (457 462 469)

LINGENAU, Johann Karl Ferdinand (megh. 1877) – német származású amerikai szocialista, részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, majd az Egyesült Államokba emigrált, vagyonát végrendeletileg a nemzetközi szocialista mozgalomra, elsősorban a Németországi Szocialista Munkáspártra hagyta. – *292 388 418 453* (487 633 679)

LISSAGARAY, Prosper-Olivier (1838–1901) – francia újságíró és történész, a Párizsi Kommün résztvevője, a neojakobinusok csoportjának tagja, a Kommün leverése után Angliába emigrált. – *41 196 198 199 202 206 219 237 246 262 272 282 283 303 324 502 520 522 526*

– *Histoire de la Commune de 1871* (Az 1871-es Kommün története), Brüsszel 1876. – *196 198 199 202 206 219 236 238 246 258 259 262–264 272–273 282 283 285 303 342 520 522 523* (371 396 448)

– *Geschichte der Kommune von 1871. Autorisierte deutsche Ausgabe nach dem vom Verfasser vervollständigten französischen Original* (Az 1871-es Kommün története. Jóváhagyott német kiadás a szerző által kiegészített francia eredeti alapján), Braunschweig 1877. – *196–199 202 216 219 236 246 249 258 259 262–264 272–273 282 283–285 286 300 303 523* (371 396 448)

LISZT Ferenc (1811–1886) – magyar zeneszerző és zongoraművész. – *187*

LITTRÉ, Maximilien-Paul-Émile (1801–1881) – francia polgári filozófus, filológus és politikus. – *530*

Lizzie, Lizzy *lásd* Burns, Lydia

»*Londoner Journal*« (Londoni Újság). – *332* (542)

LONGMAN – angol könyvkiadó. – *64*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, 1867-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; kommünár, 1870–71 részt vett Párizs védelmében; a Kommün leverése után Angliába emigrált; később posszibilista; 1872-től Marx veje. – *11 13 16 19 65 69 70 85 88 96 105 106 135 187 287 351 383 384 448 452 473 523 527 529–531* (54 701 751)

LONGUET, Charles (1873 szeptember–1874 július) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia. – *528*

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia; orvos, a francia munkásmozgalom résztvevője, a Szocialista Párt, 1938-tól a Francia Kommunista Párt tagja, az antifasiszta ellenállás aktív résztvevője. – *91 92 94 96 98 106 107 384 452 528* (220)

LONGUET, Felicitas – Longuet anyja. – *41*

LONGUET, Henry (Harry) (1878–1883) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia. – *332 339 452 528* (545)

LONGUET, Jean – Longuet apja. – *13*

LONGUET, Jean-Laurent-Frederick (Johnny) (1876–1938) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia, a Francia Szocialista Párt egyik vezetője. – *13 16 42 70 74 78 85 93 97 187 336 339–341 383 384 452 523 531* (29)

LONGUET, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb leánya, újságíró, részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban; 1872-től Charles Longuet felesége. – *11 13 16 19 24 65 69 70 74 85 88 91 92 94 96 98 105–107 135 136 187 287 332 336 339–341 384 452 473 523 527 529–531* (54 185 222 550)

Lopatine *lásd* Lopatyin, German Alekszandrovics

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, forradalmár; Csernisevszkij tanítványa, Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; a „Tőke" első kötetének orosz fordítója; munkáját letartóztatása után Ny. F. Danyielszon folytatta. – *45 52 118 136 321 322 329 333 501* (259 521 522 525 526 547)

– *Из Иркутска* (Irkutszkból); „Vperjod!", II. évf., 3. sz., 1874. – *118* (259)

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz polgári közgazdász és szociológus. – *423 477* (641 706)

– *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale* (A földjáradék és annak természetes megszűnése), Milánó, Nápoly, Pisa 1880. – *423* (641)

LORISZ-MELIKOV, Mihail Tarielovics, (1878-tól) gróf (1826–1888) – orosz tábornok és államférfi, az 1877–78-as orosz–török háború idején hadtestparancsnok, 1880–81 belügyminiszter; kegyetlenül elnyomta a forradalmi mozgalmakat. – *43*

LORMIER, Maria – a Marx család ismerőse. – *41 135*

LOVER, Samuel (1797–1868) – ír származású angol polgári író. – *87*

LOWE, Robert (Bob), Viscount Sherbrooke (1811–1892) – angol államférfi és publicista, whig, majd liberális; a parlament tagja; a hatvanas években a „Times" munkatársa; 1868–73 pénzügyminiszter; 1873–74 belügyminiszter. – *203 206 315*

LOYOLAI Ignác, Szent (1491–1556) – a jezsuita rend megalapítója és első generálisa. – *28* (79)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német protestantizmus megalapítója; a Biblia fordítója. – *134 240 494 495* (428 716)
– *Tischreden 1531–46* (Felköszöntők, 1531–46). – *240* (428)

LÜBECK, Karl – német újságíró, szociáldemokrata, 1873-ban emigrált. – *97 100 406 407 410*
– [*Recenzió*] *C. F. W. Walther*: „*Kommunismus und Sozialismus*" (Kommunizmus és szocializmus), *Gustav Cohn*: „*Was ist Sozialismus?*" (Mi a szocializmus?), *J. B. Meyer*: „*Fichte, Lassalle und der Sozialismus*" (Fichte, Lassalle és a szocializmus), *Konstantin Frantz*: „*Der Föderalismus als leitendes Prinzip für die soziale, staatliche und internationale Organisation*" (A föderalizmus mint a szociális, állami és nemzetközi szervezet vezérelve) című művéről; „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf. első félév. 1879. – *100*

M

MACDONALD, Alexander (1821–1881) – angol trade unionok egyik reformista vezére, a bányászszövetség titkára; 1874-től a parlament tagja, a liberálisok politikáját támogatta. – *315 432*

MACDONNEL, J. P. (1847–1906) – ír szocialista, munkásmozgalmi vezető; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és Írország ügyeivel megbízott titkára, 1871-ben a londoni konferencia, 1872-ben a hágai kongresszus küldötte, a Brit Föderális Tanács tagja; 1872-ben az Egyesült Államokba emigrált és az amerikai munkásmozgalomban tevékenykedett. – *137*

MAC-MAHON, Marie-Edme-Patrice-Maurice, comte de, (1859-től) duc de Magenta (1808–1893) – francia tábornok, majd tábornagy, bonapartista; részt vett az algériai, a krími és az itáliai háborúban; 1864–70 Algéria főkormányzója; 1870-ben Sedannál százezerfőnyi hadsereg élén kapitulált; 1871-ben a Kommünt vérbe fojtó versailles-i csapatok főparancsnoka; 1873–79 köztársasági elnök. – *39–42 50 51 57 511* (108 135 138 139 153 154 507 563)

MAHMUD, II. (1785–1839) – török szultán 1808–1839. – *316 317*

MAHMUD DZSELAL ED-DIN, pasa Damad (1840–1884) – török politikus, a haditanács tagja, több ízben hadügyminiszter; 1878-ban elmozdították és száműzték, 1880-ban kegyelmet kapott; 1881-ben Abd ul Aziz szultán meggyilkolásában való részvétele miatt halálra ítélték, majd életfogytiglani száműzetésre változtatták az ítéletet. – *41 63 66 293 312 313*

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista; a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; küldött az 1866-os genfi kongresszuson; az 1871-es versailles-i nemzetgyűlés tagja, majd lemondott mandátumáról; kommünár, a nemzetőrség központi bizottságának tagja; a Kommün leverése után Olaszországba, majd Svájcba emigrált, ahol az anarchistákhoz csatlakozott; később a posszibilisták egyik vezetője. – *62 205 253 426 440 472 473* (645 658 697 699)

MALTHUS, Thomas Robert (1776–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *122 163*

MARET, Henri (1838–1917) – francia radikális újságíró, író és politikus, a „Marseillaise" szerkesztője, 1881-től a küldöttkamara tagja. – *350*

»*La Marseillaise*« (A Marseillaise), Párizs. – *42 347 348 350 353* (109 559)
– 1878 okt. 6. – *347* (557)

»*Il Martello*« (A Kalapács). Bologna. – *27* (76)

MARX – osztrák rendőrtisztviselő, bécsi rendőrfőkapitány. – *4*

MARX, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, 1884-től dr. E. Aveling felesége; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. – *8 13 19 22 24 25 49 68 73 81 86 87 91–93 95–97 105 107 115 136 185 188–193 195 238 240 267 285 339 340 383 384 435 464 470 517 518 520 522 525 528* (3 31 56 60 133 214 569 574 722)

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *13 19 23 24 42 49 65 68 74 80 85 86 87 90–92 94 96 98 103 106 109 135 148 185 186 249 251 265 285 287 310 323 328 332 336 340 366 383 384 418 428 437 444 452 453 459 464 471 476–478 517 518 522 531* (133 177 185 204 243 690 741 748)

– *Aus der Londoner Theaterwelt* (A londoni színházi életből); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1875 nov. 21. – *517* (741)

– *Vom Londoner Theater* (A londoni színházról); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1877 máj. 25. – *80* (205)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. (4. köt. 59–174. old.) – *123 140–141 147 154 428 501* (276 327)

– és Friedrich ENGELS: *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848; II. kiad. Lipcse 1872. (4. köt. 437–470. old.) – *123 150 152 158 172 290 297 402 410 428 496* (277 350 719)

– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunistaperről); Bázel 1853, Boston 1853; új kiad. Lipcse 1875; „Der Volksstaat", 1874 okt. 28–dec. 18. (8. köt. 389–452. old.) – *113 114 130 158* (244)

– *Brief an den Redakteur der „Allgemeinen Zeitung"* (Levél az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőjének); „Allgemeine Zeitung", 1859 okt. 27. (14. köt. 629. old.) – *210* (388 406)

– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1859 nov. 21., melléklet. (14. köt. 634–635. old.) – *210* (388 406)

– *Offener Brief in Sachen Vogt und Berliner „Nationalzeitung"* (Nyílt levél Vogt-ügyben és a berlini „Nationalzeitung" ügyében); „Allgemeine Zeitung", 1860 febr. 17., melléklet. (14. köt. 638–639. old.) – *210* (388)

– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1860 dec. 1., melléklet. (14. köt. 644–645. old.) – *210* (388)

– *Prosecution of the Augsburg Gazette* (Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" elleni per), London 1860. (14. köt. 636–637. old.) – *224* (407)

– *Herr Vogt* (Vogt úr), London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *210 225* (387 410)

– *Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London* (A Nemzetközi Munkásszövetség – megalakult 1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hallban, Long Acre, London, tartott nyilvános gyűlésen – alapító üzenete és ideiglenes szervezeti szabályzata), London 1864 november. (16. köt. 3–11., 12–14. old.) – *20 141 152 507* (85 306 731)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata), Hamburg 1867. (23. köt.) – *32 141 210 302 355 380 507* (96 251 496 571)

– – II. kiad., Hamburg 1872. – *10 12 36 37 80 118 122 133 145 290 297 336 342 354 358 444 473 496* (96 256 496 576 671)

– *Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. köt., I. könyv: A tőke termelés folyamata), Szt. Pétervár 1872. – *343 354 358 474* (570

– *Le Capital. Critique de l'économie politique* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., ford. J. Roy, Párizs 1872–75. – *36–37 115 116 118 130 135 140 147 170 171 176 200 216 238 243 244 290 297 302 354 355 358 469 470 501 531* (96 249 452 481 496 577 747)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmi folyamata), Friedrich Engels kiad., Hamburg 1885. (24. köt.) – *116 118 172 210 302 304 354 366 411 428 444* (251 496)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tőkés termelés összfolyamata), Friedrich Engels kiad., Hamburg 1894. (25. köt.) – *302 304* (251 261 496)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata 4. könyv [Theorien über den Mehrwert (Értéktöbblet-elméletek)]. – *302* (97 251 496)
– *Second Address of the General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról), London 1870. (17. köt. 243–251. old.) – *387* (615)
– *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete), London 1871. (17. köt. 285–335. old.) – *303 342* (498)
– *To the Editor of the „Eastern Post"* (Az „Eastern Post" szerkesztőjének); „The Eastern Post", 1871 dec. 23. (17. köt. 441. old.) – *351* (567)
– és Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs. Rapport et documents publiés par ordre du Congrès International de la Haye* (A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség. Az Internacionálé hágai kongresszusának utasítására közzétett jelentés és dokumentumok), London–Hamburg 1873. (18. köt. 311–445. old.) – *27 38 231 494* (74 103 418)
– *Nachwort* [zu „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln"] (Utószó [a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" 1875-ös kiadásához]); „Der Volksstaat", 1875 jan. 27. (18. köt. 537–539. old.) – *113 114* (244)
– *Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei* (Széljegyzetek a német munkáspárt programjához) (1875 ápr.–máj.); „Die Neue Zeit", 9. évf., I. köt., 1890–91., 18. szám. (19. köt. 13–30. old.) – *47 129 135 153* (126 287)
– *Randnoten zu Dühring's „Kritische Geschichte der Nationalökonomie"* (Széljegyzetek Dühring „Kritische Geschichte der Nationalökonomie"-jához) (1877 márc.–aug.); lásd Engels: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. A természet dialektikája", különkiadás Friedrich Engels halálának negyvenedik évfordulójára, Moszkva–Leningrád 1935. (20. köt. 627–662. old.) – *33 34 36 66 67* (91 97 170)
– *Herr Bucher*; „The Daily News", 1878 jún. 13. (19. köt. 135–136. old.) – *328* (531)
– *Erwiderung auf die „Erklärung" Buchers* (válasz Bucher „Magyarázat"-ára); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1878 jún. 29., „Vossische Zeitung", 1878 júl. 2., „Vorwärts", 1878 júl. 5. (19. köt. 137–138. old.) – *328* (530)
– *Mr. George Howell's History of the International Working-Men's Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint); „The Secular Chronicle", 1878 aug. 4. (19. köt. 139–144. old.) – *328 344* (534 554)
– (Névtelenül:) *Enquête ouvrière* (Körkérdés a francia munkásokhoz); „La Revue socialiste", 1880 ápr. 20. (19. köt. 221–227. old.) – *472* (697)
– (Névtelenül:) *Programme électoral des travailleurs socialistes* (A szocialista munkások választási programja); „L'Égalité" (Párizs), 1880 jún. 30. (19. köt. 228. old.) – *472–473 531* (698)
– *Előszó az 1880-as francia kiadáshoz* (Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"), Párizs 1880. (19. köt. 177–181. old., 20. köt. 579–583. old.) – *441* (658 661)

MASKELYNE, John Nevil (1839–1917) – angol bűvész. – *73*

– *Modern Spiritualism etc.* (Modern spiritualizmus), London 1876. – *73*

MASSARD, Émile – francia újságíró, szocialista, a nyolcvanas évekig a Francia Munkáspárt tagja. – *531*

MAYER, Karl (1819–1889) – német kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja, majd Svájcba emigrált, a hatvanas években a stuttgarti „Beobachter" szerkesztője. – *7 238* (14)

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke, 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Központi Bizottságának egyik alapítója; az ötvenes évek elején III. Napóleonnál keresett támogatást, majd szembefordult vele; 1864-ben megpróbálta befolyása alá vonni az Internacionálét. – *141*

MEHMED Ali, pasa (Karl Detroit) (1827–1878) – német származású török tábornok, 1875–76 egy boszniai hadtest parancsnoka, 1877 a bulgáriai török seregek főparancsnoka, 1878-ban leváltották; a berlini kongresszus résztvevője, majd albániai főparancsnok. – *60 71 294*

MEHMED Szadek, effendi – török politikus, pénzügyminiszter, az 1829-es drinápolyi tárgyalásokon Törökország meghatalmazottja. – *317*

MEHRING, Franz (1846–1919) – német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró; a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezetője, majd a Spartakus Szövetség tagja és a Német Kommunista Párt egyik megalapítója. – *63 343* (352)

– *Herr von Treitschke, der Sozialistentöter und die Endziele des Liberalismus. Eine sozialistische Replik* (Von Treitschke úr, a szocialistaölő, és a liberalizmus végcéljai. Egy szocialista replika), Lipcse 1875. – *63* (167)

– *Zur Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Ein historischer Versuch* (A német szociáldemokrácia történetéhez. Történelmi tanulmány), Magdeburg 1877. – *63* (166)

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi könyvkiadó; a „Tőke" és más Marx- és Engels-művek kiadója. – *116 176* (256 356)

MERCIER DE LA RIVIÈRE, Paul-Pierre (1720–1793) – francia közgazdász, fiziokrata. – *504*

MESA Y LEOMPART, José (1840–1904) – spanyol nyomdász, az Internacionálé spanyolországi szekcióinak egyik szervezője; 1871–72 a spanyol Föderális Tanács tagja; 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az Új Madridi Föderáció tagja; harcolt az anarchizmus ellen, a marxizmus első spanyolországi propagandistái közé tartozott; 1879-ben Spanyolország Szocialista Munkáspártja egyik alapító tagja; Marx és Engels több művét fordította spanyolra. – *83 321 501*

MESCSERSZKIJ, Vlagyimir Petrovics, herceg (1839–1914) – orosz reakciós publicista, monarchista, 1872-től a „Grazsdanyin" című hetilap kiadója. – *212*

METZ, Theodor. – *159*

MEVISSEN, Gustav von (1815–1899) – kölni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). – *228*

MEYER, H. – a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet tagja. – *436* (356)

MEYER, Hermann (1821–1875) – német kereskedő, részt vett az 1848–49-es forradalomban, 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; az ötvenes években és a hatvanas évek elején az alabamai rabszolga-felszabadító mozgalom élén állt; az Internacionálé St. Louis-i szekcióinak alapító tagja, Joseph Weydemeyer barátja. – *172* (350 356)

MEYER, Rudolph Hermann (1839–1899) – német közgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *97 98 106 372 383 420* (594 596 636)
– *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland* (Politikai gründolók és a korrupció Németországban), Lipcse 1877. – *372 383 420* (595)

MEZENCOV, Nyikolaj Vlagyimirovics (1827–1878) – cári csendőrtábornok, merénylet áldozata lett. – *493*

MIDHAT pasa (1822–1884) – török politikus, 1872 és 1876–77 nagyvezír, 1877–78 száműzetésben, majd szíriai kormányzó; 1881-ben Abd ul Aziz szultán meggyilkolásában való részvétele miatt halálra ítélték, majd életfogytiglani száműzetésre változtatták az ítéletet. – *41 63 83 313*

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok ideológusa, a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatszvo" szerkesztője. – *355*
– *Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского* (Karl Marx J. Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt); „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1877 okt. – *355* (571)

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – *212 316 318* (179)

MILL, John Stuart (1806–1873) – angol filozófus és közgazdász; szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *118 358 363*
– *Principles of Political Economy etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei stb.), London 1848; London 1868. – *118* (257)

MIQUEL, Johannes von (1828–1901) – német jogász és politikus; részt vett az 1848–49-es forradalomban, a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális; 1865–70 és 1876–80 Osnabrück főpolgármestere, 1867–77 a porosz képviselőház és a Reichstag tagja; 1890–1901 pénzügyminiszter. – *400*

MOLESCHOTT, Jakob (1822–1893) – holland fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított. – *160*

MOLIÈRE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622–1673) – francia drámaíró. – *506*

MOLTKE, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus egyik ideológusa; 1857–71 a porosz és 1871–88 a császári vezérkar főnöke; a német–francia háborúban a német hadsereg tényleges főparancsnoka. – *211 313 316*
– *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829* (Az 1828–1829-es orosz–török hadjárat az európai Törökországban), Berlin 1845. – *211 229 316*

»*Le Moniteur universel*« (Általános Értesítő), Párizs. – *49 104* (132 234)

MONTAIGNE, Michel Eyquem de (1533–1592) – francia író és filozófus. – *506*

MONTEFIORE, Leonard (1853–1879) – angol publicista. – *81*

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója, az Internacionálé tagja, Marx és Engels barátja. – *101 109 432 454 456*

MORLEY, John, Viscount (1838–1923) – brit liberális politikus és publicista, 1867–82 a „Fortnightly Review" főszerkesztője. – *252*

MORLEY, Samuel (1809–1886) – angol gyáros és politikus, liberális, 1865 és 1868–85 parlamenti képviselő, 1869-től a „Bee-Hive" kiadója. – *315*

MOST, Johann Joseph (1846–1906) – német könyvkötő, szerkesztő, szociáldemokrata, később anarchista; 1874–78 Reichstag-képviselő, 1876–78 a „Berliner Freie Presse" szerkesztője; 1878-ban kiutasították Berlinből, Londonba emigrált; 1879-től a „Freiheit"

kiadója és szerkesztője, 1880-ban mint anarchistát kizárták a Németországi Szocialista Munkáspártból; 1882-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *10–12 15 16 18 51 97 101 104 176 196 199 259 289 298 364 365 376–377 379 382 386 406–410 419 421 425 429 437 442 467 468 471 472* (20 30 80 124 115 230 585 622 635)

– *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus „Das Kapital" von Karl Marx* (Tőke és munka. Népszerű kivonat Karl Marx „A tőke" c. művéből), Chemnitz 1873. – *10 12* (22 32)

– – II. kiad., Chemnitz 1876. – *176 289* (22 180)

– *Extracts from the Capital of Karl Marx* (Kivonatok Karl Marx „A tőke" című művéből), fordította Otto Weydemeyer, Hoboken 1878. – *289–290 336 380* (180)

– *Ein Philosoph* (Egy filozófus); „Berliner Freie Presse", 1876 szept. 10–16., 20–23., 26–30., okt. 3., 5., 7., 12–14., 17., 19., 21. – *11 12 15 16 259* (30)

– [*Recenzió: dr. Albert E. Fr. Schäffle: „Bau und Leben des sozialen Körpers" című művéről*]; „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., első félév, 1879. – *409* (622)

MOTTERSHEAD, Thomas – angol szövőmunkás, 1869–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1871–72 Dánia ügyeivel megbízott titkár; küldött az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson; a reformisták mellé állt, 1873-ban kizárták az Internacionáléból. – *147 203 206 315 524*

MUHTAR pasa, Ahmed (1832–1919) – török tábornok, az 1877–78-as orosz–török háború idején az erzurumi török csapatok főparancsnoka. – *39*

MUNDELLA, Anthony John (1825–1897) – angol államférfi és gyáros; 1868 óta a parlament tagja, több ízben miniszter. – *315*

MURAD, V. (1840–1904) – Abd ul Aziz unokaöccse, török szultán (1876 máj.–aug.). – *13* (34)

MURHARD, Franz – amerikai német emigráns. – *475*

MUTZELBERGER – majna-frankfurti katolikus pap. – *6*

MÜFFLING, Friedrich Ferdinand Karl, Freiherr von (1775–1851) – porosz tábornagy, politikus és katonai író; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1829-ben konstantinápolyi rendkívüli követ. – *316–318*

– *Aus meinem Leben* (Életemből), Berlin 1851. – *316*

MÜLBERGER, Arthur (1847–1907) – német orvos, kispolgári publicista, proudhonista. – *12* (32)

MÜLLNER, Adolph (1774–1829) – német drámaíró.

– *Die Schuld* (A bűn). – *202* (369)

MÜNZER, Thomas (kb. 1490–1525) – német prédikátor, a reformáció és a parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. – *494* (716)

N

Начало. Орган русских социалистов (A kezdet. Az orosz szocialisták lapja), Szt. Pétervár. – *333*

– 1878 ápr., 2. szám. – *333* (547)

NADLER, Karl Christian Gottfried (1809–1849) – német költő, pfalzi nyelvjárásban írt. – *183*

– *Fröhlich Palz, Gott erhalts! Gedichte in Pfälzer Mundart* (Vidám Pfalz, Isten tartsa meg! Versek pfalzi nyelvjárásban), Majna-Frankfurt 1851. – *183* (360 361)

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *511 512*

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *318 350 369* (101 234)

»*The National Reformer*« (A Nemzeti Reformer), London. – *351 352* (565)

»*Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science*« (Természet. Képes tudományos hetilap), London. – *330* (537)

– 1878 júl. 18.: *Notes* (Jegyzetek). – *330*

NESSELRODE, Karl Vasziljevics, gróf (1780–1862) – orosz államférfi és diplomata, 1816–56 külügyminiszter, kancellár. – *318*

»*Die Neue Gesellschaft. Monatsschrift für Sozialwissenschaft*« (Az Új Társadalom. Társadalomtudományi havi folyóirat), Zürich. – *45 47 58 278 281 375 402 408* (114 123)

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin.– *490* (711)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *62 343 440* (163)

»*Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk*« (Az Új Világ. Szórakoztató képes néplap), Lipcse, majd Stuttgart és Hamburg. – *16 45 245 254* (43 445)

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *172 524* (351 356)

NICHOLLSNÉ – az Engels család londoni ismerőse. – *454*

NICHOLLS (Parker), Sarah – az Engels család háztartási alkalmazottja. – *454*

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1888-tól parlamenti képviselő; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus alelnöke; a kilencvenes évektől anarchista. – *444* (668)

– *Eduard von Hartmann. Die Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins* (Eduard von Hartmann. Az erkölcsi tudat fenomenológiája), Berlin 1879; „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., második félév, 1880. – *444* (669)

– [*Recenzió dr. J. A. Levy „Engelsch »Katheder-Socialisme«"* (Angol „katedra-szocializmus") *című művéről* (Hága 1879); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf. második félév, 1880. – *444* (669)

– *Karl Marx. Kapitaal en arbeid* (Karl Marx. Tőke és munka), Hága 1881. – *444* (668)

»*The Nineteenth Century. A Monthly Review*« (A Tizenkilencedik Század. Havi szemle), London. – *80 344* (198 554)

NOBILING, Karl Eduard (1848–1878) – anarchista, 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos császár ellen, és ezt ürügyül használták fel a szocialista-törvény kibocsátására. – *416 490–494 525* (510 630)

Noel *lásd* Igyelszon, Rozalija Hrisztoforovna

Noel *lásd* Szmirnov, Valerian Nyikolajevics

»*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*« (Északnémet Általános Újság), Berlin. – *326 493 510* (502 530)

NOVIKOVA, Olga Alekszejevna (1840–1925) – orosz újságírónő, hosszú ideig Angliában élt; a hetvenes években bizalmas orosz kormánymegbízatásokat teljesített Gladstone mellett. – *26 33 291*

NYECSAJEV, Szergej Gennagyijevics (1847–1882) – orosz anarchista; 1868–69 részt vett a pétervári diákmozgalmakban; 1869-ben Moszkvában megalapította a „Népbíróság" (Narodnaja raszprava) nevű titkos szervezetet, majd Svájcba emigrált; 1869–71 szoros kapcsolatban állt Bakunyinnal; 1872-ben a svájci hatóságok kiszolgáltatták a cári kormánynak; a Péter-Pál-erődben halt meg. – *494*

NYIKOLAJ NYIKOLAJEVICS (1831–1891) – orosz nagyherceg, I. Miklós fia, az 1877–78-as orosz–török háborúban a dunai hadsereg főparancsnoka. – *44*

O

O'CLERY, Keyes (1849–1913) – ír történész és politikus, 1874–80 parlamenti képviselő. – *251 252 261* (439)

O'CONNELL, Daniel (1775–1847) – ír ügyvéd és politikus, az ír függetlenségi mozgalom liberális jobbszárnyának vezetője. – *6* (6)

OFFENBACH, Jacques (1819–1880) – francia zeneszerző. – 187

»*O operaio*« (A munkás), Oporto. – *377* (602)

OPPENHEIM – Max Oppenheim nővére. – *190*

OPPENHEIM, Max – Gertrud Kugelmann fivére. – *9 115 142 143 144 188–191 193* (2 56 250)

ORIOL, Henri – Maurice Lachâtre párizsi könyvkiadójának alkalmazottja, a nyolcvanas évek elejétől tulajdonosa, szocialista irodalmat adott ki. – *200 501* (747)

ORLOV, Alekszej Fjodorovics, gróf, (1856-tól) herceg (1786–1861) – orosz katonatiszt, diplomata és államférfi, az 1829-es drinápolyi és az 1833-as Hunkjar-Szkelesszi-i szerződések egyik aláírója; 1856-ban az orosz küldöttség vezetője a párizsi tárgyalásokon. – *317*

ORSINI, Cesare – olasz politikai emigráns; 1866–67 az Internacionálé Főtanácsának tagja; az Egyesült Államokban propagálta az Internacionálé eszméit; Felice Orsini fivére. – *141*

ORSINI, Felice (1819–1858) – olasz polgári republikánus; 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen; kivégezték. – *141 512*

OSBORNE, John – angol stukkózó munkás; trade unionista, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; a Reformliga, a Land and Labour League, a Munkásképviseleti Liga és 1864–67 a Főtanács tagja. – *315*

OSWALD (Osswald), Eugen (1826–1912) – német újságíró, kispolgári demokrata, részt vett az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalomban; a forradalom leverése után Angliába emigrált. – *134 465* (204)

OSZMAN NURI pasa (1837–1900) – török tábornok, az 1877–78-as orosz–török háború résztvevője, 1878–88 több ízben hadügyminiszter. – *60 71*

»*Отечественные записки*« (Honi Feljegyzések), Szentpétervár. – *355* (571)

OTTO-WALSTER, August (1834–1898) – német tanító, később újságíró és proletár író, az Általános Német Munkásegylet tagja, küldött az 1869-es eisenachi kongresszuson, 1871–75 a „Dresdner Volksbote" egyik alapítója és szerkesztője, 1875–76 a „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund" szerkesztője, a „Volksstaat" munkatársa; 1876-tól emigráns az Egyesült Államokban, ahol különböző munkáslapok munkatársa lett. – *155*

Outine, Nicolas *lásd* Utyin, Nyikolaj Iszaakovics

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *65 154* (171)

– *The Marriage System of the New Moral World* (Az új erkölcsi világ házassági rendszere), Leeds 1838. – *65*

– *The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or, the Coming Change from Irrationality to Rationality etc.* (Forradalom az emberi faj elméjében és gyakorlatában; vagy a jövendő átváltozás az irracionalitástól a racionalitáshoz stb.), London 1849. – *65*

»*Österreichische Monatsschrift für Gesellschaftswissenschaften und Volkswirtschaft*« (Osztrák társadalomtudományi és népgazdasági havi folyóirat), Bécs. – *383* (608)

P

PAHLEN, Fjodor Petrovics, Graf von der (1780–1863) – orosz diplomata, az 1829-es drinápolyi békeszerződés megkötésekor Oroszország meghatalmazottja, 1832-től az államtanács tagja. – *317*

PAINE, Thomas (1737–1809) – angol-amerikai publicista, republikánus, részt vett az amerikai függetlenségi háborúban és a francia forradalomban. – *506*

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *179 212* (357)
– 1876 jún. 10.: *Russian Credit* (Orosz hitel). – *179*
– 1876 okt. 19.: *A Russian Socialist's View of the Eastern Question* (Egy orosz szocialista véleménye a keleti kérdésről). – *212* (367)

PANAJEV – Louis Blanc „L'Homme Libre" című lapjának részvényese. – *501*

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – ír liberális politikus, nacionalista, 1875-től parlamenti képviselő, 1880-tól a Home Rule párt vezetője, 1879-ben támogatta a Land League megalapítását; 1880-ban a Liga elnöke lett. – *64 529*

»*Paterson Labor Standard*« (Patersoni Munkászászló). – *406* (621)

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAULI, Ida – Philipp Viktor Pauli felesége. – *157 173 174 183 185 192 226 247 255 332*

PAULI, Philipp Viktor (1836–1916 után) – német vegyész, Schorlemmer barátja, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; egy rheinaui vegyi gyár vezetője. – *157 158 173 183 186 192 226 248 255 295 331*

PELLETAN, Charles-Camille (1846–1915) – francia publicista és politikus, radikális; 1880-ban a „La Justice" című lap főszerkesztője; 1881-től a küldöttkamara tagja. – *529*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *36 80 504*
– *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.), London 1667. – *80* (203)

PETZLER, Johann – zenetanár, kispolgári demokrata, az ötvenes években emigráns Londonban. – *85 342*

PHAEDRUS (i. e. 15–i. sz. kb. 50) – római meseíró.
– *Fabulae Aesopianae* (Aiszóposz meséi). – *260* (450)

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) – görög lírikus költő. – *370*

PINDY, Jean-Louis (1840–1917) – francia asztalos, az Internacionálé tagja, kommünár, a Kommün leverése után Svájcba emigrált, ahol az anarchistákhoz csatlakozott. – *205*

PIO, Louis-Albert-François (1841–1894) – 1871-ben az Internacionálé dán szekciójának egyik szervezője; a „Socialisten" című lap szerkesztője; 1876-ban a dán Szociáldemokrata Párt egyik alapító tagja; 1877-ben pártpénzeket tulajdonított el és az Egyesült Államokba távozott. – *13 175 177 261* (35 354 451)

»*La Plebe*« (A Nép), Lodi, majd Milánó. – *27 28 31 34 253* (71 73 87)
– 1877 jan. 7.: *Tribunali* (Bíróságok). – *27*
– 1877 jan. 21. – *28* (77)
– 1877 febr. 16.: *Estero. Germania* (Külföld. Németország). – *28* (81)
– 1877 febr. 26.: *Congresso Socialista di Milano* (A milánói szocialista kongresszus). – *31* (86)
– 1877 febr. 26.: *Estero* (Külföld). – *34–35* (87)

Plon-Plon *lásd* Bonaparte, Jérôme Napoléon-Joseph-Charles-Paul, Napóleon herceg

POLJAKOV, Nyikolaj Petrovics (kb. 1841–1905) – haladó orosz könyvkiadó, 1865–73 Csernisevszkij híveihez állt közel; 1872-ben megjelentette a „Tőke" első kötetének orosz kiadását. – *116* (251)

»*Le Précurseur*« (Az Előfutár), Genf. – *230 253 310 361 363* (415)

Programm der deutschen Arbeiterpartei (A német Munkáspárt programja); „Der Volksstaat", 1875 márc. 7. – *120–125 129–130* (267)

Programm der sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands (A Németországi Szocialista Munkáspárt programja); „Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands, abgehalten zu Gotha, vom 22. bis 27. Mai 1875" (Németország szociáldemokratái 1875 máj. 22-től 27-ig Gothában tartott egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve), Lipcse 1875; „Der Volksstaat", 1875 máj. 28. – *149 150 152 153 310 395 400 507–508* (316)

Programm und Statuten der sozialdemokratischen Arbeiterpartei (A Szociáldemokrata Munkáspárt programja és szervezeti szabályzata); „Demokratisches Wochenblatt", 1869 aug. 14. – *120–125 129–130 152* (268)

»*O Protesto*« (A Protestálás), Lisszabon. – *146 154 221* (312)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, szociológus és közgazdász, kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *123 140 147 154 428 530*

– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), I–II. köt., Párizs 1846. – *140–141*

Pumps, Pumptia *lásd* Burns, Mary Ellen

PYAT, Félix (1810–1889) – francia publicista, drámaíró és politikus, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban; 1849-ben Svájcba, majd Belgiumba és Angliába emigrált; az önálló munkásmozgalom ellenzője, rágalomhadjáratot folytatott Marx és az Internacionálé ellen; a Párizsi Kommün tagja, majd ismét Svájcba és Londonba emigrált. – *472 502* (696)

Q

Quelques mots d'un groupe socialiste révolutionnaire russe à propos de la brochure: „Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs" (Egy orosz szocialista forradalmár csoport néhány megjegyzése az „Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs" című brosúra kapcsán), Brüsszel é. n. – *146 148* (311)

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *66 67 504*

– *Analyse du tableau économique* (A gazdasági táblázat elemzése) (1766); „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *36–37 65 66–67* (97)

QUÊST, Adolphe – a Maurice Lachâtre könyvkiadó bírósági úton kirendelt gondnoka, hátráltatta a „Tőke" franciaországi terjesztését. – *32 200 243 268* (249)

QUÉTELET, Lambert-Adolphe-Jacques (1796–1874) – belga matematikus és szociálstatisztikus. – *6*

– *A Treatise on Man and the Development of his Faculties* (Értekezés az emberről és képességeinek fejlődéséről), Edinburgh 1842. – *6* (4)

R

RACINE, Jean (1639–1699) – francia drámaíró. – *506*

RACKOW, Heinrich (megh. 1916) – német könyvkereskedő, szociáldemokrata, az Általános Német Munkásegylet tagja; 1878-ban kiutasították Berlinből, 1879-től emigráns Londonban; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja. – *437 512* (740)

RAGSKY, Ferdinand – osztrák vegyész, bécsi egyetemi tanár. – *8*

RALSTON, William Ralston Shedden (1828–1889) – angol író, a hatvanas és hetvenes években többször járt Oroszországban, Oroszország történelmével és irodalmával foglalkozó művek szerzője. – *80 81* (204)

– *Russian Revolutionary Literature* (Orosz forradalmi irodalom); „The Nineteenth Century", I. köt., 3. szám, 1877 május. – *81* (205)

RAMM, Hermann – német szociáldemokrata, 1875-ben a „Volksstaat", később a „Vorwärts" egyik szerkesztője. – *78 119 125 245 276* (262 281)

»*Le Rappel*« (A Felhívás), Párizs. – *501* (723)

RASCH, Gustav (1825–1878) – német jogász és publicista, demokrata; Berlinben részt vett az 1848-as forradalomban, utána svájci, majd franciaországi emigráns; később a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja. – *223 277* (403 471)

– *Deutsche Flüchtlinge in London* (Német menekültek Londonban); „Der Volksstaat", 1876 júl. 30. – *223–225* (404 409)

RAWLINSON, Sir Henry Creswicke (1810–1895) – angol orientalista, publicista; 1833–39 mint tiszt Perzsiában szolgált, 1858–59, 1868–95 az India-tanács tagja, 1859–60 teheráni követ; a parlament tagja. – *212*

RAZOUA, Eugène-Angèle (1830–1877) – francia újságíró, több republikánus újság munkatársa, neojakobinus; a nemzetgyűlés tagja, a Párizsi Kommün kikiáltása után lemondott mandátumáról; a Kommün aktív résztvevője, a hadiiskola parancsnoka, a haditörvényszék tagja; a Kommün leverése után Genfbe emigrált, a „Le Travailleur" című anarchista lap munkatársa. – *62*

Rebenstein *lásd* Bernstein, Aaron

Rechenschaftsbericht der sozialdemokratischen Mitglieder des deutschen Reichstages (A német Reichstag szociáldemokrata tagjainak beszámolója); „Der Sozialdemokrat", 1879 okt. 12., 19., 26. – *415 420–421*

RECLUS, Jean-Jacques-Elisée (1830–1905) – francia geográfus; az 1851 dec. 2-i államcsíny után kiutasították Franciaországból és csak 1858-ban tért vissza; a Párizsi Kommünben való részvételéért 1871-ben deportálásra ítélték; kegyelmet kapott, utána Olaszországban és Svájcban élt. – *19 62 219 280 502*

RECLUS, Michel-Elie (1827–1904) – francia etnográfus és publicista, utópikus szocialista, részt vett az 1848-as forradalomban, az 1851-es államcsíny után kiutasították Franciaországból; 1855-ben visszatért, a Párizsi Kommün idején a Nemzeti Könyvtár igazgatója. – *19 62 219 280*

REDIF pasa – török politikus, 1877-ben hadügyminiszter; a török csapatok balsikerei miatt leváltották és száműzték. – *63*

REICHENBACH. – *372* (594)

REICHENSPERGER, August (1808–1895) – porosz igazságügyi hivatalnok, katolikus politikus; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő, 1848 júniustól a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal); 1852-től a katolikus frakció vezetője a porosz Landtagban, később a Centrumpárt egyik vezetője. – *75 80 341 496 497*

REISZ effendi – az 1828–29-es orosz–torok háború idején torok kulugyminiszter. – *317*

RENSHAWNÉ – az Engels család londoni ismerőse. – *339 340*

»*La République Française*« (A Francia Koztársaság), Párizs. – *42 56 57 65 351* (110)

RESID pasa (1802–1858) – torok államférfi, tobb izben nagyvezír és kulugyminiszter. – *317*

REUSS, Heinrich VII., herceg (1825–1906) – porosz diplomata és tábornok, 1877-ben konstantinápolyi rendkívuli nagykovet, 1878–94 bécsi nagykovet. – *317*

REUTER, Paul Julius, Freiherr von (1816–1899) – a Reuter hírugynokség alapítoja (1851). – *206 341*

»*La Révolution française*« (A Francia Forradalom), Párizs. – *520* (746)

»*La Révolution sociale*« (A Szocialis Forradalom), Párizs. – *471–472* (696)

»*Revue des deux mondes*« (A két világ szemléje), Párizs. – *200 244* (366)

»*La Revue socialiste*« (Szocialista Szemle), Lyon–Párizs, majd Párizs. – *426 472* (645 697)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus kozgazdász. – *33 64 122 200 444 504*

– *On the Principles of Political Economy, and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), London 1817. – *64 504* (728)

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, kezdetben haladópárti, késóbb a Német Szabadelvu Párt, majd a Szabadelvú Néppárt egyik vezetője; az északnémet, 1871-től a német Reichstag képviselője. – *325* (529)

RIHTER, Dmitrij Ivanovics (1848–1919) – orosz statisztikus, kozgazdász és foldrajztudós, a hetvenes években emigrációban élt. – *14 177–180*

RITTINGHAUSEN, Moritz (1814–1890) – német publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban a kolni Demokrata Társaság és a biztonsági bizottság tagja, a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1849-ben a „Westdeutsche Zeitung" egyik kiadója; az I. Internacionálé és 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, kuldott az eisenachi és a bázeli kongresszuson, 1877–78 és 1881–84 a Reichstag tagja. – *245*

RIVERS, George – londoni konyvkereskedő. – *335*

ROBY, Henry John (1830–1915) – angol jogász, gyáros, iskolareformer; liberális, tobb tanintézet professzora, 1864–72 a „Schools Inquiry Commission" (Iskolafelügyeleti Bizottság) és az „Endowed Schools Commission" titkára, 1872–74 az utóbbi bizottság vezetője; 1874–75 Gottfried Ermennel egyutt megalapította az Ermen & Roby céget, 1890–95 parlamenti képviselő, Gladstone híve; az iskolauggyel foglalkozó muvek szerzője. – *126 127* (285)

ROBY, Mary Ann Matilda (megh. 1889) – Peter Albert Ermen leánya, 1861-től Henry John Roby felesége; nyelvtudománnyal, a nőnevelés és a nők művelődése kérdéseivel foglalkozott. – *126*

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Laterne", 1869–70 a „Marseillaise" című lapok kiadója; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de a Kommun ellen fordult; a Kommun leverése után Új-Kaledóniába deportálták; Angliába szökott, 1880-ban az amnesztia után visszatért Franciaországba; a „L'Intransigeant" című lap kiadója, a nyolcvanas évek végétől monarchista. – *473* (700)

ROTHSCHILD – nemzetkozi bankház. – *22*

ROY, Joseph – A „Tőke" első kötetének és Feuerbach műveinek francia fordítója. – *530*

ROYER – porosz diplomata, 1829 ben konstantinápolyi követ. – *318*

RÖRIG – Wilhelm Liebknecht ismerőse. – *114*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus, kispolgári demokrata; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélték, 1830-ban szabadult; 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbucher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Franzosische Jahrbucher" kiadója; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az otvenes években az angliai kispolgári emigráció egyik vezetője, 1866 után nemzeti liberális. – *89*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök, 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *25 203*

RÜMELIN, Gustav (1815–1889) – német író és statisztikus, tübingeni egyetemi magántanár.
– *Shakespearestudien* (Shakespeare-tanulmányok), II. kiad., Stuttgart 1874 – *240* (430)

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *65*

SALISBURY, Robert Arthur Talbot Gascoyne Cecil, Marquess of (1830–1903) – brit államférfi, konzervatív; 1866–67 és 1874–78 az indiai ügyek minisztere, 1878–80 külügyminiszter, 1885–86, 1886–92 és 1895–1902 miniszterelnök. – *312 315*

SAMTER, Adolph (1824–1883) – német polgári közgazdász, Rodbertus híve. – *80* (203)
– *Die Reform des Geldwesens* (A pénzügy reformja), Berlin 1869. – *80* (202)

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *25 39 41 239 291 292 318 387* (614)

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *291*

SARGANT, William Lucas (1809–1889) – angol pedagógus és közgazdász, Robert Owen életrajzírója. – *65*
– *Robert Owen, and his Social Philosophy* (Robert Owen és társadalomfilozófiája), London 1860. – *65*

SARNY, Eduard – német újságíró, a „Frankfurter Zeitung" szerkesztője. – *226* (411)

SCHAIBLE, Karl Heinrich (1824–1899) – német orvos és író, kispolgári demokrata, 1849-ben részt vett a badeni felkelésben, majd Angliába emigrált. – *223 224* (404 408)
– *The Vogt Pamphlet. To the Editor of „The Daily Telegraph"* (A Vogt-röplap. A „The Daily Telegraph" szerkesztőjéhez); „The Daily Telegraph", 1860 febr. 15. – *224*

SCHÄFFLE, Albert Eberhard Friedrich (1831–1903) – osztrák politikus, vulgáris közgazdász. – *211 238 409*
– *Die Quintessenz des Sozialismus* (A szocializmus kvintesszenciája); Különlenyomat a „Deutsche Blatter"-ből, Gotha 1875. – *238*

SCHEU, Andreas (1844–1927) – osztrák szociáldemokrata, 1868–74 az osztrák, később az angol szocialista mozgalomban tevékenykedett; a „Gleichheit" című bécsi lap szerkesztője, az Internacionálé tagja, 1874-ben Angliába emigrált, a Social Democratic Federation egyik alapítója. – *236 472*

SCHEU, Heinrich (1845–1926) – osztrák szociáldemokrata; 1872-ben kuldott az Internacionálé hágai kongresszusán, 1875-ben Angliába emigrált; Andreas Scheu fivére – *236*

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő.
– *Wilhelm Tell.* – *63* (165)

SCHILY, Viktor (1810–1875) – német ügyvéd, demokrata; részt vett az 1849-es badeni-pfalzi felkelésben, majd Franciaországba emigrált; később az I. Internacionálé tagja, küldött az 1865-ös londoni konferencián. – *147*

SCHLESINGER, Maximilian (1855–1902) – német szociáldemokrata publicista, lassalleánus, 1876–78 a „Die Wahrheit" című boroszlói szociáldemokrata lap szerkesztője, több lap és folyóirat munkatársa. – *100*
– *Bericht über den Fortgang der sozialistischen Bewegung. Deutsches Reich, 1.* (Beszámoló a szocialista mozgalom fejlődéséről. Német Birodalom, I.); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., első félév, 1879. – *100*

SCHMIDT, Eduard Oskar (1823–1886) – német zoológus, darwinista, 1872-től strassburgi egyetemi tanár. – *330 333* (536)
– *Darwinismus und Sozialdemokratie* (Darwinizmus és szociáldemokrácia), Bonn 1878. – *330 333* (537)

SCHMIDT, Johann Joseph. – *226*

SCHMITZ, Richard (1834–1893) – 1863-tól neuenahri orvos. – *68*

SCHNEIDER, Adam – német asztalos, 1849 június 12-én részt vett a Vilmos herceg elleni merényletben. – *492*

Schollymeyer *lásd* Schorlemmer, Karl

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora, dialektikus materialista, a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *69 70 87 89 91 93 95–99 102 104 105 174 183 255 286 363 386 432 467* (212)

SCHOTT, Sigmund (1818–1895) – német író és politikus, Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *302 327 328*

SCHÖLER, Lina – tanítónő, a Marx család barátja. – *30 31 250*

SCHRAMM, Karl August – német újságíró, szociáldemokrata, reformista, a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" egyik szerkesztője; a nyolcvanas években kilépett a pártból. – *90 103 133 135 388 393 394 407–409 418 425 438 444* (216 221 292 293)
– *Zur Werttheorie* (Az értékelmélethez); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., második félév, 1880. – *444* (670)

SCHUMACHER, Hermann (kb. 1826–1904) – német polgári közgazdász. – *145* (308)
– *Johann Heinrich von Thünen. Ein Forscherleben* (Johann Heinrich von Thünen. Egy kutató élete), Rostock 1868. – *145* (309)

SCHUMANN, Fritz – a Dán Szociáldemokrata Munkáspárt és a reformista Nemzetközi Munkásegylet küldötte az 1878 szeptemberében Párizsban megtartott nemzetközi szocialista kongresszuson. – *349–351*

SCHUPP – az Engels család heidelbergi ismerőse, Mary Ellen Burns 1875–78 az ő intézetében nevelkedett. – *173 226 247*

SCHWEITZER – londoni nyomdatulajdonos, a „Londoner Journal" kiadója. – *332*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, publicista, 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" főszerkesztője; támogatta Bismarck törekvéseit a porosz hegemónia megteremtésére Németországban, akadályozta a német munkások csatlakozását az Internacionáléhoz; 1872-ben kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *397 398* (269)

SCHWITZGUÉBEL, Adhémar (1844–1895) – svájci vésnök, bakunyinista; a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; a Szocialista Demokrácia Egyesülésének (Alliance) egyik vezetője; küldött a Nemzetközi Munkásszövetség 1872-es hágai kongresszusán; 1873-ban kizárták a Szövetségből. – *321*

SEFELOGE, Max (1820–1859) – kiszolgált őrmester, 1850 máj. 22-én merényletet kísérelt meg IV. Frigyes Vilmos ellen; elmegyógyintézetben halt meg. – *492*

SEIDLITZ, Georg von – német természetkutató, darwinista. – *160*

SERRAILLIER, Auguste (szül. 1840) – francia kaptafakészítő; 1869–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; 1870-ben Belgium és 1871–72 Franciaország ügyeivel megbízott titkár; 1870 szeptemberében a Főtanács megbízottjaként Párizsba utazott; a Párizsi Kommün tagja; küldött az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson; a Brit Föderális Tanács tagja; Marx híve. – *351 523*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *240 506 522 525*
– *King Richard III* (III. Richard). – *267*
– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *15 125* (42 279)
– *The Comedy of Errors* (Tévedések vígjátéka). – *385* (612)

SHIPTON, George – az angol szobafestők szakszervezete, majd 1871–96 a London Trades Council titkára, reformista. – *315*

»*Le Siècle*« (A Század), Párizs. – *42 517* (111)

SIMON, Jules (Jules-François-Simon Suisse) (1814–1896) – francia politikus, filozófus és publicista, mérsékelt republikánus; 1848–49 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1870–73 a nemzeti védelem kormányában és a Thiers-kormányban oktatásügyi miniszter, 1876–77 miniszterelnök; a Kommün elleni harc egyik kezdeményezője. – *502*

SINGER, Paul (1844–1911) – német szociáldemokrata, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt, 1887-től a pártelnökség tagja, 1890-től egyik elnöke; 1884-től Reichstag-képviselő, 1885-től a szociáldemokrata Reichstag-frakció elnöke; fellépett a revizionizmus ellen. – *392 408*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *64 200 444 504*

SONNEMANN, Leopold (1831–1909) – német újságíró és politikus, kispolgári demokrata; 1856-ban megalapította a „Frankfurter Zeitung"-ot, 1859-ben a Nemzeti Egylet egyik alapítója; a Néppárt és a Német Munkásegyletek Szövetsége állandó választmányának tagja; megkísérelte a munkásmozgalmat burzsoá befolyás alá helyezni; ellenezte Németország porosz vezetéssel történő egyesítését; 1871–76 és 1878–84 a Reichstag képviselője. – *6 7 150 153 204 226 343 408* (12 377 411 552)

SORGE, Friedrich Adolf (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; 1870-ben az Internacionálé észak-amerikai Központi Bizottságának egyik alapítója; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *99 171 172 176 289–292 297–299 336 388 406 418 453 470 471 475 522* (349 350 355 356 480 481 487 491 493 679 682 748)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich, majd London. – *88 90 94 100 101 103 381 385 386 388–394 396 397 403 407–409 415–418 420 421 425 426 428 429 436–438 442 466 471* (216 629 632 638 639 649 653 662 663)
– 1879 nov. 16.: *Zur Eröffnung des sächsischen Landtages* (A szász Landtag megnyitásához). – *421 426* (638)
– 1879 dec. 7.: *Pressgeschichtliche Rückblicke* (Sajtótörténeti visszapillantások). – *425*

»*The Spectator*« (A Szemlélő), London. – *352* (568)

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, materialista; bibliakritikus. – *504*

STAËL, Madame de (megh. 1877). – *57*

STAËL-HOLSTEIN, Anne-Louise-Germaine Necker, baronne de (1766–1817) – francia írónő. – *57*

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *61 74 77 79 291 340 349–351*
– 1878 szept. 17.: *The German Parliament. Debate on the Anti-Socialists Bill* (A német parlamentből. A szocialista-ellenes törvény vitája). – *74 340* (186)
– 1878 szept. 18.: *London, Wednesday, September 18* (London, szerda, szeptember 18.). – *77* (193)
– 1878 szept. 18.: *The German Parliament. The Anti-Socialists Bill. Speech of Prince Bismarck* (A német parlamentből. A szocialista-ellenes törvény. Bismarck herceg beszéde). –*77* (193)

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags. 3. Legislaturperiode. I. Session 1877 (A német Reichstag tárgyalásainak gyorsírói jegyzőkönyve. 3. törvényhozási időszak. 1877. évi I. ülésszak), I. köt., Berlin 1877. – *268*
– *4. Legislaturperiode. I. Session 1878* (4. törvényhozási időszak. 1878. évi I. ülésszak), I. köt., Berlin 1878. – *84 489–497* (208 709 710 721)

Stern, Daniel *lásd* Agoult, Marie-Catherine-Sophie de Flavigny, comtesse d'

STERN, Joseph (1839–1902) – német újságíró, kispolgári demokrata, 1873-tól a „Frankfurter Zeitung" szerkesztője. – *7*

STERNNÉ – Joseph Stern felesége, Guido Weiss leánya. – *7*

STEWARD, Ira (1831–1883) – az amerikai munkásmozgalom résztvevője, a bostoni Nyolcórás Liga és az Országos Tizórás Liga vezetője, 1869-ben a Massachusetts Bureau of Labor Statistics, 1878-ban az International Labor Union egyik megalapítója. – *406*

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – porosz rendőrtanácsos, 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *14 79 151 155 194*

STOFFEL, Eugène, baron (1823–1907) – francia tiszt és katonai író, az 1870–71-es porosz–francia háború idején a rajnai hadsereg vezérkarának tagja; 1872-ben elbocsátották a hadseregből. – *57*

STOLBERG-WERNIGERODE, Otto, Graf zu (1837–1896) – német politikus, konzervatív; 1871–78 a Reichstag tagja, 1878-tól alkancellár. – *74 75 340 489 496*

STOSCH, Albrecht von (1818–1896) – német tábornok, 1871-ben a franciaországi német megszálló csapatok vezérkari főnöke, 1872-től az admiralitás vezetője és porosz államminiszter. – *491* (712)

STROUSBERG (Stroussberg), Bethel Henry (1823–1884) – német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. – *269 400*

»*The Sun*« (A Nap), New York. – *453 469* (681)

SUVALOV, Pjotr Andrejevics, gróf (1827–1889) – orosz tábornok és diplomata, 1866–73 a cári titkosrendőrség főnöke, 1874–79 londoni nagykövet. – *104*

SWINTON, John (1829–1901) – skót származású amerikai újságíró, 1875–83 a New York-i „Sun" szerkesztője, 1883–87 a „John Swinton's Paper" című hetilap kiadója és szerkesztője. – *469 472*

Szadek effendi *lasd* Mehmed Szadek effendi

SZMIRNOV, Valerian Nyikolajevics (Doktor Noel) (1848–1900) – orosz orvos, narodnyik forradalmár, a hetvenes évek elején Zurichbe, majd Londonba emigrált; az Internacionálé tagja, a „Vperjod!" című újság, illetve folyóirat egyik szerkesztője – *139 146 181 184 194 201 320 329 333* (359 519)

SZULEJMAN pasa (1840–1892) – torok tábornok, 1877-ben a bosznia–hercegovinai torok csapatok, majd a dunai hadsereg főparancsnoka; 1878-ban Konstantinápoly védelmét vezette, 1878 decemberében hazaárulás vádjával tizenot évi várfogságra ítélték, de kegyelmet kapott – *71*

T

»*Die Tagwacht*« (Nappali Őrség), Zurich – *221* (401)

TALANDIER (Tallandier), Pierre-Théodore-Alfred (1822–1890) – francia újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as franciaországi forradalomban, az 1851-es államcsíny után Londonba emigrált; Herzen barátja; 1864-ben az Internacionálé Központi Tanácsának tagja; 1870-ben visszatért Franciaországba, 1876–80, 1881–85 francia parlamenti képviselő. – *347–353* (562)

– [*Levél a „La Marseillaise" szerkesztőjéhez*]; „La Marseillaise", 1878 okt. 6 – *347 349* (557)

TANYEJEV, Vlagyimir Ivanovics (1840–1921) – orosz ügyvéd, szocialista, 1866-tól több politikai perben a védelem képviselője. – *232*

»*Le Temps*« (Az Idő), Párizs. – *517* (742)

TERZAGHI, Carlo (szul. kb. 1845) – olasz ügyvéd, a torinoi munkásfoderáció titkára, 1872-ben rendőrügynök lett. – *27 231*

TESSENDORF, Hermann Ernst Christian (1831–1895) – porosz államügyész, 1873–79 a berlini városi bíróság tagja; 1885-ben a berlini kamarai bíróság büntetőszenátusának elnöke; üldözte a szocialistákat. – *151 155*

THACKERAY, William Makepeace (1811–1863) – angol író – *506*

THEISZ, Albert-Frédéric-Jules (1839–1881) – francia vésnök, proudhonista; kommunár, a Kommün leverése után Angliába emigrált; 1871-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja és pénztárnoka. – *473*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és államférfi, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök, az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja (1848, 1849–51), 1871–73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója – *38 40 42 502* (101)

THÜNEN, Johann Heinrich von (1783–1850) – német közgazdász, mecklenburgi földbirtokos. – *145*

– *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* (Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági vonatkozásban), III. kiad., I. rész, Berlin 1875. – *145* (308)

»*The Times*« (Az Idők), London – *41 69 81 126 284 291 350 351 365 433 460 511* (107 477)

– 1877 máj 31.: *Peace Rumours* (Békehírek). – *41* (107)

– 1877 máj 31 · *The New French Ministry* (Az új francia kormány). – *41* (107)

TKACSOV, Pjotr Nyikitics (1844–1885) – orosz publicista, narodnyik. – *3 377*

– *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels, Verfasser der Artikel „Flüchtlingsliteratur" in Nr. 117 und 118 des „Volksstaat", Jahrgang 1874* (Nyílt levél Friedrich Engels úrnak, a „Volksstaat" 1874. évf. 117. és 118. számában megjelent „Emigráns-irodalom" című cikkek szerzőjének), Zürich 1874. – *3* (1 335)

TOMANOVSZKAJA, Jelizaveta Lukinyicsna (Dmitrijeva) (1851–kb. 1898) – orosz forradalmár, 1867–73 emigrációban élt; a „Narodnoje Gyelo" c. folyóirat egyik kiadója, az Internacionálé genfi orosz szekciójának tagja; támogatta Marx harcát a bakunyinisták ellen, a Marx család barátja; a Párizsi Kommün résztvevője, a Kommün leverése után visszatért Oroszországba és visszavonult a forradalmi tevékenységtől. – *232* (419)

TÖLCKE, Karl Wilhelm (1817–1893) – német jogász, lassalleánus, az 1848–49-es forradalom résztvevője; 1864-től az Általános Német Munkásegylet tagja, 1865–66 elnöke és 1874-ig vezetőségi tagja, J. B. von Schweitzer bizalmasa és irányvonalának követője. – *120 125*

TRAUBE, Moritz (1826–1894) – német kémikus és fiziológus. – *139 240 241* (300)

»*Le Travailleur*« (A Dolgozó), Genf. – *62* (164)

TREITSCHKE, Heinrich Gotthard von (1834–1896) – német történész és publicista, nemzeti liberális; porosz soviniszta, antiszemita, a munkásmozgalom ádáz ellenfele; 1871–88 a Reichstag képviselője. – *63*

Tribune *lásd* New York Daily Tribune

Trónörökös *lásd* Sándor, III.

TROCHU, Louis-Jules (1815–1896) – francia tábornok és politikus, orléanista; részt vett Algéria meghódításában, később a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; 1870–71 a nemzeti védelem kormányának elnöke; 1870 szept.–1871 jan. a párizsi hadsereg főparancsnoka; a Kommün egyik vérbefojtója. – *263 264 527*

Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов (Az Őfelsége által a szolgáltatások és adók rendszerének felülvizsgálatára létesített bizottság munkái), XXII. köt., I–III. rész, Szt. Pétervár 1872–73. – *118* (260)

TSCHECH, Heinrich Ludwig (1789–1844) – német tisztviselő, demokrata; 1832–41 Storkow polgármestere; IV. Frigyes Vilmos elleni merénylete miatt kivégezték. – *492*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, fiziokrata, Quesnay híve; 1774–76 pénzügyminiszter. – *37*

– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról) (1766); „Oeuvres" („Művei"), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *37*

Tussy *lásd* Marx, Eleanor

U

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, politikus és publicista, tory, törökbarát; 1847–52 a parlament tagja, a „The Free Press" és a „The Diplomatic Review" alapítója és szerkesztője. – *34 37 42 206 276* (383 469)

UTYIN, Nyikolaj Iszaakovics (1845–1883) – orosz forradalmár, a diákmozgalmak résztvevője, a „Föld és Szabadság" narodnyik szervezet tagja, 1863-ban Angliába, majd Svájcba emigrált; az Internacionálé orosz szekciójának egyik megszervezője; 1868–70

a „Narodnoje Gyelo" szerkesztőségének tagja, 1870–71 az „Égalité" szerkesztője, harcolt a bakunyinisták ellen; küldött az 1871-es londoni konferencián; a hetvenes évek közepén visszavonult a forradalmi mozgalomtól. – *80 195 212*

UTYINA, Natalja Jeronimovna (szül. Korsini) – Nyikolaj Iszaakovics Utyin felesége, írónő, a „Vesztnyik Jevropi" és más folyóiratok munkatársa. – *251*

»*Über Land und Meer*« (Szárazföldön és Tengeren), Stuttgart. – *160* (339)

V

VAHLTEICH, Julius (1839–1915) – német cipész, a Szociáldemokrata Munkáspárt alapító tagja, 1863-ban az Általános Német Munkásegylet egyik alapítója, 1874-től a Német Munkásegyletek Szövetségének tagja; 1867-ben megalapította az Internacionálé drezdai szekcióját; küldött az eisenachi kongresszuson, a párt szászországi vezető funkcionáriusa; 1872-ben a „Chemnitzer Freie Presse" szerkesztője; 1874–76 és 1878–81 Reichstag-képviselő; 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált és ott több német nyelvű munkásújságot szerkesztett. – *7 150 153 280 289* (473)

»*Vanity Fair. A Weekly Show of Political, Social & Literary Wares*« (A Hiúság Vására. Politikai, társadalmi és irodalmi áruk heti kiállítása), London. – *261* (92 440)

– 1877 márc. 3.: *Mr. Gladstone.* – *33 37 291*

– 1877 márc. 10.: *The Great Agitator Unmasked* (A nagy agitátor álarc nélkül). – *291*

VERGILIUS, Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.

Aeneis. – *187* (363)

VERNOUILLET, Just – a párizsi Lachâtre & Tsa könyvkiadó vezetője. – *117 501*

»*Вестник Европы*« (Európai Híradó), Szentpétervár. – *370* (593)

VIERECK, Louis (1851–1921) – német könyvkiadó és szerkesztő, szociáldemokrata, a szocialista-törvény idején a párt jobbszárnyának egyik vezetője; 1884–87 a Reichstag tagja; 1888 után visszavonult a szocialista mozgalomtól, 1896-ban kivándorolt az Egyesült Államokba. – *90 391 392 394 396 408*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg; királyi helytartó 1857–58; porosz régensherceg 1858–61; porosz király 1861–88; német császár 1871–88. – *65 104 316 364 387 408 512*

VIRCHOW, Rudolf (1821–1902) – német természettudós és politikus, a sejtpatológia megalapítója; kezdetben Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német Haladópárt egyik alapítója, 1871 után a szocializmus ellensége. – *274 330 333*

– *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat* (A tudomány szabadsága a modern államban), beszéd a német természetkutatók és orvosok Münchenben tartott 50. gyűlésén, 1877 szept. 22-én, Berlin 1877. *330 333* (538)

VOGLER, C. G. – brüsszeli kiadó és könyvkereskedő, Marx „Misère de la philosophie" című művének kiadója. – *501*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált; Genfben egyetemi tanár; III. Napóleon titkos ügynöke. – *160 210 223* (388)

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *223 224* (405)

Volksfreund *lásd* Braunschweiger Volksfreund

»*Volkskalender*« (Népi Kalendárium), Braunschweig. – *268 274 321* (458 466 522 525)

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *10 16 20 113 118 121 130 149 155 17 202* (1 23 24 244 245 267 278 292 316 370 404)

– 1874 dec. 2., 4.: *Der Bankgesetzentwurf* (A banktörvény tervezete). – *113* (246)

– 1874 dec. 16.: *Die Reichsbank oder die Assoziation des Reiches mit dem Kapital* (A Birodalmi Bank vagy a birodalom szövetsége a tőkével). – *113* (246)

– 1874 dec. 23.: *Kulturkampf und Parlamentarismus* (Kultúrharc és parlamentarizmus). – *113* (247)

– 1875 szept. 10.: *Karl Marx über Strikes und Arbeiterkoalitionen* (Der „Gleichheit" entnommen) (Karl Marx a sztrájkokról és a munkásszövetségekről) (A „Gleichheit"-ből átvéve). – *154* (327)

– 1876 júl. 16.: *Politische Übersicht* (Politikai szemle). – *20* (59)

– 1876 aug. 23–szept. 1.: *Kongress der Sozialisten Deutschlands* (Német ország szocialistáinak kongresszusa). – *202* (368)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *407*

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német katonatiszt, kés[illegible]b szociáldemokrata, 1877-ben a „Dresdner Volksbote", 1879–80 a „Sozialdemok[illegible]" szerkesztője; 1881–87 és 1890–1918 a Reichstag, 1893–1918 a bajor Landtag képviselője; a kilencvenes évektől opportunista, az első világháború idején szociálsovinisz[illegible] *418*

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és törté[illegible], deista filozófus, felvilágosító. – *506*

»*Vorwärts*« (Előre), Lipcse. – *31 45 47 51 67 202 233 245 253 25[illegible] 297 298 300 304 311 321 322 349 396 407 490 493 501* (23 24 30 [illegible].15 124 128 139 112 144 146 159 196 216 372 404 408 421 427 460 470 481 491 508 526 528 530 556 636 722 [illegible])

– 1877 ápr. 6.: *Sozialpolitische Übersicht* (Szociálpolitikai szemle). – *50 501* (135)

– 1877 jún. 15., 17., okt. 10., 12., 14., 17.: *Aus Heuchelland. Stille Beobachtungen eines Berliners in London* (Képmutatóniából. Egy berlini csendes megfigyelései Londonban). – *298* (492)

– 1878 szept. 15.: *Sozialpolitische Übersicht* (Szociálpolitikai szemle). – *349* (560)

Vossische Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen

VÖGELE, August – londoni német emigráns; 1859-ben szedő Hollinger nyomdájában. – *223 224*

– [*Erklärung vom 17. September 1859*] (Nyilatkozat, 1859 szeptember 17.); „Allgemeine Zeitung", 1859 okt. 27. – *223*

– [*Az 1860 február 11-i affidavit*], lásd Marx: „Vogt úr", London 1860 (14. köt. 613–614. old.). – *223*

»*Вперед! Двухнедельное обозрение*« (Előre! Félhavi Szemle), London. – *19 20 146 201 212* (57 258 259 310 342 367)

– 1876 júl. 15.: *Похороны М. А. Бакунина* (M. A. Bakunyin temetése). – *19* (57)

»*Вперед! Непериодическое обозрение*« (Előre! Kötetlenül megjelenő szemle), Zürich, majd London. – *182 320 322* (359 526)

W

»*Die Wage. Wochenblatt für Politik und Literatur*« (A Mérleg. Politikai és irodalmi hetilap, Berlin. – *9* (18)

WAGNER, Cosima (1837–1930) – Liszt Ferenc leánya, előbb Hans von Bülow felesége, majd Richard Wagner felesége. – *187*

WAGNER, Richard (1813–1883) – német zeneszerző, karmester és költő; kezdetben forradalmár, majd reakciós irracionalista és a bismarcki Németország apologétája. – *21 69 187 240* (64)

WALLACE, Alfred Russel (1823–1913) – angol biológus, zoológus és zoogeográfus, Darwinnal egyidejűleg eljutott a természetes kiválogatódás elméletéhez; később spiritiszta. – *73* (183)

– *On Miracles and Modern Spiritualism. Three Essays* (A csodákról és a modern spiritualizmusról. Három tanulmány), London 1875. – *73* (183)

Walster *lásd* Otto, Walster, August

WALTHER VON DER VOGELWEIDE (kb. 1170–kb. 1230) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *134*

WEBER, Josef Valentin (1814–1895) – német órás, 1848–49-ben részt vett a badeni forradalmi mozgalomban; Svájcba, majd Londonba emigrált, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja. – *378*

WEBER, Louis – Josef Valentin Weber fia; német órás, lassalleánus; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja; intrikált Marx és hívei ellen; 1865-ben kizárták az Egyletből. – *378 407*

WEDDE, Johannes (1843–1890) – német író és újságíró, demokrata, a szocialista-törvény idején a hamburgi „Bürgerzeitung" kiadója; a lapot 1887-ben betiltották. – *43 63*

WEILER, Adam – német emigráns; 1872–73 a Brit Föderális Tanács és a London Trades Council tagja; Marx és Engels híve az angol reformisták elleni harcban; később belépett a Hyndman által alapított Szociáldemokrata Föderációba. – *290*

WEISS, Guido (1822–1899) – német újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; a hatvanas években a Haladópárt baloldalához tartozott, 1863–66 a „Berliner Reform", 1867–71 a „Zukunft" főszerkesztője; 1873–79 a „Die Wage" című hetilap kiadója. – *7 9* (18)

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – német szabó, az első német munkásíró; az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *298 406*

– *Des seligen Schneiders Weitling Lehre vom Sozialismus und Kommunismus* (A megboldogult Weitling szabó tanítása a szocializmusról és a kommunizmusról), újonnan kiadta és bevezetővel ellátta Silvius Landsberg, New York 1879. – *406* (620)

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, tory politikus; 1827–28 és 1842–52 a hadsereg főparancsnoka, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter. – *317 318*

WESSEL, Jean Marc Albert (1829–1885) – svájci jogász és politikus, genfi közjegyző. – *292*

»*Westphälische Volkszeitung*« (Vesztfáliai Népújság), Hagen. – *51* (141)

WEYDEMEYER, Joseph (1818–1866) – német forradalmár, volt tüzértiszt; a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja; részt vett az 1848-as forradalomban, 1849–50 a „Neue Deutsche Zeitung" szerkesztője; 1851-ben az Egyesült Államokba emigrált, részt vett az amerikai polgárháborúban, az északiak ezredese; a marxizmus első propagátora az Egyesült Államokban. – *172 524*

WEYDEMEYER, Otto – Joseph Weydemeyer fia, részt vett az amerikai munkásmozgalomban, angolra fordította Johann Most „Kapital und Arbeit" című brosúráját. – *289 336* (480)

»*The Whitehall Review*« (Whitehalli Szemle), London. – *33 37 79 365* (92 106 556)
– 1877 febr. 3.: Mr. *Gladstone and Russian Intrigue* (Gladstone úr és az orosz intrika). – *291*

WHITLEY AND MADDOCK – liverpooli közjegyzői iroda. – *357 360*

WIEDE, Franz – német újságíró, a zürichi „Die Neue Gesellschaft" című folyóirat szerkesztője és kiadója, a „Zukunft" egyik szerkesztője. – *43 45 47 51 58–60 63 64 278 281 375 408* (114 122 123 159)

WIEHE, Johann Friedrich – londoni német emigráns, 1859-ben Hollinger nyomdájában szedő. – *223 224*
– [*Az 1860 február 8-i affidavit*], lásd Marx: „Vogt úr", London 1860 (14. köt. 614–615 old.). – *224*

Wilhelm *lásd* Liebknecht, Wilhelm

Willebrord *lásd* Glaser de Willebrord

WILLIS, Edwin. – *327*

WITHERS – londoni pék, a Marx család ismerőse. – *50*

WOHLAUER, Ferdinand – londoni könyvkereskedő. – *253*

WOLFF, Bernhard (1811–1879) – német újságíró; 1848-tól a berlini „Nationalzeitung" tulajdonosa; 1849-ben Berlinben megalapította az első németországi hírügynökséget. – *206 490*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" első kötetét. – *106 245* (163)

WOLLMANN – párizsi gyáros. – *22*

WOLLMANN-NÉ – F. Fleckles unokatestvére, Wollmann párizsi gyáros felesége. – *22 238*

WOODHULL, Victoria (1838–1927) – amerikai polgári feminista; 1871–72 polgári és kispolgári elemekből álló Internacionálé-szekciók szervezésével megpróbálta az Internacionálé észak-amerikai föderációjának vezetését magához ragadni; a hágai kongresszuson kizárt 12. szekció vezetője. – *510*

WRIGHT, Carroll Davidson (1840–1909) – amerikai közgazdász és statisztikus, 1873–88 a Massachusetts Bureau of Statistics of Labor vezetője. – *93*

WRÓBLEWSKI, Walery (1836–1908) – lengyel forradalmár; az 1863–64-es lengyel felkelés résztvevője, majd Franciaországba menekült; a Kommün tábornoka, a Kommün leverése után Londonba emigrált; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és Lengyelország ügyeivel megbízott titkára; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson, harcolt a bakunyinisták ellen. – *41 84 168 523* (342)

Z

ZANARDELLI, Tito (szül. 1848) – olasz újságíró, szocialista, több demokrata és szocialista újság szerkesztője; egy ideig bakunyinista; párizsi emigráns. – *526*

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, kezdetben narodnyik, később szociáldemokrata; részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában;

Marx néhány munkáját oroszra fordította; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *493* (714)

ZIBER, Nyikolaj Ivanovics (1844–1888) – orosz közgazdász, Marx gazdasági tanainak egyik első népszerűsítője Oroszországban. – *355*

– *Несколько замечаний по поводу статьи г. Ю. Жуковского „Карл Маркс и его книга о капитале"* (Néhány megjegyzés J. Zsukovszkij úr „Karl Marx és a tőkéről szóló műve" című cikke kapcsán); „Otyecsesztvennije Zapiszki", 11. sz., 1877 nov. – *355* (571)

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktyionovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *355*

– *Карл Маркс и его книга о капитале* (Karl Marx és a tőkéről szóló műve); „Vesztnyik Jevropi", 1877 szept. – *355* (571)

ZSUKOVSZKIJ, Nyikolaj Ivanovics (1833–1895) – orosz anarchista; 1862-től emigráns Svájcban, a bakunyinista Alliance genfi szekciójának titkára; Bakunyin kizárása miatt 1872-ben kilépett az Internacionáléból. – *62*

»*Die Zukunft*« (A Jövő), Berlin. – *51 53 58–60 63 64 276 281 298 300 375 382 402 407 408 426 427* (145 146 159 490)

– *Die Zukunft. Sozialistische Revue. Prospekt* (A Jövő. Szocialista Szemle. Prospektus). – *298 300 375* (490)

Tartalom

Előszó a harmincnegyedik kötethez V

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1875 február–1880 szeptember

1875

1. Marx Engelshez. Február–március 3
2. Marx Engelshez. Augusztus 21. 4
3. Marx Engelshez. Szeptember 8. 8

1876

4. Engels Marxhoz. Május 24. 10
5. Marx Engelshez. Május 25. 12
6. Engels Marxhoz. Május 28. 15
7. Engels Marxhoz. Július 25. 18
8. Marx Engelshez. Július 26. 19
9. Marx Engelshez. Augusztus 19. 21
10. Engels Marxhoz. Augusztus 25. 24
11. Marx Engelshez. December 11. 26

1877

12. Engels Marxhoz. Február 23. 27
13. Engels Marxhoz. Március 2. 30
14. Marx Engelshez. Március 3. 31
15. Marx Engelshez. Március 5. 33
16. Engels Marxhoz. Március 6. 34
17. Marx Engelshez. Március 7. 36
18. Engels Marxhoz. Május 27. 39
19. Marx Engelshez. Május 31. 41
20. Engels Marxhoz. Július 15. 43
21. Marx Engelshez. Július 18. 45
22. Engels Marxhoz. Július 19. 47
23. Marx Engelshez. Július 23. 49
24. Engels Marxhoz. Július 24. 53
25. Marx Engelshez. Július 25. 56
26. Engels Marxhoz. Július 31. 60
27. Marx Engelshez. Augusztus 1. 62
28. Marx Engelshez. Augusztus 8. 65
29. Marx Engelshez. Augusztus 17. 68
30. Engels Marxhoz. Augusztus 25. 70
31. Engels Marxhoz. 1877 vége–1878 eleje 73

1878

32. Marx Engelshez. Szeptember 17. 74
33. Engels Marxhoz. Szeptember 18. 77
34. Marx Engelshez. Szeptember 18. 79
35. Engels Marxhoz. Szeptember 19. 82
36. Engels Marxhoz. Szeptember 21. 83
37. Marx Engelshez. Szeptember 24. 84

1879

38. Marx Engelshez. Augusztus 14. 86
39. Engels Marxhoz. Augusztus 20. 88
40. Engels Marxhoz. Augusztus 25. 90
41. Marx Engelshez. Augusztus 25. 92
42. Engels Marxhoz. Augusztus 26. 94
43. Marx Engelshez. Augusztus 27. 96
44. Marx Engelshez. Augusztus 28. 97
45. Marx Engelshez. Szeptember 3. 98
46. Marx Engelshez. Szeptember 9. 99
47. Engels Marxhoz. Szeptember 9. 100
48. Marx Engelshez. Szeptember 10. 103
49. Engels Marxhoz. Szeptember 11. 105
50. Marx Engelshez. Szeptember 11. 106
51. Marx Engelshez. Szeptember 12. 107
52. Engels Marxhoz. Október 8. után 108

1880

53. Engels Marxhoz. Szeptember 13. 109

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1875 január–1880 december

1875

1. Marx Wilhelm Liebknechthez. Január 7. 113
2. Marx Wilhelm Liebknechthez. Január 9. 114
3. Marx Max Oppenheimhoz. Január 20. 115
4. Marx Maurice Lachâtre-hoz. Január 30. 116

5. Marx Just Vernouillet-hez. Február 3. 117
6. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 11. 118
7. Engels Hermann Rammhoz. Március 18. 119
8. Engels August Bebelhez. Március 18–28. 120
9. Engels Rudolf Engelshez. Március 22. 126
10. Marx Wilhelm Brackéhoz. Május 5. 129
11. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Május 8. 133
12. Engels Eugen Oswaldhoz. Május 8. 134
13. Marx Jenny Marxhoz. Május 10. 135
14. Engels Patrick John Colemanhez. Május 20. 137
15. Engels A. Gouppyhoz. Június 14. 138
16. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 18. 139
17. Marx Matilda Betham-Edwardshoz. Július 14. 140
18. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 1. 142
19. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 6. 143
20. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 9. 144
21. Marx Hermann Schumacherhez. Szeptember 21. 145
22. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Szeptember 24. 146
23. Marx Peter Imandthoz. Szeptember 27. 147
24. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Október 8. 148
25. Engels Wilhelm Brackéhoz. Október 11. 149
26. Engels August Bebelhez. Október 12. 152
27. Engels August Bebelhez. Október 15. 154
28. Engels Philipp Paulihoz. November 8. 157
29. Engels Philipp Paulihoz. November 9. 158
30. Engels Rudolf Engelshez. November 9. 159
31. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. November 12. [–17.] 160
32. Engels Paul Kerstenhez. November 24. 166
33. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. December 3. 167
34. Engels Walery Wróblewskihoz. December 4., délben 168

35. Engels Friedrich Lessnerhez. December 16. 169
36. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. December 17. 170

1876

37. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 4. 171
38. Engels Philipp Paulihoz. Április 25. 173
39. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Május 18. 175
40. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 14. 176
41. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 14. 177
42. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 15. 178
43. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 16. 180
44. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 30. 182
45. Engels Philipp Paulihoz. Augusztus 11. 183
46. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Augusztus 15. 184
47. Engels Ida Paulihoz. Augusztus 27. 185
48. Marx Jenny Longuet-hoz. Augusztus vége–szeptember eleje .. 187
49. Marx Max Oppenheimhoz. Augusztus 30. 188
50. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 1. 189
51. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 6. 190
52. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 9. 191
53. Marx Ida Paulihoz. Szeptember 10. 192
54. Marx Max Oppenheimhoz. Szeptember 12. 193
55. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Szeptember 15. 194
56. Marx Ferdinand Fleckleshez. Szeptember 21. 195
57. Marx Wilhelm Brackéhoz. Szeptember 23. 196
58. Marx Wilhelm Brackéhoz. Szeptember 30. 198
59. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Október 7. 200
60. Marx Wilhelm Liebknechthez. Október 7. 202
61. Marx Frankel Leóhoz. Október 13. 205
62. Engels Ernst Dronkéhoz. Október 15. 207

63. Engels Emil Blankhoz. Október 16. 208
64. Engels Ernst Dronkéhoz. Október 20. 209
65. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Október 20. 210
66. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Október 21. 212
67. Engels Ernst Dronkéhoz. November 1. 214
68. Marx Wilhelm Brackéhoz. November 6. 216
69. Engels Ernst Dronkéhoz. November 13. 218
70. Marx Wilhelm Brackéhoz. November 20. 219
71. Engels Johann Philipp Beckerhez. November 20. 220
72. Engels Gustav Raschhoz. November vége 223
73. Engels Philipp Paulihoz. December 16. 226
74. Engels Hermann Engelshez. December 18. 228
75. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 21. 230

1877

76. Marx Makszim Makszimovics Kovalevszkijhoz. Január 9. 232
77. Engels Wilhelm Liebknechthez. Január 9. 233
78. Engels Hermann Engelshez. Január 9. 234
79. Marx Wilhelm Brackéhoz. Január 21. 236
80. Marx Ferdinand Flecklesheż. Január 21. 238
81. Marx Wilhelm Alexander Freundhoz. Január 21. 240
82. Marx Frederick Harrisonhoz. Január 21. 242
83. Marx Gabriel Deville-hez. Január 23. 243
84. Engels Hermann Rammhoz. Január 25. 245
85. Marx Wilhelm Brackéhoz. Február 14. 246
86. Engels Ida Paulihoz. Február 14. 247
87. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 24. 249
88. Engels Friedrich Lessnerhez. Március 4. 250
89. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 16. 251
90. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 23. 252

91. Engels Johann Philipp Beckerhez. Március 24. 253
92. Engels Philipp Paulihoz. Március 26. 255
93. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 27. 256
94. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 29. 257
95. Marx Wilhelm Brackéhoz. Április 11. 258
96. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 11. 260
97. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Április 17. 261
98. Marx Wilhelm Brackéhoz. Április 21. 262
99. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Április 21. 265
100. Engels B. Lindheimerhez. Április 21. 266
101. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Április 23. 267
102. Engels Wilhelm Brackéhoz. Április 24. 268
103. Engels B. Lindheimerhez. Április 26. 270
104. Engels B. Lindheimerhez. Május 3. vagy 4. 271
105. Marx Wilhelm Brackéhoz. Május 26. 272
106. Engels Wilhelm Brackéhoz. Június 25. 274
107. Engels Wilhelm Liebknechthez. Július 2. 276
108. Engels Franz Wiedéhez. Július 25. 278
109. Engels Natalie Liebknechthez. Július 31. 279
110. Engels Wilhelm Liebknechthez. Július 31. 280
111. Marx Wilhelm Brackéhoz. Augusztus 1. 282
112. Marx Wilhelm Brackéhoz. Augusztus 8. 283
113. Marx Maltman Barryhez. Augusztus 15. 284
114. Marx Wilhelm Brackéhoz. Augusztus 18. 285
115. Marx Wilhelm Brackéhoz. Augusztus 24. 286
116. Engels Natalie Liebknechthez. Szeptember 4. 287
117. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 27. 289
118. Engels Hermann Engelshez. Október 5. 293
119. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Október 12. 295
120. Engels Hermann Engelshez. Október 13. 296

121. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 19. 297
122. Marx Wilhelm Brackéhoz. Október 23. 300
123. Marx Sibylle Hesshez. Október 25. 301
124. Marx Sigmund Schotthoz. November 3. 302
125. Marx Wilhelm Bloshoz. November 10. 303
126. Engels Ernst Dronkéhoz. November 20. 307
127. Marx Sibylle Hesshez. November 29. 308
128. Marx egy szerkesztőséghez. December 19. 309

1878

129. Engels Johann Philipp Beckerhez. Január 11. 310
130. Marx Wilhelm Liebknechthez. Február 4. 312
131. Marx Wilhelm Liebknechthez. Február 11. 315
132. Marx Valerian Nyikolajevics Szmirnovhoz. Március 29. 320
133. Engels Karl Hirschhez. Április 3. 321
134. Engels German Alekszandrovics Lopatyinhoz. Április 3. 322
135. Marx Thomas Allsophoz. Április 28. 323
136. Engels Wilhelm Brackéhoz. Április 30. 324
137. Marx Karl Hirschhez. Június 26. 326
138. Marx Sigmund Schotthoz. Július 13. 327
139. Marx Sigmund Schotthoz. Július 15. 328
140. Engels Valerian Nyikolajevics Szmirnovhoz. Július 16. 329
141. Engels Oskar Schmidthez. Július 19. 330
142. Engels Philipp Paulihoz. Július 30. 331
143. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Augusztus 10. 333
144. Marx George Rivershez. Augusztus 24. 335
145. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 4. 336
146. Engels Friedrich Lessnerhez. Szeptember 12. 337
147. Engels Rudolf Engelshez. Szeptember 12. 338
148. Marx Jenny Longuet-hoz. Szeptember 16. 339

149. Marx Jenny Marxhoz. Szeptember 17. 340
150. Marx Moritz Kaufmannhoz. Október 3. 342
151. Marx Moritz Kaufmannhoz. Október 10. 343
152. Engels Hermann Arnoldthoz. Október 21. 345
153. Marx egy ismeretlenhez. November 4. 346
154. Marx Alfred Talandier-hoz. November 10. 347
155. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. November 15. 354
156. Engels Ernst Dronkéhoz. November 19. 357
157. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. November 28. 358
158. Engels Ernst Dronkéhoz. November 29. 360
159. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 12. 361

1879

160. Engels Johann Philipp Beckerhez. Január 30. 363
161. Engels Wilhelm Liebknechthez. Március 1. 365
162. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Április 10. 366
163. Marx Rudolph Meyerhez. Május 28. 372
164. Engels J. Gugenheimhoz. Június 16. 373
165. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 17. 374
166. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 26. 375
167. Engels Johann Philipp Beckerhez. Július 1. 378
168. Marx Carlo Cafieróhoz. Július 29. 380
169. Engels August Bebelhez. Augusztus 4. 381
170. Marx Rudolph Meyerhez. Augusztus 7. 383
171. Marx Jenny Longuet-hoz. Augusztus 19. 384
172. Engels Karl Höchberghez. Augusztus 26. 385
173. Engels Johann Philipp Beckerhez. Szeptember 8. 386
174. Engels Johann Philipp Beckerhez. Szeptember 15. 388
175. Marx és Engels August Bebelhez, Wilhelm Liebknechthez, Wilhelm Brackéhoz és másokhoz. Szeptember 17–18. 390

176. Marx Karl Hirschhez. Szeptember 18. 404
177. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Szeptember 19. .. 405
178. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 19. 406
179. Engels Johann Philipp Beckerhez. Szeptember 24. 411
180. Marx Bertha Augustihoz. Október 25. 412
181. Engels August Bebelhez. November 14. 413
182. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 14. 418
183. Engels August Bebelhez. November 24. 419
184. Marx Achille Loriához. December 3. 423
185. Marx egy ismeretlenhez. December 11. 424
186. Engels August Bebelhez. December 16. 425
187. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 19. 428
188. Engels Amélie Engelhez. Kb. 1879/1880. 431

1880

189. Engels Wilhelm Liebknechthez. Január 10. 432
190. Engels Karl Hirschhez. Február 17. 434
191. Marx Bernhard Kraushoz. Március 26. 435
192. Engels H. Meyerhez. Március vége 436
193. Engels Johann Philipp Beckerhez. Április 1. 437
194. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 4. 440
195. Marx Paul Lafargue-hoz. Május 4. vagy 5. 441
196. Engels August Bebelhez. Május eleje 442
197. Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishoz. Június 27. 444
198. Engels Minna Karlovna Gorbunovához. Július 22. 446
199. Engels Minna Karlovna Gorbunovához. Augusztus 2. 448
200. Engels Minna Karlovna Gorbunovához. Augusztus 5. 449
201. Engels Johann Philipp Beckerhez. Augusztus 17. 452
202. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 30. 453

203. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 3. 454
204. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 3. 455
205. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 9. 456
206. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Szeptember 12. ... 459
207. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 12. 461
208. Marx Ferdinand Fleckleshez. Szeptember 29. 464
209. Engels Eugen Oswaldhoz és egy ismeretlenhez. Október 5. 465
210. Engels Johann Philipp Beckerhez. Október 12. 466
211. Engels Harry Kaulitzhoz. Október 28. 467
212. Marx John Swintonhoz. November 4. 469
213. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 5. 471
214. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 5. 475
215. Marx Ferdinand Fleckleshez. November 12. 476
216. Marx Achille Loriához. November 13. 477
217. Marx Henry Mayers Hyndmanhez. December 8. 478
218. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 24. 480
219. Marx Karl Hirschhez. December 29. 481

Mellékletek

A

Karl Marx: A szocialista-törvény Reichstag-beli vitájának konspektusa 489

B

1. Marx Karl Hirschhez 501
2. Jules Guesde Marxhoz. 1878 vége–1879 eleje 503
3. Marx Makszim Makszimovics Kovalevszkijhoz. 1879 április 504
4. Friedrich Engels közleménye. 1878 szeptember 12. 505
5. Interjú a modern szocializmus megalapítójával. 1878 december 18. 506

C

1. Eleanor Marx Karl Hirschhez. 1875 október 25. 517
2. Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez. 1876 augusztus 16. és 20. között 518
3. Eleanor Marx Karl Hirschhez. 1876 november 25. 520
4. Jenny Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. 1877 január 20. vagy 21. 522
5. Eleanor Marx Karl Hirschhez. 1878 június 8. 525
6. Jenny Longuet Charles Longuet-hoz. 1880 október 1. 527
7. Jenny Longuet Charles Longuet-hoz. 1880 október 27. 529
8. Jenny Longuet Charles Longuet-hoz. 1880 október 31. 530
9. Jenny Longuet Charles Longuet-hoz. 1880 november 23. 531

Függelék

Jegyzetek 535
Mutató 610

Képmellékletek

Karl Marx (a hetvenes évek második felében) 52/53
A „Tableau Economique" sémája Marx kézírásában 66/67
Marx 1875 május 5-i levele Wilhelm Brackéhoz (első oldal) 131
Engels 1875 november 12–17-i levele Lavrovhoz (első oldal) ... 161
A ház, amelyben Marx 1875 márciusától élete végéig lakott (London, 41, Maitland Park Road) 140/141
Marx 1877 november 10-i levele Wilhelm Bloshoz (első oldal) 305
Lizzy Burns 332/333
Laura, Marx leánya 460/461
Eleanor, Marx leánya 524/525

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

75/3983. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató.